

KARABAKH

III. INTERNATIONAL Congress of Modern Studies in Social Sciences and Humanities

"YEAR OF SHUSHA- 2022"

June 7-10, 2022
Karabagh/Azerbaijan

PROCEEDING BOOK VOLUME-2

Editor
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

ISBN: 978-625-8323-18-4

KARABAKH

III. INTERNATIONAL CONGRESS OF MODERN STUDIES IN SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

"YEAR OF SHUSHA- 2022"

June 7-10, 2022 Karabagh/Azerbaijan

Azerbaijan National Academy Of Sciences Folklore Institute
Institute Of Economic Development And Social Studies - IKSAD (Turkey)
Institute Of Linguistics On Behalf Of Amea Generation
Azerbaijan State Pedagogy University
Nahchivan State University
"Nahchivan" University
AMEA Central Scientific Library

PROCEEDINGS BOOK

(Volume-2)

Edited by

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

All rights of this book belong to IKSAD GLOBAL.
Without permission can't be duplicate or copied. Authors of chapters are responsible both ethically and juridically.
IKSAD Publications – 2022 ©

Issued: 01.07.2022
ISBN: 978-625-8323-18-4

CONGRESS ID

KARABAKH

III. INTERNATIONAL CONGRESS OF MODERN STUDIES IN SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

ORGANIZATORS

Azerbaijan National Academy Of Sciences Folklore Institute

Institute Of Economic Development And Social Studies -IKSAD (Turkey)

Institute Of Linguistics On Behalf Of Amea Generation

Azerbaijan State Pedagogy University

Nahchivan State University

"Nahchivan" University

AMEA Central Scientific Library

DATE-PLACE

June 7-10, 2022

Karabagh/Azerbaijan

EDITOR

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

TOTAL NUMBER OF PAPERS: 357

THE NUMBER OF PAPERS FROM TURKEY: 61

OTHER COUNTRIES: 294

PARTICIPANT COUNTRIES (12):

Turkey, Azerbaijan, Iran, Indonesia, Russia, China, Kazakhstan, Nigeria, Brazil, Malaysia, South Africa, Iraq

HONORARY PRESIDENT OF CONGRESS

Prof. Dr. Academic Mukhtar IMANOV - Director of the AMEA Folklore Institute

CHAIRMAN OF CONGRESS

Prof. Dr. Mahire HUSEYNOVA - ADPU Vice-Chancellor of International Relations, Dean of the Faculty of Philology

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Ramadan GAFARLI - AMEA Folklore Institute, Dede Korkut Branch and Dede Korkut Journal Chairman

CONGRESS CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE ON LITERATURE AND FOLKLORE

Assoc. Dr. Aziz ALEKBERLI - AMEA Folklore Institute, Member of Parliament

CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE FOR CONGRESS PHILOSOPHY

Prof. Dr. Mammad ELİYEV - AMEA. Director of the Central Scientific Library

CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE ON CONGRESS LINGUISTICS

Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ - Director of the Linguistics Institute for AMEA Nesimi

ORGANIZING COMMITTEE MEMBER

Prof. Dr. Mustafa TALAS - Nigde Omer Halisdemir University

ORGANIZING COMMITTEE MEMBER

Prof. Dr. Necati DEMİR - Gazi University

GENERAL COORDINATOR

Elvan CAFEROV

CONFERENCE SCIENTIFIC COMMITTEE

Assoc. Dr. Aziz ALEKBERLİ - AMEA Folklore Institute, Member of Parliament
Prof. Dr. Academic Möhsün NAĞISOYLU - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Prof. Dr. Sevinc ALIYEVA - Director of the Monitoring Center of the State Language Commission (Azerbaijan)
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY -AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Dr. Ismayil KAZIMOV - Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Efzeleddin ASKEROV - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Meherrem KASIMLI- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Prof. Dr. Mammed ALİYEV - Literary Institute on behalf of AMEA Nizami Ganjavi
Prof. Dr. Almaz HASANKIZI - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Islam SADIK - AMEA Folklore Institute

Prof. Dr. Metanet ABBASOVA - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Ağaverdi HALIL - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Seher ORUCOVA - Baku State University
Prof. Dr Yegane ISMAYILOVA - Baku State University
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA - Kazan Federal University of Tatarstan
Prof. Dr. Firdaus KHISAMITDINOVA - Russian Bashkortostan Academy of Sciences
Prof. Dr. İlhami CAFEROV - Linguistics Institute for AMEA Prose
Prof. Dr. Gulzar İBRAHİMOVA - Baku Eurasia University
Prof. Dr. Muntazir MEHDI - Pakistan University of Modern Languages
Prof. Dr. Rüstem KAMAL - Neft ve Senaye University
Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Nazile ABDULLAZADE - Azerbaijan State Pedagogical University
Professor of ADPU Hacer HUSEYINOVA - ADPU, Faculty of Philology
Assoc. Dr. Serhan HAVERİ- AMEA Board of Directors
Assoc. Dr. Sefa KARAYEV- AMEA Advisory Board
Assoc. Dr. Zümrüt MENSIMOVA- AMEA Registrar's Office
Assoc. Dr. Aynur HALİLOVA - Literary Institute on behalf of AMEA Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Gülnar SAMEDOVA - AMEA, Institute of Economics
Assoc. Dr. Getibe GULİYEVA - Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Terane ŞÜKÜRLÜ - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Elçin İBRAHİMOV - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Zamig TEHMEZOV - Linguistics Institute for AMEA Prose
Assoc. Dr. Firuz SIBGAYEVA - Kazan Fedaeral University of Tatarstan
Assoc. Dr. İrade KERİMOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Gönül SAMEDOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Shehla KULIYEVA - AMEA. Central Scientific Library
Assoc. Dr. Mammedeli BABAŞLI - AMEA, Institute of Religious Studies
Assoc. Dr. Ruslan ABDULLAYEV - Azerbaijan National Academy of Sciences, Linguistics Institute
Assoc. Dr. Father MUHARREMLI - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Generation
Assoc. Dr. Aynel MEŞEDİYEVA - Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Dr. Terane NAĞIYEVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Arzu MEMMEDHANLI- AMEA Registrar's Board
Dr. Dilshoda MUBAREKOVA - Tashkent State University
Dr. Reyhan CAFEROVA - AMEA. Central Scientific Library
Dr. Ragif HÜSEYNOV - Hungary Tomari Pal University, İKSAD Hungary Coordinator
Dr. Mustafa Latif EMEK- IKSAD Institute
Elvan CAFEROV General Coordinator- Azerbaijan State Pedagogical University
Günel MUSAYEVA - AMEA, Institute of Caucasianism
Mübariz GÖYÜŞLÜ - AMEA, Director of MEK International Relations Branch
Günel EHEDOVA - Head of AMEA, MEK Innovative Projects and Methodology Taminat Branch

CONFERENCE SCIENTIFIC COMMITTEE

Academic Kemal ABDULLA - On Behalf of AMEA Nesimi, Institute of Linguistics, Turkology Journal Editor-in-Chief
Prof. Dr. İsmail MEMMEDLİ- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Mayıl ASKEROV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Sayali SADIGOVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Kamile Veliyeva- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Gara MEŞEDİYEV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Gezenfer KAZIMOV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY- AMEA Folklore Institute

Prof. Dr. İsmail KAZIMOV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA- Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Dr. Efzeleddin ASKEROV- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Almaz HASANKIZI- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Islam SADIK- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Metanet ABBASOVA- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Ağaverdi HALIL- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Seyfeddin KANIYEV- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr Seher ORUCOVA- Baku State University
Prof. Dr. Yeganə İSMAİLOVA- Baku State University
Prof. Dr. Amanbay MOLDIBAEV- Taraz State Pedagogy University
Prof. Dr. Dilorom SALAHİY- Samarkand State University
Prof. Dr. Akmaral SARGIKBAEVA- Al Farabi Kazakh National University
Prof. Dr. İbrahim HAQQULOV- Uzbekistan Science Academy
Prof. Dr. Mehmet Şükrü GÜZEL- Center for Peace and Reconcilation, Sweden
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA- Tatarstan Federal University of Kazan
Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Prof. Dr. Vügar AHMED- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Doctor of Philology Elmler, Dosent Hacer HUSEYINOVA-ADPU Faculty of Philology
Elmler Doctor of Philology Elnare AKIMOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Doctor of Philology, Islam KARİBLI - AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Mahire KULIYEVA, doctor of philology, Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Mammedeli BABAŞLI - AMEA, Institute of Religious Studies
Assoc. Dr. İrade KERİMOVA- Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Gönül SAMEDOVA- Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Aynur HALİLOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Şehla KULIYEVA- AMEA. Central Scientific Library
Assoc. Dr. Ruslan ABDULLAYEV- Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Kifayet İMAMGULİYEVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Ayten ALLAHVERDİYEVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Ayten BEYLEROVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Aynur GEDIMALIYEVA-AMEA Graduate School of Linguistics
Assoc. Dr. Institute of Linguistics in the Name of Elnare ELİYEVA-AMEA Prose
Assoc. Dr. Tehmine İSMAYILOVA-AMEA Graduate School of Linguistics
Assoc. Dr. Sevinc MEMMEDOVA- Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Eşgane BABAYEVA- AMEA Institute of Literature on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc.Dr.F. Gul Kocsoy - Ataturk University
Dr. Reyhan CAFEROVA - AMEA. Central Scientific Library
Dr. Aygun MEHERREMOVA- Baku State University
Dr. Gulshen MEHERREMOVA- Azerbaijan University of Languages
Dr. Ragif HÜSEYNOV- Hungary Tomari Pal University, İKSAD Hungary Coordinator

PHOTO GALLERY

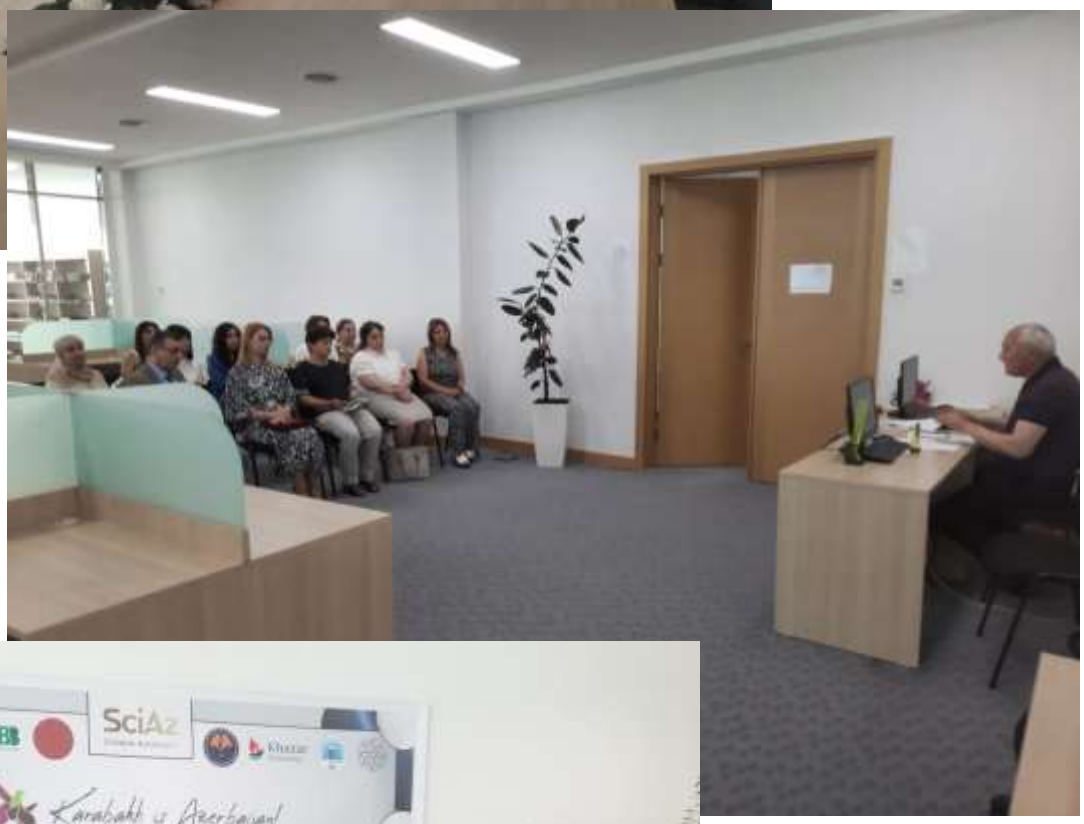

Karabakh is Azerbaijan!
3RD KARABAKH
INTERNATIONAL CONGR
OF MODERN STUDIES
IN SOCIAL SCIENCES
AND HUMANITI
YEAR OF SHUSHA

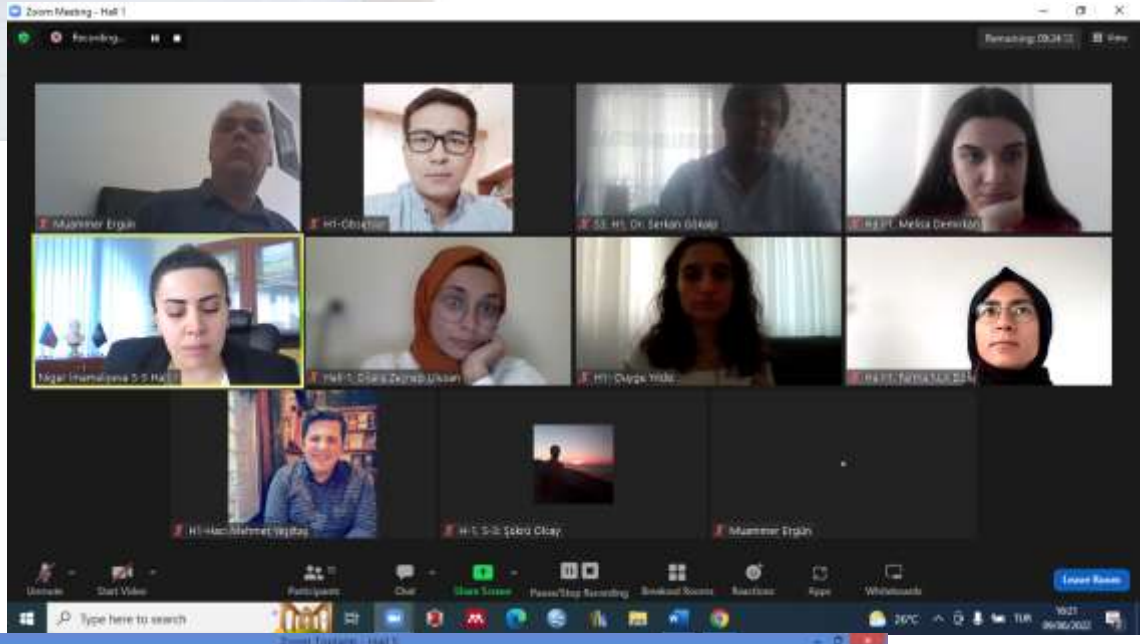

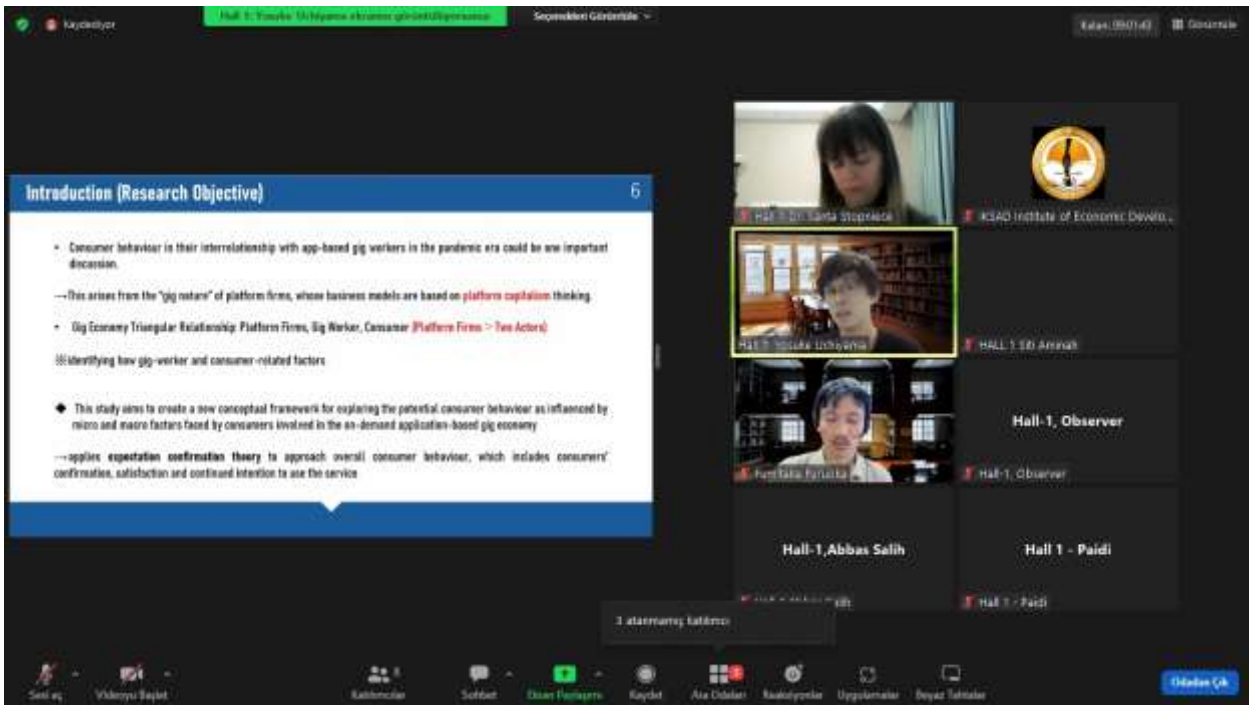

SciAz
Karabakh is Azerbaijan!

Zoom Meeting - Hall 1
Muammer Ergün
Type here to search

Observer Hall-5
Anılcan Sarıkaya
Hall-5, Agouti ta...

Introduction (Research Objective)
6
• Consumer behaviour in their interrelationship with app-based gig workers in the pandemic era could be one important discussion.
→This arises from the "gig nature" of platform firms, whose business models are based on platform capitalism thinking.
• Gig Economy Triangular Relationship: Platform Firms, Gig Worker, Consumer (Platform Firms > Two Actors)
※Identifying how gig-worker and consumer-related factors
◆ This study aims to create a new conceptual framework for exploring the potential consumer behaviour as influenced by micro and macro factors faced by consumers involved in the on-demand application-based gig economy
→applies expectation confirmation theory to approach overall consumer behaviour, which includes consumers' confirmation, satisfaction and continued intention to use the service
Hall-1, Observer
Hall-1,Abbas Salih
Hall 1 - Paidi

ÇALIŞMALARINDA FOTOĞRAF
KULLANAN DOKUMA RESİM
SANATÇILARI
WEAVING ARTISTS USING PHOTOGRAPHS
IN THEIR WORKS

KARABAKH
III. INTERNATIONAL CONGRESS of Modern Studies in Social Sciences and Humanities
"YEAR OF SHUSHA- 2022"

June 7-10, 2022 Karabagh/Azerbaijan

CONGRESS PROGRAM

Online (with Video Conference) Presentation

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

Join Zoom Meeting
https://us02web.zoom.us/j/81183159898?pwd=RElIcnJ5eVJyc1RmSkRvVG00S3VRUT09

PARTICIPANT COUNTRIES (13):
Turkey, Azerbaijan, Iran, Indonesia, Russia, China, Kazakhstan, Nigeria, Brazil, Malaysia, South Africa, Iraq, Ukraine

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için **https://zoom.us/join** sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ✓ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ **Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir**
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via **https://zoom.us/join** site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,

exp. Hall-1, Ali ÖZDEMİR

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

ONLINE PRESENTATIONS

08.06.2022

BAKU LOCAL TIME

14:00-16:30 | Session-1,Hall-1

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Ms Santa Stopniece

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
R. Nia MAROTINA Hendri Hermawan ADINUGRAHA SUSMININGSIH	Faculty of Economics and Islamic Business IAIN Pekalongan	CREATIVITY AND INNOVATION ECONOMY IN INDONESIA
Azam RIVANI Hendri Hermawan ADINUGRAHA AM. M HAFIDZ MS	Faculty of Economics and Islamic Business IAIN Pekalongan	OPTIMIZATION OF ZAKAT, INFAQ AND ALMS COLLECTION THROUGH FINTECH CROWDFUNDING IN INDONESIA
Ika MASRUROH Hendri Hermawan ADINUGRAHA	Faculty of Economics and Islamic Business IAIN Pekalongan	HALAL TOURISM INDUSTRY IN INDONESIA
Nur Khodirotul Jannah Hendri Hermawan ADINUGRAHA Susminingsih	Faculty of Economics and Islamic Business IAIN Pekalongan	CREATIVE CITY CONCEPT DEVELOPMENT STRATEGY IN INDONESIA
Vorobyov A.E.	Grozny State Petroleum Technical University, Russia	REASONS FOR THE DEVELOPMENT OF MODERN SMART MEDICINE
Ms Santa Stopniece	PhD of Intercultural Communication (dual citizen of Latvia and Finland) Vice Dean of Foreign Affairs Suzhou Polytechnic Institute of Agriculture (China)	WORKSHOPS OUTDOORS: MEANS OF RESTORATION AMIDST COVID-19 ONLINE MODE
Fumitaka Furuoka Beatrice Lim Khairul Hanim Pazim	Asia-Europe Institute, Universiti Malaya, 50603, Malaysia	EFFECT OF COVID-19 PANDEMIC ON THE FOOD-DELIVERY INDUSTRY AND OLIGOPSONY IN MALAYSIA: A LESSON FROM CHINA
Yosuke Uchiyama Rohayati Binti Paidi Elayaraja A/L Aruchunan	University of Malaya, Malaysia	CONSUMER BEHAVIOUR IN ON-DEMAND APPLICATION-BASED GIG ECONOMY OPERATIONS: A CONCEPTUAL FRAMEWORK
Даутұлы Т.	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың докторанты, Алматы, Қазақстан	ЖАҢЫЛТПАШЫҢ ТӘЛІМДІК ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК РӨЛІ

ONLINE PRESENTATIONS

08.06.2022

BAKU LOCAL TIME

14:00-16:30 | Session-1,Hall-2

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Assist. Prof. Zülkif YALÇIN

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Murtaza AHMADİ Prof. Dr. Nur ÇETİN	Kırşehir Ahi Evran University, Kırşehir, Türkiye	THE PLACE AND ROLE OF AFGHANISTAN IN INTERNATIONAL DRUG TRADE
İrem Mihrab Şahin M. Bedri Mermutlu	İstanbul Ticaret University, İstanbul, Türkiye	DIGITALIZATION AND ITS IMPACT ON SOCIETY
Halil KAYA	Istanbul Ticaret University, Istanbul, Turkey	REPRESENTATION OF SYRIAN REFUGEES IN THE TURKISH PRESS
Aydan GÜLMEZ Assist. Prof. Zülkif YALÇIN	Munzur University	EFFECT OF TEKNOSTRES ON FINANCIAL ADVISORS
Berkan ÖZGÜREL Assist. Prof. Zülkif YALÇIN	Munzur University	A RESEARCH ON FINANCIAL ADVISOR'S PERCEPTION OF THE DIFFERENCES BETWEEN INDEPENDENT AUDIT AND APPROVAL AUDIT
İsmayılova Ləman Rafiq qızı Əliyeva Hafizə Zirəddin qızı	Odlar Yurdu University	AZƏRBAYCAN IQTISADIYYATINDA BIZNES RISKLƏRI VƏ ONUN IDARƏ OLUNMASI MEXANIZMI
Zafer AKIN	Ağrı İbrahim Çeçen University	FIGHT AGANIST WITH HUMAN TRAFFICKING
Şəmsi Əfəndizadə	İstanbul University, İstanbul, Türkiye	RESEARCH ON THE FACTORS OF REGIONAL DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN. THE ROLE OF BANKS IN REGIONAL DEVELOPMENT
Rabia YENER BEÇET M. Bedri Mermutlu	İstanbul Ticaret University, İstanbul, Türkiye	THE INFLUENCE OF THE MEDIA ON THE FEBRUARY 28 POSTMODERN COUP
Xasay CAHANGİROV	Qərbi Kaspi Universiteti (WCU), İqtisadiyyatı fakültəsi, Doktorantura bölməsi, Bakı, Azərbaycan	THE ROLE OF SPECIAL ECONOMIC ZONES IN THE SETTLEMENT, REINTEGRATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE LIBERATED TERRITORIES

ONLINE PRESENTATIONS

08.06.2022

BAKU LOCAL TIME

14:00-16:30 | Session-1,Hall-3

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Mahmudova Guney

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Aytekin Zeynalova	Baku State University	İNFORMASİYA SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK MEYARI
Agaeva Nigar Ikram gizi Mammadova Gunay Samad	Baku State University	AZERBAIJAN HAS RESTORED ITS HISTORICAL INTEGRITY
Sadigova Afaq Mahmudova Guney	Baku State University	THE PRESS AS A POLITICAL CULTURAL FACTOR OF SOCIETY
Araş. Gör. Dr. Fikret YALIN Doç. GONCA KARAVAR Prof. OYA SİPAHİOĞLU	Osmaniye Korkut Ata University, Osmaniye, Türkiye	WEAVING ARTISTS USING PHOTOGRAPHS IN THEIR WORKS
Assist. Prof. Dr. Taner AYDIN	Iğdır University, Iğdır, Turkey	ADMINISTRATIVE AND POPULATION STRUCTURE OF ÇORUH PROVINCE (1933-1936)
Zümrüd Nuriyeva	Qərbi Kaspi University, Bakı, Azərbaycan	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ MACARISTAN ARASINDA MƏDƏNİYYƏT-HUMANİTAR SAHƏDƏ ƏMƏKDAŞLIQ
Assoc. Prof. Dr. Serap ÜNAL	Süleyman Demirel University, Türkiye	IN THE TRADITIONAL ARTS OF TWO STATES AND ONE NATION FROM PROBLEM TO SOLUTION
Erdal BİLİCİ Assoc. Prof. Dr. Simge ÜNLÜ	Sakarya University	IMAGE AND REPUTATION MANAGEMENT IN DADA QORGUD DOCUMENTARIES: THE CASE OF TRT AVAZ
Gurbanova Lala Isbat	The tutor of Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan	INFORMATION TELECOMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION
Assoc. Prof. Dr. Simge ÜNLÜ Lütfiye YAŞAR	Sakarya University	PERSONAL PUBLIC RELATIONS ANALYSIS OF TOMRİS, THE FIRST FEMALE RULER
İ.Ə.Qəribova	Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCANDA TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

11:00-13:30 | Session-1,Hall-1

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Lect. Vasyl PUZANOV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Vorya Shabrandi	Knowledge of Master of International Relations University of Guilan Iran	ANALYSIS OF HISTORICAL ROOTS REASONS OF PUTIN'S ATTACK ON UKRAINE IN THE FRAMEWORK OF REALISM THEORY (NEW REALNESS) INTERNATIONAL RELATIONS
Vorya Shabrandi	Knowledge of Master of International Relations University of Guilan Iran	PUTIN'S ATTACK ANALYSIS TO UKRAINE IN THE FRAMEWORK OF REALISM THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS
Md. Nazmul Hossain Abbas Raheem Salih	RUDN University, Moscow, Russia	MICRO-SAVING BASED CO-OPERATIVE INVESTMENT TO ACCELERATE THE SMES AND IMPROVE THE POVERTY CONDITION IN BANGLADESH
Dr. Arti Aneja	Assistant Professor, Campus Law Centre, Faculty of Law, University of Delhi, New Delhi, India	SUSTAINABLE TOMORROW: ROLE OF WOMEN IN STRENGTHENING ESG (ENVIRONMENTAL, SOCIAL AND GOVERNANCE)
Lect. Vasyl PUZANOV	Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine	MODERN USE OF FLASHCARD METHODS FOR LEARNING FOREIGN LANGUAGES
Dr. Farideh Davoudi Moghadam	Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahed University, Tehran, Iran.	REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF HAPPINESS IN RUMI'S WORKS
Aamna Saleem Khan Irshad Ullah	Department of Education Abdul Wali Khan University Mardan	FUTURE OF COMPUTER SCIENCE

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

11:00-13:30 | Session-1,Hall-2

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Mustafa KARABULUT

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Muharrem ARAS	Iğdır, serbest araştırmacı	LONGING FOR AZERBAIJAN IN RAMIZ OZLER'S POEMS
Prof. Dr. Mustafa KARABULUT	Adıyaman University	THE PERCEPTION OF THE MOTHER IN AHMET HAŞİM'S POEMS
Ulduza ADIGOZALOVA	Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, Türkiye	A REWIEV OF MURAT KÖMÜR'S STORM WARRIORS 2- MONSTER FANTASY NOVEL
Səadət Mazanova Leyla Həmidova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	"ALQORİTMLƏŞDİRMƏNİN ƏSASLARI" MÖVZUSUNUN KOLLEKTİVLƏ İŞ METODLARI İLƏ TƏDRİSİ SOSİALLAŞMA VASİTƏSİ KİMİ
Seher Selin ÖZMEN	Tekirdağ Namık Kemal University	THE IMPORTANCE OF MANNA COUNTRY IN FOREIGN POLITICS OF THE URARTU STATE
Selim KARYELİOĞLU	Karadeniz Teknik Üniversitesi	RECONSIDERING THE NATION STATE: REINCREASED EFFECTIVENESS OF NATION-STATES IN THE CONTEXT OF NEW DEVELOPMENTS IN THE WORLD
Saida Hasanova	Baku State University	Y.T.KRUSHINSKY'S MISSION TO THE AZERBAIJAN SAFAVIDS STATE
Erdal SEZGİ	Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Genel Türk Tarihi Bölümü	THE MIGRATION OF ARMENIANS TO REVAN
F.ü.f.d Göyərçin Abidqızı	AMEA Nizami Gəncəvi adına, Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi	IDEAS OF NATIONAL INDEPENDENCE IN THE CREATIVITY OF M.A.RASULZADE

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

11:00-13:30 | Session-1,Hall-3

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Dosent Firudin Rzayev

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Kamala Tahsin KERIMOVA	Ağrı İbrahim Çeçen University, Agri, Turkey	"THE KHOJALY MASSACRE THROUGH THE EYES OF THE KARABAKH PEOPLE"
Rahim Həsənov	AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi	SHEKI UYEZD IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY. SHEKI UPRISING
Assist. Prof. Dr. Mustafa DURDU	Karamanoglu Mehmetbey University, Karaman, Turkey	SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF BADEMLI VILLAGE IN ALADAĞ DISTRICT IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY
Firudin Rzayev	AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Onomastika şöbəsinin müdiri	ANCIENT TURKISH COUNTRY SHUSHA WHICH HIS HISTORY STANDS VI-III MILLENNIUM B.C.
Asadova Ayten Vagif	Sumgait State University	QARABAĞDA MƏHV EDİLƏN MUZEYLƏRİMİZİN YENİDƏN BƏRPASI VƏ TARİXİ İRSİMİZİN TƏBLİĞİ
Elnara MADATOVA	İstanbul University	QARABAĞ XANLIĞI DÖVRÜNDƏ SARAYLAR
Aghayeva Sevda Aydın kızı	ASPU, senior teacher of Foreign Language Centre	DEAR SHUSHA, YOU ARE RFEE!
Mustafa ECE Mesut ŞÖHRET	Gaziantep University	THE EFFECTS OF TURKEY'S OPEN-DOOR POLICY ON TURKEY-EUROPEAN RELATIONS

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

14:00-16:30 | Session-2,Hall-1

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Dr. Morakeng Edward Kenneth Lebaka

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Orynbekov K.S. Turkhanova A.Z.	L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan	ADAPTATION OF IMMIGRANTS FROM MUSLIM COUNTRIES AS A SECURITY FACTOR IN WESTERN EUROPE
Prof. Dr. Zh. Beristen Dautov N.	T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts	CONTINUITY OF THE WORKS OF THE ARTIST-JEWELER ESTAI DAUBAYEV WITH THE KAZAKH NATIONAL CULTURE
Beristen Zhanarbek Magzhan Sarybayev Turgaliev Kuandyk	Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan	CULTURAL AND SOCIAL FACTORS OF GRAPHIC DESIGN DEVELOPMENT
Zahraa Muthana Ansam Yaroub Khyoon	University of Wasit & University of Baghdad	MESOPOTAMIAN MYTH OF CREATION IN ANDREW MATHEWS' MARDUK THE MIGHTY: AND OTHER STORIES OF CREATION (1997)
Uloh-Bethels, Annah C. Mbegbu, Chekwube C. Menakaya, Cherechi M.	University of Nigeria Nsukka, Enugu State Nigeria	COMPETENCY IMPROVEMENT NEEDS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHERS FOR EFFECTIVE TEACHING AND PRODUCTION OF SECONDARY SCHOOL GRADUATES SKILLED IN WRITING
RAFAEL LOPES BATİSTA MARSIEL PACIFICO	Universidade Estadual De Mato Grosso Do Sul (Uems), Campo Grande, Brazil	RITUAL STUDIES AS A STRATEGY OF RESISTANCE TO THE CULTURE OF ATTENTION DEFICIT
Prof. Dr. Dr. Morakeng Edward Kenneth Lebaka	University of Zululand – KwaDlangezwa Campus; Faculty of Humanities & Social Sciences, Department of Creative Arts, South Africa	ENHANCING THE SOCIAL, SPIRITUAL AND MORAL CONCERNS OF THE COMMUNITY THROUGH RATIONALIZING MYRIADS OF BAPEDI MUSIC GENRES: THE CASE OF MAKGAKGASA MUSICAL ARTS

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

14:00-16:30 | Session-2,Hall-2

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Erol TAŞ Tülin HÜNDÜR Meral ÇELİKOĞLU Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ	Ordu University, Ordu, Turkey	DEVELOPMENT OF BIOTECHNOLOGY ACHIEVEMENT TEST FOR SCIENCE TEACHERS
Tülin HÜNDÜR Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ Meral ÇELİKOĞLU Erol TAŞ	Ordu University, Ordu, Turkey	INVESTIGATION OF THE STUDIES PUBLISHED BETWEEN 2012-2022 ON THE USE OF VIRTUAL LABORATORY IN SCIENCE EDUCATION
Nurgul BUTUNER Jale IPEK	Uludag University, Bursa, Turkey Ege University, İzmir, Turkey	EXAMINATION OF SIXTH-GRADE STUDENTS' PROCESS OF CREATING THE KNOWLEDGE OF THE PARALLELING FIELD ACCORDING TO THE RBC+C MODEL: A TEACHING EXPERIMENT
Nurgul BUTUNER Menekse Seden TAPAN BROUTIN Gul KALELI YILMAZ	Uludag University, Bursa, Turkey	EVALUATION OF THE MATHEMATICS TEACHING PROCESS IN THE PANDEMIC PERIOD WITHIN THE FRAMEWORK OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS' OPINIONS
Tuba YENİL Çiğdem ARSLAN Menekşe Seden TAPAN BROUTIN	Bursa Uludağ University, Bursa, Turkiye	PRE-SERVICE MATHEMATIC TEACHERS' VIEWS ON THE MIND MAP
Tuba YENİL Çiğdem ARSLAN	Bursa Uludağ University, Bursa, Turkiye	EXAMINATION OF MIND MAP EVALUATION RUBRICS CREATED BY PROSPECTIVE MATHEMATIC TEACHERS
Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK Mohammed MOHAMMED	Sakarya University of Applied Sciences, Sakarya, TÜRKİYE Baghdad University, IRAK	DETERMINING THE IMPORTANCE OF LIMITLESS IMPROVEMENT AND SERVICE QUALITY FACTORS: A STUDY AT BAGHDAD UNIVERSITY
Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK	Sakarya University of Applied Sciences, Sakarya, TÜRKİYE	DETERMINING THE IMPORTANCE LEVEL OF HEALTH EFFECT THEORY FACTORS IN ENTREPRENEURSHIP: THE CASE OF AZERBAIJAN
Hüseyin Miraç Pektaş Sevilay Karamustafaoğlu Orhan Karamustafaoğlu	Kırıkkale University, Kırıkkale, Turkey Amasya University, Amasya, Turkey	DESIGNING AN INQUIRY-BASED STEM ACTIVITY: EXAMPLE OF FORCE AND MOTION
Hüseyin Miraç Pektaş Sevilay Karamustafaoğlu Orhan Karamustafaoğlu	Kırıkkale University, Kırıkkale, Turkey Amasya University, Amasya, Turkey	EXAMINATION OF CHEMISTRY PROSPECTIVE TEACHERS' QUALIFICATIONS TO PREPARE CONCEPTUAL CHANGE TEXTS

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

14:00-16:30 | Session-2,Hall-3

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Dosent Kəmalə Rüstəm qızı Quliyeva

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ QARŞILIQLI ANLAMA VƏ ONUN QURULMASININ MƏRHLƏLƏRİ
Rəhimova Gulnara Sahib qizi	Azərbaijan Tibb Universiteti	CÜMLƏ MƏTN DİLÇİLİYİNİN OBYEKTİ KİMİ
Qadaşova Aybəniz Azik Qizi	Azərbaijan Tibb Universiteti	ABOUT THE WORD FORMATION IN TURKIC LANGUAGES
Xuraman Hacıyeva	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi	AZƏRBAYCAN VƏ İBRİ DİLLƏRİNDƏ TABELİ VƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ƏSAS LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Zaur Hacıyev	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, böyük elmi işçi	ƏRƏB DİLÇİLİYİNDƏ ƏRƏBLƏRLƏ YANAŞI QEYRİ-ƏRƏBLƏRİN ROLU
Dilarə Kərimova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı, Filologiya, Xarici dil müəllimliyi, Şəki, Azərbaycan	SÜRƏTLİ OXU NƏDİR VƏ ONU NECƏ UĞURLA ÖYRƏNMƏK OLAR?
Aynurə Murad Qızı Manafova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	YERLİ DİLLƏRİN QORUNMASI
Kəmalə Rüstəm qızı Quliyeva	ADPU-nun ümumi pedaqogika	ŞUŞADA İLK ANA DİLİ MƏKTƏBİ
Turan Məhərrəmbəy ƏHMƏDLİ Elmira RƏHMƏTZADƏ Gülər ƏLİYEVA	Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu	LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNİN İQLİMİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARINA TƏSİRİ
Assoc. Prof. Gunay Gafarova	Azerbaijan Tourism and Management University, Azerbaijan, Baku	SHUSHA, THE CULTURAL CAPITAL OF AZERBAIJAN, AS SKETCHED BY RUSSIAN ARTISTS OF THE 19th CENTURY
Assoc.Prof. Sevinj Jabrayilzadeh Khuraman Alieva	Azerbaijan State Pedagogical University	USING PROGRAMMING LANGUAGE IN EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

17:00-19:30 | Session-3,Hall-1

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Assist. Prof. Dr. Serkan GÖKALP

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Şükrü OLCAY	Marmara Universty, Istanbul, Turkey	A VIEW OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE EDUCATION IN HIGH SCHOOLS FROM TEACHERS' EYES
Hanife AKGÜL	Çanakkale Onsekiz Mart Universty, Çanakkale, Türkiye	EXAMINATION OF ATTACHMENT INJURIES OF MARRIED INDIVIDUALS IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES
Hanife AKGÜL	Çanakkale Onsekiz Mart Universty, Çanakkale, Türkiye	INVESTIGATION OF INDIVIDUALS LEVELS OF FORGIVENESS, SELF-SENSITIVITY AND SUBJECTIVE WELLNESS IN TERMS OF VIOLENT DIGITAL GAME PLAYING
Nigar İmaməliyeva	Azerbaijan State University of Economics	CULTURAL AND HISTORICAL MONUMENTS SHUSHA
Melisa Demirkan Dilara Zeynep Ulusan Senem Nur Özçelik Fatma Nur Dolu Dr. Öğr. Üyesi Hatice Deniz Günaydın Dr. Öğr. Üyesi Gökce Gürdil Birinci Prof. Dr. İshak Özkan	Konya Gıda ve Tarım Üniversitesi, Konya, Türkiye	INVESTIGATION OF ACADEMIC MOTIVATION LEVELS OF UNIVERSITY STUDENTS IN TERMS OF FAMILY BELONGING AND VARIOUS VARIABLES DURING THE COVID-19 PANDEMIC
Duygu YILDIZ İsmail KİNAY	Dicle University, Diyarbakır, Turkey	CURRICULUM LITERACY
Serkan GÖKALP	Mersin Universty	INVESTIGATION OF MIDDLE SCHOOL TEACHERS' PERCEPTIONS OF ACADEMIC SELF-EFFICACY INTERMS OF SEVERAL VARIABLES
Serkan GÖKALP	Mersin Universty	CONFLICT RESOLUTION STRATEGIES WHICH MIDDLE SCHOOL TEACHERS USE
Muammer Ergün Burcu Karabulut Coşkun	Kastamonu University, Kastamonu, Turkey	ACİL UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNDE OKUL YÖNETİCİLERİNİN LİDERLİK TİPİ VE ÖĞRETMENLERİN TÜKENMİŞLİKLERİNİN ÖĞRETMEN ALGILARINA GÖRE İNCELENMESİ
Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ Meral ÇELİKOĞLU Tülin HÜNDÜR Erol TAŞ	Ordu University, Ordu, Turkey	INDIVIDUALIZED EDUCATION IN SCIENCE TEACHING
Meral ÇELİKOĞLU Tülin HÜNDÜR Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ Erol TAŞ	Ordu University, Ordu, Turkey	COMPUTATIONAL THINKING AND "UNPLUGGED" LEARNING ACTIVITIES in SCIENCE EDUCATION

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

17:00-19:30 | Session-3,Hall-2

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Assist. Prof. Dr. İbrahim AVCI

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. İbrahim AVCI	Gümüşhane University	THE EFFECTS OF COVID-19, HEDONIC AND UTILITY MOTIVATIONS ON ONLINE PURCHASE INTENTION AND THE INTERMEDIATE ROLE OF ONLINE TRUST
Assist. Prof. Dr. İbrahim AVCI	Gümüşhane University	MEDIATING ROLES OF HEALTH AND ENVIRONMENTAL AWARENESS IN THE IMPACT OF COVID-19 ON SUSTAINABLE CONSUMPTION BEHAVIOR
Zərifə Şamil qızı Cavadova	ADPU-nun Şamaxı filialı	HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ŞAMAXININ SOSİAL-İQTİSADİ,MƏDƏNİ İNKİŞAFI
Prof. Dr. Mete Sezgin Taleh Mansurov	Selçuk University	SELECTION OF DARK TOURISM DESTINATIONS IN KARABAKH ACCORDING TO MULTIPLE CRITERIA
Süleyman ÖZMEN	İstanbul Rumeli University	CHANGING BALANCES IN SOUTH CAUCASUS AFTER 44 DAYS WAR, KEY AZERBAIJAN AND KEY ZENGEZUR
Sadettin PAKSOY Merve KAPLAN	Gaziantep University, Gaziantep, Türkiye	ARTS ECONOMY
Sadettin PAKSOY Merve KAPLAN	Gaziantep University, Gaziantep, Türkiye	ECONOMY OF SYMBOLIC GOODS
Prof. Dr. Metin KASIM Murat ÇİL	Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, Türkiye	ETHICAL VIOLATIONS IN THE LOCAL MEDIA
Hüseyin ÇAM İbrahim Yaşar KAZU	Fırat Univercity, Elazığ, Türkiye	CLASSROOM TEACHER TRAINING IN TURKEY

ONLINE PRESENTATIONS

09.06.2022

BAKU LOCAL TIME

17:00-19:30 | Session-3,Hall-3

Meeting ID: 811 8315 9898
Passcode: 255696

HEAD OF SESSION: Cavid Vəkil oğlu Bağırzadə

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Turkan Azizzade	ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi	SUFFERINGS OF SAINT SHUSHANIK
Səkinə Əliyeva	Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası, Bakı, Azərbaycan	GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKCƏSİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ SÖZLƏRİN LEKSİK CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ
Nigar İsmayılova	Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universiteti	MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MƏŞĞƏLƏ PROSESİNDƏ KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN VƏTƏNDAŞLIQ BORCU TƏRBİYƏSİ
Cavid Vəkil oğlu Bağırzadə	Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi	QARABAĞ BÖLGƏSİNİN İLK ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNƏ DAİR MƏNBƏLƏR
Matanat Mustafayeva	Ganja State University, doctoral student of the Department of Azerbaijan and World Literature, Ganja, Azerbaijan	IN THE PLAY “FERYAD" THE CLASSIC ETERNAL HERITAGE LOOK FROM THE PERSPECTIVE OF NASIMI AND HURUFISM
Səmiyyə BƏDƏLLİ	AZƏRBAYCAN TURİZM VƏ MENECMENT UNİVERSİTETİ,Sosial-menecment fakültəsi,Nəqliyyat servisi ixtisası	TURİZM TERMİNOLOGİYASININ KOMMUNİKATİV PROBLEMLƏRİ
Könül Zaur Qızı Şxəliyeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı şəhəri	OXU TƏLİMİ PROSESİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN NİTQ VƏ TƏFƏKKÜRÜNÜ İNKİŞAF ETDİRMƏYİN ƏHƏMİYYƏTİ
Dr. Qəndab Haqverdi Əliyeva	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan	MURADƏLİ QÜREYŞİ QAFLANTI İSTİQLALÇI ŞAİR KİMİ

FACE TO FACE PRESENTATIONS

08.06.2022

BAKU LOCAL TIME	ŞUŞA
14:00-16:00	

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Mahmut ÖZTÜRK	Harran University, Sanliurfa, Turkey	SOME CONDITIONS OF ALLAH'S HELP
Assoc. Prof. Dr. Mahmut ÖZTÜRK	Harran University, Sanliurfa, Turkey	HIJRA AND ITS CONSEQUENCES ON THE WAY OF GOD
Assoc. Prof. Dr. Mahmut ÖZTÜRK	Harran University, Sanliurfa, Turkey	WITH AN EXTRAORDINARY LIFE STORY, Hz. MARY
Assoc. Prof. Dr. Ömer Sabuncu	Harran University, Sanliurfa, Turkey	OMAR'S PRE-ISLAMIC LIFE
Assoc. Prof. Dr. Ömer Sabuncu	Harran University, Sanliurfa, Turkey	OMAR IN THE PERIOD OF THE PROPHET
Assoc. Prof. Dr. Ömer Sabuncu	Harran University, Sanliurfa, Turkey	OMAR'S CONSENTS
Assoc. Prof. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE	Harran University, Sanliurfa, Turkey	THE QUR'AN AND THE MUSLIM
Assoc. Prof. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE	Harran University, Sanliurfa, Turkey	THE DIVINE ATTRIBUTES IN THE MARIFETNAME OF IBRAHIM HAKKI
Assoc. Prof. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE	Harran University, Sanliurfa, Turkey	THE SIZE AND LIMIT OF OBEDIENCE IN ISLAM
Gamze ŞEKEROĞLU	Selçuk University, Konya, Türkiye	DO THE DIRECTION OF ALTCOINS DEPEND ON BITCOIN?
Assoc. Prof. Dr. Kamala Tahsin KERIMOVA	Ağrı İbrahim Çeçen University, Agri, Turkey	"THE KHOJALY MASSACRE THROUGH THE EYES OF THE KARABAKH PEOPLE"
Leyla ALIYEVA	Ağrı İbrahim Çeçen University, Agri, Turkey	"AZERBAIJAN TRANSLATION ENCYCLOPEDIA": "EVERYTHING ABOUT TRANSLATION"

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi
13:00-15:30 | Session 1, Hall-1	

HEAD OF SESSION: Doç. Dr. Nazile ABDULLAZADE

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dosent Sevinc Zakir qızı Abbasova	Naxçıvan Dövlət Universiteti	KARABAKH IS AZERBAIJAN! IN THE TRACE OF HISTORY
Doç. Dr. Tahir ORUCOV	AMEA Folklor Enstitüsü	XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA ŞUŞA VE KARABAĞ'DA ERMENİ SOYKIRIMI VE KATLİAMLARI (MİR MÖVSÜN NEVVAB'IN "1905-1906'DA ERMENİ-MÜSLÜMAN ÇATIŞMASI" KİTABININ MATERYALLERİ ÜZERE)
Ayətxan Ziyad Babək İsgəndərov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi	44 DAYS OF VICTORY MARCH: THE VICTORY OF HISTORICAL JUSTICE AND THE RESTORATION OF INTERNATIONAL LAW
Ayətxan Ziyad Babək İsgəndərov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi	HEYDAR ALIYEV: A POLITICAL FIGURE WHO MADE HISTORY, STATE FOUNDER
Sahibə Xəlil qızı Ələkbərova	AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, "İnnovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsi"nin elmi işçisi və dissertantı, Azərbaycan, Bakı şəhəri	ARMENIAN VANDALISM: LOST AND DESTROYED KARABAKH MUSEUMS
Məmmədzadə ÜLKƏR	Bakı Dövlət Universiteti, Qafqaz xalqları tarixi kafedrası	II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA QAFQAZDA YARANAN YENİ REALLIQLAR
Tahirə Həsənzadə	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu	QARABAĞ MÖVZUSU QACARLAR TARIXINDƏ "ŞUŞANI GERI ALIB, ORADA MUSIQI OCAĞI QURMAQ ISTƏYIRƏM"
Rahim Həsənov	AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi	SHEKI UYEZD IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY. SHEKI UPRISING
Lalə Hidayət qızı Paşayeva	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Nizamişünaslıq şöbəsi, Kiçik elmi işçi	33 GÜNLÜK ŞUŞA MÜHASİRƏSİ VƏ 44 GÜNLÜK QARABAĞ MÜHARİBƏSİ
Fil.ü.f.d Şəmsi Pənahoğlu	AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu	PƏNAHƏLİ XAN VƏ ONUN ŞAH ƏSƏRİ-ŞUŞA ŞƏHƏRİ
Nazilə Abdullazadə	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Unversiteti Filologiya fakültəsi Ədəbiyyatın tdrisi texnologiyası kafedrası	AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ ŞUŞA FACİƏLƏRİNİN BƏDİİ İNİKASI TARİXİ ZAMAN KONTEKSİNDƏ

Məmmədli Xəyalə İlham qızı	Bakı şəhəri, AMEA, Mərkəzi Elmi Kitabxana	AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNƏ QARŞI CƏHD: DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNİN YARADILMASI
Zülfiyyə Vəliyeva	ADPU ETM-nin elmi əməkdaşı, Respublikanın Əməkdar Müəllimi	QARABAĞIN DÖYÜNƏN QƏLBİ MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ ŞUŞA
Elshan Abdurahmanov	ANAS, Sheki RSC	DEVELOPMENT DYNAMICS AND CHARACTERISTICS OF LEATHER-DRESSING IN SHEKI DISTRICT OF NORTHERN AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE XIX-XX CENTURIES
Babayeva Aytən İsmayıl qızı	AMEA Mərkəzi Elmi kitabxana	44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN VƏ DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN MÖVQEYİ
Ələkbərova Bahar Hacıağa Qızı	A.S.Makarenko Adına Humanitar Fənlər	MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI ŞUŞA
Prof. Dr. Minaxanım Təkləli Nuriyeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QARABAĞIN YER ADLARI TARİX-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİDİR
Raqub Kərimov Ruqiyyə Səfərova Gülçöhrə Salehzadə	AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	VATANSEVER ŞAİR: MUHAMMED AĞA MÜŞTERİ
Dr.Arzu Məmmədxanlı	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	QARABAĞIN BÜLBÜLÜ – MURTUZA MƏŞƏDİ oğlu MƏMMƏDOV (BÜLBÜL)
Hüseynova Könül Ramiz qızı	Bakı Dövlət Universiteti	QARABAĞ GENERAL-QUBERNATORLUĞU:QƏLƏBƏ TARIXIMIZIN QIZIL HƏRFLƏRLƏ YAZILAN SƏHIFƏLƏRINDƏN BIRI

Coffee Break: 15:30-16:00

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME

13:00-15:30 | Session 1, Hall-2

AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Tahirə Məmməd

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Həcər Hüseynova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya fakültəsi	ŞUŞANIN YER ADLARI
Aliyeva Leyla Elkhan	Azerbaijan / Sumgait, Sumgait State University, History and geograph	SHUSHA YESTERDAY AND TODAY
Assoc.Prof. Mahir Hamidov	Institute of Oriental Studies of ANAS, East-West department, Baku, Azerbaijan	İMPORTANCE OF ZANGAZUR CORRIDOR IN EAST-WEST İNTERNATIONAL TRANSPORT SYSTEM
Lütviyyə Yəhyazadə	Azərbaycan Mətbuat Surası Ahıllar birliyinin üzvü	AZƏRBAYCAN BAYRAĞI ŞUSADA DALĞALANIR!
Nəbi Nazir oğlu Əsədli	ADPU, Azərbaycan tarixi kafedrası	İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ŞUŞANIN EKOLOJİ MÜHİTİNİN BƏRPASI İŞLƏRİ
Afaq Qasımova	AMEA-nın Folklor İnstitutu, Azərbaycan	NƏBİNİN QAÇAQÇILIQ ETDİYİ BÖLGƏLƏR VƏ ONLAR HAQQINDA TARİXİ HƏQİQƏTLƏR
Nurlan Nasirov	QƏRBİ KASPİ UNİVERİSTET, Siyasi və İctimai Elmlər Məktəbi, Tarix bölümü, Bakı, Azərbaycan	TÜRK-MOĞOL HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ
Günay Nəciyeva Elnur Nəciyev	AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin doktorantı Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası,	ŞUŞA TARİXİNƏ DAİR DƏYƏRLİ MƏNBƏ
Doç. Dr. Mübariz Ağalarlı	AMEA Tarix İnstitutu, ADPU Tarix-Coğrafiya fakültəsi, Azərbaycan tarixi kafedrası, Bakı, Azərbaycan	AZƏRBAYCANDA DÜNYƏVİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN ROLU (XIX - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ
f.ü.f.d Imanov Güləhməd Nağı oğlu	Bakı Dövlət Üniversiteti Şərq Şünaslıq fakultəsi Türk dili bölümü	SETTLEMENTS IN NAGORNO-KARABAKH AND BRIEF EXPLANATIONS ABOUT THEM
Prof. Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov	ADPU-nun İbtidai təhsil fakültəsinin dekanı	AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN ŞUŞA FİLİALI (1989-1992-ci illər)
Sevil Qiyas qızı Həsənova	Bakı Dövlət Universiteti	II QARABAĞ SAVAŞI VƏ İNFORMASİYA MÜHARİBƏSİ

Bəxtiyar Həsənov	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bakü, Azerbaycan	XX ƏSİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞUŞA ŞƏHƏR DUMASININ FƏALİYYƏTİNDƏ NƏQLİYYAT YOLLARI MƏSƏLƏLƏRİ (ARXİV SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)
Aytən Əhmədova	Gəncə Dövlət Universiteti,Filologiya, Azərbaycan dili, Gəncə, Azərbaycan	"DASTANİ- ƏHMƏD HƏRAMİ" ƏSƏRİNDƏ İŞLƏDİLMİŞ ƏVƏZLİKLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Prof. Dr. Tahirə Məmməd	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi, Bakı, Azərbaycan	MİR MÖHSÜN NƏVVAB YARADICILIĞINDA DİNİ VƏ MİLLİ KİMLİYİN İFADƏSİ
Müseyib İbrahim oğlu İlyasov	Azərbaycan Dövlət pedaqoji Universiteti	ŞUŞA PEDAQOJİ SEMİNARİYASININ İLK DİREKTORU
Gülnarə Məmmədova	AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu	BƏDİİ TƏKRARLARIN ÇAĞDAŞ ŞEİRİN FORMALAŞMASINDA ROLU
Sədiyyə Xanlarova	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu	MİRZƏ HƏSƏN QARABAĞI ŞEİRLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ
Məmmədova Həyat	Bakı Dövlət Universiteti	YAŞAR KAMALIN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU
Gunel Mammadova	Baku, Azerbaijan	PRİMARY AND SECONDARY SCHOOL STUDENTS RELATED TO FİNANCİAL LİTERACY ATTİTUDES AND OPİNİONS (AZERBAİJAN EXAMPLE)

Coffee Break: 15:30-16:00

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME

13:00-15:30 | Session 1, Hall-3

AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi

HEAD OF SESSION: Doç.Dr.Ramiz QASIMOV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Fil.e.d. Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva)	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu	ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN İCTİMAİ FƏALİYYƏTİ VƏ BƏDİİ YARADICILIĞI MİLLİ MƏFKURƏ KONTEKSTİNDƏ
Anar Nadir oğlu İsmayılov	Mingəçevir şəhər 7 saylı orta məktəbin direktoru	44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN DÜNYA HƏRB TARİXİNDƏ YERİ
Rəna QURBANOVA	"Naxçıvan" Universiteti, Pedaqoji fakültə, "Ümumi tarix" kafedrası, Naxçıvan şəhəri, Azərbaycan	DAĞLIQ QARABAĞ HADİSƏLƏRİ VƏ NAXÇIVAN
Zəminə Gülüstani Xosrov qızı	AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun doktorantı Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi	ÜMUMTÜRK ONOMASTİKASINDA ETNİK PROSESLƏRİN İZLƏRİ
Naibə Əhmədova	Azərbaycan, Bakı şəhəri, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri	RUS TARİXŞÜNASLIĞINDA XIX ƏSR AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ
Dok. Arif ELİZADE	Western Caspian University, Tarih, Kafkasya tarihi, Bakü, Azerbaycan	XIX ƏSRİN II YARISINDAN SONRA QAFQAZ XALQLARININ SİBİRƏ VƏ OSMANLI İMPERİYASI TORPAQLARINA MİQRASİYASI VƏ MİQRASİYANIN SƏBƏBLƏRİ
Günel Həmidqızı Əmilova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QARABAĞ XALÇAÇILIQ MƏKTƏBI TARIXINƏ BIR NƏZƏR
Natəvan Bağırova	AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Qədim və orta dövrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi şöbəsinin elmi işçisi, Bakı, Azərbaycan	ƏBU NÜVAS ABBASİLƏR SARAYINDA
Günel Orucəliyeva	Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan, Bakı	VƏTƏN MÜHARİBƏSİ BAKI DÖVLƏT UNIVERSITETİNİN İNFORMASİYA KONTEKSTİNDƏ
Şiruyə Azadəliyeva	ADPU-nun Ümumi pedaqogika kafedrasının dosenti	AZƏRBAYCANDA MİLLİ ELMİ-PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ İLKİN MƏRHƏLƏSİ (XX ƏSRİN 20-ci illəri)

İbrahimli Mehin Bayram qızı	Sumqayıt Dövlət Universiteti	MADDİ MƏDƏNİ İRSIN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN ROLU
Bənövşə Niyaz qızı Hacıyeva	Bakü Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bakü,Azerbaycan	TÜRKİYƏ TÜRKCƏSİNDƏ İDİOMATİK İFADƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Tora Mammadova	SDU, Filologiya, Azərbaycan ədəbiyyatı, Sumqayıt, Azərbaycan	ÇAĞDAŞ ROMANDA ALTERNATİV TARİXİN BƏDİİ SİNTEZİ (“AĞRI” ROMANI ƏSASINDA)
Ramiz QASIMOV	AMEA Naxçıvan Bölməsi	YAZIÇI VƏ İCTİMAİ XADİM YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN YARADICILIĞINDA MİLLİ İSTİQLAL VƏ CÜMHURİYYƏT MƏSƏLƏSİ
R.N.Qasımova	ADPU	“MƏN” KONSEPSİYASI PROBLEMİ VƏ ONUN FORMALAŞMASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN ROLU
Prof. Dr. Kübra Əliyeva Zeynalova Aygün	"Əməkdar incəsənət xadimi AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu “Qafqaz Albaniyasının Memarlıq və İncəsənəti” şöbəsinin rəhbəri" AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, “Qafqaz Albaniyasının Memarlıq və İncəsənəti” şöbəsinin şöbənin kiçik elmi işçisi	AZƏRBAYCANIN İSTEDADLAR MƏRKƏZİ

Coffee Break: 15:30-16:00

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi
13:00-15:30 | Session 1, Hall-4	

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Adil BAHŞELİYEV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Aynur Qafarlı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Türk araşdırmaları" bölməsinin kiçik elmi işçisi	VƏTƏN TORPAĞININ SÖZ XƏRİTƏSİ
Anar İsmayılov	Mingəçevir Dövlət Universiteti	44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN DÜNYA HƏRB TARİXİNDƏ YERİ
Fereh Sukurova	Azerbaijan National Academy of Science Institute	THERE IS NO KARABAKH WITHOUT SHUSHA, AND AZERBAIJAN WITHOUT KARABAKH: HEYDAR ALIYEV
Dr. Gülər Mikayıl	Baki Dövlət Universiteti	MÜHARİBƏ SƏRAİTİNDƏ ƏSGƏR VƏ ZABİTLƏRİN PSİXOLOJİ HAZIRLIĞININ MÜQAYİSƏLİ ARAŞDIRILMASI VƏ ŞUŞA DÖYÜŞÜNÜN TƏSVİRİ
Həsənova Könül	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan, Bakı	LAÇIN LAYLA VƏ OXŞAMALARINDA ETNOQRAFİZMLƏR
Könül Həsənova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan, Bakı	ƏMR CÜMLƏLƏRİNDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN NƏSR MƏTNLƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ
Türkan Azad qızı Mehdiyeva	AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu	AZAD QARADƏRƏLİNİN YARADICILIĞINDA QARABAĞ MÖVZUSU
Firidə Mustafayeva	Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru ADPU-nun Şamaxı filialı	QEYRİ STANDART MƏSƏLƏLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİNİN TƏLİMİNDƏ QRAFİK TƏSVİRLƏRDƏN İSTİFADƏ YOLLARI
Dos.Dr. Sönməz Abbaslı	AMEA Folklor İnstitutu	DİNİ-TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRLƏ BAĞLI MƏNQƏBƏLƏR (Qarabağ folklor materialları əsasında)
Baxşəliyev Adil Baxşəli oğlu	Sumqayıt Dövlət Universiteti	İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏMİZ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN GÜCLÜ SİYASİ İRADƏSİNİN NƏTİCƏSİDİR
Dr. Ragif Huseynov Dr. Hidayat Ullah Khan	Azerbaijan Technological University, Ganja, Azerbaijan	EXPOLRING NEXUS BETWEEN AGRICULTURAL DEVELOPMENT AND FOOD SECURITY: A CASE OF AZERBAIJAN REPUBLIC

	National Univesity of Modern Languages (NUML), Islamabad, Pakistan	
Mehriban Namiq qızı Əhmədova	Şamaxı şəhər Avropa liseyin müəllimi	MÜƏLLİM ETİKASININ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTƏ TƏSİRİ
Habil İsmiyəli oğlu Həsənov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	RUSİYANİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARİNDA ERMƏNİ DÖVLƏTİ YARATMAQ PLANİ (XVİİİ ƏSRİN İİ YARİSİ)
Əziz Əliyev	Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi	QLOBAL MİQRASİYA PROBLEMİ FONUNDA: QARABAĞIN SOSİAL GƏLƏCƏYİ
Vüsalə Vəli qızı Məmmədzadə	Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin İctimai fənlər kafedrasının baş müllimi	QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TARİXİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİMİZƏ TƏSİRİ
Səltənət Əliyeva	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Böyük elmi işçi	YAZIÇI PSİXOLOGİYASI VƏ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN YARADICILIQDA İZLƏRİ (Şərif Ağayarın yaradıcılığı əsasında)
Orucova Günel	AMEA- nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı	QƏZƏL ŞEİRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ SƏLƏFLƏRDƏN XƏLƏFLƏRƏ

Coffee Break: 15:30-16:00

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi
13:00-15:30 | Session 1, Hall-5	

HEAD OF SESSION: Doç. Dr. Erestun MEHTİYEV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Namig Hasanov	Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının Mətbuat xidməti	TOURISM IN THE OCCUPIED TERRITORIES DEVELOPMENT PERSPECTIVES
Vakil Azimov	Azerbaijan Cooperatin University, Doctoral student, Baku, Azerbaijan	THE ROLE OF ESTABLISHMENT OF A WINE CLUSTER IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF KARABAKH ECONOMIC REGION
Xasay CAHANGİROV	Qərbi Kaspi Universiteti (WCU), İqtisadiyyatı fakültəsi, Doktorantura bölməsi, Bakı, Azərbaycan	THE ROLE OF SPECIAL ECONOMIC ZONES IN THE SETTLEMENT, REINTEGRATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE LIBERATED TERRITORIES
Səbinə Babayeva	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Sosial Menecment Fakültəsi, İctimai fənlər kafedrası. Bakı, Azərbaycan	CULTURAL TOURISM POTENSIAL OF KARABAKH REGION
Əmiraslanova Dilarə Əmiraslan qızı	Sumqayıt Dövlət Universiteti	İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADİ POTENSİALI VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI
Ləman Hüseynova	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu, dissertant. Bakı, Azərbaycan	JOURNAL OF AZERBAIJANI WOMEN FREEDOM - EASTERN WOMAN (1928-1929)
Ahadova Gunel Tofig Gizi	Baku State University ANAS CSL, Baku, Azerbaijan	THE ROLE OF THE DEPARTMENT OF AZERBAIJAN STUDIES AND THE NATIONAL DIGITAL MEMORY IN THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION AND BIBLIOGRAPHIC APPARATUS OF AZERBAIJANI STUDIES
Səidə Yusifova	Bakı Avrasiya Universiteti/ Bakı Azərbaycan	MEDİA DİSKURSUNDA EVFEMİZMLƏRİN ÜSLUBİ POTENSİALI
Doçent Farhad Gamboy oğlu Mikayilov Mammadova Aynura Mahammad gizi	UNEC Bilimsel Araştırma ve Ekonomik Araştırma Enstitüsü, kıdemli araştırmacı, Azerbaycan Devlet Teknik Üniversitesi Ekonomi ve İstatistik Bölümü'nde doçent	ASKERİ ÇATIŞMALARIN ZARARLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ İÇİN METODOLOJİK TEMELLER
Zeynəb Əhməd qızı Həcəmova	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Bakı şəhəri, Azərbaycan	İDARƏETMƏDƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNTELLEKTUAL İNKİŞAFINDA SOSİAL QAVRAYIŞIN ROLUNUN SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Doç. Dr. Seide Guliyeva	Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih fakültesi	İDARİ VE MÜCADİLE MERKEZİ OLARAK ŞUŞA ŞEHRİ
İbrahimli Mehin Bayram qızı	Sumqayıt Dövlət Universiteti	MADDİ MƏDƏNİ İRSIN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN ROLU
Samirə Nail Qızı Ramazanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi	MÜASIR AZƏRBAYCANQADININ SOSIAL VƏ IŞGÜZAR STATUSUNA DÖVLƏT QAYĞISI
Lamiyə MEHDİYEVA	Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, Bakı, Azərbaycan	MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ İNFORMASİYA SİYASƏTİNİN TƏŞKİLİ: QAYDALAR VƏ ƏSAS STEREOTİPLƏR
Zərifə Mahmud qızı Həmidova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı	REGİONLARIN PRİORİTET TƏSƏRRÜFAT SAHƏLƏRİNİN FUNKSİYASI VƏ ÖYRƏNİLMƏSİ METODİKASI
Malik Mammadzade	UNEC, Economy, Economy, Baku, Azerbaijan	QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLBİ İMKANLARI
Fuad Əlinağı oğlu Qənbərov Gülnar Xanlar qızı Səmədova	AMEA	QARABAĞDA SAĞLAMLIQ TURİZMİ POTENSİALI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ
Ərəstun MEHDİYEV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QARABAĞIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMASINDA AZƏRBAYCAN NEFT STRATEGİYASININ ROLU HAQQINDA
Sultanova Sevinc	Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası	AZAN SƏDALARI VƏ MUĞAM İNTONASİYALARININ VƏHDƏTİNDƏN YARANAN QƏLƏBƏ NƏFƏSLİ "QARABAĞ KOMPOZİSİYASI"
Könül İbrahim qızı Səmədova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ORTAQ TÜRKCƏDƏ C VƏ Ç HƏRFLƏRİYLƏ BAŞLAYAN QIPÇAQ MƏNŞƏLİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ İNTEQRASİYASI

Coffee Break: 15:30-16:00

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME

13:00-15:30 | Session 1, Hall-6

AMEA Binası

HEAD OF SESSION: Doç. Dr. Elçin Abbasov

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Məmmədova Afət Tapdıq Qızı	AMEA MƏRKƏZİ ELMİ KİTABXANA	TƏLİM VƏ TƏRBİYƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN GÖZÜ İLƏ
Məsmə Mahmudova Mahir qızı	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, elmi işçi	AZƏRBAYCAN MUĞAMIN BÖLMƏLƏRİ "XOSROV VƏ ŞİRİN" POEMASININDA
Bağıyeva Dinarə	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana	QƏHRƏMAN RUHLU KİTABLAR
Mehdizadə Gülşən Kamal qızı	ADPU-nun kiçik elmi işçisi	İBTİDAİ SİNİFDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNUN AŞILANMASI (2-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyi əsasında)
Shirinzade Ulya	Institute of Education of Azerbaijan Republic	THE ROLE OF TEACHERS AND STUDENTS IN PROJECT BASED LEARNING
Abdullayeva Mahirə Mövlud qızı	Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi	İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRƏ İFADƏLİ OXU VƏRDİŞLƏRİ AŞILAYARKƏN ORFOEPİYA QAYDALARININ ROLU
İrina Kazımova	Azərbaycan Tibb Universiteti	XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK DƏRSLƏRİ
Əlvan CƏFƏROV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TÜRKİYƏ GAZİ UNİVERSİTETİNDƏ TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ PROQRAM HAQQINDA
İsmayilov Rovhsan Faig	Manager, Sales Devision, Sumgait Texnologies Park	MANAGEMENT OF ENTERPRISES AND ORGANIZATIONS
Köçərli Hicran Rafiq qızı	Sumqayıt Dövlət Universiteti	AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASİYALI İNKİŞAFIN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI
Günəş Xudayarova	Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialının müəllimi, Bakı, Azərbaycan	CABİR NOVRUZ YARADICILIĞINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ
p.ü.f.d. Həmidova Xalidə Aydın qızı	ADPU, Təlim-tədris mərkəzinin müdiri	MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ EVOKATİV MENTORLUQ MODELİNİN TƏTBİQİ

Dos. Dr. Elçin Abbasov	AMEA Folklor İnstitutu	AŞIQ ŞƏMŞİR POEZİYAZINDA DAĞ
Qaybaliyeva Nigar	Azərbaycan Prokurorluğu	HEYDƏR ƏLİYEVİN ŞUŞA VƏSİYYƏTİ
Məlahət Abdullayeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TEXTUAL PROBLEMS IN TEACHING MATHEMATICS AND THEIR EDUCATIONAL IMPORTANCE
Kübra Quliyeva	Naxçıvan Dövlət Universiteti, Pedaqoji fakultə, Pedaqogika. Naxçıvan.Azərbaycan	OMAR FAIQ NEMANZADE EDUCATIONAL CONTENT OPINIONS ABOUT UPDATE
Namiq Əhmədov Qənimət Səfərov	Bakı Dövlət Universiteti Araşdırmaçı-yaza, müstəqil tədqiqatçı	QARABAĞ SAVAŞI VƏ AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN TARİXİ QƏLƏBƏSİ TÜRKİYƏ MƏTBUATINDA
Mirələm İbrahimli	Bakı Avrasiya Universitetinin dissertantı	ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ELMƏ QAYGISI MƏDƏNİ PRİORİTETLƏRİMİZİN İDEYA ƏSASLARINI MÜƏYYƏN ETMİŞDİR
Məsmə Mahmudova Mahir qızı	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, elmi işçi	AZƏRBAYCAN MUĞAMIN BÖLMƏLƏRİ "XOSROV VƏ ŞİRİN" POEMASININDA
Vəfa Abbasova	ADNSU-nun Humanitar fənlər kafedrasının müəllimi, f.ü.f.d.	MİRZƏ ADIGÖZƏL BƏYİN "QARABAĞNAMƏ" ƏSƏRİNDƏ BƏDİİ ÜSLUB ÜNSÜRLƏRİ
Hüseyn İbrahimov	AR Prezidenti yanında Dövlət idarəçilik Akademiyası	PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN UGURLU SİYASƏTİ QƏLƏBƏ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK PARADİQMALARINA SÖYKƏNİR

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi
16:00-18:30 | Session 2, Hall-1	

HEAD OF SESSION: Akademik Möhsün NAĞISOYLU

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Könül Məhərrəmova	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı	HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ FORMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ "CAVİDŞÜNASLIQ" TOPLUSUNDA
Akademik Möhsün Nağısoylu	AMEA-nın müşaviri, akademik	1905-1906-CI İLLƏRDƏ ŞUŞADA ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİ "HƏYAT" VƏ "İRŞAD" QƏZETLƏRİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ
Abbasova Gulbaniz Heydar gizi	Baku city, history teacher of secondary school No 162 named after E.Aliyev	PROFESSOR M.SEYIDOV'S BOOK " QAM SHAMAN AND GENERAL OVERVIEW OF ITS SOURCES" AND THE POSSIBILITY OF TURNING MYTHOLOGY IN TO REALITY
Elmi işçi Elman Novruzov	AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu	SƏMƏD SƏRDARİNİYA VƏ ONUN "QƏRƏBAĞ DƏR QOZƏRQAH-E TARİX" ("QARABAĞ TARİXİN GEDİŞİNDƏ") ƏSƏRİ
İbrahimova Leyla	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana	KİÇİK ÜRƏKLƏRİN BÖYÜK DƏRDLƏRİ...
Dos.Dr.Nigar Həsənova	AMEA Folklor İnstitutu, aparıcı elmi işçi	MOLLA PƏNAH VAQİFİN POEZİYASINDA LİNQVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏR
Səyyarə Məmmədova	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana	MƏRKƏZİ ELMİ KİTABXANANIN QARABAĞ MÜHARİBƏSİ QƏHRƏMANLARI FONDUNUN NƏŞRLƏRİ
Ayətxan Ziyad (İsgəndərov)	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi	AZƏRBAYCAN UŞAQ ŞEİRİNDƏ SƏRLÖVHƏ-ADLAR SİSTEMİ
Elchin Mansurov	National Center of Oncology, Baku, Azerbaijan	HƏQİQİ, YALANÇI VƏ YARIMÇIQ TEİSTLƏR: ƏMƏLLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ
Arzu ZEYNALOVA	Azerbaijan State Pedagogical University, Art and physical education, Fine arts and its teaching technology, Baku, Azerbaijan	IMAGES OF PEOPLE'S HEROES AND STATE REPRESENTATIVES ON KARABKH CARPETS
Kazımova Nurlana	ADPU	ŞUŞANIN XEYRİYYƏÇİ-MAARİFÇİ XANIMI HƏMİDƏ CAVANŞİRİN "XATİRƏLƏRİM"İ MÜASİR QADINLARA ÖRNƏKDİR

Habib Mirzayev	Azerbaycan Teknik Üniversitesi, Beşeri bilimler fakültesi, Edebiyat bölümü, Azerbaycan, Bakü	THE ROLE OF EXAMPLES OF FICTION IN THE TRANSFORMATION OF AZERBAIJAN IN THE CENTER OF MULTICULTURALISM AND TOLERANCE
Rüstəm RƏSULOV	Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı, Azərbaycan	MOLLA PƏNAH VAQİFİN MİFOPOETİKASI: MƏKAN ARXETİPLƏRİ
Güzel Bahşali	Bakü Devlet Üniversitesi, Kütüphaneçilik ve bilgi fakültesi, tarih, Bakü, Azerbaycan	KALBİNDE KEDER, DAMARLARINDA ŞEVK TAŞIYAN ŞAİR
Maqsudova Şəbnəm	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	QƏDİM LAHIC SƏNƏTKARLARININ BƏDİİ İRSİ
Tahirə Əliyeva	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu	AKADEMIK İ.Y.KRAÇKOVSKININ ƏSƏRLƏRINDƏ “LEYLI VƏ MƏCNUN” MÖVZUSU
Afiqə Aliyeva	SDU, Filologiya, Azərbaycan ədəbiyyatı, Sumqayıt, Azərbaycan	FIGHT FOR JUSTICE IN THE ROMAN“THE BRAND OF CASANDRA” OF C.AYTIMATOV
Doç. Dr. Şelale ANA HÜMMETLİ	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nesimi Dilçilik Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan	GREAT TURKISH SON BORN ON THE LAND OF SHUSHA -YUSIF VAZIR CHEMANZAMINLI
Bilal Hüseynağa oğlu HÜSEYNOV	ADPU Cəlilabad Filialının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmlər doktorluğu üzrə dissertantı	VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN FOLKLOR YAŞANTILARI, YAXUD DÖYÜŞƏN FOLKLOR JANRLARI
Yüzbaşıyeva Vəfa Rüstəm qızı	Odlar Yurdu Universiteti	KONSEPTUAL İNCƏSƏNƏTİN MÜASİR DÖVRDƏ MÖVCUDLUĞU
Əbilova Zəkiyyə Ağababa qızı	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Əlyazmaların və əski çap kitablarının tərcüməsi”, Şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə elmləri doktoru	İRƏVAN QUBERNİYA RUHANİ MƏCLİSİNİN ÜZVLƏRİ
Prof. Elmar Hüseynov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİN İNTELEKTUAL İNKİŞAFININ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi
16:00-18:30 | Session 2, Hall-2	

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Qasım HACIYEV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Teyba Efendiyeva	Azerbaijan State Pedagogical University	GESTALT APPROACH TO FAMILY CONSULTATION THE ROLE OF K. LEVIN'S THEORY
Mammadova Samira Isgandar	Sumgait State University	ESTABLISHMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COOPERATION IN THE FIELDOF SCIENCE, EDUCATION WITH THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE STATE OF ISRAEL
PhD. Mammadli Rovshan Ulduz oglu	Central Scientific Library of ANAS	QARABAĞ XANLIĞININ SƏRHƏDLƏRİ VƏ ƏRAZİSİNDƏN KEÇƏN TİCARƏT YOLLARI RUSİYA DÖVLƏT HƏRBİ TARİX ARXİVİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA
İradə Tofiq qızı NURİYEVA	Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Azərbaycan	ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ VƏ REGİONAL TƏHLÜKƏSİZLİK
Aygun Abdulova Hikmat Abdulov	UNEC Azerbaijan University of Architecture and Construction	FORMATION OF NEW MANAGEMENT RELATIONS IN THE OCCUPIED TERRITORIES
Vahid Allahverdi Oğlu Ömərov	Azebaycan Milli İllimler Akademisi Kafkas Araştırmaları Enstetütü Gürcistan araştırmaları Bölüm Başkanı	II KARABAĞ SAVAŞ SONRASI DÖNEMİNDE ABD VE GÜRCİSTAN'IN POZİSYONLARI
Namiq Məmmədov	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasıl, Bakı, Azərbaycan	AZƏRBAYCAN- TÜRKİYƏ STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ TƏRƏFDAŞLIĞI
Fil.e.d.Əliağa Cəfərov	Zəngəzur-Qubadlı Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru	ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN ZƏBT EDİLMƏSİ
Jeyhun Ahmadov	Law and Human Rights, dissertation student, teacher in BSU	HUMAN RIGHTS IN BIOETHICS AS A RESEARCH AREA
Mehriban Sərdarova Nağı qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	HEYDƏR ƏLİYEVİN TƏHSİL İRSİNDƏ QARABAĞ AZƏRBAYCANÇILIĞIN KOMPONENTİ KİMİ
Dosent Ramilə Bəhlul qızı Dadaşova	AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun icraçı direktoru	ABŞ, RUSİYA VƏ FRANSANIN 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ VƏ MÜHARİBƏDƏN SONRA MÖVQELƏRİ

İsmayılzadə Gülbəniz	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN ZƏFƏR PARADINDA NİTQİ - RITORİKA, SİYASƏT VƏ QƏLƏBƏ
Prof. Dr. Qasım Hacıyev	AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu Ermənişünaslıq şöbəsinin müdiri, Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Turan Akademiyasının akademiki	CƏNUBİ QAFQAZDA SİYASİ VƏ İQTİSADİ PROBLEMLƏR: ERMƏNİ REVANŞİZMİ, VƏZİYYƏT VƏ GÖZLƏNTİLƏR
Kamal Salayev	AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun Ermənişünaslıq şöbəsinin baş mütəxəssisi	ERMƏNİSTAN ORDUSUNDA BAŞ VERƏN RÜSVAYÇILIQ

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi
16:00-18:30 | Session 2, Hall-3	

HEAD OF SESSION: İsmayılova Aybaniz Arif

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
İsmayılova Aybaniz Arif	Odlar Yurdu University	QARŞILIQLI İNNOVASİYALAR ƏSASINDA DİLLƏRİN BİRLƏŞMƏSİNƏ DAİR
Lecturer AYNURA BEKIROVA	Odlar Yurdu University, Department of Languages, Baku, Azerbaijan	THE METONYMIC EXPRESSIONS RELATED TO THE OPPOSITION "EDUCATED" AND "UNEDUCATED"
Phd. Sevinj Mammadzada	Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan	SLANG AS A SOCIAL DIALECT
Böyükxanım EMİNLİ	Sumqayıt dövlət Universiteti	ÜZEYİR HACIBƏYOVUN PUBLİSİSTİKASINDA ANA DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ
Pənahlı Sura Tariyel qızı	Azərbaycan Tibb Universiteti	MODAL SÖZLƏRLƏ KONTEKSTUAL MƏNA ARASINDA ƏLAQƏ (Azərbaycan dilinin materialları əsasında)
Narmin Aliyeva	Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan	COGNITIVE ASPECTS OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS
Sərraf Mirsəfər oğlu Talıbov	AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin Folklor, etnoqrafiya və arxeologiya şöbəsinin müdiri	AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQ REGİONUNDA "UTE" TOPONİMİ İLƏ BAĞLI BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR
Xuraman Hacıyeva	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi	AZƏRBAYCAN VƏ İBRİ DİLLƏRİNDƏ TABELİ VƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ƏSAS LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Mahammad Jabrayilov	Azerbaijan National Academy of Sciences Baku, Azerbaijan	THE FACTOR OF INFO-IMPERIALISM IN MODERN GEOPOLITICS: A THEORETICAL APPROACH TO THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE WAR
Fidan Yusifova	Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı	AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKTLƏRİNDƏ OMONİMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Aytəkin Mirzəyeva Ülkər Səlim	Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Azərbaycan dili, Bakı, Azərbaycan	ÜMUMTÜRK BİRLİYİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN YERİ
Samirə Vəliyeva Yusifəli qızı	Odlar Yurdu Unversiteti, Humanitar və Dillər Fakultəsi Bakı Azərbaycan	LEKSIK TERMİNOLOJİ VAHİDLƏRİN KULTUROLOJİ İNFORMASİYASI

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi
16:00-18:30 | Session 2, Hall-4	

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Zülfiyyə İsmayıl	AMEA Naxçıvan Bölməsi	ÜZEYİR HACIBƏYOVUN YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ
Könül ABDULLAYEVA	ADNSU, Humanitar fənlər kafedrası, Sosial elmlər, Bakı, Azərbaycan	DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRDƏ FONETİK HADİSƏLƏR (V.V.RADLOVUN LÜĞƏTİ ƏSASINDA)
Gamadova Aygun	Odlar Yurdu University, Department of language, Baku, Azerbaijan	İDRAKDA DİL VƏ FƏALİYYƏT NİSBİLİYİ
Melahet Shukurova	Odlar Yurdu University, Department of Languages, Baku, Azerbaijan	THE MOST WIDESPREAD LANGUAGES IN THE WORLD
Dr. Aygün MEHERREMOVA	Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Azerbaycan Dilciliği Bölümü. Azerbaycan, Bakü	KÜRESELLEŞMENİN DİLE ETKİSİ AÇISINDAN ÇEVRİMİÇİ İLETİŞİMDE KISALTMA SÖZCÜKLERİN KULLANILMASI
Ayşən İsmayıllı	Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Filologiya, Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin doktorantı, Bakı, Azərbaycan	QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ FİTONİMLƏRDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN MİKROTOPONİMLƏR (CƏBRAYIL VƏ XOCAVƏND MATERİALLARI ƏSASINDA)
Prof. Dr. İsmayılova Mirvari Abbas qızı	ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası professor, f.e.d.	QLOBALLAŞAN DÜNYADA AZƏRBAYCAN DİLİNİN FUNKSİONAL SƏCİYYƏSİ
Afaq Zeynalova	Azərbaycan Texniki Universiteti, Humanitar fənlər, Dilçilik bölməsi, Azərbaycan, Bakı	"VƏTƏN MÜHARİBƏSİ" SİNTAKSİSİ KONTEKSTİNDƏ DİL, NİTQ VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ
Dos.Dr.Şakir Əlif oğlu ALBALIYEV	AMEA Folklor İnstititu	QURBAN BAYRAMININ DİNİ-İSLAMİ SEMANTİKASI
Aynur Orucova	Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan	OBRAZLAŞDIRICI DİL VASİTƏLƏRİNİN NORMA PRİNSİPLƏRİ
Svetlana MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi, Xarici dillər Mərkəzi, Bakı, Azərbaycan	İNGİLİS FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİ TƏRCÜMƏDƏ
Mirgulamova Afag	Institute of languages after Nasimi of ANAS, Baku, Azerbaijan	NEW TYPE OF SCHOOLS IN SHUSHA IN THE 19TH CENTURY

M.Ə.Mirzəyeva Aysel Qaragözova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu	FENİLƏVƏZLİ TİOKARBAMATLARIN SİNTEZİ VƏ ONLARIN BƏZİÇEVRİLMƏLƏRİNİN TƏDQİQİ
Şirinova Nəhayət Məhəmməd	ADPU Quba filialının əməkdaşı. İctimaiyyətçi-yazar	MƏNLİYİMİZİN ƏSASI OLAN ANA DİLİMİZ
Zemfira İsaxan qızı Abbasova	Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU.	ONOMASTIK VAHIDLƏR BIR OBYEKT KIMI
Xalidə Şaiqqızı (Məmmədova)	AMEA Folklor İnstitutu, "Dədə Qorqud" şöbəsinin böyük elmi işçisi	QARABAĞ FOLKLORUNDA DİNİ MƏZMUN: PEYĞƏMBƏRLƏR VƏ ONLARIN HƏYATI, İDEYALARI
Lalə Məmmədova Elfanə Qasımova Aytən Yusifkənan	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	ORTA ƏSR İSLAM GEYİM ƏNƏNƏLƏRİNDƏ YENİ TƏMAYÜLLƏR
Pəri Paşayeva Sevda Abbasova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ŞAGİRD TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA TƏLİM METODLARININ ROLU
Dos.Dr.Ramazanova Afaq Xürrəm qızı	AMEA Folklor İnstitutu	ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN ELMİ VƏ BƏDİİ YARADICILIĞINDA QARABAĞ
Həsənova Ləman Namiq qızı	AMEA Folklor İnstititu	QARABAĞ XIX ƏSR RUSDİLLİ QAYNAQLARDA
Vahid Dumanoğlu İlkin Əsgər	Bakı Şəhəri Təhsil İdarəsi 323 saylı orta məktəb Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan	BƏDİİ İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ ANASTROFANIN FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Şəbnəm ƏLİYEVA	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	ŞUŞA VƏ ƏTRAFININ ARXEOLOGİYASI
Şəhla Tahirqızı	AMEA MEK – in İcraçı direktoru	ŞUŞA HAQQINDA SƏNƏD – İNFORMASİYA RESURSLARI

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME

16:00-18:30 | Session 2, Hall-5

AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi

HEAD OF SESSION: Doç.Dr.Gülşen MEHERREMOVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dos.Dr. Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)	Azerbaijan	QARABAĞDAN TOPLANMIŞ BAYATILARDA SİMVOLLAR
Dr.Xuraman KƏRİMOVA	AMEA Folklor İnstitutu	QARQABAĞ UŞAQ FOLKLORU
Elnarə Hüseynqızı (Əmirli)	AMEA Folklor İnstitutu, böyük elmi işçi	TÜRK XALQLARI FOLKLORUNDA ÜLKƏR PERSONAJI
Gülşen Meherremova	Azerbaycan Diller Üniversitesi	İNGİLİZ VE AZERBAYCAN ATASÖZLERİNDE KADIN KAVRAMI
Sahiba Musaeva	Institute of Archeology, Ethnography and Anthropology of ANAS	FORMS OF MARRIAGE OF THE TURKIC-SPEAKING PEOPLES AND TSAKHURS
Sədaqət Məmmədli	AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Atropologiya İnstitutu	HÜLAKÜLƏR DÖVRÜ DULUS MƏMULATI ÜZƏRİNDƏ EPİQRAFİK TƏSVİRLƏR
Qərib Məmmədov A.e.f.d. Divanxan Əhədov	AMEA-nın rəyasət heyəti	QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN TORPAQLARININ VƏ AQROEKOLOJİ VƏZİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
Emin Həsənli	Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı	AZERBAYCANDA ORDU KURUCULUĞU VƏ TÜRK DUNYASI SEVGİSİ RUHU
Pərvanə Muradi	Odlar Yurdu Universitetinin "Dizayn" kafedrasının müəllimi	AZƏRBAYCANDA MİLLİ KERAMİKA SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI
Bayramova Nübar İsmayıl	ADPU-nun Quba filialı, Pedaqoji fakültə dekan müavini	AZADLIĞIN MÜBARƏK, XARI BÜLBÜLÜM...
Prof. Dr. İradə Hüseynova	Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi Qafqaz xalqları tarixi kafedrası	HALKIMIZIN ULUSAL İNCİSİ ŞUŞA - AZERBAYCAN KÜLTÜRÜNÜN EN ZENGİN BEŞİĞİ
Əziz Əliyev	Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi	QLOBAL MİQRASİYA PROBLEMİ FONUNDA: QARABAĞIN SOSİAL GƏLƏCƏYİ
Tural Velizade	Western Caspian University, Tarih, Bakü, Azerbaycan	MART SOYQIRIMI FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİNDƏ
Shikhali Bağırzade	Azerbaycan Devlet Kültür ve Sanat Üniversitesi	KÜLTÜR TARİHİMİZİN BÜYÜK OLUŞTURUCUSU UZEYİR HACİBEYLİ

Çələbiyeva Nuranə Şahin qızı	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu	QARABAĞ XALÇAÇILIQ SƏNƏTİ – ÇƏLƏBİ XALÇASI
Dr.Qiymət Məhərrəmli	AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, şair-publisist	QARABAĞ MÖVZULU XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ MÜNDƏRİCƏ, FORMA VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Mahir Cavadov	AMEA Folklor İnstitutu	QALA ŞƏHƏR – ŞƏRQİN MƏDƏNİYYƏT OCAĞI
Təranə Nağıyeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Üniversitetinin baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru	"ORXON-YENİSEY" ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İKİNCİ TƏRƏFİNİN FONETİK-MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Şixbabayeva Aygün	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Quba filialı, Azərbaycan, Bakı	VXARIBÜLBÜL FESTİFALININ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ
Şahla NURUZADA	Bakı Slavyan Universiteti, Uluslararası İlişkiler, Baku, Azərbaycan	CIDIR DÜZÜ ORTAQ TÜRK MƏDƏNİ İRSİNİN KİMİ
Shukurov Niyameddin Soltan oglu	Baku Slavic University	CULTURAL CAPITAL OF THE TURKIC WORLD: SHUSHA MORNING
Məmmədova Sevinc Yaşar	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İNTRAPERSONAL ÜNSİYYƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARININ TƏDQİQİ
Qaranfil Mammadzade	AMEA	ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TOY ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİ
Kərimova İradə Məzahim qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN DİLİNDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ MORFEMLƏR
Aysel Qurbanova	AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyat İnstitutu, ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi, Azərbaycan, Bakı	MİKAYIL MÜŞFİQİN ŞEİRLƏRİNDƏ PİTORESK
Mahammad Mammadov	Baku State University	THE IMAGE OF PROPHET SOLOMON IN KARABAKH FOLKLORE SAMPLES
Məmmədova Sevinc Yaşar	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İNTRAPERSONAL ÜNSİYYƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARININ TƏDQİQİ
Mətanət Muradova Qaraqız Vəlizadə	Azərbaycan	NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TOLERANTLIQ
Kərimov Əyyub Sevdim oğlu	Azərbaycan Texniki Universiteti	ERMƏNİSTANDA HAKİM İDEOLOGİYA OLAN "TSEXAKRON" CƏNUBİ QAFQAZDA SÜLHƏ CİDDİ MANİƏ KİMİ

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME	AMEA Binası
16:00-18:30 | Session 2, Hall-6	

HEAD OF SESSION: Doç.Dr.Gülşhen NOVRUZOVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Sevinc MİRZƏYEVA	Naxçıvan Dövlət Universiteti, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" kafedrasının doktorantı Naxçıvan şəhəri, Azərbaycan	MİR CƏLAL PAŞAYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR OBRAZI
Sahibə Musayeva	AMEA, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu	TÜRKDİLLİ XALQLARDA VƏ SAXURLARDA NİKAH FORMALARI
t.ü.f.d. Hicran Rəhman qızı Mahmudova	Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrası	ŞUŞA HAMAMLARI TARİXİ - ETNOQRAFİK ABİDƏ KİMİ
Nasibova Vusala Roma Gizi	Azerbaijan	ONE OF WOMEN POETS FROM KARABAKH AGABAYIM AGHA TUTI
Gulshan Aliyeva	Baku State University	DEFENSE STYLE MECHANISM OF THE STUDENTS (AZEIRBAIJAN CASE)
Parvın Ahanchı	Azerbaijan National Academy of Sciences	THE HISTORICAL AND CULTURAL LEGACY OF KARABAKH: TRAPPED IN THE ARMENIAN OCCUPATION
Rəhimova Qəribə Vahid qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	GƏNCLƏRDƏ MƏDƏNİ DAVRANIŞ VƏ ADƏTLƏRİN TƏZAHÜR FORMALARI VƏ İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN SOSİAL-PSİXOLOJİ AMİLLƏR
Afaq MUSTAFAYEVA	AMEA Folklor İnstitutu	MƏİŞƏTİMİZDƏ VƏ FOLKLORUMUZDA SANDIĞIN SEMANTİKASI
Niftəliyeva Nigar Nəsir qızı	ADPU, Bakı, Azərbaycan	PEDAQOGİKADA GƏLƏCƏK MÜƏLLİMLƏRİN DİAQNOSTİK FƏALİYYƏTİ
Dos. Dr. Atəş ƏHMƏDLİ	AMEA Folklor İnstitutu	"ÇÖVKƏN" OYUNUNUN MƏNŞƏYİ VƏ YAYILMA AREALLARI (Qarabağ atüstü oyun növü əsasında)
Günel ÜSTÜNDAĞ	Bakü Slavyan Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Bakü, Azerbaycan	TÜRK DÜNYASINA GİDEN YOL – ZENGEZUR KORİDORU
Dr.Əpoş Vəliyev	AMEA Folklor Institutu, "Folklor və yazılı ədəbiyyat" şöbəsi, Bakı-Azərbaycan	QARABAĞ ZƏFƏRI, ŞUŞANI AZAD EDƏN QƏHRƏMANLAR
Turan BABAŞ	Bakı Dövlət Universiteti	"QARABAĞNAMƏLƏR" AZƏRBAYCANIN TARİXİ-DİNİ ABİDƏLƏRİNİ ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ
Günel Qarayeva	Azərbaycan Dillər Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq, Fəlsəfə və sosial elmlər, Bakı, Azərbaycan	İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ZAMANI MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR ƏTRAFINDA BİR OLAN AZƏRBAYCAN XALQI VƏ QƏHRƏMANLIQ NÜMAYİŞ ETDİRƏN TALIŞLAR
Məlahət Abdullayeva Xədicə Mehdizadə	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan	ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA RİYAZİYYATIN ROLU

Gulshan Fakhraddin Novruzova	Head of the Applied Research Department of the Scientific Education Center, Associate Professor of the Department of Pedagogy of Primary Education	MÜƏLLİMLƏRİN ELMİ-TƏDQİQAT İŞLƏRİNİN ARAŞDIRILMASINDA MENTORLUQ FƏALİYYƏTİNİN TƏDBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ
Türkan Qasımova	Bakı Dövlət Universiteti	ŞUŞA ZƏFƏR SƏLNAMƏMİZİN ŞAH ƏSƏRİDİR
Xəlilova Həmidə Əzizağa qızı	AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutunun doktorantı, Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialının əməkdaşı Filologiya fakültəsi, Bakı, Azərbaycan	NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "LEYLİ VƏ MƏCNUN" POEMASININ TƏRCÜMƏ MATERİALLARI ƏSASINDA LİNQVOSTATİSTİK TƏHLİL
Aida Abdullayeva	Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının "Humanitar və ictimai fənlər" kafedrasının dosenti,filologiya üzrə fəlsəfə doktoru	SƏMƏD VURĞUN DRAMMATURGİYASINDA XALQ DİLİNİN ZƏNGİN ŞEİRİYYƏTİ
Aytən Nəriman Qızı Qurbanova	AMEA Nizami Gəncəvi adıan Ədədbiyyat İnstitu	BAŞQIRD YAZILI ƏDƏBİYYATINDA NƏSRİN FORMALAŞMASI TARİXİNƏ BAXIŞ
Səfərova Təranə Bahadır qızı Şirinova Rübabə Bahadır qızı	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu	MƏHƏMMƏD QARABAĞİNİN ELMİ İRSİ ƏLYAZMALAR XƏZİNƏSİNDƏ
Dosent Rəhimə S. Məmmədova Professor Əli Z. Zalov Baş müəllim Kəmalə O. İsgəndərova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	KİMYƏVİ BİLİKLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ ÜÇÜN TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ MÜQAYİSƏLİ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

CONTENT

CONGRESS ID	1
SCIENTIFIC COMMITTEE	2
PHOTO GALLERY	3
PROGRAM	4
CONTENT	5

PROCEEDINGS BOOK

Nigar İsmayılova ***MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MƏŞĞƏLƏ PROSESİNDƏ KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN VƏTƏNDAŞLIQ BORCU TƏRBİYƏSİ***	**1**
Nurgül BÜTÜNER, Menekşe Seden TAPA BROUTIN BROUTIN, Gül KALELİ YILMAZ ***EVALUATION OF THE MATHEMATICS TEACHING PROCESS IN THE PANDEMIC PERIOD WITHIN THE FRAMEWORK OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS' OPINIONS***	**8**
Türkan ƏZİZZADƏ ***MÜQƏDDƏS ŞUŞANİKİN İZTİRABLARI***	**22**
Fumitaka Furuoka, Beatrice Lim, Khairul Hanim Pazim ***EFFECT OF COVID-19 PANDEMIC ON THE FOOD DELIVERY INDUSTRY AND OLIGOPSONY IN MALAYSIA: A LESSON FROM CHINA***	**27**
Yosuke Uchiyama, Rohayati Binti Paidi, Elayaraja A/L Aruchunan ***CONSUMER BEHAVIOUR IN ON-DEMAND APPLICATION-BASED GIG ECONOMY OPERATIONS: A CONCEPTUAL FRAMEWORK***	**36**
Ləman Hüseynova ***AZƏRBAYCAN QADININI AZADLIĞA SƏSLƏYƏN JURNAL – ŞƏRQ QADINI (1928-1929-CU İLLƏR)***	**46**
Lalə Məmmədova, Elfanə Qasımova, Aytən Yus ***ORTA ƏSR İSLAM GEYİM ƏNƏNƏLƏRİNDƏ YENİ TƏMAYÜLLƏR***	**52**
Səltənət Əliyeva ***YAZIÇI PSİXOLOGİYASI VƏ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN YARADICILIQDA İZLƏRİ (Şərif Ağayarın yaradıcılığı əsasında)***	**63**
Ayətxan Ziyad ***HEYDƏR ƏLİYEV: TARİX YARADAN SİYASI XADİM, DÖVLƏT QURUCUSU***	**69**
Aydan GÜLMEZ, Zülkif YALÇIN ***DETERMINATION TECHNOSTRESS LEVEL IN PROFESSIONAL ACCOUNTANTS***	**74**
Berkan ÖZGÜREL, Zülkif YALÇIN ***A RESEARCH ON FINANCIAL ADVISOR'S PERCEPTION OF THE DIFFERENCES BETWEEN INDEPENDENT AUDIT AND APPROVAL AUDIT***	**86**
Meral ÇELİKOĞLU, Tülin HÜNDÜR, Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ, Erol TAŞ ***COMPUTATIONAL THINKING AND "UNPLUGGED" LEARNING ACTIVITIES IN SCIENCE EDUCATION***	**99**
Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ, Meral ÇELİKOĞLU, Tülin HÜNDÜR, Erol TAŞ ***INDIVIDUALIZED EDUCATION IN SCIENCE TEACHING***	**110**

Kərimov Əyyub Sevdim oğlu ***ERMƏNİSTANDA HAKİM İDEOLOGİYA OLAN "TSEXAKRON" CƏNUBİ QAFQAZDA SÜLHƏ CİDDİ MANİƏ KİMİ***	**116**
Erol TAŞ, Tülin HÜNDÜR, Meral ÇELİKOĞLU, Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ ***DEVELOPMENT OF BIOTECHNOLOGY ACHIEVEMENT TEST FOR SCIENCE TEACHERS***	**122**
Tülin HÜNDÜR, Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ, Meral ÇELİKOĞLU, Erol TAŞ ***INVESTIGATION OF THE STUDIES PUBLISHED BETWEEN 2012-2022 ON THE USE OF VIRTUAL LABORATORY IN SCIENCE EDUCATION***	**132**
NARMIN ALIYEVA ***FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ***	**143**
Mansurov Elçin Bilal oğlu ***HƏQİQİ, YALANÇI VƏ YARIMÇIQ TEİSTLƏR: ƏMƏLLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ***	**147**
Xuraman KƏRİMOVA ***QARQABAĞ UŞAQ FOLKLORU***	**159**
Həcər Hüseynova ***ŞUŞANIN YER ADLARI***	**166**
Kazımova Nurlana ***ŞUŞANIN XEYRİYYƏÇİ-MAARİFÇİ XANIMI HƏMİDƏ CAVANŞİRİN "XATİRƏLƏRİM"İ MÜASİR QADINLARA ÖRNƏKDİR***	**170**
Elnara MADATOVA ***QARABAĞ XANLIĞI DÖVRÜNDƏ SARAYLAR***	**174**
Həbib MİRZƏYEV ***AZƏRBAYCANIN MULTIKULTURALIZM VƏ TOLERANTLIĞIN MƏRKƏZİNƏ ÇEVRILMƏSİNDƏ BƏDII ƏDƏBIYYAT NÜMUNƏLƏRININ ROLU***	**184**
Aliyeva Leyla Elkhan ***ŞUŞA DÜN VE BUGÜN***	**191**
İrem Mihrab ŞAHİN, M. Bedri MERMUTLU ***DIGITALIZATION AND ITS IMPACT ON SOCIETY***	**196**
Taner AYDIN ***ADMINISTRATIVE AND POPULATION STRUCTURE OF ÇORUH PROVINCE (1933-1936)***	**205**
Rabiya YENER BEÇET, M. Bedri MERMUTLU ***THE INFLUENCE OF THE MEDIA ON THE FEBRUARY 28 POSTMODERN COUP***	**219**
Şəlalə ANA HÜMMƏTLİ ***ŞUŞA TORPAĞINDA DOĞULAN BÖYÜK TÜRK OĞLU - YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ***	**226**
Güzel Bahşali ***QƏLBİNDƏ KƏDƏR, DAMARLARINDA QEYRƏT DAŞIYAN ŞAİR – NATƏVAN***	**236**
Vüsalə Vəli qızı Məmmədzadə ***QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TARİXİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİMİZƏ TƏSİRİ***	**242**
Səidə YUSİFOVA ***MEDİA DİSKURSUNDA EVFEMİZMLƏRİN ÜSLUBİ POTENSİALI***	**252**
Abdullayeva Mahirə Mövlud qızı ***İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRƏ İFADƏLİ OXU VƏRDİŞLƏRİ AŞILAYARKƏN ORFOEPİYA QAYDALARININ ROLU***	**256**

Sədaqət Məmmədli ***HÜLAKÜLƏR DÖVRÜ DULUS MƏMULATI ÜZƏRİNDƏ EPİQRAFİK TƏSVİRLƏR***	**263**
İrina Kazımova ***XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK DƏRSLƏRİ***	**269**
Aliyeva Afiqə Ali Qizi ***ÇİNGİZ AYTMATOVUN "KASSANDRA DAMĞASI" ROMANINDA ƏDALƏT UĞRUNDA MÜBARİZƏ***	**276**
Nigar İMAMƏLİYEVA ***ŞUŞANIN MƏDƏNİ-TARİXİ ABİDƏLƏRİ***	**284**
Orucova Günel ***QƏZƏL ŞEİRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ SƏLƏFLƏRDƏN XƏLƏFLƏRƏ***	**289**
Bilal Hüseynağa oğlu HÜSEYNOV ***VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN FOLKLOR YAŞANTILARI, yaxud döyüşən folklor janrları***	**293**
İlhamə Əhməd qızı ***AZƏRBAYCANDA TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ***	**307**

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MƏŞĞƏLƏ PROSESİNDƏ KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN VƏTƏNDAŞLIQ BORCU TƏRBİYƏSİ

CITIZENSHIP DEBT EDUCATION OF SMALL CHILDREN IN THE PROCESS OF TRAINING IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Nigar İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

XÜLASƏ

"Vətənpərvərlik nədir? Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə, orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadiq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq - budur vətənpərvərlik! Vətənpərvər gənclər yetişdirilməsi təkcə təhsil müəssisələrinin işi ilə bitmir. İlkin olaraq, ailədən başlayan bu tərbiyəvi iş təhsil müəssisələrində davam etdirilir, bütün cəmiyyətin, onun hər bir üzvünün əməlindəki müsbət nümunələrlə yetkinləşir".

Heydər ƏLİYEV

Araç sözlər: məktəbəqədər müəssisə, məşğələ, uşaq, vətəndaş, tərbiyə, həyat, insan

Key words: preschool institution, training, child, citizen, upbringing, life, man

"What is patriotism? Patriotism is a great concept. This is not just to serve in the army. To be loyal to the Motherland, to love the Motherland, to be attached to the land - this is patriotism! The upbringing of patriotic youth does not end with the work of educational institutions. Initially, this educational work, which began with the family, continues in educational institutions, matures with positive examples in the actions of the whole society, each of its members.

Heydar Aliyev

The training and educational work carried out in pre-school educational institutions should bring up educated, healthy, well-developed children and they should be formed as real citizens, people who are able to represent their country in other countries.

The spiritual world of a person who is brought up in a kindergarten and studies science should attract attention with its richness, and he should be proud of being a citizen. Proud civic expression is not just a word, it is the key to a great, deep philosophical, public opinion.

The upbringing and development of a new person depends on their comprehensive development. One of the necessary qualities that a person developed in this form must possess is moral education. Moral education combines many qualities, one of which is the education of patriotism and citizenship.

One of the noble qualities that ensures a high level of moral education is the correct understanding of the civic duty of the citizen. Therefore, a high level of civic duty education is of great importance for everyone to acquire the skills of living and working. Civic duty is an important moral factor that determines a person's moral education and conscious discipline.

To be a true citizen means to know the value of the country and the land where one lives, to pay attention to social relations, rules and regulations, and to combine high moral qualities.

Man has been evolving for a long time. Such a way is needed for him to reach the age of citizenship. There are two ways to do this: without the theoretical preparation, that is, without realizing that you are a citizen, without feeling the citizenship, without knowing your responsibilities as a citizen, to live

blindly, that is, as others do; to live consciously, realizing that he is also a citizen, understanding his essence, distinguishing what he is doing and why. Of course, the second aspect concerns us. It follows from this that the upbringing of future citizens depends primarily on the kindergarten, which is the center of education. From this point of view, it is important to hold events to develop civic education in the kindergarten. It is also very important to carry out this work in the kindergarten according to age groups.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan təlim və tərbiyə işi bilikli, sağlam, hərtərəfli inkişaf etmiş uşaqlar yetişdirməli və onlar əsil vətəndaş, öz ölkəsi başqa ölkələrdə layiqincə təmsil etməyi bacaran insanlar kimi formalaşmalıdırlar.

Bağçada tərbiyə alan, elm öyrənən insanın mənəvi aləmi zənginliyi ilə diqqəti cəlb etməli, o, vətəndaş adını daşıdığına görə fəxr etməlidir. Qürurla səslənən vətəndaş ifadəsi sadəcə söz deyil, böyük, dərin fəlsəfi, ictimai fikrin açarıdır.

Yeni insanın yetişdirilməsi, boya-başa çatdırılması onların hərtərəfli inkişafındanxeyli aslıdır. Bu formada inkişaf etmiş şəxsiyyətin yiyələnməli olacağı zəruri keyfiyyətlərdən biri əxlaq tərbiyəsidir. Əxlaq tərbiyəsi özündə bir çox keyfiyyətləri birləşdirir ki, onlardan biri də vətənpərvərlik, vətəndaşlıq tərbiyəsidir.

Əxlaq tərbiyəsinin yüksək səviyyədə olmasını təmin edən nəcib keyfiyyətlərdən olan vətəndaşın özünün vətəndaşlıq borcunu düzgün dərk etməsi əsas məsələdir. Ona görə də hər bir adamın yaşamaq və işləmək vərdişlərinə yiyələnməsində vətəndaşlıq borcu tərbiyəsinin yüksək səviyyədə aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vətəndaşlıq borcu insanın əxlaq tərbiyəsini və şüurlu intizamını müəyyən edən mühüm mənəvi amildir.

Əsl mənada vətəndaş olmaq yaşadığı yurdun, torpağın qədrini bilmək, ictimai münasibətlərə, qayda-qanunlara diqqətli yanaşmaq, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri özündə birləşdirmək deməkdir.

İnsan uzun müddət təkimilləşmə yolu keçir. Onun vətəndaşlıq yetkinliyinə çatması üçün də belə bir yol lazımdır. Belə bir yolu iki cür getmək olar: Nəzəri cəhətdən hazırlaşmadan, yəni vətəndaş olduğunu dərk etmədən, vətəndaşlıq vüqarını duymadan, vətəndaş kimi sənin üzərinə düşən vəzifələri bilmədən, kor-koranə, yəni başqaları necə yaşayırsa elə yaşamaq; bir də vətəndaş olduğunu dərk edərək, onun mahiyyətini başa düşərək, nəyi nə üçün etdiyini ayırd edərək şuurlu sürətdə yaşamaq. Əlbəttə, ikinci cəhət bizi maraqlandırır. Buradan da belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, gələcək vətəndaşların yetişdirilməsi birinci növbədə təlim-tərbiyə ocağı olan, ilk bilik alınan bağçadan çox asılıdır. Bu baxımdan bağçada vətəndaşlıq tərbiyəsinin inkişafı istiqamətində tədbirlərin keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. O cümlədən bağçada yaş qruplarına uyğun bu işlərin aparılması da çox vacibdir.

GİRİŞ

Vətənpərvərlik hissi hər insana görə dəyişir. Ola bilsin ki, bəzi insanlar üçün vətənpərvərlik sadəcə bir şüardır, yəni sözdə bunu ifadə edirlər. Lakin bu, həmin mənanı bildirmir. Hər bir uşağın vətənpərvərlik hissi baxımından böyüməsi üçün ona bu haqda əsas nüansları izah etmək lazımdır. Vətənpərvərlik insanın həyatında sadəcə Vətən, sədaqət, Vətəni fikirləşmək demək deyil, əgər insan vətənpərvər olmaq istəyirsə, bu işə ilk növbədə, özünün düzgün inkişafından, ətraf mühitə münasibətindən başlamalıdır. Əgər bu insan ətrafındakı insanlara düzgün qayğı, lazımi səviyyədə hörmət, ehtiram göstərə bilmirsə, o insan heç bir şeyə müsbət yanaşa bilməz. Yəni öz mühitindəki, sosial əhatəsindəki insanlara faydası olmayan bir insanın heç vaxt Vətənə və dövlətə xeyri dəyə bilməz. İnsanın vətənpərvər ruhda böyüməsi üçün birinci növbədə onun cəmiyyətə nə qədər dəyərli, faydalı ola biləcəyini, rolunu dərk etdirmək lazımdır.

Qeyd etdiyim bu cəhətlər öz əksini vətəndaşlıq tərbiyəsində tapır.

Həyatının sonrakı dövrlərində hər bir kəsin əməli fəaliyyəti onun vətəndaş kimi yetişməsindən çox asılıdır. Belə ki, hərtərəfli inkişaf etmiş insan, hər şeydən əvvəl, vətəndaş olmalıdır. “Sən cəmiyyətə

nəyə görə lazımsan?" "Necə yaxşı vətəndaş, insan ola bilərsən?", "Cəmiyyətə necə müsbət təsir göstərə bilərsən?" kimi suallara aydınlıq gətirmək lazımdır.

Nəzəri cəhətdən hazırlaşmadan, yəni vətəndaş olduğunu dərk etmədən, vətəndaşlıq amalını hiss etmədən, vətəndaş kimi sənin üzərinə düşən vəzifələri bilmədən kor-koranə başqaları necə yaşayırsa elə yaşamaq düz deyil. Eyni zamanda, vətəndaş olduğunu başa düşərək, şuurlu sürətdə yaşamaq mühüm məsələdir. Əlbəttə, ikinci cəhət bizi daha çox cəlb edir. Belə ki, gələcək vətəndaşların yetişdirilməsi birinci növbədə təlim-tərbiyə ocağı olan məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrindən çox asılıdır. Belə ki, bağçada uşaqlara vətəndaşlıq haqqında məlumat verilməlidir. Vətəndaşlıq borcu tərbiyəsinin aşılanması təbiidir ki, bütün qruplarda eyni formada ola bilməz. Çünki bu, uşağın bilik, anlaq səviyyəsindən, dünyagörüşündən və yaşından çox asılıdır.

Azərbaycan xalqı gələcəyimiz olan gənc nəslin Vətənə məhəbbət, xalqa, elinə və obasına hörmət, soykökünə, öz ata-babalarının ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış və ona həyati əhəmiyyətli məsələ kimi baxmışdır. Bu bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik hissi yaradır, apardığı mübarizədə onda inam hissini gücləndirir.

Kiçik yaşlı uşaqlarda intizamlılıq, səy göstərmək, fəallıq, işgüzarlıq, təmizkarlıq, səliqəlilik, hər işi öz vaxtında görmək vərdişi, düz danışmaq, öz nöqsanını görə bilmək, davranış qaydalarına yiyələnmək kimi cəhətləri formalaşdırmaq özü vətəndaşlığa hazırlaşmaq deməkdir.

Məşğələ prosesində tərbiyəçi-müəllim yaşlıların vətəndaşlıq borcunu necə yerinə yetirməsindən bəhs edən mətnlər üzərində iş apararkən borc hissinin formalaşmasına şərait yaratmalı və tamamilə bunu möhkəmləndirməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik təhsili geniş tapşırıqların həllinə yönəlmişdir: ailəyə və Vətənə sevgi, əməyə hörmət, tarixini və Vətən müdafiəçisini dəstəkləmək, milli simvollar, milli bayramlar və ənənələrlə tanışlıq və s.

ARAŞDIRMALAR

Hazırda məktəbəqədər müəssisələrdə vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələləri prioritet hesab olunur. Bu, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərinin formalaşması və milli mədəniyyətə, nəsillərin davamlılığına əsaslanması ilə bağlıdır.

Uşaqların milli mənlik şüurunun inkişaf etdirilməsi, onların vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasında məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin rolunun danılmaz olduğu hər kəsə bəllidir. Təsadüfi deyilmir ki, hər bir gəncin vətənpərvər ruhda böyüməsində bağçaların rolu danılmazdır. Elə bu səbəbdəndir ki, bağçalarda gələcəyin vətənpərvər gəncinin yetişdirilməsi istiqamətində lazımı tədbirlər görülür, onlara Vətənə, dövlətə məhəbbət hissi aşılanır. Nəticə etibarilə bağça pilləsindən sonra uşaq məktəbə daxil olur. Daha sonra o, müstəqil həyata qədəm qoyarkən, ali təhsil alarkən, ölkə hüdudlarından kənara çıxarkən Vətən, millət təssübkeşliyindən çıxış edir, hər addımda onun müdafiəsində olur.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün uşaqların yaş qruplarını nəzərə alaraq müxtəlif üsullar və iş üsulları tətbiq edilir:

- ekskursiyalar və hədəf gəzintiləri. Bu, muzeyə, hərbi şöhrət abidəsinə və s. üçün ekskursiyalar ola bilər;
- müəllimin hekayəsi;
- doğma qəsəbənin görünüşü, uşaq bağçası və şəhərdəki insanların əməyi üçün dəyişikliklərin müşahidə edilməsi;
- doğma şəhər, ölkə, tarixi haqqında söhbətlər;
- illüstrasiyalar, filmlər, slaydlar göstərmək;
- audio yazıları dinləmək;
- folklor əsərlərinin istifadəsi (atalar sözləri, sözlər, nağıllar, öyrənmə mahnılar, oyunlar);

- xalq sənətinin məhsulları ilə tanışlıq (rəsm, tikmə və s.);
- məşhur şairlərin, sənətkarların, bəstəkarların və s. əsərləri ilə tanışlıq;
- tematik sərgilərin təşkili;
- ictimai və təqvim bayramlarında iştirak;
- uşaqların sosiallıqla faydalı işlərdə iştirakı.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətəndaşlıq borcunun aşılanması çətin və uzunmüddətli bir işdir. Ailənə, yaxınlarınıza, uşaq bağçasına, ölkəyə olan sevgi tam hüquqlu gələcək vətəndaşın inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaq hansı ölkədə böyüyürsə, bütün hisslərini doğulub böyüdüyü yerlərlə əlaqələndirir: uşaq yaşlarında getdiyi uşaq bağçası, bilik əsaslarını mənimsədiyi məktəb, həyəti və küçəsi ilə. Məktəbəqədər yaşlı uşağın ölkəsinə sevgisi qohumlarına - ana, ata, baba, nənə, evinə sevgi ilə başlayır. Uşaq bağçasındakı vətənpərvərlik guşələri bu hissi yaratmağa və inkişaf etdirməyə kömək edir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün tərbiyəçi-müəllimin əsas iş sahələri aşağıdakılardır:

- digər xalqlara və müxtəlif millətlərdən olan insanlara qarşı tolerant münasibət inkişaf etdirmək;
- uşağın ailəsinə, ölkəsinə, doğma torpağın təbiətinə mənəvi münasibətini formalaşdırmaq;
- məktəbəqədər yaşlı uşağın özünə hörmətini inkişaf etdirmək.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin inkişafı uşaq bağçası müəlliminin öz şəhərinin, ölkəsinin tarixini yaxşı bilməsi və bu bilikləri uşağa çatdıra bilməsi şərti ilə uğurlu ola bilər. Eyni zamanda bu iş ailədə də davam etdirilsə, o zaman daha yüksək effekt verə bilər.

Müasir şəraitdə, cəmiyyətdə davamlı dəyişikliklər olduqda, vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsi məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin uşaqlarla işinin ən uyğun sahəsidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlar arasında vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin tam tətbiqi, onların fəaliyyətinin və bu istiqamətdə marağının inkişafı üçün mövzunu inkişaf etdirən bir mühit yaratmaq lazımdır.

Uşaqları doğma şəhərlərinin tarixi ilə, ölkənin dövlət rəmzləri ilə, xalq sənətkarlığı ilə tanış etməyə yönəlmiş uşaq bağçasındakı vətənpərvərlik guşələrinin dizaynı, uşaqların Vətənə, ənənələrinə və nailiyyətlərinə olan sevgisinin inkişafında tərbiyəçi-müəllimlərə kömək edəcəkdir.

Guşədə təqdim olunan materiallar sayəsində uşaqlar ailəyə, insanların işinə, şəhərin və ölkənin məşhur insanlarının əməyinə maraq və hörmət inkişaf etdirir.

Uşaq bağçasında düzgün dizayn edilmiş vətənpərvərlik guşələri uşaqların diqqətini ölkələrini öyrənməyə yönəldəcək, uşaqların maraqlarına əsaslanan material seçmə imkanı verəcək və tərbiyəçi-müəllimlərin uşaqlarla və onların valideynləri ilə birgə işi quracaqdır.

Guşədə yerləşdirilən materiallar vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas sahələrini əhatə etməli və bunları əhatə edə bilər: "Ailəm", "Doğma yurdum", "Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır", "Vətənin müdafiəçiləri kimlərdir? və s.

Tərbiyəçi-müəllimlər vətənpərvərlik tərbiyəsi üzərində işi planlaşdırarkən, materialı hissələrə də bölə bilərlər: "Mənim ailəm", "Ən sevdiyim şəhər", "Vətənim Azərbaycan".

Hər bir mövzu söhbətlər, didaktik oyunlar, ekskursiyalar, söhbət oyunları, səhnə oyunları istifadə edilərək öyrənilir. Guşədə iş uşaqlar üçün ən yaxın və başa düşüləndən (ailə, uşaq bağçası) daha mürəkkəbə (ölkə, şəhər) qədər aparılır.

Uşaqlarla guşədəki materiallarla tanış olduqdan sonra Vətən müdafiəçilərinə həsr olunmuş idman tədbirləri keçirilə bilər.

Yalnız məktəbəqədər təhsil müəssisələri və valideynlərin daimi və sistematik şəkildə birgə çalışması məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik, vətəndaş şüuru və digər millətlərin və xalqların insanlarına

qarşı tolerant münasibət inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir. Uşaq bağçasında vətənpərvərlik guşələrinin düzgün dizaynı yalnız buna kömək edəcəkdir.

Vətənə, doğma şəhərə sevgi hissini inkişaf etdirmək üçün tərbiyəçi-müəllimlər valideynlər ilə birlikdə uşaq bağçasında öz əlləri ilə vətənpərvərlik guşələri təşkil edə bilərlər.

Bağçada təbiət və cəmiyyət haqqında öyrənilən məlumatlar məktəb və onun yuxarı siniflərində daha da təkmilləşir, onların ideya-siyasi tərbiyəsində, vətəndaş kimi yetişməsində mühüm rol oynayır.

Tərbiyəçi-müəllim hər bir mətni keçərkən qiraət və məzmunun təhlilindən sonra müxtəlif suallarla uşaqları düşündürməli, adamların vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərkən göstərdikləri fədakarlığının qiymətini onlarla birlikdə verməlidir.

Uşaqlar hər yeni şeir və hekayəni keçərkən müxtəlif sözlər öyrənirlər. Tərbiyəçi-müəllim həmin sözlərin əlaqəsinə, mahiyyət və məzmun ardıcıllığına fikir verməli, həmin sözlərin çox işlədilməsinə çalışmalıdır. Uşaqlar mətnlər vasitəsi ilə "gümrahlıq", yəni sağlamlıq, xəstəlikdən uzaq olmaq, "oba" - el, doğma yer, "Vətən" - adamın doğulduğu, böyüdüyü, boya - başa çatdığı, qohum - qardaşlarının, xalqının yaşadığı yer, "alim" - elmlə məşğul olan adam, bilikli şəxs, "şəfa" - sağaltmaq, ruhlandırmaq, "el" - xalq, "vüqar" - əzəmət, "sədaqət" - verdiyi sözdən dönməmək, sadiq olmaq, "mahir" - usta, bilici, qabil "mərdlik" - sözündən dönməmək, qorxmamaq, "yurd" - yaşadığı yer, "qürur" - fərəh, iftixar və sair kimi sözlərin mənasını özü üçün aydınlaşdırarkən bu sözlərin mənasını daşıyan iş görə bilərmi, yaxud biləcəkmi? - deyə düşünməlidirlər. Əgər şagird el - xalq sözlərinin mənasına vararkən el üçün, xalq üçün işləyən, yaşayanları yada salmırsa, söz öyrənişinin tərbiyəvi təsiri lazımi səviyyədə olmaz.

YENİLİKLƏR

Müxtəlif məşğələlərin tədrisi prosesində yalnız öyrətmək fəaliyyəti diqqəti cəlb etmir, həm də çox güclü tərbiyə işi görülür və təlimdən həm də tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilir. Təlimin tərbiyəedici xarakteri tərbiyəedici-müəllimin uşağın hiss və duyğularına daha güclü təsir etməyə, dünyagörüşünü genişləndirməyə, güclü xarakter yaratmağa, şəxsi keyfiyyətlərini artırmağa imkan verir. Vətəndaşlıq borcu kimi yüksək hissin yaradılması və ya tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq məşğələlərin üzərinə ciddi vəzifələr düşür.

Ana dili və nitq inkişafı, həyat bilgisi kimi məşğələlərdə tərbiyəçi-müəllim ayrı - ayrı mövzulardan aslı olaraq bu və ya digər dərəcədə tərbiyəvi cəhətə fikir verir. Əlbəttə, hər məşğələdə mövzunun öyrənilməsində eyni bir tərbiyəvi cəhətdən bəhs etmək olmaz. Məsələn, vətəndaşlıq borcu tərbiyəsinə o zaman yer verilir ki, öyrədilən mətndə, keçilən mövzuda bununla əlaqədar faktlar vardır. İkinci tərbiyəvi işin müvəfəqiyyəti bir də o zaman təmin olunur ki, ayrı-ayrı məşğələlərin tədrisi zamanı eyni dərəcədə vətəndaşlıq borcu tərbiyəsinə fikir verilsin. Tərbiyəçi-müəllimlər arasında tərbiyə işinin vəhdəti olsun, onlar vahid rejimə riayət etsələr, məşğələ prosesində də bu, aydın şəkildə öz əksini tapmış olar. Əgər ana dili və nitq inkişafı məşğələsində tərbiyəçi-müəllim təhlil etdiyi bədii obrazın, bədən tərbiyəsi məşğələsində ölkəsinə şərəf gətirən idman ustalarının nümunəsində vətəndaşlıq borcu tərbiyəsindən bəhs edərsə, bu barədə görülən iş, şübhəsiz, müsbət nəticəni göstərməlidir.

Tərbiyəçi-müəllim məşğələ prosesində elə nöqtələr seçməlidir ki, orada məqsədəmüvafiq tərbiyə işinə keçə bilsin. Yalnız uşağın aldığı nəzəri bilik, məlumat onu düşündürüb müəyyən nəticəyə gəlməyə vadar etməsin, elə qrup şəraitində bu iş müəllimin rəhbərliyi altında görülsün.

F.Köçərlinin yaradıcılığını təhlil edərkən onun fəaliyyətinin əsasında vətəndaşlıq borcunun yerinə yetirilməsinin duyduğunu qeyd etmək lazımdır. Köçərli yalnız özü böyük vətəndaş olmaqla kifayətlənmirdi. O, başqalarını da əsil vətəndaş kimi geniş, faydalı, yararlı fəaliyyət göstərməyə çağırırdı, bir növ onları bu cür tərbiyə edirdi. "Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan" birinci növbədə layiqli vətəndaş olmağı tələb edirdi və işdə, əməldə vətəndaş olmağı arzulayırdı.

Azərbaycan gənclərinin milli mənlik şüurunun inkişaf etdirilməsi, onlarda vətənpərvərlik hisslərinin aşılanması istiqamətində müntəzəm olaraq addımlar atılır, müvafiq sənədlər, dövlət proqramları qəbul

edilir. Paralel olaraq qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə layihələrin həyata keçirilməsi gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasına öz müsbət təsirini göstərir.

Tam əminliklə deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan gənci vətənpərvərdir. Lakin bu mərhələyə gəlib çıxmaq elə də asan olmamışdır. Xüsusilə, 1993-cü ildə xalqın təkdili tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdan Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin milli mənlik şüurunun inkişaf etdirilməsi, onların vətənpərvər ruhda təbiyə olunmasını öz iş prinsipində əsas məsələ hesab edirdi. Qısa müddət ərzində görülən işlər, qəbul edilən sənədlər, imzalanan fərman və sərəncamlar öz nəticəsini göstərdi.

Azərbaycan xalqı gələcəyimiz olan gənc nəslin Vətənə məhəbbət, xalqa, elinə və obasına hörmət, soykökünə, öz ata-babalarının ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış və ona həyatı əhəmiyyətli məsələ kimi baxmışdır: "Bu bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhramanlıq və məğlubedilməzlik hissi yaradır, apardığı mübarizədə onda inam hissini gücləndirir.

Gənclərə milli ruhun aşılanması körpə yaşlarından həyata keçirilməli, bu, bağçalarda, məktəblərdə, qəzet və televiziyalarda özünü güclü şəkildə göstərməlidir. Müasir dövrdə təhsilin qarşısında qoyulmuş fəal vətəndaşlar yetişdirmək vəzifəsi də məhz sistemli, ardıcıl aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəticəsində reallaşdırılır.

Müasir dövrdə müstəqil Respublikamızın inkişafı, ilk növbədə, böyüyən nəslin təlim-tərbiyə işinin düzgün təşkilindən, vətəndaşlıq hazırlığından asılıdır. Uşaqların bir vətəndaş kimi böyüməsində ailənin, cəmiyyətin - ümumilikdə mühitin rolu böyükdür. Uşaqlar bir insan kimi, vətəndaş kimi ilk tərbiyəni ailədən alır. Burada onlar əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, fiziki möhkəmliyi, əmək vərdişlərini, davranış qaydalarını, bədii-estetik duyumu və s. bu kimi həyati əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyətləri qazanır.

Təcrübə göstərir ki, ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi yalnız özbaşına axınla, kor-koranə deyil, planlı, sistemli, məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmalıdır. Uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi dedikdə, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə və şəxsiyyət kimi yetişmə nəzərdə tutulur. Onlar davranış qaydalarını, nizam-intizamı, savadlı olmağı, Vətəninin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini bilməli, Vətəni sevməlidirlər. Uşaqlar ideyaca savadlı olmalı, işə şüurlu yanaşmalı, məsuliyyətli, vicdanlı, mübariz olmalı, pis niyyətlə, əliəyriliklərlə barışmamalıdır. Mənəviyyat tərbiyəsini qiymətləndirmək üçün uşaqlara yaxşını pisdən ayırmaq, həqiqətə, ədalətə, insanlara - böyüklərə, ailə üzvlərinə hörmət etmək kimi insani keyfiyyətlər aşılanmalıdır. Həm də onların davranış xüsusiyyətləri düzgün qiymətləndirməli, yaxşı davranış və qarşılıqlı əlaqə təmin olunmalıdır.

Bu baxımdan ailə tərbiyəsinin oynadığı rolu dəyərləndirərkən, ilk növbədə, valideynlərin özünün səviyyəsinə, nə qədər vətənpərvər olmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məsələdə dövlətin də rolu danılmazdır. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, dövlətin vətəndaşı ailədə həm də dövlətin tələb etdiyi tələblərə uyğun tərbiyə almalıdır. Belə tərbiyə məsələsində hər bir valideynin üzərinə böyük yük və məsuliyyət düşür. Sözsüz ki, söhbət hüquqi məsuliyyətdən deyil, mənəvi məsuliyyətdən gedir. Bəlkə də elə bu kimi səbələrdən bəzən ailəni dövlətin kiçik modeli də adlandırırlar. Azərbaycan ailəsinin isə övladını əsil vətənpərvər, torpağına, elinə-obasına bağlı şəxsiyyət kimi yetişdirməkdən ötrü kifayət qədər potensialı mövcuddur. Etiraf edilməlidir ki, Azərbaycan ailəsində həqiqətən də yüksək tərbiyə normaları var. Halbuki, bir çox xalqlarda bu deyimlər yoxdur. Böyüyə hörmət, insanpərvərlik kimi nəcib keyfiyyətlər bizim qədim ənənələrdən gəlir. Bu ənənələrin kökündə də xalqımızın mütərəqqi ailə tərbiyəsi vərdişləri dayanır. Bütün bunlar gənclərimizin sağlam vətəndaş olaraq formalaşmağına çox müsbət təsir göstərir. Bu, Azərbaycan ailə tərbiyəsinin vacib elementlərindən biridir.

Vətəndaşlıq borcu tərbiyəsi adamların siyasi, hüquqi və əxlaqi şüurunun inkişafında bir vəsilədir. Vətəndaşlıq borcunun nədən ibarət olduğunu düzgün dərk edən adamda vətəndaşlıq ləyaqəti, vətəndaşlıq dəyanəti, vətəndaşlıq vüqarı da güclü olur. Vətəndaşlıq borcunun tərbiyəsində möhkəm əqidənin xüsusi əhəmiyyəti var. Təsadüfü deyil ki, həqiqi əqidə və məsləkə sahibi olan adam dəyanətli olur.

NƏTİCƏ

Vətənpərvər gənc yetişdirmək cəmiyyətin və ailənin müqəddəs borcudur. O da faktdır ki, cəmiyyətdə sağlam vətəndaşların formalaşmağında ailə tərbiyəsi ilə yanaşı, uşaq bağçasından tutmuş məktəblər də özünəməxsus rol oynayır. Bir növ bu təsisatların vəhdəti sayəsində tərbiyə işi aparılmalıdır ki, effektli nəticə əldə etmək mümkün olsun. Nəzərə almaq lazımdır ki, gənclərin əxlaq tərzi, düşüncəsi, cəmiyyətə, insanlığa, dövlətə, xalqa və Vətənə münasibətinin hansı səviyyədə olması ilə bağlıdır. İstənilən halda mütərəqqi övlad tərbiyəsi ənənələrinin təhsil sahələrində geniş təbliğ olunmasına ehtiyac var. Çünki ailədə uşağa verilən tərbiyəni məktəbdəki təlim-tərbiyədən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Bu məsələlər bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyəsi ailə və bağçada, daha sonra isə məktəbdə paralel şəkildə aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev Ə.Ə. Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi. Bakı, 1975

2. Əliyeva N.R. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsi. Bakı, ADPU, 2018

3. https://az.tierient.com/usaq-bagcasinda-v%C9%99t%C9%99np%C9%99rv%C9%99rlik-t%C9%99hsili/

4. https://az.drunkentengu.com/oformlenie-patrioticheskih-ugolkov-v-detskom-sadu-svoimi-rukami-6408

5. https://onn.az/sosial/v%C9%99t%C9%99np%C9%99rv%C9%99r-g%C9%99nc-yetisdirm%C9%99k-c%C9%99miyy%C9%99tin-v%C9%99-ail%C9%99nin-muq%C9%99dd%C9%99s-borcudur/?print=print

6. https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99f%C9%99r_G%C3%BCn%C3%BC_(Az%C9%99rbaycan)

PANDEMİ DÖNEMİNDE MATEMATİK ÖĞRETİMİ SÜRECİNİN ORTAOKUL ÖĞRETMENLERİ GÖRÜŞLERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE MATHEMATICS TEACHING PROCESS IN THE PANDEMIC PERIOD WITHIN THE FRAMEWORK OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS' OPINIONS

Yüksek Lisans Öğrencisi Nurgül BÜTÜNER

Uludağ Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-6546-2463

Dr.Öğr.Üyesi Menekşe Seden TAPA BROUTIN BROUTIN

Uludağ Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-1860-852X

Doç.Dr Gül KALELİ YILMAZ

Uludağ Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-1860-852X

ÖZET

Bu araştırmanın amacı ortaokul matematik öğretmenlerinin pandemi sürecindeki öğretim durumlarını ve uzaktan eğitimin bileşenlerine ilişkin görüşlerini pandemi süreci öncesi okuldaki öğretim durumlarıyla karşılaştırmalı analiz edilmesidir.Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim(fenomenoloji) deseni ile yürütülmüştür.Araştırmada çalışma grubunu , 2020-2021 eğitim-öğretim yılında ortaokul matematik branşında görev yapan ve uzaktan eğitim uygulamasında çalışan 8'i kadın 2'si erkek olmak üzere 10 öğretmen oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak öğretmen tanıma formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.Görüşme formlarından elde edilen veriler nitel veri çözümleme yöntemlerinden içerik analizi yoluyla çözümlenmiştir.Yapılan analizi sonucunda ortaokul matematik öğretmenlerinin görüşleri "Öğrenciye Yönelik Süreçler", "Öğretmene Yönelik Süreçler" ve "Sisteme Yönelik Süreçler" olmak üzere 3 temaya ayrılmıştır.Öğrenciye yönelik süreçler sonucunda uzaktan matematik öğretiminin olumsuz yönleri öğrencilerin internet erişiminin olmaması, öğrencilerin teknolojik araçlara (bilgisayar, tablet, akıllı telefon) sahip olmaması, internet altyapı sorunu, öğrenci devamsızlığı,öğrencilerin öz öğrenme disiplini yetersizliği, internetin eğlence ve oyun aracı olarak görülmesi; olumlu yönleri ise süreç sonunda bazı öğrencilerin öz öğrenme disiplini kazanması olarak belirtilmiştir.Öğretmene yönelik süreçler sonucunda uzaktan matematik öğretiminde öğretmenlerin okulda kullandıkları öğretim ilke yöntemlerinin uzaktan öğretimde kullandıkları öğretim ilke yöntemleriyle aynı olduğu, öğretmenler tarafından en çok anlatım,soru-cevap yöntemlerinin kullanıldığı, öğretmenlerin okulda ve uzaktan öğretimde öğretim yöntemlerini belirlerken konunun somut-soyut olmasını kriter aldıkları ve bazı öğretmenlerin uzaktan eğitim sürecinde web 2.0 araçlarını öğrendikleri ve öğretmenlerin uzaktan eğitimde daha çok web 2.0 aracı kullandıkları belirlenmiştir. Sisteme yönelik süreçler sonucunda uzaktan matematik öğretiminde ders katılımının zorunlu olmaması,sınav yapılmadan sınıf geçilmesinin öğrencilerin ders katılımını düşürdüğü,alınan eğitim kararlarındaki istikrarsızlıklar nedeniyle adaptasyon sorunlarının yaşanmasıyla ders veriminin ikinci planda kalmasına sebep olduğu belirtilmiştir. Araştırma sonucunda öğretmenler uzaktan eğitim sürecindeki eksikliklerin telafi edilip,öğretmenlere uzaktan matematik öğretimi sürecine yönelik ,dijital materyal ve web 2.0 araçlarıyla ilgili eğitim verilirse ve süreç disiplinli bir şekilde yürütülürse uzaktan eğitimin faydalı olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca araştırma sonuçları doğrultusunda önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler : Matematik öğretimi , öğretmen görüşleri , pandemi, uzaktan eğitim

ABSTRACT

This research aims to analyze the teaching situations of secondary school mathematics teachers during the pandemic process and their opinions on the components of distance education compared to the teaching situations at school before the pandemic process. The research was carried out with the phenomenology pattern, one of the qualitative research methods. The study group in the research consists of 10 teachers, eight female and two male, working in the secondary school mathematics branch in the 2020-2021 academic year and working in the distance education application. The teacher identification and semi-structured interview forms were used as data collection tools. The data obtained from the interview forms were analyzed through content analysis, one of the qualitative data analysis methods. As a result of the analysis, the opinions of secondary school mathematics teachers were divided into three themes: "Processes for the Student," "Processes for the Teacher," and "Processes for the System." As a result of student-oriented processes, the negative aspects of distance mathematics teaching are that students do not have internet access, students do not have technological tools (computer, tablet, smartphone), internet infrastructure problems, student absenteeism, students' lack of self-learning discipline, the internet is seen as an entertainment and game tool; On the other hand, the positive aspects are stated that some students gain self-learning discipline at the end of the process. As a result of the teacher-oriented processes, the principal teaching methods used by teachers at school in distance education and the teaching principle methods used in distance education are the same; the teachers used the most expression and question-answer methods. The teachers took the concrete-abstract subject as a criterion while determining the teaching methods at school and distance education. Moreover, some teachers learned web 2.0 tools in the distance education process, and secondary school mathematics teachers mainly used web 2.0 tools in distance education. As a result of the processes related to the system, it has been stated that the course attendance is not compulsory in distance mathematics teaching; passing the class without taking the exam reduces the course participants of the students. Due to the instability in the education decisions taken, the efficiency of the course remains in the background due to adaptation problems. The process is carried out in a disciplined manner. In addition, suggestions were made in line with the research results.

Keywords: Mathematics teaching, teacher opinions, pandemic, distance education

1.GİRİŞ

11 Mart 2020 itibariyle Dünya Sağlık Örgütü(DSÖ), 2019 yılının sonunda Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan "koronavirüs" salgınını dünyaya "pandemi" olarak ilan etmiştir. Pandemi, bir hastalığın bir kıta ya da birkaç ülke üzerinde aynı anda yaygın şekilde görülmesi, büyük salgın (Türk Dil Kurumu [TDK], 2020) olarak tanımlanmaktadır.Salgının dünyaya yayıldığı duyurulduğunda ; tüm dünyada sağlık, ekonomi, sosyal etkinliklerde olduğu gibi eğitimde de ciddi değişimler yaşanmıştır. Ülkelerin çoğunluğu okulların geçici olarak kapatıldığını duyurmuş , yaklaşık 1,6 milyar çocuk ve gencin bundan etkilendiği de bildirilmiştir (Miks & McIlwaine, 2020). Pandeminin oluşturduğu kaosta ekonomilerini korumaya çalışan devletlerin çoğu dijital teknoloji kullanımını benimseyen uzaktan eğitim acil durum önlem paketleri başlatarak süreci yönetmeye çalışmışlardır (Agnoletto & Queiroz, 2020). Pandemi sürecinden etkilenen ülkelerden biri de Türkiye'dir.16 Mart tarihinde örgün ve yaygın eğitim kurumları kapatılmasıyla etkili bir eğitim ve öğretimin sağlanabilmesi için tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de dijital teknolojileri kullanarak uzaktan eğitimle bu süreci yürütülmüş ve eğitim modeli zorunlu olarak değişime uğramış, eğitim sisteminin içerisinde yer alan öğretmen, öğrenci ve veliler de bu yeni modele ayak uydurmak zorunda kalmıştır.

1.1.Uzaktan Eğitim Kavramsal Arka Plan

Uzaktan eğitim; geleneksel öğretme-öğrenme yöntemlerinin sınırlılıkları nedeniyle sınıf içi faaliyetlerini yürütme olanağının mümkün olamadığı durumlarda, eğitim etkinliklerini planlayanlar ve uygulayanlar ile öğrenciler arası iletişim ve etkileşimin özel olarak inşa edilmiş öğretim birimleri ve çeşitli ortamlar yoluyla belirli bir merkezden sağlandığı bir öğretim yöntemi olarak tanımlanabilir (Alkan, 1987).İşman'a (2015) göre ise , "uzaktan eğitim, farklı ortamlarda bulunan öğrenci ve

öğretmenlerin, öğrenme-öğretme faaliyetlerini, iletişim teknolojileri ve posta hizmetleri ile gerçekleştirdikleri bir eğitim sistemi modelini ifade eder" (s. 591).

Uzaktan eğitimin yaklaşık 300 yıllık bir geçmişi vardır ve ilk halka duyurulma tarihi 20 Mart 1728 tarihli Caleb Philips isimli eğitmene ait Boston Gazetesinde mektupla, steno dersleri verileceği ilanı yer alması şeklindedir.1833 yılına ait bir İsveç gazetesinde de mektupla yazılı anlatım dersi verileceğine ilişkin bir ilana rastlanmıştır. Radyo ile devam eden uzaktan eğitim uygulamaları, 1960'lı yıllardan itibaren televizyonların kullanımıyla daha da yaygınlaşmış ve fazlaca kişiye ulaşmıştır. 1980'lerden itibaren videoların kullanılması sistemin yaygınlaşmasına büyük katkı sağlamıştır.

1.2.Matematik Tarihinde Uzaktan Eğitim

Matematik tarihinde de mektuplarla yazılı anlatım dersi örnekleri mevcuttur. Descartes, Fermant, Pascal ve Gauss gibi ünlü matematikçiler öğrenci ve meslektaşlarıyla mektuplar aracılığıyla teorem,ispat ve bilgilerini paylaşarak matematik eğitimi gerçekleştirmişler ve matematiğe katkıda bulunmuşlardır. Descartes'in Beeckman'a bölme problemini anlattığı mektup , Gauss'un Bolyai'ye yazdığı ilk mektup ve Bolyai'nin Öklid geometrisini sağlam bir zemin üzerine koyduğu iddiası üzerine mektubu , 1654'te Antoine Gombaud adındaki bir şövalyenin büyük Fransız matematikçisi Blaise Pascal'a kumar ve bahisle ilgili sorular için başvurması sonucu Pascal'ın problemin çözümünde katkıda bulunabilecek birinin yardımına ihtiyaç duyması ile ünlü Fransız matematikçi Pierre de Fermat'ya danışması ve sonrasında aralarındaki yazışmalarla problem çözülmesi matematikte yepyeni bir kuramsal alan açılmış ve Olasılık Teorisi ortaya çıkmasını sağlamış olması örnek verilebilir.

1.3.Türkiye'de Uzaktan Eğitim

Pandemi süreciyle beraber eğitimde alınan tedbirlerle birlikte örgün ve yaygın eğitimin devamı için acil durum uzaktan eğitim paketi oluşturulmuş ve uygulanmıştır. Bu kapsamda alınan tedbirleri açıklayan Milli Eğitim Bakanı, haftalık ders programlarının yapılandırılarak, Eğitim Bilişim Ağı (EBA) ile internet üzerinden ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) ile televizyondan gerekli telafi eğitimi desteği sunulacağını açıklamıştır (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2020). Buna göre derslerin pandemi sürecinde uzaktan eğitimle yürütülmesi alınan tedbirlerden bir tanesi olmuş, milyonlarca öğrenci ve öğretmen için uzaktan eğitim süreci başlamıştır. Ortaokul Matematik Öğretmenleri de uzaktan matematik öğretimi sürecine uyum sağlamaya çalışmışlardır.Özellikle çevrimdışı matematik eğitimi için EBA platformu, çevrimiçi eğitim için ise Zoom canlı ders yazılımı etkin kullanılmıştır.

1.4.Alan yazında uzaktan eğitim

Hem Türkiye'de hem yurt dışında pandemi döneminde uzaktan eğitimin etkilerini araştıran çalışmalar son dönemde artmıştır. Türkiye'de uzaktan eğitime ilişkin öğretmenlerle yapılan çalışmalarda sistemin hem olumlu hem de olumsuz yönlerinin olduğu sonucuna ulaşan farklı çalışmalar (Doğan, 2020; Erfidan, 2019; Eroğlu ve Kalaycı, 2020; Karakuş ve diğ., 2020) ve pandemi ve uzaktan eğitim sistemine ilişkin öğretmen görüşlerini aktaran çalışmalar bulunmaktadır (Arı ve Kanat, 2020; Duban ve Şen, 2020; Karakuş ve diğ., 2020; Karatepe, Küçükgençay ve Peker, 2020). Türkiye'de yapılan çalışmalara benzer şekilde yurt dışında yapılan çalışmalarda da daha çok pandemi döneminde uzaktan öğretimin etkinliği (Maatuk, Elberkawi, Aljawarneh, Rashaideh ve Alharbi, 2021; Saikat, Dhillon, Wan Ahmad ve Jamaluddin, 2021) ve pandemimin öğretmen ve öğrenci üzerindeki etkileri (Dutta ve Smita, 2020; Flores ve Swennen, 2020; Jena, 2020; Kedraka ve Kaltsidis, 2020; Ozamiz-Etxebarria, Mondragon, Bueno-Notivol, Pérez-Moreno ve Santabárbara, 2021; Tarkar, 2020) incelenmiştir.

Bu araştırmada uzaktan eğitim ile matematik öğretiminin gerçekleşmesinde önemli rol üstlenen matematik öğretmenlerinin pandemi sürecindeki öğretim durumları ve uzaktan eğitimin bileşenlerine ilişkin görüşleri pandemi öncesi okuldaki öğretim durumlarıyla kıyaslanarak resmedilmesi hedeflenmektedir. Böylece matematik öğretmenlerinin pandemi dönemindeki deneyim ve yaşantıları betimlenerek literatüre katkı sunulması amaçlanmıştır.Bu temel amaç bağlamında araştırmanın amacı *" Pandemi döneminde matematik öğretimi sürecini ortaokul matematik öğretmenleri görüşleri çerçevesinde değerlendirmek"* tir. Bu probleme bağlı alt problemler şu şekildedir:

Ortaokul Matematik öğretmenlerinin pandemi dönemindeki deneyimleri sonucu uzaktan eğitime yönelik görüşleri nelerdir?

Uzaktan eğitimde matematik öğretmelerinin kullandıkları öğretim yöntemleri nelerdir?

Uzaktan eğitimde matematik öğretmelerinin kullandıkları materyaller nelerdir?

Uzaktan eğitimde matematik öğretmelerinin kullandıkları web2.0 araçları nelerdir?

Uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin öğretim yöntemleri seçimini etkileyen faktörler nelerdir?

Uzaktan eğitim sürecinde kullanılan öğretim yöntemlerinin öğrenmeye katkısına ilişkin öğretmen görüşleri nelerdir?

Uzaktan eğitim deneyimleri baz alınarak matematik derslerinin işlenişinde meydana gelen eksiklikler ve çözüm önerilerine ilişkin öğretmen görüşleri nelerdir?

2.YÖNTEM

Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim (fenomenoloji) deseni ile yürütülmüştür. Olgubilim, yaşanmış deneyimi analiz etmeye odaklanır.(Jasper, 1994). Bu çalışmada olgubilim yönteminin seçim nedeni; araştırmanın amacı olan Pandemi sürecinde uzaktan eğitimde neler yaşandığı konusunda Ortaokul Matematik öğretmenlerinin deneyimlerini anlamaya çalışmaktır.

2.1.Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2020-2021 eğitim-öğretim yılında ortaokul matematik branşında uzaktan eğitim uygulamasında görev yapan,8'i kadın 2'si erkek olmak üzere 10 ortaokul matematik öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubu kolay ulaşılabilir durum örneklemesine göre belirlenmiştir.Katılımcıların demografik özelliklerine ait veriler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. *Çalışmaya katılan öğretmenlerin demografik özellikleri*

Cinsiyet	**Öğretmen**	**Frekans**
Kadın	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8	8
Erkek	Ö9,Ö10	2
Yaş		
25-30	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9	9
30-35	Ö10	1
Mezun Olduğu Üniversite		
Boğaziçi Üniversitesi	Ö2	1
İstanbul Üniversitesi	Ö1,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7	5
Sakarya Üniversitesi	Ö4	1
Samsun 19 Mayıs Üniversitesi	Ö10	1
Karadeniz Teknik Üniversitesi	Ö9	1
Gaziantep Üniversitesi	Ö8	1
Yüksek Lisans / Doktora Eğitimi	**Öğretmenler**	**Frekans**
Yüksek Lisans (Öğrencisi/Mezun)	Ö2,Ö3,Ö7	3
Doktora (Öğrencisi/Mezun)	-	0
Mesleki Deneyim		
6 yıl	Ö2,Ö3	2
7 yıl	Ö1,Ö4,Ö8,Ö9	4
8 yıl	Ö5,Ö7	2
9 yıl	Ö6	1
10 yıl	Ö10	1

Tablo 1 incelendiğinde örneklemdeki öğretmenlerin 8'inin kadın, 2'sinin erkek; 9'unun 25-30 yaş arasında, 1'inin 30-35 yaş arasında olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin 1'i Boğaziçi Üniversitesi'nden ; 5'i İstanbul Üniversitesi'nden; 1'i Sakarya Üniversitesi'nden ; 1'i Samsun 19 Mayıs Üniversitesi'nden; 1'i Karadeniz Teknik Üniversitesi'nden ve 1'i Gaziantep Üniversitesi'nden mezun ve 3 öğretmen yüksek lisans eğitimi yapmakta diğer 7 öğretmen yüksek lisan/doktora eğitimi yapmamaktadır.Örneklemdeki 2 öğretmen 6 yıl; 4 öğretmen 7 yıl; 2 öğretmen 8 yı ; 1 öğretmen 9 yıl; 1 öğretmen 10 yıllık hizmet yılına sahiptir.

2.2.Veri Toplama Araçları

Araştırma verileri, araştırmacı tarafından hazırlanan ve 11 madde içeren yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Görüşme formu 8 alan uzmanı tarafından incelenmiş, gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra forma son hali verilmiştir.

Görüşme soruları;

1) Pandemi dönemi öncesinde okulda en çok kullandığınız öğretim yöntem ve ilkeleri nelerdir? Örneklerle açıklayınız.
2) Pandemi dönemi öncesinde okulda matematik öğretiminde hangi materyalleri kullandınız veya kullanır mısınız? Bir örnek verir misiniz?
3) Pandemi dönemi öncesinde okulda matematik öğretimi için bildiğiniz ve kullandığınız web2.0 aracı var mı ? Örneklerle açıklayınız.
4) Uzaktan eğitim sürecinde hangi kademelere matematik öğretimi yaptınız?
5) Deneyimleriniz sonucu uzaktan eğitim matematik dersi işlenişine yönelik görüşleriniz nelerdir? Bir anınızı paylaşır mısınız?
6) Uzaktan eğitimde hangi öğretim yöntem ve teknikleri kullandınız ? Bir örnek verir misiniz?
7) Uzaktan eğitimde hangi materyalleri kullandınız veya kullanabildiniz mi? Bir örnek verir misiniz?
8) Uzaktan eğitimde bildiğiniz ve kullandığınız web2.0 aracı var mı ? Örneklerle açıklayınız.
9) Uzaktan eğitim sürecinde kullandığınız öğretim yöntemleri seçimiyle ders kazanımınızın ilişkisi nedir? Bir anınızı paylaşır mısınız?
10) Uzaktan eğitim sürecinde kullanılan öğretim yöntemlerinin öğrenmeye katkısına ilişkin görüşleriniz nelerdir? Bir örnek verir misiniz?
11) Uzaktan eğitim sürecinin eksikleri veya faydasına ilişkin görüşleriniz nelerdir?

Görüşme sorularının oluşturulmasında pandemi öncesi matematik öğretimi süreci ile pandemi dönemi uzaktan matematik öğretimi süreci arasındaki benzer ve farklılıklara odaklanılarak uzaktan matematik öğretimi sürecine ilişkin ortaokul matematik öğretmelerinin görüşlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

2.3.Verilerin Analizi

Çalışmada elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi kullanılarak değerlendirilmiştir.Bu araştırmada da öğretmenlerin görüşleri neticesinde ortaya çıkan tema ve boyutlar, frekans ve yüzde alınarak tablolaştırılmış ve yorumlanmıştır. Araştırmaya katılan ortaokul matematik öğretmenlerinin görüşlerinden kesitlere, bulgular kısmında doğrudan alıntı yapılarak yer verilmiştir. Katılımcılar Ö1 (öğretmen 1), Ö2, Ö3,... şeklinde kodlanmıştır.

Araştırmanın bulguları, yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan 11 sorudan oluşmaktadır. Öğretmenlerin sorulara verdikleri yanıtlar öncelikle genel olarak tablolaştırılmış, görüşlerin bir kısmı açıklamalara eklenip var olan durum örneklendirilerek ortaya konmuştur.

3.BULGULAR

Çalışma grubunda yer alan Ortaokul Matematik öğretmenlerinin veri toplama aracında bulunan sorulara verdikleri yanıtlardan oluşan bulgular gruplandırılarak tablolarda sunulmuş ardından öğretmen görüşlerinden doğrudan alıntılar yapılarak örneklere yer verilmiştir.

3.1.Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Pandemi Dönemi Öncesinde Kullandıkları Öğretim İlke ve Yöntemleri

Tablo 2. *Pandemi Dönemi Öncesinde Kullanılan Öğretim İlke ve Yöntemleri*

Öğretim İlke ve Yöntemleri	Öğretmen	Frekans
Anlatım	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10	10
Buluş	Ö2,Ö6,Ö7	3
Gösterip Yaptırma	Ö3,Ö5	2
Oyunla Öğretim	Ö6	1
Soru-Cevap	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö8,Ö9,Ö10	8
Proje Destekli	Ö4,Ö8	2
Beyin Fırtınası	Ö5,Ö9	2
Drama	Ö5	1

Tablo 2'ye bakıldığında pandemi dönemi öncesinde ortaokul matematik öğretmelerinin en çok kullandığı öğretim ilke ve yöntemi anlatımdır.Bunu soru-cevap ve buluş yöntemleri takip etmiştir.

Ö3.*"Gösterip yaptırma ve anlatım yöntemini en çok kullanıyorum."*

Ö5.*"Soru-cevap yöntemini çok kullanıyorum.Drama ile konu anlatımı yapabiliyorum.Konuyu detaylı anlatmam gerektiğinde anlatım ve ardından soru-cevap yöntemiyle devam ediyorum."*

3.2.Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Pandemi Dönemi Öncesinde Kullandıkları Materyaller

Tablo 3. *Pandemi Dönemi Öncesinde Kullanılan Materyaller*

Materyal Kullanımı	Öğretmenler	Frekans
Kullandım	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10	10
Kullanmadım	-	0
Materyaller		
Akıllı Tahta	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7,Ö10	7
Z kitap	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7,Ö10	7
Akıllı Tahta Uygulamaları	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7,Ö10	7
Nesneler ve Modeller	Ö1,Ö2, Ö4,Ö5,Ö6, Ö8,Ö9,Ö10	8
Çalışma Yaprağı	Ö8	1
Çoklu Ortam Seti	Ö1,Ö3,Ö5,Ö6	4

Tablo 3'e bakıldığında pandemi dönemi öncesi okulda ortaokul matematik öğretmelerinin en çok kullandığı materyal nesneler ve modeller olmuştur.Bunu akıllı tahta, z kitaplar ve akıllı tahta uygulamaları takip etmiştir.

Ö3.*"Akıllı tahta ve uygulamalarını kullandım."*

Ö4.*"Kesirler,geometri konularında nesne ve modeller kullandım."*

Ö5.*"Tübitak projesi için tasarladığımız tüm materyalleri hala konusu geldikçe derslere götürüp kullanıyorum.Örneğin; Mutlak değer kutusu,üç boyutlu cisimler ve açılımı maketleri."*

3.3.Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Pandemi Dönemi Öncesinde Web 2.0 Aracı Kullanımı

Tablo 4. *Pandemi Dönemi Öncesinde Web 2.0 Aracı Kullanımı*

Web 2.0	Öğretmenler	Frekans
Kullanmadım	Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10	8
Kullandım	Ö1,Ö2	2

Tablo 4'e bakıldığında pandemi dönemi öncesinde ortaokul matematik öğretmelerinin 8'i web 2.0 aracı kullanmadığını belirtirken ; 2'si Geogebra web2.0 aracını kullanmıştır.

Ö1.*"Özellikle geometri konularında Geogebra'dan faydalandım."*

Ö4.*"Hiç kullanmadım."*

Ö5.*"Morpa Kampüs ve Eba uygulamalarını kullanıyorum.Bu yüzden hiç web 2.0 aracı kullanmama ihtiyaç kalmıyor."*

3.4.Uzaktan Eğitim Sürecinde Öğretmelerin Matematik Öğretimi Yaptıkları Kademeler

Tablo 5. *Uzaktan Eğitim Sürecinde Öğretmelerin Matematik Öğretimi Yaptıkları Kademeler*

Öğretmenler	Ders Verilen Kademeler
Ö1	5. , 6. ve 8.sınıf
Ö2	6.sınıf
Ö3	7. ve 8.sınıf
Ö4	5. , 6. ve 7.sınıf
Ö5	6. ve 8.sınıf
Ö6	6. ,7. ve 8.sınıf
Ö7	5. , 6. ,7. ve 8.sınıf
Ö8	5. , 7. ve 8.sınıf
Ö9	5. ve 8.sınıf
Ö10	5. ve 8.sınıf

Tablo 5'e bakıldığında uzaktan eğitim sürecinde Ö1 5. , 6. ve 8.sınıflara ; Ö2 6.sınıflara ; Ö3 7. ve 8.sınıf; Ö4 5. , 6. ve 7.sınıflara ; Ö5 6. ve 8.sınıflara ; Ö6 6.,7. ve 8.sınıflara ; Ö7 5., 6. ,7. ve 8.sınıflara ; Ö8 5., 7. ve 8.sınıflara ; Ö9 5. ve 8.sınıflara ve Ö10 5. ve 8.sınıflara matematik öğretimi yaptığını belirtmiştir.

3.5. Uzaktan Eğitim Sürecinde Matematik Dersi İşlenişine Yönelik Öğretmen Görüşleri

Tablo 6. *Uzaktan Eğitim Sürecinde Matematik Dersi İşlenişine Yönelik Öğretmen Görüşleri*

Genellenmiş Öğretmenler Görüşleri	Öğretmenler	Frekans
Olumsuz Görüşler		
Öğrencilerin çoğu evlerinde yeterli tablet/telefon olmadığından derslere katılamadı.	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5, Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10	10
Öğrencilerin çoğu internet yada bağlantı sorunu yaşadı.	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5, Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10	10
Özellikle 5. sınıflar ders işlenişinde kullanılan uygulamaları kullanırken zorluk yaşadı.	Ö1,Ö4	3
Öğretmenlerin ders işlenişinde öğrenci takibi zorlaştı.	Ö2,Ö4,Ö10	3
Bazı öğrenciler ders işlenirken arka planda oyun oynuyorlardı.	Ö4,Ö9,Ö10	3
Okulda da ders başarısı düşük olan derse ilgisi düşük öğrencilerin uzaktan eğitimde ders katılımı düşüktü.	Ö1,Ö3,Ö4,Ö5,Ö9, Ö10	6
Süreç sonucunda öğrencilerin öğrenmelerinde ve internet erişiminde eksiklikleri olduğunu için etkin bir yöntem değil.	Ö2,Ö5,Ö6,Ö7,Ö10	5
Olumlu Görüşler		
Ders işlenişi aksaklıklara rağmen ilgili öğrencilerle beraber ders işlenişi okulla benzer yada okuldan daha verimliydi.	Ö3,Ö8	2
İlgili ve amacı olan ,başarıyı hedefleyen öğrencilerle süreç çok verimliydi.	Ö1,Ö3,Ö6,Ö8	4
8.Sınıfların sınava hazırlık sürecinde bol soru çözümü yapabilmemizi sağladı.	Ö1,Ö6	2

Tablo 6'ya bakıldığında uzaktan eğitim sürecine ilişkin en yaygın görüşler öğrencilerin çoğunun evlerinde yeterli tablet/telefon olmadığından derslere katılamadığı, öğrencilerin çoğunun internet yada

bağlantı sorunu yaşadığı ve ilgisiz öğrencilerin uzak eğitim sürecinde ders katılımının az olduğu yönünde olmuştur.

Ö4.*"Ders anlatırken bazı öğrenciler dersi açık bırakıp bilgisayarda yada arkadaşlarıyla oyun oynuyorlardı."*

Ö8.*" Ders işlenişi aksaklıklara rağmen ilgili öğrencilerle beraber ders işlenişi verimliydi."*

Ö10.*" Öğrencilerin çoğu ders esnasında internet yada bağlantı sorunu yaşadı."*

3.6. Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Kullandıkları Öğretim İlke ve Yöntemleri

Tablo 7. *Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Kullandıkları Öğretim İlke ve Yöntemleri*

Öğretim İlke ve Yöntemleri	Öğretmenler	Frekans
Anlatım	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10	10
Buluş	Ö2,Ö6,Ö7	3
Gösterip Yaptırma	Ö3,Ö5	2
Oyunla Öğretim	Ö6	1
Soru-Cevap	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö8,Ö9,Ö10	8
Proje Destekli	Ö4,Ö8	2
Beyin Fırtınası	Ö5	1
Drama	Ö5	1

Tablo 7'ye bakıldığında uzaktan eğitim sürecinde Ö9 hariç örneklemdeki tüm ortaokul matematik öğretmenleri okulda kullandıkları öğretim yöntem ve ilkeleri aynısı kullandıklarını ifade etmiştir.Ö9 uzaktan eğitimde sadece anlatım yöntemini kullandığını ifade etmiştir.

Ö2.*"Okuldaki süreçle aynı öğretim ilke yöntemlerini kullandım.Sadece anlatım ve soru-cevap yaptım."*

Ö4.*"Ben aynı okul sürecindeki gibi soru-cevap ,proje destekli ve bol materyal tasarlayarak matematik öğretimi yaptım."*

Ö6.*"Okuldakiyle aynı öğretim ilke yöntemlerini kullandım.Ekstra oyunlarla öğretimden faydalandım."*

3.7.Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Materyal Kullanımı

Tablo 8. *Uzaktan Eğitim Sürecinde Materyal Kullanımı ve Kullanılan Materyaller*

Materyal Kullanımı	Öğretmenler	Frekans
Kullandım	Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö8	5
Kullanmadım	Ö1,Ö2,Ö7,Ö9,Ö10	5
Materyaller		
Z kitap	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7,Ö9,Ö10	8
Nesneler ve Modeller	Ö4,Ö5,Ö6,Ö8	4
Çoklu Ortam Seti	Ö1,Ö3,Ö5,Ö6	4

Tablo 8'e bakıldığında uzaktan eğitim sürecinde örneklemdeki öğretmenlerin 5'i materyal kullanmadığını ; diğer 5'i ise materyal kullandığını belirtmiştir.Uzaktan eğitim sürecinde ortaokul matematik öğretmenlerinin çok kullandığı materyal Z kitaplar olurken bunu nesne ve modeller ve çoklu ortam setleri takip etmiştir.Tablo 8'de, 5 ortaokul matematik öğretmeninin materyal kullanmadım demesine karşılık Z kitabı kullandığını ifade etmeleri "materyal" kavramıyla ilgili eksik bilgileri olduğunun bir göstergesidir.

Ö3.*"Süreç içerisinde Z kitap kullandım."*

Ö4.*"Materyal tasarladım ve öğrencilere yaptırdım.Örneğin; Kesirler konusunda tabak boyama etkinliği yaptık."*

Ö7.*"Materyal kullanmadım."*

3.8.Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Web 2.0 Araç Kullanımı ve Kullandıkları Web 2.0 Araçları

Tablo 9. *Uzaktan Eğitim sürecinde Web 2.0 Aracı Kullanımı ve Kullanılan Web 2.0 Araçları*

Web 2.0	Öğretmenler	Frekans
Kullanan	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9	8
Kullanmayan	Ö4,Ö10	2
Web 2.0 Araçları		
Geogebra	Ö9	1
Kabri	Ö8	1
Kahoot	Ö1,Ö3,Ö4,Ö6,Ö7	5
Quizlet	Ö3,Ö7	2
Padlet	Ö3	1
Survey	Ö7	1
Youtube	Ö1,Ö3,Ö6	3
EBA	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10	10

Tablo 9'a bakıldığında uzaktan eğitim sürecinde matematik dersinde örneklemdeki öğretmelerin 8'i web 2.0 aracı kullandığını 2'si web 2.0 aracı kullanmadığını belirtmiştir.Örneklemdeki öğretmenlerin en çok kullandığı web 2.0 aracı Eba olurken bunu sırasıyla Kahoot ve Youtube uygulamaları takip etmiştir.

Ö1.*"Ders işlenişinde Youtube'dan ,konu sonlarında öğrenmeyi ölçmek için Kahoot uygulamasından faydalandım."*

Ö8.*"Süreç içinde Cabri'yi kullandım.Cabri'yi keşfederken derse uygun etkinlikleri derste paylaştım."*

Ö9*."Geometri konularında Geogebra uygulamasını kullandım.Ancak çok değil."*

Ö10.*"Hiçbir web 2.0 aracı kullanmadım."*

3.9.Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Kullandığı Öğretim Yöntemlerinin Ders Kazanımıyla İlişkisi

Tablo 10. *Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Kullandığı Öğretim Yöntemlerinin Ders Kazanımıyla İlişkisi*

Kullanılan Öğretim Yöntemlerinin Ders Kazanımıyla İlişkisi	Öğretmenler	Frekans
Konuların soyut ve somut olmasına göre belirledim.	Ö1,Ö2,Ö3,Ö8,Ö9	5
Matematik -geometri konusu olmasına göre belirledim.	Ö5,Ö6	2
Derse dikkat çekmeyi sağlayacak şekilde yöntemi belirledim.	Ö7,Ö10	2
Konunun temel -orta-ileri seviye olmasına göre belirledim.	Ö4	1

Tablo 10'a bakıldığında uzaktan eğitim sürecinde örneklemdeki öğretmenler ders içerisinde kullanacakları yöntemleri en çok konuların soyut ve somut olmasına göre belirlemiştir.Ardından sırasıyla matematik- geometri konusu olmasına,derse dikkat çekme unsuru olmasına ve konunun temel--orta-ileri seviye olmasına göre yöntemleri belirlediklerini belirtmişlerdir.

Ö2.*"Görselleştirmek gereken konularda öğrencilerle beraber materyal tasarlarken,diğer konularda anlatım yada soru-cevap yöntemini kullandım."*

Ö6.*"Genellikle derse dikkat çekmeyi sağlayacak şekilde yöntem belirliyorum."*

Ö10.*"Derste konuya dikkat çekmeye yönelik yöntem belirledim.Örneğin 5.sınıf öğrencilerinin dikkatini çekmek konu anlatımını hikayelerle yaptım ve soru-cevap yöntemini kullandım. "*

3.10.Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Kullandığı Öğretim Yöntemlerinin Öğrenmeye Katkısına Yönelik Öğretmen Görüşleri

Tablo 11. *Uzaktan Eğitim Sürecinde Ortaokul Matematik Öğretmenlerinin Kullandığı Öğretim Yöntemlerinin Öğrenmeye Katkısına Yönelik Öğretmen Görüşleri*

Kullanılan Öğretim Yöntemlerinin Öğrenmeye Katkısına Yönelik Genellenmiş Öğretmen Görüşleri	Öğretmenler	Frekans
Olumsuz Görüşler		
Okulda daha faydalıydı uzaktan eğitimde daha az etkili oldu.	Ö2,Ö4	2
Öğretim yöntemlerinin öğrenmeye katkısı hem öğretmenin hem öğrencinin tablet/internet/bağlantı erişim imkanıyla ilişkilidir.	Ö2	1
Olumlu Görüşler		
Kavram yanılgısını en aza indirdi.	Ö8	1
Dersi daha anlaşılır ve öğrenmeyi kalıcı hale getirdi.	Ö6,Ö7,Ö9	3
Derse ilgili öğrenciler için faydalı oldu.	Ö3,Ö10,Ö6	3

Tablo 11'de bakıldığında uzaktan eğitim sürecinde örneklemdeki öğretmenlerin seçtiği öğretim yöntemlerinin öğrenmeye katkısına ilişkin en yaygın görüşleri derse ilgili öğrenciler için faydalı olduğu ve dersi daha anlaşılır ve öğrenmeyi daha kalıcı hale getirdiği yönündedir.Sırasıyla diğer görüşleri okulda öğretim yöntemlerinin daha faydalı uzaktan eğitimdeyse daha az etkili olduğu, kavram yanılgısını aza indirdiği ve hem öğretmenin hem öğrencinin tablet/internet/bağlantı erişim imkanıyla ilişkili olduğu yönündedir.

Ö1."*Çok çabaladık ancak yüz yüze eğitimin yerini tutmadı.Uzaktan eğitimde herkes sınıfı geçecek diye ilan edilmesinin verdiği rahatlık da sürece büyük zarar verdi."*

Ö6.*" Dersi daha anlaşılır ve öğrenmeyi kalıcı hale getirdi."*

3.11.Uzaktan Eğitimin Sürecinin Eksikleri ve Faydalarına İlişkin Öğretmen Görüşleri

Tablo 12. *Uzaktan Eğitim Sürecinin Eksiklikleri ve Uzaktan Eğitim Sürecinin Faydalarına İlişkin Öğretmen Görüşleri*

Uzaktan Eğitim Sürecinin Eksiklikleri	Öğretmenler	Frekans
Öğrenciye Yönelik		
Öğrencilerin maddi imkansızlıklar yüzünden tablet veya telefonlarının olmaması	Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8	6
Öğrencinin evinde ders dinleyebileceği uygun ortamın olmaması	Ö5	1
Öğrencinin öz öğrenme disiplinini sağlayamaması	Ö1,Ö3,Ö4,Ö7	4
İnternetin öğrenciler tarafından eğlence ve oyun aracı olarak görülmesi	Ö3,Ö7,Ö10	3
Sisteme Yönelik		
İnternet ve bağlantı sorunları	Ö2,Ö3,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8	6
Süreç içerisinde sınav ve ders katılım kaygısının olmaması	Ö1,Ö3,Ö4,Ö7,Ö9	5
Alınan kararlarda istikrarsızlık	Ö6,Ö9,Ö10	3
Öğretmene Yönelik		
Öğretmen-öğrenci arasındaki iletişim ve etkileşimin zorlaşması	Ö1,Ö2,Ö3,Ö5,Ö7	5
Öğretmenlerin uzaktan eğitime ilişkin eğitimlerinin eksik olması ve web 2.0 araçlarını kullanamamaları	Ö3	1
Uzaktan Eğitim Sürecinin Faydaları		
Öğretmene Yönelik		
Görsel/işitsel öğeleri anında paylaşma şansı yaratması	Ö8	1
Öğrenciye Yönelik		
Öğrencilerin Öz öğrenme disiplini kazanmaları	Ö5	1

Tablo 12'ye bakıldığında uzaktan eğitim sürecinin eksikliklerine yönelik örneklemdeki en yaygın öğretmen görüşü uzaktan eğitim sürecinde internet ve altyapının yetersiz olduğu ve öğrencilerin maddi

imkansızlıklar yüzünden telefon ve tabletlerinin olmaması sonucu derse katılamamasıdır.Uzaktan eğitimin faydalarına ilişkin 2görüş vardır ; ilki görsel/işitsel öğeleri anında paylaşma şansı yaratması ikincisi öğrencilerin Öz öğrenme disiplini kazanmalarını sağlaması yönündedir.

Ö4.*"Online eğitim öz disiplin istiyor. Öğrencilere bu öz disiplin sağlanırsa uzaktan eğitim fayda sağlar.Ayrıca öğrenciler ödev yapmalarının ve ders çalışmalarının görevleri olduğunu öğrenmeli."*

Ö5.*"Uzaktan eğitim sürecinde öğrenciler bireysel öğrenmeyi , bilgiye ulaşmayı öğrendiler."*

Ö10.*"Sürece hazırlıksız ve plansız geçtik.Meb hazırlıklı ve öngörülü olmalıydı.Uzaktan eğitim sürecinin yap-boz halinde olması süreci olumsuz etkiledi."*

4.SONUÇ VE ÖNERILER

Bu araştırmada uzaktan eğitim ile matematik öğretiminin gerçekleşmesinde kilit rol üstlenen matematik öğretmenlerinin pandemi sürecindeki öğretim durumlarını ve uzaktan eğitimin bileşenlerine ilişkin görüşlerini pandemi süreci öncesi okuldaki öğretim durumlarıyla karşılaştırmalı analiz edilmiştir.

4.1.Öğretmene Yönelik Olumsuz Sonuçlar

Araştırmaya ilişkin bulgulara göre araştırmaya katılan ortaokul matematik öğretmelerinin pandemi sürecinde uzaktan eğitimde kullandıkları öğretim ilke ve yöntemlerinin pandemi öncesi okul sürecinde kullandıkları öğretim ilke ve yöntemleriyle aynı olduğu tespit edilmiştir.Öğretmenler okulda da uzaktan eğitimde de öğretim yöntemi olarak en çok anlatım,soru-cevap ve buluş yöntemlerini tercih etmiştir.Pandemi süreci uzaktan eğitimde ve pandemi öncesi okul sürecinde öğretim yöntemlerini belirlerken en çok konunun somut-soyut olmasını kriter almışlardır. Araştırmaya katılan ortaokul matematik öğretmelerinin sırasıyla diğer kriterleri ise ; matematik- geometri konusu olması,derse dikkat çekme unsuru ve konunun temel-orta-ileri seviye olması olarak belirtilmiştir. Araştırmaya katılan ortaokul matematik öğretmenleri Pandemi süreci uzaktan eğitimde kullandıkları yöntemlerin dersi daha anlaşılır ve öğrenmeyi kalıcı hale getirdiğini ,kavram yanılgılarını azalttığını,dersle ilgili öğrenciler için faydalı olduğunu ancak uzaktan eğitim sürecinde katkısının okul sürecinde gözlenen katkısından daha az etkili olduğunu belirtmiştir. Bulgulara göre araştırmaya katılan ortaokul matematik öğretmelerinin tümü pandemi dönemi öncesi okulda materyal kullanırken ,pandemi süreci uzaktan eğitimde öğretmenlerin ancak yarısı materyal kullanabilmiştir.Öğretmenlerin pandemi dönemi öncesi kullandıkları materyaller ; akıllı tahta ,akıllı tahta uygulamaları,z kitap,nesne ve modeller,çalışma yaprakları ve çoklu ortam setleriyken uzaktan eğitim sürecinde materyal olarak sadece nesne ve modeller ,Z kitap ve çoklu ortam setleri kullanılabildikleri tespit edilmiştir.Araştırmaya katılan ortaokul matematik öğretmelerinin pandemi öncesi okulda web 2.0 aracı kullanan öğretmen sayısı 2 , web 2.0 aracı kullanmayan öğretmeyen sayısı 8 iken pandemi süreci uzaktan eğitimde web 2.0 aracı kullanan sayısı 5 , kullanmaya sayısı 5 olduğu tespit edilmiştir.Elde edilen veriler öğretmenlerimizin uzaktan eğitim süreci içerisinde web 2.0 araçlarını daha çok kullandıklarını göstermektedir.Web 2.0 aracını hiç kullanmayan öğretmenlerin ise web 2.0 aracıyla ilgili bilgi sahibi olmadıkları yada eğitim sitelerinin,Z kitapları yeterli gördükleri için kullanmadıkları tespit edilmiştir.

4.2.Öğrenciye Yönelik Olumsuz Sonuçlar

Araştırmada uzaktan eğitim sürecinde matematik dersi işlenişine yönelik öğretmen deneyimlerine göre en sık karşılaşılan durumlar ; öğrencilerin tablet ve telefon imkanlarının olmaması nedeniyle derse katılamadığı için derslerinden geri kaldığı ,derse katılan öğrenci ve öğretmenlerin de internet ve bağlantı problemleriyle sık karşılaştıkları için dersin bütünlüğünün bozulduğu ve öğretim veriminin azaldığı ,özellikle 5.sınıf öğrencilerinde ders katılımı için kullanmaları gereken uygulamalara hakim olamadıkları için zorluklar yaşandığı , ekran başında ders yapılması nedeniyle öğrenci takibinin zorlaşması ve bu boşluğu öğrencilerin eğitim dışı faaliyetlerle doldurduğu öğretmenin duruma müdahale edemediği ,8.sınıf öğrencileriyle lise sınavına yönelik daha bol soru çözümü yapıldığı ve derse ilgili öğrencilerle sürecin verimli geçtiği yönündedir.

Bulgulara göre uzaktan eğitim sürecinin eksilikleri ilişkin en yaygın öğretmen görüşler; öğrencilerin maddi imkansızlıklar yüzünden tablet veya telefonlarının olmaması ve matematik

öğretmenlerinin,öğrencilerinin internet ve bağlantı sorunları ve öğrencilerin internet erişiminin olmaması yönündedir. Araştırmadaki ortaokul öğretmenleri tarafından uzaktan eğitim sürecine ilişkin ikinci eksiklik ; uzaktan eğitim sürecinde bakanlığın uzaktan eğitim sürecine ilişkin açıklamaları sonucu öğrencilerin ders katılım zorunluluğunun olmaması ve sınav yapılmadan herkesin sınıf geçeceğinin duyurulmasıyla öğrencilerde öğrenme ve sınav kaygısının kalmamasıdır.Bunun sonucu olarak öğrencilerin ders katılımlarının düştüğü ,ders veriminin de azaldığı belirtilmiştir. Araştırmada uzaktan eğitim sürecinde öğrenci ve öğretmen arasında iletişim ve etkileşimin okuldaki gibi olmaması yada olamaması sürecin bir diğer eksik yönü olarak belirtilmiştir.Öğretmenlere göre üçüncü eksiklik ; öğrencilerin öz öğrenme disiplinini sağlayamamalardır.Bunun sonucu olarak öğrencilerin derse ilgisi,ders katılımı azalmış ve ders başarısı düşmüştür. Öğretmenler , öğrencilerin öncelikle neden öğrenmeleri gerektiği, öğrenmenin ve ödev yapmanın onların görevleri olduğunu bilmeleri gerektiğini ancak bu şekilde eğitimden ve uzaktan eğitimden verim alıp başarılı olabileceklerini belirtmiştir.Ayrıca toplumda olduğu gibi öğrenciler tarafından da internetin eğlence ve oyun aracı olarak görülmesi uzaktan eğitime ön yargı oluşturmuş ,öğrenciler uzaktan eğitimi benimseyip doğru uygulayamadığı için süreç sorunlu geçmiş ve eğitimde istenilen sonuçlar elde edilememiştir.

4.3.Sisteme Yönelik Olumsuz Sonuçlar

Bulgulara göre uzaktan eğitim sürecinde alınan kararların çok sık değişmesi diğer bir değişle uzaktan eğitim uygulamalarındaki istikrasızlık sonucu öğretmen ve öğrencilerin uzaktan eğitimde adaptasyon sorunları yaşamasıyla ders işlenişinin , ders veriminin ikinci planda kalmasına sebep olmuştur.Diğer bir bulgu ise uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlere sürecin ve derslerin işlenişine yönelik eğitim verilmemesi ,matematik öğretmenlerinin uzaktan eğitimde kullanabilecekleri dijital programlardan habersiz olmaları yada bilgilerinin eksik olması , hazırlıksız ve plansız süreç yönetimi uzaktan eğitim sürecinde karmaşaya sebep olması ve uzaktan eğitimin verimini düşürmesidir.

4.4.Olumlu Sonuçlar

Araştırmaya katılan ortaokul matematik öğretmenlerinden sadece ikisi sürecin faydasına yönelik görüş belirtmiştir.Uzaktan eğitimin faydasına yönelik ilk öğretmen görüşü ; uzaktan eğitimde öğretmenlerin görsel/işitsel ,dijital ders içeriklerini anında tüm sınıfla paylaşma şansı yakaladıkları yönündedir.Diğer bir görüş ise uzaktan eğitim sürecinde bazı öğrencilerin öz öğrenme disiplini kazandıkları ve okul sürecinde de bu alışkanlıklarıyla öğrenme verimini arttırdıkları yönündedir.

Sonuç olarak araştırmaya katılan ortaokul öğretmenleri uzaktan eğitim sürecindeki eksikliklerin telafi edilir,öğretmenlere sürece ilişkin eğitim verilir ,ders işlenişine yönelik dijital materyal ve web 2.0 araçlarıyla ilgili eğitim verilir, okul ortamındaki gibi kurallar net çizilip disiplinle uygulanır ve öğretmen-öğrenci-veliye doğru internet kullanımına ilişkin eğitimler verilirse uzaktan eğitimin faydalı olacağını belirtmiştir.

4.5.İleriye Yönelik Öneriler

Benzer çalışmalar farklı branşlarda yapılabilir.

Öğretmenlerle salgın, felaket vb. durumlar karşısında uzaktan matematik öğretimine yönelik içerik oluşturma çalışmaları yapılabilir.

Uzaktan matematik öğretiminde ders verimliliğini arttırmak için ne tür materyal,web 2.0 aracı ve öğretim ilke yöntemleri kullanılabileceğine dair çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Alkan, C. (1987). *Açıköğretim.* Ankara: Ankara üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay. No:157

Angoletto, R.,& Queiroz, V. C. (2020). COVID-19 and the challenges in education. The Centro de Estudos Sociedade e Tecnologia(CEST), 5, 2.

Arı, A. G., & Kanat, M. H. (2020). Covid-19 (Koronavirüs) üzerine öğretmen adaylarının görüşleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı),* 459-492.

Chirinda, B., Ndlovu, M., & Spangenberg, E. (2021). Teaching mathematics during the COVID-19 lockdown in a context of historical disadvantage. *Educ. Sci.*, 11, 177, 1-14. https://doi.org/10.3390/educsci11040177

Doğan, Y. (2020). Üniversite öğrencilerinin uzaktan çevrim-içi yabancı dil öğrenmeye yönelik görüşlerinin değerlendirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 18*(1), 483-504.

Duban, N. & Şen, F. G. (2020). Sınıf öğretmeni adaylarının COVİD-19 pandemi sürecine ilişkin görüşleri. *Electronic Turkish Studies, 15*(4), 357- 376.

Dutta, S., ve Smita, M. K. (2020). The Impact of COVID-19 Pandemic on tertiary education in Bangladesh: students' perspectives. Open Journal of Social Sciences, 8, 53-68. https://doi.org/10.4236/jss.2020.89004.

Erfidan, A. (2019). *Derslerin uzaktan eğitim yoluyla verilmesiyle ilgili öğretim elemanı ve öğrenci görüşleri Balıkesir Üniversitesi örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Balıkesir.

Eroğlu, F. & Kalaycı, N. (2020). Üniversitelerdeki zorunlu ortak derslerden türk dili dersinin uzaktan ve yüz yüze eğitim uygulamalarının karşılaştırılarak değerlendirilmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi, 8*(3), 1001-1027.

Flores M. A., ve Swennen A. (2020) The COVID-19 pandemic and its effects on teacher education, European Journal of Teacher Education, 43(4), 453-456, https://doi.org/10.1080/02619768.2020.1824253.

İşman, A. (2008). *Uzaktan Eğitim.* Ankara: Pegem A. Yayıncılık.

Jasper, M.A. (1994). Issues in phenomenology for researchers of nursing. Journal of Advanced Nursing, 19, 309-314.

Karakuş, N., Ucuzsatar, N., Karacaoğlu, M. Ö., Esendemir, N., & Bayraktar, D. (2020). Türkçe öğretmeni adaylarının uzaktan eğitime yönelik görüşleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 220-241.

Karatepe, F., Küçükgençay, N. & Peker, B. (2020). Öğretmen adayları senkron uzaktan eğitime nasıl bakıyor? Bir anket çalışması. *Journal of Social and Humanities Sciences Research, 7*(53), 1262-1274.

Kedraka, K., ve Kaltsidis, C. (2020). Effects of the Covid-19 Pandemic on University Pedagogy: Students' Experiences and Considerations. European Journal of Education Studies, 7, 8. https://doi.org/10.46827/ejes.v7i8.3176.

Maatuk, A. M., Elberkawi, E. K., Aljawarneh S., Rashaideh H., ve Alharbi, H. (2021). The COVID-19 pandemic and E-learning: challenges and opportunities from the perspective of students and instructors. Journal of Computing in Higher Education, 1–18. Advance online publication. https://doi.org/10.1007/s12528-021-09274-2.

MEB, (2020). Bakan Selçuk, koronavirüs'e karşı eğitim alanında alınan tedbirleri açıkladı. (17.05.2022). Erişim Adresi: https://www.meb.gov.tr/bakan-selcuk-koronaviruse-karsi-egitim-alaninda-alinan-tedbirleri-acikladi/haber/20497/tr

Miks, J.,&McIlwaine, J. (2020). *Keeping the world's children learning through COVID-19*. Research report, UNICEF. https://www.un_cef.org/coronav_rus/keep_ng-worlds-ch_ldren-learn_ng-through-cov_d-19.

Ozamiz-Etxebarria N, Idoiaga Mondragon N, Bueno-Notivol J, Pérez-Moreno M, ve Santabárbara J. (2021). Prevalence of anxiety, depression, and stress among teachers during the Covid-19 pandemic: A rapid systematic review with meta-analysis. Brain Sci. 11(9), 1172. https://doi.org/10.3390/brainsci11091172.

Tarkar, P. (2020). Impact of Covid-19 pandemic on education system. International Journal of Advanced Science and Technology, Volume 29(9), 3812-3814. http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/16620.

Türk Dil Kurumu (TDK) (2022). Bilim ve sanat terimleri sözlüğü. 5 Mayıs 2022 tarihinde https://sozluk.gov.tr/.

Uzaktan eğitim net, (17.05.2022). Dünyada Uzaktan Eğitime İlişkin İlk Uygulamalar , 15 Mayıs 2022 tarihinde). Erişim Adresi: http://www.uzaktanegitim.net/?pnum=57&pt=2.1.+D%C3%BCnyada+Uzaktan+E%C4%9Fitime+%C4%B0li%C5%9Fkin+%C4%B0lk+Uygulamalar

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınevi.

MÜQƏDDƏS ŞUŞANİKİN İZTİRABLARI

SUFFERINGS OF SAINT SHUSHANIK

Türkan ƏZİZZADƏ

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6273-9826

XÜLASƏ

"Müqəddəs Şuşanikin iztirabları" ilk xristianlıq dövrü ədəbi dini abidəmizdir. Əsər V əsrdə Çorlu Yaqub tərəfindən qələmə alınmışdır.

Ermənilər Çorlu Yaqubu İakov Çoraporetsi, gürcülər İakov Çortaveli adlandırırlar. Onlar kilsə salnaməsinin kimə aidliyi barədə uzun illər mübahisə etdilər. Axırda razılığa gəldilər əsər ortaq erməni-gürcü ədəbi abidəsidir.

Əslində isə əsər Albaniyanın Çor nəslinin dilində yazılmışdır. Çor Anadoluda, Azərbaycanda, Orta Asiyada yaşayan türk etnoslarıdır.

Əsər erməni və gürcü dillərinə çevriləndən sonra ilkin nüsxələri məhv edilmişdir. Bu barədə xıx əsrdə yaşamış yevrey mənşəli gürcü alimləri məlumat vermişlər.

Ermənilər son 28 ilə qədər iddia edirdilər ki, Şuşa şəhəri erməni qızı Şuşanikin adını daşıyır. Ancaq biləndəki Şuşanik İveriyada Lori dərəsindəki Şuşa qalasında anadan olmuşdur, fikirlərini dəyişdilər. Şuşa şəhərini Şuşa adlandırmağa başladılar.

İberiyadakı Şuşa sarayının zadəgan qızları və gəlinləri Şuşanik titulu daşıyırdılar.

Onlardan biri Bərdə sarayına II Ər Şuşanın oğlu Bars xana ərə gəlmiş, Qarabağdakı Bərdə sarayının bambişi olmuşdu.

Ermənilər bambiş qadın titulunu sarayın xanım sahibəsi anlamında öz dillərinə tərcümə eləyiblər. Bambis türk qadın titulu olub baş xanım deməkdir: bam qadın,biş baş.

Bam sözü qadın mənasında "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da vardır. Beyrək çoxlu qadına sahib olduğuna görə Bamsı ləqəbi almışdı.

Mən Şuşanikin həyatı, bir xatun şəxsiyyəti ilə tanış olduqca onunla Xurşid Banu Natəvan arasında bir xarakter uyğunluğu görürəm. O da Natəvan kimi insanlara yardım edirdi, yetim uşaqların qayğısına qalırdı.

Çorlu Yaqub yazır ki, Şuşanik hər gün sarayda yetim uşaqlar üçün süfrə açdırardı. Yetimlər yeyib doyunca əlini süfrəyə uzatmazdı.

Arzu edərdim ki, mühazirələrdə bəyənilərsə, Şuşada kilsənin həyətində Şuşanikin ağ mərmərdən heykəli qoyulsun.

Açar sözlər: Çorlu, müqəddəs, kilsə, salnamələri, iverlər, yetimlər

ABSTRACT

Sufferings of Saint Shushanik is our first literary and religious monument in the Christian period. The work was written by Chorlu Yagub in the 5th century.

Chorlu Yagub is called Choraporetsi by Armenians, and Iakov Chortaveli by Georgians. They had argued for a long time about the question whom this church chronicle belongs. They have eventually agreed that the work is a shared Armenian-Georgian literary monument.

This work was actually written in the language of the Chor dynasty of Albania. Chor is a Turkic ethnic group living in Anatolia, Azerbaijan, and Central Asia.

After the work translated into Armenian and Georgian, its first manuscripts were destroyed. The Georgian scholars of Yevrei origin gave information on this matter in the 19th century.

Until the last 28 years, Armenians claimed that the city Shusha was named after Shushanik, an Armenian girl. However, when they noticed that Shushanik was born in the fortress Shusha in the Lori valley in Iberia, they changed their mind. They began to call the city Shusha as Shushi.

The noble girls and brides of the palace Shusha in Iberia had the title Shushanik.

One of them married to Bars Khan, the son of Er Shusha II in Barda, and became the bambish of the palace Barda in Garabagh.

The Armenians translated the female title bambish as the female owner of a palace into their language. Bambish is a Turkic female title meaning main woman: bam 'woman', bish or bash.'head'.

The word bam had been used with the meaning woman in the epic *The Book of Dede Korkut*. Beyrek had the alias Bamsi because he had many women.

As I get acquainted with Shushanik's life, with a female personality, I see a character correspondence between her and Khurshid Banu Natavan. She used to help people just as Natavan, take care of orphans.

According to Chorlu Yagub, Shushanik used to organize dinners for orphans in her palace every day. She would not touch the meals until the orphans finish their meals.

If this was accepted, I would like to suggest building a marble statue of Shushanik in yard of the church in Shusha.

Keywords: Chorlu, saint, church, chronicles, Iberians, orphans

GİRİŞ

"Müqəddəs Şuşanikin İztirabları" Azərbaycan kilsə ədəbiyyatının qiymətli nümunəsidir. Əsər V əsrdə Bərdə sarayının rahibi Çorlu Yaqub tərəfindən yazılmışdır.

Erməni və gürcü mətnşünasları XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu aqioqrafik abidənin kimə aidliyi barədə uzun illər mübahisə etmişlər. 1882-ci ildə razılığa gəldilər ki, əsər ortaq erməni və gürcü ədəbi abidəsidir. (Меликсетбеков 1939, s. 3; Марр 1901, s. 15; Чуртавели 1978, s. 3-76).

Ermənilərin iddiasına görə Şuşanik erməni qızıdır (Абегян 1975, s. 204). Gürcülər bu məlumatı təsdiq edirlər. Ancaq bildirirlər ki, o Kvemo Kartli hakiminin xanımıdır. (Şuşanik, İakob Tsurtaveli, s. 3-44)

Şuşanik doğrudan da Vardan Mamikonyanın qızıdır. Ancaq Vardan Mamikonyan erməni və ya gürcü deyildir. Onların Mamuk nəsli əslən Çin Türküstanından idi. Eranın III əsrində onlar Daryal dərəsindən cənuba köçərək Qafqaz xalqlarının çoxunun Sasani ağalığından xilas etmişdilər.

İndikilərdən fərqli olaraq köhnə nəsil erməni və gürcü tarixçiləri Kerop Patkanov, Platon İoselyani, Aleksey Xaxanov bu məlumatları təsdiq edirlər. Onlar yazırlar ki, ermənilərin Mamikonyan adlandırdıqları nəsil türkdür və özlərinə Mamuk deyirdilər (Патканов 1883, s.259; İоселиани 1843, s.51-63; Джуаншериани 1986, s.97; Меликсетбеков 1939, s.3).

Ermənilər əsərin müəllifi Çorlu Yaqubu İoakov Çoraporetsi adlandırırlar. Çor qrabar dilində təpə deməkdir. A.S.Xaxanov yazır ki, Albaniya ilə İveriya arasındakı Çor şəhəri V əsr kilsə salnamələrində porsuz və tavsız yazılır. Bu məlumat onu göstərir ki, gürcü alimlərinin özlərinin də təsdiq etdiyi kimi əsərin müəllifi Yaqubun soyadı Çoraporetsi və ya Çortaveli yox Çorlu olmuşdur.

Çor gürcülərin Ereti adlandırdıqları Aran ölkəsində yaşayan türk tayfalarından biridir. Erməni və gürcü tarixçiləri Çorların Qafqaz xalqı olduğunu qeyd edirlər, ancaq onun türk mənşəyi barədə susurlar. (Кекелидзе 1973, s. 83; Абегян 1975, s. 191).

Favstos Buzand (IVəsr) yazır ki, Çor vilayətinin başçısı Quqark hakimi ilə birlikdə çar Arşaka qarşı çıxdı və onlar birlikdə Şapuxun (Sasani şahı Şapurun) yanına getdilər (Фавстос Бузанд 1953, s. 123). Deməli, çorların, quqarların qonşuluğunda yerləşən vilayəti gürcülərin iddia etdikləri kimi Çurtav yox, Çor adlanmışdır. Musa Xorenli də Çorların yaşadıqları qala və dərəni Çurtav yox, Çor adlandırır. (Хоренский 1893, s.113, s.247). Gürcülər qıpçaq mənşəli tav-dağ, zirvə sözünü və Elam-akkad yazılarından qalma -eli şəkilçisini (Анчабадзе 1959; s.193; Меликсетбеков 1960, 378) salnaməçinin soyadına soradan artırıblar. Yunan dilli mənbələrdə də şəhərin adı Çortav yox, Çordur. Çor etnonimi yunan mənbələrində zuar kimi yazılır. (Тревер 1959, s. 276).

L.M.Meliksetbekov belə hesab edir ki, Çor və Çurtav eyni şəhərdir. O zaman Albaniyanın Ereti mahalında salınan Çor şəhəri Xram çayı boyunda, indiki Bolnisi rayonunun Arıxlı kəndinin yerində idi. (Меликсетбеков 1939. 3-4; Чуртавели 1978. 46).

Ər Şuşanın və Bars xanın zamanında Çor şəhəri Tiflisə yox, Bərdəyə bağlı idi. Belə olmasa, iqamətgahı Bərdə olan Bars xan Çora gedə bilməzdi (Чуртавели 1978, 64, 76). Eftalitlərin İrana basqını zamanı Qorq Aslanın övladları bir müddət Çora sahib ola bildilər. Çünki bu zaman Aran hakimi tabeliyində olan qoşunu götürüb Sasanilərə köməyə getmişdi.

Şuşanik Bərdə sarayının xatununun adı yox ləqəbidir. O zamankı qaydaya görə ər Şuşanın sarayının qızları və gəlinləri Şuşanik titulu daşıyırdılar. Şuşanik Şuşa elitar nəslinə layiq qadın deməkdir.

Şuşa yalnız Azərbayanın mədəniyyət paytaxtının, şəhərinin adı deyildir. Qədim dünyanın elitar nəslinin adıdır. Onlar ilk dövləti Elamda qurmuş, qədim ön Asiyanın mədəniyyətinin əhəmiyyətli bir hissəsini yaratmışlar.

Avropa tarixçiləri bunu bilirlər, ancaq diqqəti Azərbaycandakı Şuşa şəhərindən yayındırmaq üçün şəhərin adını Suz, ölkənin adını Suziana yazırlar.(Юсифов 1968, s. 219 - s 227; Хиниц 1987, s. 6; Cəfərsoy 2014 s. 60-65).

Elamın Şuşa dövləti e.ə. III minillikdən e.ə. I minilliyin ortalarına qədər mövcud oldu. E.ə. VI əsrin ortalarında əhəmənilər Elami tutdular. Ölkənin başqa şəhərləri ilə yanaşı Şuşa şəhərini də dağıtdılar.

Əhalinin çoxu döyüşlərdə qırıldı. Sağ qalanlar özlərinə qohum olan Bərdə xalqı ilə birlikdə Qafqaza köçdülər. Əvvəlcə Tiflislə Qazax arasındakı Şuşa və Bərdə şəhərlərini saldılar. XII əsrdən sonrakı kilsə salnamələrində onların yeni vətəni Şuşaeti adlandırılır.

Şuşa alpları çox keçmədi ki, əhəmənilərin zəiflədiyini görüb Sasanilərlə hərbi ittifaq bağladılar. Özlərinin tarixi düşməni olan əhəmənilərin məhv olmasında fədakarlıq göstərdilər.

Tiflis və Qazax arasındakı Şuşa şəhəri uzun müddət bütün İveriyanın paytaxtı oldu. Şuşa şəhər dövlətinin hakimləri ər Şuşa titulu daşıyırdılar. Ermənilərlə gürcülər 30-cu illərdən sonra Ər Şuşa adını Aşuşa kimi yazıb tarixçilərimizin diqqətini yayındırdılar.

Şuşa nəslindən iki nəfər patriarx bütün İveriyanı tabe edib xalqlar üzərində hökmran olmuşdur. I Ər Şuşa III əsrdə, III Ər Şuşa V əsrdə İveriya üzərində hökmran olmuşdur. (Cəfərsoy 2014, s.61-63)

Şuşa tarixində Şuşanik adlı qadınlar çoxdur. Çorlu Yaqubun əsəri onların son nümayəndələrinin birinin haqqındadır. Şəraitə uyğun olaraq Qafqazın bir sıra xalqları kimi İveriyadakı Şuşa xalqı da xristian dinini qəbul etmişdir. Sasanilər əvvəl onları xristian olduqlarına görə sıxışdırmırdılar. Təxminən 100 il sonra onlar gücləndilər və onlara tabe olan xristian xalqlardan tələb etdilər ki, Zərdüşt dinini qəbul etsinlər.

Əvvəlcə Şuşanikin qaynatası II Ər Şuşanı Ktesefona çağırdılar. Məcburən ona Zərdüşt dinini qəbul etdirdilər. II Ər Şuşanın oğlu Bars xan da xristian idi. II Yezdegirdin zamanında onu da İrana çağırıb məcbur etdilər ki, xristianlıqdan üz döndərsin və o, xristianlıqdan üz döndərib vətənə qayıtdı. Sasanilərin vassalı kimi Bərdə şəhərini paytaxt seçib Aranı və İveriyanın cənubunu idarə etməyə başladı.

Bununla da Şuşanikin iztirabları başladı. Çünki müqavilənin şərtlərində göstərilirdi ki, Bars xan sarayda öz adəti il yox, fars adəti ilə yaşasın.

Tələbin biri belə idi ki, Sasanilərin vassalı kimi Bars xan öz doğma qızını almalı idi. Şuşanik hər şeyə dözərdi, ancaq buna dözə bilmədi. Farslara da, onların əxlaqına da nifrət əlaməti olaraq üsyana qalxdı. (Джуаншериани 1986, s.97)

Saray əhli əri başda olmaqla Sasanilərdən qorxduqlarına görə onun qollarına qandal, ayaqlarına buxov vurdular və həbsxasnaya atdılar.

Şuşanik 7 il həbsxanada zülm çəkəndən sonra öldü. Öləndə vəsiyyət elədi ki, onu qolları qandallı, ayaqları buxovlu qəbrə qoysunlar. Şuşanik həbsxanada öldükdən sonra xəbər İveriyanın şimal vilayətlərinin hakimi Qorq Aslana çatır. Qorq Aslan da gürcü və ya erməni deyildi. Akademik Mari Burossonun sözləri ilə desək hansısa türk tayfasının başçısı idi.

Qorq Aslan İranlılara satıldığına görə başını kəsib iki şaqqa edir. Hər şaqqanı bir ağacdan asdırır. Şuşanikin sümüklərini qəbirdən çıxardıb aparır və Çor şəhərində basdırır. (Меликсетбеков 1939, s. 4; Кекелидзе 1973, s.86)

Şuşaniki narazı salan kilsə xadimlərinin dediyi kimi yalnız xristianlıqdan üz döndərməsi deyildi. Sasanilərin qoyduğu şərtlər onun dədə-baba əxlaqına uyğun gəlmirdi. Abidəni diqqətlə araşdırarkən görürürk ki, Şuşanik xristianlığa görə Sasanilərlə mübarizə aparmır. Onun xristianlıqdan əvvəlki dədə-baba qanunları insanların öz yaxın qohumları ilə evlənməsini qadağan edirdi. Ona görə də dara düşəndə kilsə müqəddəslərinə yox əcdadlarının ruhlarına yalvarır.

Şuşanikin əcdadlarının, yəni Çin türklərinin əxlaqı daha gözəl təməl üzərində qurulmuşdu.

Xüsusilə maraqlıdır ki, Şuşanikin xarakteri bir saray xanımı kimi xristianlara yox, Qarabağın müsəlman saray xanımlarına uyğundur. O, Bərdə sarayının bambişi sayılırdı. Şuşa dilində bambiş baş xanım deməkdir.

Şuşanik sarayın baş xanımı kimi ölkədəki bütün yetimlərin anası sayılırdı. Çorlu Yaqub yazır ki, Şuşanik hər gün yetimlər üçün şahanə süfrə açdırırdı. Yetimlər yeyib doymayana qədər o əlini süfrəyə uzatmazdı (Cəfərsoy 2014, s.61-63; Джуаншериани 1986, s.96-97).

Mən Natəvanın həyatı haqqında əsərləri və özünün şeirlərini oxuduqca xan qızı Natəvan ilə sarayın baş xanımı Şuşanikin xarakteri arasında çoxlu uyğunluqlar görürəm.

Natəvan da 100 illər əvvəldən qalma bir ənənə əsasında Şuşada kimsəsizlərə, yetimlərə kömək edirdi. Mənim fikrimcə bu təsadüf hadisə deyil. Azərbaycan elitar nəsilləri hələ Albaniya dövründən başlayaraq insanlara qayğı göstərmiş, xüsusilə yetim uşaqları himayə etmişlər.

Avropa ölkələrində internat məktəblərinə, uşaq evlərinə qayğını 150 il yaşı var. Şuşanikin timsalında yetim uşaqlara dövlət qayğısının 1500 il tarixi vardır.

Natəvandan başqa Şuşa sarayının Bikə titullu xanımları keçmiş ənənə əsasında kimsəsiz uşaqları himayə edirdilər. Bəzən də oğlunu evləndirə bilməyən, qızına cehiz ala bilməyən ailələrin toy, nişan xərclərini öz üzərlərinə götürürdülər.

NƏTİCƏ

Çorlu Yaqubun əsərinin heç bir orginal nüsxəsi bizə gəlib çatmamışdır. Ermənilər hələ 19-cu əsrin ortalarında ilkin nüsxəni tərcümə edib orginalını yandırmışdılar. Gürcülər də həmin üsulla tarixi şəxsiyyətlərin adlarını saxtalaşdırmışlar.

Öncə qeyd olunduğu kimi Şuşanik əri Bars xan ilə birlikdə Bərdə sarayında otururdu. 1920-ci ildə həmin sarayın qalıqlarını arxeoloqlar tapdılar. Ancaq Moskvadan gələn göstəriş əsasında saray bərpa edilmədi, uçurulub dağıdıldı.

Bərdə sarayı qalmasa da ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri qalmışdır. Şuşanik qışı Bərdə sarayında keçirər, yayda Şuşa yaylağına köçərdi.

Təklif edirəm ki, Şuşanikin yay iqamətgahında kilsənin həyətində heykəli qoyulsun. Belə olarsa biz Şuşa şəhərində islamiyyətdən əvvəlki xristiamlq dövrü mədəniyyətimizə sahiblik iddialarımızı davam etdirərik.

Yaxud o da mümkündür ki, Natəvanın heykəli ilə Şuşanikin heykəli Şuşa şəhərində yanaşı qoyulsun.

ƏDƏBİYYAT

1. İakob Tsurtaveli. Şuşanik. "Othello nəşriyyatı". İstanbul, 2019.

2. İlhami Cəfərsoy. İber və H'Ay folklorunda türk mifik təfəkküründün izləri. "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2014, 224 s.

3. Абегян М.Х. История древнеармянской литературы. Ереван, изд-во Академии Наук Армянской ССР,1975.

4. Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.). Сухуми, Алашара, 1959.

5. Джуаншериани Джуаншер. Жизнь Вахтанга Горгасала. Тбилиси, Мецниереба, 1986.

6. İоселиани Платон. Краткая история грузинской церкви. Санкт Петербург, 1843.

7. Кекелидзе К.С. Этюды по истории древнегрузинской литературы. вып.

XII, Тбилиси, Мецниереба, 1973.

8. Марр Н.Я. Грамматика древнеармянского языка. Этимология. Санкт-Петербург, 1903.

9. Меликсетбеков Л.М. Обзор источников истории Азербайджана. II, Баку, 1939, 28 с.

10. Патканов К.П. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике. СПб, 1883.

11. Тревер 1959 - Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании.

М.-Л, изд-во Академии Наук СССР, 1959.

12. Фавстос Бузанд 1953 - Фавстос Бузанд. История Армении. Ереван, изд-во Академии Наук

Арм. ССР, 1953.

13. Хинц В. Государство Элам. Москва. Наука, 1987.

14. История Армении Моисея Хоренского. Перевод, примечания и приложения

Н.О. Эмина. Москва, 1893.

15. Чуртавели Иаков. Мученичество Шушаник. Тбилиси, Мецниереба, 1978.

16. Юсифов Ю.Б. Элам. Социально-экономическая история. Москва, Наука, 1968.

EFFECT OF COVID-19 PANDEMIC ON THE FOOD DELIVERY INDUSTRY AND OLIGOPSONY IN MALAYSIA: A LESSON FROM CHINA[1]

Fumitaka Furuoka

Asia-Europe Institute, Universiti Malaya, 50603, Malaysia

Beatrice Lim

Faculty of Business, Economics and Accountancy, Universiti Malaysia Sabah

Khairul Hanim Pazim

Faculty of Business, Economics and Accountancy, Universiti Malaysia Sabah

ABSTRACT

This paper examines the impact of COVID-19 pandemic on the food delivery industry in Malaysia. It focuses on the oligopsony situation of its food delivery industry market where several firms controlled the labour market for food delivery workers. In this labour market structure, firms have a stronger bargaining power for the gig workers to determine their wage rates. This paper compares and contrasts the food delivery industries in China and Malaysia. It also draws some lesson from the situation and practices of food delivery industry in China. This paper also examines the duopsony situation of food delivery industry where two major firms controlled the labour market for food delivery workers.

Keywords: Food-delivery industry, duopsony, oligopsony, bargaining power

1. INTRODUCTION

The rapid progress in the information and communication technology (ICT) has enormous impact on socio-economic and cultural aspect of society. The usage of smart mobile phone has changed the people's lifestyle. Furthermore, the number of mobile phone users exceed 5 billion marks in 2020. More than 2.2 billion people have used the access internet through their mobile phone. In other words, there are enormous expansion in the number of mobile applications in recent years and the usage of mobile application, such as e-hailing or e-commerce, has become an important part of people's economic and business life. By 2017, there are more than 2.2 million mobile applications in the App Store which is created by the Apple and more than 2.8 mobile application in Play Station which is created by the Google (Alalwan, 2020; Kumar and Shah, 2021).

In the food service industries, many restaurants started using the mobile food ordering (MFO) application to reach out the customers during the COVID-19 pandemic period. The MFO application could be defined as a mobile application which is the innovative information technology to connect food providers and customer to find restaurant, view the menus or order foods. The advantage of the MFO is that customers are able to choose effectively and order foods easily from various range of choice among different restaurants. The MFO applications have revolutionised the business transaction between food providers and customer. There is rapid expansion in the usage of the MFO application in recent year. The global sales revenue which are generated by the MFO application increased from US$96 billion in 2018 to US$107 billion in 2019 and expected to increase to US$164 billion in 2024 (Alalwan, 2020; Muangmee et al., 2021).

In other words, the MFO application is a new type of mobile application that would create an efficient interaction between the food provider and customer through the online-to-offline (O2O) service. The O2O service could be defined as a combination of "online" service in which

[1] Authors gratefully acknowledge financial support from the Fundamental Research Grant Scheme (FRGS) from Ministry of Higher Education, Malaysia (Project No. FP026-2021: Project code: FRGS/1/2021/SS0/UM/02/12).

customers would order foods online and "offline" service in which food providers would deliver foods "offline". The platform firms, such as Uber and Grab, have play an intermediate role in the business transaction between food providers and customers in the O2O service. More precisely, the "online" service is online food ordering service in which customer would place orders to the food providers through the online platform, such as Uber Eats or Grab foods, which are created and maintained by the platform firms. The "offline" service is offline food delivery service in which the platform firms would deliver foods to customers (Alalwan, 2020; Muangmee et al., 2021).

The prolong COVID-19 pandemic has huge impact on the restaurants industries. During the COVID-19 pandemic period, customers tend to have a higher risk perception to visit physically restaurants due to their health concern. In other words, the pandemic forced them to embark the MFO service in order to deal with lockdowns and movement restriction. Numerous restaurants made some interesting business innovation by offering different kind of foods through the MFO application (Gavilan et al. 2021; Prasetyo et al., 2021).

On the other hand, customers also learned a new habit to order their foods through the MFO application during pandemic period. These applications have equipped with the online payment instrument which make customers easier to pay their ordered foods. Furthermore, the prolong period of pandemic also make customers to get use to the MFO application. Customers are able to use them without any technical issues. In other words, usage of the MFO service has become a part of "new normal" during the pandemic (Gavilan et al. 2021; Prasetyo et al., 2021).

Against this background, this paper examines the impact of the COVID-19 pandemic on the food delivery industry in Malaysia. It also draws some lessons from China's experience in this industry. This paper uses the basic search model to understand the impact of labour market structure on the wage rate for food-deliver.

This paper consists of five sections. Following this introductory section, the second section use the search model to offer some insight on the wage determination mechanism for food delivery workers. The third section examine basic theory of imperfect market structure and analyse the market structure of food delivery industries in Malaysia and China. The next section analyses the food delivery industries in Malaysia and China. The final section is conclusion.

2. WAGE DETERMINATION MECHANISM

The job search model (Pissarides, 2000) would give an interesting insight on the relationship between labour market structure and wage of food delivery workers in Malaysia and China. In other words, the search model is used to provide theoretical framework for the value creation mechanism in the food delivery industry. First of all, the value of filled job could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$rJ^F = (p - w) - \lambda(J^F - J^V) \qquad (1)$$

where r is interest rate, J^F is value of filled job, p is productivity of food delivery workers, w is wage rate of food delivery workers, λ is job-destruction rate. The job-destruction rate is a likelihood that economic downturn would destroy filled job. This equation means that the value of filled job is determined by difference between the surplus-value $(p - w)$ and the value-loss to the destruction of filled job $\lambda(J^F - J^V)$. The higher surplus-value means higher value of filled job. By contrast, the higher value-loss means lower value of filled job. Secondly, the value of vacant job could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$rJ^V = -\gamma + q(\theta)(J^F - J^V) \qquad (2)$$

where, J^V is value of vacant job, γ is search cost, $q(\theta)$ is job-arrival rate for vacant job. The job-arrival rate for the vacant job is the likelihood that the vacant job would match with unemployment worker. This rate depends on the labour market tightness or θ. This equation means that the value of vacant job is determined by difference between the search cost (γ) and the value-gain to the creation of filled job $q(\theta)(J^F - J^V)$. The higher search cost means lower value of vacant job. By contrast, the higher value-

gain means lower value of vacant job. Thirdly, the value of employed worker could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$rJ^E = w - \lambda(J^E - J^U) \qquad (3)$$

where J^E is value of employed worker. This equation means that the value of employed worker is determined by difference between the wage rate (w) and the value-loss because employed workers lost their jobs $\lambda(J^E - J^U)$. The higher wage rate means higher value of employed worker. By contrast, the higher value-loss means lower value of employed worker. Finally, the value of unemployed worker could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$rJ^U = z + \theta q(\theta)(J^E - J^U) \qquad (4)$$

where J^U is value of unemployed worker, z is the value of home production by unemployed worker, $\theta q(\theta)$ is job-arrival rate for unemployed worker. The job-arrival rate for the unemployed worker is the likelihood that the unemployed worker job would match with vacant job. This rate also depends on the labour market tightness. This equation means that the value of unemployed worker is determined by summation the value of home production (z) and the value-gain because unemployed workers obtain new jobs $\lambda(J^E - J^U)$. The higher value of home production means higher value of unemployed worker. By contrast, the higher value-gain means higher value of unemployed worker. In this analysis, it could assume that wage rate would depend on the workers' bargaining power. The wage equation could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$w = argmax(J^E - J^U)^{\beta}(J^F - J^V)^{1-\beta} \qquad (5)$$

where β is workers' bargaining power. This equation means that wage rate is basically determined the value-difference between employed worker and unemployed worker and the value-difference between filled job and unfilled job. The bargaining power of worker (β) would reinforce the first value-difference related to worker and the bargaining power of firm $(1 - \beta)$ would reinforce the second value-difference related to job. Using the Nash equilibrium, the Equation (5) could be transformed into (Pissarides, 2000):

$$\beta(J^F - J^V) = (1 - \beta)(J^E - J^U) \qquad (6)$$

The free-entrance mechanism is used to assume that the value of vacant job equal to zero. In other words, the Equation (6) could be simplified by using the free-entry assumption (Pissarides, 2000):

$$\beta J^F = (1 - \beta)(J^E - J^U) \qquad (6)$$

The Equation (1) could be simplified as (Pissarides, 2000):

$$J^F = (p - w)/(r + \lambda) \qquad (7)$$

This equation means that value of filled job is determined by the ratio between surplus value $(p - w)$ and interest-adjusted job destruction rate $(r + \lambda)$. Similarly, the Equation (3) also could be transformed into (Pissarides, 2000):

$$J^E = (w + \lambda J^U)/(r + \lambda) \qquad (8)$$

This equation means that value of employed worker is determined by the ratio between wage-adjusted value of unemployed worker $(w + \lambda J^U)$ and interest-adjusted job destruction rate $(r + \lambda)$. Both Equation (7) and Equation (8) could put into Equation (6) which could be arranged as (Pissarides, 2000):

$$w = \beta p + (1 - \beta) rJ^U \qquad (9)$$

This new wage equation means that wage rate is basically determined by the worker's productivity (p) and value of unemployed workers (rJ^U). The bargaining power of worker (β) would reinforce the productivity and the bargaining power of firm $(1 - \beta)$ would reinforce the value of unemployed worker. The Equation (6) could be transformed into (Pissarides, 2000):

$$J^E - J^U = \beta J^F/(1 - \beta) \qquad (10)$$

The free-entry assumption could be used to simplify the Equation (2) into (Pissarides, 2000)

$$J^F = \gamma/q(\theta) \qquad (11)$$

This equation means that the value of the filled job is the ratio between search cost and job-arrival rate for unfilled job. This equation implied that there is positive relationship between value of filled job and search cost. By contrast, this equation also implied that there is negative relationship between value of filled job and job-arrival rate. The Equation (11) could put into Equation (10) which could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$J^E - J^U = \beta\gamma/(1-\beta)q(\theta) \qquad (12)$$

This equation means that difference between value of employed worker and value and unemployed worker ($J^E - J^U$) is determined by the interaction between the worker-firm bargaining power ratio ($\beta/(1-\beta)$) and the search cost-job arrival ratio ($\gamma/q(\theta)$). The Equation (2) also could put into Equation (4) which could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$rJ^U = z + \theta\beta\gamma/(1-\beta) \qquad (13)$$

This equation means that value of unemployed worker is summation of value of home production and interaction of the worker-firm bargaining power ratio ($\beta/(1-\beta)$) and the labour market tightness-adjusted search cost ($\theta\gamma$). The value of unemployed workers has positive relationship between value of home production and labour market tightness-adjusted search cost. The higher level of labour market tightness means the higher value of unemployed worker. Also, higher search cost means that higher value of unemployed worker. If the worker's bargaining power is relatively stronger than that of firm, there would be higher value of unemployed works. Furthermore, the Equation (13) could put into Equation (9) which could be expressed as (Pissarides, 2000):

$$w = \beta(p + \theta\gamma) + (1-\beta)z \qquad (14)$$

This equation is known as the wage-determination equation. This equation indicated that wage rate is basically determined by the summation of productivity and labour market tightness-adjusted search cost ($p + \theta\gamma$) and the value of home production (z). The worker's bargaining power (β) would reinforce the summation of productivity and search cost and the firm's bargaining cost ($1-\beta$) would reinforce the value of home production.

3. IMPERFECT MARKET STRUCTURE

The food delivery workers in Malaysia and China have faced similar problems in the labour market. There are numerous workers who are willing to work in the food delivery industry. By contrast, there are a very limited numbers of firms who are willing to employment them. In other words, the labour market is not perfectly competitive or the imperfect labour market. This section examined the impact of imperfect market structure on food delivery service in Malaysia and China.

In the economics, the industrial organization is a sub-field of economics which focuses on the market structure and examines the impact of imperfect market structure on the economic outcome. For example, Krugman (1979) examined the impact of the imperfect market structure on international trade and won the Nobel Prize for Economics in 2008. In his model, the utility function could be defined as (Krugman, 1979):

$$U = \sum_{i=1}^{n} v(c_i) = \sum_{i=1}^{n} c_i^{\theta} \qquad (15)$$

where U is total value of unitality, c_i is consumption of ith good, θ is substitution parameter. Consumers try to maximize its utility under budget constraint (Krugman, 1979):

$$L = v(c_i) - \lambda(\sum_{i=1}^{n} p_i c_i - I) \qquad (16)$$

where λ is Lagrange multiplier, p_i is price of ith good, I is income. The first order utility maximization could be (Krugman, 1979):

$$\frac{\partial L}{\partial c_i} = v'(c) - \lambda p_i = \theta c_i^{\theta-1} - \lambda p_i = 0 \qquad (17)$$

The Equation (17) could be simplified as (Krugman, 1979):

$$v'(c_i) = \theta c_i^{\theta-1} = \lambda p_i \qquad (18)$$

The derivative of price with respect to consumption could be expressed as (Krugman, 1979):

$$\frac{dp_i}{dc_i} = d\lambda^{-1}u'(c_i)/dc_i = d\theta c_i^{\theta-1}/dc_i = \theta(\theta-1)c_i^{\theta-2} \qquad (19)$$

The price elasticity of demand could be expressed as (Krugman, 1979):

$$\varepsilon_i = -\frac{dc_i}{c_i}/\frac{dp_i}{p_i} = -p_i/(c_i \times \frac{dp_i}{dc_i}) \qquad (20)$$

where ε_i is elasticity of demand of good *i*th good. The Equation (18) and Equation (19) could be put into Equation (20) and the equation could be simplified as (Krugman, 1979):

$$\varepsilon_i = -p_i/\left(c_i \times \frac{dp_i}{dc_i}\right) = -\lambda^{-1}\theta c_i^{\theta-1}/c_i\,\lambda^{-1}\theta(\theta-1)c_i^{\theta-2} = 1/1-\theta \qquad (21)$$

The cost function could be expressed (Krugman, 1979):

$$l_i = \alpha + \beta x_i \qquad (22)$$

where l_i is labour used for the production of good *i*th, α is fixed cost parameter, β is variable cost parameter. x_i is production of good *i*th. The production should be equal to consumption (Krugman, 1979):

$$x_i = Lc_i \qquad (23)$$

where *L* is total number of workers. In this setting, the profit could be expressed as (Krugman, 1979):

$$\Pi_i = p_i x_i - (\alpha + \beta x_i)w \qquad (24)$$

where Π_i is profit from for the production of good *i*th and *w* is wage rate. The first-order condition of profit maximization could be expressed as (Krugman, 1979):

$$\frac{\partial \Pi_i}{\partial x_i} = p'(x_i)x_i + p(x_i) - \beta w = 0 \qquad (25)$$

where $p'(x_i)x_i + p(x_i)$ is marginal revenue and βw is marginal cost. In other words, marginal revenue would equal to marginal cost in the profit maximization condition. The Equation (25) could be simplified as (Krugman, 1979):

$$p_i = \frac{\varepsilon}{\varepsilon-1}\beta w \qquad (26)$$

where $\frac{\varepsilon}{\varepsilon-1}$ is price mark-up and βw is marginal cost. In other words, price would equal to price mark-up times marginal cost in the profit maximization condition. The Equation (26) could be transformed into (Krugman, 1979):

$$p_i/w = \frac{\varepsilon}{\varepsilon-1}\beta \qquad (27)$$

It could assume that he all parameters, α, β are same in all firms. So, there is homogenous price and production (Krugman, 1979):

$$p = p_i, \forall i$$

$$x = x_i, \forall i \qquad (28)$$

Using the homogeneity, the Equation (27) could be simplified as (Krugman, 1979):

$$p/w = \frac{\varepsilon}{\varepsilon-1}\beta \qquad (29)$$

The Equation (29) could be called the as the price-setting condition or PP-curve. This condition is one of two important conditions in the imperfect market structures. The Equation (21) could be put into the Equation (27) and could be simplified as (Krugman, 1979):

$$p/w = \frac{\varepsilon}{\varepsilon-1}\beta = \frac{1}{1-\theta}/(\frac{1}{1-\theta} - 1) = \beta/\theta \qquad (30)$$

Furthermore, the firm's profit could convergent into zero which could be expressed as (Krugman, 1979):

$$\Pi_i = p_i x_i - (\alpha + \beta x_i)w = 0 \quad (31)$$

The Equation (31) could be transformed into (Krugman, 1979):

$$p_i x_i = (\alpha + \beta x_i)w \quad (32)$$

The Equation (32) could be simplified as (Krugman, 1979):

$$p_i/w = \beta + \alpha/x_i \quad (33)$$

The Equation (28) of homogeneity could imply that (Krugman, 1979):

$$x_i = x = Lc_i = Lc \quad (34)$$

The Equation (34) could be put into Equation (33) and it could be simplified as (Krugman, 1979):

$$p/w = \beta + \alpha/x = \beta + \alpha/Lc \quad (35)$$

This condition could be called as the zero-profit condition or the ZZ curve. This is the second condition in the imperfect market structure. The first condition or PP curve and the second condition or ZZ curve are depicted in Figure 1.

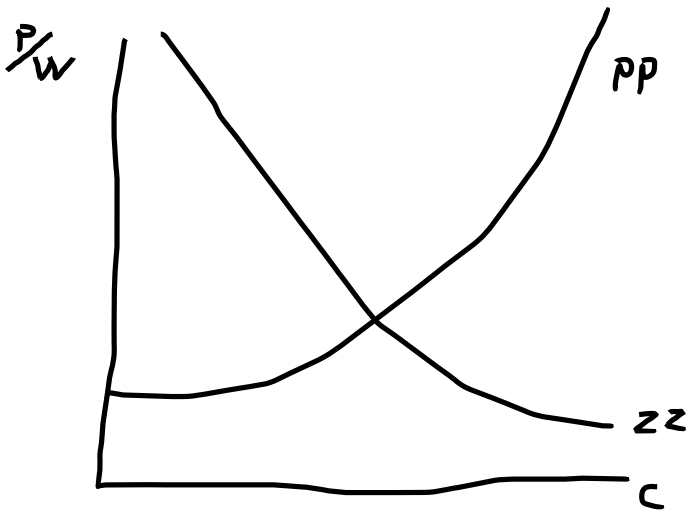

Figure 1: Imperfect market structure

Similarly, there are imperfect market structure in food delivery service in Malaysia and China. In the case of Malaysia, there are four major food delivery service providers, namely GrabFood, Foodpanda, ShopeeFood and AirasiaFood (Yong, 2022; Business Editorials Insights, 2022). Among these top four food delivery service, the GrabFood is the most dominant service in which 100,00,000 customers have installed their apps. Furthermore, the Foodpanda is the second dominant service which 50,00,000 customers have installed their apps.

Brand	Type	App Installs	Web Order	Coverage
GrabFood	Super app	100,000,000	Yes	Major cities nationwide
Foodpanda	Food & grocery delivery	50,000,000	Yes	Major cities nationwide
ShopeeFood	Super app	10,000,000	Yes	Klang Valley
airasia food	Super app	10,000,000	Yes	Klang Valley, Penang, Ipoh

Source: Yong (2022) and Business Editorials Insights (2022)

By contrast, there are only two dominant food delivery services in China, namely Ele.me and Meituan Waimai. The former claimed 53 perfect of market share in the food delivery service in China. By contrast, Meituan Waimai also claimed 39 percent of market in the China's food delivery service. In other words, these two service providers have controlled more than 90 percent of whole food delivery service in China (Shi, 2022).

4. FOOD DELIVERY SERVICES IN MALAYSIA AND CHINA

This section examines the impact of imperfect market structure on the wage rate of food delivery workers in Malaysia and China. A main problem in the labour market for the food delivery workers that the labour demand is highly volatile. For example, Malaysia has moved into the next phase of the National Recovery Plan (NRP) in the end of 2021. All business were reopened in its capital city, Kuala Lumpur, from 18 October 2021. There was drastic decline in the demand for food delivery service which is translated into rapid reduction for labour demand for the food delivery workers. Malaysian Association for E-hailing Riders claimed that there were 10 percent of reduction in the food delivery service and 25 percent of reduction in the food delivery workers (Ayamany, 2022).

On the other hand, despite of service demand reduction, there is no reduction in the wage of food delivery workers in Malaysia. This is basically because the decrease in the food service demand accompanied with decrease in the number of workers who would deliver foods. Malaysian Association for E-hailing Riders claimed that many e-hailing riders left their jobs and went back to old jobs in the fourth phase of the NRP (Ayamany, 2022). It would mean that the e-hailing riders may consider their job as temporary job to sustain their life during the movement restriction during the COVID-19 pandemic. It also means that food delivery service has played a role of "shock absorber" to reduce the risk of being unemployed during the pandemic.

Furthermore, the prominent characteristics of the labour market for food delivery service in Malaysia is that there are several food delivery firms competed each other. In other word, the labour market could be characterised as the "oligopsony" situation in the case of food delivery service in Malaysia. The food delivery industry in the country is controlled by several food delivery service providers, namely GrabFood, Foodpanda, ShopeeFood and AirasiaFood (Yong, 2022; Business Editorials Insights, 2022).

By contrast, there was rapid increase in the food delivery service in the end of the 2010s in China. The number of customers for food delivery service increased from around 200 million in the middle of the 2010s to around 300 million in the end of the same decade. This huge expansion of food delivery service was translated into massive employment of food delivery workers. The number of food delivery workers reached three million in the end of the 2010s. This rapid expansion of food delivery workers marked the

de-industrialization process in the country. In the past decades, low skill workers might obtain their employment in the mass production of manufacturing sector. Since the middle of the 2010s, they might seek their employment opportunities in the low valued-add service sector, such as food delivery service industry. These service workers in China may suffer from a twin-problem in the labour market, namely low wages and low social status (Dor, 2022).

Furthermore, the interesting characteristics in the labour market for food delivery service in China is that there are only two main food delivery firms. This trend was strongly reinforced in April 2015 when the giant tech company in China, Alibaba Group, purchased Ele.me which is the major food delivery firm (Matsuda, 2022). This major food delivery firm was established by two students from Shanghai Jiao Tong University, Mark Zhang and Jack Kang, in 2008 (Dor, 2022). It means that the labour market for food delivery service in China could be characterised as the "duopsony" situation in which food delivery industry are controlled by two major food delivery service providers, namely Ele.me and Meituan Waimai (Shi, 2022).

In this situation, the bargaining power of food delivery workers in Malaysia would be stronger than that in China. This could be expressed as:

$$\beta_M > \beta_C \qquad (36)$$

where β_M is bargaining power of food delivery worker in Malaysia and β_C is bargaining power of food delivery worker in China. This is mainly due to firm's bargaining power would be stronger in "duopsony" situation of labour market in China, than the "oligopsony" situation in labour market in Malaysia. In the case of Malaysia, wage rate of food delivery worker could be expressed as:

$$w_M = \beta_M(p + \theta\gamma) + (1 - \beta_M)z \qquad (37)$$

where W_M is wage rate for food delivery worker in Malaysia. In the case of China, wage rate of food delivery worker could be expressed as:

$$w_C = \beta_C(p + \theta\gamma) + (1 - \beta_C)z \qquad (38)$$

where W_C is wage rate for food delivery worker in China. The Equation (36) could be put into Equation (37) and Equation (38):

$$\beta_M(p + \theta\gamma) + (1 - \beta_M)z > \beta_C(p + \theta\gamma) + (1 - \beta_C)z \qquad (39)$$

This formula indicates that if the summation of productivity and labour market tightness-adjusted search cost $(p + \theta\gamma)$ and the value of home production (z) are same in Malaysia and China, wage rate of food delivery workers in Malaysia would be higher than those in China due to difference in the imperfect market structure.

5. CONCLUSION

This paper examines the impact of COVID-19 pandemic on the food delivery industry in Malaysia using the theory of job search and imperfect market structure. The paper claimed that there was a rapid expansion of food delivery service due to the lockdowns and movement restriction around the world.

In the case of Malaysia, its labour market in food delivery industry could be characterised as an oligopsony situation of where several firms controlled the labour market for food delivery workers. In this labour market structure, firms have a relatively weaker bargaining power for the gig workers to determine their wage rates. In the case of China, its labour market in food delivery industry could be characterised as the duopsony situation of food delivery industry where two major firms controlled the labour market for food delivery workers. In this labour market structure, firms have a relatively stronger bargaining power for the gig workers to determine their wage rates.

This paper concludes that if the summation of productivity and labour market tightness-adjusted search cost $(p+\theta\gamma)$ and the value of home production (z) are same in Malaysia and China, wage rate of food delivery workers in Malaysia would be higher than those in China due to difference in the imperfect market structure.

REFERENCES

Alalwan, A.A. (2020). Mobile food ordering apps: An empirical study of the factors affecting customer e-satisfaction and continued intention to reuse. *International Journal of Information Management*, 50, 28-44.

Ayamany, K. (2022). Fewer delivery orders, riders in KL since reopening of all economic sectors. [accessed on 16 February 2022]. Malaymail 17 May 2022. https://www.malaymail.com/news/malaysia/2022/05/17/fewer-delivery-orders-riders-in-kl-since-reopening-of-all-economic-sectors/2059273

Business Editorials Insights (2022). Top 12 food delivery platforms for F&B merchants in Malaysia. [accessed on 16 February 2022]. https://www.yellowbees.com.my/top-food-delivery-platforms-malaysia/

Dor, O. (2022). Couriers Pay Price for China's Roaring Food Delivery Business [accessed on 16 February 2022] https://www.calcalistech.com/ctech/articles/0,7340,L-3724084,00.html

Gavilan, D., Balderas-Cejudo, A., Fernández-Lores, S., & Martinez-Navarro, G. (2021). Innovation in online food delivery: Learnings from COVID-19. *International journal of Gastronomy and Food Science*, 24, 100330.

Kumar, S., & Shah, A. (2021). Revisiting food delivery apps during COVID-19 pandemic? Investigating the role of emotions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 62, 102595.

Krugman, P. R. (1979). Increasing returns, monopolistic competition, and international trade. *Journal of international Economics*, 9(4), 469-479.

Matsuda, N. (2022). Ailing Alibaba tries to heal itself from within. [accessed on 16 February 2022]. https://asia.nikkei.com/Business/Companies/Ailing-Alibaba-tries-to-heal-itself-from-within

Muangmee, C., Kot, S., Meekaewkunchorn, N., Kassakorn, N., & Khalid, B. (2021). Factors determining the behavioral intention of using food delivery apps during COVID-19 pandemics. *Journal of theoretical and applied electronic commerce research*, 16(5), 1297-1310.

Pissarides, C.A. (2000). *Equilibrium unemployment theory*. Cambridge, MA: MIT Press.

Prasetyo, Y. T., Tanto, H., Mariyanto, M., Hanjaya, C., Young, M. N., Persada, S. F., ... & Redi, A. A. N. P. (2021). Factors affecting customer satisfaction and loyalty in online food delivery service during the COVID-19 pandemic: Its relation with open innovation. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(1), 76.

Shi, K. (2022). The 5 most popular food delivery apps in China. [accessed on 16 February 2022]. https://alltechasia.com/2019/03/08/5-popular-food-delivery-apps-china/

Yong, Y (2022). Sea's Shopee launches food delivery service in Malaysia rivalling GrabFood, Foodpanda. Tech Mode Global. [accessed on 16 February, 2022].

https://technode.global/2021/09/24/seas-shopee-launches-food-delivery-service-in-malaysia-rivalling-grabfood-foodpanda.

CONSUMER BEHAVIOUR IN ON-DEMAND APPLICATION-BASED GIG ECONOMY OPERATIONS: A CONCEPTUAL FRAMEWORK

Yosuke Uchiyama

Department of East Asian Studies, Faculty of Arts and Social Sciences, University of Malaya, 50603, Malaysia

Rohayati Binti Paidi

Department of East Asian Studies, Faculty of Arts and Social Sciences, University of Malaya, 50603, Malaysia

Elayaraja A/L Aruchunan

Institute of Mathematical Sciences, Faculty of Science, University of Malaya, 50603, Malaysia

ABSTRACT

The spread of Information and Communication Technologies (ICTs) in conjunction with rapid digitalisation has facilitated the development of digital online platforms. Those platforms have generated many gig workers by offering flexible task-based gig work. Especially, the entry of existing sectors such as transport and restaurant delivery into the gig economy has been expanding on-demand application-based gig work, where transactions take place online and services are provided offline. Furthermore, the COVID-19 pandemic, which led to the lockdown and workers' unemployment, has further strengthened the presence of the gig economy sector. Whereas the proliferation of this business model has brought customers and gig-workers closer together, its new business model operations may change consumer behaviour. In order to explore consumer behaviour in on-demand application-based gig economy operations, the aim of this study is to apply several factors and expectation confirmation theory to develop a research framework that can be approached micro and macro factors faced by consumers involved in the gig economy. As a result, this study proposes the new conceptual framework that the independent variables such as service quality, working conditions, including gig worker rights issues and social protection, and COVID-19 risk form feelings of satisfaction and dissatisfaction based on the degree of confirmation, followed by service continuation/non-continuation intentions.

Keywords: gig economy, online platform, consumer behaviour, expectation confirmation theory, COVID-19

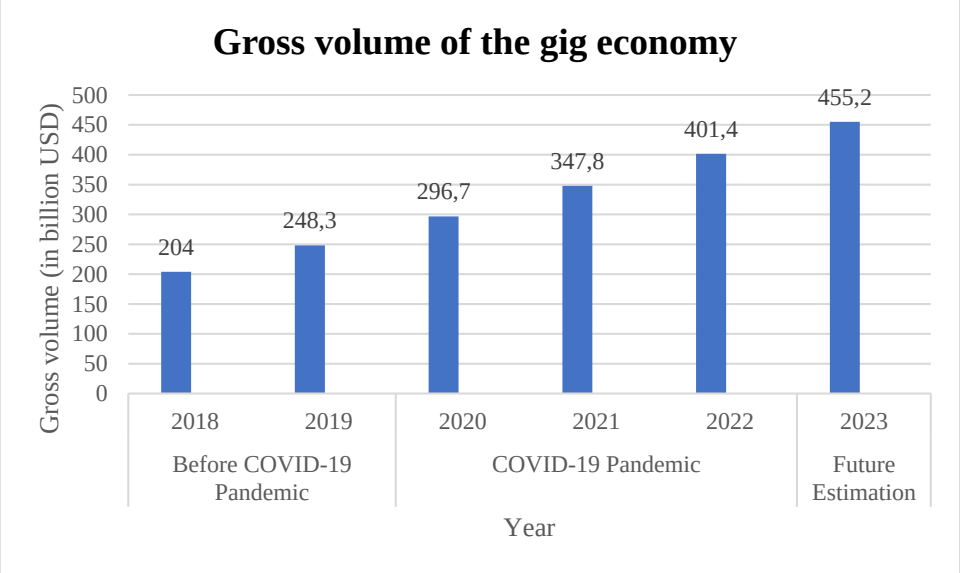
INTRODUCTION

The high degree of digitisation due to the spread of ICTs and changes in people's working preferences have accelerated the growth of digital online platforms, creating a new economic form known as the gig economy. The gig economy market is creating niche positions that challenge traditional corporate business models such as labour practices and legal regulations (Healy et al., 2017). Particularly, the transformation of the labour market has been tremendous.

Instead of hiring employees or contracting with outsourcing firms, firms can use online platforms to enter into flexible employment contracts with employees on a task-based basis. This creates mutually flexible working arrangements between firms and workers (Kässi & Lehdonvirta, 2018). The characteristics of the gig economy include essentially low barriers to entry and flexible working arrangements, which make it suitable for earning additional income and for temporary employment (Huang et al., 2020). Therefore, the scope of gig work is very broad, covering a range of areas from web-based crowd work such as Upwork and 99 designs to location based tasks such as Uber for transportation and Wolt for online food delivery (OFD) (Schmidt, 2017). Figure 1 shows that the total gross volume of the gig economy has been increasing since before the COVID-19 pandemic and has continued to rise steadily during the COVID-19 pandemic (Statista, 2021a). By 2023, the total gross

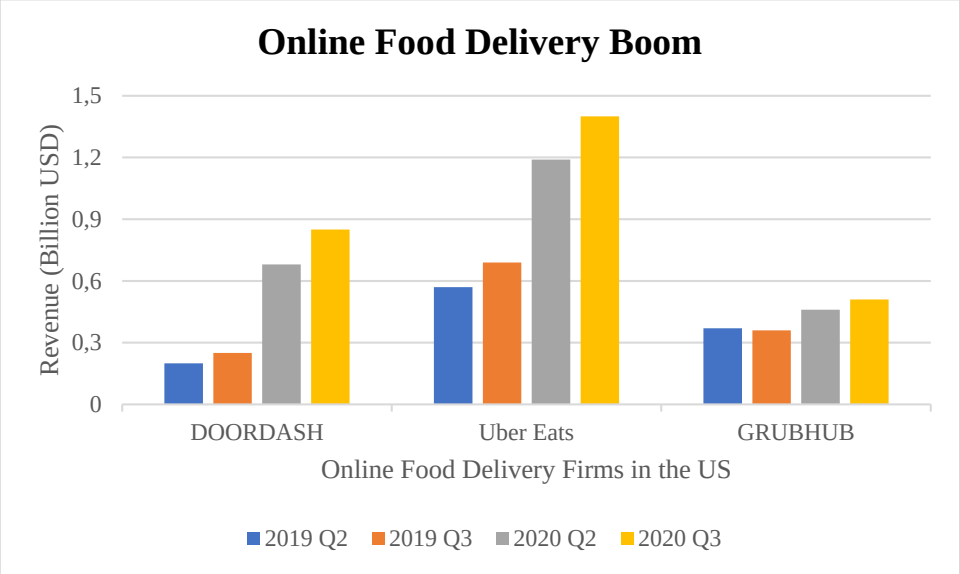
volume of the sector is projected to reach USD 45.52 billion. In other words, contrary to the negative impact of COVID-19 on many businesses, its pandemic has had a positive impact on the gig economy as well as the environment (Umar et al., 2021). Moreover, Umar et al (2021) mention the gig economy has been positively affected by Covid-19 in the short term, including an increase in the number of gig task jobs.

Figure 1: Estimated gross volume of the gig economy

Source: Statista (2021) and Author's own modification

Figure 2: Online Food Delivery Boom in the US

Source: Sumagaysay (2020)

At the same t me, the influence of severe movement restrictions and stay home during the pandemic strongly encouraged customers to use online platforms. For instance, the online food delivery sector, one of the leading gig economy sectors, has seen significant growth. Figure 2 shows the revenue of the three leading OFD firms in the US: DOORDASH, Uber Eats and GRUBHUB in 2019 Q2 and Q3 and 2020 Q2 and Q3 under COVID-19 (Sumagaysay, 2020). In 2019, all three platforms saw only marginal growth, but by 2020, all three had doubled their revenue, with significant growth between Q2 and Q3.

According to the Statista report, overall revenue in the online food delivery sector is estimated to reach USD 343.8 billion in 2022, recording a high annual growth rate of 8.38% in revenue. Average revenue per user in the online food delivery sector is projected to reach USD 177.10 in 2022, with the number of users reaching 2,691.0 million in 2026 (Statista, 2021b). The development of gig economy platform apps with involving online-to-offline (O2O) transactions, has markedly increased customer-worker engagement whilst consumer behaviour in their interrelationship with workers in this app-based service could be one important discussion. This arises from the "gig nature" of platform firms, whose business models are based on platform capitalism thinking. The usual gig economy business model consists of a triangular relationship between platform firms, gig workers, and consumers (Stewart & Stanford, 2017). However, platform capitalism gives the firms various advantage and may threaten the rights of the other two main actors. This effect may have a direct impact on consumers. Therefore, identifying how gig-worker and consumer-related factors under the current business model affect consumer behaviour will indirectly reveal the problems with platform capitalism.

Based on the observation, this study aims to create a new conceptual framework for exploring the potential consumer behaviour as influenced by micro and macro factors faced by consumers involved in the on-demand application-based gig economy. Furthermore, this study applies expectation confirmation theory to approach overall consumer behaviour, which includes consumers' confirmation, satisfaction and continued intention to use the service. The structure of this study starts from the literature review. Based on the literature review, this study proposed the new conceptual framework. Finally, this study concludes with summary and future prospect.

CONNOTATION OF GIG ECONOMY

Originally, the gig economy started attracting attention in the aftermath of the 2007-2008 financial crisis, when an increasing number of people were working multiple jobs on a short-term basis (Myhill et al., 2021). The digital work such as gigging is a revival of old methods of unregulated labour extraction and is by no means new labour (Flanagan, 2017). Actually, the term "gig" comes from one-off paid employment in the entertainment industry such as music live (Bryant, 2020). The debate on the connotation of the gig economy as adapted to different business forms with digital technologies is not uniformed. For instance, it is defined as a concept similar to the sharing economy, collaborative economy and access economy (Schlagwein et al., 2020), recognised as part of the access economy (Görög, 2018), or sometimes seen as part of non-traditional workers, including crowd workers, sharing economy workers, contingent workers and self-employed (Watson et al., 2021). As the main players in the gig economy, gig workers participate in the industry under irregular and flexible working arrangements. According to De Stefano (2015), the typical categories of labour in the gig economy can be divided into crowdwork and on-demand app labour. Crowdwork refers to tasks that are carried out online by connecting firms, individuals and other customers with gig workers on online platforms. The majority of crowdwork is fragmented micro-tasks such as proofreading, tagging and surveys, whilst larger tasks such as logo and website creation can also be crowdsourced through the platform (De Stefano, 2015). On the other hand, on-demand app work is traditional labour activities such as transport, delivery and cleaning that are provided through online apps. The main difference with crowdwork is that the app matches supply and demand for gig workers and customers, whereas the actual service is carried out offline. Therefore, on-demand app labour tends to be carried out more locally, as opposed to crowdwork, which is carried out from anywhere in the world (De Stefano, 2015). As a result, gig workers can also earn as much or more than full-time workers by having multiple part-time gigs through multiple digital platforms (Tan et al., 2021). Stanford (2017) and Stewart & Stanford (2017) define some basic characteristics of the gig economy as follows. (i) gig work is fundamentally organised by online platforms, as it requires digital intermediation for service transactions. (ii) Gig workers work under an irregular work schedule, depending on fluctuating demand for services. (iii) Workers bear some or all of the capital required to provide the service themselves. (iv) Wages are task-based, as opposed to traditional payment per unit of time. (v) Gig work is on a real-time basis and continuous employment is not guaranteed (Stanford, 2017; Stewart & Stanford, 2017). In fact, the number of workers engaged in the gig economy sector is higher for informal workers engaged under the informal economy than for formal employment workers (Webb et al., 2020).

It is important to highlight that the gig economy business model consists of three actors: gig workers, consumers (end-users) and intermediary platforms (Stewart & Stanford, 2017). Gig workers are essentially defined as independent contractors, who mobilise their labour force through platforms (Minter, 2017). Therefore, platform firms do not take into account the benefits and minimum wages stipulated in employment law. This is because the workforce is governed by commercial law, not employment law (Minter, 2017). Moreover, the platforms have the right to supervise, manage and dismiss the worker, whilst the gig worker bears most of the liability risks associated with platform labour. Furthermore, consumers also have requirements to approve the use of the platform. As a consequence, the platform takes the intermediary position and tries to minimise its liability obligations in relation to the transaction by forcing workers and consumers to accept requirements that are favourable to them (Stewart & Stanford, 2017). However, such business models are often ascribed to platform enterprise-centred Marxist exploitative theories (Cengiz, 2021). Macdonald et al (2019) mention that in neoliberal late capitalism, it can be regarded as one element in a broader sense that leads to instability (Macdonald & Giazitzoglu, 2019).

INTERACTION BETWEEN GIG WORKER AND CUSTOMER

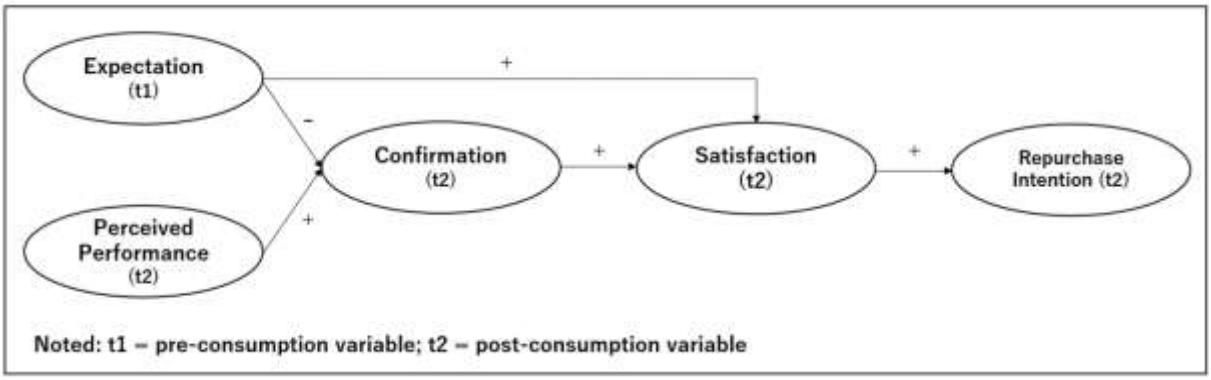
Consumers are one main actor in the gig economy but their positions in this field are scarcely discussed. Basically, consumers tend to be discussed alongside their engagement with gig workers. In reality, consumers play a central role in on-demand app gig work in solidarity with offline gig workers. However, consumers do not seem to perceive correctly in the condition of workers. According to Smith et al (2021), consumer knowledge of food delivery workers' rights is very limited or inaccurate. Even more surprisingly, young workers tend to have a poor understanding of their own labour rights. For consumers who prioritise price and quality of service, even if they interact with workers, they are unlikely to contribute to the realisation of decent working conditions for gig workers (Smith et al., 2021). Healy et al (2020) point out that this may form a "deliberate ignorance" by the platform firms to avoid consumer-worker interaction as much as possible. Belanche et al (2021) provide interesting insights into how the labour practices of online food delivery platforms affect consumers' usage intentions. For some consumers, usage intentions also influenced the working conditions of delivery workers, and the impact tended to be higher for more socially conscious consumers (Belanche et al., 2021). Gig workers are bound to the platform firms by their rating and perform emotional labour in their interactions with consumers. Whereas this emotional labour enables ongoing operations, it appears to prevent platforms from allowing consumers to learn more about the workers' situation and empathise with them (Healy et al., 2020). This is because feedback based on the mutual assessment of consumers and gig workers is one criterion for the intermediate platform's credibility. By incorporating emotional labour into the labour process, platforms regulate the social interaction between consumers and gig workers and reinforce the quality of labour (Gandini, 2019). However, the current business model for "gig" remains it difficult to accurately measure how the gig workers' working conditions engaged under the gig economy affect customer behaviour. This is where the limitations of worker existing research exist, as well as the intention that a proper understanding of working conditions for ethical consumption by consumers will play a major role in achieving decent work with proper interaction.

Applied to traditional capitalism, platform firms in the role of capitalists use digital technology to employ workers on more flexible employment contracts, with the aim of maximising surplus value production (Spencer, 2017). This platform capitalism abandons the primacy of workers' rights and obligations and focuses on the creation of value for the enterprise. Cengiz (2021) notes that the exploitability of gig labour in market competition by platform firms may lead to raising the possibility of outbreaks of workers' collective action. On the other hand, from the perspective of civil welfare standards, workers' collective action may also result in increasing prices in product markets due to higher labour costs, thereby reducing consumer welfare (Cengiz, 2021). In this case, understanding the working condition of gig workers among consumers is integral, whereas it may also have a direct impact on their consumer behaviour.

EXPECTATION CONFIRMATION THEORY (ECT)

Since consumers' satisfaction or dissatisfaction is directly related to their post-purchase intentions such as repurchase or non-purchase, accurate measurement of satisfaction is important for firms to predict consumer behaviour and to take necessary marketing strategies (Hossain & Quaddus, 2012). The Expectation Confirmation Theory (ECT) is originally conceptualised by Richard L. Oliver and one of the most widely used research framework to examine consumer satisfaction and repurchase intention for the consumer behaviour research (Jia et al., 2020; Lin et al., 2005; Oliver, 1980) (Figure 3). The process from consumer expectation to re-purchase is articulated by Oliver (1980) as follows (Bhattacherjee, 2001). First of all, consumers form initial expectations about a particular product or service before purchase and use it based on those expectations. After the first consumption of the product or service, the consumer forms perceptions about its performance and evaluates its performance based on these perceptions. The evaluation is based on initial expectations of performance and the extent to which these expectations have been confirmed. Then, based on the degree of confirmation and the expectations on which the confirmation was based, a level of satisfaction (emotion) is formed. Finally, satisfied consumers form repurchase intention, whilst unsatisfied consumers discontinue use (Bhattacherjee, 2001; Oliver, 1980).

Figure 3: Expectation Confirmation Theory

Adopted from Oliver (1980)

Due to the importance of capturing the process of repurchase intentions from consumer satisfaction with ECT, it has been used in various applications in the consumer behaviour literature. From the inception of the theory until the beginning of 2000, ECT tended to be used to study repurchase intentions for products and services such as durable and non-durable consumer goods, as exemplified by the work of scholars (Churchill & Surprenant, 1982; Oliver, 1993). Since the early 2000s, there have been signs of changes in the research tendencies of researchers due to the development of information technology. Since Bhattacherjee (2001) developed the ECT constructed by Oliver (1980) into the intention to re-purchase information systems, the study of repurchase intention for internet services such as web portals (Lin et al., 2005), internet protocol television (Lin et al., 2012) and e-learning (Lee, 2010) has become the focus of discussion.

With the further development of internet technology, the activities of gig economy platforms have also shown that service satisfaction and repurchase intention are important factors in the sustainable development of platforms (Pang et al., 2020). For instance, the relationship between final satisfaction and platform loyalty in ECT (Jia et al., 2020) and how service quality affects satisfaction and service continuity in sharing economy services by integrating ECT and SERVQUAL frameworks (Lim et al., 2021). Furthermore, Wang et al (2021) applied ECT from a different angle considering the antecedents and consequences of user identification in the sharing economy (Wang et al., 2021). Through the growth of the gig work and its research expansions, one fact can be seen that customers find social value in the phenomenon of gig services such as ride-hailing and are satisfied with it (Arteaga-Sánchez et al., 2020; Malik & Rao, 2019). However, previous literatures tend to study more consumer preferences in the sharing economy than gig economy activities, which benefits from sharing goods and services, rather than the gig economy, which focuses on workers. This is because some services, such as ride-sharing

and skills services, contain both "gig" and "sharing" elements under the access economy coverage (Görög, 2018) and researchers prefer to see consumers as participants in the sharing activities.

Although these studies have important implications for customer acquisition by reducing risk whilst increasing the value of sharing economy platforms, it creates significant challenges in the adaptation of ECT in consumer preferences in the sharing economy. Whilst these studies provide an impetus to encourage sharing economy platforms as part of consumer preference research, they do not fully capture the practical nature of the consumer experience. In other words, it is an inherent problem of risk detection. According to Yi et al (2020), physical risk and performance risk are positively correlated with intention to use, whereas privacy risk and financial risk are negatively correlated with intention to use. Their study offers an indication of the adaptability of the ECT model and practical risks (Yi et al., 2020).

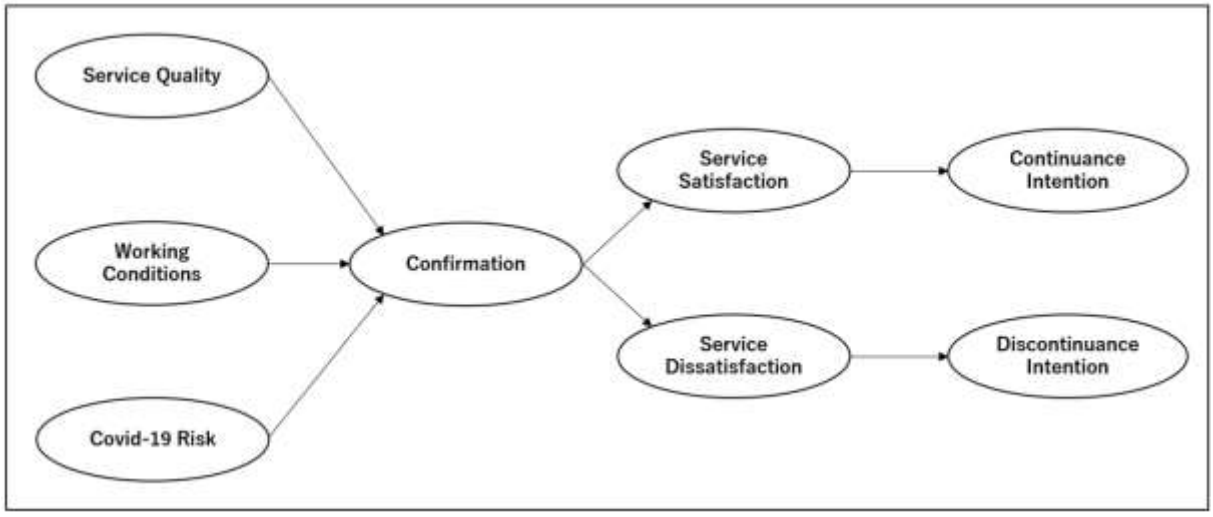
Furthermore, the versatility of the ECT model is demonstrated by its adaptation to research under the COVID-19 pandemic. In fact, people's fear of a pandemic under COVID-19 is shaping their intention to continue using ride-hailing apps instead of public transport (Gaber & Elsamadicy, 2021). Under the new normal including social distance, scholars used ECT combined with a health belief model to identify the advantage of mobile payment adoption and continuance intentions over physical bank payments (Sreelakshmi & Prathap, 2020). Furthermore, the work by Belarmino et al (2021) shows that ECT is used to investigate influencing factors on satisfaction with online food delivery before and during quarantine (Belarmino et al., 2021).

CONCEPTUAL FRAMEWORK

Through an observative literature review, this paper identifies several perspectives in line to link gig economy activities with consumer behaviour. From a micro perspective, this study focuses on two perspectives on the gig economy and consumer behaviour. It argues that intermediary platforms allow gig workers to contribute emotional labour for continuous operations and keep the quality of service under mutual rating with customers. However, this emotional labour may interfere with social interaction with consumers. So as to investigate these concerns, this study proposes that the service quality that occurs during actual offline interactions between on-demand app gig workers and consumers may influence consumer confirmation, satisfaction and continuous intentions. Another important aspect is how the confirmation of gig workers' working conditions affects consumer behavioural process. Understanding gig workers requires not only the benefits of flexibility and convenience, but also an understanding of their contracts, their irregular working patterns and their position within the business model. Current gig work, particularly on-demand app work, employs a business model that overwork gig workers under platform capitalism. Specifically, the platforms' pursuit of efficient algorithms to acquire customers and surplus value production makes the working environment for workers unfavourable. How the understanding of these conditions by customers affects confirmation, satisfaction and repurchase intentions will play a major role in the whole gig economy sector. The contribution of customers is essential in the gig economy, as consumer behaviour have the potential to influence not only the improvement of business models but also the achievement of decent work by gig workers. From a macro perspective, the concerns caused by COVID-19 pandemic, which has become a global issue, may be changing the way consumers interact with gig economy markets. Consumer concerns about COVID-19 may be influencing a series of consumer preferences, particularly for app-based services that require offline engagement such as ride-hailing and online food delivery.

In order to explore the actual behaviour of consumers in the gig economy in the COVID-19 era, this study combines several factors with expectation confirmation theory to provide a research framework that directly approaches the practical issues of consumers in the gig economy and the new normal under the COVID-19 pandemic. The proposed new conceptual framework is depicted in Figure 4. In this framework, the independent variables are service quality, working conditions and COVID-19 risk. Based on the degree of confirmation given by those independent variables, feelings of satisfaction and dissatisfaction are formed. Satisfied consumers form the intention to continue the service, whilst unsatisfied consumers form the intention not to continue the service.

Figure 4: Conceptual Framework

CONCLUSION

Advanced digital technologies and changes in individuals' labour preferences have accelerated the development of the gig economy. However, in contrast to the growth of the sector, platform capitalist business models and the emergence of COVID-19 have had a significant impact on the gig economy sector, especially consumer behaviour. This is particularly noticeable in on-demand app-based gig work, which requires offline transactions between customer and gig worker than in crowd work, where transactions are completed online. Focusing on consumers within the triangulate gig economy business model, this study developed a conceptual framework to explore potential consumer behaviour influenced by micro and macro factors faced by consumers using on-demand app-based platforms. The holistic utilisation process, which integrates the extraction of factors that can influence consumer behaviour in systematic literature review and expectation confirmation theory for the creation of the new framework, is considered. As a result, a conceptual framework was developed in which three factors: service quality, working condition and COVID-19 risk influence consumers' confirmation, satisfaction and continuance intention. For the future research, it can be considered numerous opportunities using this framework. For instance, it may be possible to examine consumer preferences by distributing questionnaires to users of the main on-demand app-based gig sectors such as ride-hailing and online food delivery under quantitative methods. Alternatively, under the sequential exploratory research design, the perspectives of gig workers could be incorporated into the questionnaire after interviewing gig workers about the independent variables. Ultimately, it is necessary to provide opportunities for multifaceted research into how the industry can survive and sustain itself.

ACKNOWLEDGEMENT

Authors gratefully acknowledge financial support from the Fundamental Research Grant Scheme (FRGS) from Ministry of Higher Education, Malaysia (Project No. FP026-2021: Project code: FRGS/1/2021/SS0/UM/02/12).

REFERENCES

Arteaga-Sánchez, R., Belda-Ruiz, M., Ros-Galvez, A., & Rosa-Garcia, A. (2020). Why continue sharing: Determinants of behavior in ridesharing services [Article]. *International Journal of Market Research*, *62*(6), 725-742. https://doi.org/10.1177/1470785318805300

Belanche, D., Casaló, L. V., Flavián, C., & Pérez-Rueda, A. (2021). The role of customers in the gig economy: how perceptions of working conditions and service quality influence the use and recommendation of food delivery services [Article]. *Service Business*, *15*(1), 45-75. https://doi.org/10.1007/s11628-020-00432-7

Belarmino, A., Raab, C., Tang, J., & Han, W. (2021). Exploring the motivations to use online meal delivery platforms: Before and during quarantine [Article]. *International Journal of Hospitality Management*, *96*, Article 102983. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2021.102983

Bhattacherjee, A. (2001). Understanding Information Systems Continuance: An Expectation-Confirmation Model. *MIS Quarterly*, *25*(3), 351-370. https://doi.org/10.2307/3250921

Bryant, A. (2020). Liquid uncertainty, chaos and complexity: The gig economy and the open source movement. *Thesis Eleven*, *156*(1), 45-66. https://doi.org/10.1177/0725513619898286

Cengiz, F. (2021). The conflict between market competition and worker solidarity: moving from consumer to a citizen welfare standard in competition law. *Legal Studies*, *41*(1), 73-90, Article Pii s0261387520000318. https://doi.org/10.1017/lst.2020.31

Churchill, G. A., & Surprenant, C. (1982). An Investigation into the Determinants of Customer Satisfaction. *Journal of Marketing Research*, *19*(4), 491-504. https://doi.org/10.2307/3151722

De Stefano, V. (2015). The Rise of the 'Just-in-Time Workforce': On-Demand Work, Crowd Work and Labour Protection in the 'Gig-Economy'. *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.2682602

Flanagan, F. (2017). Symposium on work in the "gig' economy: Introduction. *Economic and Labour Relations Review*, *28*(3), 378-381. https://doi.org/10.1177/1035304617724302

Gaber, H. R., & Elsamadicy, A. M. (2021). What drives customers to continue using ride-sharing apps during the COVID-19 pandemic? The case of Uber in Egypt. *Cogent Business & Management*, *8*(1), 1-21.

Gandini, A. (2019). Labour process theory and the gig economy. *Human Relations*, *72*(6), 1039-1056. https://doi.org/10.1177/0018726718790002

Görög, G. (2018). The Definitions of Sharing Economy: A Systematic Literature Review. *Management*, *13*(2), 175-189. https://EconPapers.repec.org/RePEc:mgt:youmng:v:13:y:2018:i:2:p:175-189

Healy, J., Nicholson, D., & Pekarek, A. (2017). Should we take the gig economy seriously? *Labour & Industry: a journal of the social and economic relations of work*, *27*(3), 232-248. https://doi.org/10.1080/10301763.2017.1377048

Healy, J., Pekarek, A., & Vromen, A. (2020). Sceptics or supporters? Consumers' views of work in the gig economy. *New Technology, Work and Employment*, *35*(1), 1-19. https://doi.org/https://doi.org/10.1111/ntwe.12157

Hossain, M. A., & Quaddus, M. (2012). ExpectatioŽ Confirmation Theory in Information System Research: A Review and Analysis.

Huang, N., Burtch, G., Hong, Y. L., & Pavlou, P. A. (2020). Unemployment and Worker Participation in the Gig Economy: Evidence from an Online Labor Market. *Information Systems Research*, *31*(2), 431-448. https://doi.org/10.1287/isre.2019.0896

Jia, F., Li, D., Liu, G. Q., Sun, H., & Hernandez, J. E. (2020). Achieving loyalty for sharing economy platforms: an expectation-confirmation perspective. *International Journal of Operations & Production Management*, *40*(7-8), 1067-1094. https://doi.org/10.1108/ijopm-06-2019-0450

Kässi, O., & Lehdonvirta, V. (2018). Online labour index: Measuring the online gig economy for policy and research [Article]. *Technological Forecasting and Social Change*, *137*, 241-248. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2018.07.056

Lee, M. C. (2010). Explaining and predicting users' continuance intention toward e-learning: An extension of the expectation-confirmation model [Article]. *Computers and Education*, *54*(2), 506-516. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2009.09.002

Lim, W. M., Gupta, G., Biswas, B., & Gupta, R. (2021). Collaborative consumption continuance: a mixed-methods analysis of the service quality-loyalty relationship in ride-sharing services. *Electronic Markets*. https://doi.org/10.1007/s12525-021-00486-z

Lin, C. S., Wu, S., & Tsai, R. J. (2005). Integrating perceived playfulness into expectation-confirmation model for web portal context. *Information & Management*, *42*(5), 683-693. https://doi.org/10.1016/j.im.2004.04.003

Lin, T. C., Wu, S., Hsu, J. S. C., & Chou, Y. C. (2012). The integration of value-based adoption and expectation-confirmation models: An example of IPTV continuance intention. *Decision Support Systems*, *54*(1), 63-75. https://doi.org/10.1016/j.dss.2012.04.004

Macdonald, R., & Giazitzoglu, A. (2019). Youth, enterprise and precarity: or, what is, and what is wrong with, the 'gig economy'? *Journal of Sociology*, *55*(4), 724-740. https://doi.org/10.1177/1440783319837604

Malik, G., & Rao, A. S. (2019). Extended expectation-confirmation model to predict continued usage of ODR/ride hailing apps: role of perceived value and self-efficacy. *Information Technology & Tourism*, *21*(4), 461-482. https://doi.org/10.1007/s40558-019-00152-3

Minter, K. (2017). Negotiating labour standards in the gig economy: Airtasker and Unions New South Wales. *Economic and Labour Relations Review*, *28*(3), 438-454. https://doi.org/10.1177/1035304617724305

Myhill, K., Richards, J., & Sang, K. (2021). Job quality, fair work and gig work: the lived experience of gig workers. *International Journal of Human Resource Management*, *32*(19), 4110-4135. https://doi.org/10.1080/09585192.2020.1867612

Oliver, R. L. (1980). A Cognitive Model of the Antecedents and Consequences of Satisfaction Decisions. *Journal of Marketing Research*, *17*(4), 460-469. https://doi.org/10.2307/3150499

Oliver, R. L. (1993). Cognitive, Affective, and Attribute Bases of the Satisfaction Response. *Journal of Consumer Research*, *20*(3), 418-430. http://www.jstor.org.ezproxy.um.edu.my/stable/2489356

Pang, S., Bao, P., Hao, W., Kim, J., & Gu, W. (2020). Knowledge sharing platforms: An empirical study of the factors affecting continued use intention [Article]. *Sustainability (Switzerland)*, *12*(6), Article 2341. https://doi.org/10.3390/su12062341

Schlagwein, D., Schoder, D., & Spindeldreher, K. (2020). Consolidated, systemic conceptualization, and definition of the "sharing economy". *Journal of the Association for Information Science and Technology*, *71*(7), 817-838. https://doi.org/10.1002/asi.24300

Schmidt, F. (2017). *Digital Labour Markets in the Platform Economy: Mapping the Political Challenges of Crowd Workand Gig Work*.

Smith, B., Goods, C., Barratt, T., & Veen, A. (2021). Consumer 'app-etite' for workers' rights in the Australian 'gig' economy. *Journal of Choice Modelling*, *38*, Article 100254. https://doi.org/10.1016/j.jocm.2020.100254

Spencer, D. (2017). Work in and beyond the Second Machine Age: the politics of production and digital technologies. *Work Employment and Society*, *31*(1), 142-152. https://doi.org/10.1177/0950017016645716

Sreelakshmi, C. C., & Prathap, S. K. (2020). Continuance adoption of mobile-based payments in Covid-19 context: an integrated framework of health belief model and expectation confirmation model. *International Journal of Pervasive Computing and Communications*, *16*(4), 351-369. https://doi.org/10.1108/IJPCC-06-2020-0069

Stanford, J. (2017). The resurgence of gig work: Historical and theoretical perspectives. *The Economic and Labour Relations Review*, *28*, 103530461772430. https://doi.org/10.1177/1035304617724303

Statista. (2021a). *Gig economy projected gross volume 2018-2023* https://www.statista.com/statistics/1034564/gig-economy-projected-gross-volume/

Statista. (2021b). *Online Food Delivery* https://www.statista.com/outlook/dmo/eservices/online-food-delivery/worldwide

Stewart, A., & Stanford, J. (2017). Regulating work in the gig economy: What are the options? *Economic and Labour Relations Review*, *28*(3), 420-437. https://doi.org/10.1177/1035304617722461

Sumagaysay, L. (2020, November 27). The pandemic has more than doubled food-delivery apps' business. Now what? *Market Watch*. https://www.marketwatch.com/story/the-pandemic-has-more-than-doubled-americans-use-of-food-delivery-apps-but-that-doesnt-mean-the-companies-are-making-money-11606340169

Tan, Z. M., Aggarwal, N., Cowls, J., Morley, J., Taddeo, M., & Floridi, L. (2021). The ethical debate about the gig economy: A review and critical analysis. *Technology in Society*, *65*, Article 101594. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101594

Umar, M., Xu, Y., & Mirza, S. S. (2021). The impact of Covid-19 on Gig economy. *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, *34*(1), 2284-2296. https://doi.org/10.1080/1331677x.2020.1862688

Wang, X. Q., Lin, X. L., & Liu, Z. L. (2021). Understanding Consumers' Post-Adoption Behavior in Sharing Economy Services. *Journal of Computer Information Systems*, *61*(3), 275-284. https://doi.org/10.1080/08874417.2019.1631132

Watson, G. P., Kistler, L. D., Graham, B. A., & Sinclair, R. R. (2021). Looking at the Gig Picture: Defining Gig Work and Explaining Profile Differences in Gig Workers' Job Demands and Resources. *Group & Organization Management*, *46*(2), 327-361, Article 1059601121996548. https://doi.org/10.1177/1059601121996548

Webb, A., McQuaid, R., & Rand, S. (2020). Employment in the informal economy: implications of the COVID-19 pandemic. *International Journal of Sociology and Social Policy*, *40*(9-10), 1005-1019. https://doi.org/10.1108/ijssp-08-2020-0371

Yi, J., Yuan, G., & Yoo, C. (2020). The effect of the perceived risk on the adoption of the sharing economy in the tourism industry: The case of Airbnb. *Information Processing & Management*, *57*(1), Article 102108. https://doi.org/10.1016/j.ipm.2019.102108

MAGAZINE OF AZERBAIJANI WOMEN FREEDOM – WOMAN OF THE EAST (1928-1929)

AZƏRBAYCAN QADININI AZADLIĞA SƏSLƏYƏN JURNAL – ŞƏRQ QADINI (1928-1929-CU İLLƏR)

Ləman Hüseynova

AMEA- nın A.A.Bakıxanov adına Tarix intitutunun Vətən tarixi ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru proqramının dissertantı

ORCID ID: 0000-0002-6264-9206

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bolşeviklərin ölkədə həyata keçirdiyi qadın siyasəti öz əksini tapıb. Bu sahədə ciddi ictimai-siyasi, maarifləndirmə, təşkilati və mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi Sovet Rusiyasının əsas vəzifələri kimi qeyd olunub. Məqalədə jurnalın türk əlifbası ilə çıxan ilk nömrələri haqqında məlumat yer alıb. 1928-1929-cu illərdə Azərbaycanda yeni türk əlifbasının tətbiqi, müsəlman əhalisi arasında yer alan mövhumatçılığın aradan qaldırılması yolunda atılan addımlar, türk qadınlarının cinsi bərabərsizliyin əlaməti olan çadranın aradan qaldırılması prosesi və digər ictimai-siyasi məsələlər əks olunub. Jurnal dövrün tələblərinə uyğun olaraq kommunist ideologiyasının təsiri altında nəşr olunsa da, o dövrün qadın problemləri sahəsində aktual hadisələri təhlil etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Şərq qadını, sovet hakimiyyəti, savadsızlıq, çadra

ABSTRACT

The article reflects the women's policy pursued by the Bolsheviks in the country after the establishment of the Soviet power in Azerbaijan in the 20s of the XX century. The implementation of serious socio-political, educational, organizational and cultural measures in this area was noted as the main tasks of Soviet Russia. The article contains information about the first issues of the magazine published in the turkish alphabet. The introduction of the new Turkish alphabet in Azerbaijan in 1928-1929, the elimination of the superstition of the Muslim population, the veil of Turkish women as a sign of sexual inequality and other socio-political issues were noted. Despite the fact that the magazine was published under the influence of communist ideology in accordance with the requirements of the time, it provided an opportunity to analyze the current events in the field of women's issues.

Key words: Woman of the East, soviet power, illiteracy, headscarf

XX əsrin 20-ci illərində ölkədə qadın siyasəti bolşeviklərin siyasi planına uyğun həyata keçirilməyə başlandı. Ciddi ictimai-siyasi, tərbiyəvi, təşkilati və mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi sovet Rusiyasının başlıca vəzifəsi idi.

1923-cü ildə Azərbaycan qadınlarının həyatında yeni bir hadisə baş verdi. Azərbaycan K (b) P MK yanında qadın nəşriyyat şöbəsi yaradıldı [11; 25]. AK (b) P MK-nın qadın şöbəsinin qarşısında duran ən mühüm məsələlər savadsızlığın və mövhumatçılığın ləğvi, qadın klublarının yaradılması ilə onların ictimai fəaliyyətinin artırılması, xalq təsərrüfatı və sənaye sahələrinə cəlb olunması, qadınlara qarşı dini təzyiqlərin aradan qaldırılması və s. idi.

1923-cü ilin iyulunda Əliheydər Qarayev, "Kommunist" qəzetinin redaktoru Həbib Cəbiyev, qadınlar şöbəsinin əməkdaşı Ayna Sultanova qadın jurnalının yaradılması fikrini irəli sürdülər. Nəhayət, AK (b) P MK –si 1923-cü il iyulun 2-də Azərbaycan qadınlarının ictimai-siyasi həyatda iştirakını təmin etmək üçün aylıq, ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnal olan "Şərq qadını"nı təsis etdi. Jurnalın ilk sayı 1923-cü

ilin noyabr ayında 40 səhifədən ibarət 1000 tirajla işıq üzü gördü [2; 49]. Jurnal Azərbaycanda qadın azadlığı uğrunda mübarizədə böyük rol oynamışdır.

Jurnalın ilk nömrələri ərəb əlifbası ilə, 1928-ci ildən isə türk əlifbası ilə nəşr olunmağa başladı. Jurnalda "Ədəbiyyat", "Siyasi işlər", "Qadınlar arasında ictimai işlər", "Mədəni hücum", "Sosializm yarışı", "Analıq və çoçukluk mühafizəsi", "Savadsızlar səhifəsi", "Evdar qadınlara məsləhət", "Fənn və din", "Hüquqi məsləhətlər", "Evdarlıq" adlı bölmələrdə məqalələr çap olunurdu. "Şərq qadını" kommunizm ideologiyası adı altında qadınlara azadlıq, bərabərlik ideyaları aşılayan, sovet siyasətinin tribunası rolunu oynayan jurnallardan biri idi.

"Şərq qadını" qəzetinin 1928-ci il 11 nömrəli buraxılışında "5 illiyimiz"adlı məqalədə jurnalın yaradılmasının məqsədi barəsində qeyd edilir : *"Bu gündən etibarən Şərq aləminin qapısı hesab olunan Qızıl Azərbaycanın mərkəzində "Şərq qadını" naminə bir məcmuənin nəşrinə başlayırıq. Biz Şərq qadınları tarixində birinci dəfədir ki, qadın başda olmaqla bərabər özü məcmuə çıxara bilir və özü də öz gözləri ilə öz dərdinə ağlayıb həqq və hüququnu müdafiəyə çıxır"* [19;2]. Məqalədə dini mövhumatçılığı tənqid edərək qeyd olunurdu ki, molla və seyidlər, qoçular, və "islam qeyrəti çəkənlər" qadınları mədəniləşməyə, insan kimi yaşamağa imkan vermir, qabağına dəmir divarlar, yüksək qalalar çəkirdilər. Bakı kimi bir şəhərin mərkəz küçələr birində "namus və qeyrət"li kişilər durub ayaqlarında çəkmələri çıxarardılar və əvəzində başmaq geydirərdilər. "Şərq qadını" jurnalı məhz bir para kişilərin qadın hüququnu, "qadın namusunu" müdafiə məfkurəsini bu tərzdə düşündükləri bir zamanda meydana çıxdı.

Azərbaycanda yeni türk əlifbasının tətbiqi, müsəlman əhalisinin məişət mövhumatının, cinsi bərabərsizliyinin əlaməti olan çadranın – türk qadınlarının üzüörtülü olmasının aradan qaldırılması ictimai-mədəni əhəmiyyətli hadisələrdən biri idi.

Yeni türk əlifbasının tətbiqi ilə bağlı jurnalın 1928-ci il 7-8 nömrəli sayında "Yeni türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında" adlı başlıqlı məqalədə qeyd olunur: *"Əməkçilərin mədəni dərəcəsini yüksəltmək, savadsızlığını təşviyə etmək, işçi və kəndlilər arasında kütləvi bir surətdə biliyi yaymaq, başlıca məsələlərdən biridir."*[17;1] Məqalədə əməkçi əhalisinin mədəniyyətcə çox geri qalması səbəbindən Azərbaycanda bu məsələnin həlli olduqca vacib olduğu vurğulanır. Yeni türk əlifbasına keçirilməsinin səbəbi belə izah olunur: *"Başqa səbəblər arasında dolaşıq və qəliz kütlələr üçün qavranmaz olan əski əlifbasının varlığı də türk kütlələri əməkçilərinin mədəni yüksəlişini çətinləşdirir və geniş əməkçi kütlələrinin ümumi biliyi mənbə ilə birləşməsinə mane olur və mədəni cəbhədə müvəffəqiyyətlə mübarizə aparılmasını ləngidir"*. Beləliklə, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası yeni türk əlifbasında savadlıların sayının artırıldığını nəzərə alaraq "Yeni türk əlifbasını yaymaq tədbirləri haqqında" 1927-ci il 18 iyun tarixli qərar qəbul etdi. Bu qərar qadınlar arasında savadsızlığın aradan qaldırılmasında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan qadının azadlığı uğrunda keçdiyi yol çadranın atılmasından başlayır. İşçi qadınların çadranı atmaları ilə bağlı Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının 24 noyabr 1928-ci il və 3 dekabr 1929-cu il tarixli qərarları qadınların siyasi və ictimai həyatlarında yeni dövrün başlanğıcına səbəb oldu.

24 noyabr 1928-ci il tarixli qərarda məktəblərdə, mədəni-maarif müəssisələrində oxuyan, inzibati və texniki heyətdə çalışan əməkçi qadınların çadralarını atmaları ilə bağlı bəndlər qeyd olunur. Sovet totalitar rejiminin bu siyasi hərəkatın həyata keçməsində mətbuat orqanları, habelə "Şərq qadını" jurnalının rolu danılmazdır.

Jurnalın 1928-ci il 9-10 nömrəli buraxılışından etibarən çadra məsələsi ilə bağlı məqalələrə rast gəlmək mümkündür. Bu məqalələr "Çadranı yasak etmək dekreti verilməlimi?", "Rədd olsun çadra, kəbin və çox arvadlılıq!", "Çadranı atıb sadə təmiz paltar geyməli", "Yeni həyat yolunda", "Yaşmaq" və s. ad altında nəşr olunurdu.

1928-ci il 9-10 nömrəli buraxılışında "Çadranı yasaq etmək dekreti verilməlimi?" məqaləsində qeyd edilir: *"AK (b) P MK oktyabr plenumunda Mərkəzi Komitənin haqq-hesabına dair müzakirələrdə çadra məsələsi geniş dairədə danışığa qoyulmuşdur. Çadranın atılması dekreti Azərbaycanda əziyyətsiz həyata keçirilə bilər. Çünki, bir çox dairə və qəzalarda (Gürcüstan, Qazax) əsla çadra örtmürlər. Azərbaycan kəndlilərinin çoxunda ancaq baş bəzəyi olaraq örtülməkdədir. Lakin hələ minlərcə türk qadını, yenə də çadra altında cəhalətdə boğulur"* [6;3].

Xalq Maarif Komissarlığının qərarında çadra və papağın götürülməsi səbəbini tibb ilə əlaqələndirib, onun "zərərləri" haqqında məqalələr çap olunurdu. Jurnalda nəşr olunmuş məqalələrdən aydın olur ki, o dövrdə yayılmış göz xəstəliyi- traxomanın yaranma səbəblərindən biri çadranın mövcudluğudur. Kənd qadınlarının əl yaylığı olmaması səbəbindən bu vəzifəni çadra gördüyünə görə bu xəstəlik daha da şiddətlə yayılmağa başlayır. Qadın tərlədikdə və ya göz yaşını çadraya sildikdə xəstəlik toxumları çadraya keçir. Sağlam bir qadın həmin çadranı örtüb gözünü silməsi ilə xəstəlik sağlam qadına keçir və nəticədə xəstəliyin yayılmasına bais olur [8;21]. Jurnalın 1928-ci il 11 nömrəli sayında "Çadra və papaq götürülür (Xalq Maarif Komissarlığının qərarı)" adlı məqalədə qeyd olunur: *"Təbabətin qərarlarına görə başı hər zaman örtülü saxlamaq olmaz. Tüklər də nəfəs almalıdır. Papaq əvəzində kepka və şilyapa geymək qərarı qəzalarda müəllimlər üçün 1929-cu il yanvarın 25-dən və məktəb çocukları ilə texniki işçilər üçün mayın 25-dən qüvvəyə minəcəkdir".* [7;8]. Məqalədə bu siyasi yolda dövlətin ilk addım atdığını və indi Azərbaycanın bütün mədəni dairələr bütün ölkə daxilində papaq və çadra əleyhinə dekret verməsini gözləməsi əks olunur.

Jurnalda qadınların kütləvi surətdə çadranı atılması haqqında hər gün yeni-yeni məlumatlar alınırdı. Ümumilikdə, kampaniya başlandıqdan bu vaxtacan 14 qəzada 12000-dən ziyadə qadın çadrasını atmışdır. O cümlədən Gəncə qəzasında -1300, Quba- 1317, Şamaxı- 268, Zaqatala – 122 (orada çadra örtən yox dərəcəsindədir), Lənkəran- 182, Göyçay – 728, Salyan – 500, Şəki – 920, Dağlıq Qarabağ – 150, Ağdam – 400, Cəbrayıl – 97, Qazax, Naxçıvanda 3307 arvad çadrasını atmışdır [14]. Qadınların çadrasını atmaq prosesi çox sürətlə davam edirdi. "Şərq qadını" jurnalından fərqli olaraq, o dövrün siyasi mətbu orqanı olan "Kommunist" qəzetində çadraları atma prosesi bəzi qəzalarda qadınların ər, qardaş tərəfindən öldürülməsi ilə nəticələndiyi məişət hadisələri haqqında məlumatlar əks olunurdu. Lakın, dini və mental dəyərlərin qurbanı olan qadınlar haqqında məlumatlara "Şərq qadını" jurnalında rast gəlinmirdi. Buna səbəb jurnalda əks olunan məlumatların qadınlar arasında ruh düşkünlüyü, qorxu yaratmaması idi. Məqalələr sovet ideologiyası süzgəcindən keçərək qadınların ictimai fəliyyətininə mane olmayan tərzdə oxuculara nümayiş etdirilirdi.

"Şərq qadını" tərəqqipərvər müəllimlərin və bir sıra ictimai xadimlərin qüvvəsinə arxalanaraq qadın təhsilinin, məktəbəqədər tərbiyənin əsas problemlərinin həllində mühüm rol oynayırdı. Qadınların, qızların təhsili, qız məktəblərinin, kursların, qadın klublarının təşkili, burada aparılan təlim-tərbiyə işi ilə bağlı məsələlərə jurnalın səhifələrində müntəzəm şəkildə rast gəlinir.

Azərbaycan SSR MİK 1928-ci il iyunun 2-də qadınların mənəvi səviyyələrinin yüksəldilməsini siyasi, iqtisadi məişətdə əldə etdikləri azadlıqlar, onların istehsala, sovet quruculuğuna cəlb edilməsini vacib hesab edərək, bu sahədə işlərin gücləndirilməsi məqsədilə savadsızlığın ləğvi şəbəkəsinin genişləndirilməsi barədə xüsusi qərar qəbul etdi. Kolxozlarda, sovxozlarda məktəbəqədər təlim şəbəkəsinin işi ümumi ibtidai təhsil planı ilə əlaqələndirilməli və bu sahədə irəli sürülmüş bütün təkliflərin həyata keçirilməsi qərarda göstərilirdi [10; 210].

Azərbaycanda qadın hüquqi sahəsində köhnə yaşayış tör-töküntüsü ilə aparılan mübarizə meydanında qadın klublarının çox böyük rolu olmuşdur. İlk zamanlarda türk qadınları şura müəssisələrini layiqincə tanımadıqları vaxtlarda qadın klubları qadınları hüquqi cəhətdən müdafiə etmək vəzifələrini öz üzərinə götürmüşdür. Bu sahədə qadın klubları arasında ən böyük rol oynayan klub "Əli Bayramov" adına türk qadın klubu idi. Burada türk qadınları savad öyrənir, siyasi cəhətdən şura tərəfindən verilən qanunlardan və ölkədə baş vermiş bir sıra ictimai hadisələrdən xəbərdar olurdular.

Qadın klubları türk qadınları arasında böyük mədəni və ictimai işlər həyata keçirirdi. Savad məktəbi, qiraətxana, bir sıra dərnəklər, dram, xor, tikiş və s. işlər klubun fəaliyyətinə aid edilirdi. Lakin klublar təkcə qadınların savadlanması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda qadınların istehsalatda fəaliyyətini də həyata keçirirdi. 1928-ci ildə Azərbaycanda bu kimi klubların sayı 30-a çatmışdır [4;4]. 1924-cü ildən başlayaraq kəndli işçilər üçün kiçik dairədə klublar açılmışdır. Jurnalda "Əli Bayramov" adına klubun rolu xüsusi vurğulanır və bu klub işçi türk qadınlarının mədəniyyət və əmək sarayı hesab edilirdi.

1920-ci il mayın 20-də əsası qoyulan "Əli Bayramov" adına qadın klubunun rəhbəri Ceyran Bayramova klub haqqında öz xatirələrində yazır: *"...Sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk günlərdə mən öz təşəbbüsümlə şəxsi otağımda qadınlar klubu yaratdım. Mənim evim balaca olduğundan klub üçün darısqallıq edirdi. Odur ki, mən klubun yeni binaya, indiki Səadət sarayına köçürülməsini istəyirdim. Kömək üçün N.Nərimanova müraciət etdim. O məni diqqətlə dinləyib söz verdi ki, həmin binanın kluba çevrilməsinə*

nail olar. Və həmin binada yaradılmış "Əli Bayramov adına qadınlar klubu" az vaxtda böyük şöhrət qazandı"[18].

"Şərq qadını" jurnalında Əli Bayramov adına mərkəzi türk qadınlar klubunun fəaliyyəti haqqında geniş məlumatlar əks olunmuşdur. Klub kəsmə, biçmə və tikiş, xalçaçılıq və incə əl sənətləri öyrədən şöbələrdən ibarət idi.

Jurnalın "Yeni həyat ocağı" başlığı altında məqalədə qeyd olunur: *"Bu məktəbdə 134 nəfər türk qızları elm və sənət öyrənib mahir bir mütəxəssis olaraq öz sənətlərində müəlliməlik vəsiqələrini alıb Azərbaycanın qaranlıq guşələrinə işıq saçmağa səpələnirlər. Klubda Mamalıq texnikumu vardır. Burada 252 nəfər türk qızları mamaçılıq elmini oxuyurlar. Bu nə deməkdir? Bu gün Azərbaycanın o qaranlıq guşə və künc bucaqlarında falçı və cindarların "köməyi" ilə uşaq doğmağa məcbur olan və bu səbəbdən minlərcə sağlam ana və çocukların nahaq ölümlərə məhkum olanlarına, ən doğru və tibbi yardım göstərən mədəni mamalar hazırlayan bir ocaqdır"* [16;10]. O zaman qadınların təhsil almasına icazə verilmədiyi üçün qadın mamaçalar, ginekoloqlar çox az sayda mövcud idi. Məqalədə də qeyd olunduğu kimi, tibbdən anlayışı olmayan şəxslərin doğum prosesinə müdaxilə etməsi nəticəsində yüzlərlə qadın və uşaqlar savadsızlığın qurbanı olurdular. Elə bu səbəbdən də, jurnal qadınların tibbi cəhətdən öz orqanizmi haqqında məlumatlarla biliklənməsində əvəzsiz rol oynayırdı. Kluba gedə bilməyən bir sıra qadınlar "Şərq qadını" vasitəsilə tibbi məlumatlardan maariflənə bilirdilər. Jurnalın "Analara məsləhət", "Analıq və çocukluk mühafizəsi" bölməsində analara, hamilə qadınlara məsləhətlər verilirdi. Məsələn, "Doğum vaxtını necə bilməli", " "Abort" uşaq saldırmaq nədir?", "Çocuk doyuzdurmaq", "Çöp və çöpçülük", "Burunda, boğazda, qulaqda şey qaldıqda" və s. məqalələrdə hamilə qadınlar, analar üçün faydalı və maarifləndirici məlumatlar əks olunmuşdur. Bu məsələyə dövlət tərəfindən də laqeyd yanaşılmamışdır. Belə ki, Azərbaycan MİK 1928-ci il iyulun 2-də qəbul etdiyi qərarda göstərilirdi ki, Xalq Səhiyyə Komissarlığı qadınların xüsusi tədris müəssisəsinə marağını genişləndirməli, XMK qarşısında ana və uşaqların mühafizəsi məqsədilə tibb fakültəsində Pediatriya ixtisasına qəbul haqqında məsələ qaldırılmalı, Ana və Uşaqları Müdafiə İnstitutunun işini gücləndirilməli idi [10;213].

Bundan savayı klubda ümumi ictimai savadsızlığın ləğvi üçün xüsusi məktəb mövcud idi. Bunlar altı qrupdan ibarət idi. Belə ki, ümumi təhsil məktəbində oxuyanların sayı 105, savadsızlığı ləğvi məntəqəsində isə 125 qadın elmlə məşğul olmuşdur. Klubun əsas məqsədi cəmiyyətə mədəni bir ana yetişdirməkdən ibarət idi. Bir zamanlar hüquqları əllərindən alınmış halda qara çadrada gəzən qadınlar, indi gələcəyi parlaq, dünyagörüşlü, təhsilli, övladlarına savad bəxş edə biləcək gücə malik tərzdə bu klubun qapısından çıxırdılar.

"Şərq qadını" jurnalında qadın klublarının fəaliyyəti haqqında çox geniş məqalələr dərc olunurdu. Bunlardan "Azərbaycanda qadın klublarının fəaliyyəti" [4], "Yeni həyat ocağı (Əli Bayramov adına mərkəzi türk qadınlar klubu)" [16], "Hüquq sahəsində "Şərq qadını"nın köməyi" [9], "Analıq və çoçukluk mühafizəsi" [1], "Qadınlar irəli çəkilir" [13], "Yerli qadın təşkilatları gözdən keçirilməli" [15], "Birinci klub işçiləri konfransı" [12], "Kəndli qadınlar çalışır" [12] və s. məqalələri misal göstərmək olar.

Jurnalda müxtəlif qəzaların, kəndlilərin qadın klublarının ictimai fəaliyyəti haqqında geniş məlumatlar əks olunmuşdur. Məsələn, Maştağa qadınlar klubunda kooperativ və siyasi dərnəklərdən savayı, tikiş də öyrədilməsi; Şirvan mahalının Kürdəmir rayonunda 2 nəfər qadın kooperativə, 2 qadın kredit şirkətinə, 5 nəfər qadın rayon məhkəmə iclasçılığına, 4 nəfər kənd şurasına, 1 nəfər rayon şurasına, 1 nəfər isə klub müdiriyyəti işinə cəlb olunması haqqında məlumatlar göstərilirdi.

Eyni zamanda jurnalda "Savadsızlığın ləğvi" kompaniyasında bu klubun rolu böyük olduğu, müxtəlif dərəcəli savad məntəqələrində - savadsızlığın ləğvi məntəqəsindən başlayıb, ümumi təhsil kurslarına kimi məktəblərdə türk qadınları, işçi qadınların müxtəlif sahəli texnikumlara hazırlaşmaları, habelə bütün bu kurs və məktəbdə 499 türk qadınlarının elm və təcrübə sahəsində təhsil alması məsələləri əks olunmuşdur. Eyni zamanda qadınlardan bədən tərbiyəsi dərnəklərində 123 nəfər, bədaye-dram, musiqi dərslərində 106 nəfər, tikiş artelində isə 94 nəfər təhsil aldığı qeyd olunmuşdur [4;4]. Əlbəttə ki, həmin dövrdə Azərbaycanda 1 milyona yaxın sayı olan türk qadınları üçün bu göstəricilər həddindən artıq zəif idi.

Azərbaycan XMK-nın göstəricilərinə görə 1920-21-ci ildə pedaqoji texnikumlarda təhsil alan türk qadınların sayı 80, 1926-1927-ci illərdə isə bu göstərici 737 nəfərə qədər artmışdır [3;22].

"Savadsızlığa qarşı mübarizə" yolunda qadınların savadlanması prosesində "Şərq qadını" jurnalının rolu danılmazdır. Qadınların savadlanması prosesinin gedişat yolu, qəzalarda baş verən maarifçilik tədbirləri, maarifçiliyi təbliğ edən qadınlar haqqında məlumatlar və s. jurnalda əks olunmuşdur.

Jurnalın 1929-cu il 9 nömrəli sayında "Savada doğru" məqaləsində Ümum İttifaq Mərkəzi Firqə Komitəsinin savadsızlığa qarşı həyata keçirəcəyi tədbirlər haqqında məlumatda yazılır: *"Ümum İttifaq Mərkəzi Firqə Komitəsinin qərarına görə bu il Azərbaycanda türk qadınlarının savadsızlıqlarını ləğv etmək yolunda bir çox ciddi və qəti işlər görülməlidir. ...Ali siyasi maarif idarəsinin bütün Azərbaycan okruqlarına (Bakı okroqundan başqa) vermiş olduğu kontrol vərəqələrinə görə bu il 16.500 nəfər qadın savad kurslarında oxumalıdır. Firqə, komsomol, həmkarlar ittifaqları tərəfindən də qadınların oxuduğulacağı nəzərə alınarsa bu il okruqlarda 20 min nəfərə qədər qadının savadsızlığının ləğv ediləcəyi aydınlaşmış olar. Bakı okruqunda bütün dairələrdə 84 kurs təşkil ediləcəkdir. Bu kurslar vasitəsilə 3360 nəfər qadının savadsızlığının ləğv ediləcəyi gözlənilir. ...Beləliklə, bu il Azərbaycanda işçi və qulluqçu qadınlardan başqa 24 minə qədər işçi və kəndli qadınlarının savadsızlığın ləğv ediləcəyi gözlənilməkdədir".* [15; 9] Qeyd olunan kurslardan başqa qadınların savadlandırılması işində mədəni hücum yolu ilə səfərbərliyə alınmış ziyalılardan da istifadə edilməli idi. Savadsızlığın ləğvi prosesini müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilmək üçün baş idarələr tərəfindən bir çox tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, okruqlar arasında sosializm yarışı açılacaq, yerlərdəki maarif şöbələri, kənd və dairə icraiyyə komitələri yarışa cəlb edilməli idi. Ölkəni sosializm üsulu ilə qurmaq, məmləkəti sənayeləşdirmək, kənd təsərrüfatını kollektivləşdirmək üçün zəhmətkeşlərdən hazırlanmış mədəni bilikli qüvvələr sayəsində bu siyasi proses həyata keçirilməli idi.

Sovet hakimiyyəti illərində qadın probleminin hüquqi və mədəni tənzimlənməsi sahəsində bir sıra atılan prinsipial addımlar qadına münasibət, onun cəmiyyətdəki yeri istiqamətində müəyyən irəliləyişlər əldə olunmasına şərait yaratdı. Bu istiqamətdə "Şərq qadını" jurnalının rolu əvəzsizdir. Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən digər mətbu orqanlarda olduğu kimi, "Şərq qadını" jurnalında da bu siyasi və mədəni yolda, kollektivləşdirilmə, sənayeləşdirilmə prosesində insanların faciəvi taleyi az işıqlandırılmış, birtərəfli məlumatlandırılmışdır. Jurnal dövrün tələbinə uyğun olaraq kommunist idealogiyası təsiri altında nəşr olunmasına baxmayaraq, o dövrün qadın problemi istiqamətində cərəyan edən hadisələri analiz etməyə, dövlətin siyasi yolunu sezməyə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Analık və çocukluk mühafizəsi// "Şərq qadını" jurnalı, 1929, № 4
2. Aşırlı A. Azərbaycan mətbuatı tarixi(1920-1990). Bakı, Elm və Təhsil 2010. S. 225
3. Azərbaycanda Xalq Maarifi (1920-1927). Bakı, 1928, S.182
4. Azərbaycanda qadın klublarının fəaliyyəti // "Şərq qadını" jurnalı, 1928, № 2
5. Birinci klub işçiləri konfransı // "Şərq qadını" jurnalı, 1929, № 11
6. Çadranı yasaq etmək dekreti verilməlimi // "Şərq qadını" jurnalı, 1928, № 9-10
7. Çadra və papaq götürülür (Xalq Maarif Komissarlığının qərarı) // "Şərq qadını" jurnalı, 1928, № 11
8. Çadranın traxoma törəməsi // "Şərq qadını" jurnalı, 1930, № 1
9. Hüquq sahəsində "Şərq qadını"nın köməyi // "Şərq qadını" jurnalı, 1929, № 1-2
10. İbrahimova G. Azərbaycan qadını: Tarix və gerçəklik. Bakı, Elm 2009. S.499
11. İmanzadə S. Oktyabr sosialist inqilabı və Azərbaycan qadını. Bakı, Azərnəşr 1957. S. 105
12. Kəndli qadınlar çalışır // "Şərq qadını" jurnalı, 1929, № 11
13. Qadınlar irəli çəkilir // "Şərq qadını" jurnalı, 1929, № 8

14. Nə kadar kadın çadrasını atmışdır // "Kommunist" qəzeti, 1929, № 56 (2562)

15. Savada doğru // "Şərq qadını" jurnalı, 1929, № 9

16. Yeni həyat ocağı (Əli Bayramov adına mərkəzi türk qadınlar klubu) // "Şərq qadını" jurnalı, 1928, № 12

17. Yeni türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında // "Şərq qadını" jurnalı, 1928, № 7-8

18. 1919-cu ildən Sov.İKP üzvü Ceyran Bayramovanın görkəmli partiya və dövlət xadimi N.Nərimanov haqqında // N.Nərimanov muzeyinin fondu // 11 mart 1985

19. 5 illiyimiz // "Şərq qadını" jurnalı, 1928, № 11

ORTA ƏSR İSLAM GEYİM ƏNƏNƏLƏRİNDƏ YENİ TƏMAYÜLLƏR

NEW TENDENCIES IN MEDIEVAL ISLAMIC CLOTHING TRADITIONS

Lalə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC Dizayn məktəbi

Dosent , Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-7081-0645

Elfanə Qasımova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC Dizayn məktəbi

Dosent , Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0003-3772-8145

Aytən Yusifkənan

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC Dizayn məktəbi

Müəllim, Dizayner /Tədqiqatçı , Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0003-1786-5118

XÜLASƏ

Böyük Dar ül-İslam üç fərqli mədəniyyət ocağını -Ərəbistanı, Ellinistik Aralıq dənizini və İran-Türk Orta Asiyasını əhatə edirdi. Bu üç bölgənin hər birinin fərqli geyim tərzi var idi. Artıq bəlli olduğu kimi İslamdan əvvəlki və erkən İslam dövründə Ərəbistanın ənənəvi geyimləri boş, axıcı, əsasən tikişsiz geyim növləri ilə səciyyələnirdi. Ellinist bölgələrin geyimləri isə tunikalar və örtüklərlə, İran-Türk dünyasının geyimləri isə bədənə tam oturmuş hazır və ya sifarişlə tikilən paltolar, gödəkçələr və şalvarların daxil olduğu geyimlərlə xarakterizə edilə bilərdi. Ərəb yarımadasında hələ İslamın yaranmasından öncə də böyük sivilizasiyalara məxsus müxtəlif geyim əşyaları gətirilirdi. Sonrakı bir neçə yüz il ərzində Dar-ül İslamın İslami geyim tərzi ortaya çıxdı. İslam modası adlandırıla biləcək təzahürlə yanaşı islam geyim ideologiya və sosiologiyası da inkişaf etməyə başladı. Əməvilər dövründə ərəb geyim tarixində ən əhəmiyyətli dəyişiklər məhz ideologiya ilə bağlı idi. Peyğəmbərin vəfatından yuz il sonra islam qanunlarına uyğun geyim qaydaları Dar-ül İslamda yerini dəbdəbəyə verdi. Artıq bu qaydalara yalnız müsəlman asketlər, sufilər riayət edərək geyimlərində Peygəmbərin sünnətinə uyğun sadəliyi qoruyub saxlayırdılar. Yeni yaranmış müsəlman burjua cəmiyyəti mümkün olan bütün bahalı parça növlərindən istifadə edirdilər. Hakim Əməvi sülaləsi getdikcə daha dəbdəbəli üsluba doğru meyl yaradırdı. Bunu Fələstin, İordaniya və Suriyadakı xəlifə ailəsinin Xirbət əl-Məfjar, Quseyr Əmrə və Qəsr əl-Xəyr kimi şəhərkənarı saraylarını bəzəyən heykəllərdən, mozaikalardan və divar rəsmlərindən aydın görmək olar. Qüseyr Əmrə sarayının vaxtımıza qədər gəlib çatmış qalıqları üzərində aşkarlanan divar rəsmləri zədələnmiş olsada xəlifə və saray xidmətçilərinin təsvirlərini müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Burada təsvir edilən səhnələrdən birində hər üç fiqur ətəkləri uzun, bədən hissəsi boş qolları isə dar geyimlərdə göstərilmişlər. Ehtimal olunur ki, bu daha öncə də istifadə edilən qamis adlı geyim növünün topuğa qədər uzadılmış yeni növüdür.

Anahtar kelimeler: İslam sənəti, geyim tarixi, müsəlman geyim mədəniyyəti, əməvilər dövrü, Qasr əl Xəyri, Qüseyr Əmrə, Xirbət əl-Məfjar.

ABSTRACT

The Great Dar ul-Islam encompassed three different cultural centers - Arabia, the Hellenistic Mediterranean, and Iran-Turkey Central Asia. Each of these three regions had a different style of dress.

As is already known, in pre-Islamic and early Islamic times, the traditional clothing of Arabia was characterized by loose, flowing, mostly seamless clothing. The costumes of the Hellenistic regions could be characterized by tunics and veils, while the costumes of the Iranian-Turkish world could be characterized by full-body ready-made or custom-made coats, jackets and trousers. Even before the advent of Islam in the Arabian Peninsula, various garments belonging to great civilizations were imported. Over the next few hundred years, Dar-ul-Islam's Islamic style of dress emerged. Along with the phenomenon that can be called Islamic fashion, the ideology and sociology of Islamic clothing began to develop. The most important change in the history of Arab clothing during the Umayyad period was due to ideology. One hundred years after the Prophet's death, the rules of dress in accordance with Islamic law gave way to Dar-ul-Islam. Only Muslim ascetics and Sufis followed these rules and kept their clothes simple in accordance with the Sunnah of the Prophet. The newly formed Muslim bourgeois society used all possible types of expensive fabrics. The ruling Umayyad dynasty was increasingly inclined to a more luxurious style. This can be clearly seen in the statues, mosaics and murals that adorn the suburban palaces of the caliphate in Palestine, Jordan and Syria, such as Khirbat al-Mafjar, Qusayr Emre and Qasr al-Khair. Although the murals found on the surviving remains of the Qusayr Emre palace have been damaged, it has been possible to identify the images of the caliph and the palace servants. In one of the scenes depicted here, all three figures are shown in long skirts and loose sleeves. It is believed that this is a new type of clothing, previously used, called a cane, extended to the ankle.

Keywords: Islamic art, Muslim clothing culture, clothing history, Umayyad period, Qasr al-Khair, Quseyr Emre.

Orta əsrlərdə Dar ül-İslam sivilizasiyası özündən fərqli sivilizasiyaların bəzi aspektlərini qəbul edərək inkişaf etməkdə idi. Bununla yanaşı islam müxtəlif sivilizasiya və cəmiyyət mənsublarını öz inanc dairəsinə cəlb edə bilmişdir. İslamı yeni qəbul etmiş müsəlman cəmiyyətlər öz qədim ənənələrini İslam dəyərələri ilə birləşdirərək orijinal yerli mədəniyyətlərini formalaşdıra bilmişdirlər. Bu şəkildə sözü gedən mədəniyyətlər də islam sivilizasiyanı fərqli aspektlərdə zənginləşdirmişlər. İslam bəzi sivilizasiya və mədəniyyətlərə birbaşa və ya dolayı yolla təsir göstərmişdir. Bu həmçinin sosial və elmi sahələri də əhatə edirdi. Elm, ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq, həyat tərzi, iqtisadiyyat və s. kimi sahələrə aid dəyərlər digər sivilizasiya və mədəniyyətlər tərəfindən mənimsənilmişdir. İslam dünyasında əldə edilmiş elmi-mədəni nailiyyətlər müsəlman cəmiyyətini orta əsr qərb cəmiyyəti ilə müqayisədə yüksək inkişaf səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu qarşılıqlı əlaqə və inkişaf prosesi VIII-XIII əsrlər boyu davam etmişdir.

Orta əsr ərəb sivilizasiyasında xüsusi olaraq VIII-IX əsrlər Müsəlman elminin intibah dövrü sayılır. Belə ki, elm və fəlsəfə sahəsində əldə edilmiş böyük nailiyyətlərə görə VIII-IX əsrlər müsəlmanların qızıl dövrü kimi tanınırdı.Çiçəklənmə dövründə islam xilafətinin mərkəzi olan Bağdadda 2 milyon insan yaşayırdı. Şəhər dəbdəbəli saraylarla əhatə olunmuşdur. Dar ül-İslamin inkişafı sənətkarları yeni tələblərə cavab verə bilmək üçün axtarışlar aparmağa vadar etmişdir. Quran və Hz. Peyğəmbərin sünnəti İslam cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında əsas səbəb olaraq qalırdı.Əməvilər dövründə saray ənənələri inkişaf etdirilərkən Bizans və Sasanilərin imperiya sisteminə də, müraciət edilmişdir. Bunu sübuta yetirən ilham qaynaqları bu dövrə aid vaxtımıza çatmış olan abidələrdə açıq şəkildə görünür.

Artıq bəlli olduğu kimi İslamdan əvvəlki və erkən İslam dövründə Ərəbistanın ənənəvi geyimləri boş, axıcı, əsasən tikişsiz geyim növləri ilə səciyyələnirdi. Ellinist bölgələrin geyimləri isə tunikalar və örtüklərlə, İran-Türk dünyasının geyimləri isə bədənə tam oturmuş hazır və ya sifarişlə tikilən müxtəlif növ üst geyimləri və şalvarların daxil olduğu geyimlərlə xarakterizə edilə bilərdi. Ərəb yarımadasına hələ İslamın yaranmasından öncə də böyük sivilizasiyalara məxsus müxtəlif geyim əşyaları gətirilirdi. Sonrakı bir neçə yüz il ərzində Dar-ül İslamın İslami geyim tərzi ortaya çıxdı. İslam modası adlandırıla biləcək təzahürlə yanaşı islam geyim ideologiya və sosiologiyası da inkişaf etməyə başladı. Əməvilər dövründə ərəb geyim tarixində ən əhəmiyyətli dəyişiklər məhz ideologiya ilə bağlı idi. Hakim Əməvi sülaləsi getdikcə daha dəbdəbəli üsluba doğru meyl yaradırdı. Vaxtımıza çatmış olan bir sıra memarlıq abidələrinin dekoru xəlifə və saray əyanlarının xüsusi mərasimlərdə istifadə etdikləri geyim formaları haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu məsələ ilə bağlı təsadüfi təfərrüatlar istisna olmaqla ərəb mənbələrinin çoxu qeyri-müəyyəndir.

Teoloqlar tərəfindən dindarlığı və xeyriyyəçiliyi ilə təqdir edilən xəlifə II Ömər (717-720-ci illər) israfa nifrət edən biri kimi tanınırdı. Onun istifadə etdiyi qamis, rida, qaba, kumma (yuvarlaq başlıq), sarıq və çəkmələrinin qiyməti cəmi 12 dirhəm olduğu qeyd edilir. Bu xüsusiyyətləri ilə seçilən digər erkən dönəm xəlifələrindən Muaviyyə, Əbdülmalik və I Əl Valid də varislərindən fərqli olaraq geyimdə israfçılığa qarşı olmuşlar. IX əsrə aid olan Kitab əl Tacda belə qeyd olunur ki, bu üç xəlifə eyni paltarı dəfələrlə geyinər, ətirdən mümkün qədər az istifadə edərdilər. Lakin əxlaqı ilə rəğbət qazana bilməyən I Yezid, II Valid və III Yezid yalnız xüsusi keyfiyyətə malik geyimi ikinci dəfə geyinər və hər gün ətirdən istifadə edərdilər. Fars tarixinə olan xüsusi marağı ilə tanınan digər xəlifə Hişam isə geniş və dəbli qarderoba malik olduğu bildirilir. Çünki bir həcc ziyarəti zamanı onun geyimlərini daşımaq üçün altı və ya yeddi yüz dəvə xidmətə verildiyi bir çox mənbələrdə qeyd olunmuşdur.

Lakin bu mənbələrə də, ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki Əməvi sülaləsinin süqutundan yüz il sonra yazılan mənbələr qərəzli mövqeyə malik idilər. Müəlliflər mömin və hörmətli xəlifələri mümkün qədər ciddi, digərlərini isə IX əsr erkən islam ideal geyim ənənələrindən uzaq, incə və göstərişli geyimlərdə təsvir etməyə çalışırdılar. Bəzi mənbələrdə ətraflı məlumat verilmədən xüsusi mərasimlərdə xəlifələrin hərbi geyim geyindikləri də qeyd olunur. Sikkələrdən biri üzərində xəlifə Bizans imperator cübbələrinə bənzəyən geyimdə təsvir edilmişdir. Yəqin ki, bilərəkdən seçilmiş bu obrazla xəlifə xalqın etimadını qazanmaq istəmişdir.

Əməvilərin saray geyimləri ilə bağlı sualların cavabını biz üç şəhərkənarı sarayda tapa bilərik. Bunlar Qüseyr Əmrə, Qəsr əl-Xəyri və Xırbət əl-Məfcardır. Hər üç sarayda olan divar rəsmlərində Əməvi ailəsinin əhəmiyyətli üzvlərini təmsil edən freskalara rast gəlinir. Təəssüflər olsun ki, divar rəsmlərinin bir çoxu zədələnmiş, vaxtımıza olduğu kimi gəlib çatmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, bu qorunmuş hissələrə əsasən demək olar ki, Rəşidun xəlifələrinin geyindiyi bəsit tikişsiz sarğılardan fərqli olaraq Əməvilərin saray geyimləri daha mürəkkəb formaya malik idilər.

Qüseyr Əmrənin divar rəsmləri təxmini olaraq 723-743-cü ilə aid edilir. Mərkəzi apsidanın sonuncu divarında yerləşən zədələnmiş divar rəsmində oturmuş fiqur təsvir edilir (ill.1). Belə ehtimal olunur ki, bu xidmətçilərlə əhatə olunmuş fiqur xəlifə I Validin obrazıdır. Təsvir edilən səhnə Sasani metal sənəti nümunələri üzərindəki taxta çıxma mərasim səhnələrini xatırladır. Eləcə də xidmətçilərin geyimi bizans nümunələrinə bənzəyir. Hər üç fiqurun üzərində qolları dar, boş və uzun cübbə vardır. Lakin bu geyimlərin forması və tikiliş detalları, çiyin və qollar üzərinə atılmış damalı şallarla örtüldüyünə görə dəqiq sezilmir. Yəqin ki, bu cübbələr hamislərin topuğa qədər uzadılmış növüdür. Dairəvi kəsimli boyun hissə ya tikmə naxışlarla, ya da ki, üzəri qiymətli daş-qaşlarla dolu olan yaxalıqla bəzədilmişdir. Analoji bəzəklərə digər freskalarda təsvir edilmiş geyimli və yarıçılpaq qadın fiqurlarının boyunlarında da rast gəlmək olur. Ona görə boyun hissənin bu cür tərtibatının bəzəkdən başqa bir şey olması ehtimalı azdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, tauk adlanan bu xüsusi yaxalıq Əməvilərin hökmdar nişanlarının bir hissəsini təşkil edə bilər. Təsvirdə xəlifənin fiqurunda baş hissəsi silinmişdir, lakin mərkəzi apsidanın sağ tərəfindəki freskada kişi büstü təsvir edilmişdir. Ehtimal olunur ki, bu xəlifənin digər bir təsviridir. O turbana bənzəyən böyük olmayan baş geyimində saqqal və bığla təsvir edilmişdir.

İll.1. Qüseyr Əmrə sarayı (723-742-ci il), Mərkəzi apsida. Xəlifə I Validin taxta çıxma mərasimi. Freska, fraqment.

Bunun əksinə olaraq Qəsr əl-Xəyri əl-Qərbidə tapılmış heykəlin (Dəməşq Milli müzeyi) təsvir pozasından geyimindəki mirvari tərtibatına qədər Sasani xəlifəsi Hişamın təsvirindən ilham alındığı bəlli olur (ill 2). Heykəlin zərər görmüş yuxarı hissəsi inşa tarixi ilə 724-727-ci illə uyğun gəlir. Lakin geyimin dəqiq uzunluğu, forması və qol hissəsi şərtidir. Bunu sübüt etmək üçün ön tərəfində üzəri mirvarili lent olan cübbəyə baxmaq kifayətdir. Digər bir mirvarili lent isə bir dizdən digərinə doğru aşağıya doğru sallanır. Yəqin ki, bu tunikanın arxa tərəfini vurğulayan dekorativ ətəkdir. Buna bənzər elementlərə Tacı-Bustanın VI əsrə aid barelyeflərində də rast gəlmək olar (ill.3).Amma ola bilsin ki, bu lentlər ya enli şalvarları ya da tunikanın haşiyələri ilə birgə çəkmələrin ön və yuxarı kənarlarını bəzəyirlər. Konusvarı silindrik kəmərin belə bərkidilməsi üçün dəlinmiş üçbucaq formalı yuxarı hissəyə malik bu oyuqlara sasani dövrünün son mərhələsinə aid heykəllərdə və Orta Asiyanın divar rəsmlərində də rast gəlinir. Həqiqətən də dizlərdən yuxarıya doğru oyulmuş düz xəttlər bərkidici qayışların təsviri ola bilər. Ancaq heykəlin orta hissəsi məhv olduğu üçün bunu sübüta yetirmək mümkün deyil.

İll.2.Qəsr əl-Xəyri əl-Qərbi (727-ci il) Xəlifənin heykəli, Dəməşq muzeyi

İll.3. Tac-i Bustan. Sasani hökmdarının kaban ovu, barelyef

740-cı ilə aid olan Xirbət Əl-Məfcara aid xəlifə Hişam və yaxud da II Validin təsvir edildiyi ehtimal olunan gips fiqur topuqlara qədər uzanan dar geyimdə və belində ornamentlərlə bəzədilmiş kəmərlə təsvir edilmişdir (ill.4). Üzərində bir qədər qırmızı boyası qorunub saxlanmış uzun klyoş ətəyin ön kənarları mirvarı haşiyə ilə bəzədilmişdir. Ətəyin çox bəlli olmayan kəsim xətti, yan yarıqlar və mirvari zolaq ümumilikdə geyimin dar xarakterli olması ilə birgə sasanilərin geyim üslubuna xasdır. Qol və boyun hissənin detallarına isə rast gəlinmir. Əgər bu geyim şəkli bütünlüklə fars modasına uyğun gəlsəydi qollar uzun və dar olub manjetlə tamamlanardı. Eyni qaydada Xirbət əl-Məfcardakı iki digər fraqmentlərdə olduğu kimi boyun kəsiyi də yuvarlaq və kiçik olub, boyunda düymələnən yuksək yaxalıqlı olardı. Paltarın altından fars modellərində olduğu kimi bütünlüklə tünd qırmızı rəngdən, topuqlara qədər uzun, üzərində kiçik çiçək naxışlı şalvar və qara çəkmələrdən istifadə edilmişdir. Ümumilikdə bu kostyum görünüşdə hərbi geyimi xatırladır. Çünki bu kostyumun kəsimi rahat hərəkət etməyə şərait yaradır. Sonrakı dövr ərəb tarixçilərinə görə məhz Abbasid əl-Mənsur (754-775) qaba, hərbi geyim, sirval (şalvar) və qalansuva(konus papaq) daxil olmaqla saraya fars-sasani modasını gətirmişdir. Lakin bu heykəl tam əksini sübut edir. Bu nümunələrə üzərində şalvarları da görmək mümükündür, lakin kompleksin başqa yerlərində daha çox qalansuvaya rast gəlinir.

İll.4. Xırbat əl-Məfcar sarayı VII əsr. Xəlifənin fiquru. Rockefeller Muzeyi, Qüds.

Nəzərədən keçirdiyimiz xəlifə fiqurlarının hər biri fərqli geyimdə göstərilmişdir. Bu təsvirlərin heç vaxt xəlifələrin dəqiq müasir portretləri kimi nəzərdə tutulmadığını iddia etmək olar. Yalnız Əməvi hökmdarlarının və ya şahzadələrinin qüdrət və əzəmətini vurğulmaq üçün hökmdarlara xas təsvir üsulu müəyyən atmosfer yaradır. Belə olduğu halda geyimlər düşünülmüş şəkildə seçilməli idi ki, tamaşaçıda düzgün reaksiya yaratsın.

Digər Əməvi xəlifələrinin geyimlərilə bağlı da müəyyən faktiki əsaslara malik çox məlumatlar var. Məsələn deyilənlərə görə xəlifə Süleyman (715-717-ci illər) uzun və geniş qollu geyimlərə üstünlük verirdi. Həmçinin Əməvilərin yaşıl rəngi sülalələrinin rəngi kimi qəbul etdikləri də bildirilir. Çünki Abbasilər qara rəngi istifadə edəcəkləri üçün xəlifə Süleyman novatorluq etmişdir. O, yaşıl hulla (manto) və cübbə istifadə edirdi. Süleyman və II Valid müxtəlif növ ipək parçalara olan maraqları ilə tanınırdılar. Əməvilərin digər xəlifələri də əlvan rəngləri sevirdilər. Məsələn xəlifə Hişam qonaqlarını qarşılayarkən ətirlənmiş qırmızı cübbə geyinib, qırmızı xalça üzərində oturardı. Xirbət Əl-Məfcardakı heykəlin qırmızı rəngə boyanma səbəbi də məhs budur. Hişam qırmızı rəngi Sasani şahlarının mərasimlərdə istifadə etdiklərini bilərəkdən bu rəngi seçmişdir. Xəlifə II Valid isə hətta qohumunu

ziyarət edərkən belə zövqsüz geyinərək yerlə sürünən paltarlardan istifadə edərdi. O, qasab adlanan sarı rəngli ipəyi çox sevər və onu qonaq qarşılayarkən qızıl zinət əşyaları ilə bəzəyərək geyinərdi. Qətlə yetirildiyi gün də üzərində məhs bu parçadan tikilmiş geyim ilə ağır dəməşq sirvalı vardı. Bütün bu davranışlar - qırmızı, sarı rəngli bahalı ipək parçalardan paltarlar geyinmək, xalq arasında qızıl zinyət əşyalarını göstərmək təbii ki, hədislərdə göstərilən geyimlə bağlı bütün qaydalara zidd idi.

Baş geyimlərinə gəldikdə isə Əməvi xəlifələri və imamlar dini vəzifələrini yerinə yetirərkən xüsusilə də Cümə namazında bəyaz geyimlərdən istifadə edirdilər. Belə qeyd olunur ki, qara baş geyimli imam Əməvi sülaləsini təmsil edirdi. Lakin xəlifələrin dünyəvi güc və əzəmətini simvolizə edən baş geyimləri ya tac ya da qalansuva ola bilərdi. Tac iki yanı iti və ya mərkəzi medalyonun dik qanadlı ensiz dairə idi. Qəsr əl-Xəyri əl-Qərbi sarayındakı heykəlin başına diqqətlə baxıldıqda bu tacı görmək mümkündür. Ehtimal olunur ki, bu taclar Əbd əl-Malikin dövründə (685-705-ci illər) yaranmışdır. Xırbət əl-Məfcarın heykəllərində bu cür təfərrüatlar yoxdur, lakin kompleksdə aparılan qazıntı işləri zamanı hamam hissənin apsidalarından birində silindr formasında oyulmuş böyük daş bloku aşkar edilmişdir. İddia edilir ki, bu predmet taxta karkas üzərində yonulmuş və üzəri parça ilə örtülmüş baş geyimi olan qalansuva tavilanı təmsil edir (ill.5). Hesab olunur ki, bu baş geyiminin mərasimlə assosasiya edilməsi Abbasilər dövründə meydana çıxmışdır. Ərəb bədii və tarixi mənbələrində isə qalansuva Əməvilərin mərasimlərdə istifadə etdikləri ən sevimli baş geyimləri olduğu qeyd olunur. IX əsrə aid olan Kitab əl Aghanidə qeyd edilir ki, Xırbət əl-Məfcər kompleksinin sahibi olan II Valid (743-744-cü illər) üzəri qızılla bəzədilmiş bahalı başlıqlardan istifadə edərdi. I Əl-Valid isə Mədinədə yeni məscidin açılışı və xütbə zamanı aqala suva adlanan baş geyimindən istifadə etmişdir. Əməvilərin erkən dövründə bu baş geyimləri ilə yanaşı xəz və parçadan tikilmiş daha kiçik ölçülü modellərdən də istifadə olunurdu.

Orta əsr Əməvilər dövrünün geyim tarixində daha bir maraqlı məqam tiraz sistemi ilə bağlıdır. "Xəlifə Əbd əl-Malik (685-705-ci illər) islam cəmiyyətində tekstilə tiraz sistemini gətirməsi ilə tanınır. Lakin ilk məlum olan emalatxananın yaradılması və idarəçiliyi Hişamın (724-743-cü illər) dövrünə təsadüf edir" katib Cünnəd bin Əbi Xalid belə qeyd edir.Tiraz sözü farsca tərz sözündən olub tikmə, xüsusi geyim, hətta xarici görünüş mənasını verir. Lakin sxolastik yanaşmalar bu sistemin adından da bəlli olduğu kimi sasani aləmindən, yoxsa bizanslardan qaynaqlandığı məsələsində ortaq fikrə gələ bilməmişlər.

İll.5. Xırbət əl-Məfcar. Qalansuva

Sasani Bizans üslubunda naxışlarla bəzədilmiş qırmızı ipəyin qorunub saxlanmış fraqmenti bu dövrdə tiraz parçalarının istehsalatından xəbər verir (ill.6-7). Bu tiraz parçaları eyni metrajdan və yaxud da eyni materialdan hazırlanmış və üzərində sarı ipək tikişlə açıq aydın şəkildə Mərvanın adı qeyd olunmuşdur. Əlavə olaraq heç bir sülalə haqqında informasiya və dəqiq tarix qeyd olunmadığı üçün ya I Mərvan

(684-685) ya da II Mərvanın (744-750) adı qeyd olunmalı idi. Lakin adın qeyd olunduğu tikişin altında istifadə edilən trafaret və ya yazı rəsminin olması bu növ parçaların tək istehsal olmadığını yəni dəfələrlə toxuna biləcəyini göstərir. Tirazın funksiyası XIV əsr ərəb tarixçisi İbn Haldun tərəfindən ən yaxşı şəkildə təsvir edilmişdir: "Bir çox sülalələrin qüdrət və hökmranlıqlarının göstəricilərindən biri adlarını və ya özləri üçün qəbul etdikləri işarələrini ipək(hariri), parça (dibaj) və ya ibris ipəkdən hazırlanmış geyimləri üzərinə yazdırmaq (rasama) idi. Bu yazı parçanın əsas toxunuşunda ya qızıl sapla ya da qızıl olmayan rəngli sapla bəlli edilməli idi. Xəlifə geyimləri (əl-tiyab əl mulukiyə) bu şəkildə atirazla çərçivələnirdi (mulama). Bu bir ləyaqət emblemi olub xəlifələrə ondan istifadə etməklə həm şərəfləndirildiyini həm də səlahiyət verildiyini göstərmək məqsədi daşıyaraq, dövlətin idarəçiliyində məsuliyyət daşıyan biri olduğunu da vurğulayır. Əməvi və Abbasilər sülaləsinin dövründə bu ən vacib və şərəfli bir iş idi.

İll 6. Mərvan tirazı. 684-744 cü illər

X əsrdən etibarən Misirdə üzərində tarixi qeyd edilən və edilməyən, yazıları olan mindən artıq tiraz lentləri nəşr edilmişdir. Ancaq tiraz hələ də, nə fərqli bir tekstil qrupu nə də bütün sosial mənaları ilə bir dəb məhsulu olaraq qəbul edilməmişdir. Tiraz lentlərinin əksəriyyəti daha çox tarixlə bağlı olan epiqrafik məzmuna malik olduqları üçün əsas mənşəyindən ayrılmışdır. Bu səbəbdən alt və üst geyimlərin –turbanların, baş örtüklərinin yaylıqların və şalların bu cür lentlərə malik olmasına rəğmən bu lentlərdən istifadə edilən orijinal geyim nümunələri haqqında çox az məlumat var.

İll.7. Mərvan tirazı. 684-744 cü illər

Bütün bu faktlarla yanaşı ortaya bir sıra suallar çıxır. İslam imperiyasında geyimdə vahid sistem mövcud idimi? Əməvilərin hakimiyyətində olan bütün bölgələrdə istifadə edilən geyimlər tirazla bəzədilmişdirmi? Bəzi tədqiqatçıların ehtimalına görə tiraz emalatxanalarına nəzarət olub, əgər olubsa bəzi qrup tirazların aşağı keyfiyyətli olması nə ilə izah edilir? Sırf dekorativ olub xəttatlıqla bağlı olmayan zolaqları tiraz kimi dəyərləndirmək olarmı? Çünki onlar da kalliqrafik obrazları xatırladan motivlərə mənsubdurlar.

Mərvan tirazına nəzər saldıqda bəlli olur ki, bu parçanın dizayn elementləri qırmızı əsaslı ağac üzərinə toxunmuşdur və burada olan naxışlar kaliqrafik üslubu 680-ci ilin memarlıq üslubu ilə üst-üstə düşərək bu tarixə işarə edir. Bunula yanaşı yazılarla bağlı İfriqiyaya istinad edilməsi tarixçilərdə II Mərvanın zamanında Şimali Afrikanın Kayruan və Tunis bölgəsində Əməvilərin nəzarətinin güclü olmadığı ehtimalını doğurdu. Mərvan tirazından öncəki və yaxud da sonrakı dövrə aid ola biləcək digər tekstil 75X32sm ölçüdə olan (ill.8) sadə və kobud kətan parçasıdır. Mərvan tirazında olduğu kimi rəngli yundan toxunmuş dekorativ lent üzərində İslamdan öncəki dövrlərdə məşhur olan motivlərdən istifadə edilmişdir.

İll.8. Kətan tiraz

Araşdırdığımız dövrün qadın geyimlərinə gəldikdə isə biz yenə də saray freskalarına müraciət edəcəyik. Belə ki, Quseyr Əmrə və Xırbət əl-Məfcar komplekslərində olan qadın təsvirlərində kompozisiya daxilində yerləşdirilmələrinə və ölçülərinə görə Əməvi sarayında ailə üzvlərindən olmayan xüsusi rola sahib qadınlar olduqlarına işarət edir.

Quseyr Əmrənin hamam hissəsində və əsas zalın divarlarında təsvir edilmiş çılpaq və yarıçılpaq qadın fiqurları erkən islam poeziyasında olduğu kimi qadın gözəlliyinin idealını təmsil edirlər. Zala daxil olduqda tamaşaçı dərhal sofitlərdə təsvir edilmiş natural ölçülü qadın fiqurları ilə rastlaşır. Xırbət əl-Məfcardakı gips analoqlarından fərqli olaraq bu fiqurlar daha incə olub saronqaya bənzəyən izar olduğu ehtimal edilən mavi damalı ətəklərdə təsvir edilmişdir. Xırbət əl- Mafcardakı ətəklər isə qırmızı, çəhrayı, qara və ağ zolaqlı olub beldən büzülərək tam mərkəz hissədən aşağıya doğru dalğalanır (ill.9).

İll.9. Xırbət əl-Məfcar. Qadın fiqurları.

İlk baxışda Quseyr Əmrədəki qadın fiqurları bir tək boyunbağı və bağlayıcı kəmərlər istisna olmaqla Xırbət əl-Məfcarda olduğu kimi beldən yuxarı çılpaq təsvir edilmişdir. Sofitlərdə və şimal-qərb hissədəki Qələbə səhnəsinə yaxından diqqətlə baxdıqda qadınların üzərində sinəsinin ortasında və yaxud da altında düymələnmiş dirsəklərə qədər dar qollu şəffaf köynəklərin olduğunu görə bilərik. Belə şəffaf parçaları hələ erkən islam dövründə əldə etmək mümkün idi (ill10).

İll.10. Qüseyr Əmrə sarayı. Qələbə səhnəsindən fraqment. Freska

Mərkəzi arkanın iki divarı arasında təsvir edilmiş xidmətçi qadın fiquru xüsusi biçimli geyimdə təsvir edilmişdir. Qayıq kəsimli, qolsuz çiyinlərdən sallanan uzun xalat bədən formasını təkrarlayır. Baş örtüyü isə çiyinlərin altına düşmüşdür. Xəlifə xidmətçilərinin istifadə etdiyi bəzək əşyalarına bənzər damla və sikkə şəklindəki əşyalara bu qadın fiqurunun və digərlərinin də boynunda rast gəlmək olar.

İll.11. Qüseyr Əmrə sarayı.

Girişdən sağ tərəfdə şimal şərq divarında təsvir edilmiş musiqiçi qadının üzərində isə üçüncü növ qadın geyimi göstərilmişdir. Yanında iki musiqiçi ilə təsvir edilmiş fiqur mavi rəngli tunikada boyun hissə geniş dairəvi kəsimli, dar yarımqollu geyimdə təsvir edilmişdir. (ill 11). Yanındakı iki kişi fiquru isə tac qoyma kompozisiyasında olan geyimlərə bənzər mantiyalarda göstərilmişdir. Sağdakı fleytaçı belinə parça kəmər bağlamış, üzərində rombşəkilli qırmızı rəsmlər var. Həmçinin dördyarpaqlı motivi nümayiş etdirən xaçvarı konstruksiya daxili ikili dairə şəklində tamamlanır. Naxışlar arasında üçyarpaqlı xırda motivlərə də rast gəlinir.

Qəsr əl-Xəyri əl-Qərbi sarayındakı musiqiçilər freskasında qırmızı şalvar və şişuclu ayaqqabı geyinmiş başqa fleytaçı təsvir edilmişdir. Nazik şal çiyinlərdən sürüşərək dizlərə qədər enmişdir. Onu müşayiət edən lütinist qadın kişi geyimini xatırladan paltarı ilə Qüseyr Əmrədə gördüyümüz təsviri xatırladır.

Bu dekorativ sxemlərdə bir neçə tül örtüklər də gözə dəyir. Bununla yanaşı qayda üzrə saçlar açıq, ortadan ikiyə ayrılaraq arxada toplanmışdır. Xırbət əl-Məfcardakı qadın heykəllərində uzun saçlar iki üç dəfə hörük şəklində başın ətrafında dolandırılaraq alın hissədə və qulağın üzərində incə buruqlarla təsvir edilmişdir. Qəsr əl-Xəyridən olan fraqmentlərdə də bu cür saç buruqlarına, hərdən istifadə edilən çadra şəkilli incə baş örtüklərinin təsvirinə də rast gəlinir. Qüseyr Əmrədəki freskada qadınların qulaqlarında xüsusilə bir neçə sikkədən ibarət və ya disk şəklində olan sırğaları da görmək olar(ill.12).

Ehtimal edilir ki, bu rəsmlərdə təsvir edilən Əməvilərin erkən dövründə saraya gətirilmiş kəniz qızlardır. Məlumdur ki, sarayada musiqiçi və rəqs edən qızlar I Əl Validin dövründə sarayın ictimai həyatının əsas hissəsini təşkil edirdi. Hətda III Tazidin (744-cü il) Səlləmə və Həbab adlı xanəndə qızlara olan münasibəti ictimai qınağa da səbəb olmuşdur.

İll.12. Qüseyr Əmrə sarayı. Fraqment.

Əgər bütün bu fərziyyələri nəzərə alsaq o zaman bu tərz geyimlərin Əməvi aristokratiyasının xanımlarının modasını təmsil etməsi mümkün deyildir. Tazidin iki xanəndə xanımla olan münasibətinin cəmiyyətdə yaratdığı rezonans və kənizlərlə bağlı stiqmaya şahidlik edərək göstərir ki, xəlifələrin anaları, bacıları və zövcələrinə saray musiqiçilərinin geyimlərinə bənzər bu cür geyimlərdən istifadə etmək qadağan idi. Lakin bu və digər qrupun geyimlərinin nə ilə fərqləndiyinə dair heç bir məlumat yoxdur: biçim, rəng, tərz, geyim qaydaları məlum deyildir.

Əməvilər dövründə ərəb geyim tarixində ən əhəmiyyətli dəyişiklər məhz ideologiya ilə bağlı idi. Hz.Peyğəmbərin vəfatından yuz il sonra islam qanunlarına uyğun geyim qaydaları Dar-ül İslamda yerini dəbdəbəyə vermişdir. Artıq bu qaydalara yalnız müsəlman asketlər, sufilər riayət edərək geyimlərində Hz. Peygəmbərin sünnətinə uyğun sadəliyi qoruyub saxlayırdılar. Yeni yaranmış müsəlman burjua cəmiyyəti mümkün olan bütün dəbdəbə əlaməti olan vasitələrdən istifadə edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

A.E.Crawley. “Dress”, Encyclopedia of Religion and Ethics, V., Edinburg 1994

A. Bayındır.İslam’da Kılık Kıyafet ve Örtünme, Tartışmalı İlmi Toplantılar, Ensar Yay. İstanbul 2010.

А.А.Али-заде. Исламский энциклопедический словарь – М., Ансар, 2007.

Б.В.Веймарн, Ю.Д.Колпинский. Всеобщая история искусств: в 6т.- Т.2: Искусство средних веков, кн 2. – М.;Искусство, 1961

Б.В. Веймарн. Классическое искусство стран ислама. Памятники мирового искуства – М.,Искусство, 2002.

El Saadawi N. The hidden face of Eve: Women in the Arab world. London. 2007.

F.Challaye. Dinler Tarihi, çev. Semih Tiryakioğlu, İstanbul 1972.

Stillman,Yedida K. / Arab dress: from the down of Islamic to modern times.The Nitherlands. 2003. 22-54.

Т.Г. Нессельштраус.История искусства зарубежных стран. – Т.2: Москва.Академия художеств СССР.1963

https://www.archive.org

https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6546/

https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php

YAZIÇI PSİXOLOGİYASI VƏ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN YARADICILIQDA İZLƏRİ

(Şərif Ağayarın yaradıcılığı əsasında)

WRITING PSYCHOLOGY AND THE INFLUENCE OF WORLDVIEW ON CREATIVITY

(Based on the work of Sharif Agayar)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səltənət Əliyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Böyük elmi işçi

Tanınmış yazıçılarımızdan olan Şərif Ağayarın yaradıcılığında müharibə və onun fəsadları özünə silinməyəcək bir iz buraxmışdır. Şübhəsiz ki, yazıçının Laçın rayonundan olması, uşaqlıq dövrünün həmin hadisələrin cərəyan etdiyi bir zamana düşməsi burada mühüm rol oynamışdır. Ədibin əsərlərini nəzərdən keçirdikdə bir daha əmin oluruq ki, bu, həqiqətən, belədir və fikirlərimizdə yanılmırıq. Hətta yazıçının müharibə və Qarabağ mövzusunda olmayan əsərlərində belə, bu məsələyə bu və ya digər dərəcədə toxunulur. İstər istəməz müəllifin daima bu zərbənin təsiri altında olduğu aşkar şəkildə hiss olunur. Onun "Kərpickəsən kişinin dastanı" povesti, "Şəkil", "Cəfər əminin yolları", "Arıların səssizliyi", "Bir siqaretlik əsgər" və s. hekayələri, "Arzulardan sonrakı şəhər", "Komandir" romanları isə məhz bu mövzuda qələmə alınmışdır. Bu əsərlərdə həmin dövrdə yaşanmış maddi və mənəvi problemlər, müharibənin törətdiyi acı nəticələr, doğma torpaqlara qayıdış həsrəti, yurd sevgisi və s. bu kimi duyğu və düşüncələr öz ifadəsini tapmışdır. Qeyd etmək istərdik ki, Qarabağ müharibəsi ən mükənmməl şəkildə "Komandir" romanında əks olunmuşdur. Bu roman konkret olaraq aprel şəhidi polkovnik - leytenant Raquf Orucova həsr edilmişdir.

Şərif Ağayarın hekayələri içərisində "Şəkil" hekayəsi öz təsiri ilə digər hekayələri geridə qoyur. Bir körpənin çəkdiyi vicdan əzabı oxucunu kövrəldir, təsirləndirir. Onun əhvalına acıdır.

"Cəfər əminin yolları" isə "Şəkil" hekayəsinin davamı kimi görünür. Bu hekayədə də məcburi köçkünlük həyatı yaşayan insanların düşdükləri acınacaqlı vəziyyət göz önünə gətirilir. Hər iki hekayə bu həyatı yaşayan uşağın dili ilə verilir.

Hər iki hekayə mövzu cəhətdən birləşməklə yanaşı, forma xüsusiyyətlərinə görə də paralellik təşkil edir. Belə ki, yazıçının bir sıra əsərlərində istifadə etdiyi struktur əlamətləri burada da özünü göstərir. Müəllif əsəri daha çox finalla başlayır və əsərin gedişində həmin final açılır. Bu əsərin daha oxunaqlı olmasını təmin edir. "Bir siqaretlik əsgər" hekayəsində isə müharibədə oğlundan səbirsizliklə xəbər gözləyən ananın iztirabları əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, ana obrazı Şərif Ağayarın bu mövzuda olan əsərlərində xüsusilə qabardılmışdır.

Açar sözlər : müharibə, psixologiya, Qarabağ, hekayə, ana

The war and its consequences left an indelible mark on the work of one of our famous writers, Sharif Agayar. Undoubtedly, a big role here was played by the fact that the writer comes from the Lachin region and the period of his childhood coincided with these events. When we look at the works of the author, we are once again convinced that this is true and that we are not mistaken in our opinions. Even other works of the author that are not dedicated to the war and the theme of Karabakh concern this issue. It is inevitably obvious that the author is always under the influence of this blow. His short stories «The Epic of the Mason», «Photography », «Ways of Uncle Jafar», «The Silence of the Bees», «The Smoking Soldier» and his other novels «The City After Dreams» and «The Commander» are based on this theme. These works reflected the material and moral problems experienced at that time, the bitter consequences of the war, longing for their native lands, love for the motherland, and so on. It should be noted that the Karabakh war is most fully reflected in the novel «The Commander». This novel is specially dedicated to the April martyr Colonel Raguf Orujov.

Among the stories of Sharif Agayar, the story «Photography» leaves other stories behind in terms of impact. The pangs of the child's conscience strongly affect the reader. Make the reader sympathize with him.

«Ways of Uncle Jafar» is, as it were, a continuation of the story «The Photography». This story also describes the plight of the IDPs. Both stories are told in the language of a child who lived that life. Both stories are thematically related and parallel in form. Thus, the structural features used by the author in a number of works are also reflected here. Thus, the work of the author begins with the finale, and in the course of the work this finale is revealed. This makes the work more readable. The story «The Smoking Soldier» reflects the suffering of a mother who eagerly awaits news from her son during the war. In general, the image of the mother is especially exaggerated in the works of Sharif Agayar on this topic.

Keywords: war, psyxologi, Karabakh, storie, mather\

Hər bir yazıçı ətraf aləmdə müşahidə etdiyi və onun şüraltında hansısa bir cəhətinə görə xüsusi bir iz qoyan hadisəni, mövzunu ədəbiyyata gətirir və onu oxucuya bir az fərqli, öz təxəyyülünə əsaslanaraq obrazlı şəkildə təqdim edir. Və beləliklə də, yaratdığı əsərlərdə o öz ətrafını və istər istəməz öz psixologiyasını da əks etdirmiş olur.

Hadisələrin təqdimatı isə yazıçının həmin hadisəyə hansı psixologiya ilə yanaşmasından asılıdır. Belə ki, yazıçı hadisələri özünün dərk etdiyi və qavradığı, görə bildiyi səviyyədə oxucusuna təqdim edir. Bu məqamda yaradıcının dünyagörüşü də mühüm rol oynayır.

Elə bu səbəbdən yazıçının əsərlərindən onun həyatının müxtəlif dönəmlərində hansı vəziyyətlərdə olduğunu, dünyagörüşünü, hansı psixoloji zərbələrə məruz qaldığını da müəyyənləşdirmək mümkün olur. Belə ki, yaradıcının müşahidə etdikləri şüurunda müəyyən ağrılı, kədərli və ya sevincli izlər buraxır. Şüuraltı qatda özünə yer edir. həmin təəssüratlar isə söz sənəti vasitəsilə oxucuya ötürülür. Başqa sözlə desək, "Müəyyən duyğusal vəziyyətlərdə yaradılan əsər yaradanın affekt halındakı emosiya və fantaziyalarını əyaniləşdirir, bu yaradıcılıq aktının nəticəsini qəbul edən şəxs isə artıq yaşanılmış hisslərə söykənərək ona ünvanlananın ərsəyə gəlməsi prosesindəki halları təkrarlamış olur ki, bu da şüurdakı hazır qəliblərə və təfəkkürə oxşar situasiyalar üçün nəzərdə tutulan adresantla eyni, yaxud bənzər halətin yaşanılmasına əsaslanır. Bunu isə psixoloqlar suffekt, yaxud duyğunun ötürülməsi adlandırırlar". (1, 34) Yuxarıda dediklərimizə əsaslanaraq müasir dövr yazıçılarımızdan olan Şərif Ağayarın dünyagörüşü və psixoloji vəziyyətini, müəyyən situasiyalarda yaşadığı ruhi halı və göstərdiyi əks reaksiyanı da məhz onun əsərləri əsasında dərindən müşahidə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. İlk öncə qeyd edək ki, yazıçı geniş və zəngin dünyagörüşünə malikdir. Belə ki, onun əsərlərinin mövzu dairəsini araşdırdıqca müxtəliflik, rəngarənglik diqqəti cəlb edir. Lakin bu araşdırma zamanı diqqətimizi bir məsələ xüsusilə cəlb edir. Yazıçının əsərlərində: burada istər roman, istər hekayə, istərsə də povest olsun, fərqi yoxdur, hətta ilk yaradıcılıq nümunələri olan şeirlərində belə əks olunan bir əsas mövzu var. Qarabağ, müharibə. Bu mövzu yazıçının ədəbi irsində özünə dərin şəkildə yer etmiş, silinməyəcək bir iz buraxmışdır. Qarabağ, müharibə, müharibənin doğurduğu acınacaqlı vəziyyət, bununla bağlı sosial, psixoloji durumlar, məcburi köçkünlük həyatı, bu həyatın ağrı acılarının ifadəsi dediklərimizin təsdiqi kimi çıxış edir.

Bəs bu nədən qaynaqlanırdı? Müharibə, onun nəticələri yazıçını daha çox düşündürürdümü? Yoxsa başqa bir səbəb var idi?

Əlbəttə, müharibə onu maraqlandırmaya bilməzdi. Lakin yuxarıdakı fikirlərimizə bir daha qayıdaraq əminliklə demək istərdik ki, burada müharibənin müəllifin şüuraltında buraxdığı izlər və aldığ psixoloji zərbələr də mühüm rol oynamışdır. Yəni yazıçının işğala məruz qalmış Laçın rayonundan olması, uşaqlıq dövrünün həmin hadisələrin cərəyan etdiyi bir zamana təsadüf etməsi danılmaz fakt kimi meydana çıxır. Bildiyimiz kimi müharibədə ən çox mənəvi zərbə altına düşənlər də məhz uşaqlar idi. Ədibin əsərlərini nəzərdən keçirdikdə bir daha əmin oluruq ki, bu, həqiqətən, belədir və fikirlərimizdə yanılmırıq. Hətta yazıçının müharibə və Qarabağ mövzusunda olmayan əsərlərində belə, bu məsələyə bu və ya digər dərəcədə toxunulur. Müəllif bundan yan keçə bilmir. T. Əlişanoğlu yazıçının bədii irsində Qarabağ mövzusunun əksini bu cür qiymətləndirmişdir. " Gənc yazıçı Qarabağ dərdini yazmağa, göstərməyə, qabartmağa çalışır. Bu gün isə Şərif Ağayarın mətnlərində(n) 25 ildən də çoxdur həmin bu

(Qarabağ adlı) "iç müharibəs"nə dirənib, heç növ durula bilməyən Azərbaycan həqiqətləri danışır! Yazıçı qələminin boyartımı da elə budur (2, 592)

Məhz bu səbəbdən də biz burada Şərif Ağayarın yaradıcılığında Qarabağ hadisələrinin hansı səviyyədə əksi məsələsinə diqqət edəcəyik. Və qeyd etməyi borc bilirik ki, həmçinin bu mövzu yazıçının yaradıcılığının əsas mövzusu olmaqla yanaşı, daha səmimi və daha duyğulu şəkidə işlədiyi mövzulardandır. Bu əsərlərin dili daha anlaşılan və daha sadədir. Milli çalarlara malikdir və yazıçı mövzu ilə bağlı hər bir əsərində milli kolariti ustalıqla təcəssüm etdirə bilmişdir. Eləcə də bu əsərlər bir növ yazıçının sanki avtobioqrafiyasını da özündə cəmləşdirir. Belə ki, əsərlərini mütaliə etdikcə biz onun hansı çətinliklərdən keçdiyini, müharibənin həyatında hansı izləri buraxdığını aydın şəkildə görür və yazıçını daha yaxından tanımış oluruq. Və sanki bu əsərlər yazıçının həyatı ilə bağlı silsilə əsərlərdir. Yazıçı bu əsərlərində bir obraz kimi, demək olar ki, özünü əks etdirib. Bunu əsərləri diqqətlə oxumaqla asanca müəyyən etmək mümkündür. Və bu müşahidə zamanı istər istəməz müəllifin daima müharibənin vurduğu psixoloji zərbənin təsiri altında olduğu aşkar şəkildə hiss olunur. Onun "Kərpickəsən kişinin dastanı" povesti, "Şəkil", "Cəfər əminin yolları", "Arıların səssizliyi", "Bir siqaretlik əsgər", "Qumru", "Yaddaş", "Balabəy", "Corcinin evi", "Şeqlov üsulu", "Məsmə üçün dua", "İşğaldan bir gün əvvəl", "Hərbi-siyasi məsələ", "Qonşu" və s. hekayələri, "Arzulardan sonrakı şəhər", "Komandir" romanları isə məhz bu mövzuda qələmə alınmışdır. Bu əsərlərdə həmin dövrdə yaşanmış maddi və mənəvi problemlər, müharibənin törətdiyi acı nəticələr, müharibənin insanların sonrakı talelərində oynadığı arzuolunmaz rolu, doğma torpaqlara qayıdış həsrəti, yurd sevgisi və s. bu kimi duyğu və düşüncələr öz ifadəsini tapmışdır. Qeyd etmək istərdik ki, Qarabağ müharibəsi ən mükənmməl şəkildə "Komandir" romanında əks olunmuşdur. Bu roman konkret olaraq aprel şəhidi polkovnik - leytenant Raquf Orucova həsr edilmişdir.

Biz romanda fədakar, vətənpərvər bir hərbçinin həyat yolunu izləyirik. Eyni zamanda ananın vətənlə eyniləşdirilməsi, hər ikisinin itirilməsinin övladlar üçün faciə səviyyəsinə qaldırılması romanda ən diqqət çəkən məqamlardandır. Lakin burada qeyd etmək istərdik ki, bir obraz kimi biz müəllifi burada görmürük. Başqa sözlə desək, "bu müəllifin (Şərif Ağayarın) yeğanə romanıdır ki, müəllif kimi bütün sarsıntılarını mətnə ötürə bilsə də, obraz kimi ondan kənarda qala bilmişdi".(3, 164) Bu da yəqin ki, romanı qələmə alarkən müəllifin müşahidələrinə deyil, qəhrəmanla bağlı sənədlərə, döyüş yoldaşlarının, ailəsinin xatirələrinə əsaslanması ilə bağlı idi.

Ümumiyyətlə, Şərif Ağayarın yaradıcılığında müharibə və müharibənin nəticəsindən doğan sosial, psixoloji məqamlarlın əks olunması iki formada özünü göstərir.

1. Müharibə
2. Müharibədən sonrakı vəziyyət

Qeyd etmək istərdik ki, müharibə səhnələri yazıçının yaradıcılığında elə də çox deyil. Bu səhnələri yalnız "Komandir" romanında görmək mümkündür. Burada da daha çox döyüşçüləri, daha dəqiq desək, kəşfiyyatçıları arxada, adətən, pusquda görürük. Döyüş barədə isə qəhrəmanalrın dilindən eşidirik..

Müharibənin fəsadlarının ifadə olunmasına görə də iki yerə ayrılır.

1. Bir sıra əsərlərdə bütövlükdə müharibənin fəsadlarından bəhs olunur. Belə ki, müharibənin törətdiyi ağır gün-guüzəranla bağlı məqamlar çoxluq təşkil edir və daha çox da bu bölmə bu mövzu üzərində qurulub. Məsələn, "Şəkil", "Arıların səssizliyi", "Yaddaş", "Cəfər əminin yolları", "Qumru" "Corcinin evi" "Balabəy" və s hekayələri bu qəbildəndir.

2. Digər qrupda daxil olan əsərlər bütövlükdə bu məsələyə həsr olunmasa da, işarələr vardır. Bu da müharibənin yazıçının şüuraltında buraxdığı izlərin nəticəsidir. Və yazıçınnı dünyagörüşünün əksidir.

Bu əsərlərdə müxtəlif obrazlar müxtəlif situasiyalarda, fərqli problemlərlə

təsvir edilmişdir. Lakin taleləri acınacaqlı keçən müxtəlif tipli obrazları onların çətinliklərlə dolu məcburi köçkün həyatı, yurd itkisi, vətən sevgisi birləşdirir. Bu obrazlar içərisində kimlər yoxdur? Ovlad itirmiş, övlad yolu gözləyən analar, yurd sevgisi ilə yanan atalar, övladının sağalması üçün hər cür vəziyyətə düşən ata, müharibənin soyuq yellərinin körpə qəlblərini cilik cilik edən körpələr, təhsili

yarımçıq qalan gənclər, bir sözlə, maddi imkansızlığın, evsizlyin, çarəsizliyin çətin duruma saldığı insanlar və hər bir hadisədə təhkiyəçi rolunu oynayan, özü də hadisələrin iştirakçısı olan müəllif.

Diqqətimizi ilk cəlb edən ayrı-ayrı əsərlərdə verilən ana obrazları oldu. Çünki müharibədə körpələr qədər analar da əziyyət çəkir. Min bir əziyyətlə böyütdüyü övladlarını başlarına nə gələcəyindən xəbərsizcə göz yaşları içərisində müharibəyə göndərirlər.

Bu əsərlərin hər birində bir-birindən fərqli ana obrazları yaradılmışdır. Lakin onların hamısını birləşdirən bir ümumi cəhət övladlarına bağlılıqları, onlar üçün hər şeydən keçməyə hazır olmalarıdır. "Komandir" romanından tutmuş "Bir siqaretlik əsgər" hekayəsinə qədər bu belədir.

"Şəkil" hekayəsində övladı ilə qayınatası arasında qalan ana barışdırıcılıq fumksiyasını yerinə yetirir. O, övladı ilə babasının arasındakı gərginliyi götürməyə çalışır. Bunun üçün əsl analara xas bir nəvazişlə aşağıdakı sözləri deyir. Və sonda istəyinə nail olur.

""Babanın elə davranmasına baxma. Səni çox istəyir, körpə vaxtı lüt soyundurub köynəyinin altından qoynuna salırdı, qarnından öpürdü, boğazını, sinəni bal kimi yalayırdı, sən də maşallah, ağappaq, koppuş uşaqdın, qorxurdum bir gün hopp eləyib udar səni!

Güldüm xeyli xoşuma gəldi. Amma şəklin gözlərini tökməyə peşman olmadım" (4, 8)

Ananın sözləri övladının beyninə ömürlük həkk olunur. İlk başlanğıcda qəlbi babasına qarşı kinlə dolu olan uşağın anasının dediklərinə reaksiyası diqqəti cəlb edir. Lakin hələ peşman deyil. Amma həyat onu sınadıqca, babası ilə birgə keçirdiyi ağır günlərin acısını yaşadıqca bu qədər ağır yükün altında babasının danlaqlarının, onu incitmələrinin heç bir anlamı qalmır. Çünki artıq uşaq qəlbi ilə enişli yoxuşlu həyat yollarını sürətlə keçib istəmədən qəlbən və ruhən böyümüşdür. İndi onun bircə dərdi vardı. O da əvvəlki yurdlarına qayıtmaq.

Və düşdüyü bu burulğanın içərisində hər dəfə babasına qarşı etdiyi səhvləri düşünəndə və eləcə də onu bağışladıqca anasının sözlər beynində səslənir və onun uşaq qəlbini daha da kövrəldir. Bu da ananın barışdırıcılıq funksiyasını uğurla yerinə yetirməsinin göstəricisi kimi çıxış edir.

"Cəfər əminin yolları" hekayəsində isə biz ananı bir qədər fərqli formada görürük. "Şəkil"dəki ana nə qədər təmkinli səbirlidirsə, burada ana o qədər səbirsizdir. Lakin o da övladına bağlı, onun üçün narahat olan, tələş keçirən bir obrazdır. O, istəyini bu cür ifadə edirdi. Sonda bütün çırpıntılarına baxmayaraq xəstə balasını itirən ananın etdiyi hər bir hərəkət də başa düşüləndir. Bu fikir babasına qarşı olanlardan narahatlıq keçirən uşağa cavabı zamanı Ziyad kişinin dilindən çox gözəl şəkildə əsərdə də ifadəsini tapıbdır.

""Ağlama, mənim blam, ağlama", - səsi titrədi. – "Balamın dədəsi heç vaxt yalan danışmaz. Mədinə bibini də qınama, dərdindən bilmir neyləsin". (4, 38)

Deməli, müəllif də hay-küyünə baxmayaraq bir ana üçün övlad itkisinin böyük bir faciə olduğunu düşünərək öz düşüncələrini Ziyad kişinin dili ilə ifadə etmişdir.

Övladı ilə sınanan başqa bir ana obrazı isə "Bir siqaretlik əsgər" hekayəsində verilmişdir. Bu hekayədə oğlu əsgər gedən ananın gözləri yoldadır. Əvvəllər övladından xəbər tuta bilsə də, son zamanlar heç bir xəbər-ətər yoxdur. Bu da ananı pərişan etmişdir. O övladından xəbər gətirən adam üçün hər şey etməyə hazırdır. Təki övladından xəbər versinlər. Bu ananın özünəməxsus qanunları vardır. Lakin biz sonda ananın bir xəbər üçün bu qanunları necə ürəklə pozduğunun da şahidi oluruq. Ana üçün xəbərin doğrululuğu, yanlışlığı bəlkə də, önəmli deyil. Əsas odur ki, oğlundan xəbər gəlib. Ona görə də ana ondan siqaret almağa gələn gənclərin şirin yalanına aldanır.

Beləliklə, "Bir siqaretlik əsgər" hekayəsində müharibədə oğlundan səbirsizliklə xəbər gözləyən ananın iztirabları təsirli bir dillə əks olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, ana obrazı Şərif Ağayarın bu mövzuda olan əsərlərində xüsusilə qabardılmışdır.

Yazıçının yaradıcılığında analar qədər atalar da ön planda verilir və iztirab çəkirlər. "Arıların səssizliyi", "Şəkil", "Cəfər əminin yolları", "Şeqlov üsulu", "Kərpickəsən kişinin dastanı" əsərlərində biz belə obrazların əhatəsinə düşürük.

"Şəkil" hekayəsində oğlu itkin düşən, yerindən-yurdundan olan Ziyad kişinin bir də gözləri tutulur. Bu hekayədə Cəfərlə bərabər yurd itkisini yaşayan atanın iztirabları "Cəfər əminin yolları" hekayəsində daha geniş verilmişdir. Həyatda bütün inamının öldüyü, hamıdan kənar gəzdiyi, heç kəsin onu anlamadığı bir zamanda həmişə incitdiyi nəvəsi ona təskinlik verir, qayğısına qalır. Müharibə, dərd-bəla onları barışdırır. Və yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Cəfər əminin yolları" elə "Şəkil" hekayəsinin davamı kimi görünür. Bu hekayədə də məcburi köçkünlük həyatı yaşayan insanların düşdükləri acınacaqlı vəziyyət göz önünə gətirilir. Hər iki hekayədə təhkiyəçi bu həyatı yaşayan, böyüklər qədər, bəlkə də, onlardan daha çox dərdə, qəmə batan, hər şeyin günahkarı özünün şıltaqlığının olduğunu düşünən uşaqdır.

Hər iki hekayə mövzu cəhətdən birləşməklə yanaşı, forma xüsusiyyətlərinə görə də paralellik təşkil edir. Belə ki, yazıçının bir sıra əsərlərində istifadə etdiyi struktur əlamətləri burada da özünü göstərir. Müəllif əsəri daha çox finalla başlayır və əsərin gedişində artıq başa qayıtmalı oluruq. Yəni finala. Bu əsərin daha oxunaqlı olmasını təmin edir.

"Şeqlov üsulu" hekayəsində məcburi köçkün həyatı yaşayan atanın xəstə övladı üçün hansı çətinliklərdən keçməsi verilməklə, həm də məcburi köçkünlərin sosial, maddi vəziyyətlərinə toxunulmuşdur.

Müharibənin həyatını korladığı daha bir obrazdan Mədət kişidən "Arıların səssizlityi" hekayəsində söhbət açılır. Mədət kişi məcburi köçkün həyatı yaşayır. Müharibə nəticəsində hər şeyini: varını, dövlətini, yurdunu, ev-eşiyini itirən Mədət kişi məskən saldığı obada bir də namusunu itirir. Bunun da nəticəsində hamı ondan üz çevirir. Ancaq bu məsələdə Mədət kişinin günahı yoxdur. Mədət kişi belə düşünür. Artıq heç nəyi qalmayan Mədət kişi bütün olanlara səbəb olaraq "Şəkil" hekayəsindəki uşaq kimi müharibəni, bu həyatı günahlandırır. Üzünü öz elinə tutur. Əvvəlki yurduna getməyə dartınır. Əslində isə burada simvolik bir məna da vardır. Belə ki, Mədət kişi əslində elinə, obasına üz tutmaqla əvvəlki şən günlərinin həsrətindədir. O günlərə qayıtmağa çalışır. O da müharibənin bədbəxt etdiyi adamlar sırasındadır.

Yazıçınnı Qarabağ müharibəsində uşaqların çəkdikləri əzabların ifadəsinin ən gözəl nümunəsi elə "Şəkil" hekayəsindəki körpənin həyatıdır ki, biz bunun davamını "Cəfər əminin yolları"nda görürük. Bu hekayə öz təsiri ilə digər hekayələri geridə qoyur. Bir körpənin çəkdiyi vicdan əzabı oxucunu kövrəldir, təsirləndirir. Onun əhvalına acıdır. "Şəkil" hekayəsinin əvvəlində hələ müharibəni anlamayan uşağın sonda qəlbində çox böyük mənəvi iztirablar daşıdığı məlum olur. Hekayənin əvvəlindən ən böyük dərdi babası olan bu uşaq müharibənin bütün ağır nəticələrini kiçik qəlbində daşımağağ məcbur edilmişdir.

İndi düşdüyü çətin bir vəziyyətdə onu babasına qarşı duyduğu küskünlük yox, babasının gözlərinin kor olması, evləri, itkin düşən əmisi maraqlandırır. Və bütün bu bədbəxtliklərin baş verməsinin əsas səbəbkarının isə onun etdiyi sonuncu əməlin olduğuna inanır. Kiçik qəlbi ilə vicdan əzabı çəkir. Şəkildəki babasının gözlərini oymaqla qisas ala biləcəyini düşünəcək qədər sadəlövh olan uşağın bir neçə ay içərisində daxilən necə böyüdüyünün şahidi oluruq.

Bu hekayələrdə məcburi köçkün həyatı yaşayan insanların acınacaqlı vəziyyətinə işarələr vardır. Evlərinin olmaması, uşağın ayaqyalın gəzməsi, bu səbəbdən də xəstələnməsi, "Cəfər əminin yolları"nda hökumətdən pul almaq üçün insanların müəyyən yalanlara əl atmaları və s. bu qəbildəndir.

"Qar yağanacan birtəhər dözdük. Əslində dözə bilmədik. Neçə dəfə xəstələndik. İki inəyimiz qızdırıb öldü. Ayaqlarım yara tökdü. Elə incidirdi ki! Babam məni obadakı balaca, ağ vaqona – yardım həkimlərinin yanına aparanda "Ayaqqabısı yoxdur", - deməyə utandı. Dedi nadincliyindən ayaqyalın gəzir. Qara dikdabanlı ucaboy həkim məlahətli səsi ilə tərcüməçiyə söylədi ki, bir daha ayaqyalın gəzməyim, bədənimdə yağtikanı zəhərinə allergiya var. Ayaqlarımın çirkinə və yaralarıma görə həkimdən utandım, onları oturduğum çarpayının altında gizlətməyə çalışdım. Dikdabanlı həkim bunu görüb qəribə bir doğmalıqla gülümsəyəndə özümü lap itirdim. Başımı aşağı saldım. (4, 15)

Müharibə mövzusunda yazılmış hekayələr içərisində "Yaddaş" hekayəsi də maraq doğuur. "Yaddaş" hekayəsində yataqxanada sığınacaq tapmış Köçəri kişinin timsalında torpaq itkisi yaşayıb həyatları məhv olan məcburi köçkünlərin vəziyyətləri təsvir olunur. Lakin hekayənin sonluğu başa düşülən deyil. Sonluğa diqqət edək.

" "Onu sinəmə sıxdım. "Narahat olma, Köçəri dayı! Nə qədər mən sağam heç bir qurumsaq Zəngilana qayıda bilməz! Ürəyini buz kimi saxla." Dedim və tütün iyi verən bığlarının saralan yerindən öpdüm". (4, s 200) Fikrimizcə, hekayənin sonluğunun bu cür bitməsi qəbul edilən deyil. Bəlkə də, müəllif bununla məcburi köçkünlərin qəlbində ümid işığının söndüyünə işarə etmişdir. Necə yəni, heç kim Zəngilana qayıda bilməz. Bəlkə, müəllif daima təkrar edilən o ifadəni Hamımız qayıdacağıq" ifadəsini yenidən təkrar etmək istəməyib? Amma hər halda sonluğun bu cür biitirilməsi elə də uğurlu alınmayıb.

Müəllifin əsərlərində məkan məsələsi də diqqət çəkən məqamlardandır. Belə ki, ilk olaraq yurdlarını tərk edən zaman Hacı Süleymanlıda yaşayan məcburi köçkünlərin sonrakı mərhələdə Ağcabədidə, sonra Bakıda yataqxanada məskunlaşşmalarının şahidi oluruq. Və şübhəsiz, müəllif də onların içərisindədir.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, yazıçının yaradıcılığında müharibənin doğurduğu acı nəticələr ən incə detallarına qədər əks etdirilmişdir ki, bu da bu əsərlərə həm də tarixi əks etdirən sənədlər kimi yanaşmağa əsas verir.

ISTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əzizağa Nəcəfov. Füzuli:şairin yaradıcılıq psixologiyasıBakı, 2012, 140 s.

2. Tehran Əlişanoğlu Milli nəsrdə Azərbaycan obrazı : tarix və müasirlik kontekstində, Bakı2017 s. 616.

3. Nərgiz Cabbarlı Romanın hüdudsuz eksperiment imkanları. "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 2020, № 11, s. 162-168

4. Şərif Ağayar Arıların səssizliyi. Bakı, 2020, 304 s.

HEYDƏR ƏLİYEV: TARİX YARADAN SİYASI XADİM, DÖVLƏT QURUCUSU

HAYDAR ALIYEV: TARIH YAZAN BIR SIYASI ŞAHSIYET, DEVLET KURUCUSU

HEYDAR ALIYEV: A POLITICAL FIGURE WHO MADE HISTORY, STATE FOUNDER

Ayətxan Ziyad

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi.

https://orcid.org/0000-0002-0034-6736

Babək İsgəndərov

araşdırmacı hüquqşünas

ÖZET

Her zaman ulusal bağımsızlığı için savaşan Azerbaycan halkı yirminci yüzyılda iki kez bağımsızlığını ilan edebildi: 28 Mayıs 1918 ve 18 Ekim 1991.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu ve bu devletin üç renkli bayrağının yaratıcısı Mohammad Amin Resulzadeh, ulusal bayrağa hayranlığını şöyle dile getirdi: "Bir kez yükselen bir bayrak bir daha düşmez."

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Mohammad Amin Resulzadeh'in bir kitabı, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'ndaki ev müzesinin çalışma odasında M.K.Atatürk'ün kütüphanesinde korunmaktadır. 1923 yılında arap alfabesiyle basılmıştır. Kitabın arka sayfasında M.K.Atatürk'ün arap alfabesiyle yazılmış notları korunmuştur: "Dünyayı senden üç yıl önce gördüm. Ama tüm türk aleminde ilk defa türk cumhuriyeti (bağımsızlık) bayrağını siz kaldırdınız, ben de elinizden alıp Türkiye'nin üzerine salladım ki bayrak düşmesin. "Hayır" dersen, bu bayrak düşmez" [www.youtube.com https://youtu.be/sQRjebKVVgs Kemal Samadzade. "Atatürk'ün Resulzade hakkında söyledikleri". Profesör Shirmammad Huseynov'un gazeteci Mirshahin ile yaptığı röportajdan].

M.A.Resulzadeh'in "Bir kere yükselen bayrak bir daha düşmez" sözleri ve M.K.Atatürk'ün "Düşmez dersen bu bayrak düşmez" sözleri 70 yıllık bir aradan sonra söylense de milli lider Haydar Aliyev onları ölümsüzleştirdi. . Azerbaycan uzun yıllar dünya güçleri arasında bu bayrakla temsil edilmiştir.

Bugün her ilerici azerbaycanlı, Haydar Aliyev'in Azerbaycan'ın asırlardır süren bağımsızlık ve egemenlik hayalinin ebediyetini sağladığını söyleme hakkına sahiptir. Büyük liderin hangi işleri, cumhuriyetimizin devlet tarihine sonsuza dek bıraktığı hangi anıtlar bize düşünme hakkını veriyor?! Makale bu soruları yanıtlıyor.

Anahtar kelimeler: ulusal lider, vizyon sahibi, bağımsızlık, egemenlik, istihbarat.

ABSTRACT

The people of Azerbaijan, who have always fought for their national independence, were able to declare their independence twice in the twentieth century: May 28, 1918 and October 18, 1991.

Mohammad Amin Resulzadeh, the founder of the Azerbaijan Democratic Republic and the creator of the tricolor flag of this state, expressed his admiration for the national flag: "A flag that is raised once will not fall again."

A book of Mohammad Amin Resulzadeh, the founder of the Republic of Azerbaijan, is preserved in the library of MK Atatürk in the study room of the house museum in Dolmabahçe Palace in Istanbul. It was published in 1923 with the Arabic alphabet. On the back of the book, MK Atatürk's notes written in Arabic alphabet are preserved: "I saw the world three years before you did. But for the first time in the whole Turkish world, you raised the flag of the Turkish republic (independence), so I took it from your

hands and waved it over Turkey so that the flag would not fall." If you say "no, this flag will not fall" [www.youtube.com https://youtu.be/sQRjebKVVgs Kemal Samadzade. "What Atatürk Said About Resulzade". From Professor Shirmammad Huseynov's interview with journalist Mirshahin].

Although M.A.Resulzadeh's words "Once a raised flag will not fall again" and MKAtatürk's words "If you say it will not fall, this flag will not fall" were uttered after a 70-year hiatus, national leader Haydar Aliyev immortalized them. . Azerbaijan has been represented by this flag among world powers for many years.

Every progressive Azerbaijani today has the right to say that Heydar Aliyev achieved the eternal dream of Azerbaijan's centuries-old independence and sovereignty. What works of the great leader, what monuments that our republic left forever in the history of the state give us the right to think?! The article answers these questions.

Keywords: national leader, visionary, independence, sovereignty, intelligence.

GİRİŞ

Hər zaman öz milli dövlət müstəqilliyi uğrunda mübariz olan Azərbaycan xalqı XX əsrdə dövlət müstəqilliyini iki dəfə elan etməyə müvəffəq ola bilib: 1918-ci il mayın 28-də və 1991-ci il oktyabrın 18-də.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi və bu dövlətin üçrəngli bayrağının təsisçisi və yaradıcısı olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə öz dövlət bayrağına vurunluğunu belə ifadə edib: “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz”.

M.K.Atatürkün Istanbulda Dolmabahçe sarayında ev muzeyində iş otağındakı kitabxanasında Azərbaycan Cumhuriyyətinin yaradıcılarından Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bir kitabı qorunur. 1923-cü ildə, ərəb əlifbası ilə nəşr edilib. Kitabın arxa səhifəsində M.K.Atatürkün ərəb əlifbası ilə yazmış olduğu qeydlər qorunur: “Mən dünyaya səndən üç sənə erkən göz açmışam. Ancaq bütün türk aləmində Türkün cumhuriyyət (*istiqlal*) bayrağını ilk dəfə sən qaldırmısan və bayraq enməsin deyə mən sənin əlindən alıb Türkiyə üzərində dalğalandırmışam. ”Enməz” demisən, bu bayraq enməyəcəkdir” [5].

M.Ə.Rəsulzadənin qətiyyətlə söylədiyi “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz”, M.K.Atatürkün inamla dilə gətirdiyi ”Enməz” demisən, bu bayraq enməyəcəkdir” kəlamlarını 70 illik zaman fasiləsindən sonra da olmuş olsa, Azərbaycan Respublikası üçün ümummili lider Heydər Əliyev əbədiləşdirdi. Və artıq illərdir ki, Azərbaycan dünya dövlətləri sırasında bu bayraqla qərar tutur.

Tarixi faktdır ki, Azərbaycanın əsrlər boyu çarpışdığı müstəqillik və suverenlik arzularının əbədiliyini XX əsrin sonuncu onilliyində məhz Heydər Əliyev təmin etmişdir. Ulu öndərin hansı əməlləri, respublikamızın dövlətçilik tarixi üçün həmişəyaşar qoyduğu hansı yadigarlar bu düşüncə haqqını bizə verir? Məqalədə bu sorğular cavablandırılır.

ARAŞDIRMA

Heydər Əliyev nəinki müstəqil və suveren Azərbaycan qurmağa müvəffəq olmuşdur, bu dövlətin “memarı və qurucusu” anlamlarını da öz adına yazmışdır, eyni zamanda özünün ən böyük şah əsəri olan Azərbaycanımızın həmişəyaşarlığını təmin etmişdir, dünyanın fövqəldövlətlərini AZƏRBAYCAN adında bir məmləkəti tanımağa, O-nunla hesablaşmağa sövq etmişdir. Heydər Əliyev idarəetmə məktəbi elə bir ümmandır ki, ora baş vuran hər kəs hər dəfə təzə nə isə “görür”, kəşf edir, öyrənir.

Tarix XX əsrdə Heydər Əliyev dühasını öz yaddaşına yazmışdır.

Bu söylədiklərimiz O-nun Azərbaycana bir lider olaraq rəhbərlik etdiyi illərin nəticəsi. Ancaq Heydər Əliyev yalnız bu illər civarında deyil, bütün siyasi yaşamı boyunca və hər sahədə lider, Azərbaycanımızın hüdudlarına sığmayan bir şəxsiyyət. Belə ki, onun xarakterindəki “*xalqının arxası, dayağı, hər bəladan hifz edən”* olmaq kimi xilaskarlıq məziyyətləri hələ gənclik illərindən *(ADU-da (indiki BDU-da) təhsil*

aldığı və keçmiş SSRİ zamanının «KQB»-sində şöbə rəisi işlədiyi illərdən), öz müəllimini «KQB» maşınının mənfur caynaqlarından xilas etdiyi zaman kəsiyindən çoxlarına əyan olmuşdu.

Keçmiş SSRİ dövlətinin zaman-zaman müxtəlif adlar altında təzahür edən «qəzəb dalğası» Heydər Əliyevin Azərbaycana ilk rəhbərliyi zamanında (1969-1982-ci illər) «dissident» dalğası ilə əvəzlənəndə, Azərbaycanın dövlət başçısı bu dəfə də və təkrar-təkrar sinəsini irəli verməklə nə qədər ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimini bu «qəzəbin» nəticələrindən öz fitri siyasi qabiliyyəti sayəsində hifz etmişdir.

Sovet idarəetmə "maşını"nın qeyri millətlərin (xalqların) övladlarını qəbul etməyə "qısqanclıq" göstərdiyi bir zamanda Moskvanın – Kremlin Azərbaycan adında kiçik bir respublikanın övladını, onun siyasi gücünü, qüdrətini, idarəetmə peşəkarlığını və əzmini, onu tanıyanlar və tanımayanlar arasındakı nüfuzunu etiraf etməsi Heydər Əliyev dühasının rus şovinizmi üzərində qələbəsi demək idi.

Heydər Əliyevin həyat yolu və fəaliyyəti Azərbaycan dövlətinə, Azərbaycan xalqına Ulu Tanrının əvəzsiz töhfələrindən biridir. O, Azərbaycanımızın inkişafının davamlı və yenilməz olması üçün möhtəşəm bir təməl, sarsılmaz bir özül yaradıb, mütərəqqi, ümummilli ənənələr formalaşdırıb.

...Xalqının, dövlətinin qürur ünvanı olan bu insanın özü bir tarixdir – bu günümüzün, sabahımızın tarixi. O-nun özü bir tarix yaratmışdır - 1969-2003-cü illərdə Azərbaycanımız üçün etdikləri ilə. Hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur ki, Heydər Əliyev irsini və bu irsin davamlı olaraq zaman-zaman gerçəkləşən nəticələrini görsün, təhlil etsin və öyrənsin.

Harada işləməsindən və yaşamasından asılı olmayaraq Ulu öndər siyasi hakimiyyətdə olduğu bütün illər ərzində *(bir qərinəlik yaşam müddətində)* bilavasitə öz xalqı, ölkəsi ilə bağlı olmuşdur ki, bu zamanın 22 ili Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin yaddaşında iki dövr qismində qorunur: respublikamızda birinci dəfə siyasi hakimiyyətdə olduğu 1969-1982-ci illər (12 il) və ikinci dəfə siyasi hakimiyyətdə olduğu 1993-2003-cü illər (10 il). Bu illərin zamanı çalxalandıran gərdişini fövqəl zəkasının qüdrətinə tabe edən Heydər Əliyev, AXC-nin 1918-1920-ci illlərdə "dadını dadmış olduğu" cəmi 23 aylıq müstəqilliyindən sonrakı zaman civarında - 70 illik "müasir müstəmləkəçilkdən" sonra Azərbaycanımıza əbədiyaşarlıq və əbədi suverenlik qazandırmışdır. Və ölkəsi üçün bu etdiklərinin nəticəsi olaraq *(Senekanın məşhur "Həyat uzunluğuna görə deyil, mənasına görə ölçülür" kəlamının diktə etdiyi kimi)* Azərbaycanın dövlətçilik tarixində özünün həmişəyaşarlığını təmin etmişdir.

Bu üzdəndir ki, bu gün bu insan haqqında keçmiş zamanda danışmaq mümkün deyil. O, hər zaman və hər yerdə bizimlədir: Xiyabanlarda, bağ və parklarda heykəlləşmiş siması ilə, cild-cild elmi və bədii ədəbiyyatlarda haqqında yazılanlarla...

Bu gün dövlət səviyyəsində qazanılan hər bir uğurda O-nun arzuladıqlarının, əməyinin və xalqı üçün etdiklərinin nəticələri görünür. Bu üzdəndir ki, hər bir Azərbaycan övladı öz məfkurəsində Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixində müstəsna rolu olduğunu düşünmək haqqı duyur.

Bu məqam üçün 1993-cü il iyun ayının 15-də, AR Ali Sovetinin sədri seçilən zaman Azərbaycan xalqına verdiyi vədə diqqət yetirək: "Sizi əmin edirəm ki bütün imkanlardan istifadə edib bu böyük vəzifəni, ağır bir yükü aparmağa çalışacağam və bu vəzifənin ləyaqətlə yerinə yetirilməsinə səy edəcəyəm. Bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının bugünkü ağır, mürəkkəb və gərgin vəziyyətini tam məsuliyyətlə dərk edirəm. Bu vəzifəni üzərimə götürərək öz məsuliyyətimi anlayıram və bunların hamısını rəhbər tutaraq əlimdən gələni edəcəyəm" [1. s.9]. Yaxud, başqa bir məqamda söylədiyi kəlmələri xatırlayaq: "Mənim həyatım xalqa məxsusdur və bundan sonra da həyatımın qalan hissəsini də xalq üçün əsirgəməyəcəyəm. Həyatımın mənasını ancaq xalqa sədaqətlə xidmət etməkdə görürəm. Mənim üçün ən böyük mükafat bundan sonra da xalqın etimadını doğrultmaqdan ibarətdir" [3. s.3].

"İdeologiya - inqilablar dövründə, keçid dövründə, köklü islahatlar dövründə lazım olur. Başlıca məqsədə çatdıqdan sonra isə əldə olunmuş sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi durumun, burada artıq qərarlaşmış və hüquqi aktlarla təsbit edilmiş ictimai münasibətlər sisteminin milli-hüquqi və milli-siyasi dəyərlər kompleksi kimi qorunmasından gedir" [2. s.5].

Ümummilli lider 32 illik hakimiyyəti dövründə ayrı-ayrı zaman çərçivələrində bu üç dövrün hər birinin öncədəngöräni, şahidi, hərəkətverici qüvvəsi və bayraqdarı olmuşdur. 1991-ci ilin dekabrında Türkiyənin "Zaman" qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibəsində Azərbaycana hakimiyyətinin birinci

dövrünü (1969-1982-ci illər) xatırlayan Heydər Əliyev demişdir: "Mən SSRİ respublikalarının nə vaxtsa müstəqillik əldə edəcəklərini düşünürdüm. O illərdə Azərbaycanın da müstəqil bir dövlət olmasını arzu edirdim" [4. s.7].

O-nun fövqəlzəkasının, fövqəl siyasət sahibi olmasının nəticəsidir ki, Azərbaycanımızın XX əsrin sonuncu bir qərinəlik məsafəsindən start götürən inkişaf və tərəqqi yolu XXI əsrin elə ilk illərində özünün bir çox problemlərinin, o cümlədən ordu quruculuğundakı mövcud problemlərin də zamanında həllinə sahib durdu.

Bu uzaqgörənliyin nəticələri Azərbaycanımız 1991-ci ildə müstəqillik əldə edəndən sonrakı bütün taleyüklü məsələlərdə özünü göstərmişdir.

Ulu Öndərin o vədələr Almaniyada xidmət edən general Valeh Barşatlının geri çağrılıb Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinə rəis təyin edilməsinə müvəffəq olması *(hansı çətinliklər bahasına olmuş olsa da)* bu niyyətdən irəli gəlirdi.

Heydər Əliyevin milli hərbi kadrlar hazırlığı sahəsində müdrik addımlarından biri də Hərbi Təmayüllü İnternat Məktəbin və APİ-də (indiki ADPU-da) "İbtidai Hərbi Hazırlıq və Fiziki Tərbiyə" fakültəsini yaratması olub. Bu niyyətlərini həyata keçirərkən kifayət qədər maneələrlə üzləşmiş olsa da, öz uzaqgörən siyasəti ilə bütün sədləri dağıda bilib - 1971-ci ilin noyabrında İxtisaslaşdırılmış 2 saylı İnternat Məktəbə bayraq təqdimatı zamanı həmin məktəbə Azərbaycanda ilk hərbi məktəbin rəisi olmuş Cəmşid Naxçıvanskinin adının verildiyini qürurla bəyan edib.

SSRİ Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının 1978-ci il yığıncağının qərarı, SSRİ Müdafiə və Təhsil nazirliklərinin birgə təqdimatı əsasında SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Aleksey Nikolayeviç Kosıginin sərəncamı ilə yaradılan "İbtidai Hərbi Hazırlıq və Fiziki Tərbiyə" fakültəsində respublikanın ümumtəhsil məktəbləri üçün ildə 200 nəfərə qədər leytenant rütbəli ibtidai hərbi hazırlıq müəllimi hazırlanması planlaşdırılırdı. 1981-ci ildə yaradılan fakültə SSRİ-də dördüncü, Zaqafqaziyada birinci və yeni ixtisas idi. Fakültənin təşkili ulu öndər Heydər Əliyevin ciddi səyi nəticəsində başa gəlmişdi. Bu, elə düşünülmüş, müqəddəs addım idi ki... Ölkəmiz dövlət müstəqilliyini bərpa edəndə və I Qarabağ müharibəsində "İbtidai Hərbi Hazırlıq və Fiziki Tərbiyə" fakültəsinin məzunları milli ordumuzun zabitlərindən oldular.

Ümummilli liderin milli hərbi kadrlar hazırlığı işindəki bu uzaqgörən siyasəti son uc olaraq bu gün milli ordumuzun və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Cənubi Qafqazda aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

"Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!" kəlmələrini hər bir Azərbaycan gəncinin ürəyinə yazmaqla, düşüncələrə diktə etməklə doğma respublikamıza, dövlətçiliyimizə sevgi duyğularımızı birəbeş artırıb. Vücudumuza elə gücdə vətənpərvərlik, vətəndaşlıq duyğuları aşılayıb ki... Bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşının düşüncələrində hər haldan öncə Vətən torpağıdır, Azərbaycanımızdır. II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan gəncliyinin elliklə vətəni düdafiəyə qalxması dediklərіomizin israrlı təsdiqidir.

Qürur duyulasıdır ki, Ulu öndər Azərbaycanımızı idarə etmək məsuliyyətini özünün ən layiqli varisinə - İlham Əliyevə etibar edib. Cənab İlham Əliyev də öz növbəsində dövlətiidarəetmə işindəki əməlləri və dünyaya səs salan II Qarabağ müharibəsindəki tarixi qələbə ilə həm Ümummilli liderin, həm də Azərbaycan xalqının etimadına layiq olduğunu təsdiq edib. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı fəxr edə bilər ki, respublikamızda 1969-cu ildən başlayan tərəqqi yolu daim inkişafdadır. Ulu öndər Heydər Əliyev "məktəbindən" dərs alan cənab Ali Baş Komandan - prezident İlham Əliyev bu yolu öz yenilikləri və Qarabağ probleminə baxışı ilə zənginləşdirərək şərəf və ləyaqətlə davam etdirir.

El deyimidir: "Həmişə son üçün, nəticə üçün çalış". Nəticə bir qərinəlik siyasi hakimiyyəti dövründə əməllərinə ixtiyar sahib - Heydər Əliyev - zaman-zaman xatırlanacaq fəxri titulları və bütövlük, müstəqillik, suverenlik qazanmış "Azərbaycan" adında bir dövlətin əbədiliyini qərarlaşdırması ilə tarixin yaddaşında. Heydər Əliyevin özündən sonra Azərbaycan dövlətçiliyi üçün formalaşdırdığı elə bir etibarlı özül, ümummilli ənənələr sayəsindədir ki, bu gün Azərbaycan

- Müasir demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu olan, yüksək vətəndaş cəmiyyəti təşəkkül tapmış respublika;

- Yüksək milli-mənəvi dəyərlərə malik, elmi, təhsili və mədəniyyəti qısa zaman kəsiyində əsrləri qabaqlamış sivil, bəşəri dövlət!

NƏTİCƏ

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanımızda dövlətçilik ənənəsinin formalaşması, 200 illik monarxiya və 70 illik kommunist rejimi buxovlarında qalan, öz müstəqilliyinə həsrət bir xalqın (dövlətin) suverenlik arzularına əbədilik qovuşması problemləri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Məqalədə Ümummilli lider Azərbaycan dövlətçiliyinin və xalqının tarixində silinməz iz qoymuş, hər bir Azərbaycan vətəndaşının ürəyində özünə sevgi abidəsi ucaltmış əbədiyaşar lider olaraq təqdim olunur. Bu dahi insanın adı ilə rastlaşarkən Ulu öndəri tanıyıb-bilənlərin gözləri önündə xeyirxahlıq nümunəsi olan bir insanın müdrik obrazı canlanır.

Məqalədə "Heydər Əliyev kimdir?" sualı xüsusi şəklində də olsa cavablandırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dövləti 30 il bu şəxsiyyətin idarəçiliyi ilə dünya arenasına çıxıb, tanınıb. RSFSR-ın hərbi müdaxiləsi nəticəsində sələflərinin (*AXC-nin qurucuları olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyski, Xosrov bəy Sultanov, Məmmədhəsən Hacınski, Nəsib bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Camo bəy Hacınski, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov və Xudadat bəy Məlik-Aslanovun ...*) yarımçıq qalmış arzuları Heydər Əliyevin sarsılmaz iradəsi, müdrik siyasəti sayəsində həyata vəsiqə alıb, tamlaşıb. Faktlarla təsdiq olunur ki, nəinki müstəqillik illərində, keçmiş SSRİ-nin müstəmləkəsi olduğu dövrdə də Heydər Əliyev öz ölkəsinin müstəqil dövlət kimi formalaşması qayğısına qalıb. Onun müdrik siyasətinin nəticəsi olan azərbaycanlı gənclərin dünyada tanınan ali məktəblərdə və SSRİ-nin hərbi məktəblərində təhsil almaq üçün göndərilməsi işi Ulu öndərin Azərbaycanımızı müstəqil görmək arzuları yolunda atdığı addımlardandır. Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti üçün etdikləri "Ümummilli lider", "Ulu öndər", "Fövqəlzəka sahibi", "Azərbaycanın memarı və qurucusu", "Azərbaycanın dövlətçilik konsepsiyasının yaradıcısı" kimi anlamlarla xalqının yaddaşında yaşamasının qarantı olmuşdur.

Açar sözlər: ümummilli lider, uzaqgörən, müstəqillik, suverenlik, zəka.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı-Azərnəşr-1997, 610 səh.

2. Xəlilov Səlahəddin. "Heydər Əliyev və milli ideologiya", İpək yolu ("Azərbaycan universitetinin məqalələr toplusu"), №2, 2008, səh.:5-9.

3. Musayev Akif. "Azərbaycanın müasir inkişaf tarixi ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır". İpək yolu ("Azərbaycan" universitetinin məqalələr toplusu"), №2, 2008, səh.:2-4.

4. "TV plyus. "Əbədiyyət" jurnalı (Bakı-2007. Copyright "TV plyus").

İNTERNET RESURSLARI

5. www.youtube.com https://youtu.be/sQRjebKVVgs Kamal Səmədzadə. "Atatürkün Rəsulzadə haqqında dedikləri". Professor Şirməmməd Hüseynovun jurnalist Mirşahinlə müsahibəsindən.

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARINDA TEKNOSTRES DÜZEYİNİN BELİRLENMESİ

DETERMİNATION TECHNOSTRESS LEVEL IN PROFESSIONAL ACCOUNTANTS

Yüksek Lisans Öğrencisi Aydan GÜLMEZ

Munzur Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0001-8825-1012

Dr. Öğr. Üyesi Zülkif YALÇIN

Munzur Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-4118-8316

ÖZET

Bireylerin çevreden gelen baskı ve olumsuz uyarılara vermiş olduğu tepkiye stres adı verilmektedir. Stresin bir alt türü olan teknostres, teknolojinin hayatın her alanına hücum etmesi nedeniyle günümüzde sıkça bahsedilir bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgi-iletişim teknolojileri ve dijital dünyanın ortaya çıkardığı teknostres kavramı çoğunlukla; kişinin hızla değişen teknolojiye ayak uyduramama, teknolojik araçları kullanamama nedeniyle ortaya çıkan stres türü olarak tanımlanmaktadır. Finansal işlemlerin çoğunun bilgi teknolojileri sayesinde yapıldığı günümüzde, işletmelerin mevcut ve gerekli finansal bilgilerini ortaya çıkaran ve kayıt altında tutan muhasebe meslek mensuplarının teknostrese maruz kalması kaçınılmaz bir durumdur. Söz konusu finansal bilgilerin elde edilmesi, kayıt altına alınması ve raporlanması gibi birçok faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarının, işletmeler açısından büyük önem taşıyan bu finansal bilgileri ortaya çıkarılması sürecinde bilgi teknolojilerini kullanmaması düşünülemez. Bilgiye ulaşmanın yanı sıra elde edilen bilgilerin güvenli şekilde saklanmasının da aynı zorlukta faaliyet gerektirdiği günümüzde, işletmeler için hayati önem taşıyan finansal bilgilerin depolanması ve saklanması durumu, muhasebe meslek elemanlarının mevcut teknolojik bilgilerinin sürekli olarak güncel tutması zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Çalışmanın amacı mesleki sorumluluklar gereği bilgi ve iletişim teknolojileriyle sürekli olarak etkileşim içerisinde bulunan muhasebe meslek mensuplarının bu etkileşim sonucunda ortaya çıkan teknostres düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Yapılan bu çalışmada muhasebe meslek mensuplarının iş hayatında maruz kaldığı teknostres düzeylerinin belirlenmesi amacıyla Türkiye genelinde faaliyette bulunan Serbest Muhasebeci Mali Müşavir (SMMM) ve Yeminli Mali Müşavirlerin teknostres düzeyleri incelenmiştir. Çalışmamız S.P.S.S. paket programında analiz edilmiş olup çoktan seçmeli soruları içermektedir. Hazırlanan anket soruları online ortam aracılığı ile Türkiye genelinde faaliyet gösteren muhasebe 398 meslek mensubuna ulaştırılarak cevaplanmıştır. Çalışma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının teknostres düzeylerinin yoğun teknolojik etkileşime rağmen orta seviyede olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmanın daha önce Türkiye genelinde muhasebe meslek mensuplarına yapılmamış olmasına dikkat çekilerek bilimsel çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Stres, Teknostres Yönetimi, Muhasebe Mesleği.

ABSTRACT

Stress is given to the response to negative stimuli from the environment. Technostress, which is a sub-type of stress, is a concept that is mentioned by name. About information-communication technologies and the concept of technostress turning into the digital world; Useful tools as the type of stress that arises because of the inability to keep up with technology for the person. Benefiting from more than just the right to technostress of professional accountants on record who take advantage of existing and unsuitable conditions, where financial information can be exploited. It can be mentioned that the members of the profession, who are engaged in activities such as gains that can be taken into the evaluation, planning and planning the preparations, use information technologies that benefit from this evaluation, which

gives great importance. Information can be reviewed as well as an important point of interest as a great candidate is here. Responsibilities for the purposes of the study are important and professionals consisting of technostres related to communication technologies will benefit from this issue. In this study, the technostress visual of the Independent Accountant and Financial Advisor (SMMM) in Turkey in the technostress exhibition tour of the professionals at the workplace activities. Our work S.P.S.S. It has been analyzed in the package program and includes multiple choice questions. The prepared survey questions were answered by sending them to 398 accounting professionals operating throughout Turkey via the online environment. As a result of the study, it was concluded that the technostress levels of accounting professionals are at a moderate level despite intense technological interaction. It is aimed to contribute to scientific studies by drawing attention to the fact that this study has not been done to accountancy professionals in Turkey before.

Keywords: Stress, Technostress, Accounting Profession.

GİRİŞ

Bilgi çağı olarak adlandırılan günümüzde, giderek artan ihtiyaçlara aynı hızda cevap verebilmek ve sıkı rekabet ortamında ayakta kalmak amacıyla gerek işletmeler gerekse çalışanlar baskı altında kalmaktadır. Bu durum bireylerde istenmeyen fiziksel ve psikolojik olumsuzlukları beraberinde getirmektedir. Çevreden gelen olumsuz uyaranlara ve baskılara, birey bazen fiziksel bazen de psikolojik tepkiler vermektedir. Verilen bu tepkilere stres adı verilmektedir. Ortaya çıkan stres, çalışanların performansı ve verimi üzerinde olumsuz etkiler bırakmakta, bu durum bireyin kendisinden başlayarak işletme faaliyetlerine de yansımaktadır. Günümüz koşullarında teknolojinin vazgeçilmez bir unsur olduğu düşünüldüğünde, çalışanların hızla gelişen teknolojilere ayak uydurabilmeleri için maruz kaldıkları etkenler, strese yeni bir bakış açısı getiren "Teknostres" olarak adlandırılmaktadır.

İşletmelerin her geçen gün daha da artan rekabet koşullarında hayatlarını sürdürebilmeleri için günümüzde fiziksel sermayenin yanında bilgi sermayesine de sahip olmaları gerekmektedir. Bilişim teknolojileri gerekli olan bilgilere daha kolay ulaşmanın yanında var olan bilgilerin istenilen zaman, yer ve kişilere ulaştırılmasında vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu teknolojiler sektörde ve rekabette işletmeleri ön plana çıkarmakta, aynı zamanda bazı sektörlerde belirleyici rol oynamaktadır. Bu teknolojileri güncel tutan işletmeler rakiplerine göre avantajlı konuma geçeceklerdir. Ayrıca teknolojinin verimliliğe olan katkısı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Söz konusu bu etkenler düşünüldüğünde teknolojinin iş hayatının vazgeçilmez bir parçası olması, insanları bu teknolojileri takip etmeye zorlamaktadır. Hızla değişen teknolojilere adapte olma problemi beraberinde teknostres kavramını ortaya çıkarmaktadır. "Teknoloji kullanım seviyesine hızla adapte olabilen, insanlar olduğu gibi teknolojiyi kullanamayan veya kullanımından rahatsız olan insanlar da bulunabilmektedir" (Kumar ve ark., 2017). Teknolojinin getirdiği yenilikler sayesinde iş verimi artmakla beraber yapılan iş sayısı da artmaktadır. Aynı zamanda kullanılan teknolojilerin öğrenilmesi ve güvenli bir şekilde kullanılması için gerekli bilgi birikiminin olmaması, gerek yazılımları gerekse teknolojik aletlerin sürekli değişmesi, bireyleri bu hızlı değişimi takip etmeye zorlaması, internet teknolojisi sayesinde meslek faaliyetlerinin zaman ve mekan sınırından çıkarak bireyleri her yerde ve her anda çalışmaya maruz bırakması, son olarak kişinin çalışma ortamında kendisinden daha fazla teknolojik bilgiye sahip çalışanların bulunması nedeniyle mevcut mesleki konumunun tehdit edildiği düşüncesi teknostres nedenleri arasında sayılabilir.

Muhasebe mesleği, birincil amacı kar elde etmek olan işletmelerin bunu sağlamak amacıyla atacakları finansal adımların öncesinde ve sonrasında yol gösterici olması nedeniyle önemi yadsınamayacak bir meslektir. İşletmelerde ortaya çıkan finansal bilgileri sınıflayan, kaydeden, raporlayan ve yorumlayan bir meslek olmasının yanında gerek üst yönetim gerekse mükelleflerin talep ettikleri bilgileri zamanında işleyerek ve raporlayarak sunmaları gerektiğinden teknolojiyle iç içe olan bir meslektir. Bunun yanında E-Defter, E-İrsaliye, E-Fatura gibi dijital ortamlarda yapılan faaliyetler düşünüldüğünde muhasebe meslek mensuplarının teknostrese maruz kalmaları kaçınılmazdır. Yapılan bu çalışmada muhasebe meslek mensuplarının teknostres düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde stres kavramı açıklanmıştır. Ayrıca bireysel ve örgütsel stres belirtileri ile strese neden olan bireysel, örgütsel ve çevresel nedenler üzerinde durulmuştur. Stresin ortaya çıkardığı fiziksel ve davranışsal ve psikolojik sonuçlar değerlendirilmiş, aynı zamanda stres yönetimi hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde teknostres kavramı incelenerek, teknostres boyutları ve modelleri üzerinde durulmuştur. Teknostrese neden olan durumlar ve teknostresin etkileri ve belirtileri açıklanmıştır. Son olarak teknostresi azaltıcı durumlar değerlendirilmiştir.

Son bölümde ise Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği tarafından yetkilendirilen SMMM ve YMMM odalarına bağlı 398 muhasebe meslek mensubu ile iletişime geçilerek yapılan "Teknostres Ölçeği" anketinin analiz sonuçları açıklanmış ve buna bağlı olarak önerilerde bulunulmuştur.

1- STRES VE TEKNOSTRES KAVRAMI

Literatürde stres ile ilgili birçok tanım bulunmaktadır. Bütün tanımlarda strese neden olan bir uyarıcının olduğu kabul edilmektedir. Bu uyarıcı, fiziksel veya psikolojik olabilir. Kişi bu uyarıcıya çeşitli şekilde reaksiyon göstermektedir. Bu kapsamda stres "*bir kişinin, üzerinde belirli bir uyarıcının neden olduğu aşırı psikolojik ve fiziksel taleplere uyum gösterme sırasında verdiği yanıt"* şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle stres, canlıların bireysel ve çevresel denge durumlarını değiştirmeye çalışan etkenlere karşı verdiği psikolojik ve biyolojik tepkilerin tamamıdır. Stres sürecinde strese neden olan uyarıcıların yanı sıra bireyin bu uyarıcıya yüklediği anlam ve baş etme mekanizmaları da önemlidir (Işıkhan, 2017).

Stres tek başına var olan bir durum değildir. Bu konuda yapılan çalışmaların çoğunda stres neden olan birçok kaynağın olduğu ortaya çıkmıştır. Işık, gürültü gibi dikkati etkileyen fiziksel eksiklikler, temel ihtiyaçları gidererneme durumundan kaynaklı gerginlik (uykusuzluk, yetersiz beslenme),iş ile ilgili faktörler(Sınav, denetleme, iş ortamının sıkıcı olması), sosyal faktörler (Ayrımcılık, toplumla ilgili sorunlar, şahsi problemler) gibi nedenler strese neden olan kaynaklar olarak sıralanmaktadır.

Stresin bir alt türü olan ve 1984 yılında ilk kez Dr. Craig Brod tarafından terim olarak kullanılan teknostres, kullanılan yeni teknolojilere uyum sorunu nedeniyle ortaya çıkan, modern bir adaptasyon hastalığı olarak tanımlanmıştır. Brod teknostresi bir hastalık olarak tanımlamasına karşın diğer araştırmacılar tarafından teknostres bir hastalıktan ziyade gelişen teknolojilere uyumsuzluk olarak nitelendirilmiştir (Doğrular, 2019). Ayrıca Tarafdar ve meslektaşları (2007) teknostresi kişinin bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı konusunda yetersizliği sonucunda ortaya çıkan bir uyum sorunu olarak nitelendirmiştir. Bunun yanında Tarafdar ve arkadaşları teknostresin beş boyutu olduğunu ifade etmiş ve bu boyutlar; tekno aşırı yük, tekno istila , tekno karmaşıklık, tekno belirsizlik ve tekno güvensizlik olarak belirtmişlerdir. (Tarafdar, Ragu-Nathan, Ragu-Nathan, & To, 2007)

Teknostrese neden olan etkenler bulunulan sektörde kullanılan teknolojinin yoğunluğu ve kişilerin bilgi düzeylerine göre değişiklik gösterebilir. Teknostresin oluşmasında ana nedenin aşırı bilgi yüklemek olduğunu ileri süren Gorman (2001) ve Kupersmith (2003) ile Akhtari ve ark. (2013) teknostres nedenlerini: teknolojideki hızlı değişimler, yeterli eğitimin verilmemesi ve iş baskısındaki artışlar olarak üç grupta toplamıştır. Briner ve Hockey (1988) ise bilgi teknolojilerinden ileri gelen stresi sınırlayıcı faktörler, işle ilgili özellikler, kurumsal kararlar ve kişisel özellikler şeklinde dört gruba ayırmışlardır (Akınoğlu, 1993)

2- MUHASEBE MESLEĞİ

Muhasebe birimi işletmelerde yöneticilerin gereksinim duyduğu tüm mali bilgilerin saklandığı yer olup, aynı zamanda yöneticilere bilgi akışını gerçekleştiren birimdir (Ömürbek ve Türkoğlu, 2013). Muhasebe mesleği işletmelerin finansal hareketlerini izlemekte ve bu hareketleri belirli tarih sırasına göre parasal karşılıklarıyla kaydetmektedir. Dolaysıyla oluşabilecek yanlış bir hesap ya da tüm sürecin sonunda ortaya çıkacak olan tablolara ve raporlara yansıyacağından işletme hem maddi hem de zaman anlamında

zarara uğrayacaktır. Bu yüzde muhasebe mesleği yanlış yapmayı ve ilgisiz çalışmayı kabul etmemektedir.

SMMM ve YMM olarak muhasebe meslek mensuplarının bu unvanlara sahip olmaları için kanunlarda belirtilen şartları taşımaları gerekmektedir. Bu şartlar genel şartlar ve özel şartlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Genel şartlar; T.C. Vatandaşı olmak, medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olmak, kamu haklarından mahrum olmamak, kasten işlenen bir suçtan dolayı bir yıl veya daha fazla süreyle hapis cezasına ya da affa uğramış olsa bile devletin güvenliğine karşı suçlardan mahkûm olmamak, ceza veya disiplin soruşturması sonrasında meslekten çıkarılmış olmamak, meslek şeref ve haysiyetine aykırı durumlarda bulunmamaktır. (URL-1, 1989).

SMMM olabilmenin özel şartları ise; hukuk, iktisat, maliye, işletme, muhasebe, bankacılık kamu yönetimi ve siyasal bilimler dallarında eğitim veren kurumlardan en az lisans seviyesinde mezun olmakla birlikte, burada belirtilen bilim dallarından lisansüstü seviyesinde diploma almış olmak, üç yıl stajını serbest muhasebeci mali müşavir veya yeminli mali müşavir yanında yapmış olmak, serbest muhasebeci mali müşavirlik sınavını kazanmış olmak, serbest muhasebeci mali müşavirlik ruhsatını almış olmak gereklidir(URL-1, 1989).

YMM olabilmenin özel şartları ise; en az 10 yıl serbest muhasebeci malî müşavirlik yapmış olmak, yeminli malî müşavirlik sınavını vermiş olmak, yeminli malî müşavir ruhsatını almış olmak, şartları aranır (URL-1, 1989).

YÖNTEM

Evren ve Örneklem

Çalışma, Türkiye genelinde faaliyet gösteren SMMM (Serbest Muhasebeci Mali Müşavir) ve YMM'ler (Yeminli Mali Müşavir) ile Google Form ortamına aktarılan anket aracılığı ile sanal ortamda gerçekleştirilmiştir. Türkiye genelinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının tamamına ulaşmanın zor olması sebebiyle basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmıştır. TÜRMOB'dan (Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği) alınan verilere göre 2022 Mayıs ayı itibari ile Türkiye genelinde 77 SMMM odasına kayıtlı ve faaliyette olan SMMM (Serbest Muhasebeci Mali Müşavir) sayısı 118.013, yine Türkiye genelinde 8 YMM odasına kayıtlı olarak faaliyette bulunan YMM (Yeminli Mali Müşavir) sayısı ise 4.889'dur. Dolaysıyla araştırmanın evrenini oluşturan TÜRMOB'a kayıtlı muhasebe meslek mensubu sayısının toplamda 122.902 olduğu bilgisine ulaşılmıştır. %95 güven aralığında ve %5 örneklem hatası ile hesaplandığında 383 kişiyle görüşülmesinin uygun olduğu saptanmış olup, çalışma kapsamında 398 meslek mensubuna ulaşılarak ölçek uygulanmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların vermiş oldukları cevaplara ilişkin frekans dağılımı

	Kesinlikle Katılmıyorum		**Katılmıyorum**		**Kararsızım**		**Katılıyorum**		**Kesinlikle Katılıyorum**		
	n	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**x̄**
Tekno İş Yükü											
İŞYK1	60	15,1	206	51,8	36	9	72	18,1	24	6	2,48
İŞYK2	64	16,1	190	47,7	28	7	87	21,8	29	7,3	2,57
İŞYK3	96	24,1	130	32,7	50	12,6	87	21,9	35	8,8	2,59
İŞYK4	52	13,1	140	35,2	41	10,3	132	33,2	33	8,3	2,88
İŞYK5	47	11,8	110	27,6	42	10,6	100	25,1	99	24,9	3,24
Tekno Karmışıklık											
KRMŞ1	68	17,1	155	38,9	35	8,8	72	18,1	68	17,1	2,79
KRMŞ2	72	18,1	200	50,3	47	11,8	62	15,6	17	4,3	2,38

KRMŞ3	58	14,6	120	30,2	107	26,9	94	23,6	19	4,8	2,74
KRMŞ4	44	11,1	81	20,3	53	13,3	192	48,2	28	7	3,20
KRMŞ5	72	18,1	175	44	35	8,8	102	25,6	14	3,5	2,53
Tekno Belirsizlik											
BLRSZ1	23	5,8	74	18,6	62	15,6	197	49,4	42	10,6	3,40
BLRSZ2	18	4,5	59	14,8	51	12,8	236	59,3	34	8,5	3,53
BLRSZ3	19	4,8	67	16,8	54	13,6	234	58,8	24	6	3,44
BLRSZ4	13	3,3	47	111,8	35	8,8	255	64,1	48	12,1	3,70
Tekno İstila											
İSTLA1	32	8	71	18,3	33	8,3	127	31,9	133	33,4	3,64
İSTLA2	61	15,3	160	40,2	46	11,6	89	22,4	42	10,6	2,73
İSTLA2a	21	5,3	122	30,7	75	18,8	143	35,9	37	9,3	3,13
İSTLA2b	18	4,5	60	15,1	61	15,3	222	55,8	37	9,3	3,50
İSTLA3	39	9,8	91	22,9	37	,3	174	43,7	57	14,3	3,30
Tekno Güvensizlik											
GVN1	50	12,6	108	27,1	65	16,3	141	35,4	34	8,5	3,00
GVN2	57	14,3	109	27,4	57	14,3	89	22,4	86	21,6	3,10
GVN3	149	37,4	149	37,4	35	8,8	43	10,8	22	5,5	2,10
GVN4	75	18,8	108	27,1	107	26,9	69	17,3	39	9,8	2,72

Tabloda yer alan bilgiler incelendiğinde ankete katılan muhasebe meslek mensupları "tekno iş yükü" alt boyutu altında yer alan sorulardan en çok katıldıkları önermenin $\bar{x}$=3,24 ortalama ile "Çalıştığım yerde iş yüküm çok fazladır, çünkü kullandığım teknoloji gittikçe karmaşıklaşıyor." önermesinin olduğu görülmektedir. Bununla beraber katılımcıların en az katıldıkları önermenin $\bar{x}$=2,48 ortalama ile "Çalıştığım yerde kullanılan teknolojinin, beni çok daha hızlı iş yapmaya zorlaması beni strese sokuyor." önermesidir.

Tekno karmaşıklık alt boyutu incelendiğinde bu alt boyut içerisinde muhasebe meslek mensubu çalışanlarının en çok katıldığı önermenin $\bar{x}$=3,20 ortalama ile "Çalıştığım yerde kullandığım teknoloji konusunda bana göre daha bilgili iş arkadaşlarım vardır." önermesinin olduğu görülmektedir. Katılımcıların bu alt boyut içerisinde en az katıldıkları önerme $\bar{x}$=2,38 ile "Yeni bir teknolojiyi öğrenmek ve kullanmak için çok uzun zamana ihtiyacım olur." önermesidir.

Tekno belirsizlik alt boyutunda bulunan önermelerden ortalaması $\bar{x}$=3,70 olan "Kullandığımız teknolojik cihazlara sıklıkla güncellemeler yapılır." önermesi, ankete katılanların en çok katıldığı önermedir. Bu alt boyutta katılımcıların en az katıldığı önerme $\bar{x}$=3,40 ortalama ile "Çalıştığım yerde sürekli yeni teknolojileri kullanırız." önermesidir.

Tekno istila alt boyutu incelendiğinde ankete katılan muhasebe meslek mensubu çalışanlarının en çok katıldığı önermenin $\bar{x}$=3,64 ortalama ile "İşle ilgili mobil cihazlar nedeniyle tatilim sırasında bile işimle iletişimde olmalıyım." önermesinin olduğu görülmektedir. Bununla beraber katılanların en az katıldığı önerme $\bar{x}$=2,73 ortalama ile "Güncel kalmak için tatilimi hafta sonu feda etmeliyim" önermesidir.

Bir diğer alt boyut olan tekno güvensizlik alt boyutunda katılımcıların en çok katıldığı önermelerin, $\bar{x}$=3,10 ortalama ile "Yerime başkasının geleceği korkusuyla yeteneklerimi sürekli güncellemem gerektiğini hissediyorum" önermelerinin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte muhasebe meslek mensubu çalışanlarının bu alt boyutta en az katıldığı önerme $\bar{x}$=2,10 ortalama ile "Mevcut teknoloji hakkında daha iyi bilgi gösteren iş arkadaşlar tarafından tehdit ediliyorum." önermesidir.

Tablo 2. Ankete katılan muhasebe meslek mensuplarının cinsiyete göre t testi tablosu

	Cinsiyet	N	ORT	Ss	t	P
Tekno İşyükü	Kadın	204	2,7637	,88516	,273	0,785
	Erkek	194	2,7371	1,04706		
Tekno Karmaşıklık	Kadın	204	2,9578	,86440	5,750	0,001
	Erkek	194	2,4825	,78020		
Tekno Belirsizlik	Kadın	204	3,5233	,77349	,134	0,894
	Erkek	194	3,5129	,77808		
Tekno İstila	Kadın	204	3,2284	,77024	-.840	0,401
	Erkek	194	3,2948	,80676		
Tekno Güvensizlik	Kadın	204	2,8995	,93262	3,847	0,001
	Erkek	194	2,5490	,88279		
Teknostres Genel	Kadın	204	3,0627	,63073	2,629	0,009
	Erkek	194	2,9052	,55976		

Tablo incelendiğinde teknostres ölçeğinin geneli için yapılan t testi sonucunda cinsiyet ortalamaları arasında anlamlı bir farkın olduğu sonucuna varılmıştır (t=398=2,629, p=0,009<0,05).

Tablo 3. Ankete katılan muhasebe meslek mensuplarının unvana göre t testi tablosu

	Cinsiyet	N	ORT	Ss	t	P
Tekno İşyükü	SMMM	366	2,7907	,95247	2,814	0,005
	YMM	32	2,2938	1,02105		
Tekno Karmaşıklık	SMMM	366	2,7481	,86543	2,022	0,050
	YMM	32	2,4750	,71977		
Tekno Belirsizlik	SMMM	366	3,5096	,77719	-0,753	0,452
	YMM	32	3,6172	,75130		
Tekno İstila	SMMM	366	3,2913	,76102	2,094	0,044
	YMM	32	2,9125	,99798		
Tekno Güvensizlik	SMMM	366	2,7602	,91771	2,319	0,021
	YMM	32	2,3672	,93753		
Teknostres Genel	SMMM	366	3,0100	,59049	2,721	0,007
	YMM	32	2,7106	,66698		

Tablo incelendiğinde teknostres ölçeğinin geneli için yapılan t testi sonucunda unvan ortalamaları arasında anlamlı bir farkın olduğu sonucuna varılmıştır (t=398=2,721, p=0,007<0,05).

Tablo 4. Ankete katılanların kıdemlerine göre ANOVA tablosu

	Çalışılan Yıl	N	Ort	Ss	Varyansın Kaynağı	KT	sd	KO	F	p	Post Hoc
Teknostres	1-3	59	2,9897	,62353	**G. Arası**	3,303	4	0,826	2,312	0,057	
	4-7	54	2,9855	,67409	**G. İçi**	140,393	393	0,357			
	8-11	113	3,1050	,50713	**Toplam**	143,696	397				
	12-15	39	3,0167	,67802							
	15 üzeri	133	2,8741	,59979							
	Toplam	**398**	**2,9859**	**,60163**							

Yapılan Anova testinde ankete katılan muhasebe meslek mensuplarının teknostres açısından çalışılan yıla (kıdem) göre aralarında anlamlı fark olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır (F=2,312, p=0,0,057>0,05).

Tablo 5. Ankete katılanların günlük bilgisayar kullanım saatlerine göre ANOVA tablosu

	Bilgisayar Kullanım Saati	N	Ort	Ss	Varyansın Kaynağı	KT	sd	KO	F	p	Post Hoc
Tekno İş Yükü	1 saatten az	5	2,6400	,87636	**G. Arası**	1,324	4	,331	0,352	0,842	
	1-2	12	2,8833	,90838	**G. İçi**	369,390	393	,940			
	2-3	23	2,9043	,75527	**Toplam**	370,715	397				
	3-5	46	2,8304	1,07577							
	5 üzeri	312	2,7244	,96999							
	Toplam	**398**	**2,7508**	**,96633**							
Tekno Karmaşıklık	1 saatten az	5	3,0800	,97570	**G. Arası**	3,400	4	,850	1,159	0,329	
	1-2	12	2,7167	,65204	**G. İçi**	288,228	393	,733			
	2-3	23	3,0435	,91245	**Toplam**	291,628	397				
	3-5	46	2,6348	,88474							
	5 üzeri	312	2,7109	,85284							
	Toplam	**398**	**2,7261**	**,85708**							
Tekno Belirsizlik	1 saatten az	5	3,1000	1,24499	**G. Arası**	1,602	4	,401	0,655	0,617	
	1-2	12	3,5625	,64071	**G. İçi**	236,703	393	,602			
	2-3	23	3,3913	,74172	**Toplam**	238,305	397				
	3-5	46	3,6033	,66578							
	5 üzeri	312	3,5200	,78968							
	Toplam	**398**	**3,5182**	**,77477**							
Tekno İstila	1 saatten az	5	3,0400	,95289	**G. Arası**	1,497	4	,374	0,600	0,663	
	1-2	12	3,1000	,64102	**G. İçi**	244,991	393	,623			
	2-3	23	3,4609	,59524	**Toplam**	246,489	397				
	3-5	46	3,2391	,77359							
	5 üzeri	312	3,2590	,80616							
	Toplam	**398**	**3,2608**	**,78796**							
Tekno Güvensizliz	1 saatten az	5	2,2000	,64711	**G. Arası**	8,998	4	2,250	2,677	0,032	1-3
	1-2	12	2,9375	,94222	**G. İçi**	330,195	393	,840			3-1
	2-3	23	3,1848	,84684	**Toplam**	339,193	397				3-4

	3-5	46	2,5054	,98811							3-5
	5 üzeri	312	2,7284	,91265							4-3
	Toplam	**398**	**2,7286**	**,92433**							5-3
Teknostres Genel	1 saatten az	5	2,8261	,57926	**G. Arası**	1,163	4	,291	0,802	0,524	
	1-2	12	3,0217	,48575	**G. İçi**	142,533	393	,363			
	2-3	23	3,1890	,55642	**Toplam**	143,696	397				
	3-5	46	2,9546	,63886							
	5 üzeri	312	2,9767	,60389							
	Toplam	**398**	**2,9859**	**,60163**							

Teknostres ölçeği tüm alt boyutlarıyla birlikte genel olarak değerlendirildiğinde, muhasebe meslek mensupları arasında gün içerisinde bilgisayar kullanım saatleri arasında anlamlı bir farkın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (F=0,802, p=0,524>0,05).

Tablo 6. Ankete katılan muhasebe meslek mensuplarının mesleklerini yürütme şekline göre t testi tablosu

	Mesleği Yürütme	**N**	**ORT**	**Ss**	**t**	**P**
Tekno İş Yükü	Bağımlı	185	2,6724	1,01668	-1,498	0,135
	Bağımsız	213	2,8188	,91735		
Tekno Karmaşıklık	Bağımlı	185	2,4930	,87103	-5,223	0,001
	Bağımsız	213	2,9286	,79276		
Tekno Belirsizlik	Bağımlı	185	3,3365	,84656	-4,392	0,001
	Bağımsız	213	3,6761	,66949		
Tekno İstila	Bağımlı	185	3,1081	,89612	-3,581	0,001
	Bağımsız	213	3,3934	,65398		
Tekno Güvensizlik	Bağımlı	185	2,6446	1,03655	-1,666	0,970
	Bağımsız	213	2,8016	,80989		
Teknostres Genel	Bağımlı	185	2,8388	,66103	-4,583	0,001
	Bağımsız	213	3,1137	,51309		

Teknostres ölçeğinin geneli için yapılan t testi sonucunda mesleği yürütme ortalamaları arasında anlamlı bir farkın olduğu sonucuna varılmıştır (t=-4,583=2,721, p=0,001<0,05).

Tablo 7. Pearson korelasyon matriksi

		Tekno İş Yükü	Tekno Karmaşıklık	Tekno Belirsizlik	Tekno İstila	Tekno Güvensizlik
Tekno İş Yükü	s	1				
	p					
Tekno Karmaşıklık	s	,490**	1			
	p	.000				
Tekno Belirsizlik	s	,074**	,160**	1		
	p	,000	.001			
Tekno İstila	s	,430**	,323**	,323**	1	
	p	.000	.000	.000		
Tekno Güvensizlik	s	,446**	,501**	,129**	,490**	1
	p	.000	.000	.000	.000	

Teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutlar arasındaki korelasyon incelendiğinde, alt boyutlar arası pozitif yönde ve zayıf, orta ve güçlü korelasyonlar olduğu görülmektedir. Korelasyonun pozitif yönde olması muhasebe meslek mensuplarının bir alt boyuttan aldıkları puanların artmasına bağlı olarak diğer alt boyutlardan alınan puanlarında artacağı anlamına gelmektedir. Tabloda yer alan p değerinin 0,05'ten küçük olması alt boyutlar arasında ortaya çıkan korelasyonun anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 8. Regresyon analizi tablosu

	B	**Std. Hata**	**(β)**	**t**	**p**
(Sabit)	,565	,226		2,501	,013
Tekno Karmaşıklık	,382	,054	,339	7,131	,000
Tekno Belirsizlik	-,111	,054	-,089	-2,050	,041
Tekno İstila	,335	,060	,274	5,560	,000
Tekno Güvensizlik	,161	,054	,154	2,980	,003

$R^2_{adjusted}$=0,339, p<0,05

Tabloda yer alan bilgiler incelendiğinde, anlamlılık düzeyi (signifcance) p <.05 olduğu için kurulan regresyon modeli anlamlıdır. İlişkinin yordanmasına yönelik yapılan regresyon analiz sonuçlarına göre; bazı alt boyut değişkenlerinin anlamlı, bazılarının ise anlamsız olduğu görülmektedir. Modelin açıklama gücü olarak ifade edilen R2 adjusted değeri: 0,339 olarak hesaplanmıştır (R2 adjusted = .339; p<.05). Bu bağlamda regresyon modelinde bulunan bağımsız alt boyut değişkenlerinin, tekno iş yükü bağımlı değişkeninin %33,9'unu açıkladığı görülmektedir.

Tablo 9. Hipotez sonuçları tablosu

Araştırma Hipotezleri	Sonuç
$H1_0$: Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensupları arasında teknostres açısından cinsiyetleri arasında anlamlı bir fark vardır. **$H1_1$:** Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensupları arasında teknostres açısından cinsiyetleri arasında anlamlı bir fark yoktur.	**$H1_0$ hipotezi kabul edilir**
$H2_0$: Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensupları arasında teknostres açısından unvanları arasında anlamlı bir fark vardır. **$H2_1$:** Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensupları arasında teknostres açısından unvanları arasında anlamlı bir fark yoktur.	**$H2_0$ hipotezi kabul edilir**
$H3_0$: Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının teknostres açısından çalışılan yıla (kıdem) göre aralarında anlamlı fark vardır. **$H3_1$:** Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının teknostres açısından çalışılan yıla (kıdem) göre aralarında anlamlı fark yoktur.	**$H3_1$ hipotezi kabul edilir**
$H4_0$: Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının teknostres açısından günlük bilgisayar kullanım saatlerine göre aralarında anlamlı bir fark vardır. **$H4_1$:** Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının teknostres açısından günlük bilgisayar kullanım saatlerine göre aralarında anlamlı bir fark yoktur.	**$H4_1$ hipotezi kabul edilir**
$H5_0$: Muhasebe mesleğini bir işverene bağlı olarak yürüten meslek mensupları ile bir işverene bağlı olmadan yürüten muhasebe meslek mensupları arasında teknostres açısından anlamlı bir fark vardır. **$H5_1$:** Muhasebe mesleğini bir işverene bağlı olarak yürüten meslek mensupları ile bir işverene bağlı olmadan yürüten muhasebe meslek mensupları arasında teknostres açısından anlamlı bir fark vardır.	**$H5_0$ hipotezi kabul edilir**
$H6_0$: Tekno iş yükü alt boyutuyla teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki vardır. **$H6_1$:** Tekno iş yükü alt boyutuyla teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki yoktur.	**$H6_1$ hipotezi kabul edilir**
$H7_0$: Teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutların Tekno İş Yükü üzerinde etkisi vardır. **$H7_1$:** Teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutların Tekno İş Yükü üzerinde etkisi yoktur.	**$H7_1$ hipotezi kabul edilir**

Tablo 9'da araştırmanın genel hipotezlerine yönelik sonuçlar verilmiştir. Araştırma doğrultusunda kurulan genel hipotezlerin amacı; Türkiye genelinde faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarının teknostres düzeylerinin cinsiyete, unvana, kıdem, günlük bilgisayar kullanım saati, mesleği yürütme şekline göre anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığını anlamaktır. Ayrıca Teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı ve Tekno iş yükü alt boyutuyla teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını anlamaktır. Ortaya çıkan sonuçlara göre, muhasebe meslek mensuplarının teknostres düzeyleri arasında cinsiyete göre anlamlı bir farklılaşmanın olduğu saptanmıştır. Aynı şekilde muhasebe meslek mensuplarının unvanlarına ve mesleği yürütme şekillerine göre aralarında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla beraber meslekte çalışılan yıl ve günlük bilgisayar kullanım saatleri arasında istatistiki anlamda bir farklılaşmanın mevcut olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları teknostres ölçeğinde bulunan alt boyutların birbirleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin olduğunu, yine tekno iş yükü alt boyutunun diğer alt boyutlar ile olan ilişkisinin anlamlı olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada soruları Türkiye genelinde faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarına (SMMM ve YMM) Teknostres düzeylerini ölçmek için Tesadüfi örneklem yöntemi ile yüz yüze anket uygulaması yapılmıştır. Verilerin istatistiksel analizinde SPSS paket programı kullanılmıştır. Kategorik ölçümler sayı ve yüzde olarak, sayısal ölçümlerse ortalama ve standart sapma olarak belirlendi. Sayısal ölçümlerin normal dağılım varsayımını sağlayıp sağlamadığı Kolmogrov Smirnov testi ile test edildi. Gruplar arasında sayısal ölçümlerin karşılaştırılmasında Bağımsız gruplarda T testi kullanıldı. İkiden fazla grubun sayısal İkiden fazla grubun sayısal ölçümlerinin genel karşılaştırılmasında Tek Yönlü Varyans Analizi kullanıldı. Güvenirlik oranı 0.05 baz alınarak analiz gerçekleştirilmiştir.

SONUÇ

Çalışmada elde edilen bulgular, araştırmaya katılan 398 kişilik örneklem sayısı ile sınırlıdır. Çalışmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının teknostres düzeylerinde istatistiki olarak cinsiyetler açısından anlamlı farkın olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda kadın muhasebe meslek mensuplarının, erkeklere göre daha fazla teknostres düzeyine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca SMMM ve YMM'ler açısından teknostres düzeyleri arasında anlamlı bir farkın olduğu saptanmış, SMMM'lerin teknostres düzeylerinin YMM'lerden daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Muhasebe meslek mensuplarının faaliyette bulundukları yıllara göre aralarında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bir işverene bağımlı olarak çalışan muhasebe meslek mensupları ile bağımsız olarak mesleğini icra eden muhasebe meslek mensuplarının teknostres düzeyleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre bağımlı olarak çalışan muhasebe meslek mensuplarının, bağımsız çalışanlara göre teknostres düzeyleri daha yüksektir. Teknostres ölçeğinde yer alan tekno iş yükü, tekno karmaşıklık, tekno belirsizlik, tekno istila ve tekno güvensizlik alt boyutları arasında yapılan korelasyon testi sonuçlarına göre tüm alt boyutlar arasında anlamlı bir korelasyon olduğu sonucuna varılmıştır. Tüm alt boyutlar birbirini anlamlı şekilde etkilemektedir. Çalışmada uygulanan regresyon modelinin anlamlılık düzeyi (signifcance) $p < .05$ olduğu için kurulan regresyon modeli anlamlıdır. İlişkinin yordanmasına yönelik yapılan regresyon analiz sonuçlarına göre; tüm alt boyut değişkenlerinin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelin açıklama gücü olarak ifade edilen $R^2_{adjusted}$ değeri: 0,339 olarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda regresyon modelinde bulunan bağımsız alt boyut değişkenlerinin, tekno iş yükü bağımlı değişkeninin %33,9'unu açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Akhtari, P., Mohseni, M., Naderi, M., Akhtari, A.P., Torfi, A., 2013. The effect of organizational environment on technostress of employees. *International Journal of Conceptions on Management and Social Sciences*, 1(1):9-44.

Akınoğlu H.F., 1993. Teknostres. *Türk Kütüphaneciliği*. 7(3):159-173.

Briner R.B., Hockey G.R.J., 1988. Operator stress and computer- based work. In C.L. Cooper, and R. Payne, eds. Causes, Coping and Consequences of Stress at Work. *Chichester, John Wiley and Sons,* 115-40.

Doğrular, M.M., 2019. Teknostresin verimlilik üzerine etkisi. *Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 90s.

Gorman, M., 2001. Technostress and library values. *Library journal, 126*(7):48-50.

Işıkhan, V., 2017. Stres yönetimi. Nika Yayınevi, Ankara, 85s.

Kumar, P.S., Saha, S., 2017. Influence of trust and participation in decision making on employee attitudes in ındian public sector undertakings. *SAGE Open*, 7(3):1-13.

Kupersmith, J., 2005. Library technostress survey results. http://www.jkup.net/tstress-survey2003.html, 14 Nisan 2022.

Ömürbek, V., Türkoğlu, T., 2013. Muhasebe meslek mensupları arasında yaşanan haksız rekabet üzerine bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *16*(30):115-149.

Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, B.S., Ragu-Nathan, T.S., 2007. The impact of technostress on role stress and productivity. *Journal of management information systems*, 24(1):301-328.

URL-1, 1989. SMMM ve YMM Kanunu, (3568 Sayılı Kanun, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3568.pdf,28.07.2020).

BAĞIMSIZ DENETİM VE TASDİK DENETİMİ ARASINDAKİ FARKLILIKLARIN MALİ MÜŞAVİRLERİN ALGISI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A RESEARCH ON FINANCIAL ADVISOR'S PERCEPTION OF THE DIFFERENCES BETWEEN INDEPENDENT AUDIT AND APPROVAL AUDIT

Yüksek Lisans Öğrencisi Berkan ÖZGÜREL

Munzur Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0003-0194-1315

Dr. Öğr. Üyesi Zülkif YALÇIN

Munzur Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-4118-8316

ÖZET

Bu çalışmada bağımsız denetim ile tasdik denetiminin sorumluluk açısından incelenerek karşılaştırılması konusu araştırılmıştır. Yapılan araştırma da ülkemizde denetim alanındaki iki önemli konu olan bağımsız denetim ve tasdik denetiminin sorumluluk açısından karşılaştırılması yapılmıştır. Çalışmamız bu yönüyle anlamlı ve önemlidir. Bu çalışmada bağımız denetim ile tasdik denetiminin uygulanmasında birçok farklılık bulunması meslek mensupları tarafından fark edilip edilmedikleri anlaşılmaya çalışılmaktadır. Çalışmamızın amacı Tunceli ve Erzincan İllerindeki Mali Müşavirlerin Bağımsız Denetim ile Tasdik Denetimi arasındaki farklılığı belirleyen algıyı ölçmeye yönelik bir araştırma yapmaktır. Çalışma da öncelikle bu konudaki temel kavramlar olan işletme ve muhasebe, denetim, bağımsız denetim ve tasdik denetimi kavramları hakkında bilgi verilmiştir. Bağımsız denetim ve sorumluluk konusu açıklanmaya çalışılmıştır. Öncelikle bağımsız denetim standartları hakkında bilgi verilmiştir. Bağımsız denetime tabi kuruluşlar ve bağımsız denetim yapmaya yetkili olanlar, bağımsız denetçinin yükümlülükleri ve sorumlulukları konusu açıklanmıştır. Çalışmada tasdik denetimi ve sorumluluk konusu ele alınmıştır. Yeminli Mali Müşavirlik Mesleği, konusu ve görevleri hakkında bilgi verilmiştir ve Yeminli Mali Müşavirlerin sorumlulukları anlatılmıştır. Yeminli Mali Müşavirlik Mesleği, konusu ve görevleri hakkında bilgi verilmiştir ve Yeminli Mali Müşavirlerin sorumlulukları anlatılmıştır. Bağımsız denetim ve tasdik denetiminin sorumluluk açısından incelenmesi ve karşılaştırılması yapılmıştır. Ayrıca sorunlar ve çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise, Mali Müşavirlerin, Bağımsız Denetçilik Mesleğine olan algılarını ölçmeye yönelik bir anket çalışması yapılmış ve araştırmanın sonuçları yorumlanmıştır. Bağımsız denetim ve tasdik denetiminin sorumluluklarının kanun, yönetmeliklerle kamu gözetim kurumunun belirlemiş olduğu denetim kalitesi yönünden karşılaştırılması yapılmıştır. Belirlenen farklılıklar ve benzerlikler ile bağımsız denetimin daha kaliteli yapılması yönünden öneri ve görüşler oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmamız Literatür taraması yöntemi ile incelenecek olup çoktan seçmeli anket yöntemi ile test edilip analiz edilecektir. Bu çalışmanın Muhasebe bilimine ve literatürüne katkı sunması umut edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bağımsız Denetim, Tasdik Denetimi, Muhasebe Mesleği.

ABSTRACT

In this study, the subject of comparing the independent audit and the certification audit in terms of responsibility has been investigated. In the research conducted, a comparison of independent audit and certification audit, which are two important issues in the field of auditing in our country, was made in terms of responsibility. Our study is meaningful and important in this respect. In this study, it is tried to understand whether there are many differences in the application of independent auditing and certification auditing, whether they are noticed by the members of the profession or not. The aim of our study is to conduct a research to measure the perception that determines the difference between

Independent Audit and Certification Audit of Financial Advisors in Tunceli and Erzincan Provinces. In the study, firstly, information about the basic concepts of business and accounting, auditing, independent auditing and certification auditing are given. The subject of independent audit and responsibility has been tried to be explained. First of all, information about independent auditing standards was given. Institutions subject to independent audit and those authorized to conduct independent audits, the obligations and responsibilities of the independent auditor are explained. In the study, the issue of certification control and responsibility is discussed. Information about the Chartered Accountant Profession, its subject and duties, and the responsibilities of the Certified Public Accountants are explained. Information about the Chartered Accountant Profession, its subject and duties, and the responsibilities of the Certified Public Accountants are explained. The independent audit and certification audit were examined and compared in terms of responsibility. In addition, problems and solutions were tried to be developed. In the last part of the study, a survey was conducted to measure the perceptions of Financial Advisors on the Independent Auditing Profession and the results of the research were interpreted. The responsibilities of the independent audit and certification audit were compared with the laws and regulations in terms of the audit quality determined by the public oversight institution. With the determined differences and similarities, suggestions and opinions have been tried to be formed in terms of making the independent audit more quality. Our study will be examined by the literature search method and will be tested and analyzed with the multiple choice survey method. It is hoped that this study will contribute to the accounting science and literature.

Keywords: Independent Audit, Certification Audit, Accounting Profession

GİRİŞ

20. yy ın ikinci yarısından itibaren teknoloji, ekonomi, sosyal ve siyasal alanında önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelerle birlikte işletmelerde hızla gelişmiş, büyük ve karmaşık bir yapı haline gelmişlerdir. Bununla birlikte işletme bilgilerini kullanan taraf ve kişi sayıları da gün geçtikçe artmıştır. İşletmeler faaliyet sonuçlarını finansal tablolar halinde yayımlamakta ve yayımlanan bu bilgiler işletmeyle ilgili olanları ve kamu kesimini yakından ilgilendirmektedir.

Finansal tabloların amacı, işletme bilgilerini kullanan kişilerin işletme hakkında karar vermelerine yardımcı olmak için bilgi sunmaktır. Bu nedenle finansal tabloların güvenilir, anlaşılır, ihtiyaca cevap verebilir ve dönemler itibariyle karşılaştırılabilir olması gerekir. Finansal tabloların bu amacı, bu tabloların bilgi sunduğu taraflar açısından güvenilir olmama olasılığı nedeniyle, sunulan bilgilerin doğruluk, güvenilirlik ve gerçeğe uygunluğunu çok önemli kılmıştır.

Finansal tabloların sağladığı bilgilere duyulan güvenin artması bu bilgilerin ve tabloların denetimi ile mümkündür. İlk zamanları vergi için oluşan denetim, işletmelerin sunduğu bilgilerin etkinliği arttıkça daha da önem kazanmıştır. Denetim denildiğinde kısaca, işletmelerde finansal tablo bilgilerinin doğruluğunu ve güvenilirliğini ölçmek için yapılan faaliyetler bütünü anlaşılmaktadır.

Ülkemizde denetim alanında vergi denetimiyle ilgili kamunun yükünü hafifletmek için yeminli mali müşavirlik mesleği oluşturulmuş ve ön denetim alanında önemli bir yer edinmiştir.

Ülkemizde AB ne uyum süreciyle birlikte birçok alanda yapılan düzenlemelere paralel olarak denetim ve muhasebe alanında da önemli değişiklikler olmuştur. 6102 sayılı TTK'nin yeniden düzenlenmesiyle birlikte, 2011 yılında ülkemizde de bağımsız denetim alanın da önemli değişiklikler yapılmıştır. 6102 sayılı TTK'nde bağımsız denetim sistemine yer verilmesi ile birlikte iç denetim sisteminin yerini bağımsız denetim sistemi almıştır. 2011 yılında 660 sayılı KHK ile Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu oluşturulmuştur. 2011 yılından günümüze kadar bağımsız denetim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ülkemizde belli sayıda önemli şirketlere her yıl bağımsız denetim yaptırma mecburiyeti getirilmiştir.

Ülkemizde de dünyada olduğu gibi denetime olan ihtiyaç giderek artmaktadır. Ülkemizde kamu vergi denetimi sistemi içerisinde bulunan tasdik denetimi ve bağımsız denetim her ne kadar birbirleri ile benzerlik gösterseler de, iki farklı denetim şeklidir. Uygulama da şu an itibariyle tasdik denetimi bağımsız denetimden daha geniş bir alanına sahiptir. Ancak KGK'nin düzenlemeleriyle birlikte

bağımsız denetimin uygulama alanı hızla genişlemektedir. Söz konusu genişlemenin devam edeceği düşünüldüğünde, bağımsız denetimin öneminin giderek artacağı ve tasdik denetimi kadar uygulama alanına sahip olabileceği öngörülmektedir. Bu çalışmanın amacı, en son düzenlemeleri de dikkate alarak tasdik denetimini ve bağımsız denetimi sorumluluk açısından ele alarak kıyaslamaktır. Yapılan anket çalışması ile Tunceli ve Erzincan illerinde faaliyette bulunan mali müşavirlerin bağımsız denetçilik mesleğine olan algıları ölçülmeye çalışılmıştır.

DENETİMİN TANIMI

Latince Contra Rotulus kelimesine dayanan denetim kelimesi, işitmek, dikkatlice dinlemek kökünden gelmektedir. Sözlüğe bakıldığında ise denetim, " bir işin yönetime uygun ve doğru olarak yapılıp yapılmadığını incelemek, teftiş etmek ve kontrol etmek " olarak tanımlanmaktadır. (KARACAN ve UYGUN, a.g.e., s. 24. Teftiş Arapça bir kelime olup bir şeyin doğrusunu bulmak, araştırmak, her yeri arayıp taramak anlamına gelmektedir. Teftiş denetimden daha dar bir anlam ifade etmekte olup, denetimde genel için uygulama varken teftişte genel içinde daha özel durumlara uygulama söz konusudur.

Kontrol kelimesi ise yoklama, kendini tutma gibi anlamlara gelmektedir. Önce sistem kurulur. Daha sonra uygulamalara geçilir ve süreç içerisinde amaçlara ulaşmak için alınan önlemler ise kontrol faaliyeti olmaktadır. (KAVAL, a.g.e., s. 20.) Revizyon kelimesi ise gözden geçirme, elden geçirme gibi anlamlara gelen sözcüktür. Ekspertiz ise değer biçmek bilirkişi incelemesi gibi anlamlara gelen kelimedir. Auditing, İngilizce kökenli bir kelime olup denetim anlamına gelmektedir. Prüfung, Almanca kökenli kelime olup Türkçede denetim anlamına gelmektedir.

Denetim, denetim yerine kullanılan ve yukarıda açıklanan terimlerin tamamını kapsayan bir kelimedir. (HAFTACI, a.g.e., s. 4-5.)

Denetim, belli ekonomik birimde finansal bilgilerin önceden belirlenen ölçütlere uygunluk derecesini belirlemek amacıyla kanıt toplanması, bu kanıtların değerlendirilmesi ve sonucunun rapor olarak sunulması sürecidir. (HAFTACI, a.g.e., s. 2)

Denetim tanım olarak, ekonomik birimlerin faaliyet ve işlemlerin önceden belirlenen standartlara denetim ve muhasebe ilke ve kurallarına uygunluğu konusunda açıklanan veya açıklanacak bilgilerin önceden belirlenen ilkelere uygunluğunu belirlemek amacıyla, kanıtların toplanması ve tarafsızca değerlendirilerek sonuçların ilgili taraflara raporlanması sürecidir. (AKBIYIK, Sedat, 2005, s. 38)

Denetimin amacı hata ve hileleri ortaya çıkarmak, işlemlerin belirlenen ilkelere uygun olarak yapılıp yapılmadığını tespit ederek ortaya koymak ve bulunan eksikliklerin ortadan kaldırılması için alınması gereken tedbirleri belirlemektir. (ŞEN, Selim, 2003, s. 1.

Bir başka tanıma göre denetim, işletmelerde muhasebe bilgilerinin ilgili mevzuat ve genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine uygunluğunu ve ekonomik olayların gerçek mahiyetinin kayıtlarda olup olmadığını tarafsız olarak kanıtlayan, araştırarak sonuçlandıran ve onaylayan sistematik bir çalışmadır. (GÜREDİN, Ersin, İstanbul, 2000, s. 5.)

BAĞIMSIZ DENETİM

Bağımsız denetim konusunda, 2 Kasım 2011 yılında tarih ve 28103 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanan 660 sayılı Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumunun Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile kurulmuş olan Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu tek otorite olarak yetkilendirilmiştir. Bu Kararnamenin ek maddeleriyle KGK 'nın düzenlemelerine aykırı hükümlerde kaldırılmıştır. (SEVİM, Şerafettin, ÇETİNOĞLU, Tansel ve KURNAZ, Niyazi, Mali Çözüm Dergisi, Sayı: 74, s. 60-61)

Buna göre Bağımsız Denetim, finansal bilgi ve finansal tabloların finansal raporlama standartlarına doğruluğu ve uygunluğu konusunda, sınırlı veya makul güvence sağlayacak uygun ve yeterli bağımsız denetim kanıtlarının toplanması amacıyla, denetim standartlarında öngörülen denetim teknikleri

uygulanarak defter, belge ve kayıtlar üzerinden denetlenerek değerlendirilmesi ve raporlanmasıdır. (Bağımsız Denetim Yönetmeliği, m. 4)

Diğer bir tanıma göre bağımsız denetim, asıl işi bağımsız denetim olan kişiler veya şirketler tarafından yapılan iştir. Burada asıl amaç, denetlenen şirket tarafından faaliyetlerinde yasa ve genel muhasebe görmüş ilke ve standartların dikkate alınıp alınmadığının tespit edilmesidir Denetim faaliyetlerinin çoğu finansal tablolar üzerinde yapılan çalışmaları içermektedir. (BAKIR, a.g.e., s. 22)

Yine muhasebe denetimini, şirketlerde mali rapor, tablo ve bilgilerin doğruluğunu teyit amaçlı, şirket muhasebesinin yetkili kişiler tarafından muhasebe kayıtlarına, gerekmesi halinde denetim yöntemleri kapsamında incelenmesi, değerlendirilmesi ve sonuçlarının rapor olarak açıklanması olarak da tanımlamak mümkündür.

Bağımsız denetim, müşterilerine profesyonel denetim hizmeti sunan, serbest meslek sıfatıyla kendi nam ve hesabına hareket eden kişiler tarafından faaliyetin, bir denetim şirketine bağlı olarak veya bağımsız olarak işletmelerin talebi üzerine, finansal tabloların denetlenerek uygunluk raporunun verilmesidir.

TASDİK DENETİMİ

Tasdik denildiğinde Yeminli Mali Müşavirlik mesleği ve 3568 sayılı Kanun akla gelmektedir. 3568 sayılı Kanuna göre, YMM tarafından gerçek veya tüzel kişilerin veya bunların iştiraklerinin mali tablo ve beyannamelerinin kanun hükümlerinin, muhasebe prensip ve standartlara uygunluğunun ve hesapların muhasebe standartlarına göre incelendiğinin onaylanmasına tasdik denmektedir. (3568 sayılı Kanun, m. 12)

Tasdik yönetmeliğine göre ise tasdik; gerçek veya tüzel kişilerin veya bunların iştiraklerin kanunular tarafından belirlenen denetim ilke ve standartlarına göre uygunluk yönünden incelenmesi, inceleme sonuçlarına dayanılarak tasdik kapsamına giren konuların ve bunların belgelerinin gerçeği yansıtıp yansıtmadığının, imza ve mühür kullanılarak tespitinin rapora bağlanmasına denmektedir. (Tasdik Yönetmeliği, m. 4)

3568 sayılı Kanun ve Tasdik Yönetmeliğine bakıldığında tasdikin aslında bir denetim faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bir denetim faaliyeti olarak tasdik, çalışmanın önceki bölümünde bahsedilen bağımsız denetim faaliyetine, finansal tabloların denetimi ve muhasebe standartlarına uygunluk açısından benzerlik göstermektedir. Ancak, 3568 sayılı Yasada denetim ve tasdik konularının ayrı ayrı düzenlenmesi nedeniyle bağımsız denetim konusundan farklılık arz etmektedir. 3568 sayılı Kanun kapsamındaki tasdik ülkemize has bir uygulama olup, sadece Yeminli Mali Müşavirler tarafından yapılan ve bağımsız denetimdeki mali tablo denetiminden farklı olarak mali bilanço denetimi olarak düzenlenmiştir.

3568 sayılı Kanunda YMM lere tasdik denetimi dışında denetim ve müşavirlik yetkisi de verilmiştir. Tasdik denetiminin ülkemize özgü bir uygulama oluşu açık olup evrensel bir uygulama olmayışı nedeniyle de beraberinde bir takım problemleri de getirdiği açıktır. (CANGİR, Niyazi, Ankara, 18.05.2004, s. 27)

BAĞIMSIZ DENETİM VE TASDİK DENETİMİNİN SORUMLULUK VE DİĞER AÇILARDAN İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

Ülkemizde bağımsız denetim ve tasdik denetimi birbirleriyle ilgili olmakla birlikte tamamen bağımsız iki denetim alanıdır.

Çalışmanın bu bölümünde bağımsız denetim ve tasdik denetiminin çeşitli açılardan ayrıştığı ve benzer olduğu yönler araştırılarak birbirlerinin tamamlayıcısı mı yoksa alternatifi mi o konuya bakılmaya çalışılmıştır.

Ülkemizde birbirine benzemekle birlikte ayrı çalışan iki denetim şekli birlikte yürütülmektedir. Doğal olarak bu durum her iki denetimin neden birlikte yürütüldüğü, benzeyen ve ayrışan yönlerinin neler olduğu? Bir mükellef her iki denetimi neden ve neye göre yaptırmak istesin? gibi sorulur cevap aranmasını gerektirmiştir. Bu nedenle de bağımsız denetim ve tasdik denetiminin birbirleriyle benzer ve

ayrışan yönlerinin, birbirlerinin alternatifi olup olmadıklarının araştırılarak karşılaştırılmasını gerekli kılmıştır.

Bağımsız denetim ve tasdik denetimi diyeceğimiz YMM tasdikinin genel olarak çeşitli açıdan kıyaslaması aşağıdaki gibi yapılabilir.

TUNCELİ VE ERZİNCAN İLLERİNDE FAALİYETTE BULUNAN MALİ MÜŞAVİRLERİN, BAĞIMSIZ DENETÇİLİK MESLEĞİNE OLAN ALGILARINI ÖLÇMEYE YÖNELİK ARAŞTIRMA

Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi

Bu araştırma kapsamında hazırlanan anket soruları Tunceli ve Erzincan illerinde faaliyette bulunan mali müşavirler ile yüz yüze yapılan görüşmeler neticesinde toplanmıştır. Anket soruları mali müşavirlere yöneltilmeden önce konu ile ilgili bilgilendirme yapılmış olup herhangi bir yükümlülüklerinin olmadığı ifade edilmiş ve hiçbir kişisel veri katılımcılardan talep edilmemiştir.

Anket çalışması 13 sorudan oluşmaktadır. Hazırlanan anket formunda ilk olarak katılımcılara cinsiyetleri ve yaşları sorulmuştur. Daha sonra bağımsız denetçilik mesleği üzerine hazırlanmış bulunan sorular mali müşavirlere yöneltilmiştir.

Bu anket formu hazırlanırken Gökoğlan, K. (2021). "*Bağımsız denetçilik mesleği üzerine bir çalışma"* adlı çalışmada kullanılmış olan anket formundan faydalanılmıştır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Yapılmış olan araştırmanın evrenini, Tunceli ve Erzincan illerinde faaliyette bulunan SMMM'ler oluşturmaktadır. Tunceli ve Erzincan bölgesinde sayısal olarak ulaşılan mali müşavir sayıları: Tunceli ili 14, Erzincan 35 olmak üzere toplam 49 kişiden oluşmaktadır. Çalışmada basit seçkisiz örnekleme modeli ile örneklem elde edilmiş olup, örnekleme ait bilgiler aşağıda yer alan tablolarda verilmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Yapılan araştırmanın amacı Tunceli ve Erzincan illerinde faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetçilik mesleği üzerine algılarını ölçerek, son zamanlarda önemi her geçen gün artmakta olan denetçilik mesleğinin mali müşavirler tarafından nasıl algılandığı tespit edilecektir.

Araştırmanın soruları;

- Soru 1: Bağımsız denetime tabi tutulmuş işletmelerin muhasebe uygulamalarının kalitesi artacaktır.
- Soru 2: Kayıt dışı ekonomiyi önlemek/azaltmak için bağımsız denetçilik faaliyet alanlarının genişletilmesi gerekir.
- Soru 3: Denetçi rotasyon uygulamaları bağımsız denetimin kalitesini ve katma değerini olumlu etkilemektedir.
- Soru 4: Bağımsız denetim mesleği ile SMMM mesleği birbirlerinin tamamlayıcısıdır.
- Soru 5: Bağımsız denetim mesleği için, 15 yıllık mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının ''uygulamalı mesleki eğitim'' şartından muaf tutulmaları doğru bir karardır.
- Soru 6: Uygulamalı mesleki eğitimin denetçi yanında ya da denetim kuruluşunda yapılması şartı yerinde bir karardır.
- Soru 7: Bağımsız denetim yetkisine sahip olan meslek mensupları mesleki bilgi ve becerileri yeterli düzeydedir.
- Soru 8: Bağımsız denetim faaliyetlerinin Anonim Şirketler bünyesinde yerine getirilmesi kararını doğru bulmuyorum.
- Soru 9: Bağımsız denetçilik için gerekli olan ''uygulamalı mesleki eğitimi tamamlamış olmak'' şartı bağımsız denetimin başarısını artırır.

- Soru 10: Bağımsız denetimden sağlanan ücretler, SMMM ücretlerine göre daha fazla olduğunu düşünüyorum.
- Soru 11: Bağımsız denetçilik mesleğinin SMMM 'ye göre toplum nezdinde daha prestijli olduğunu düşünüyorum.
- Soru 12: Bağımsız denetçinin iş yükü ve stresinin SMMM' ye göre daha düşük seviyede olduğunu düşünüyorum.
- Soru 13: 3568 Sayılı Yasayla ruhsat alan bütün meslek mensuplarının doğrudan denetçi olarak yetkilendirilmeyip, KGK tarafından yapılan sınavla yetkilendiriliyor olması uygundur.

Hipotezlerin Analizi, Değerlendirilmesi ve Yorumlanması

Bulgular

Tablo 1. Çalışmaya katılan mali müşavirlerin demografik özellikleri

		f	%
Cinsiyet	Erkek	36	73,5
	Kadın	13	26,5
Yaş	18-25	2	4,1
	26-35	25	51,0
	36-45	17	34,7
	46 ve Üzeri	5	10,2
Meslek	SMMM	49	100,0
Toplam		49	100.0

Tablo 7.1'de çalışmaya katılan mali müşavirlere ait demografik özellikler görülmektedir. Tabloya göre, çalışmaya katılan mali müşavirlerin %26,5'i (13) kadın ve %73,5'i (36) erkektir. Mali müşavirlerin %4,1'i (2) 18-25 yaş Aralığında, %51'i (25) 26-35 yaş aralığında, %34,7'si (17) 36-45 yaş aralığında ve %10,2'si (5) 46 yaş ve üzerindedir. Çalışmaya katılan 49 mali müşavir SMMM olarak çalışmaktadır.

Tablo 2. Bağımsız denetçilikle ilgili ifadelere ait katılımların frekans ve yüzde değerleri

İfadeler		*f*	%
Soru 1: Bağımsız denetime tabi tutulmuş işletmelerin muhasebe uygulamalarının kalitesi artacaktır.	Doğru	45	91,8
	Kararsızım	4	8,2
	Yanlış	-	-
Soru 2: Kayıt dışı ekonomiyi önlemek/azaltmak için bağımsız denetçilik faaliyet alanlarının genişletilmesi gerekir.	Doğru	48	98,0
	Kararsızım	1	2,0
	Yanlış	-	-
Soru 3: Denetçi rotasyon uygulamaları bağımsız denetimin kalitesini ve katma değerini olumlu etkilemektedir.	Doğru	39	79,6
	Kararsızım	7	14,3
	Yanlış	3	6,1
Soru 4: Bağımsız denetim mesleği ile SMMM mesleği birbirlerinin tamamlayıcısıdır.	Doğru	43	87,8
	Kararsızım	4	8,2
	Yanlış	2	4,1
Soru 5: Bağımsız denetim mesleği için, 15 yıllık mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının ''uygulamalı mesleki eğitim'' şartından muaf tutulmaları doğru bir karardır.	Doğru	29	59,2
	Kararsızım	11	22,4
	Yanlış	9	18,4
Soru 6: Uygulamalı mesleki eğitimin denetçi yanında ya	Doğru	41	83,7

da denetim kuruluşunda yapılması şartı yerinde bir karardır.	Kararsızım	4	8,2
	Yanlış	4	8,2
Soru 7: Bağımsız denetim yetkisine sahip olan meslek mensupları mesleki bilgi ve becerileri yeterli düzeydedir.	Doğru	33	67,3
	Kararsızım	10	20,4
	Yanlış	6	12,2
Soru 8: Bağımsız denetim faaliyetlerinin Anonim Şirketler bünyesinde yerine getirilmesi kararını doğru bulmuyorum.	Doğru	37	75,5
	Kararsızım	9	18,4
	Yanlış	3	6,1
Soru 9: Bağımsız denetçilik için gerekli olan ‘’uygulamalı mesleki eğitimi tamamlamış olmak’’ şartı bağımsız denetimin başarısını artırır.	Doğru	42	85,7
	Kararsızım	6	12,2
	Yanlış	1	2,0
Soru 10: Bağımsız denetimden sağlanan ücretler, SMMM ücretlerine göre daha fazla olduğunu düşünüyorum.	Doğru	33	67,3
	Kararsızım	10	20,4
	Yanlış	6	12,2
Soru 11: Bağımsız denetçilik mesleğinin SMMM ’ye göre toplum nezdinde daha prestijli olduğunu düşünüyorum.	Doğru	41	83,7
	Kararsızım	6	12,2
	Yanlış	2	4,1
Soru 12: Bağımsız denetçinin iş yükü ve stresinin SMMM’ ye göre daha düşük seviyede olduğunu düşünüyorum.	Doğru	41	83,7
	Kararsızım	6	12,2
	Yanlış	2	4,1
Soru 13: 3568 Sayılı Yasayla ruhsat alan bütün meslek mensuplarının doğrudan denetçi olara yetkilendirilmeyip,KGK tarafından yapılan sınavla yetkilendiriliyor olması uygundur.	Doğru	41	83,7
	Kararsızım	6	12,2

Tablo 3. Araştırma hipotezleri ve sonuçları (cinsiyete göre)

Araştırma Hipotezleri	Sonuç
$H1_0$:İşletmelerin bağımsız denetime tabi tutulması ile muhasebe kalitesinin etkileneceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H1_1$:** İşletmelerin bağımsız denetime tabi tutulması ile muhasebe kalitesinin etkileneceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.
$H2_0$: Bağımsız denetçilik faaliyetinin artması ile kayıt dışı ekonominin azalacağı algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H2_1$:** Bağımsız denetçilik faaliyetinin artması ile kayıt dışı ekonominin azalacağı algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.
$H3_0$: Bağımsız denetim kalitesi ve katma değerinin artması için Denetçi rotasyon uygulamaları olması gerektiği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H3_1$:** Bağımsız denetim kalitesi ve katma değerinin artması için Denetçi rotasyon uygulamaları olması gerektiği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.
$H4_0$: Muhasebe mesleği ile bağımsız denetim mesleği birbirinin tamamlayıcısı olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H4_1$:** Muhasebe mesleği ile bağımsız denetim mesleği birbirinin tamamlayıcısı olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.
$H5_0$: Bağımsız denetim mesleğinde uygulamalı mesleki eğitimden muafiyetin 15 yıllık mesleki tecrübeye bağlı olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H5_1$:** Bağımsız denetim mesleğinde uygulamalı mesleki eğitimden muafiyetin 15 yıllık mesleki tecrübeye bağlı olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.
$H6_0$: Denetçi veya denetim kuruluşunda Uygulamalı mesleki eğitimin yapılması şartı denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H6_1$:** Denetçi veya denetim kuruluşunda Uygulamalı mesleki eğitimin yapılması şartı denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.
$H7_0$: Bağımsız denetimle yetkilendirilmiş meslek mensuplarının mesleki bilgi ve becerileri yönünden yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H7_1$:** Bağımsız denetimle yetkilendirilmiş meslek mensuplarının mesleki bilgi ve becerileri yönünden yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.
$H8_0$: Bağımsız denetimin bir Anonim Şirket olarak yapılması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H8_1$:** Bağımsız denetimin bir Anonim Şirket olarak yapılması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi kabul edilmiştir.

$H9_0$: Bağımsız denetçinin uygulamalı mesleki eğitimi alması denetimin kalitesini arttırması için yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H9_1$:** Bağımsız denetçinin uygulamalı mesleki eğitimi alması denetimin kalitesini arttırması için yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi edilmiştir.	kabul
$H10_0$: Bağımsız denetim sonucunda alınan ücretlerin SMMM ücretlerinden fazla olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H10_1$:** Bağımsız denetim sonucunda alınan ücretlerin SMMM ücretlerinden fazla olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi edilmiştir.	kabul
$H11_0$: Toplumda bağımsız denetimin SMMM mesleğinden daha prestijli olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H11_1$:** Toplumda bağımsız denetimin SMMM mesleğinden daha prestijli olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi edilmiştir.	kabul
$H12_0$: SMMM mesleğine göre Bağımsız Denetçinin daha az iş yükünü sahip olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H12_1$:** SMMM mesleğine göre Bağımsız Denetçinin daha az iş yükünü sahip olduğu algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi edilmiştir.	kabul
$H13_0$: Meslek Mensuplarının Denetçi olması için KGK Kurumunun yetkilendirilmiş olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H13_1$:** Meslek Mensuplarının Denetçi olması için KGK Kurumunun yetkilendirilmiş olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi edilmiştir.	kabul

Tablo 4. Araştırma hipotezleri ve sonuçları (yaşa göre)

$H1_0$: İşletmelerin bağımsız denetime tabi tutulması ile muhasebe kalitesinin etkileneceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H1_1$:** İşletmelerin bağımsız denetime tabi tutulması ile muhasebe kalitesinin etkileneceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.	hipotezi edilmiştir.	kabul
$H2_0$: Bağımsız denetçilik faaliyetinin artması ile kayıt dışı ekonominin azalacağı algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H2_1$:** Bağımsız denetçilik faaliyetinin artması ile kayıt dışı ekonominin azalacağı algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.		
$H3_0$: Bağımsız denetim kalitesi ve katma değerinin artması için Denetçi rotasyon uygulamaları olması gerektiği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H3_1$:** Bağımsız denetim kalitesi ve katma değerinin artması için Denetçi rotasyon uygulamaları olması gerektiği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.		
$H4_0$: Muhasebe mesleği ile bağımsız denetim mesleği birbirinin tamamlayıcısı olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H4_1$:** Muhasebe mesleği ile bağımsız denetim mesleği birbirinin tamamlayıcısı olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.		

$H5_0$: Bağımsız denetim mesleğinde uygulamalı mesleki eğitimden muafiyetin 15 yıllık mesleki tecrübeye bağlı olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H5_1$:** Bağımsız denetim mesleğinde uygulamalı mesleki eğitimden muafiyetin 15 yıllık mesleki tecrübeye bağlı olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H6_0$: Denetçi veya denetim kuruluşunda Uygulamalı mesleki eğitimin yapılması şartı denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H6_1$:** Denetçi veya denetim kuruluşunda Uygulamalı mesleki eğitimin yapılması şartı denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H7_0$: Bağımsız denetimle yetkilendirilmiş meslek mensuplarının mesleki bilgi ve becerileri yönünden yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H7_1$:** Bağımsız denetimle yetkilendirilmiş meslek mensuplarının mesleki bilgi ve becerileri yönünden yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H8_0$: Bağımsız denetimin bir Anonim Şirket olarak yapılması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H8_1$:** Bağımsız denetimin bir Anonim Şirket olarak yapılması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H9_0$: Bağımsız denetçinin uygulamalı mesleki eğitimi alması denetimin kalitesini arttırması için yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H9_1$:** Bağımsız denetçinin uygulamalı mesleki eğitimi alması denetimin kalitesini arttırması için yeterli olacağı algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H10_0$: Bağımsız denetim sonucunda alınan ücretlerin SMMM ücretlerinden fazla olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H10_1$:** Bağımsız denetim sonucunda alınan ücretlerin SMMM ücretlerinden fazla olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H11_0$: Toplumda bağımsız denetimin SMMM mesleğinden daha prestijli olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H11_1$:** Toplumda bağımsız denetimin SMMM mesleğinden daha prestijli olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H12_0$: SMMM mesleğine göre Bağımsız Denetçinin daha az iş yükünü sahip olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H12_1$:** SMMM mesleğine göre Bağımsız Denetçinin daha az iş yükünü sahip olduğu algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
$H13_0$: Meslek Mensuplarının Denetçi olması için KGK Kurumunun yetkilendirilmiş olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmaktadır. **$H13_1$:** Meslek Mensuplarının Denetçi olması için KGK Kurumunun yetkilendirilmiş olması denetimin kalitesini etkileyeceği algısı mali müşavirlerin yaşlarına göre anlamlı farklılaşmamaktadır.

Bu bağlamda cinsiyete ve yaşa yapılan analizler karşılaştırıldığında;

- Karşılaştırma sonucuna göre, H1 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H2 hipotezi cinsiyete göre anlamlı farklılaşırken yaşa göre anlamlı farklılaşmamaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H3 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H4 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H5 hipotezi cinsiyete göre anlamlı farklılaşmaz iken yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H6 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H7 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H8 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H9 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H10 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H11 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H12 hipotezi hem cinsiyete hem de yaşa göre anlamlı farklılaşmaktadır.
- Karşılaştırma sonucuna göre, H13 hipotezi cinsiyete göre anlamlı farklılaşırken yaşa göre anlamlı farklılaşmamaktadır.

Yapılan analiz sonucuna bakıldığında, H1 ve H2 hipotezlerin de mali müşavirlerin bağımsız denetim mesleğine olan algılarının yüksek olduğu, H5 ve H10 hipotezlerinde ise düşük olduğu, geriye kalan diğer hipotezlerde ise normal düzeyde olduğunu gözlemlenmiştir.

Hipotezlerin yaş ve cinsiyete göre genel değerlendirildiğin de H2,H5,H13 hipotezlerinin kendi aralarında anlamlı farklılaştığını, diğer hipotezlerin ise yaş ve cinsiyete göre farklılaşmadığı görülmüştür.

SONUÇ

Ülkemizde bağımsız denetimin uygulama süreci incelendiğinde, geçmişte SPK öncülüğünde özellikle borsada işlem gören şirketlerde hak sahiplerinin haklarını korumaya yönelik olarak uygulamalar olduğu görülmektedir. Bağımsız denetimin bankacılık, sigortacılık, sermaye piyasasında menkul kıymetleri işlem gören şirketler başta olmak üzere belirli şirketlere uygulanan bir süreç olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan 1989 yılında 3568 sayılı Kanunla yeminli mali müşavirlik mesleği ihdas edilmiş ve bir nevi özel nitelikli denetim türü olarak ilk defa ülkemizde uygulamaya girmiştir.

Ülkemizde AB'ne üyelik süreciyle birlikte birçok alanda hızlı bir değişim ve gelişme yaşanmıştır. Bu değişim sürecinin bir parçası da 6102 sayılı Kanunla Türk Ticaret Kanunu'nda yapılan değişiklikler

olmuştur. Bu kanunla bağımsız denetim uygulamalarıda daha yaygın kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte bu yasaya dayanılarak sonrasında 660 sayılı KHK ile bağımsız denetim uygulaması konusunda Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu kurularak tek otorite olarak yetkilendirilmiştir.

Böylelikle ülkemizde denetim konusunda iki farklı denetim uygulanmaya başlanmıştır. Birisi daha çok vergisel ağırlıkta olurken, diğeri uluslararası denetim standartlarına göre şirketlerin durumunu ve karlılığını ortaya koyan denetim uygulaması olarak kullanılmaya başlanmıştır. İlk dönemlerde tasdik denetimi bağımsız denetim uygulamasına göre daha yaygın kullanılırken, 2014/ 5973 sayılı BKK ile bağımsız denetim uygulaması kapsam olarak genişletilmiştir. Kurum tarafından yapılan düzenlemeler ve sitesinde yayımlanan taslak çalışmalar, ülkemizde bağımsız denetimin kapsamının daha da genişletileceğini göstermektedir.

Bu gelişmeler bağımsız denetimin alanı genişledikçe tasdik denetimine gerek kalıp kalmayacağının tartışılmasına neden olmuştur. Bu iki denetim birbirinin tamamlayıcısı mı? Yoksa alternatifi mi? gibi sorulara da cevap aranması gerekmektedir.

Bu sorulara, her iki denetimin neden ve niçin yapıldığının bilinmesiyle cevap bulunabilecektir. Her iki denetimde birbirleriyle ilişkili, ancak birbirlerinden bağımsız denetimlerdir. Bu denetim çeşitlerinin şekli, maksadı, yararları, ilgili tarafları incelendiğinde her iki denetimin birbirinden tamamen farklı olduğu görülmektedir. Gerçekte her iki denetimde birbirinin tamamlayıcısı niteliğindedir.

Zamanla bağımsız denetimin tamamen yaygınlaşmasıyla birlikte, tasdik denetiminin uygulama alanının daralarak, belki de son bulacağı öngörülebilir bir sonuç olmaktadır. Ancak ülkemizde kayıt dışı ekonomi azalmadan ve vergi gelirlerinin denetiminde devlet kendini güvende hissetmeden, tasdik denetimi kendine uygulama alanı bulmaya devam edecektir.

Ülkemizde de dünyada olduğu gibi denetimin önemi her geçen gün artmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, uygulamada her iki denetim şeklinin de kullanılıyor olması ülke için bir avantaj olarak görülmektedir. Söz konusu denetim teknikleri kullanılarak hem vergi kaçırmanın önüne geçilebilecek hem de uluslararası standartların ülkemizde uygulanması ile ulusal şirketlerin uluslararası pazarlarda faaliyet göstermelerinin ve rekabet edebilmelerinin önü açılabilecektir.

Bu alanlardaki sorunlar giderilerek bu denetim müesseselerinin ülkemize ve şirketlere sağladığı katkı daha da artırılabilir. Yaşanan temel sorunlar, iş kapasitesinin planlanması, meslekte ücretlerin tarifeye bağlanması ve mükellefle denetçi arasında ücretlerde illiyet bağının koparılması olarak tespit edilmiştir.

Bu konularda hem Hazine ve Maliye Bakanlığının hem de akademik tarafların birlikte çalışması ve sorunların daha ayrıntılı araştırılmasıyla uygun çözümlerin geliştirilmesi yararlı olacaktır.

Son dönemde işletmelerin hızla büyümesi ve sadece bir bölgeye bağlı kalmaksızın uluslararası birçok pazarda faaliyet göstermesi, işletmelerin kendi içerisinde de yenilenme ve değişim ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Yapılan çalışma sonucuna göre, tasdik denetimi konusunda mali müşavirlerin algısının yüksek düzeyde olduğu, bağımsız denetimde ise algılarının orta düzeyde olduğu gözlemlenmiştir.

Bağımsız denetçilik mesleğini seçecek olan mali müşavirlerin mesleki yeterlilikleri için eğitim almaları gerekmektedir. Bağımsız denetim mesleğini düşünen mali müşavirlerin, tasdik denetiminde devlet tarafından belirlenen sorumlulukları dışında, özellikle işletmelerin diğer taraflarını da kapsayacak şekilde mesleki yeterliliğe sahip olmaları gerekmektedir.

Tasdik denetimi ile bağımsız denetim arasındaki farkın özellikle meslek mensubunun bağımsızlığı üzerine olduğu göz önüne alınarak, meslek mensubunun vergi muhasebesi ve tasdik denetimi uygulamalarına göre muhasebe kayıtlarını tuttuğu, bağımsız denetçilik mesleğini icra etmek isteyen meslek mensuplarının bu niteliklere uygun şekilde meslek eğitiminin tam anlamı ile yeterli olması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akbıyık, S., Denetim ve Raporlama, Ekin Kitabevi, Bursa, 2005.

Ataman, Ü., Genel Muhasebe, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2000.

Bakır, M., Denetim, Akademisyen Yayınevi, Rize, 2003.

Bozkurt, N., İşletmelerin Kara Deliği Hile, Alfa Yayınları, İstanbul, 2009.

Bozkurt, N., Muhasebe Denetimi, Alfa Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2012.

Civan, M., Finansal Muhasebe, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005.

DEHA Eğitim Kurumları, Muhasebe Denetimi, Deha Yayınları, İstanbul, 2014.

Demir, V., Bahadır, O., SMMM Staja Başlama ve Yeterlilik Sınavlarına Hazırlık İçin Muhasebe, İSMMMO Yayınları, İstanbul, 2011.

Erdoğan, M., Denetim, Maliye ve Hukuk Yayınlan, Ankara, 2006.

Güredin, E., Denetim, Beta Yayınları, İstanbul, 2000.

Haftacı, V., Muhasebe Denetimi, Umuttepe Yayınları, 2. Baskı, Kocaeli, 2011.

Karacan, S., Uygun, R., Denetim ve Raporlama, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2012.

Karapınar, A., Bayırlı, R., BAL, H., v.d., KGK Bağımsız Denetçilik Sınavlarına Hazırlık Kitabı, Gazi Kitapevi Yayınları, Ankara, 2014.

Kavut, L., TAŞ, O., ŞAVLI, T., Uluslararası Denetim Standartları Kapsamında Bağımsız Denetim, İSMMMO Yayınları, İstanbul, 2009.

Özel, S., Yeminli Mali Müşavirlerin Tasdik İşlemlerinden Doğan Sorumluluğu, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara, 2005.

Sevilengül, O., Genel Muhasebe, 15. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2009.

Sürmeli, F., Genel Muhasebe, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2008.

Şen, S., Hatalı ve Hileli İşlemlerin Tespiti İçin Denetim Teknikleri, Yaklaşım Yayınları, 2003.

Tekin, F., Çelikkaya, A., Vergi Denetimi, Seçkin Yayınevi, İstanbul, 2013.

Gökoğlan, K., (2021). Bağımsız Denetçilik Mesleği Üzerine Bir Araştırma . Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 6 (11) , 66-78 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/ en/pub/ vanyyuiibfd/issue/62384/917014

Özdemirci, F., Finansal Denetim ile Tam Tasdik Denetiminin Kamu Yararı Açısından Değerlendirilmesi Sempozyumu Sunumu, 22.11.2012, www. Ankara ymmo .org.tr/otomasyon/ekler/Doc051012.pdf., 23.11.2020

FEN EĞİTİMİNDE "UNPLUGGED" ÖĞRENME ETKİNLİKLERİ ve BİLİŞİMSEL DÜŞÜNME

COMPUTATIONAL THINKING AND "UNPLUGGED" LEARNING ACTIVITIES IN SCIENCE EDUCATION

Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7799-6000

Doktora Öğrencisi Tülin HÜNDÜR

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3205-6079

Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ

Ordu Üniversitesi

ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-3359-3450

Prof. Dr. Erol TAŞ

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4077-7351

ÖZET

Tüm dünyada 21. yy. becerilerinin bireylere kazandırılması için uygulanan birçok eylem planı ve rapor yer almaktadır. Değişen dünya düzeninde hayatımıza giren veya girmesi planlanan meslek dalları ve bu meslek dalları için gereken yeteneklerin okullar aracılığı ile öğrencilere kazandırılmasının tüm ülkelerin vizyonu haline geldiği de bilinmektedir. Gelecekte tüm öğrencilerin bilgisayar ve onun uygulamalarından büyük ölçüde etkilenmiş bir hayat yaşayacakları ve birçoğunun bilgisayar içeren veya bilgisayardan etkilenen alanlarda çalışacağı, bu nedenle erken yaşlarda Bilişimsel Düşünme (BD) ile tanışmaları gerektiği belirtilmektedir. Amerika bu bağlamda sekiz temel beceriden biri olarak BD'yi NGSS standartlarına dahil etmiştir. Hatta 2016 yılına kadar, "BD", on bir Avrupa ülkesinin eğitim sisteminin müfredatına disiplinler arası bir yaklaşım ile dahil edilmiştir. Ancak BD'nin hiç öğretilmediği birçok ülke de bulunmaktadır. Bu ülkelerde fırsat eşitliğinin sağlanabilmesi ve BD'nin öğretilebilmesi için son yıllarda popüler hale gelen yaklaşımlardan biri de "unplugged" etkinliklerdir. Bu yaklaşım, eğitimcilerin eğitim faaliyetlerini bilgisayar, internet veya benzeri teknolojik araçlar olmadan gerçekleştirmelerini sağlamakta ve hemen hemen her ortama uyarlanabilmektedir. Bu bağlamda bilimsel fenomenlerin anlaşılması, fene dayalı problemlerin çözümü için "BD" ve "BD"nin fene entegrasyonu konusunun önem kazanan bir alan olarak karşımıza çıktığı belirtilebilir. Bunun yanı sıra uygulamada yaşanan sınırlılıkların, müfredata uyumlu BD etkinlikleri, teknoloji içermeyen "BD" etkinlik ve kaynakları ile giderilmesi gerektiği yapılan çalışmaların sonuçlarında yer almaktadır. Bu çalışma ise bir derleme çalışması olup, "BD" ve "Unplugged" etkinlikler ile ilgili temel bilgiler verilmiş ardından fen eğitiminde uygulanabilirliği tartışılmış ve bu bağlamda bir ders planı önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bilişimsel Düşünme, Unplugged Etkinlikler, Fen Eğitimi.

ABSTRACT

All over the world, there are many action plans and reports implemented to help individuals gain 21st-century skills. It is also known that in the changing world order, upskilling the skills required for professions that have entered or are planned to enter our lives through schools have become the vision

of all countries. It is stated that in the future, all students will live a life greatly influenced by computers and their applications, and many of them will work in areas that involve or are affected by computers, so they should be introduced to Computational Thinking (BD) at an early age. In this context, America has integrated BD in NGSS standards as one of the eight core skills. Further, until 2016, "BD" was included in the curricula of the education systems of eleven European countries with an interdisciplinary approach. However, there are many countries where "BD" is not taught at all. One of the approaches that have become popular in recent years to provide equal opportunity and teach BD in these countries is "unplugged" activities. This approach enables educators to carry out their educational activities without computers, the internet or similar technological tools and can be adapted to almost any environment. In this context, it can be stated that to understand the scientific phenomena and the solution of science-based problems, "BD" and the integration of "BD" into science emerges as a crucial field. In addition, it is included in the results of the studies that the limitations experienced in practice should be eliminated with "BD" activities compatible with the curriculum and resources that do not contain technology. This study, on the other hand, is a review study and after giving essential information about "BD" and "unplugged" activities, their applicability in science education discussed and a lesson plan proposal presented in this context.

Keywords: Computational Thinking, Unplugged Activities, Science Education.

GİRİŞ

Bilişimsel Düşünme (BD), bilgisayar bilimi alanında ortaya çıkmıştır (Wright, Rich ve Leatham, 2012). Ancak günümüzde tüm bireylerin sahip olması gerektiğine vurgu yapılan bir beceri haline geldiği görülmektedir (Wing, 2006; NRC, 2012; Yıldız ve Karal, 2021). Özellikle Wing (2006) tanımında BD'nin yalnızca bilgisayar bilimine ait olmadığını, her alan ve birey için temel bir beceri olduğunu ifade etmiştir (s.33). Her ne kadar bilişimsel düşünme Wing (2006) ile anılsa da bu kavramı ilk kullanan kişi Papert (1980)'tır. Papert (1980) bilgi işlemsel düşünmenin problem ve çözüm arasındaki ilişkinin açıklanmasında kullanılabileceğini ifade etmiş, Aho (2012) ise bilişimsel düşünmeyi problemlerin formüle edilmesini içeren zihinsel bir süreç olarak tanımlamıştır. Wing (2006) ise bilişimsel düşünme becerilerinin bir bilgisayar bilimcisinin düşünme biçimini taklit ederek sorunları daha etkili bir şekilde çözmesini sağlayan zihinsel araçlar koleksiyonu olarak ifade etmiştir. Problem çözme ve bu çözümde zihinsel süreçlere odaklanan bilişimsel düşünmenin yalnızca çözümlerin değil aynı zamanda problemlerinde formülleştirilmesini de içermektedir (Çetin ve Toluk Uçar, 2022, s.46). International Society for Technology in Education (ISTE, 2011) bu süreci problem çözme basamaklarını bilgisayar ve diğer araçları kullanmamızı sağlayacak şekilde formülize etme, mantıksal olarak organize etme ve analiz etme, modeller ve simülasyonlar aracılığıyla verileri soyutlama, Algoritmik düşünme yoluyla çözümleri otomatikleştirme, çözüme yönelik en verimli ve en etkili kombinasyonu elde etmek için adım ve kaynakları belirleme, problem çözme sürecini çeşitli problemlere genelleştirme ve aktarma olarak sıralamaktadır. Kısacası bilişimsel düşünme, bilgi inşasında zihinsel süreçler kullanarak etkin ve verimli Algoritmik çözümler üretme becerisi olarak tanımlanabilir.

Bilişimsel düşünme 21. yy 'ın ortalarında herkes tarafından kullanılacak bir beceri olarak ön görülmektedir (Wing, 2006). Bu bağlamda problem çözme, sistem tasarlama ve insan davranışlarını (Wing, 2006) anlama becerisi olarak tanımlanan BD'nin süreç içerisinde birçok ülkenin öğretim programına dahil edildiğini söyleyebiliriz (Bocconi, Chioccariello, Dettori, Ferrari ve Engelhardt, 2016). Bunlardan Amerika sekiz temel becerisine BD'yi dahil ederek 20 eyalette uygulamaya geçmiş (NGSS, 2013), Malezya' da Standart Tabanlı Öğretim programına geçilmiş ve BD tüm derslerin içeriğine entegre edilmiştir (Mensan, Osman ve Majid, 2020). Avrupa'da ise 2016 yılına kadar 11 ülkenin öğretim programına disiplinler arası bir yaklaşımla entegre edildiği görülmektedir (Bocconi vd., 2016). Birçok farklı disiplinde (matematik, fen ve dil öğrenimi vb.) BD'nin entegre çalışmalarının gerçekleştirildiği ancak yaygın uygulamaların hala oldukça sınırlı olduğunu belirtebiliriz (Bocconi vd., 2016; Peel, Sadler ve Friedrichsen, 2022).

BD ve FEN EĞİTİMİ

Günlük yaşamımızda astronomi, fizik, kimya, biyoloji, uzay bilimleri, tıp, biyoteknoloji, nanoteknoloji ve havacılığa kadar birçok alanda bilişimsel düşünme ve programlama süreçleri kullanılmaktadır (Arık ve Topçu, 2022). Fen eğitimi ise tüm bu disiplinlerde talep edilen iş gücünü ve kariyer fırsatlarını bireylere sunmaktadır. Özellikle bilimsel fenomenleri anlamak ve bilime dayalı problemleri çözmek için hesaplama araçlarının ve yöntemlerinin (programlama dahil) kullanılması (Peel vd., 2022) ve bu süreçlerin gün geçtikçe popülerlik kazanması fen eğitiminde bilişimsel düşünme becerisinin entegrasyon çalışmalarını hızlandırdığı söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra fen konularının bilişimsel düşünmenin doğasına uygun olduğunu da belirtebiliriz (Arık ve Topçu, 2022). Örneğin, insan genom projesi, doğal seçilim (Peel Sadler ve Friedrichsen, 2019), hücre, madde, periyodik tablo, ışık ve optik (Lapawi ve Husnin, 2020) gibi konuların tümünün örüntü ve algoritmalarla ilişkilendirilebileceği görülmektedir. Ancak ilgili alanda çalışmalar her ne kadar ivme kazansa da bu çalışmaların etkisinin henüz yaygınlaşmadığı görülmektedir. Özellikle bilişimsel düşünmenin uygulanması ve entegrasyonu konusunda öğretim programlarından öğretmenlerin yaşadıkları sorunlara kadar birçok sınırlılık karşımıza çıkmaktadır (Bocconi vd., 2016; Mensan, Osman ve Majid, 2020; Peel, Sadler ve Friedrichsen, 2022). Bu bağlamda fen konularına BD'nin entegresinde öğretmenlerin yaşadıkları sorunlar aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Çoğu öğretmenin bilgisayar bilimi, bilgisayar, programlama ve BD ile ilgili deneyimden yoksun olması ve bu nedenle BD'yi fen derslerine entegre etmeye hazırlıksız olması,
- Bu durumun öğretmenler için düşük öz yeterlik ve düşük öz güvene neden olması,
- Öğretmenlerin BD ile ilgili kavramlara hâkim olmaması,
- Öğrencilerini akademik olarak yetersiz görmeleri,
- Fen kazanımlarına yönelik olarak uygulamayı nasıl yapacaklarını bilmemeleri,
- Konuyla ilgili yeteri kadar rehberlik alamamaları (materyal, kaynak vb.)
- İlgili teknolojiye erişim sağlayamamaları (Yadav, Mayfield, Zhou, Hambrusch ve Korb, 2014; Fraillon, Schulz, Duckworth ve Ainley, 2018; Wu, Looi, Liu ve How, 2018; Peel vd., 2020; Rich, Larsen ve Mason 2020).

UPA YAKLAŞIMI

Belirtilen maddelere bakıldığında öğrencilere bu becerileri kazandırması beklenen öğretmenlerin yaşadıkları sorunların çoğunun kavramsal ve uygulama boyutuyla ilgili olduğu görülmektedir. Özellikle BD'ye yönelik becerilerin genellikle bir dizi programlama ve hesaplama aktiviteleri ve görevleri ile verilmeye çalışılması (Brackmann vd., 2017) öğretmenlerin yüz yüze geldikleri bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak konunun doğasının tam olarak anlaşılmadığı, ilgili teknolojiye erişimin sağlanamadığı durumlarda bu becerinin öğrencilere öğretilmesi için son yıllarda "Unplugged Activities" (UPA) yaklaşımının yaygınlaştığını görmekteyiz (Yıldız ve Karal, 2021). UPA, elektrik, internet, bilgisayar, mobil cihazlar ve/veya diğer elektronik cihazlar gibi yeterli teknolojik altyapısı olmayan okullar için, bu tür imkanların sınırlı olduğu bölge ya da ülkelerde fırsat eşitliği sağlaması açısından uygun bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Unnikrishnan, Amrita, Muir ve Rao, 2016). Bu aktivitelerin uygulanmasında mantık oyunları, kartlar, ipler veya fiziksel hareketler kullanılabilmektedir (Kalelioğlu, Gülbahar ve Kukul, 2016). Bunun yanı sıra alan yazında yapılan çalışmalar göstermektedir ki sınıflarda UPA yaklaşımının kullanılması bilgisayar bilimi ve diğer alanlarda temel kavramların öğrenilmesini kolaylaştırmakta (Hermans and Aivaloglou 2017), bilişimsel düşünmeyi desteklemekte (Rodriguez 2015), derslerin daha eğlenceli bir hale getirilmesinde (Bell and Vahrenhold 2018), uygulanan konuyla ilgili kavram yanılgısı veya olumsuz tutum gibi durumların elemine edilmesinde (Şendurur 2018) ve performansın, katılımın ve işbirliğinin artmasına yardımcı olduğu ifade edilebilir (Voigt, Bell ve Aspvall, 2010).

Yapılan çalışmalar BD'nin özellikle fen ve matematik alanında öğrencilerin akademik başarılarını ve derslere karşı tutumlarını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Weintrop vd., 2014; Gardeli ve Vosinakis, 2017). Özellikle soyut ve karmaşık içeriğe sahip olan fen bilimleri konularında da

uygulanabilirliği konusunda olumlu çalışma sonuçlarının yer aldığı da görülmektedir. Peel, Sadler ve Friedrichsen (2019) çalışmalarında 10 sınıf öğrencilerinin doğal seçilim konusunda kavramalarının artarak, kavram yanılgılarının azaldığını, ayrıca öğrencilerin BD kullanımının doğal seçilim konusunu öğrenmelerine yardımcı olduğunu belirttikleri ifade edilmiştir. Arık ve Topçu (2022) çalışmalarında UPA etkinliklerinin kullanıldığı sindirim sistemi konusunda BD'nin öğrenme üzerindeki etkisini analiz etmişler buna göre BD'nin karmaşık ve zor bir içeriğe sahip ilgili ünitenin öğrenilmesini kolaylaştırdığını ifade etmişlerdir. Mensan, Osman ve Majid (2020) ise Malezya'da gerçekleştirilen çalışmalarında UPA etkinliklerinin entegre edildiği bir fen bilimleri öğretim modülü geliştirmişlerdir. Bu modülün geliştirilme amacının da yine öğretmenlere rehber niteliğinde bir kaynak sunmak olduğu ifade edilmektedir. Araştırma sonuçlarına göre ilgili modülün güçlü bir geçerliliğe sahip olduğu ve ilkokuldaki çocuklar arasında BD ve fen içeriğinin geliştirmesi için kullanılabileceği belirtilmektedir. Peel, Sadler ve Friedrichsen (2022) çalışmalarında ise Algoritmik Açıklamalar Öğretim Yaklaşımı (CT-AE)'nın fen sınıflarına entegrasyonunun fen içerik bilgisini, bilişimsel okuryazarlık becerisini arttırdığını, öğrencilerin bilgisayar bilimi ile ilgili kavramları öğrendiklerini, öğretmenlerin uygulamadaki engellerini azalttığını, öğrencilerin daha iyi programcılar haline gelebildiklerini, bilgisayar ve fen kariyerleri ile daha fazla ilgilenilmesini sağladığı, bilgi işlem gereken STEM iş gücü talebine destek sağladığı belirtilmektedir. Özdinç, Kayab, Mumcu ve Yıldız (2022) çalışmalarında ise BD'yi STEM etkinliklerine entegre etmek için unplugged etkinliklerin kullanıldığı disiplinler arası bir programlama etkinliği tasarladıklarını, bu etkinliğin daha sonra bir hizmet içi eğitim kursunda STEM öğretmenleri ile paylaşıldığı ifade edilmektedir. Bu çalışmanın sonucunda ise öğretmenlerin etkinliğin disiplinler arası yaklaşımın uygulanmasında ve farklı disiplinlerin bakış açılarının diğer alan öğretmenleri tarafından görülmesini sağlamada ve öğretmen eğitiminde unplugged programlama etkinliklerinin kullanılmasının önemli bir örnek teşkil ettiğini ifade ettikleri belirtilmektedir. Literatür incelendiğinde konuyla ilgili yapılan tüm çalışmaların pedagojik bir strateji oluşturma, bu becerinin derslere entegrasyonu ya da deneysel çalışmalara yer verildiği görülmektedir. Ancak tüm çalışmalarda BD'nin fen derslerine entegrasyonu ile ilgili daha çok araştırmaya ihtiyaç olduğu önemle ifade edilmektedir. Bu çalışmada ise mevcut literatüre katkı yapacağı düşünülen unplugged etkinlerin yer aldığı bir ders planı hazırlanılması amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışmada derleme yöntemi kullanılmıştır. Derleme çalışması; daha önce yayınlanan bilgileri inceleyen, özetleyen, yorum yapan bir analizdir (Kelley, 2011). Bu bağlamda da alanda konuyla ilgili yapılan çalışmalar araştırılarak ilgili yöntemin fen eğitimine uygulanabilirliği tartışılmıştır.

GEÇERLİK ve GÜVENİRLİK

Çalışmada tasarlanan planın geçerlik ve güvenirlik çalışmaları için alan uzmanı olan 3 akademisyenin görüşlerine başvurulmuştur. Belirtilen görüşler kapsamında ilgili düzeltmeler gerçekleştirilmiş ve plana son hali verilmiştir. Bunun yanı sıra değerlendirme çalışmalarında kullanılmak üzere Olğun (2011) ve Üzümcü (2019)'nün çalışmalarından yararlanılarak iki adet rubrik hazırlanmıştır. Benzer şekilde ilgili rubriklerin kapsam geçerlikleri alan uzmanlarınca kontrol edilmiş ve görüşler doğrultusunda son hali verilmiştir.

MATERYAL

Bu bölümde ise çalışmaya konu olan, BD'nin unplugged etkinliklerle fen bilimleri dersine entegrasyon örneğinin yer aldığı ders planı aşamaları ile sunulmuştur.

A. KAVRAMSAL AŞAMA

BD'nin fen derslerine entegrasyonunda bir gerçek hayat problemi ele alınmıştır. Bu aşamada gerçek hayat probleminin tanıtımı, sınıf seviyesi, ünite ve hangi kazanımlara yönelik olduğu, öğrencilerin yaşayacakları deneyimler, öğrenecekleri bilgi ve beceriler, konunun öğretim programı ile bağlantıları, öğrencilerin ilgili kanıtı toplayabilmeleri adına kullanacakları kaynaklar, aktivitenin uygulama aşamaları ve değerlendirme ile ilgili bilgiler yer almaktadır (Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3).

1. *GİRİŞ:* Bu bölümde öğrencilere aktiviteye konusu olan operasyon tanıtımı yapılmaktadır. Antarktika Bilimsel Araştırma ve Bilim Üssü Projesi olan Horseshoe Adası Operasyonunda nelerin

amaçlandığı, bilim ekibinde hangi bilim insanlarının yer aldığı gibi konularda kısa bir bilgi verilmektedir. İlgili aktivite 5. Sınıf 6. Ünite olan "İnsan ve Çevre" ünitesinde yer alan "Biyoçeşitlilik" konusunda gerçekleştirilecek olup toplamda 3 ders saatinin ayrılması planlanmıştır.

2. *KAZANIMLAR:* Ünitede yer alan kazanımlara yer verilmiştir.

3. *DENEYİM, BİLGİ ve BECERİLER:* Bu bölümde öğrencilere BD'nin ne olduğu, bu aktivite ile nasıl bir deneyim yaşayacakları ve hangi becerileri kazanacakları aktarılmaktadır.

4. *ÖĞRETİM PROGRAMI ile BAĞLANTILARI:* 2018 Fen Bilimleri Öğretim Programında bilişimsel düşünmeye vurgu yapılmamıştır. Aktivitelerin bilişimsel düşünme becerilerini yansıtabilmesi adına Next Generation Science Standards (2017, s.81)'ta yer alan bilişimsel düşünme yeterliliği olan "*Bir olgunun, tasarlanmış cihazın, sürecin veya sistemin bir hesaplama modelini veya simülasyonunu oluşturun ve/veya revize edin*" temel alınarak ilgili aktiviteler düzenlenmiştir.

5. *KANITIN TOPLANMASINA YÖNELİK AKTİVİTELER:* Bu bölümde öğrencilerle kazanımlara yönelik bilgilere ulaşabilecekleri kaynaklar ve bilişimsel düşünmenin aşamaları tanıtılacaktır. Bunlar "Ayrıştırma (Decomposition), Örüntü tanıma (Pattern Recognition), Soyutlama (Abstraction) ve Algoritmik Tasarım (Algorithm Design) (NGSS, 2013) olarak sıralanmaktadır.

6. *AKTİVİTE:* Öğrenciler bu deneyde Antarktika'da kurulan bitki yetiştirme kabininde hangi bitkilerin hangi şartlar altında yetişebileceğini keşfedeceklerdir. Sürecin sonunda öğrenciler bir gerçek dünya probleminin çözümünde bilişimsel düşünmenin nasıl uygulanabileceğini deneyimleyeceklerdir. Bu bağlamda gerçekleştirilecek aşamalar ve kurallar paylaşılacaktır.

7. *DEĞERLENDİRME:* Bu aşamada ise öğrencilerden akran değerlendirme yapmaları bunun yanı sıra geliştirilen kodların hatalarını ayıklamak ve değerlendirmeleri istenecektir. Öğrenciler, sera kabinlerinin konumlarını, bitkilerin yetişme şartlarını ve varsa hataları (dağların üzerinden geçmek, haritanın dışına çıkmak vb.) kontrol edeceklerdir. Her iki değerlendirme için bir rubrik kullanılacaktır.

Şekil 1. Horseshoe Operasyonu Kavramsal Şablonu

Şekil 2. Horseshoe Operasyonu Kavramsal Şablonu

Şekil 3. Horseshoe Operasyonu Kavramsal Şablonu

B. AKTİVİTE AŞAMASI

Bu bölümde aktivitenin uygulanması ile ilgili aşamalara yer verilmiştir.

1. *HAZIRLIK AŞAMASI:* Bu aşamada öğrencilere operasyonun tanıtılması ve konuyla ilgili bilgilere ulaşabilmeleri için gerekli sürenin verilmesi planlanmaktadır. 40 dakikalık bir süreyi kapsaması öngörülmektedir.

Öncelikle gruplar oluşturulacaktır. Ardından operasyon tanıtılacak ve onlardan nelerin istendiği (hedefler, amaçlar) net bir şekilde belirtilecektir. Daha sonra her gruba gerekli olan malzemeleri verilecektir. Kanıtın toplaması ile ilgili evraklar tanıtılıp, incelemeleri ve veri toplamaları için süre verilecektir (TÜBİTAK, EBA, Ders kitabı vb.).

2. *UYGULAMA AŞAMASI (BİTKİ YETİŞTİRME KABİNİ TASARIMI)*: BD problem çözme, sistem tasarlama gibi becerileri barındırmaktadır. Bu nedenle öğrencilerden yalnızca teorik olarak çözüm üretmelerinden ziyade bir sistem tasarımı yapmaları da istenecektir. Bu nedenle bir malzeme listesi (Şekil 4) ve tasarım şablonu (Şekil 5) paylaşılacaktır.

Şekil 4. BYK Malzemeleri

Şekil 5. BYK Tasarım Şablonu

3. *BİTKİ –BİTKİ YETİŞTİRME KABİNİ EŞLEŞTİRME AŞAMASI:* Özellikle kazanıma yönelik olarak Türkiye ve Dünya'da nesli tükenme tehlikesi ile karşı karşıya olan bitkiler seçilerek bu operasyonla Antarktika'nın ekstrem şartlarında bitkilerin yetiştirilmesi planlanmaktadır. Buna yönelik olarak öğrencilerden hem bitkileri (Şekil 6) hem de bitkilerin yetişeceği uygun kabinleri (Şekil 7) seçmeleri beklenmektedir. Bilimsel süreç becerilerinin de kullanılacağı bu bölümde ilgili aralıklar gerçek bilimsel verilere dayandırılmıştır.

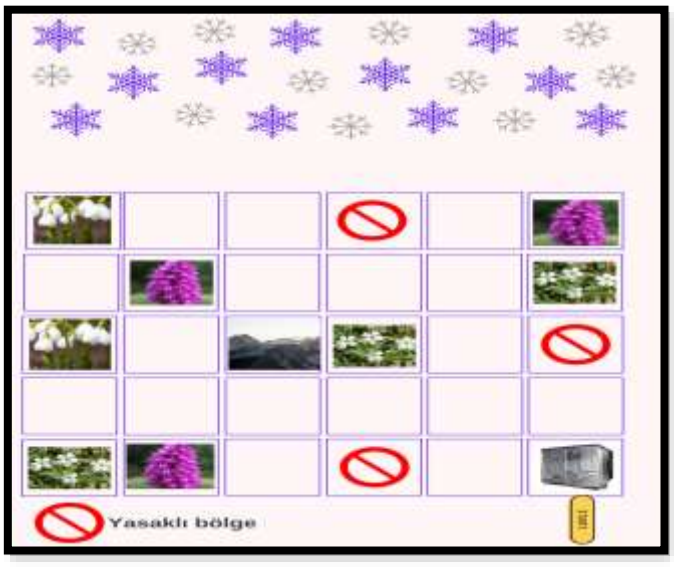

Şekil 6. Bitkiler ve Optimum Yaşam Verileri

Şekil 7. BYK Kabin Özellikleri

4. KODLAMA AŞAMASI: Bu aşamada ise öğrencilerden örüntüleri sağlayarak algoritmalar oluşturmaları beklenmektedir. Daha öncede belirtiğimiz kurallar ışığında haritada kod örüntüleri oluşturacaklardır. Bu kodların ise ilk derste oluşturdukları, tasarımını yaptıkları BYK kabinlerinin programlanmasında kullanılacağı belirtilecektir (Şekil 8).

Şekil 8. Kodlama Haritası

5. DEĞERLENDİRME: Bu aşamada ise öğrencilerin oluşturdukları kodlar ve süreçte öğrendikleri bilgiler kendileri tarafından değerlendirilecektir (Şekil 9). Ayrıca öğretmenler içinde sürecin değerlendirilmesi adına da bir rubrik oluşturulmuştur (Şekil 10).

BİLGİ İŞLEMSEL DÜŞÜNME UYGULAMA BİTİRME ANALİTİK RUBRİĞİ

	Yeterli(2)	Kısmen(1)	Yetersiz(0)
Problemin anlaşılması			
Parçalara ayırma			
Soyutlama			
Örüntü			
Algoritma			
Değerlendirme/Hata Ayıklama			

Şekil 9. Öğretmen BD Uygulama Bitirme Rubriği

AKRAN DEĞERLENDİRME KONTROL LİSTESİ

	1. Akran	2. Akran	3. Akran	4. Akran
1.	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)
2.	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)
3.	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)
4.	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)
5.	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)
6.	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)	(5) (4) (3) (2) (1)

Şekil 10. Akran Değerlendirme Rubriği

6. *SUNUM AŞAMASI:* Bu aşamada öğrencilerden grup olarak tasarladıkları bitki kabinleri ve oluşturdukları kodlamaları sunmaları beklenmektedir. Bu amaçla Şekil 8'de yer alan kodlama haritasının bir benzeri sınıf tabanına çizilebilir ya da elde kalan pipet vb. malzemeler ile oluşturulabilir.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Bu çalışmada bilişimsel düşünmenin fen bilimleri dersine unplugged etkinliklerle entegrasyonuna olanak sağlayan bir ders planı paylaşılmıştır. Literatüre bakıldığında konuyla ilgili az sayıda çalışmanın olması farklı disiplinlerde kullanımı ile ilgili olarak bizlere şuan için çok büyük veriler sağlamamaktadır. Ancak Kafai ve Burke (2014) bu tip kodlama pratiklerinin yalnızca algoritma oluşturma süreçlerini geliştirmediğini bunun yanı sıra öğrencilere uzmanların ilgilendiği gibi gerçek yaşam problemleri ile ilgilenmelerini sağladığını belirtmektedir. Buna göre kodlama pratikleri açık uçlu problem çözümü, akademik bilginin (matematik, fen veya dil öğrenimi vb.) gerçekçi ve anlamlı bir şekilde uygulanıp üretilebildiği bağlamlar olarak kullanılabilir. Kodlama pratiğindeki bir diğer önemli noktanın bir başkasının yazdığı kodun kullanımı olduğu söylenebilir. Burada bir başkasının yazdığı kodu değerlendirerek yeniden düzenleme yapılması öğrenci tarafından yeni bir ürün oluşturulmasında kullanılabileceği ifade edilebilir (Çetin ve Toluk Uçar, 2022).

Kodlama pratikleri kodlama araçları ile ilgilidir. Papert (1980) bu araçların yeni başlayanlar için kolay, deneyimli kullanıcılar için daha zor ve kompleks, tek bir yola kanalize olmayan, birden çok çözüm yolunun üretilebildiği araçlar olmasını belirtmektedir. Ancak bu araçların direk olarak öğrenilmesinde ve uygulanmasında engeller olduğu belirtilmiştir (Kalelioğlu, 2015). Bu bağlamda bu araçlara ulaşılamayan ya da konunun doğasının anlaşılır olmadığı durumlar için unplugged etkinlikler programlamanın doğasının öğrenilmesi ve fırsat eşitliğinin sağlanması için büyük bir fırsat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fen bilimleri dersinde ise BD'nin unplugged etkinliklerle entegre edilmesinin kavramların ve konuların öğrenimini kolaylaştırdığını gösteren deneysel veriler bulunmaktadır (Weintrop vd., 2014; Gardeli ve Vosinakis, 2017; Arık ve Topçu, 2022). Bunun yanı sıra ilkokul ve ortaokul seviyelerinde fen konularının BD'yi nasıl geliştirdiğine odaklanan birçok çalışma yer alırken (Sengupta, Kinnebrew, Basu, Biswas ve Clark, 2013; Farris, Dickes ve Sengupta, 2016; Yang, Swanson, Chittoori ve Baek, 2018), bu çalışmada olduğu gibi çok az çalışma BD etkinlikleri dahilinde fen derslerinde bilimsel süreçlerin nasıl yer bulacağı ile ilgilenilmektedir (Sengupta vd., 2013; Peel vd., 2015, Peel vd., 2019). Bu bağlamda BD'nin fene özgü becerileri nasıl destelyebileceğinin ortaya çıkarılması açısından daha

çok deneysel çalışmaya ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.Bunun yanı sıra diğer fen konularında da uygun tasarımlar gerçekleştirilip nicel ve nitel desenlerin birlikte kullanıldığı çalışmalar daha derinlemesine veriler sağlayacağı için konuyla ilgili karma desen çalışmalara ihtiyaç olduğu belirtilebilir. Özellikle derslerin yürütücüleri olarak hem öğretmenlerin hem de öğretmen adaylarının BD becerilerini aktarabilmeleri için bu konuda eğitim almaları gerekmektedir. Uygulama noktasında ise BD'nin Fen Bilimleri dersine olan entegrasyonunda hem unplugged hem de diğer yaklaşımların etkisi daha ayrıntılı bir biçimde incelenebilir. Özellikle BD becerisinin programa nasıl entegre edileceği konusunda sorunların olması sebebiyle bu tür çalışmaların program üzerinde karar vericilere de yardımcı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Aho, A.V. (2012). Computation and Computational Thinking. *The Computer Journal 55*, 832–835.

https://doi:10.1093/comjnl/bxs074

Arık, M., Topçu, M. S. (2022). Computational thinking integration into science classrooms: Example of digestive system. *Journal of Science Education and Technology, 31*(1), 99-115.

Bell, T., Vahrenhold, J. (2018). CS Unplugged—How Is It Used, and Does It Work?, in: *Lecture Notes in Computer Science*. Lecture Notes in Computer Science, pp. 497–521. https://doi:10.1007/978-3-319-98355-4_29

Bocconi, S., Chioccariello, A., Dettori, G., Ferrari, A., & Engelhardt, K. (2016). *Developing computational thinking in compulsory education-Implications for policy and practice* (No. JRC104188). Joint Research Centre (Seville site).

Brackmann, C. P., Román-González, M., Robles, G., Moreno-León, J., Casali, A., Barone, D. (2017). Development of computational thinking skills through unplugged activities in primary school. In *Proceedings of the 12th workshop on primary and secondary computing education* (pp. 65-72).

Çetin, İ., Toluk Uçar, Z. (2022). Bilgi İşlemsel Düşünme Tanımı ve Kapsamı. Yasemin Gülbahar (Ed.), *Bilgi İşlemsel Düşünmeden Programlamaya* (s. 41-74). Ankara: Pegem Akademi.

Farris, A. V., Dickes, A. C., Sengupta, P. (2016). Development of disciplined interpretation using computational modeling in the elementary science classroom. *arXiv preprint arXiv:1602.06963*

Fraillon, J., Schulz, W., Duckworth, D., Ainley, J. (2018). *ICILS 2018 Assessment Framework.* Amsterdam: IEA. Manuskript in Vorbereitung.

https://doi.org/10.1007/978-3-030-19389-8

Gardeli, A., Vosinakis, S. (2017). Creating the computer player: An engaging and collaborative approach to introduce computational thinking by combining 'unplugged'activities with visual programming. *Italian Journal of Educational Technology, 25*(2), 36-50.

Hermans, F., Aivaloglou, E. (2017). To scratch or not to scratch? A controlled experiment comparing plugged first and unplugged first programming lessons. In *Proceedings of the 12th workshop on primary and secondary computing education* (pp. 49-56).

International Society for Technology in Education (ISTE) (2011). Operational Definition of Computational Thinking for K–12 Education. 30 Mayıs 2022 tarihinde https://cdn.iste.org/www-root/Computational_Thinking_Operational_Definition_ISTE.pdf adresinden edinilmiştir.

Kafai, Y. B., Burke, Q. (2014). *Connected code: Why children need to learn programming*. Mit Press.

Kalelioğlu, F. (2015). A new way of teaching programming skills to K-12 students: Code. org. *Computers in Human Behavior, 52*, 200-210.

https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.05.047

Kalelioglu, F., Gülbahar, Y., Kukul, V. (2016). A framework for computational thinking based on a systematic research review. *Baltic Journal of Modern Computing, 4*(3), 583.

Kelley, C. (2011). Reviewing literature and formulating problems. *The SAGE Handbook for Research in Education: Pursuing ideas as the keystone of exemplary inquiry* (2nd ed)., 83-92.

Lapawi, N., Husnin, H. (2020). Investigating Students' Computational Thinking Skills on Matter Module. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications, 11*(11).

https://doi.org/10.14569/IJACSA.2020.0111140

Mensan, T., Osman, K., Majid, N. A. A. (2020). Development and Validation of Unplugged Activity of Computational Thinking in Science Module to Integrate Computational Thinking in Primary Science Education. *Science Education International, 31*(2), 142-149.

DOI: 10.33828/sei.v31.i2.2

National Research Council. (2012). *A framework for K–12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas*. Washington, DC: National Academies Press.

NGSS Lead States. (2013).*Next generation science standards: For states, by states*. Washington, DC: The National Academy Press.

Olğun, M. (2011). *İlköğretim 4. sınıf fen ve teknoloji dersinde öz ve akran değerlendirme uygulamalarının yer aldığı işbirlikli öğrenme yönteminin öğrencilerin başarı, tutum ve bilişüstü becerilere etkisi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Özdinç, F., Kaya, G., Mumcu, F., Yıldız, B. (2022). Integration of computational thinking into STEM activities: an example of an interdisciplinary unplugged programming activity. *Science Activities*, 1-9.

Papert, S. (1980). Personal computing and its impact on education. The computer in the school: *Tutor, tool, tutee*, 197-202.

Peel, A., Dabholkar, S., Anton, G., Wu, S., Wilensky, U., Horn, M. (2020). A case study of teacher professional growth through co-design and implementation of computationally enriched biology units. In Gresalfi, M. and Horn, I. S. (Eds.), The Interdisciplinarity of the Learning Sciences, 14th International Conference of the Learning Sciences (ICLS) 2020, Volume 4 (pp. 1950-1957). Nashville, Tennessee: International Society of the Learning Sciences. https://repository.isls.org//handle/1/6478

Peel, A., Fulton, J., Pontelli, E. (2015). DISSECT: An experiment in infusing computational thinking in a sixth grade classroom. In *2015 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE)* (pp. 1–8). IEEE.

Peel, A., Sadler, T. D., Friedrichsen, P. (2019). Learning natural selection through computational thinking: Unplugged design of algorithmic explanations. *Journal of Research in Science Teaching, 56*(7), 983–1007.

Peel, A., Sadler, T. D., Friedrichsen, P. (2022). Algorithmic Explanations: an Unplugged Instructional Approach to Integrate Science and Computational Thinking. *Journal of Science Education and Technology*, 1-14.

Rich, P. J., Larsen, R. A., Mason, S. L. (2020). Measuring teacher beliefs about coding and computational thinking. *Journal of Research on Technology in Education*, 1–21.

Rodriguez, B. R. (2015). *Assessing computational thinking in computer science unplugged activities*. Colorado School of Mines.

Sengupta, P., Kinnebrew, J. S., Basu, S., Biswas, G., Clark, D. (2013). Integrating computational thinking with K-12 science education using agent-based computation: A theoretical framework. *Education and Information Technologies, 18*(2), 351–380.

Şendurur, P. (2018). Programlama öğretiminde bilgisayarsız etkinlikler. In Y. Gülbahar and H. Karal (Eds.), *Kuramdan Uygulamaya Programlama Öğretimi* (pp. 189-235). Pegem Akademi, Ankara.

Unnikrishnan, R., Amrita, N., Muir, A., Rao, B. (2016). Of elephants and nested loops: How to introduce computing to youth in rural India. In *Proceedings of the The 15th International Conference on Interaction Design and Children* (pp. 137-146).

Üzümcü, Ö. (2019). *Bilgi işlemsel düşünme becerisine yönelik program tasarımının geliştirilmesi ve etkililiğinin değerlendirilmesi*. Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.

Voigt, J., Bell, T., Aspvall, B. (2010). Competition-style programming problems for computer science unplugged activities. In: Verdu, E., Lorenzo, R., Revilla, M., Regueras, L. (Eds.), *A New Learning Paradigm: Competition Supported by Technology* (pp. 207–234). CEDETEL, Boecillo.

Weintrop, D., Beheshti, E., Horn, M. S., Orton, K., Trouille, L., Jona, K., Wilensky, U. (2014). Interactive assessment tools for computational thinking in high school STEM classrooms. In *international conference on intelligent Technologies for interactive entertainment* (pp. 22-25). Springer, Cham.

Wing, J. M. (2006). Computational thinking. *Communications of the ACM, 49*(3), 33-35.

Wright, G. A., Rich, P., Leatham, K. R. (2012). How programming fits with technology education curriculum. *Technology and Engineering Teacher, 71*(7), 3.

Wu, L., Looi, C. K., Liu, L., How, M. L. (2018). Understanding and developing in-service teachers' perceptions towards teaching in computational thinking: Two studies. In *proceedings of the 26th International Conference on Computers in Education*., Philippines: Asia-Pacific Society for Computers in Education.

Yadav, A., Mayfield, C., Zhou, N., Hambrusch, S., Korb, J. T. (2014). Computational thinking in elementary and secondary teacher education. *ACM T ransactions on Computing Education (TOCE), 14*(1), 1–16.

Yang, D., Swanson, S. R., Chittoori, B., Baek, Y. (2018). Work in Progress: Integrating Computational Thinking in STEM Education Through a Project-Based Learning Approach.

Yıldız, M., Karal, H. (2021). A Computer Science Unplugged Activity: CityMap. *International Journal of Computer Science Education in Schools, 5*(2), 14-27.

FEN BİLGİSİ ÖĞRETİMİNDE BİREYSELLEŞTİRİLMİŞ ÖĞRETİM

INDIVIDUALIZED EDUCATION IN SCIENCE TEACHING

Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ

Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3359-3450

Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU

Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7799-6000

Doktora Öğrencisi Tülin HÜNDÜR

Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3205-6079

Prof. Dr. Erol TAŞ

Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4077-7351

ÖZET

Fen bilgisi dersi içerisinde birçok öğretim yöntemi ve tekniğini barındırmaktadır. Kullanılan teknikler genellikle öğrencilerin akademik başarının yanı sıra bilimsel yaratıcılıklarını da geliştirmeyi hedeflemektedir. Öğrencilerin kendi dünyalarında, bilimsel yaratıcılıklarını geliştirmeleri özellikle bilimin doğasını anlamada son derece önemlidir.

Öğretim yaklaşımında esneklik ve çeşitlilikle, farklı yollarla öğrenen bireylere etkili öğrenme imkânları sunulmalıdır.

Bu noktada özellikle her bir öğrenci arasında bireysel farklılıklar olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Bireyselleştirilmiş öğrenme öğrencilerin ilgi, tutum ve ihtiyaçlarına yönelik olarak planlanmaktadır. Bu özelliğinden dolayı bireyler arasında farklılıkların dikkate alınması bu konuda son derece önem taşımaktadır. Bireyselleştirilmiş öğrenme diğer bir adıyla keller planı, öğrencilere ilgi, merak ve tutkuları doğrultusunda gerekli öğretim programının hazırlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra öğrencilere aynı doğrultuda araç ve gereçlerinde verilmesi gerekmektedir. Bireyselleştirilmiş öğretimde öğrenciler ne öğreneceğine ve nasıl öğreneceğine kendileri karar verir. Karşılaşılan problemlerin çeşitlilik gösterdiği düşünüldüğünde, farklı çözümlerin olması bireyselleştirilmiş öğretimi önemli kılan noktalardan birisi olarak göstermektedir.

Aynı zamanda öğrencilerin öğrenme stilleri ve öğrenme hızlarındaki farklılık bireyselleştirilmiş öğretim modeli ile dikkate alınmaktadır. Okullarda bireyselleştirilmiş öğretim modeli fen dersleri gibi kavramsal anlama süreçlerinde çeşitleri sorunların yaşandığı derslerde kullanılabilir. Öğrencilerin fen konu ve kavramlarını öğrenme de kendi öğrenme stillerine uygun olan yaklaşımı benimsemeleri bireyselleştirilmiş öğretim programı ile mümkün olabilir. Çalışma derleme araştırma yöntemine göre desenlenerek, okuyuculara bir konu hakkında bilgiler sunarak, gelişmeler ve ilerlemelerden haberdar etmektir. Bu çalışmanın amacı, fen öğretiminde bireyselleştirmiş öğretimin yerinin açıklanmasını ve örnekler verilmesini hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bireyselleştirilmiş Öğrenme, Fen Eğitimi, Öğrenme Düzeyi

ABSTRACT

There are many teaching methods and techniques in the science course. The techniques used generally aim to improve students' academic success as well as their scientific creativity. It is extremely important for students to develop their scientific creativity in their own world, especially in understanding the nature of science. Effective learning opportunities should be offered to individuals who learn in different ways, with flexibility and diversity in the teaching approach. At this point, it should not be ignored that there are individual differences between each student. Individualized learning is planned for the interests, attitudes and needs of students. Due to this feature, it is extremely important to take into account the differences between individuals in this regard. The keller plan, also known as individualized learning, emphasizes that the necessary curriculum should be prepared for students in accordance with their interests, curiosity and passions. In addition, students should be provided with tools and equipment in the same direction. In individualized teaching, students decide for themselves what to learn and how to learn it. Considering that the problems encountered vary, the fact that there are different solutions shows individualized teaching as one of the important points. At the same time, the difference in students' learning styles and learning speeds is taken into account with an individualized teaching model. The individualized teaching model in schools can be used in courses where there are some problems in conceptual understanding processes such as science courses. It may be possible for students to adopt an approach that is appropriate for their own learning styles in learning science topics and concepts with an individualized curriculum. The study is designed according to the compilation research method, presenting information about a topic to the readers and keeping them informed of developments and progress. The aim of this study is to explain the place of individualized teaching in science teaching and to give examples.

Keywords: Individualized Learning, Science Education, Learning Level

GİRİŞ

Bireyselleştirilmiş öğretim, öğrencilere öğrenme hızları ve öğrenme ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirilen eğitim olarak tanımlanabilir (Al-Zaboun ve diğ.,2016). Bireyselleştirilmiş öğretim diğer adıyla keller planı olarak da tanımlanmaktadır. Keller planı öğrencilere öğrenme için belirli bir alan sağlanarak materyal, konu ve öğrenme tarzı seçmek için alan verilmesidir (Arumugam ve Md Noor, 2021). Öğretmenler tarafından belirlenen ve tüm sınıfa uygulanan öğretim yaklaşımları bazen tüm öğrenciler için uygun olamayabilir. Bu noktada öğretmenlerin özellikle bir öğretim programının tüm sınıfa uygulanabileceği fikrinden uzaklaşmaları gerekmektedir. Bireyselleştirmenin diğer amaçlarından bir tanesi ise öğrencilere yine aynı zamanda öğrenmelerinin gerçekleşeceği konuda bağlamsal temelde çevresi ile ilişkiler kurmasıdır (Watters, 2021).

Bireyselleştirme, öğrencinin derse karşı ilgi, tutum ve motivasyonun artması noktasında önemli katkılar yapmaktadır. Bunun ile öğrencilerin kendilerine duydukları öz güvenin artması noktasın dada önemli bir katkı sağladığı bilinmektedir (Tetzlaff, Schmiedek ve Brod, 2021)

Bireyselleştirilmiş öğretim temelde iki gruba ayrılabilir. Bunlardan bir tanesi bireylerin yalnızca kişisel olarak bireyselleştirilmesi, diğeri ise grupsal olarak bireyselleştirmedir (Lockee, 2021). Bireysel birleştirme, her bir birey için bireyselleştirilmiş öğretim programı hazırlanmasından dolayı zaman problemi oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra avantajlı olarak ise her bir öğrencinin bireysel öğrenme hızlarına ve stillerine bağlı kalınarak bireyselleştirilmiş öğretimin gerçekleşmesidir (Grant ve Spencer, 2003). Grupsal bireyselleştirilmiş öğretim ise homojen gruplarda yürütülen bireyselleştirilmiş öğretim programından oluşmaktadır. Grubu oluşturan öğrenciler arasında bireysel farklılığın çok az ya da olmadığı varsayımına dayanarak hareket etmektedir (Paiva, Ferreira ve Frade, 2017).

Bireyselleştirilmiş öğretim modelinin amaçları; Sosyal yönden iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamak. Öğrenmenin gerçekleşmesi için sık sık destek sağlanmak. Öğretim elamanına bolca geri bildirim sağlamak ve bunun sonucunda program, içerik ve öğretim prosedürlerinde düzenleme fırsatı sunmak. Sunum veya kritik bilgiler için derse olan bağımlılığı azaltmak, öğretim amaçlı farklı teknikler kullanmak (Springer ve Pear, 2008). Öğrenci performanslarını faklı zamanlarda aynı bakış açısı ve tutarlılıkta değerlendirmek, şeklinde sıralanabilir.

Fen Eğitiminde Bireyselleştirilmiş Öğrenme

Bireyselleştirilmiş öğrenme, fen derslerinde öğrencilerin konu ve kavramları anlamalarında ortaya çıkan sorunların giderilmesinde kullanılabilir. Her bir öğrencinin yaşadığı sorunun farklı olduğu düşünüldüğünde, öğrencilerin derse karşı sorunlarının giderilmesi noktasında da farklı çözümler sunulabilmesi gerekmektedir (Prewitt ve ark., 2021). Fen bilimleri bünyesinde fizik, kimya, biyoloji ve diğer bir çok alt disiplini barındıran multidisipliner bir alandır. Bu nedenle konuların öğretiminde, yenilikçi ve öğrenci merkezli yaklaşımların tercih edilmesi önem taşımaktadır (Young, 2015). Sarmal öğretim programı yapısı ile, sınıf düzeyi arttıkça fen bilimleri derslerinde yer alan konuların içerikleri de benzer şekilde yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle öğrencilerin özellikle kavramsal anlamaları ilerleyen sınıf düzeyleri için önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra öğrencilerin yalnızca akademik başarılarına bakılarak kavram anlamanın gerçekleşmesinin ve konun anlaşılmasının tespit edilmesi mümkün değildir. Öğrencilerin bireysel anlamda ilgi ve ihtiyaçlarına yönelik ders planın ve benzer şekilde ölçme değerlendirmenin gerçekleşmesi önem taşımaktadır.

Aşağıda bireyleştirilmiş öğretim için önemli ilkeler sunulmaktadır.

1. Öğrenci kendi hızında ilerler.

2. Öğrenci bir sonraki birime geçmeden önce bir birimin ustalığını sergilemelidir

3. Dersler, yalnızca önemli bilgilerin tedarikçileri değil, aynı zamanda bir motivasyon aracıdır.

4. Öğretim kadrosuna öğretmenler dahildir (Lacroix, McCall ve Fike, 2014).

Bir Bireyselleştirilmiş Öğrenme Yaklaşımı Olarak Genius Hour

Genius hour, öğrencilerin kendi tutkularını keşfetmelerini sağlayan ve sınıfta yaratıcılığı teşvik eden bir harekettir. Öğrencilere, okul sırasında ve dışında belirli bir süre boyunca öğrendikleri bilgiler hakkında araştırma için bir fırsat sunmaktadır. Genius Hour araştırmaya dayalı, öğrenci odaklı öğrenmedir. Öğrencilerin okul sınırları dışarısın da ki büyük geniş dünyaya bakma ve kendi ilgi alanlarını keşfetmeleri açısından önemlidir. (Juliani, 2014)

Fen Eğitiminde Bireyselleştirilmiş Öğretim Örnek Ders Planı

Fen bilimleri dersinde bireyselleştirilmiş öğretim yaklaşımına yönelik hazırlanan ders planlarında Genius hour öğrenme tekniği kullanılabilir. Bu doğrultuda öğrencilerin fen bilimleri dersi kapsamında zorladıkları konuşlardan bir tanesi olan elektrik konusuna yönelik bir ders planının geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda bireyselleştirilmiş öğretim modeline uygun olan ders planında 6 Sigma öğretim yaklaşımı benimsenmiştir. Genius hour öğretim tekniği öğrencilerin ders planlarının uygun bölümünde kullanılarak, öğrencilerin elektrik konusunda zorlandıkları kısımları kendi öğrenme stilleri doğrultusunda öğrenme imkanı sunmaktadır.

Örnek bir ders planı tablo 1 de yer almaktadır.

Tablo 1 Bireyselleştirilmiş öğretim temelli Genius hour uygulaması

Dersin Adı:	Fen Bilimleri	**TARİH:**
Sınıf:	7. sınıf	
Ünite No-Adı:	Ampullerin Bağlanma Şekilleri	
Konu:	Seri bağlama, paralel bağlama, elektrik akımı, gerilim	
Önerilen Ders Saati:		
Öğrenen Analizi	**A. Öğrencilerin Bilişsel Özelikleri:** 13-14 yaş hedef grubumuzdur. Öğrenciler bu yaş aralığın da soyut işlemler dönemindedirler. Soyut problemleri mantıksal yollarla çözebilir. Göreli ve karşılaştırmalı düşünür. Düşüncede tümdengelim kullanabilir ve mantıksal ayırımlar yapabilir. Bu yaş bireyler ideolojik sorunlarla ilgilenir ve kendi ahlaki anlayışlarını geliştirme uğraşı içine girerler **B.Giriş Yetenekleri:** F.4.7.1.1. Basit elektrik devresini oluşturan devre elemanlarını işlevleri ile tanır. F.4.7.1.2. Çalışan bir elektrik devresi kurar.	

	F.5.7.2.1. Bir elektrik devresindeki ampul parlaklığını etkileyen değişkenlerin neler olduğunu tahmin ederek tahminlerini test eder. F.6.7.2.1. Bir elektrik devresindeki ampulün parlaklığının bağlı olduğu değişkenleri tahmin eder ve tahminlerini deneyerek test eder **C.Öğrenme Stilleri**:. Görsel, İşitsel, Kinestetik. **D. Sahip Olunması Gereken Bilimsel Beceri Türleri:** Öğrencilersahip olunması beklenen beceriler; **TEMEL BECERİLER** Gözlem Yapma Ölçme Sınıflama Verileri Kaydetme **NEDENSEL BECERİLER** Önceden Kestirme Değişkenleri Belirleme Verileri Yorumlama Sonuç Çıkarma **DENEYSEL BECERİLER** Deney Yapma Değişkenleri Değiştirme ve Kontrol Etme Karar Verme
Öğrenci Kazanımları/Hedef ve Davranışlar:	Bu ünitede öğrencilerin; seri ve paralel bağlama çeşitlerini dikkate alarak devre çizmeleri ve kurmaları ve buna bağlı olarak devredeki lambanın parlaklığının değişebileceğini fark etmeleri beklenir. F.7.7.1.1. Seri ve paralel bağlı ampullerden oluşan bir devre şeması çizer. F.7.7.1.2. Ampullerin seri ve paralel bağlandığı durumlardaki parlaklıklarını devre üzerinde gözlemleyerek çıkarımda bulunur.
Uygulanacak Yöntem ve Teknikler:	Ders planı Yapılandırmacı öğrenme kuramı merkezinde hazırlanmıştır Araştırma sorulamaya dayalı öğretim yaklaşımı benimsenmiştir. 6 Sigma öğretim yöntemi benimsenmiştir. Genius Hour, Soru cevap, İşbirlikli öğrenme, animasyon, laboratuvar.
Dersin İşleniş Özeti	
Tanımlama	*Bu aşama dersin giriş aşamasıdır. Bu aşamada öğretmen tarafından öğrencilerin kavraması gereken hedefler belirlenir.* Öğrencilerin bu etkinlik ile öğrenmesi gereken önemli kavramlar seri bağlı ve paralel bağlı devrelerdir. Derse geçmeden önce öğrencilerin konu ile ilgili ön bilgileri ortaya çıkarılması hedeflenir. Öğrencilerin önceki yıllarda devre elemanlarını, elektirik devresi kurmayı ve ampulün parlıklarığını etkileyen değişkenleri bilmektedirler. Öğrencilerin derse karşı ilgilerinin artması amacıyla etkinlik gerçekleştirilir. Öğrenciler 3-4 kişilik gruplara ayrılır. Öğrenci gruplarına daha sonra 3 soru yöneltilmektedir. Bu sorular; 1. Bir tane seri bağlı devre çiziniz. 2. Bir tane paralel bağlı devre çiziniz. 3. Sizce devreler arasında ampül parlaklığında farklılık varmıdır? 4. Eğer devreler arasında ampül parlaklığında bir farklılık var ise hangi decrede parlaklık daha fazladır. Sorulara öğrenciler tarafından muhtemel cevaplar verildikten sonra seri ve paralel bağlı devreler ile ilgili açıklamlarda bulunurlur.

<table>
<tr><td>Ölçme</td><td>Ölçme aşamasında, bir önceki aşama olan tanımlama aşamasındaki belirlnen hedeflere ve sınıf seviyesine uygun olarak gerekli ölçme işlemleri gerçekleştirilir. Bu aşama öğrencilerin süreç içerisinde konuyu öğrenirken zorlandıkları ya da güçlük çektikleri kısımları not alınır. Seri ve paralel bağlı devrelerin öğrenciler tarafından kavranması için öncelikle devre kavramı ile ön bilgileri ölçülür. Bu amaçla kavram haritası hazırlanabilir. Hazırlanan kavrtam haritası üzerinde, öğretmen istediği kuruları boş bırakır ce öğrencilerin kavram haritasını doldurmasını isteyebilir. Ayrıca değerlendirmenin yapılması düşünülürse öğretmen tarafından kavram haritası puanlandırılıabilir. Öğrencilerin kavram haritasını doldururken en çok zorlandıkları, karıştırdıkları ya da yanlış yaptıkları kısımlar not edilir. Daha sonra öğrencilerden seri ve paralel bağlı devreler ile ilgili çizimler yaptırılır. Çizimi eksik ya da hatalı yapan öğrencilerin hangi aşamda ve kısımda yanlış yaptıkları not edilir. Daha sonra öğrencilerin seri ve paralel bağlı devreler arasındaki ilişkinin anlaşılması için deney bir gerçekleştirilir.</td></tr>
<tr><td>Analiz</td><td>Önceki aşamada elde edilen verilere bağlı olarak sebep-sonuç ilişkileri analizedilirve süreçteki eksiklik veya kusurların nedenleri belirlenir. Bu aşama için balık kılçığı çalışma kağıdının kullanılmıştır. Çalışma kağıdındaki balığın baş kısmına öğrencilerin zorlandıkları ya da öğrenmedikleri ana problem yazılır. Problemi oluşturan nedenler ise kılçıklardaki çizgilere yazılır.
Daha sonra öğrencilerin seri ve paralel bağlı devreleri oluşturan şemalar ile ilgili olarak projeler tasarmaları istenir. Öğrencilerin projelerini tasarlaması için aşağıda yer alan çalışma takvimimnin uygulaması istenir. Öğrencilerin projelerini dersin 8 dk lık kısmında (tüm dersin %20 lik kısmı) gerçekleştirmeleri ve dersin sonunda somut bir ürün ortaya koymaları istenir.
<table>
<tr><td>Projenin Başlatılması</td><td>-Proje öğrencilere tanıtılır.
-Ailelere bilgilendirme mektubu gönderilir.
-Öğrenci ilgi envanterlerini tamamlanır.
-Proje fikirleriyle ilgili öğrenciler ile görüşmeler gerçekleştirilir.
-“Asansör konuşması” fikri açıklanır.
-Asansör konuşması hazırlanır.</td></tr>
<tr><td>Aşama Sunumları</td><td>-Asanör konuşmaları sunulur
-Proje fikirleri değerlendirilir.</td></tr>
<tr><td>Araştırma .</td><td>-Projeleri haftanın belirlediğiniz bir gününde gerçekleştiriniz</td></tr>
<tr><td>Final sunumu ve çalışma programı</td><td>Final sunum beklentilerinden bahsedilir.
-Sunumda önemli konulardan bahsedilir.
-Öğrenciler ile örnek konuşma etkinlikleri üzerinde çalışın
-Sunum için son konuma metinlerini oluşturarak kontrol ediniz
- Haftalık çalışma planına devam edin</td></tr>
<tr><td>Final sunumu .</td><td>- Projenin sunumu gerçekleştirilir.</td></tr>
</table></td></tr>
<tr><td>İyileştirme</td><td>Bu aşamada analiz aşamasında belirlenen nedenlere bağlı olarak seri ve paralel bağlı devrelerin pekiştirilmesi ve süreçteki eksikliğin giderilmesi ile ilgili etkinlikler düzenlenerek iyileştirmeler yapılır. Öğrencilerin konu ile ilişkili olarak kavramları daha iyi şekilde anlamaları amacıyla web tabanlı animasyonlar gösterilmektedir. Ayrıca fizik tabanlı uygulamalrdan bir tanesi olan algodoo uygulaması ile sümülasyonlar gösterilebilir.</td></tr>
<tr><td>Kontrol</td><td>Bu aşamada genel durum değerlendirilmesi yapılır. Seri ve paralel bağlı devreler ile ilgili öğrencilerin zihinlerindeki problemin ortadan kalkıp kalkmadığı ve uygulama sürecinde iyileştirmenin ne düzeyde olduğunun değerlendirilmei sağlanır. Bu amaçla süresin genelini ölçen benzer etkinlikler gerçekleştirilebilir. Öğretmen tarafından süreç hakkında kontrol</td></tr>
</table>

	listesi hazırlanır. Bu doğrultuda öğrencilerin eksik olduğu durumların tespit edilmesi sağlanır.
Ölçme ve Değerlendirme:	Değerlendirme aşamasında öğrencilerin derse karşı ile ve alakalarının yanı sıra sahip oldukları motivasyonlarının yüksek tutulması amacıyla teknoloji destekli ölşme değerlendirme yapılmıştır. Öğrencilerin boomboozle uygulaması yardımıyla verdikleri cevaplar gönübilir.

KAYNAKÇA

Al-Zaboun, M., Al-Mawadiah, R., Al-Mawajdeh, M. & Al-Mawajdeh, B. (2016). The impact of PSI method and (JIGSAW 2) method on the achievement of the students in the "principles of education" course at Zarqa University. The Arab Journal for the Quality of Higher Education, 9(23), 101-117.

Arumugam, R., & Md Noor, N. (2021). Mobile Apps Based on Keller Personalized System of Instruction to Promote English Vocabulary Acquisition. International Journal of Interactive Mobile Technologies, 15(23).

Grant, L. K., & Spencer, R. E. (2003). The personalized system of instruction: Review and applications to distance education. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 4(2), 1-17.

Juliani, A. J. (2014). Inquiry and innovation in the classroom: Using 20% time, genius hour, and PBL to drive student success. Routledge.

Lacroix, M., McCall III, K. L., & Fike, D. S. (2014). The Keller personalized system of instruction in a pharmacy calculations

Lockee, B. B. (2021). Online education in the post-COVID era. Nature Electronics, 4(1), 5-6.

Paiva, R. C., Ferreira, M. S., & Frade, M. M. (2017). Intelligent tutorial system based on personalized system of instruction to teach or remind mathematical concepts. Journal of Computer Assisted Learning, 33(4), 370-381.

Prewitt, S. L., Hannon, J. C., Colquitt, G., Brusseau, T. A., Newton, M., & Shaw, J. (2015). Effect of personalized system of instruction on health-related fitness knowledge and class time physical activity. The Physical Educator, 72(5).

Springer, C. R., & Pear, J. J. (2008). Performance measures in courses using computer-aided personalized system of instruction. Computers & Education, 51(2), 829-835.

Tetzlaff, L., Schmiedek, F., & Brod, G. (2021). Developing personalized education: A dynamic framework. Educational Psychology Review, 33(3), 863-882.

Watters, A. (2021). Teaching machines: The history of personalized learning. MIT Press.

Young, A. (2019). Personalized system of instruction in physical education. International Journal of Arts and Humanities, 5(1), 13-15.

ERMƏNİSTANDA HAKİM İDEOLOGİYA OLAN "TSEXAKRON" CƏNUBİ QAFQAZDA SÜLHƏ CİDDİ MANİƏ KİMİ

THE RULING IDEOLOGY IN ARMENIA "TSEXAKRON" PEACE IN THE SOUTH CAUCASUS AS A SERIOUS OBSTACLE

Kərimov Əyyub Sevdim oğlu

Azərbaycan Texniki Universiteti

Humanitar fənlər kafedrasının professoru

ORCID ID: 0000-0002-3664-4444

XÜLASƏ

Bildymiz kimi Errmənistan açıq və gizli havadarlarının köməyi ilə Sovetlər birliyinin dağılmasından yaranan əlverişli şəraitdən istifadə edərək ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində heç bir beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymadan ərazimizin 20 faizini işğal etmiş, bir milyona qədər azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkün düşməsinə səbəb olmuşdu

2020-ci ilin sentyabrında səbri tükənmiş xalqımızın iradəsini ifadə edən Ali Baş Koomandanın əmri ilə ordumuz əks-hücuma keçib, 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində qardaş Türkiyənin siyasi və mənəv dəstəyi ilə Ermənistan ordusunu darmadağın etdərək dövlət sərhədlərimizi bərpa edi. .

2020-ci ilin noyabrında təslim olmaq haqqında akt imzalayan və bu aktla öz üzərinə sülhün və əmin-amanlığın bərpası üçün Rusiyanın iştirakı ilə öhdəliklər götürən Ermənistan iki ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq qeyd olunan istiqamətdə elə bir ciddi addım atmamışdır. Məqalədə bütün bunların səbəbləri elmi-nəzəri cəhətdən tarixilik və məntiqilik əsasında araşdırılmışdır. Ermənistan cəmiyyətinin sülh və əmin amanlığa gedən yolda əsas maniəsinin ideoloji amillə - milli ideologiya səviyyəsinə qaldırdıqları "tsexakron"- irqçiliklə bağlı olduğu qənaəti təqdim edilmişdir.

Bu ideologiyanın müəllifi keçən əsrin 30- cu illərində xaricdə yaşayan erməni diasporunun lideri olan, faşizmə xidmət etmiş Qaregin Njdedir. Onun irəli sürdüyü ideoloqiyanın nəzəri əsası Alman Milli Sosialist İşçi Partiyasının (NSDAP) 1 aprel 1920-ci il tarixində qəbul etdiyi "25 Punkt-Programı" idi ki, Alman nasistləri onu 1926-cı ildə "toxunulmaz" prinsiplər kimi bəyan etmişdilər. Njdə də həmin pirinsiplərin xeyli hissəsini demək olar ki, olduğu kimi özününküləşdirmişdi. Sonrakı dövrlərdəbu ideologiya inkişaf etdirilərək tədricən erməni xalqının təfəkkürünə hopdurulmağa başladı. 2000-ci ildən 2018-ci ilə qədər Ermənistanı idarə edən Respublika partiyası isə 2004-cü ildə Njdenin "tsexakron" nəzəriyyəsini partiyanın nəzəriyyəsi, 2016-cı ildə isə onu Ermənistanın rəsmi dövlət ideologiyası elan etmişdir.

Fikrimcə bu gün də erməni ictimaiyyatının mövcud reallığı qəbul edə bilməməsinin kökündə məhz həmin ideologiya dayanır. Ona görə də"Tsexakron"un-rasizmin araşdırılması, beynəlxalq içtimaiyyata təqdim olunması nəinki Cənubi Qafqazda, həmçinin dünyada təhlükəsizliyin təminatı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: tsexakron, milli ideologiya, irqçilik, faşizm, tsxamard, sülh

As we know, Armenia, with the help of its open and secret patrons, took advantage of the collapse of the Soviet Union in the early 1990s to occupy 20 percent of our territory in defiance of international law, displacing about one million Azerbaijanis.

In September 2020, by the order of the Supreme Commander-in-Chief, expressing the will of our impatient people, our army counterattacked and, as a result of the 44-day war, with the political and moral support of brotherly Turkey, destroyed the Armenian army and restored our state borders. .

Armenia, which signed an act of surrender in November 2020 and undertook commitments with the participation of Russia to restore peace and stability with this act, despite the fact that almost two years have passed, has not taken such a serious step in this direction. The reasons for all this are scientifically and theoretically investigated in the article on the basis of history and logic. It was concluded that the main obstacle of the Armenian society on the path to peace and security is connected with the ideological factor - "tsekhakron" - racism, which they raise to the level of national ideology.

The author of this ideology is Garegin Njde, a leader of the Armenian Diaspora living abroad in the 1930s who served fascism. The theoretical basis of his ideology was the "25 Point Program" adopted by the German National Socialist Workers' Party (NSDAP) on April 1, 1920, which the German Nazis declared "inviolable" principles in 1926. In the following periods, this ideology was developed and gradually absorbed into the minds of the Armenian people. The Republican Party, which ruled Armenia from 2000 to 2018. In 2016, it was declared the official state ideology of Armenia.

In my opinion, this ideology is at the root of the inability of the Armenian community to accept the current reality. Therefore, the study of Tsekhakron racism and its presentation to the international community is important not only for security in the South Caucasus, but also in the world.

Keywords: “tsexakron”, national ideology, racism, fascism, tsexamard, peace

Qafqazda Azərbaycanın “böyük güzəşti” hesabına yaranan Ermənistan dövləti ilk illərdən qonşularına qarşı ərazi iddialarında olmaqla konfliktlərin, sülhə və əmin-amanlığa təhlükənin mənbəyi kimi özünü göstərmişdir.

Bütün bunların ən mühüm səbəblərindən biri əsası Garegin Njde tərəfindən qoyulan və inkişaf etdirilən, sonradan isə müasir erməni siyasətçiləri tərəfindən milli ideologiya səviyyəsinə yüksəldilən tsexakronun-rasizmin ideologiyasıdır.

1932-ci ildə Bolqar erməniləri o dövrdə Sofiyada yaşayan Garegin Njdenii öz rəsmi nümayəndələri kimi Daşnaksütun Partiyasının XII qurultayına nümayəndə seçdilər. Bu, hadisə Njdeni daşnak partiyasını ideoloji olaraq islah etmək üçün “tsexakron” adlı sağçı bir millətçi nəzəriyyə yaratmağa sövq etdi. Sonradan bir neçə dəfə dəyişdirilmiş həmin konsepsiya II Dünya Müharibəsinin başlanğıcında “tamamlanmış” səviyyəyə çatdırıldı. İlk vaxtlar bu ultra millətçi ideologiyadan hətta daşnak partiyası da ehtiyatlandı və qurultayın qərarı ilə Njde partiyadan qovuldu. SD və Abverin keçmiş agenti olan, Njdeni Üçüncü Reyxin Xarici Kəşfiyyat Xidmətinə cəlb etmiş etnik erməni Peter Kamsarakanın SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən aparılan istintaq zamanı verdiyi və arxivdə saxlanılan yazılı ifadələrində göstərilir ki, "tsexakron" sözünün rus dilinə tərcüməsi "irqçilik", millətçilik deməkdir [3]. SSRİ Daxili İşlər Naziri, general-polkovnik S.N.Kruqlovun I.V Stalinə yazdığı 18 oktyabr 1948-ci il tarixli arayışda güstərilir ki, Njde Kamsarakanın ifadələri ilə tanış olmuş və erməni irqçilik ideologiyasının yaradıcısı olduğunu təsdiqləmişdir [4] .

2007-ci ildə İrəvanda SSRİ DTK-nin hərbi əks-kəşfiyyat xidmətinin polkovniki V.M. Ovsepyanin "Garegin Njde və DTK: kəşfiyyatçınmn xatirələri"(«Гарегин Нжде и КГБ: Воспоминания разведчика») memuarı dərc olunmuşdu. O 1952-1953-cü illərdə kapitan rütbəsində və Ermənistan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin 1-ci şöbəsinin (xarici kəşfiyyat) baş əməliyyat müvəkkili vəzifəsində Njde il iş aparmışdı .

Xatirələrində o, Ermənistanın Dövlət Təhlükəsizliyi Agentliklərinin Veteranlar Şurasının sədri kimi ölkənin xüsusi xidmət orqanlarının arxivinə daxil olmag hüququndan istifadə edərək oxucuları bir sıra sənədlərlə, həmçinin Njdeyə aid Ermənistan SSR DTN-nin 11411 nömrəli işi (1945-1947) ilə və Njdenin partiya həmkarı Ovanes Devedjyanın istintaq pratokolları ilə də tanış edir. Hal hazırda həmin sənəd Ermənistanın milli təhlükəsizlik xidmətinin arxində saxlanılır(iş №8882) .

1923-1933-cü illərdə Sofiyada yaşamış və İkinci Dünya Müharibəsi illərində alman kəşfiyyatında çalışdığına, görə Sovet hərbi əks-kəşfiyyatı tərəfindən tutulmuş, əməliyyat-istintaq tədbirləri aparılması üçün İrəvana köçürülmüş Devedjyan Njde ilə eyni həbsxana kamerasında saxlanılmışdı. 28 avqust 1947-ci ildə baş verən dindirmə zamanı Devedjyan bildirir: “əgər“ tsexakron ”kəlməsini aydınlaşdırsaq, “irq qarşısında təzim” mənasını verir ki, bu da nasizmə-hitlerizmə bərabərdir”[5,22].

18 iyul 1943-cü ildən başlayaraq dövlət təhlükəsizlik və hərbi əks-kəşfiyyat orqanları SSRİ DTK-nin 2/6/3563 nömrəli təlimatına uyğun olaraq onu "keçmişdə fəal daşnak, Bolqarıstan ordusunun keçmiş poruçiki, Hitlerinkinə bənzər "Erməni Nasinal Sosialist Partiyasını təşkil etmiş" və nahəyət Berlindəki Erməni Milli Komitəsinin üzvü " kimi axtarırdılar [6].

Beləliklə, 1943-1948-ci illərdə Njdenin nasist olmasına və erməni nasist partiyasının yaradıcısı olduğuna heç kim şübhə etmirdi.

Uzun müddət Bolqarıstandakı erməni diasporunun lideri olan Njde, oz ideologiyasını təbliğ etmək üçün Sofiyada milliyyətçi **"Xrovk"** jurnalını, daha sonra isə **"Razmig"** qəzetini nəşr etdirirdi(1943-cü ilə qədər nəşrlərin redaktoru Njdenin həmfikiri və ortağı Ayk Asatryan idi. 1943-cü ildə onun ölümündən sonra Garo Kevorkyan oldu). 1932-ci ildə bu jurnalda Njde **"Tsexakron qələbənin qaranti kimi"** məqaləsində öz nəzəriyyəsini açıqlamış, **tsexamardın-erməni-arinin** təsvirini vermişdi.

Njde intiutiv şəkildə anlayırdı ki, erməni diasporunun yeni ideologiyası nəinki Almaniyada həmçinin bir sıra Avropa ölkələrində getdikcə populyarlıq qazanan nasizm ideologiyasına bənzəməlidir, ona görə də onlardan **bir çox müddəaları olduğu kimi** götürmüşdü.

Daşnaksutun öz mübarizəsinin nüfuzunu möhkəmləndirmək və ona döyüş ruhu vermək üçün yeganə yol olaraq faşizmi seçdi. Bu bədnam yolun "ardıcıllığını" təmin etmək üçün daşnak ideoloqları faşistlərin əsaslandığı **"ari"çilik** nəzəriyyəsinin erməni millətinə tətbiqini irəli sürdülər, qarşıya çıxan suallara isə daşnaksutun partiyasının Avropadakı əsas simaları aydınlıq gətiriridilər. Məsələn, Njde "Ermənilərin gənc nəslinə mənim sözüm" məqaləsində yazır:

"... Din haraylayır - bu, erməni ruhunu yüksəldən və mənəvi orqanizmimizi yad mühitdə ölüm təhlükəsi ilə təzadlandıran yeni bir dalğadır ...". Njdein "gənc nəsillərə" "necə davranmağı Hitlerdən öyrənin" çağırışı o zaman olduqca simptomatik idi.

"Tsexakron" nəzəriyyəsində bütün ermənilər üç "həssas hissəyə" bölünür: 1)tsexamard, 2)joxovurd və 3)takank. Njdenin təfsirində tsexamard, erməni millətinin ən yaxşı hissəsidir, məqsədi də Ermənistanda ermənilərin varlığını əbədiləşdirməkdir. Onlar erməni xalqının ideologiyasını daşıyıcısı və nəsillərə ötürücüsüdür, məhz onlar vətəninin şərəfini qorumaq üçün şüurlu şəkildə mübarizə aparır və özünü qurban verirlər. Njdenin anlamında, joxovurd ermənilərin qərarsız və dəyişən hissəsidir. Joxovurd gündəlik həyatını yaşayan kütlənin təsirinə məruz qalır. Tsexamard isə əbədi idealları və hədəfləri, keçmişin xatirələri ilə, eyni zamanda gələcəyə möhkəm inamla və gündəlik mübarizələrlə yaşayır.

Takank onlardan fərqli olaraq qorxaqdır, xarici düşmənin sanki bir hissəsidir, daxili düşməndir. Bir erməni kimi takank səbatsız və qürur hissi olmayan, milli özünüdərk hissindən uzaq olduğundan təfəkküründə millət və dövlət qarşısında heç bir öhdəlik daşımır, ancaq həmişə özü üçün tələb edir. Njde anlayışında takankın milliyyəti yoxdur. Onun erməni dilində danışması, valideynlərinin ona bu dili ünsiyyət vasitəsi olaraq verməsinin nəticəsidir. Takank vətəni Ermənistan timsalında tanımır, diasporadan faydalanmağa, onların hesabına yaşamağa çalışır. Onun üçün ən yüksək dəyər maddi rifahdır.

Buna görə, Njdeyə görə, tsexamard –passionerləri jogovurdları öz arxasınca aparmalı və takankları isə erməni millətinin tərkibindən qovmalı, lazım gəldikdə ümumi mraqlar naminə onlar qurban verilməlidir.

Tsexakron nəzəriyyəsini yaradan Njde: özünü tsexamard-yəni erməni milli düşüncəsinin daşıyıcısı hesab edərək, digər ermənilərin, əsasən də joxovurdların emosional-mənəvi və maddi münasibətlər baxımından ona tabe olmalarını tələb edir, onun aftoritetini tanımayanları isə takanka- yəni xalqın maraqlarına və milli ideyaya xain çıxanlar adlandırırdı.

Alman nazizmi və Erməni nasizmi ideologiyalarını məntiqi baxımdan müqayisə etdikdə, onların arasında fərqlərin az, ümumiliyin isə daha çox olduğunu görürük. Adolf Hitlerin "Alman millətinin ariliyi " nəzəriyyəsindən bütün ideoloji cəhətləri sərf-nəzər etsək üç əməli müddəa meydana çıxır:

1) bürokratiyanın bütün inzibati və biznesin bütün maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin partiyanın və fürerin müəyyən etdiyi siyasi problemlərin həllinə yönəldildiyi bir partiya dövlətinin qurulması;

2) Alman millətinin hökmranlığı üçün yaşayış məkanlarının fəth edilməsi; 3) "Yəhudi məsələsinin" həlli.

Ermənistanın Respublikaçılar Partiyasının ideologiyasını Njdenin tsexakron nəzəriyyəsi kontekstində təhlil etdikdə "hədəflər üçlüyü"nün də oxşarlığının şahidi olarıq:

1)Ermənistanda partiya dövləti qurmaq, bütün əsas vəzifələri ERP nümayəndələrinə və ya Njdenin ardıcıllarına vermək;

2) qonşu ölkələrin - Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycanın torpaqlarını işğal etməklə erməni milləti üçün yaşayış məkanları fəth etmək;

3) "Türk məsələsi"nin həlli, yəni Cənubi Qafqazın digər türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələrinin Ermənistan ərazisindən tamamilə qovulması.

Göründüyü kimi, alman faşizmi və erməni nasizmi nəzəriyyələrində əsas fərq yalnız bir məsələdə idi-kimin bir nömrəli düşmən hesab edilməsində. Digər məsələlərdə onlar arasında ən yüksək uyğunluq göz qabağındadır.

Ermənistanda 1999-cu ilin noyabrında baş vermiş çevriliş nəticəsində hakimiyyətə Dağlıq Qarabağdakı erməni separatçılarının qanunsuz silahlı dəstələrinin komandirlərindən ibarət bir "xunta" qəldi. Bu hakimiyyətə keçmiş Azərbaycan vətəndaşları Robert Köçəryan və Serj Sarkisyan rəhbərlik edirdi. Ermənistan Respublikaçılar Partiyası onların ambisiyalarını həyata keçirmək üçün siyasi vasitə oldu.

Onlar 18 illik hakimiyyətliri ərzində ölkədə Ermənistan Respublikaçılar Partiyasının siyasi diktaturasını qura bildilər - bütün digər partiyalar və birliklər yalnız dekorativ və kosmetik rol oynayırdılar.

Faşist Almaniyasındakı Nasist Partiyası kimi, Ermənistanın hakim partiyası da Könüllülər Birliyinin (erkrap) şəxsində öz mühafizə dəstələrinə malik idi. Onun üzvləri yalnız Qarabağdakı hərbi əməliyyatların veteranları və ya "Artsax Müdafiə Ordusu" adı ilə tanınan işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin korpuslarının istefada olan əsgərləri ola bilərdi. "Könüllülər Birliyi" adlanan, mövcudluğu, fəaliyyəti, fərqli hərbi nişanı və əmlakı ilə bağlı ayrıca bir hüquqi tənzimlənməsi olan yarımhərbi qurum Ermənistan silahlı qüvvələrinə inteqrasiya edilmişdir. Bu da Almaniyada nasist rejiminin formalaşması zamanı SA və SS bölmələrinin analoqu idi.

Müasir erməni millətçiləri, Alman faşistlərindən fərqli olaraq, SSRİ dağılandan sonra nəzarətləri altındakı ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanın işğal olunmuş bölgələrində, Hitlerizm ideyalarına bənzər olan Njdenin "tsexakron" nəzəriyyəsinin demək olar ki, bütün postulatlarını reallaşdıra biliblər.

Əslində Ermənistandan yerli azərbaycanlıların köçürülməsi və qarabağ müharibəsinin başlanmasının kökü də tsexakron ideologiyasının hədəflərindən biri idi.

Beynəlxalq terrorçu, ABŞ-dan olan, Berkli Universitetinin (Kaliforniya) məzunu, Livandakı vətəndaş müharibəsinin iştirakçısı (1975-1990), transmilli erməni terror qruplaşması ASALA-nın ikinci şəxsi və onu ASALA-RM-yə çevirən Monte Melkonyanın öz qruplaşmaları ilə birlikdə 1989-cu ildə Cənubi Qafqazda ikinci müstəqil erməni dövlətinin yaradılması üçün Dağlıq Qarabağda müharibəyə başlamaq üçün Ermənistana gəlməsi də Garegin Njde ideologiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı idi.

Rəsmi İrəvan Garegin Njdeni milli qəhrəman səviyyəsinə qaldırmağı qərara aldı. Bu proses 2000-ci ildə Andranik Marqaryanın Njdenin tsexakron nəzəriyyəsinə uyğun olaraq qurulan Ermənistan Respublikaçılar Partiyasının təşkilatçısı və ilk lideri kimi baş nazir təyin edildiyi zaman başladı.

29 oktyabr 1999-cu ildə Ermənistanın parlament binasında baş verən terror hadisəsindən sonra proses daha da sürətləndi. Prezident Ter-Petrosyan Ermənistandakı daxili siyasi proseslərə təsirini itirdi və Ermənistan-Azərbaycan danışıqları dayandırıldı.

Əsasən Sovet İttifaqı vaxtı Azərbaycan Respublikasının yerli sakinlərindən ibarət olan Dağlıq Qarabağdakı erməni separatçılarının qanunsuz silahlı dəstələrinin səhra komandirlərinin hərbi xuntası Ermənistan hakimiyyətini qəsb etdi. Onlar Ermənistanda nüfuzlarını artırmaq üçün Garegin Njdeni qəhrəmanlaşdırmaq qərarına gəldilər.

Son otuz il ərzində belə bir siyasətin şüurlu və sistemli şəkildə həyata keçirilməsinin nəticəsində Ermənistan monoetnik dövlətə çevrilməsidir. Əhalisinin tərkibində milli azlıqların etnik icmaları 1% -dən çox deyil. Azərbaycanlılar Ermənistandan və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən qovulduqdan sonra yəhudilər və ruslar ölkəni tərk etdilər. Hal-hazırda Ermənistanın yəhudi icması 100

nəfərdən çox deyil, ruslar isə 5 min nəfərdir ki, onların da nümayəndələrinin əksəriyyəti qarışıq nikahdadırlar. Bütün bunlar rus dilində tədris edən ümumtəhsil məktəblərinin və Azərbaycan dilində tədris edən bütün məktəblərin bağlanmasına səbəb olmuşdur. Ana dilində təhsilin mümkünsüzlüyü üzündən digər milli azlıqların - Aysor və Yezidi Kürdlərin nümayəndələrinin asimliyasiyası və ya ermənileşməsi baş verir.

2000-ci ildən 2018-ci ilə qədər Ermənistanı idarə edən Respublika Partiyası 2004-cü ildə Njdenin "tsexakron" nəzəriyyəsini partiyanın nəzəriyyəsi, 2016-cı ildə isə onu Ermənistanın rəsmi dövlət ideologiyası elan etmişdir.

Belə bir müharibə canisinə, faşizm əlaltısına 2001-ci ildə Ermənistan Mərkəzi Bank tərəfindən 100 dram nominallında xatirə gümüş sikkəsi buraxılması, Ermənistan Müdafiə Nazirinin əmri ilə ölkənin silahlı qüvvələrinin və xüsusi xidmət orqanlarının zabit heyətinin təltif olunması üçün Ermənistan Respublikasının qanunu ilə Garegin Njde medalının təsis edilməsi, 24 Avqust 2003-cü ildə Kafanda, 28 Avqust 2016-cı il tarixində isə İrəvanın mərkəzi meydanında- Ermənistan Hökumət Evinin binası qarşısında Njdeyə abidə ucaldılması ikinci dünya müharibəsi illərində dünyanı faşizmdən azad etmək üçün həyatlarını qurban vermiş insanların xatirəsinə təhqir deyilmi?

Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev Rusiyanın nüfuzlu "Milli müdafiə" jurnalına verdiyi müsahibədə məsələ ilə bağlı mövqeyini belə ifadə etmişdir: "Bu gün tarixi yenidən yazmaq, faşistləri qəhrəmanlaşdırmaq, tarixi həqiqəti təhrif etmək kimi təhlükəli meyillər müşahidə edirik. Biz buna çox ciddi yanaşmalıyıq. İstər tarixin yenidən yazılması, istərsə də faşizmin qəhrəmanlaşdırılması qətiyyən yolverilməzdir. Qeyd etmək istərdim ki, bu məsələdə həm Rusiyanın, həm də Azərbaycanın mövqeləri tamamilə eynidir" (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rusiyanın nüfuzlu "Milli müdafiə"("Национальная оборона" май 2020) jurnalına müsahibəsindən)[1].

Rusiya Federasiyasının prezidenti Cənab Vladimir Putin də ikinci dünya müharibəsində faşizmə xidmət etmiş müharibə canilərinin bütləşdirilməsini qətiyyətlə pisləmişdir:"Bu gün biz bir sıra dövlətlərdə müharibə hadisələrinin şüurlu şəkildə təhrif edildiyinin, şərəf və ləyaqəti unudaraq faşistlərə qulluq edən, övladlarına utanmadan yalan söyləyən, nəsillərinə xəyanət edənlərə necə bütlər ucaldıldığının şahidi oluruq" (Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin 9 May 2019r putin də -cu il Qələbə Paradındakı çıxışından)[2].

Bütün qeyd edilənlərə sanki əhəmiyyət verməyən Ermənistan bu irqçi, fasizmə xidmət etmis səxsi nəinki öz ölkəsində qəhrəmanlaşdırır hətta bu tendensiya Ermənistanın sərhədlərini də aşır. Belə ki, 2012-ci ildə Rusiya Federasiyasının Krasnodar şəhərində ona memorial lövhənin asılmasına yol verilməsi ən azı təəssüf doğurur.

1-8 may 2018-ci il tarixli çevriliş nəticəsində siyasi rejimin dəyişməsindən sonra hakimiyyətə gələn Paşinyan hökuməti nəinki bu xətdən geri çəkilmədi əksinə daha da rəvac vermək istədi.

Ermənistan hakimiyyəti, tam şüurlu və məqsədyönlü şəkildə faşist ideoloqiyası olan "tsexakron"u nəinki Ermənistanın daxilində, həmçinin bütün dünya errmənilərinin milli ideologiyası kimi təbliğ və təşviq edən siyasi kurs götürmüşdür. Erməni diasporunun beynəlxalq aləmdə nasistliyin tərənnümünə qarşı "olmaları" görüntüsü yaratmaq səylərinin arxasında nasizm və neonasizmi yaymaq dayanır.

Hesab edirəm ki, Njdenin "tsexakron"-rasizm nəzəriyyəsinin müasir Ermənistanın rəsmi dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırılması nəinki Cənubu Qafqazda sülh, davamlı inkişaf və əmin-amanlıq üçün həmçinin bəsəriyyətin bu günü və gələcəyi üçün böyük təhlükədir. Azərbaycanın 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 9-na qədər -44 gün ərzində apardığı vətən müharibəsində beynəlxalq qurumlar tərəfindən tanınmış ərazilərinin ermənistanın işğalından azad etməsi ölkələrin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı barədə beynəlxalq sənədlərə əməl olunması işinə mühüm töhfədir. Lakin təfəkkürləri "tsexakron-rasizm" ideologiyası ilə zəhərlənmiş erməni seperatçıları başda Köçəryan və Sarkisyan olmaqla hazırkı reallığı qəbul edə bilmir, bu gün də provakasiyalardan əl çəkməyərək, sülh müqaviləsinin bağlanmasına, Qafqazda əmin-amanlığın bərpasına, dayanıqlı inkişafa hər vasitə ilə maneə olmağa çalışırlar. Fikrimcə Ermənistanın hazırkı siyasi hakimiyyəti mütərəqqi düşüncəlilərə söykənərək rəsmi şəkildə" tsexakron" ideologiyasından imtina etməli, xalqını sevən və onun gələcəyini düşünən ziyalılarının köməyi ilə bu ideologiyanın təfəkkürlərdən yuyulmasına çalışmalıdırlar.

ISTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rusiyanın nüfuzlu "Natsionalnaya oborona" (“Milli müdafiə”) jurnalının may buraxılışına müsahibəsi https://president.az/articles/38065

2.Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin 9 May 2019-cu il Qələbə Paradındakı çıxışından. http://kremlin.ru/events/president/news/60490

3.ГАРФ. – ф. 9401 сч, оп. 2,д. 234. – л. 210-228.

4. Кузнецов О.Ю. Государственная политика героизациинацизма в Армении: политико-правовой и историко-философ -ский анализ– Баку: Сабах, 2019. стр. 61

5.Овсепян В.М. Гарегин Нжде и КГБ: Воспоминания разведчика. Ереван-2007–с. 22.

6.Архив СГБ АР. – д. АД-705. – л. 128 об, 175-175 об.

7.Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. – М.: МГБ СССР, 1952. – с. 58, 71-75;

FEN BİLGİSİ ÖĞRETMEN ADAYLARINA YÖNELİK BİYOTEKNOLOJİ BAŞARI TESTİNİN GELİŞTİRİLMESİ

DEVELOPMENT OF BIOTECHNOLOGY ACHIEVEMENT TEST FOR SCIENCE TEACHERS

Prof. Dr. Erol TAŞ

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4077-7351

Doktora Öğrencisi Tülin HÜNDÜR

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3205-6079

Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7799-6000

Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3359-3450

ÖZET

21. yüzyılda tüm dünyada teknolojik açıdan en önemli gelişmelerden birisi biyoteknolojidir. İnsan ve toplum yaşantısı üzerinde büyük bir etkiye sahip olan biyoteknoloji gün geçtikçe etkisini sürekli artırmaktadır. Biyoteknolojideki son gelişmeler öğrencilerimizin sosyobilimsel konular hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duymasına sebep olmaktadır. Bu nedenle ülkenin geleceği olan çocuklarımızın biyoteknoloji alanındaki gelişmelerle ilgili güçlü bir eğitim altyapısına sahip olan bireyler olarak yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sorumluluk toplumun şekillenmesinde ilk sırada yer alan ilkokuldan başlayıp farklı eğitim seviyelerinde eğitim veren fen öğretmenlerine düşmektedir. Fen öğretmenlerinin eğitim açısından bilgi seviyelerinin yanında alan bilgisinin de yeterli olması gerekmekte fakat fen bilgisi öğretmenlerinin biyoteknolojik kavramlar, süreçler ve konular ile ilgili bilgi düzeyleri çok iyi bilinmemektedir. Bu araştırmanın amacı, fen bilgisi öğretmen adaylarının sosyobilimsel konular bazında biyoteknoloji konusunda bilgilerinin ölçülmesine yönelik geçerli, güvenilir bir başarı testi geliştirmek ve bu testi uygulayarak öğretmen adaylarının biyoteknoloji bilgi düzeylerini tespit etmektir. Başarı testi geliştirme çalışması iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada çalışmanın kapsam geçerliliği için belirtke tablosu hazırlanarak madde havuzu oluşturulmuş olup tüm maddeler Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne uygun olarak hazırlanmıştır. Elde edilen tüm maddeler için bir alan uzmanı ve bir eğitim bilimleri uzmanının görüşü alınmıştır. Ardından pilot çalışma olarak bu test bir devlet üniversitesinde Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans Programında öğrenim görmekte olan 100 öğretmen adaylarına uygulanmıştır. Pilot uygulamadan sonra ölçme aracının güvenirlik analizi için veriler Excel programı üzerinde analiz edilmiştir. Madde ayırt edicilik ve madde güçlük indeksleri incelenerek başlangıçta 42 sorudan oluşan başarı testi nihai olarak 39 soruya düşürülmüştür. KR-20 güvenirlik kat sayısı ise 39 madde için 0,70 olarak hesaplanmıştır. Bu ölçme aracı, test geliştirme basamaklarına uygun olarak geliştirilmiştir. Gerekli düzeltmelerden sonra yeterli düzeyde geçerli ve güvenilir bir başarı testi elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Başarı testi, biyoteknoloji, fen bilgisi öğretmen adayı

ABSTRACT

In the 21st century, one of the most remarkable technological developments in the world is biotechnology. Biotechnology, which has a considerable influence on human and social life, is constantly increasing its impact day by day. Recent developments in biotechnology cause our students to need more information about socio scientific issues. For this reason, there is a need to raise our children, who are the future of the country, as individuals who have an intense educational background regarding the developments in the field of biotechnology. This responsibility falls upon science teachers, who are placed at the top of forming society, starting from primary school, and teaching at different education levels. In addition to the knowledge level of science teachers in terms of education, content knowledge should also be sufficient, but the knowledge level of science teachers about biotechnological concepts, processes, and subjects is not well known. This research aims to develop a valid and reliable achievement test to measure the knowledge of pre-service science teachers on biotechnology based on socio scientific issues. The achievement test development study was carried out in two stages. In the first stage, an item pool was created by preparing a specification table for the content validity of the study, and all items were prepared in accordance with the Revised Bloom Taxonomy. For all the items obtained, the opinions of a field expert and an educational sciences expert were taken. Then, as a pilot study, this test was applied to 100 pre-service teachers studying at a Science Teaching Undergraduate Program at a state university. After the pilot scheme, the data were analyzed on the Excel program for the reliability analysis of the measurement tool. By examining the item discrimination and item difficulty indices, the achievement test, which consisted of 42 questions at the beginning, was finally reduced to 39 questions. The KR-20 reliability coefficient was calculated as 0.70 for 39 items. This measurement tool has been developed under the test development steps. After the necessary corrections, an adequately valid and reliable achievement test was obtained.

Keywords: Achievement test, biotechnology, pre-service science teacher.

GİRİŞ

21. yüzyılda tüm dünyada teknolojik açıdan en önemli gelişmelerden birisi biyoteknolojidir. Biyoteknoloji, canlıların doğrudan ya da teknolojik uygulamalarla yapılarının değiştirilmesi sonucu insan yaşamını kolaylaştırmak için farklı veya özel bir durumda ürünler elde edilmesi olarak tanımlanmaktadır (Sürmeli, 2008; Doğru, 2010). Biyoteknoloji tıptan tarıma, sağlıktan çevreye, sanayiden endüstriye ve eğitim gibi birçok alanda kullanılarak insan ve toplum yaşantısı üzerinde gün geçtikçe etkisini sürekli artırmaktadır (Sıcaker, Aydın & Saçkes, 2020; Sürmeli, 2008). Biyoteknoloji kavram olarak yakın zamanda tanımlanmış olsa da biyoteknolojik çalışmalar oldukça eskiye dayanır. Bu sebeple biyoteknolojik çalışmalar geleneksel biyoteknoloji- modern biyoteknoloji olarak iki başlıkta altında inceleyebiliriz. Geleneksel biyoteknoloji adı altında; evcilleştirme, tarım, yapay seçilim, geleneksel ıslah, çelikleme (aşılama), mayalama gibi birçok alanda çalışma yapılmıştır. Modern biyoteknoloji adı altında ise; DNA dizileme, gen transferi, gen tedavisi, klonlama, kök hücre tedavisi, yapay organ ve tıp araçları gibi birçok alanda çalışılmaktadır.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma; 2021- 2022 eğitim-öğretim yılında uygulama yapılması, örneklem olarak yalnızca bir devlet üniversitesindeki Eğitim Fakültesi Fen Bilgisi Öğretmenliğinde okumakta olan öğretmen adaylarına ulaşılması, verilerin toplanmasında tarafımızdan geliştirilen biyoteknoloji başarı testinin kullanılması, çalışma bulgularının örneklemde yer alan öğretmen adaylarının, biyoteknoloji bilgilerini ölçen teste verdikleri yanıtları ile sınırlıdır.

Çalışmanın Varsayımları

Fen bilgisi öğretmen adaylarının biyoteknoloji bilgi düzeyleri bir ölçme aracıyla tespit edilebilir. Araştırmada örneklem olarak seçilen fen bilgisi öğretmen adayları evreni temsil edebilecek niteliktedir. Araştırmada örneklem olarak seçilen fen bilgisi öğretmen adayları kendilerine verilen ölçme aracındaki soruları içtenlikle cevaplamıştır. Uygulanan başarı testi biyoteknoloji konusunu kapsar niteliktedir ve öğretmen adaylarının bilgisini makul seviyede ölçebilecek güce sahiptir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Geleceğin yetişkinlerinin biyoteknoloji konusunda okul öncesinden başlayarak meslek hayatına girişte hazır olarak yetiştirilmeleri için okullarda bu konuda eğitime gereken desteğin giderek arttırılması ve yaygınlaştırılması gerekmektedir (Doğru, 2010; Pekşen, 2009; Soğukpınar, 2019). Biyoteknolojide ki son gelişmeler okullarda öğrencilerimizin sosyobilimsel konular hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duymasına da sebep olmakta ve güçlü bir eğitim altyapısına sahip olan bireyler olarak yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır (Çelik & Erişen, 2010; Sıcaker, Öz-Aydın & Saçkes, 2020). Bu sorumluluk ise tüm eğitim seviyelerinde eğitim veren fen öğretmenlerine düşmektedir. Fen öğretmenlerinin meslek ile ilgili bilgi, beceri ve donanıma sahip olmaları ile birlikte alan bilgisinin de yeterli olması gerekmektedir. Fakat fen bilgisi öğretmenlerinin biyoteknolojik kavramlar, süreçler ve konular ile ilgili bilgi düzeyleri çok iyi bilinmemektedir (Gürkan & Kahraman, 2018). Alan yazında fen bilgisi öğretmen adaylarına yönelik biyoteknoloji konusunda bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple mevcut çalışma, fen bilgisi öğretmen adaylarının sosyobilimsel konular bazında biyoteknoloji konusunda bilgilerinin ölçülmesine yönelik geçerli, güvenilir bir başarı testi geliştirerek ve bu testi uygulayıp öğretmen adaylarının biyoteknoloji bilgi düzeylerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu bilgi tespitinin yapılması amacıyla bilişsel süreç boyutu basamakları baz alınarak Yenilenmiş Bloom Taksonomisi öğrenme boyutlarına göre test hazırlanmıştır. Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre geliştirilen bu test farklı boyutlarda değerlendirme sağlayacağı ve eğitim alanında öğretmen adaylarının biyoteknoloji konusu ile ilgili bilgi düzeylerini belirleme anlamında bir eksikliği dolduracağı ve biyoteknoloji eğitimine büyük bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

YÖNTEM

Araştırma nicel kökenli araştırma yöntemlerinden tarama deseni uygulanarak yapılmıştır. Tarama deseni, var olan durumu belirlemek için yapılan araştırma türüdür (Çepni,2010). Tarama deseni çalışmalarında; bir evren içinden seçilen örneklem üzerinde gerçekleştirilen çalışmalar aracılığıyla evrenin genelindeki eğilim, tutum veya düşüncelerin istatistiksel olarak betimlenmesini sağlamaktadır (Creswell, 2013).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, Türkiye'de Eğitim Fakülteleri Fen Bilgisi Öğretmenliği Programlarında okumakta olan fen bilgisi öğretmen adaylarından oluşmaktadır. Bu çalışmanın örneklemi ise, 2021–2022 eğitim-öğretim yılında bir devlet üniversitesindeki Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Bölümü, Fen Bilgisi Öğretmenliği Programı'nda okumakta olan 100 Fen bilgisi öğretmen adayında oluşturmaktadır. Örneklem belirlenirken, amaçlı örnekleme yöntemlerinden "kolay ulaşılabilir durum örneklemesi (convenience sampling)" yöntemi kullanılmıştır. Bu örneklem belirleme yöntemi yaygın olarak kullanılmakta olup araştırmacıların yakın olan ve erişilmesi kolay olan bir durum seçtiğinden bu yöntem araştırmaya hız ve pratiklik kazandırmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi ve Analizi

Bu çalışmada fen bilgisi öğretmen adaylarının biyoteknoloji konusundaki bilgi düzeylerini belirlemek amacıyla tarafımızdan geliştirilen ve çoktan seçmeli sorular içeren geçerli ve güvenilir bir başarı testi geliştirilip öğretmen adaylarına uygulanarak analiz edilmiştir. Bir başarı testi geliştirmesinde dört ana süreç baz alınmakta ve bu dört ana süreç planlama, hazırlık, uygulama ve raporlaştırma aşamalarından oluşmaktadır. (Gömleksiz ve Erkan, 2010). Bu ölçme aracının geliştirilmesi sırasında uygulanan işlem basamakları şunlardır:

1. Testin Amacının ve Konunun Belirlenmesi
2. Madde Havuzu
3. Yazım Denetimi ve Uzman Görüşü Alma
4. Kapsam Geçerliğinin İncelenmesi
5. Testin Uygulanması ve Analiz Edilmesi

6. Güçlük ve Ayırt Edicilik

7. Güvenirlik Analizi (Bolat & Karamustafaoğlu, 2019).

1.Testin Amacının ve Konunun Belirlenmesi: Yüksek Öğretim Kurulu'nun Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans ders programları incelenerek "Biyoloji 3" dersi kapsamında biyoteknoloji konusuna yer verilmektedir. Yapılan literatür taramasında fen bilgisi öğretmen adaylarının biyoteknoloji konusuna ait başarı testi geliştirme çalışmaları ile karşılaşılmamıştır. Bundan dolayı çalışmanın özgün olacağı, literatüre/alanyazına ve bu alanda çalışma yapacak araştırmacılara faydalı olacağı düşünülmüş olup fen bilgisi öğretmen adayları için biyoteknoloji konusuna ait bir başarı testi geliştirmek amaçlanmıştır (Bolat & Karamustafaoğlu, 2019).

2. Madde Havuzu oluşturulması: Madde Havuzu oluşturulurken 'Biyoteknoloji' başarı testi maddeleri, konu ile ilgili kavramlar, kavram yanılgıları ve bilimsel süreç becerileri göz önünde bulundurularak YÖK Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans ders programları ve çeşitli veri tabanları aracılığıyla alayazın faydalanılıp araştırmacılar tarafından çalışmanın amacına uygun olacak şekilde toplamda 42 madde olarak test taslağı hazırlanmıştır.

3. Uzman Görüşü Alma: Hazırlanan 42 maddenin bilimsel açıdan değerlendirilmesi için bir alan uzmanı ve bir eğitim bilimleri uzmanı olmak üzere iki öğretim üyesine maddelerin bilimsel içeriği ve düzeye uygunluğu ile konu bütünlüğünü kapsayıp kapsamadığı bakımından inceletilmiş ve geri dönütler çerçevesinde maddelerde gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Alınan geri dönütler ve yapılan analizler sonucunda nihai madde sayısı 39 olarak belirlenmiştir.

4. Testin Kapsam Geçerliğinin İncelenmesi: Hazırlanan başarı testinin kapsam geçerliği sağlamak için; pilot uygulama yapmadan önce YÖK Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans ders programında yer alan 'Biyoteknoloji' konusuna ilişkin Yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre belirtke tablosu hazırlanmıştır.

5. Testin Uygulanması ve Analiz Edilmesi: Başarı testi öğretmen adaylarının ilgili konuyu işledikten yaklaşık bir ay sonra uygulanmıştır. Bu anlamda testin uygulanması mümkün olabilecek en uygun zamanda gerçekleştirildiği düşünülmüştür. Başarı testi, 2021-2022 eğitim öğretim yılı ikinci döneminde bir devlet üniversitesinde 100 öğretmen adayına uygulanmıştır. Uygulamadan sonra ücretsiz bir yazılım olan Excel programına veriler kaydedilerek öğrenci cevaplarına ait verilerin bulunduğu .xlsx dosyası elde edilmiştir (Bolat & Karamustafaoğlu, 2019).

6. Güçlük ve Ayırt Edicilik: Madde güçlük indeksi (p), maddenin hangi oranda doğru yapıldığının bir ölçüsü olup 0-1 arasında değer almakta, değer sıfır'a yaklaştıkça madde zorlaşmakta, bir'e yaklaştıkça madde kolaylaşmakta ve bir testin ortalama güçlük indeksinin .50 civarında olması beklenmektedir. Madde ayırtedicilik indeksi (r), maddelerin ölçülen özellikle ilgili bilen ve bilmeyen bireyleri ne derece ayırt ettiğinin bir ölçüsü olup (-1) ve (+1) arasında değer almakta ve bir testin ortalama ayırtedicilik indeksinin 0.30 ve üstü olması beklenmektedir. (Büyüköztürk, 2011; Bolat & Karamustafaoğlu, 2019).

7. Güvenirlik Analizi: Bir başarı testinden öğretmen adaylarının aldığı puanların güvenirliği çeşitli istatistik yöntemleri ile hesaplanmaktadır. KR-20 istatistik yöntemi bunlardan biridir. Bu yöntem, 0-1 puan verilen testlerde kullanılmakta ve testteki her bir maddenin güçlük indekslerinin hesaplanması durumunda tercih edilmektedir. Mevcut çalışmanın güvenirlik katsayısı Kuder Richardson-20 (KR-20) ile belirlenmiş ve bu çalışmanın iç tutarlık katsayısı .70 olarak bulunmuştur (Bolat & Karamustafaoğlu, 2019).

Verilerin Analizi

Veriler Excel programı ile analiz edilmiş, güvenirlik, madde güçlük, ayırtedicilik indeksleri için çeşitli işlemler yapılmıştır.

Tablo 1. Madde Analizine İlişkin İşlemler

Terimler	Formüller
p (Madde Güçlük İndeksi)	$p = \frac{Dü+Da}{Nü+Na}$
D (Madde Ayırtedicilik İndeksi)	$D = \frac{Dü+Da}{Nü(veya\ Na}$
KR-20 (Güvenirlik Analizi)	$KR\text{-}20 = \frac{K}{K-1}(1 - \frac{\sum p.q}{S2x})$

Bu işlemler yapılırken öğrencilerin verdikleri doğru cevaplar için 1; yanlış cevaplar için 0 şeklinde puanlama verilmiştir. Bu nedenle güvenirlik analizi için KR-20 güvenirlik tayin yöntemi kullanılmıştır. Bu işlemlerde kullanılan sembollere ilişkin açıklamalar aşağıda verilmiştir (Kalem & Şentürk, 2019):

- p: Madde güçlük indeksi
- D: Madde ayırt edicilik indeksi
- Dü: Maddeyi üst grupta doğru cevaplayan öğrenci sayısı
- Da: Maddeyi alt grupta doğru cevaplayan öğrenci sayısı
- Nü: Üst gruptaki öğrenci sayısı
- Na: Alt gruptaki öğrenci sayısı
- K= madde sayısı
- q= 1-Madde güçlük değeri
- Sx2=Test puanları varyansı

BULGULAR

Bu kısımda, Sosyobilimsel konu alanı kapsamında bulunan "Biyoteknoloji" konusunda öğretmen adaylarının bilgi düzeylerini belirleyebilen bir başarı testi geliştirilme araştırmasının yapıldığı bu çalışmada, veri analizinin yapılmasıyla elde edilen bulgular sunulmuştur. Araştırma kapsamında yararlanılan çalışmalar ve madde geçerlik ve güvenirlik için analizler tablolar halinde sunulmuştur. Amaç temasına yönelik araştırma için sorularının hazırlanmasında yararlanılan kaynakların dağılımı Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Sorularının Hazırlanmasında Yararlanılan Kaynaklar

Soru Sayısı	Kaynak
39	YÖK Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans Programı Ders İçerikleri Özden, Akgün, Çinici, Gülmez & Demirtaş, 2013 Şenel, Çoruhlu & Akyüz, 2019 Semenderoğlu & Aydın, 2014 Ergunt 2019 Doğru, 2010 Arslankara, 2019 Keçeci, 2017 Şenler, Çakır, Görecek & Taşkın, 2006 Fırat, 2015 Kahraman, 2020 Gürkan & Kahraman, 2019 Arı & Kıvanç, 2019 Sürmeli, 2018 Öcal, 2012 Ağaç, 2019

	Soğukpınar, 2018 Gürkan, 2013 Kaya, 2015

Tablo 2'de hazırlanan sorular için alan yazın taraması yapılarak hangi kaynaklardan alındığı görülmekte olup her bir soru için bir alan uzmanı ve bir eğitim bilimleri uzmanının görüşleri alınarak tekrar düzenlenip sorular daha anlaşılır olması için uzman görüşleri sonucunda değiştirilmiştir. Ayrıca sorulardaki seçenekler rastgele sıralanmış ve olumsuz ifade içeren soru kökleri belirgin hale getirilmiştir. Öğrencinin soruyu tam olarak anlayabilmesi için soru kökü veya öncüllerde uzman görüşleri ile birlikte düzenlemeler yapılmıştır.

Tablo 3. Test Sorularının Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre Öğrenme Boyutları

Yenilenmiş Bloom Taksonomisi Öğrenme Boyutları	Soru Sayıları
Hatırlama	1-15-16-33-34-35
Anlama	2-7-19-30-37-38-40
Uygulama	3-9-22-23-24
Analiz	4-10-11-20-21-25-26
Değerlendirme	5-12-27-28-31-32-41
Sentez	6-13-14-29-36-39-42
Atılan Sorular	8-17-18

Biyoteknoloji konusunu kapsayacak şekilde hazırlanan ve yapılan analizler sonucunda 39 maddeye indirgenen BBT sorularının bilişsel süreç boyutları ile ilişkilendirilmesi aşamasında Yenilenmiş Bloom taksonomisinin 6 ana bilişsel süreç boyutu esas alınmıştır. Yenilenmiş Bloom taksonominin temel basamakları; "hatırlama, anlama, uygulama, analiz, değerlendirme ve yaratma" şeklinde düzenlenmiştir (Özdemir, Altıok & Baki, 2015; Karakaş & Sarıkaya, 2019). Yenilenmiş Bloom taksonomisine göre maddelerin bilişsel düzey basamaklarına göre dağılımı; hatırlama basamağında toplam 6 madde, anlama basamağında toplam 7 madde, uygulama basamağında toplam 5 madde, analiz etme basamağında toplam 7 madde, değerlendirme basamağında toplam 7 madde ve yaratma basamağında toplamda 7 madde şeklindedir.

Tablo 4. Başarı Testine Ait Betimsel Analiz Sonuçları

Ortalama	33.05
Standart Sapma	4.85
Cronbach Alpha	0.80
Ortalama Madde Güçlüğü	0.50
Ortalama Madde Ayırt Ediciliği	0.30

BBT öğrencilere Biyoteknoloji konusu işlendikten bir ay sonra uygulanmıştır. BBT'nin sonuçları için hesaplanan Cronbach α güvenilirlik katsayısı .80 olarak bulunmuştur. Madde analizi ise Excel programı kullanarak yapılmıştır. Yapılan madde analizi ile testin ortalama madde güçlük ve ayırt edicilik endeksleri sırasıyla .50 ve .30 olarak hesaplanmıştır. Belirlenen ortalama güçlük indeksinin .50'e yakın olması testin orta zorlukta olduğunu göstermektedir. Araştırmada güvenirlik için KR-20 formülü kullanılmış ve KR-20 güvenirlik katsayısı .70 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan güvenirlik katsayısının .70 ve daha yüksek olması test puanlarının güvenirliği için genel olarak yeterli görülmektedir. Bu sonuçlar geliştirilen BBT'nin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir (Tan, 2010).

Tablo 5. Madde Güçlük İndeksinin Yorumlanması

Madde Güçlük İndeksi	Maddenin Değerlendirilmesi
0.80 ve daha büyük	Çok kolay bir madde
0.65-0.79	Oldukça kolay bir madde
0.35-0.64	Orta düzeyde bir madde
0.20-0.34	Oldukça zor bir madde
0.19 ve daha küçük	Çok zor bir madde

Madde güçlük indeksi, grupta her soruya doğru verilen cevap sayısının toplam kişi sayısına bölünmesiyle bulunmuştur. İdeal bir başarı testi için madde güçlük indeksinin .20 ile .80 arasında olmasına dikkat edilmelidir. Bunun yanı sıra bir testin ortalama güçlüğünün .50 civarında olması gerekmektedir (Tekin, 2010).

Tablo 6. Her Bir Soruya Ait Madde Güçlük İndeksi

Madde	Güçlük İndeksi	Madde	Güçlük İndeksi
M1	0.6	M22	0.3
M2	0.8	M23	0.8
M3	0.4	M24	0.7
M4	0.7	M25	0.7
M5	0.6	M26	0.8
M6	0.5	M27	0.4
M7	0.5	M28	0.7
M8	0.9	M29	0.5
M9	0.3	M30	0.4
M10	04	M31	0.7
M11	0.3	M32	0.2
M12	0.7	M33	0.3
M13	0.2	M34	0.7
M14	0.8	M35	0.7
M15	0.6	M36	0.4
M16	0.4	M37	0.2
M17	0.9	M38	0.5
M18	0.9	M39	0.4
M19	0.5	M40	0.8
M20	0.7	M41	0.4
M21	0.4	M42	0.6

BBT soruları M1, M2… ve M39 olarak kodlaması yapılmıştır. Tablo 5 incelendiğinde; 1, 2, 4, 5, 12, 14, 15, 20, 23, 24, 25, 26, 28, 31, 34, 35, 40 ve 42. soruların kolay olduğu, 3, 6, 7, 9, 10, 11, 16, 19, 21, 22, 27, 29, 30, 33, 36, 38, 39 ve 41. soruların orta güçlükte sorular olduğu, 13, 32 ve 37. soruların ise zor olduğu görülmektedir. Ayrıca maddelere ait her bir güçlük indeksi toplanıp madde sayısına bölündüğünde testin ortalama güçlük indeksi elde edilir. Gerekli hesaplamalar yapıldığında testin ortalama güçlük indeksi .50 olarak hesaplanmıştır. Buradan testin orta güçlükte olduğu sonucuna varılır.

Tablo 7. Madde Ayırt Edicilik İndeksinin Yorumlanması

Madde Ayırt Edicilik İndeksi	Maddenin Değerlendirilmesi
0.40 ve daha büyük	Çok iyi bir madde-Ayırt edicilik gücü yüksek
0.30-0.39	Oldukça iyi bir madde
0.20-0.29	Üzerinde çalışılması ve düzeltilmesi gereken madde ayırt edicilik gücü orta derece
0.19 ve daha küçük	Çok zayıf madde-Ayırt etme gücü düşük

Sadece madde güçlük indeksine bakılarak soruların testten çıkarılmasına karar verilemez. Bu bakımdan testte bulunan soruların ayırt edicilik indeksleri de hesaplanması gerekir. Madde ayırt edicilik indeksi hesaplanırken; her bir soru için elde edilen puan .40 ve üzeri ise ayırt ediciliği yüksek, .30 ve .39 arasında ise orta düzeyde ayırt edici bir sorudur. Bununla birlikte .20 ve .29 arasında ise sorunun sıkıntılı olduğu ve düzeltilmesi gerektiği, .19 ve altında ise o sorunun ayırt ediciliğinin oldukça düşük ve testten çıkarılması gerektiği ifade edilmektedir (Tekin, 2010).

Tablo 8. Her Bir Soruya Ait Ayırt Edicilik İndeksi

Madde	Ayırtedicilik İndeksi	Madde	Ayırtedicilik İndeksi
M1	0.4	M22	0.4
M2	0.8	M23	0.4
M3	0.2	M24	0.4
M4	0.2	M25	0.2
M5	0.5	M26	0.5
M6	0.2	M27	0.4
M7	0.4	M28	0.3
M8	0.1	M29	0.3
M9	0.3	M30	0.2
M10	0.4	M31	0.3
M11	0.2	M32	0.3
M12	0.3	M33	0.2
M13	0.2	M34	0.3
M14	0.3	M35	0.3
M15	0.3	M36	0.2
M16	0.3	M37	0.2
M17	0.1	M38	0.3
M18	0.1	M39	0.6
M19	0.6	M40	0.6
M20	0.3	M41	0.2
M21	0.3	M42	0.6

Ayırt edicilik indeksi hesaplanırken alt ve üst gruplar dikkate alınarak her bir soru için üst gruptan soruyu doğru cevaplayanların sayısından alt grupta soruyu doğru cevaplayanların sayısı çıkarılmış olup elde edilen sonuç üst grupların sayısına bölünmüştür. Bu işlem her bir soru için Excel programı kullanılarak yürütülmüştür. Her bir soruya M1, M2…M42 kodları verilerek elde edilmiştir. Bu başarı testinde ayırtedicilik indeksi .30 olarak hesaplanmış ve 3 sorunun (8-17-18) ayırt edicilik indekslerinin .19 değerinden az olduğu tespit edilerek ve bu soruların testten çıkarılmıştır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Çalışmanın amacı doğrultusunda fen bilgisi öğretmen adaylarına yönelik biyoteknoloji konusunda geçerliği ve güvenirliği sağlanmış bir başarı testi hazırlanmıştır. Bu bakımdan oluşturulan başarı testine yönelik gerekli geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılmıştır. Bu süreçte öncelikle çalışmanın amacı ve kapsam geçerliğine yönelik sorular belirlenmiştir. Fen eğitimi ve eğitim bilimleri uzmanı iki kişiden devamlı dönütler alınarak teste uygulama öncesi son hali verilmeye çalışılmış ve belirtke tablosu oluşturulmuştur (Serttürk, 2008). Buradan hareketle kapsam geçerliğinin sağlandığı söylenebilir. Birçok çalışmada da (Demir & Armağan, 2019; Şen & Eryılmaz, 2011; Nacaroğlu, Bektaş & Kızkapan, 2020; Sıcaker, Aydın & Saçkes, 2020; Kalem & Şentürk, 2019; Karakaş & Sarıkaya, 2019; Bolat & Karamustafaoğlu, 2019; Teerasong vd, 2010) ifade edilen bu süreçlerin kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla bu alanda yayımlanmış çalışmalarla bu çalışmadaki test geliştirme süreçleri paralellik göstermektedir. Tüm bu değerlendirmeler ışığında fen bilgisi öğretmen adayları için biyoteknoloji konusunda geçerli ve güvenilir bir başarı testi geliştirildiği söylenebilir. Bu test katılımcılara uygulandıktan sonra testte KR-20 katsayısı hesaplanmıştır. Bu katsayı .70 olarak bulunmuştur. Ayrıca

ideal bir başarı testi için madde güçlük ve ayırt edicilik indekslerinin de hesaplanması gerekmektedir. Hazırlanan başarı testinde toplamda 42 soru yer almakta gerekli düzenlemelerden sonra asıl test madde sayısı 39 'a düşürülmüştür. Soruların güçlük indekslerinin hesaplandığında 18 sorunun kolay, 18 sorunun orta ve 3 sorunun ise zor olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca madde ayırt edicilik indekslerinin hesaplandığında ise 3 sorunun testten çıkarılması gerektiği öngörülmüştür. Aynı zamanda bu soruların testten çıkarıldığında testin güvenirliğinin arttığı belirlenmiştir. Genel olarak madde güçlük ve madde ayırt edicilik indekslerine bakıldığında bu testin orta düzeyde olduğu görülmüştür. Başarı testi geliştirilen bazı çalışmalarda çalışmayı yürütürken bazı soruların ayırt ediciliğinin düşük ve testten çıkarıldığında güvenirlik katsayısının yükseldiği ifade edilmiş olup benzer durumda olan soruların çıkarılmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla testten çıkarılan bu üç soruya yönelik verdiğimiz karar alanyazındaki çalışmalarla paralellik göstermektedir (Demir & Armağan, 2019; Nacaroğlu, Bektaş & Kızkapan, 2020; Yurdakul & Kırmızı, 2018; Kalem & Şentürk, 2019; Çoban & Tezci, 2019; Eğmir & Ocak, 2016).

Öneriler

Çalışma daha fazla madde havuzu oluşturularak tekrarlanabilir ve kapsam geçerliliği artırılabilir. Benzer çalışmalar farklı eğitim fakültelerinde yapılabilir ve başarı testinin evreni temsil etme yeteneği artırılabilir. Çalışmamızda düzeltilmesi gereken maddeler testten çıkarılmıştır. Bu maddeler düzeltilip kullanılabilir hale getirilebilir.

KAYNAKÇA

Armağan, F. Ö., & Demir, N. (2019). Astronomi Başarı Testi Geliştirme: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Maarif Mektepleri Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi, 3(1), 52-70.

Bolat, A., & Karamustafaoğlu, S. (2019). "Vücudumuzdaki Sistemler" Ünitesi Başarı Testi Geliştirme: Geçerlik ve Güvenirlik. Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi, 5(2), 131-159.

Büyüköztürk, Ş. (2011). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. Ankara: Pegem Yayıncılık.

Creswell, J. W. (2013). Araştırma Deseni (Çev.Bursal, M: Ed.: Demir, S. B.). Ankara: Eğiten Kitap.

Çelik, O., & Erişen, S. (2010). Ortaöğretim Düzeyinde Biyoloji Dersi Kapsamında Uygulanan Biyoteknoloji Programının Değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi, 26, 25-39.

Çepni, S. (2010). Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş (5. Baskı). Trabzon: Celepler Matbaacılık.

Çoban, H., & Tezci, E. (2019). Ortaokul 6. Sınıf Öğrencileri İçin Problem Çözme Başarı Testinin Geliştirilmesi1. Iches Uluslararası İnsani Bilimler ve Eğitim Bilimleri Kongresi (8-10 Kasım 2019/İzmir), 151.

Doğru, M. S. (2010). İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Biyoteknoloji ile İlgili Yaklaşımları ve Bilgi Seviyelerinin Ölçülmesi. Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kastamonu.

Eğmir, E., & Ocak, G. (2016). Eleştirel Düşünme Becerisini Ölçmeye Yönelik Bir Başarı Testi Geliştirme. Electronic Turkish Studies, 11(19).

Gömleksiz, M. Ve Erkan, S. (2010). Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme (2. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Gürkan, G. Ve Kahraman, S. (2018). Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Biyoteknoloji ve Genetik Mühendisliği Bilgi Düzeyleri. Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi, 6(1), 25-39.

Kalem, M., & Şentürk, Ş. (2019). Özel Yetenekliler Farkındalık Eğitimine Yönelik Başarı Testi Geliştirme. Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi, 5(2), 160-175.

Karakaş, H., & Sarıkaya, R. (2019). Sınıf Öğretmeni Adaylarına Yönelik Enerji Başarı Testi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Kastamonu Eğitim Dergisi, 27(4), 1403-1422.

Nacaroğlu, O., Bektaş, O., & Kızkapan, O. (2020). Madde Döngüleri ve Çevre Sorunları Konusunda Başarı Testi Geliştirme: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Kastamonu Eğitim Dergisi, 28(1), 36-51.

Özdemir, S. M., Altıok, S. & Baki, N. (2015). Bloom'un Yenilenmiş Taksonomisine Göre Sosyal Bilgiler Öğretim Programı Kazanımlarının İncelenmesi. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, 4(3), 363-375.

Pekşen, Z. (2009). Bilim-Teknoloji Eğitiminde Yenilikçi Yaklaşımlar ve Biyoteknoloji Eğitimi. Bilim ve Teknik Dergisi, 505, 60-63.

Serttürk, M. (2008). Fen Öğretiminde Proje Tabanlı Öğrenme Yaklaşımının İlköğretim 7. Sınıf Öğrencilerinin Fen Başarısı ve Tutumuna Etkisi (Master's Thesis, Sakarya Üniversitesi).

Soğukpınar, R. (2019). Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Genetik ve Biyoteknolojiye Yönelik Tutumlarının İncelenmesi (Master's Thesis, Fen Bilimleri Enstitüsü).

Sıcaker, A., Aydın, S. Ö., & Saçkes, M. (2020). Ortaöğretim Biyoteknoloji Bilgi Testi (Obbt). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1-23.

Sürmeli, H. (2008). Üniversite Öğrencilerinin Biyoteknoloji ve Genetik Mühendisliği Çalışmaları ile İlgili Tutum, Bilgi ve Biyoetik Görüşlerinin Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Şen, H. C. & Eryılmaz, A. (2011). Bir Başarı Testi Geliştirme Çalışması: Basit Elektrik Devreleri Başarı Testi Geçerlik ve Güvenirlik Araştırması. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Vııı (I), 1-39.

Tan, Ş., (2010). Öğretimde Ölçme ve Değerlendirme: KPSS El Kitabı. Ankara: Pegem Akademi.

Tekin, H. (2010). Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme (20. Baskı). Ankara: Yargı Yayınevi

Teerasong, S., Chantore, W., Ruenwongsa, P., & Nacapricha, D. (2010). Development Of A Predictobserve-Explain Strategy For Teaching Flow İnjection At Undergraduate Chemistry. The International Journal Of Learning, 17(8), 137-150.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin Yayıncılık, Ankara, 99-252.

Yurdakal, İ. H., & Kırmızı, F. S. (2018). Okuduğunu Anlamaya İlişkin Başarı Testi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Dil Dergisi, 169(2), 67-93.

FEN EĞİTİMİNDE SANAL LABORATUVAR KULLANIMI İLE İLGİLİ 2012-2022 YILLARI ARASINDA YAYINLANMIŞ ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE STUDIES PUBLISHED BETWEEN 2012-2022 ON THE USE OF VIRTUAL LABORATORY IN SCIENCE EDUCATION

Doktora Öğrencisi Tülin HÜNDÜR

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3205-6079

Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3359-3450

Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7799-6000

Prof. Dr. Erol TAŞ

Ordu Üniversitesi

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4077-7351

ÖZET

Fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı, hem yaparak-yaşayarak öğrenmenin etkili biçimde gerçekleştiği ve bilgi kalıcılığının olumlu yönde etkilediği öğrenme ortamları olarak hem de geleneksel laboratuvarlarda ortaya çıkan sorunların giderilmesinde önemli bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece bu uygulamaları konu alan fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımıyla ilgili yapılmış olan makale, yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları, TR Dizin, ERIC, DergiPark, Google Schoolar, YÖK Tez Merkezi veri tabanlarından taratılarak betimsel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu çalışma son on yılda gelişen teknoloji sebebiyle 2012-2022 yılları arasında Türkiye'de yapılmış olan fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımıyla ilgili 21 makale, 12 yüksek lisans ve 3 doktora tezi olmak üzere toplam 36 çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmalar incelenirken yayın yılı, yayın türü, araştırma yöntemi, öğrenme ürünü, araştırma alanı, örneklem belirleme yöntemi, örneklem grubu, veri toplama araçları bakımından birçok kriter değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler ışığında en fazla makale (%58,3) çalışması yapıldığı, bu çalışmalar içerisinde en çok 2020 yılında çalışıldığı (%27,7), konu olarak en fazla kimya konularına yer verildiği tespit edilmiştir. İncelenen çalışmaların yaklaşık olarak yarısına yakınının (%38,8) nicel desende gerçekleştirildiği, örnekleme yönteminin belirtilmediği (%47,2), hem öğrenci (%55,8) hem de öğretmenlerle (%44,2) benzer oranlarda çalışıldığı saptanmıştır. Yapılan çalışmalarda sanal laboratuvarlara yönelik olarak başarı, tutum, beceri, motivasyon, ilgi ve bilgi gibi çeşitli öğrenme ürünleri araştırılmış ve bu öğrenme ürünlerinin çalışılma sıklıkları ise başarı (%31,5), tutum (%26,3) ve beceri (%19,2) şeklinde sıralanmaktadır. Konuyla ilgili verilerin çoğunluğunun test (%32,7), görüşme (%29,5) ve ölçek (%21,2) aracılığıyla toplandığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak, uzaktan eğitime ihtiyaç duyulan gerek yüz yüze eğitim gerekse pandemi sürecinde özellikle öğrencilerin etkileşimli bir şekilde yaparak yaşayarak öğrenmelerine imkân sağlayan sanal laboratuvar kullanımına yönelik yapılan çalışmaların pandemi öncesinde sınırlı olduğu fakat pandemi sürecinde artış gösterdiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fen eğitimi, sanal laboratuvar, betimsel içerik analizi.

ABSTRACT

The use of virtual laboratories in science education emerges as a remarkable application both as learning environments where learning with hands-on activities is carried out effectively and knowledge retention is positively affected, and as an important application in eliminating the problems that arise in traditional laboratories. Thus, the articles, master's and doctoral thesis studies on the use of virtual laboratories in science education, which are about these applications, were reviewed from the databases of TR Dizin, ERIC, Dergi Park, Google Scholar, YÖK Thesis Center and analyzed by descriptive content analysis method. In this study, a total of 34 studies, including 21 articles, 12 master's and 3 doctoral theses, related to the use of virtual laboratories in science education, which were made in Turkey between 2012-2022 due to the developing technology in the last ten years, were reached. While examining the studies, many criteria were evaluated in terms of publication year, publication type, research method, learning product, research area, sampling method, sample group, and data collection tools. In the light of the data obtained, it was determined that among these studies in which the most article studies (58.3%) were made, the most studied year is 2020 (27.7%), and the most studied field was chemistry. It was determined that nearly half of the studies (38,8%) were carried out in a quantitative design, the sampling method was not specified (47.2%), and both students (55.8%) and teachers (44.2%) were studied at similar rates. Various learning products such as success, attitude, skill, motivation, interest, and knowledge have been researched for virtual laboratories and the percentage of studying these learning products are listed as success (31.5%), attitude (26.3%), and skill (19.2%). It was determined that most of the data on the subject was collected through tests (32,7%), interviews (29.5%), and scales (21,20%). As a result, it is thought that the studies on the use of virtual laboratories, which allow students to learn by hands-on activities in an interactive way, both in face-to-face education and in the pandemic process, which is needed for distance education, were limited before the pandemic, but increased during the pandemic process.

Keywords: Science education, virtual lab, descriptive content analysis.

GİRİŞ

Fen eğitimine teknoloji entegrasyonun öğrenci tutum ve motivasyonuna, kavramsal anlama ve yanılgılarının giderilmesinde olumlu etkilerinin olduğu, araştırma ve sorgulama dayalı temellendirmelere uygun ortamlar sağladığını göstermektedir (Namdar & Küçük, 2018; Demirci, 2003; Benli, Kayabaşı, & Sarıkaya, 2012; Büyükkasap & Samancı, 1998). Teknolojinin fen öğretimi ile birleştirilmesiyle imkânsız veya yapılması tehlike yaratabilecek deneylerin ve ders ortamında ulaşılması zor yada imkânsız alanların sanal olarak kullanılmasında, zihinde canlandırılması zor soyut konularda benzetim ve model oluşturarak somutlaştırılmasında, öğrencinin öğrenme hızına uyum sağlayarak öğretimi zevkli ve güçlü kılmada olanak sağlamaktadır (Aykanat, Doğru, & Kalender, 2005; Ertepınar, Demircioğlu, Geban, & Yavuz, 1998; Coştu, Çepni, & Yeşilyurt, 2002; Küçük & Çalık, 2015).

Araştırmanın Sınırlılıkları

İncelenen çalışmalar yalnızca 2012-2022 yılları arasında fen bilimleri dersine yönelik olduğundan diğer disiplinler ve tarih aralıkları hakkında fikir ortaya koymamaktadır. Çalışmanın örneklemi Türkiye, yayın dili Türkçe olan çalışmaların incelenmiş olması genellenebilirliği ve karşılaştırılabilirliği açısından bir sınırlılık ortaya koymaktadır. Çalışmada kullanılan ve araştırmacılar tarafından oluşturulan analiz şeması mevcut yayınları kodlamak için bir alternatif olurken bu çalışmaların kodlanmasında farklı analiz rubrikleri de kullanılabilir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bilgisayar destekli öğrenme ortamlarının başında gelen sanal laboratuvar kullanımları öğrencilerin öğrenme ortamlarında eş zamanlı veya birbirinden bağımsız olarak çalışmalarına olanak sunmaktadır. Bu sebeple günümüzde öğrencinin merkezde olduğu öğretim yaklaşımlarının kullanılmasıyla ilgili çeşitli çalışmalar incelendiğinde fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımına yönelik çok farklı sınıf ve konu alanlarında çalışmaların olduğu tespit edilmiştir. Güncel çalışmaların betimsel içerik analizlerinin yapılması ile fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımının bir yansımasını gözler önüne

sermesi ve eleştirel bir bakış açısıyla gelecek çalışmalara yol göstermesi amaçlanmaktadır. Ayrıca fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımıyla ilgili çalışmalarının farklı parametreler açısından incelenerek genel bir şemanın göz önüne koyulması ve hem bundan sonraki çalışmalara hem de öğretmenlere yol göstermesi hedeflenmektedir. Bu durumda çalışmanın problem cümlesini "Türkiye'de son on yılda fen eğitimi alanında sanal laboratuvar konusunda yayınlanmış makale, yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarındaki genel yönelimler nelerdir?" sorusu oluşturmaktadır.

Alt Problemler

Çalışmanın amacı doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere yanıtlar aranmıştır:

1) Yayın yılına göre dağılımı nasıldır?
2) Yayın türüne göre dağılımı nasıldır?
3) Araştırma yöntemine göre dağılımı nasıldır?
4) Öğrenme ürününe göre dağılımı nasıldır?
5) Araştırma alanına göre dağılımı nasıldır?
6) Örneklem belirleme yöntemine göre dağılımı nasıldır?
7) Örneklem grubuna göre dağılımı nasıldır?
8) Veri toplama araçlarının türüne göre dağılımı nasıldır?
9) Veri analiz yöntemine göre dağılımı nasıldır?

YÖNTEM

Bu çalışmada bir içerik analizi türü olan betimsel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Betimsel içerik analizi; belirli bir konu çerçevesinde yapılmış olan gerek nicel gerekse nitel çalışmaların eğilimlerinin ve sonuçlarının tanımlanması ve düzenlenmesini içeren bir yaklaşım türüdür (Çalık & Sözbilir, 2014). Bu yönü ile genel bir çerçeve ortaya koyarak bu konuda çalışma yapacak araştırmacılara genel bir yönelim hakkında bilgi edinme olanağı sağlamaktadır (Namdar & Küçük, 2018). Bu çalışmada betimsel içerik analizi kullanılarak 2012-2022 yılları arasında fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili çalışmalar çeşitli yönleriyle incelenmiş ve genel bir eğilim orta koyulmuştur.

Verilerin Toplanması

Türkiye'de 2012-2022 yılları arasında fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili yapılan çalışmalara ulaşmak amacıyla TR Dizin, ERIC, DergiPark, Google Scholar, YÖK Tez gibi veri tabanları taranmıştır. Veri tabanlarından tarama yapılırken Türkçe anahtar kelime olarak; Fen eğitimi, sanal laboratuvar, betimsel içerik analizi ve İngilizce anahtar kelime olarak; science education, virtual lab, descriptive content analysis gibi farklı kombinasyonlar kullanılmıştır. Bu şekilde veri tabanlarında yayımlanan 38 çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmaların araştırmaya dâhil edilme kriterleri olarak ise 2012-2022 yılları arasında yapılmış Fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımına dönük bir çalışma olması ve yayın yeri Türkiye olan Türkçe basılı araştırmalar belirlenmiştir. Araştırmaya makale ve tez türü yayımlar dahil edilirken kitap bölümü, bildiri gibi diğer yayın türleri dahil edilmemiştir. Araştırmanın odağı ilköğretim seviyesinden başlayarak yükseköğretim son seviyesine kadar hem öğretmen hem de öğrenciler ile yapılan çalışmalar araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmaya ayrıca başarı, tutum, beceri, motivasyon, bilgi belirlemeye yönelik ölçütler dahil edilmiştir. Araştırmada nitel, nicel veya karma araştırma yöntemleri kullanılan, tam metnine ulaşılan dergilerde veya tez merkezinde yayınlanan araştırmalar dahil edilmiştir. Bu kriterler göz önünde bulundurularak araştırmaya dâhil edilecek çalışmalar seçilmiştir. Taramalar sonunda tekrar eden çalışmalar çıkarılmıştır ve araştırmaya dâhil edilecek aday çalışmalar belirlenmiştir. Bu doğrultuda, araştırma kapsamında incelenen çalışmaların sayısı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Araştırma kapsamında incelenen çalışma sayısı

Veri tabanı / dizinler	Çalışma sayısı
Google Schoolar	7
TR Dizin	4
Dergipark	6
YÖK Tez	17
ERİC	4

Verilerin Analizi

Bu çalışmada belirlenen kriterlerle ulaşılan çalışmalar bazı parametreler doğrultusunda ayrıntılı biçimde kodlanmıştır. Kodlama şeması araştırmacılar tarafından daha önce yapılan içerik analizi çalışmaları baz alınarak yapılandırılmıştır (Ayvacı & Sezer, 2018; Oğuzman, Metin & Hasan, 2021; Tosun, & Yaşar, 2015; Ültay, Dönmez Usta & Durmuş, 2017; Ültay & Aydın, 2017; Ültay & Comardoğlu, 202; Bağ & Çalık, 2017; Namdar & Küçük, 2018). Çalışmalar; yayın yılı, yayın türü, araştırma yöntemi, öğrenme ürünü, araştırma alanı, örneklem belirleme yöntemi, örneklem grubu, veri toplama araçları ve veri analiz yöntemi olmak üzere dokuz temel başlık altında incelenmiş olup bu parametrelerin temaları belirlenmiştir. Tema ve kodlara bulgular bölümünde yer verilerek yorumlanmıştır.

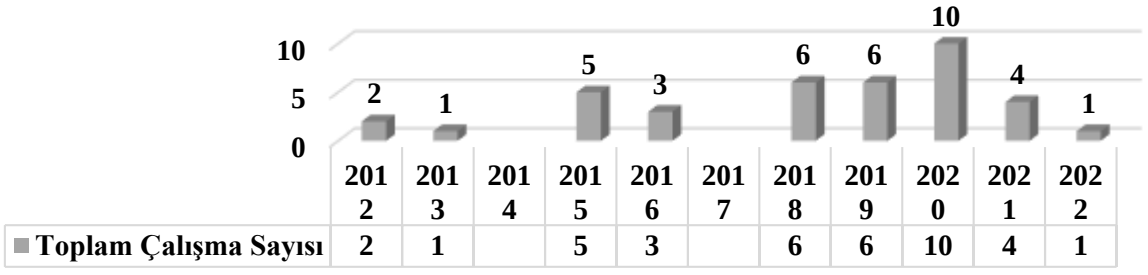
BULGULAR

Araştırma kapsamında incelenen çalışmalar ve temalar bu bölümde sunulmuştur. Verilerin gösterimi temalara ait başlıklar altında tablo ve şekiller halinde verilmiştir. Amaç temasına yönelik çalışmaların dağılımı Şekil 1'de sunulmuştur.

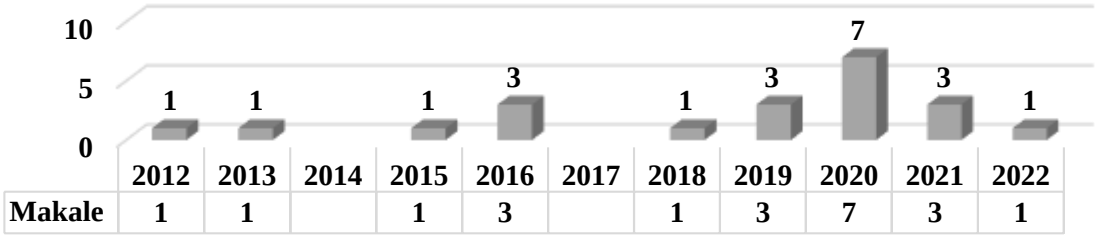
Şekil 1. Yayın Türüne Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 1 incelendiğinde 1. alt problem ile ilişkili olarak fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili yapılmış olan çalışmaların yayın türüne göre dağılımı incelendiğinde, ilgili çalışmaların 3'ünün doktora tezi, 14'ünün yüksek lisans tezi ve 21'inin makale olduğu görülmektedir.

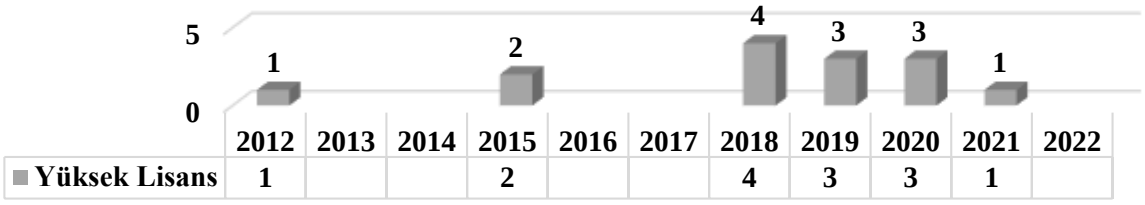
Şekil 2. Yayın Yılına Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 2 incelendiğinde, en fazla 2020 yılında 10 çalışmanın yapıldığı, bunu 2019 ve 2018 yıllarında yapılan 6 çalışmanın takip ettiği, en az çalışma sayısının 2013 ve 2022 yıllarına ait olduğu, 2014 ve 2017 yıllarında hiç çalışma yapılmadığı belirlenmiştir.

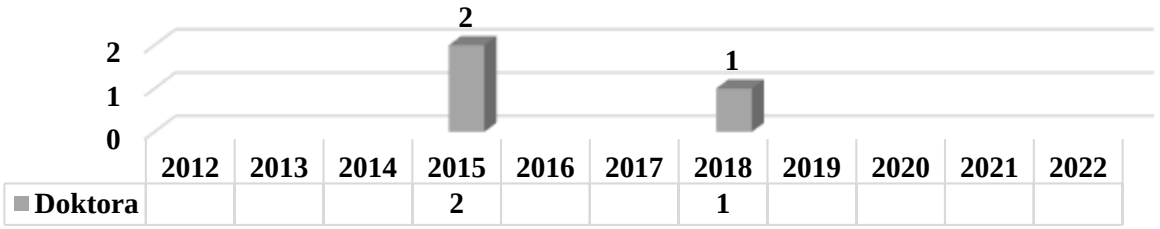
Şekil 3. Çalışma Türünün (Makale) Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 3 incelendiğinde yıllara göre makale çalışmalarında sayının giderek artan bir eğiliminden bahsedilirken bu durum özellikle 2019-2021 yılları arasında önemli artış göstermekte ve en fazla çalışmanın 2020 yılında yapıldığı, 2014 ve 2017 yılları arasında hiç çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir.

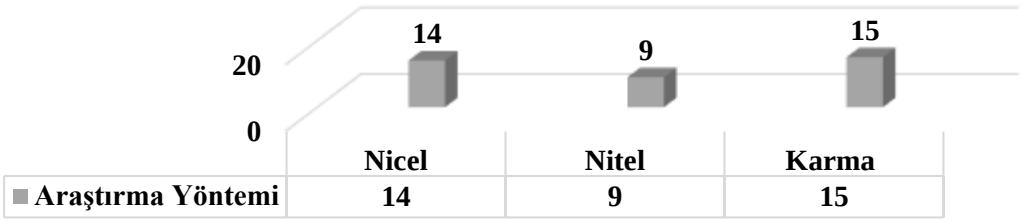
Şekil 4. Çalışma Türünün (Yüksek Lisans) Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 4 incelendiğinde yüksek lisans tez çalışma sayısının yıllara göre genel olarak artan bir eğilim göstermektedir. Fakat özellikle son beş yılda çalışma sayısında bir düşüş tespit edilmiş olup 2013-2014-2016-2017 ve 2022 yıllarında yayınlanmış çalışmaya rastlanmamıştır.

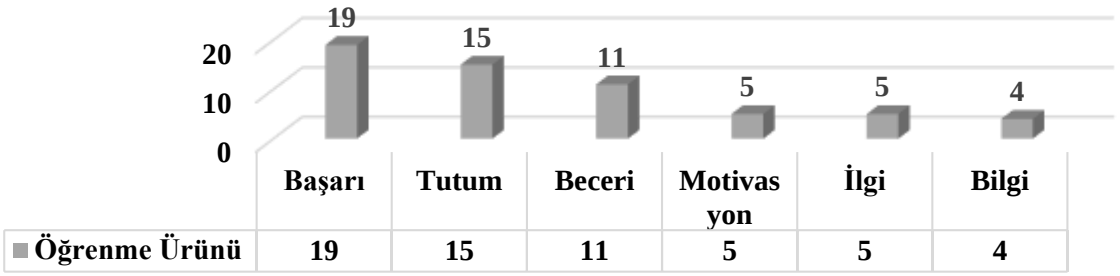
Şekil 5. Çalışma Türünün (Doktora) Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 5 incelendiğinde doktora tezi olarak çok fazla çalışma yapılmadığı, 2015 ve 2018 yıllarında toplamda 3 çalışma yapıldığı görülmektedir.

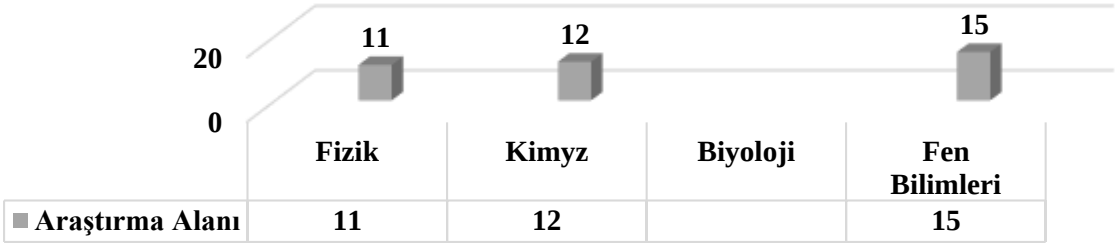
Şekil 6. Araştırma Yöntemine Göre Çalışmaların Dağılımı

Kullanılan araştırma yöntemlerine bakıldığında, araştırmacıların sıklıkla nicel ve karma araştırma yöntemlerinden faydalandıkları ancak nitel yöntem çalışmalarının sayılarının bu yöntemlere göre az olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalarda 15 karma, 14 nicel ve 9 nitel yöntem kullanıldığı görülmektedir. Çalışmalarda araştırma yöntemlerinden en sık yarı deneysel desen kullanılmıştır. Bu durum sanal laboratuvar kullanımı çalışmalarının sıklıkla etkilerine yönelik bulgularının sunulduğuna işaret etmekteyken, bu alanda öğretme ve öğrenme süreçlerinin incelenmesine yönelik olarak az sayıda çalışmanın olduğunu göstermektedir.

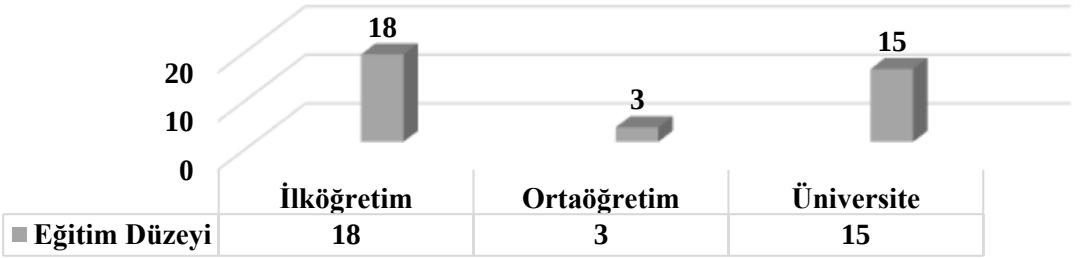
Şekil 7. Öğrenme Ürününe Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 7 incelendiğinde, fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili yayınlanmış çalışmalarda birden fazla öğrenme ürünü araştırılmıştır. Bundan dolayı 19 çalışmada fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımının başarıya etkisinin, 15 çalışmada ise tutuma etkisinin araştırıldığı görülmektedir. Çalışmalarda başarı ve tutum değişkenleri dışında, beceri, motivasyon, bilgi ve ilgi gibi değişkenlerin de incelendiği gözlenmektedir.

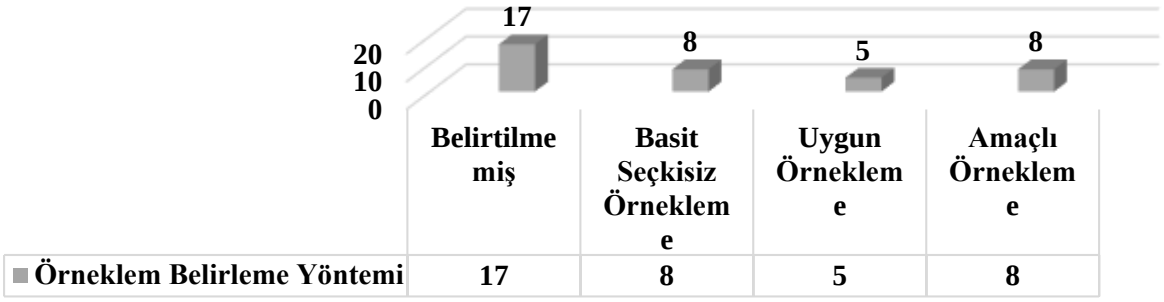
Şekil 8. Araştırma Alanına Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 8 incelendiğinde, fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili 15 çalışmanın fen bilimleri alanında, 12 çalışmanın kimya alanında, 11 çalışmanın ise fizik alanında gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili biyoloji alanında herhangi bir çalışma gerçekleştirilmediği belirlenmiştir.

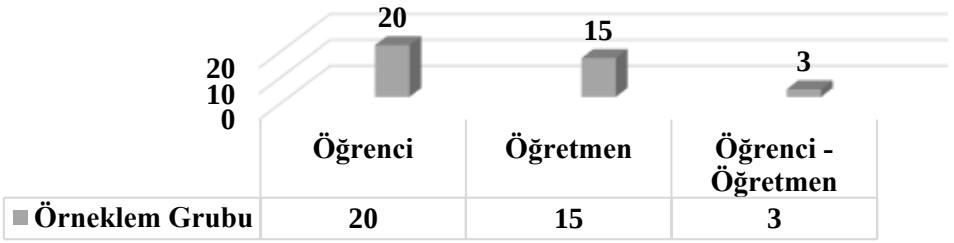
Şekil 9. Eğitim Düzeyine Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 9 incelendiğinde, ilkokul ve ortaokul düzeyindeki çalışmalar ilköğretim düzeyi olarak adlandırılmıştır. Buna göre fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili 18 çalışmanın ilköğretim düzeyinde, 15 çalışmanın üniversite düzeyinde, 3 çalışmanın ise ortaöğretim düzeyinde gerçekleştirildiği görülmektedir.

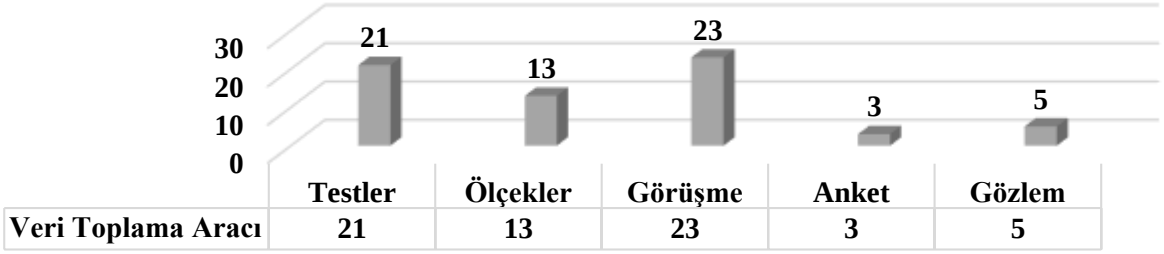
Şekil 10. Örneklem Belirleme Yöntemine Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 10 incelendiği zaman, fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili yapılan çalışmalarda en çok amaçlı örneklem belirleme yöntemi ve basit seçkisiz örneklem belirleme yöntemi kullanılmıştır. Genel olarak yapılmış çalışmalarda uygun örnekleme yönteminin ise en az tercih edilen örneklem belirleme yöntemi olduğu ve yine toplamda 17 çalışmada örneklem yönteminin belirtilmediği görülmüştür.

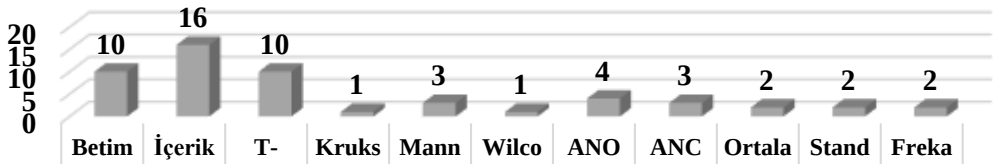
Şekil 11. Örneklem Grubuna Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 11'de yayımlanmış çalışmalarda araştırmanın yapıldığı örneklem gruplarına göre dağılımı incelendiğinde, öğrencilerin katılımı ile 20, öğretmenlerin katılımı ile 10, öğretmen ve öğrencilerin birlikte katılımı ile 3 farklı araştırma yürütülmüştür.

Şekil 12. Veri Toplama Araçlarının Türüne Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 12'de verilen veri toplama araçlarının dağılımı incelendiğinde, bazı çalışmalarda birden fazla veri toplama aracı kullanıldığı için veri toplama araçları sayısının incelenen çalışma sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. Çalışmalarda en fazla kullanılan veri toplama araçlarının görüşme (23 adet), testler (21 adet), ölçekler (13 adet) olduğu görülmekte olup araştırmalarda en az tercih edilen veri toplama araçlarının ise gözlem (5 adet) ve anket (3 adet) olduğu belirlenmiştir.

	Betimsel Analiz	İçerik Analizi	T-Testi	Kruskal Wallis H Testi	Mann Whitney U Testi	Wilcoxon Signed Rank Testi	ANOVA	ANCOVA	Ortalama	Standart Sapma	Frekans
Veri Analiz Yöntemi	10	16	10	1	3	1	4	3	2	2	2

Şekil 13. Veri Analiz Yöntemine Göre Çalışmaların Dağılımı

Şekil 13'te fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili 16 çalışmada veri analiz yöntemlerinden içerik analiz kullanıldığı görülmektedir. 10 çalışmada t testi ve10 çalışmada ise betimsel analiz kullanıldığı gözlenmektedir. 4 çalışmada ANOVA, 3'er çalışmada ise ANCOVA ve Mann-Whitney U testi kullanıldığı ve genel olarak nicel yöntemlerin ön plana çıktığı görülmektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada 2012-2022 yılları arasında yapılan fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili yayınlanmış çalışmaları incelemek amacıyla betimsel içerik analizi yapılmıştır. Bu amaçla çalışma fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili olup TR Dizin, ERIC, DergiPark, Google Scholar, YÖK Tez veri tabanlarında yayımlanmış toplam 38 çalışma incelenmiştir. İncelenen bu çalışmaların türüne, yıllara göre dağılımına, araştırma yöntemine, öğrenme ürününe, araştırma alanına, eğitim düzeyine, örneklem grubuna, örneklem belirleme yöntemine, veri toplama araçlarına ve veri analiz yöntemlerine göre sınıflandırılarak analiz edilmiştir.

Türkiye'de fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili çalışmaların son yıllarda ciddi oranda bir artış tespit edilmiştir. Fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımının sunduğu imkânlar düşünüldüğünde Türkiye'de bu alanda araştırma eğilimdeki artışın devam edeceği öngörülmektedir. Benzer şekilde, alanyazın incelendiğinde fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımının günden güne arttığı ve yaygınlaştığı görülmektedir (Bozkurt & Sarıkoç, 2008; Duman & Avcı, 2016; Akgül, Geçikli, Konan, & Konan, 2018). Sanal laboratuvara yönelik eğitsel anlamda beklentilerin devam etmesi, teknolojinin doğasından ziyade öğretim ortamındaki öğrenme deneyimlerine sağladığı fırsatlarından kaynaklanmaktadır (Turgut & Denizalp, 2021).

Yapılan çalışmaların yöntem bakımından incelenmesi sonucunda araştırmacıların çoğunlukla nicel araştırma yöntemlerini kullandıkları ve bu yöntemlerden ise en çok deneysel araştırma desenini kullandıkları tespit edilmiştir. İncelemesi yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak farklı yöntem ve tekniklerin öğrencilerin başarısına, tutumuna, motivasyonuna, becerisine ve kavram yanılgılarını gidermelerine etkisini belirlemeye yönelik olması ve deneysel yöntemi benimsemelerinde etkisi olduğu görülmektedir (Meral, 2018; Pınar & Akgül, 2021; Duman, 2015).

Fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili yapılan çalışmalar araştırma alanı bakımından incelendiğinde en fazla araştırmanın ilköğretim düzeyinde öğrencilerle ve üniversite düzeyinde öğretmen adaylarıyla yapıldığı görülmektedir. Sanal laboratuvar kullanımı birçok alanı ilgilendirmesine rağmen özellikle fen bilimleri alanında ayrıca önem verilmektedir (Oğuzman, Metin & Hasan, 2021).

Sanal laboratuvarın etkileşimli ortamlar sunabilme, öğrenmeleri somutlaştırabilme, öğrencilerin tehlikeli, masraflı veya gerçekleştirilmesi mümkün olmayan deneyleri gerçeğine yakın ve güvenli bir şekilde gerçekleştirebilme potansiyeli eğitimin her kademesinde etkili sonuçların ortaya çıkmasını sağlayabilir (Turgut & Denizalp, 2021).

Fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı ile ilgili çalışmaları yürüten araştırmacıların sıklıkla örneklem belirleme yöntemi olarak basit seçkisiz ve amaçsal örnekleme yöntemini tercih ettikleri

belirlenmiş ve literatürde bu sonucu destekleyen çalışmalara rastlanmıştır (Koşar, Emre, Kılınç, & Koşar, 2017; Korkmaz & Yumuşak, 2021).

Çalışmalarda örneklem gruplarının dağılımı incelediğinde, en çok öğrenciler ile çalışma yapıldığı belirlenmiştir. Öğrenci grupları kendi içinde karşılaştırıldığında çoğunlukla ilköğretim düzeydeki öğrencilerle gerçekleştirildiği, bunu ise lisans düzeyindeki öğretmen adaylarının takip ettiği tespit edilmiştir. Öğrencilerin fen bilimleri temellerinin sağlam olması amacıyla, mevcut durumu görmek ve geliştirmek için araştırmalarda, kademe olarak ilköğretim öğrencileri daha sık tercih edilmiş olabileceği gibi ilköğretim öğrencilerine yönelik yapılan araştırmaların sayısının çok olması da teknolojinin gün geçtikçe gelişmesi ve sanal laboratuvar kullanımının derslere daha fazla entegre edilmesiyle de ilgili olabilir. Literatürde yer alan bazı çalışmalar da bizim çalışmamızın sonuçları ile benzerlik göstermektedir (Ültay & Aydın, 2017).

Araştırmalarda en çok kullanılan veri toplama aracı olarak görüşme olurken sonrasında testler ve ölçekler gelmektedir. Araştırmacıların fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı konusu hakkında başarı, beceri, tutum, kavram yanılgıları belirleme gibi öğrencilerin bu konu hakkındaki görüşlerinin belirlemeye yönelik çalışmalara ağırlık verdikleri yapılan incelemelerde görülmektedir. Özellikle başarı ve tutum belirlemede hazırlama, uygulama ve veri toplama sürecinin kolay olması ve kısa sürede çok daha fazla veriye ulaşılabilmesi nedeniyle testler tercih edilmektedir. Bu bakımdan çalışmanın sonuçlarının alanyazında yürütülen diğer çalışmalarla paralellik gösterdiği görülmektedir (Metin, 2014; Kurnaz vd., 2016; Oğuzhan, Metin, Kaya, 2021).

Çalışmalarda kullanılan veri analiz yöntemleri incelendiğinde; en sık kullanılan üç yöntem sırasıyla betimsel analiz, içerik analizi ve t-testidir. Betimsel ve içerik analizi birlikte neredeyse tüm analiz yöntemlerinin yarısını oluşturmaktadır. Bu sonuç veri toplama araçlarında görüşme ve gözlemlerin oldukça sık kullanımının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. T- testleri araştırmacılar tarafından oldukça çok kullanılan testlerdir. Bu temadaki araştırmalarda durum çalışmalarından sonra en çok kullanılan yöntemin deneysel araştırmalar olduğu dikkate alındığında t-testlerinin kullanımı da beklenen bir sonuç olarak nitelendirilebilir (Özdemir, 2010).

Öneriler

Mevcut içerik analizi çalışmasının bulguları doğrultusunda araştırmacılara şu öneriler sunulabilir: Fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımı üzerine daha çok çalışma yapılarak fen öğrenme sürecinde sanal laboratuvar işlevi ve sağladığı faydalar öncelikle öğretmenler ve öğrenciler tarafından fark edilmesi sağlanmalıdır. Özellikle ortaöğretim düzeyinde lisansüstü çalışmaların yapılması araştırmacılara önerilmektedir. Örneklem sayısını arttırmak için, daha çok veri tabanı ya da yayın dergileri incelenerek sonuçlar karşılaştırılabilir. Sadece Türkiye örneklemi ile yapılan bu çalışma, yabancı dilde yazılı kaynaklarla tekrarlanabilir. Çalışmalarda çoğunlukla uygun ve amaçsal örnekleme yönteminin kullanılması, kolay ulaşılabilir örneklemlerle çalışmanın tercih edildiğini göstermektedir. Çalışmaların dış geçerliği ve güvenirliğini yükseltmek için evreni en iyi temsil edebileceğine inanılan yeterli büyüklükteki örneklemlerle çalışılmalıdır. Fen eğitimine yönelik farklı veri tabanlarında yayınlanmış çalışmaların içerik analizlerinin yapılması ve bu yöntemle ele alınarak yapılan çalışmalarla alandaki eğilimlerin belirlenmesi ve eksikliklerin giderilmesi literatüre katkı sağlayacaktır. Gelecek çalışmalar, daha geniş bir süreci kapsayacak şekilde ve indeksli olan ve indeksli olmayanlarında dahil olduğu daha fazla sayıda derginin incelenmesiyle Türkiye'de yapılan fen eğitiminde sanal laboratuvar kullanımına yönelik araştırmaların gelişimi ve değişimini daha geniş bir tabloyla yansıtacak şekilde yapılabilir. Çalışmaların içerik analizlerinin belirli bir süre sonra tekrar yapılması, sanal laboratuvar kullanımındaki değişimlerin görülmesi için faydalı olabilir.

KAYNAKÇA

Akgül, G. D., Geçikli, E., Konan, F., & Konan, E. (2018). Fen Eğitiminde Sanal Laboratuvar Kullanımı Hakkında Öğretmen Adaylarının Görüşleri. Kesit Akademi Dergisi, (14), 61-74

Ayvacı, H. Ş., & Sezer, K. (2018). Astronomi ile İlgili Yapılan Çalışmalara Yönelik Betimsel İçerik. International E-Journal Of Educational Studies, 3(5), 47-57.

Aykanat, F., Doğru, M., & Kalender, S. (2005). Bilgisayar Destekli Kavram Haritaları Yöntemiyle Fen Öğretiminin Öğrenci Başarısına Etkisi. Kastamonu Eğitim Dergisi ,13(2), 391-400.

Bağ, H., & Çalık, M. (2017). İlköğretim Düzeyinde Yapılan Argümantasyon Çalışmalarına Yönelik Tematik İçerik Analizi. Eğitim ve Bilim, 42(190), 393–404.

Benli, E., Kayabaşı, Y., & Sarıkaya, M. (2012). İlköğretim 7. Sınıf Öğrencilerinin Fen ve Teknoloji Dersi Işık Ünitesinde Teknoloji Destekli Öğretimin Öğrencilerin Fen Başarısına, Kalıcılığa ve Fene Karşı Tutumlarına Etkisi. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 32 (3), 733- 760.

Büyükkasap, E., & Samancı, O. (1998). İlköğretim Öğrencilerinin Işık Hakkındaki Yanlış Kavramları. Kastamonu Eğitim Dergisi, 4(5), 109-120.

Bozkurt, E., & Sarıkoç, A. (2008). Fizik Eğitiminde Sanal Laboratuvar, Geleneksel Laboratuvarın Yerini Tutabilir Mi? Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi, 25, 89-100.

Coştu, B., Çepni, S., & Yeşilyurt, M. (2002). Kavram Yanılgılarının Giderilmesinde Bilgisayar Destekli Rehber Materyallerin Kullanılması." V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi, 2(1), 1401-1407.

Çalık, M., & Sözbilir, M. (2014). İçerik Analizinin Parametreleri. Education & Science/Egitim ve Bilim, 39(174), 33-38.

Demirci, C. (2003). Fen Bilgisi Öğretiminde Etkin Öğrenme Yaklaşımının Erişi, Tutum ve Kalıcılığa Etkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Duman, M.Ş. & Avcı, G. (2016). Sanal Laboratuvar Uygulamalarının Öğrenci Başarısına ve Öğrenilenlerin Kalıcılığına Etkisi: Mersin-erdemli Örneği. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (18), 1.

Duman, M. Ş. (2015). 8. Sınıf Öğrencilerinin Maddenin Halleri ve Isı Ünitesinde Karşılaşılan Kavram Yanılgılarının Belirlenmesi ve Giderilmesine, Başarı Düzeylerine ve Öğrenilenlerin Kalıcılığına Sanal Laboratuvar Uygulamalarının Etkisi (Master's Thesis, Eğitim Bilimleri Enstitüsü).

Ertepınar, H., Demircioğlu, H., Geban, Ö., & Yavuz, D. (1998). Benzeşme ve Bilgisayarlı Öğretimin Mol Kavramını Anlamaya Etkisi, III. Ulusal Fen Bilimleri Eğitimi Sempozyumu, 173-175 Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Korkmaz, M., & Yumuşak, H. (2021). Okul Etkililiği Konulu Tez ve Makalelerin İncelenmesi: Bir İçerik Analizi Çalışması. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 41(3), 1771-1800.

Koşar, D., Emre, E. R., Kılınç, A. Ç., & Koşar, S. (2017). Öğretmen Liderliğine İlişkin Yapılan Çalışmaların İncelenmesi: Bir İçerik Analizi Çalışması. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 4(7), 29-46.

Kurnaz, M. A., Bozdemir, H., Deniz Altunoğlu, B., & Çevik, E. E. (2016). Fen eğitiminde astronomi konu alanında yayınlanan ulusal makalelerin incelenmesi. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18(2), 1398-1417.

Küçük, Z., & Çalık, M. (2015). Zenginleştirilmiş 5E Modelinin Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Kavramsal Değişimine Etkisi: Elektrik Akımı Örneği. Adıyaman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi. 5(1), 1-28.

Meral, A. (2018). Web Tabanlı Sanal Fen ve Teknoloji Laboratuvar Etkinliklerinin Öğrencilerin Başarısına ve Motivasyonuna Etkisi (Doctoral Dissertation, Kastamonu Üniversitesi).

Metin, M. (2014). Nicel veri toplama araçları. M Metin (Ed) Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri (pp.161-214), Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Namdar, B., & Küçük, A. (2018). Fen Eğitiminde Teknoloji Entegrasyonu Çalışmalarının Betimsel İçerik Analizi: Türkiye Örneği. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (48), 355-383.

Oğuzman, T., Metin, M., & Hasan, K. (2021). Türkiye'deki Astronomi Eğitimi Araştırmalarının İncelenmesi: Bir Betimsel İçerik Analizi. Maarif Mektepleri Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi, 5(1), 43-65.

Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1), 323-343.

Pınar, M. A., & Akgül, G. D. (2021). Sanal ve Geleneksel Laboratuvar Uygulamalarının 7. Sınıf Öğrencilerinin Kuvvet ve Enerji Ünitesiyle İlgili Ders Tutum ve Motivasyonlarına Etkisinin Karşılaştırılması. Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 4(2), 13-25.

Tosun, C., & Yaşar, M. D. (2015). Türkiye'de Fen Eğitiminde Probleme Dayalı Öğrenme Araştırmalarının Betimsel İçerik Analizi. Kastamonu Eğitim Dergisi, 23(1), 293-310.

Turgut, Y. E., & Denizalp, N. V. (2021). Türkiye'de Eğitim Alanında Sanal Gerçeklik Araştırmalarının Eğilimleri: Bir İçerik Analizi. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 23(2), 533-555.

Ültay, E., Dönmez Usta, N., & Durmuş, T. (2017). Eğitim Alanında Yapılan Zihinsel Model Çalışmalarının Betimsel İçerik Analizi. Yaşadıkça Eğitim Dergisi, 31(1), 21-40.

Ültay, E., & Aydın, M. (2017). Fen Bilimleri Eğitiminde Yapılmış Nitel Çalışmaların İçerik Analizi. Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7(2), 701-720.

Ültay, E., & Comardoğlu, Ç. (2021). Fen Bilimleri Dersi Kapsamında Teknoloji Uygulamaları ve Tasarımına Yönelik Yapılan Çalışmaların Betimsel İçerik Analizi. Journal Of International Social Research, 14(77).

COGNITIVE ASPECTS OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ

Lecturer-NARMIN ALIYEVA

Odlar Yurdu University, Department of Languages

Baku, Azerbaijan

ORCID NO: 0000-0001-5407-3684

ABSTRACT

This article is aimed to analyze the cognitive aspects of phraseological combinations in English and Azerbaijani languages. Phraseological study have always been of great interest for foreign scholars. The cognitive aspects of phraseological combinations play the important role in both the

English and the Azerbaijani languages. Both languages are very rich in phraseological combinations.

Phraseology is a Greek a word-phrase means “expression”, logos means “theory”. It is a branch of linguistics that studies stable combinations in language. Phraseology is also called a set of stable combinations, idioms, phrases etc.

Phraseology appeared in the middle of 19th century. The founder of the phraseological combinations is a Swiss linguist Ch. Bally. He divided word combinations into 4 groups-free word combinations, ordinary word combinations, phraseological groups and phraseological combinations.

Phraseological combinations reflect people’s feelings, images, labor, their spiritual activities and moral values, speaking manners etc. With the help of with these combinations the speech is much more emotional and expressive. Phraseological combinations are based on concepts and these concepts introduce the definite cognitive symbol and phraseological unit also creates the same cognitive symbol.

To understand the meaning phraseological combinations in any language it is better to get some information about this nation. Because sometimes these combinations are related to culture. For example, the national-cultural belief plays an important role in the creating of the phraseological combination “to take (to catch) time by the forelock”. In this combination the translation of forelock into Azerbaijani is “zəncirotu”, so the combination is not translated literally.

The characteristic features of phraseological combinations are:

1. ready-made units
2. morphological stability
3. permanence of lexical composition
4. semantic unity
5. consist of at least 2 words

So, in the English and Azerbaijani languages phraseological combinations are developing day by day and they are an individual, free part of any language. Their meaning depends on the nation’s culture, tradition, belief.

XÜLASƏ

Bu məqalə İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin koqnitiv aspektlərini təhlil etmək məqsədi daşıyır. Frazeologiya hər zaman xarici alimlər üçün böyük maraq dairəsi olmuşdur. Frazeoloji birləşmələrin koqnitiv aspektləri həm İngilis həm də Azərbaycan dilində mühüm rol oynayır. Hər iki dil frazeoloji birləşmələrlə çox zəngindir.

Frazeologiya yunan sözü olub phrase-ifadə, logos-nəzəriyyə deməkdir. Dilçiliyin bu sahəsi dildə olan sabit birləşmələri öyrənir. Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələr, ifadələr, idiomlar və s. da adlandırılır.

Frazeologiya 19-cu əsrin ortalarında meydana çıxdı. Frazeoloji birləşmılərin banisi İsveç alimi Ş. Ballidir.

O, söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələri, adi söz birləşmələri, frazeoloji qrup və frazeoloji birləşmələr olmaqla 4 qrupa bölmüşdür.

Frazeoloji birləşmələr insanların hislərini, obrazlarını, zəhmətlərini, onların mənəvi fəaliyyətlərini və əxlaqi dəyərlərini, danışıq tərzlərini və s. əks etdirir. Bu birləşmələrin köməyi ilə nitq daha da emosional və ifadəli olur. Frazeogizmləşmənin əsasını təşkil edən konsept müəyyən bir koqnitiv əlaməti təqdim edir və frazeoloji vahidi məhz həmin koqnitiv əlamət yaradır.

Frazeoloji birləşmələrin mənasını anlamaq üçün həmin xalq haqqında bir qədər informasiya əldə etmək yaxşı olardı. Çünki bəzən bu birləşmələr mədəniyyətlə əlaqəli olur. Məsələn, İngilis dilində to take (to catch) time by the forelock (məqamdan istifadə etmək, vaxtı itirməmək, əlverişli vaxtdan istifadə etmək) frazeologizmin yaranmasında milli-mədəni inanclar rol oynamışdır. Bu birləşmədə forelock sözünün Azərbaycanca tərcüməsi zəncirotudur, beleliklə birləşmə hərfi tərcümə olunmamışdır.

Frazeoloji birləşmələrin xarakterik xüsusuiyyətləri bunlardır:

1. hazır birləşmələrdir
2. morfoloji sabitlik
3. leksik tərkibin daimiliyi
4. semantik birləşmələrdir
5. ən azı 2 sözdən ibarət olur

Beləliklə, İngilis və azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələr gündən günə inkişaf edir və onlar hər hansı bir dilin xüsusi, sərbəst hissəsidir. Onların mənası xalqın mədəniyyətindən, adət-ənənəsindən, inancından aslıdır.

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ

Müasir koqnitiv dilçilik elm qarşısında yeni məqsədlər və vəzifələr qoyur. Koqnitiv dilçilik xalq təfəkküründün izlərini prioritet tədqiqat sahəsi kimi ön plana çəkir. İdrak modellərini öyrənən koqnivitzm insan amilini vacib hesab edir. Dil idrak-koqnisiya prosesinin son mərhələsinin məhsulunu özündə cəmləşdirir. Strukturalizm dili ciddi struktura malik olan işarələr sistemi kimi dərk olunmasını irəli sürdüyü halda, koqnitiv dilçilik dili milli mədəniyyətin ən parlaq və milli təfəkkürün ən vacib göstəricisi kimi qəbul edir. Koqnitiv dilçilik dildə milli özünəməxsusluğu, milli psixologiya və milli təfəkkürün izlərini bərpa etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Koqnitiv dilçilikdə dilin insanın təsəvvür sistemini əks etdirdiyi qeyd olunmuşdur [5; 6; 4, s.20-32; 7].

Söz dilin leksik vahidi kimi müxtəlif aspektlərdən (işlənmə dairəsi, semantikası və s.) tədqiqata cəlb olunur. Söz bizi əhatə edən aləm haqqında bilikləri özündə ehtiva edir, toplayır, qoruyur. O, dil daşıyıcılarının tələbatını ödəyən mədəniyyət abidəsidir, millətin keçmişinin, bugününün güzgüsüdür, xalqın həyat tərzini anlamağın açarıdır, ümumilikdə isə bilikləri gerçəkləşdirən vasitədir [3, s. 106]. Hər bir dilin frazeoloji vahidləri də söz haqqında qeyd olunan bu keyfiyyətləri özündə ehtiva edir. Bu mənada diğər millətin nümayəndəsini başa düşmək üçün həmin millətin dilinin semantik, emosional, ekspressiv yük daşıyan frazeologizmlərini bilməyin vacibliyi vurğulanır [2, s.172].

Koqnitiv dilçiliyin termini hesab edilən "konsept" (kütləvi şüurda "anlayış", "məfhum"la korelyasiya olunur) yeni bir məzmun kəsb edir. Koqnitivizmin əsas məqsədi kütləvi xalq şüurunun dildəki inikasının bərpa və izah edilməsi olduğundan milli-mədəni səciyyə daşıyan və etnik təfəkkürün göstəricisi olan ("anlayış" və "məfhum"dan fərqli olaraq) "konsept" hadisəsi ön plana şəkilir. Frazeogizmləşmənin

əsasını təşkil edən konsept müəyyən bir koqnitiv əlaməti təqdim edir və frazeoloji vahidi məhz həmin koqnitiv əlamət yaradır. Dildəki hər bir leksik vahid üçün xarakterik olan konsept frazeoloji vahidlərdə daha qabarıq olur. Frazeoloji vahidin konseptual mahiyyiəti ayrı-ayrı danışanların dil şüurunun ifadəsi olmadığından onun sırf şərti işarə kimi dərk olunduğu halda ilkin olaraq nəzərə çarpmır. Şübhəsiz ki, burada hər bir xalqın milli frazeologiyasında əks olunan konseptlər və onların milli təfəkkürü təqdimetmə özünəməxsusluğu xüsusilə qeyd olunmalıdır. Konseptual məzmun kütləvi şüurun çox dərin psixoloji qatlarında yaşayır və əksər hallarda şüuraltı səviyyədə dərk olunur. Məsələn,

İngilis dilində to take (to catch) time by the forelock (məqamdan istifadə etmək, vaxtı itirməmək, əlverişli vaxtdan istifadə etmək) frazeologizmin yaranmasında milli-mədəni inanclar rol oynamışdır. Hələ qədimdən İngiltərədə vaxtın, zamanın saçları tökülmüş qocanın başında qalmış tək saçın onun alnına sallanması şəklində (burada tək saç zəncirotuna bənzədilir) təsvir olunması dəbdə olmuşdur. Forelock sözü "zəncirotu" mənasındadır və frazeologizm hərfi tərcümədə "vaxtı zəncirotu kimi tutmaq" anlamındadır.

Yaxud, Azərbaycan dilindəki "ağzından od (od-alov) yağdırmaq" frazeoloji vahidinin konseptual əsasını xalqımızın mifik təfəkküründə müsbət hadisə kimi mənimsənilmiş "od" konsepti təşkil edir. Lakin dilimizdəki "od qiymətinə" frazeoloji vahidində odun dəyəri dil işarəsi səviyyəsində reallaşır, işarə isə tamamilə şərtidir. Koqnitiv təhlil bu frazeoloji vahidin motivləşməsini ibtidai insan cəmiyyətində odun nə qədər çətin əldə olunması və tarixən ən qiymətli bir şey olması ilə izah edir.

Məfhum və anlayışların, yəni konseptin milli təfəkkürdə yadda qalan koqnitiv xüsusiyyətləri koqnitiv dilçiliyin maraq dairəsini əhatə edir. Başqa sözlə desək, koqnitiv frazeoloji tədqiqatı dildəki konseptlərin milli frazeologiyaya hansı koqnitiv əlamətləri təqdim etdiyi maraqlandırır. Məsələn, dilimizdə "zurna" konseptinin Azərbaycan şüurunda əks olunan müxtəlif koqnitiv əlamətləri (səs-küy, intensivlik, var gücü ilə və s.) üzərində qurulmuş zurna bağlamaq, zurna-balabanla qandırmaq, zurna çalınmaq, zurna çalmaq, zurnaya qoyub çalmaq, zurnası ilə oynamaq, zurnası sonraya qalıb, zurnaçının züy tutanı frazeoloji vahidləri işlənir. Lakin ağzından od yağdırmaq, yaxud ağzından od yağmaq frazeoloji vahidlərinin əsasını isə "od" konseptinin intellektual deyil, emosional səviyyədə reallaşan mənfi (odun qorxunc, dəhşətli bir qüvvə olması, rəmzi olaraq "hirsi" ifadə etməsi) ekspressiv səciyyə daşıyan koqnitiv əlaməti təşkil edir. İnsan təfəkküründə bilavasitə təsir göstərməyən ətraf mühit, gerçəklik hər bir insanın fərdi və xalqın kütləvi şüurunda obrazlar, konseptlər şəklində yaşayır. Müraciət olunan nümunələrdəki "zurna" və "od" obrazların səciyyəsi mütləq yeni hadisələrin dərk edilməsində mühüm rol oynamaqla onların səciyyəsini müəyyənləşdirir.

Tərkibində milli-mədəni komponentlərin mühüm rol oynadığı Araz aşığından, Kür topuğundan, Burada mən, Bağdadda kor xəlifə, zurna ilə qandırmaq və s. frazeoloji vahidlərdə milli-mədəni və tarixi-mədəni informasiyanın məzmunu konkretləşdirən komponentlər səviyyəsində təqdim olunduğunu qeyd etmək olar. Mənanın əsasını təşkil edən anlayışın konkret quruluşu mental özünəməxsusluğa malik olduğundan leksik vahidlərin sistemdaxili əlaqələri də koqnitiv səciyyə daşıyır və xalqın ümumi dünyagörüşlərini əks etdirir. Ona görə də, milli şüurun asosiativ mexanizmini özündə ehtiva edən frazeoloji vahidlər dil-milli şüur birliyinin demək olar ki, ən parlaq göstəricisi kimi dəyərləndirilir, çünki hər bir frazeoloji vahidin arxasında xalq idrakı və dünyagörüşü haqqında mühüm informasiya gizlənir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində xeyli sayda tarixi-etnoqrafik xarakterli frazeologizmlər mövcuddur. Məsələn, Amerika slenqi üçün xarakterik olan "cold turkey" və "to talk turkey" ifadələri 1621-ci ildə ABŞ-da ata-pilqrimlərin yerli xalq olan hindularla birgə təşkil olunan "şükranlıq ziyafəti"ndə, daha sonra həm də milad bayramında hind quşunun ənənəvi ritual yemək olması faktı ilə bağlıdır. Tarixi hadisələrlə bağlılığı təsbit olunan frazemlər sırasında frazemin müəyyən alçaldılma semantikasının yer aldığı və "səhvini anlamaq (kobud şəkildə)" (Azərbaycan dilindəki ədəbsiz ifadədə deyildiyi kimi, "qələtini qanmaq") anlamını əks etdirən "to eat the crow" ifadəsini qeyd etmək olar. 1812-1815-ci il müharibəsinin sonlarına təsadüf edən bir hadisə zamanı amerikan əsgəri Britaniya ordusu zabiti tərəfindən xüsusi növ təhqirə məruz qalır: o, öldürdüyü qarğanın ətini yeməyə məcbur edilir. Tərksilah olunmuş əsgər tüfəngini geri aldıqdan sonra həmin zabitin özünə qarğa ətini yedizdirir. [1, s.13].

Azərbaycan dilində "xoruzu qoltuğuna vermək" ifadəsi xalqımızın tarixi ədət-ənənələrinə uyğun olaraq elçilik zamanı əldə edilmiş razılaşma pozulduqda oğlan evinin gətirdiyi xoruzun geri qaytarılması ilə

əlaqədar şəkildə meydana çıxmışdır. Müasir dilimizdə həmin ifadə ciddi semantik təkamülə məruz qalaraq: "müəyyən bir razılaşmadan vaz keçmək", "işdən qovmaq", "evlənmə razılaşmasını, nişanı pozmaq", "nəyə görəsə pərt edib yola salmaq" və s. bu kimi müəyyən niyyətdən imtina səciyyəli mənaları ifadə edə bilir.

Beləliklə, frazeologizmin yaranması danışanın fikir və hisslərini ifadə etmək üçün leksikonda adekvat dil vahidinin yoxluğu ilə əlaqələndirilir. Dilin kommunikativ, fikir formalaşdırma və koqnitiv funksiyaları dilin fəaliyyət sahələri, onun cəmiyyətdə oynadığı rolla birbaşa əlaqəyə malikdir.

REFERENCES

1. Vəliyeva F.M. Azərbaycan və ingilis dillərində ornitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Fil.üzrə fəlsəfə dok. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoref. Naxçıvan, 2014, 24 s.

2. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка в аспекте теории отражения. Пермь, 1974, 254 стр.

3. Сапорта С. Применение лингвистики в изучении поэтического языка //Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1980, стр. 98-116.

4. Fillmore C. Frame semantics and the nature of language. // Conference on the Origin and Development of Language and Speech, New York, Vol. 280, 1976, pp. 189-195

5. Lakoff G. and Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago; University of Chicago Press, 1980, 265 p.

6. Langacker R.U. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Standford University Press, 1987, 539 p.

7. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics.Cambridge:The MII Press, 2000, 573 p.

HƏQİQİ, YALANÇI VƏ YARIMÇIQ TEİSTLƏR: ƏMƏLLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

TRUE, FALSE AND HALF THEISTS: ACTIONS AND CONSEQUENCES

İlham Əliyev: Ulu Tanrıya minnətdarıq.

Nikol Paşinyan: Allah bu ölkədən üz çevirib.

Tibb üzrə fəlsəfə doktoru Mansurov Elçin Bilal oğlu

Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi, Milli Onkologiya Mərkəzi, həkim.

XÜLASƏ

44 günlük Vətən müharibəsində müzəffər Azərbaycan ordusu işğalçı erməni hərbi birləşmələrini darmadağın edərək işğal olunmuş əraziləri azad etdi. Müzəffər Azərbaycan ordusunun qələbəsinin səbəbi kimi Ali Baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə düzgün planlaşdırılmış hərbi əməliyyatlar, döyüşən hərbçilərin və bütün ölkə əhalisində böyük vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsinin olması və s. bu kimi səbəblər göstərilir. Bu sadalanan səbəblərin doğruluğuna heç bir şübhə yoxdur. Lakin Azərbaycan xalqı haqq işi uğrunda müharibə etdiyindən bu sadalanan səbəblərə Allah tərifindən rəvac verilmişdir və Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Ali Baş komandan İlham Əliyev həqiqi teist kimi bu səbəbdən Ulu tanrıya minnətdarlıq etmişdir. Ermənilər isə etdikləri allahsızlıqlar, vəhşiliklər, yalançı və yarımçıq teizm səbəblərindən – Xocalı soyqırımı və digər Azərbaycan yaşayış məskənlərində uşaqlar, qadınlar və qocalarda daxil olmaqla kütləvi qırğınların törədilməsi, işğal olunmuş ərazilərdə azərbaycanlılara məxsus yaşayış məskənlərinin yer üzündən silinməsi, nadir, əvəz oluna bilməyəcək tarixi - mədəni abidələrin, elm ocaqlarının məhv olunması, Allah evləri olan 67 məsciddən 65-nin, eyni zamanda azərbaycanlılara məxsus qəbiristanların dağıdılması və murdarlanması, ermənilər tərəfindən basdırılmış minalara 200-dən çox günahsız insanın düşməsi nəticəsində ölməsi və yaralanması, birinci Qarabağ müharibəsində itkin düşmüş 3890 azərbaycanlılar haqqında məlumatın Azərbaycan tərəfinə verilməməsi və s. bu kimi səbəblər üzündən Allah tərəfindən cəzalandırıldılar. Xoş niyyətli olmağa cəhd edən, lakin bu niyyətini yalançı teistlərin ona basqıları nəticəsində əməlləri ilə həyata keçirə bilməyən "yarımçıq teist" Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyan, yəqin ki, bu səbəblərdən qəbul edir ki, Allah bu ölkədən üz çevirib. Azərbaycan Respublikası Prezidenti həqiqi teist kimi azərbaycanlıların və ermənilərin həyatını hər şeydən üstün tutaraq ermənilərə sülh və əməkdaşlıq təklif edir. Robert Köçəryan, Serj Sarkisyan və s. bu kimi erməni millətinin yalançı liderləri "yalançı teistləri" isə revanşist əhval ruhiyyə nümayış etdirərək yeni müharibə, yeni dağıntılar, yeni yaralılar və ölənlər istəyirlər, bununla da allahsızlıqlarını göstərirlər.

Açar sözlər: teistlər, əməlləri, nəticələri.

ABSTRACT

The victorious Azerbaijani army in the 44-day Patriotic War liberated the occupied territories by destroying the occupying Armenian military units. The reason for the victory of the victorious Azerbaijani army was the well-planned military operations under the leadership of the President, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the high patriotic spirit of the military and the entire population, the full equipping of the army with modern weapons, and so on, which led to such positive results. There is no doubt about the validity of these reasons. Since the Azerbaijani people fought for the cause of justice, these reasons were praised by the Almighty, and in this regard, the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev thanked the Almighty for this help and support to Azerbaijan. However Armenians were punished by God for their miscreances, false and half theism – for committing Khojaly genocide and other massacres in Azerbaijani settlements, including children, women and the elderly, the destruction of Azerbaijani settlements and even entire

regions, the destruction and desecration of mosques, the destruction of cemeteries, mass mining of territories, which killed hundreds of innocent people, contrary to the laws of war, as well as the failure to provide the Azerbaijani side with any information about 4,000 missing Azerbaijanis and etc. Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan probably accepts that God has turned his back on this country. President of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev offers peace and cooperation to Armenians based on the highest code of all religions - human life is above all. Robert Korcharyan, Serzh Sargsyan and other Armenian "leaders" demonstrate a revanchist mood and want a new war, new destruction, new losses, and thus show their ungodliness. Of course, if these ungodly people do not agree to peace, "iron fist" will crush their head again. We would like the Armenian people to finally submit to international law, expelling false leaders and false theists, and to reconcile with reality and seek peace.

Key words: theists, actıons and consequences.

GİRİŞ

Yazımızın əsasını həqiqi teistlər, yalançı və yarımçıq teistlərin əməlləri, eyni zamanda bunların nəticələrinin müzakirəsi təşkil etdiyi üçün "teist" sözünün mənşəyini və mənasını aydınlaşdırmaq zəruridir. Belə ki, biz müdrikliyə iddia etməsək də, Sokrat demişkən, "müdrikliyin başlanğıcı terminlərin aydınlaşdırılmasıdır" [1]. Bu baxımdan bildirmək lazımdır ki, yunan sözü olan "teizm" kəlməsi "tanrı" mənasını bildirən "theos"dan qaynaqlanır və ilk dəfə professor Ralf Kedvort (1617-1688) tərəfindən istifadə olunmuşdur. O, ateizm fəlsəfəsini inkar edən çox dəyərli bir əsər yazmışdır (The True Intellectual System of the Universe; the first part, wherein all the reason and philosophy of atheism is confuted and its impossibility demonstrated). Teizm baxışlarını və fikirlərini qəbul edən insanlar isə teist adlanır. Teizm tərəfdarları Tanrının mövcudluğunu, onun insanlarla daimi əlaqədə olmasını, insanlara dinləri və peyğəmbərləri göndərməsini və bunlarla insanları düzgün yola yönəldilməsini qəbul edirlər [2; 3]. Beləliklə, həqiqi teistlər Tanrının varlığını sözdə və işdə qəbul edənlər, yaxşı niyyət və əməl sahibi olanlardır. Əldə etdiyimiz ədəbiyyat mənbələrində "ateist" sözünə rast gəlsək də, "yalançı və yarımçıq teistlər" ifadəsinə rast gəlmədik. Fikrimizcə, "yalançı teistlər" ifadəsi sözlərində yalandan Tanrıya inanan, niyyətlərində və əməllərində isə Tanrının buyuruqlarını yerinə yetirməyənlədir, hansına ki, erməni allahsızları Zori Balayan, Robert Köçəryan, Serj Sarqsyan və bunlar kimiləri aid etmək olar. "Yarimçıq teistlər" isə sözlərində Tanrıya inanan (həmişə yox), xoş niyyətli olan (həmişə yox), lakin əməllərində Tanrının buyurduqlarını onlara olan basqılar nəticəsində yerinə yetirməyi bacarmayan insanlardır – Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan kimi. Cədvəl 1-də mənim nöqteyi nəzərimdən həqiqi, yarımçıq və yalançı teistliyin meyarları və bu meyarlara uyğun gələn nümayəndələr təqdim olunub.

Yazımızın sonrakı hissələrində "həqiqi teistlər" və "yalançı və yarımçıq teistlər"in sözləri, niyyətləri və əməllərindəki fərqləri və bunların Allah tərəfindən nəticələndirilməsinin fərqlərini obyektiv dəlillərlə göstərməyə çalışacağıq. Beləliklə, "Allahsızlar və cəzaları" başlıqlı yazının nəşrindən [4] sonra yenidən bu mövzuya qayıtmağımızın iki böyük səbəbi var:

1. "Allahsızlar və cəzaları" yazısındakı faktların düzgün olduğunu son vaxtlar sürətlə baş verən çoxsaylı hadisələrin bir daha təsdiq etdiyini göstərmək; 2. Subyektivliyi aradan qaldırmaq və obyektivlik üçün bu yazılanların istinad edildiyi mənbələri göstərmək.

Material və nəticələr. 1.Yarımçıq və yalançı teist olaraq dağıdıcı erməni dövlət rəhbərləri ilə həqiqi teist və qurucu Azərbaycan dövlət başçısının fərqləri.

Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı [5] ilə əzəli Azərbaycan şəhəri Şuşa ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı elan olundu və ermənilərin dağıtdıqları bu şəhərdə geniş quruculuq və təmir işlərinə başlanılıb. Sual oluna bilər: *"Niyə ermənilər çox həsrətlərində olduqları Şuşa şəhərini həmişə və bu günlər də daxil olmaqla dağıdıb, söküb, talan ediblər? 28 il işğal dövründə burada bir dənə də olsun bina tikməyiblər?"* Ona görə ki, ermənilər bilirdilər, Şuşa tarixən onların şəhəri olmayıb və gec-tez öz tarixi və hüquqi sahiblərinə qayıdacaq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişkən, **"Şuşa tarixi Azərbaycan şəhəridir. Çünki 1752-ci ildə Pənahəli xan bu şəhərin əsasını qoydu və ondan sonra bütün dövrlərdə Şuşada yaşayan əhalinin 98%-i azərbaycanlılar idi və 30 il işğal altında olmasına**

baxmayaraq, Şuşa əyilmədi, öz milli ruhunu qoruya bildi, ləyaqətini qoruya bildi və bizi gözləyirdi. Biz də gəldik və Şuşanı azad etdik" [6].

Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşada Vaqif Poeziya Günlərinin açılışı mərasimində

Şuşa şəhərinə Azərbaycan xalqının məhəbbətini göstərən daha bir fakt. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Fərman imzalayıb. Fərmana əsasən, "Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi" publik hüquqi şəxs kimi təsis olunub və nizamnaməsi təsdiq edilib. Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin nizamnamə fondu 1 000 000 manatdır və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına formalaşır [7].

Fərq: ermənilər dağıdır, azərbaycanlılar qurmaq üçün böyük məbləğdə vəsait ayırır və qoruq elan edir. Ermənilərdən fərqli olaraq, azərbaycanlıların Allahsevənliyini göstərən ən əsas faktlardan biri də o oldu ki, Şuşaya elə ilk səfərləri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva Şuşada ermənilərin dağıtdıqları məscidlərlə yanaşı, kilsəni də ziyarət etdilər və məscidlərlə bərabər, kilsələrin də təmir olunması haqqında müvafiq göstərişlər verildi.

Bu faktı mütləq qeyd etmək lazımdır ki, Şuşadakı Qazançı kilsəsinin 200 metrliyində "İsgəndər M" raketinin qalıqlarının tapılması və yalnız xoşbəxtlikdən insan ölümü ilə nəticələnən faciənin baş verməməsi onu göstərdi ki, bu ölümcül silahla Ermənistan bütün şəhəri, o cümlədən "dəyər verdiyi" kilsəni də məhv etməyə hazırdır.

Qazançı kilsəsinin Azərbaycan dövləti tərəfində təmiri daha bir erməni saxtakarlığını faş edir. Belə ki, ermənilərin "İsgəndər-M" raketi ilə dağıtmaq istədikləri Qazançı kilsəsi haqqında Ermənistan mətbuatı mütəmadi olaraq saxta dəlillər gətirərək Şuşa şəhərində "erməni" kilsəsinin azərbaycanlılar tərəfindən "dağıdılacağı" barədə dezinformasiyalar yayır, hansı ki, həqiqi teistlər tərəfindən təmir olunur. Əslində Qazançı kilsəsi ermənilərə məxsus deyil. Belə ki, məlum olduğu kimi, Şuşa qalasının əsası 1752-ci ildə

Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulub. Sual oluna bilər: Yaranma tarixi 18-ci əsrdən başlayan bu şəhərdə erməni kilsəsi birdən-birə necə meydana çıxıb? Beynəlxalq Memarlar Akademiyasının Moskva şöbəsinin professoru, Azərbaycan Memarlar İttifaqının İdarə Heyətinin üzvü Faiq İsmayılov bu suala aydınlıq gətirib: "Ermənilər belə bir şayiə yayırlar ki, guya Şuşa şəhərində "Qazançılar" adlandırılan kilsə 1722-ci ildə mövcud olmuş hansısa başqa bir kilsənin bünövrəsi üzərində Naxçıvanın Qazançı kəndindən gələn ermənilər tərəfindən inşa edilmişdir. O zaman belə bir sual yaranır, əgər kilsə ermənilər tərəfindən tikilirdisə, niyə erməni-qriqoryan kilsəsi memarlığı üslubunda tikilmirdi? Axı, əslində ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlişi I Pyotrun 1724-cü ilin noyabrın 10-da rəsmiləşdirilən fərmanından sonra başlanmışdı. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsinin nəticəsi olaraq 40000 erməni, 1829-cu ilin Ədirnə sülhünün nəticələrinə görə Osmanlı İmperiyası ərazilərində yaşayan 90000 erməni Azərbaycanın Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqları ərazilərində məskunlaşdırıldılar.

Bu, onu deməyə əsas verir ki, o dövrə qədər Şuşada erməni kilsəsinin mövcudluğu mümkün deyildi. Bu və ya digər tarixi həqiqətlər ermənilərin yalan danışdıqlarını sübut edir". F.İsmayılov qeyd edib ki, Şuşa şəhərində keçən əsrin sonlarına qədər erməni kilsəsi mövcud olmayıb. Şuşada rus pravoslav kilsəsinin yaranma tarixindən danışan mütəxəssis əlavə edib ki, 1805-ci ildə Qarabağ xanlığını devirməyə nail olan çar hökuməti digər bölgələrimizlə bərabər öz mənzil qərargahını Şuşa şəhərində də yaratdı: "O dövrdə Şuşa şəhərində xristian kilsəsi yox idi. Rus əsgərlərinin ibadəti üçün isə kilsənin yaradılmasına ehtiyac var idi. Müharibələr nəticəsində iqtisadi cəhətdən zəif olan Rusiyanın şəhərdə quruculuq işləri aparmağa imkanı yox idi. Odur ki, ordu rəhbərliyi xanlığın divanxanasının qülləsindən zəng asdıraraq burada rus əsgərlərinin ibadəti üçün şərait yaratdı. 1806-cı ildə ruslar tərəfindən divanxananın yanında zəng qülləsi tikilmişdir. Lakin zaman keçdikcə Qarabağ xanlığının divanxanası rus ordusu komandanlığı tərəfindən, təmir edilərək kilsə stilinə uyğunlaşdırılırdı və sonrakı dövrlərdə daha iki kilsə inşa edildi. Zaman keçdikcə kilsələrin də tərəqqiyə uyğun xarici görkəmi dəyişdirilirdi". F.İsmayılov əlavə edib ki, Şuşa şəhərindəki Qazançı adlandırılan rus pravoslav kilsəsinin 1887-ci ildə belə inşa edildiyi barədə arxiv sənədləri mövcuddur. Sonrakı illərdə daha bir dəyişikliyə məruz qalan rus kilsəsi mahiyyət etibarı ilə rus pravoslav kilsə memarlığının bütün qaydalarını özündə qoruyub saxlamışdır. Belə ki, kilsənin mərkəzi hissəsindəki qübbə sökülərək bir neçə metr hündürləşdirildi. Formalardakı fərq müqayisə edilərkən bu memarlıq üslubunun erməni-qriqoryan kilsəsinə məxsus olmadığı aydın şəkildə görünür. Tədqiqatçı ekspertin bildirdiyinə görə, Qarabağda erməni kilsəsinin fəaliyyətindən sonra başlamışdır. Bu fakt göstərir ki, Şuşada erməni-qriqoryan kilsəsi olmayıb. F.İsmayılov qeyd edib ki, Ermənistan hökuməti işğal etdi. Erməni-qriqoryan kilsəsinin rəhbəri II Vazgen tərəfindən Parqev Martinosyanın 1989-cu ildə o vaxtkı Dağlıq Qarabağ bölgəsinə arxiyepiskop təyin edilməsi Azərbaycan ərazilərindəki xristian dövrü memarlıq abidələrini mənimsəməklə, bu torpaqları Ermənistana birləşdirib "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün çalışırdılar.

Məhz bu səbəbdən də ermənilər bütün işğal altında saxladıqları ərazilərdəki kilsə və monastırların xarici görkəmini dəyişdirərək erməni-qriqoryan kilsələrinə çevirirdilər. Ermənilər Şuşadakı Qazançı rus kilsəsinin 1995-2000-ci ildə memarlıq quruluşunu dəyişdirilərək erməni-qriqoryan kilsəsinə çeviriblər.

Ümumiyyətlə, işğalçı dövlət olan Ermənistan Respublikası tərəfindən tarixi torpaqlarımızda yerləşən digər abidələrdə aparılan istənilən "təmir-bərpa" və arxeoloji qazıntı işləri beynəlxalq hüququn və yerli qanunvericiliyin kobud şəkildə pozulması və vandalizm aktlarının bir nümunəsidir. Budur ermənilərə xas olan yalançı teizm .

Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğal dövründə Azərbaycan ərazilərində törətdiyi vəhşiliklər və saxtakarlıqlar göz qabağındadır. Ermənistan bu ərazilərdəki mədəni və tarixi irsimizin xarakterini sistematik və qəsdən məhv edib, yaxud da dəyişdirib. Eyni zamanda, muzeylərin mülkiyyətində olan əlyazmalar və digər dəyərli eksponatlar yox edilib, yaxud onlar oğurlanaraq "qara bazarlar"da satışa çıxarılıb. Azərbaycanın xalçaçılıq sənətinin dəyərli nümunələri talan edilib, yüzlərlə mədəniyyət müəssisəsi, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 100 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey və muzey filialı, 4 rəsm qalereyası, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, habelə Füzuli rayonu ərazisində dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Azıx mağarası, Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu erməni vandalizminin qurbanına çevrilib [8]. Azıx mağarası erməni millətçiliyindən ən çox zərər görmüş abidələrimizdən biridir. Belə ki, Qarabağın müvəqqəti işğalı zamanı erməni vandalları Azıx mağarasında qanunsuz "tədqiqat" işləri aparmış və burada tapılan tarixi eksponatları qəraət etmişlər. 2001-2009-cu illərdə Azıx mağarasında İngiltərə, İspaniya, İrlandiya və Ermənistandan olan

tədqiqatçılar tədqiqat işlərinin aparmışlar. Bu tədqiqat işləri tanınmamış "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın himayəsi altında aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı 300 min il yaşı olan Avropada ən qədim mağara ayısının sümüyü, daş əmək alətləri və istehsal tullantıları aşkarlanmışdır. Əldə edilmiş bütün maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycan qanunlarına zidd olaraq tədqiq olunmaq üçün Londona aparılmışdır. Xocavənd rayonunun Azıx kəndində olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qədim Azıx mağarasına da baş çəkərkən bildirib: "Bu mağaranı azərbaycanlı alim, arxeoloq Məmmədəli Hüseynov 1960-cı ildə aşkar etmişdir və ondan sonra burda tədqiqatlar aparılmışdır. Bu, dünyanın ən qədim insanın yaşayış yerlərindən biridir. Azərbaycan tarixinə məxsusdur, bizim tarixi sərvətimizdir. Ermənistan qanunsuz olaraq bu mağarada işlər aparmışdır. Qanunsuz olaraq xaricdən alimlər gətizdirmişdir. Onlar bu mağaraya, bizim tarixi irsimizə böyük ziyan vurmuşlar. Bu ziyanın hamısını onlar ödəyəcək. Onları məcbur edəcəyik".

Qeyd edək ki, Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun altı cildlik "Azərbaycan Arxeologiyası" nəşrinin I cildində qeyd edilir ki, "Azərbaycan alimlərinin Azıx paleolit düşərgəsində apardıqları uzunmüddətli arxeoloji qazıntılar nəticəsində oradakı mədəni təbəqələrin 80%-i tədqiq olunmuşdur. Ona görə də hazırda orada nəinki qazıntı, eyni zamanda kəşfiyyat işləri aparmaq bəşəriyyətə qarşı ən böyük cinayət kimi qiymətləndirilməlidir. Bəlkə, 100 ildən sonra yeni elmi tədqiqat metodu meydana çıxa bilər, onda Azıx düşərgəsinin çöküntülərindən nümunə götürüb istifadə oluna bilər. Ona görə də hazırda orada qazıntı işləri aparmaq bəşər sivilizasiyasına qarşı ən böyük təxribat hesab olunmalıdır. İkincisi isə, Azıxda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış 100 minlərlə maddi mədəniyyət qalıqları Bakıda saxlanılır və istənilən alim onlarla tanış ola bilər. Ermənilər özləri də qarətçi olduqlarını təsdiq edirlər. Deputat Naira Zohrabyan Şuşanın Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilməsindən bir neçə gün əvvəl Şuşa Xalça Muzeyinin eksponatlarının şəhərdən çıxarıldığını və bunların İrəvan Tarix Muzeyinə və Milli Qalereyaya daşındığını etiraf edib. Şuşadan İrəvana 160 xalça, kilim, 30 gil qab və 50 rəsm əsəri daşınıb [9]. Budur fərq - yalançı teist və dağıdıcı erməni dövlət rəhbərləri ilə həqiqi teist və qurucu Azərbaycan dövlət başçısının fərqi.

2.Yarımçıq və yalançı teist olan mədəniyyət oğruları erməni dövlət rəhbərləri ilə həqiqi teist və multikultral Azərbaycan dövlət xadimlərinin fərqləri.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı Şuşada mayın 12-13-də "Xarıbülbül" musiqi festivalı yüksək səviyyədə keçirildi. Şuşanın rəmzi olan gülün adını daşıyan musiqi festivalı ilk dəfə 1989-cu ilin may ayında Şuşanın əsrarəngiz Cıdır düzündə təşkil olunmuşdu. 32 ildən sonra Cıdır düzündə keçirilən budəfəki "Xarıbülbül" musiqi festivalı Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təşkil olundu. Festival çərçivəsində Cıdır düzündə Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların musiqi yaradıcılığı "Azərbaycan musiqisində multikulturalizm" mövzusunda təqdim edilərək, xalq mahnıları və klassik musiqidən ibarət proqram təşkil olundu [10].

Fərqə baxın: özlərini dünyanın ən sivil, millətlərindən hesab edən ermənilər və onların "nümunəvi", "demokratik" rəhbərlərindən biri olan Nikol Paşinyan iki il bundan əvvəl özü kimilərlə birlikdə Cıdır düzündə sərxoş vəziyyətdə, özlərini çətinliklə idarə edə-edə rəqs edirdilər. Xalqımızın Milli Qurtuluş Günü olan 15 iyun 2021-ci il tarixdə isə Azərbaycanın incisi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev ilə qardaş Türkiyə Respublikası Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında baş tutan tarixi görüş zamanı Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən "Musiqi irsi və Qarabağ atları Cıdır düzündə" adlı kompozisiyanın təqdimatı vaxtı Cıdır düzündə Azərbaycan dövlət başçısı İlham Əliyev və onu müşayiət edən dövlət xadimləri də rəqs etdilər. Lakin bu rəqslər ermənilərin rəqslərindən fərqli olaraq çox mədəni və özlərini idarə edə bilən formada idi. Beləliklə, ermənilərdən fərqli olaraq azərbaycanlılar Şuşada sivil, multikultural qaydada Allaha xoş gedən tədbirlər keçirirlər**.** Budur, yarımçıq və yalançı teistlərlə – bir sıra xalqlardan, xüsusilə də qonşu türkdilli xalqlardan oğurlanmış vasitələrlə erməni mədəniyyətini təbliğ edən erməni dövlət xadimləri ilə həqiqi teistlərin – multikultural Azərbaycan dövlət xadimlərinin fərqi.

3. Yarımçıq və yalançı teist olaraq körpələrin atasız böyüməsinə rəvac verən erməni dövlət rəhbərləri ilə həqiqi teist kimi şəhid övladlarına atalıq qayğısı göstərən Azərbaycan dövlət rəhbərlərinin fərqləri.

26.05.2021 tarixə qədər Vətən Müharibəsindən sonra 72 şəhid övladı dünyaya gəlib. Artıq 23 iyun 2021-ci il tarixinə qədər olan məlumata görə isə müharibədən sonra doğulan şəhid uşaqlarının sayı 100-dür [11]. Sual olunur: Allahın yaratdığı yeni doğulan və atasız böyüyəcək şəhid uşaqlarının günahı nədir və atasız böyümələrinin səbəbkarları kimlərdir? Əlbəttə, yalançı teistlər – özgə torpaqlarını işğal edən və günahsız insanların ölümünə səbəb olan erməni millətçiləri. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dövləti və xalqının yaratdığı Yaşat Fondu və digər ictimai birliklər maksimum dərəcədə çalışırlar ki, şəhid ailələrinin bütün maddi-mənəvi ehtiyacları təmin olunsun, təbii ki, uşaqlar atalı böyüsəydi, uşaqlara və Allaha daha xoş olardı. Budur yalançı teistlər – erməni millətçiləri və həqiqi teist Azərbaycan xalqının fərqi.

4. Yarımçıq və yalançı teist olaraq Azərbaycan torpaqlarında 1000000-dan çox mina basdırılmasına rəvac verən erməni dövlət rəhbərləri ilə həqiqi teist kimi həmin minaların təmizlənməsinə daimi çalışan Azərbaycan dövlət rəhbərlərinin fərqləri.

Ermənilərin yalançı teistliyini təsdiq edən ən mühüm göstəricilərdən biri də işğal dövründə və ondan sonrakı dövrdə Azərbaycan torpaqlarında saysız-hesabsız minaların basdırılmasıdır, hansılar ki, 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi bitəndən sonra yeddi ayda 100-dən artıq günahsız insanın ölümünə və yaralanmasına səbəb olub [12].

2021-ci ilin iyunun 4-də xidməti vəzifələrini yerinə yetirmək üçün işğaldan azad olunmuş Kəlbəcər rayonuna ezam edilmiş jurnalistlər və onları müşayiət edən digər mülki şəxslər həmin rayonun Susuzluq kəndi ərazisində minaya düşüblər. Nəticədə üç nəfər – AzTV telekanalının operatoru Abışov Sirac Abış oğlu, AzərTAc İnformasiya Agentliyinin müxbiri İbrahimov Məhərrəm Əli oğlu və Kəlbəcər Rayon İcra Hakimiyyətnin Susuzluq kənd ərazi dairəsi üzrə nümayəndəsinin müavini Əliyev Arif Ağalar oğlu şəhid olub və daha 4 nəfər isə müxtəlif dərəcəli xəsarətlər alıb. Həmin şəhidlər Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin "İşğaldan azad olunan ərazilərdə vəzifə borcunu yerinə yetirmiş bir qrup şəxsin 3-cü dərəcəli "Vətənə xidmətə görə" ordeni ilə təltif edilməsi haqqında" Sərəncamı ilə təltif olunublar [13]. Bəli, bu Sərəncam şəhidlərimizə və onların əzizlərinə dövlətimiz və şəxsən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən yüksək diqqəti göstərir. Lakin nə idi bu şəhid olan və yaralanan günahsız, döyüşə getməyən insanların, onları sağ-salamat işə yol salıb və sağ-salamat da evə qayıtmasını gözləyən əzizlərinin günahı? Bunun günahı yalançı teist olan - günahsız insan qanına susayan və həmin minaların basdırılmasına qərar verən və icra edən erməni faşistlərdir. Həmin "yalançı teist" ermənilərdən biri olan Ermənistan silahlı qüvvələrinin ehtiyatda olan polkovniki Koryun Qumaşyan İrəvandakı "Noyan Tapan" agentliyinə və Ermənistan televiziyasına 6 iyun 2021-ci il tarixdə verdiyi müsahibəsində həyasızcasına və allahsızcasına bildirib ki, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında təxminən 500-600 hektar ərazi onun rəhbərliyi ilə zəncirvari şəkildə minalanıb. Bunun üçün 17 yük avtomobili tank və piyada əleyhinə mina basdırılıb [14]. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun apardığı araşdırmalar göstərilən faktların həqiqətə uyğun olduğunu təsdiqləyib. Koryun Qumaşyan barəsində məhkəmənin müvafiq qərarı ilə həbs qəti imkan tədbiri seçilib və o, beynəlxalq axtarışa verilib [15]. Geci-tezi var. İnşallah, bu cür allahsızlar Allah və onun haqqsevər bəndələri tərəfindən cəzalandırılacaqlar. Mütləq cəzalandırılacaqlar. Necə ki, təxminən 30 il öncə birinci Qarabağ müharibəsi vaxtı əsir düşmüş və girov götürülmüş azərbaycanlılara işgəncə verən, öldürən iki Allahsız erməni – Ermənistan Respublikası vətəndaşları olan Xosrovyan Alyoşa Aramaisoviç və Mkrtiçyan Lüdvik Mkrtiçoviç 2020-ci ilin oktyabrın 3-ü və 20-si Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçuları tərəfindən ələ keçirilib. Onlar Azərbaycan Respublikasının işğal altında olmuş ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş sülh və insanlıq əleyhinə, müharibə cinayətləri törətməsi və digər faktlara görə başlanmış cinayət işi üzrə istintaq yekunlaşdırılıb, onlara qarşı həbs qətimkan tədbiri seçilib [16]. Bütün olub keçən erməni vəhşiliklərinə və allahsızlıqlarına baxmayaraq, bu gün də azərbaycanlılar ermənilərdən fərqli olaraq, yüksək humanistlik göstərirlər. Məsələn, 2021-ci ilin iyunun 8-də Laçın rayonu ərazisinə yolunu azaraq daxil olmuş Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi qulluqçusu Artur Kartanyan saxlanılmışdı. Onun Azərbaycan ərazisinə təxribat-diversiya məqsədilə daxil olmadığı nəzərə alınaraq Ermənistan Respublikasına təhvil verilmişdir [17]. Budur əsl teizm, humanizm. Qeyd edilməlidir ki, minalanmış ərazilər haqqında məlumatları və mina xəritələrini allahsızlıq edərək Azərbaycan dövlətinə verməyən erməni dövlət xadimləri yadda saxlamalıdırlar ki, Allahın köməyi ilə bu xəritələr gec-tez Azərbaycan tərəfinə verəcəklər. Necə ki, Ermənistan Ağdam rayonu üzrə tank və piyada əleyhinə 97 min minanın xəritələrini Azərbaycana təqdim etdi. Bu hadisə Azərbaycan

Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin parlaq diplomatik qələbəsidir və cənab Prezident deyir: "Əgər Ermənistan sülh istəyirsə, bizim də sülh sazişinə ehtiyacımız var. Əgər Ermənistan müharibə istəyirsə, ötən ilin payızındakı eyni nəticəni əldə edəcək" [18]. Beləliklə, Prezident İlham Əliyev insan həyatını hər şeydən yüksək tutaraq əksəriyyəti yalançı teistlərdən ibarət olan, ölü və yaralılar ordusu yaradacaq yeni müharibə istəyən ermənilərə sülh təklif edir. Ermənilərin, hətta onların əslində "yüksək mənəviyyatlı" olmalı olan, reallıqda isə olmayan dövlət xadimlərinin yalançı teistliyini, vəhşiliyini uşaq, qadın, qoca da daxil olmaqla, bütün azərbaycanlılara qarşı patoloji nifrətini subut edən digər bir faktı Milli Məclisin Xankəndi şəhərindən olan deputatı, parlamentin AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin üzvü Tural Gəncəliyev qurumun iclasında çıxış edərkən deyib: "Bir neçə ay əvvəl öz sosial media hesablarında regionun ən böyük su anbarı olan Azərbaycanın Mingəçevir su anbarını bombalamağa və yüz minlərlə azərbaycanlını qətl etməyə çağırış edən Naira Zohrabyanın bu gün burada Azərbaycanı nələrdəsə ittiham etməsi ikrah hissi doğurur. Burada Azərbaycana qarşı yönəldilmiş nifrət nitqi müsbət heç nə vəd etmir. Sülh və stabillik görmək istəyənlər müharibənin artıq geridə qaldığını və münaqişənin həll olunduğunu qəbul etməlidirlər. AŞPA platforması bizə dialoq imkanı verir. Bunu dəyərləndirmək lazımdır" [19]. Yenə də fərqə baxın: Allahsız erməni yüz minlərlə insanın – Azərbaycan vətəndaşının ölümünə səbəb ola biləcək fəlakəti təklif edir. Bunun müqabilində Allahın yaratdığı bütün insanların, o cümlədən ermənilərin də yaşamaq hüququnu qəbul edən azərbaycanlı onlara sülh təklif edir.

5. Yarımçıq və yalançı teist əməllərinə uyğun olaraq Tanrının onlardan üz çevirməsini qəbul edən erməni dövlət rəhbərləri ilə həqiqi teist kimi əməllərinə uyğun Ulu Tanrıya minnətdar olan Azərbaycan dövlət rəhbərinin fərqləri.

Bu yazımızın qayəsini təşkil edən əsas prinsipi – teistlər və yalançı teistlərin əməllərinə uyğun nəticələri Allah gec-tez göstərir və bunu Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin öz dillərindən eşitmək çox ibrətamizdir. Belə ki, Nikol Paşinyan Araqatsot vilayətinin əhalisi ilə görüşdə deyib: "Ən vacib və ağrılı sual - niyə 2020-ci ildə uğursuzluğa düçar olduq? Bunun müxtəlif izahları ola bilər. Siyasi, hərbi, geosiyasi, iqtisadi səbəblər haqqında düşünürük. Bu gün yolda məndə bir fikir yarandı. 12-ci psalmada yazıldığı kimi, ola bilsin, Tanrı bizdən üz çevirib" [20]. Bəli, 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın məğlubiyyətinin səbəbi Allahın bu ölkədən üz çevirməsi olub. Beləliklə, bu sadə həqiqəti, Allaha çox şükür ki, Nikol Paşinyan gec də olsa, başa düşdü. Lakin yenə də bir çox hallarda həqiqi teist kimi hərəkət etmir. Məsələn, seçki öncəki İrəvandakı mitinqdə "Ermənistan heç bir dəhliz yaratmaq məsələsini müzakirə etməyib", "Zəngəzur dəhlizinin "açılmasında söhbət gedə bilməz" deyən Nikol Paşinyan, deyəsən, yeni müharibə, yeni "dəmir yumruq" və yeni günahsız insanların şikəst olmasını, ölümünü istəyir. Hesab edək ki, bu sərsəm fikir seçkiyə hesablanıb [21]. Lakin bu gün o və onun kimi bir çox erməni Allahın Ermənistandan üz çevirməsini başa düşsə də, bunun səbəbini - ermənilərin azərbaycanlılara qarşı Allahsız mövqeyinin aradan qaldırılmasına tam can atmırlar. Beləliklə, bu gün Nikol Paşinyan və onun kimi əməl sahibləri yarımçıq teistlərdir. Arzu edərdik ki, erməni xalqının da gələcəkdə özləri və qonşuları ilə normal, sivil, müharibəsiz şəraitdə yaşamaları üçün Ermənistanın dövlət rəhbərləri və haqq yolundan azmış ermənilər yalançı və yarımçıq teizmdən əl çəksinlər. Həqiqi teist olsunlar və bunun müqabilində Allaha şükür edə bilsinlər. Necə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 15 iyunda Şuşa şəhərində şükür edib: "...hiss etdiyimiz duyğuları sözlərlə ifadə etmək mümkün deyil... bu çox duyğusal günləri yaşadığımız üçün Ulu Tanrıya minnətdarıq" [22]**.** Fərq budur: yarımçıq və yalançı erməni teizmi və həqiqi azərbaycan teizmi. Yeri gəlmişkən belə bir sual oluna bilər: Doğurdanmı Ermənistanın dövlət rəhbərləri və haqq yolundan azmış digər ermənilər əzəli Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri son 200 ildə azərbaycanlılara qarşı allahsız hərəkət etdiklərini, yalançı və yarımçıq teizmə yuvarlandıqlarını və bu səbəblərdən də tanrının onlardan üz çevirdiyini bilmirlər? Məncə, yəqin ki, baş verən hadisələri teizm nöqteyi-nəzərindən və sağlam düşüncə ilə saf-çürük edən çox az sayda erməni var. Lakin onlar sərbəst qərar qəbul edib fəaliyyət göstərə bilmirlər, necə ki, N.Paşinyanın bu yarımçıq teistliyini "Nasionalnaya oborona" jurnalının baş redaktoru İqor Korotçenko çox dəqiq səciyyələndirir: "İndi biz ziddiyyətli bir vəziyyət müşahidə edirik. Bir tərəfdən, Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycan və Ermənistan arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası və sonrakı demarkasiyası prosesinə başlamağa hazır olduğunu bildirir, amma digər tərəfdən – siyasi turbulentlik, Ermənistan müxalifəti tərəfindən revanş cəhdləri Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın fəaliyyəti üzərinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyur. Paşinyan eyni vaxtda üç stulda – Amerika, Rusiya və Avropa stullarında oturmaq istəyir".

6. Yarımçıq və yalançı teist əməllərinə uyğun olaraq erməni din xadimləri ilə həqiqi teist əməllərinə sahib Azərbaycan din xadimlərinin fərqləri.

Erməni və Azərbaycan din xadimlərinin dinindən, irqindən və millətindən asılı olmayaraq, Allahın yaratdığı insanlara münasibəti onların teizminin həqiqiliyini göstərir. Son 35 illik müşahidələrimiz və oxuduqlarımız göstərir ki, Qarabağ müharibəsinin, günahsız insanların evlərindən didərgin salınmasının, öldürülməsinin əsas ideoloqlarından biri də Erməni Kilsəsidir. Erməni Kilsəsi yəqin elə bilir ki, bu müharibədən ancaq onların patoloji nifrət bəslədiyi azərbaycanlılar əziyyət çəkirlər. Lakin məlumdur ki, hər bir müharibədə döyüşən hər iki tərəfdən yaralanan və ölənlər olur. Belə olmasaydı, 44 günlük müharibədən sonra Erməni Kilsəsinin başçısı II Qaregin və onu müşayiət edən erməni din xadimləri yenidən Qarabağa gedib orada qanunsuz xidmət edən əsgərlər və digərləri ilə görüşüb onları yenidən döyüşə çağırmazdılar [23]. Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin II Qareginin Xankəndiyə səfərini pisləyən Bəyanatı deyilənləri bir daha təsdiq edir. "... Bir olan Yaradınımız, xalqlarımız qarşısında məsuliyyətimiz biz, dini liderləri sülh, əmin-amanlıq, problemlərin ədalətli həlli naminə davamlı səy göstərməyə sövq edir. Hazırkı vəziyyətdə hərbi yola qayıtmağa yol verməmək, heç şübhəsiz, həyati əhəmiyyət kəsb edir. Sülh və anlaşma yolu asan deyil və güclü iradə, xoşməramlı səylərin birləşdirilməsini tələb edir. Belə bir taleyüklü mərhələdə yenidən müharibəyə təhrik edən çağırışlar qəti şəkildə pislənilməlidir. Xalqların xoşbəxt, dinc birgəyaşayışı üçün, ilk növbədə, sülh və sabitlik lazımdır, buna görə bölgəmizdə hadisələrin xoşagəlməz istiqamətə yönləndirilməsi cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır..." [24]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycandakı digər dini konfessiyaların nümayəndələri də həqiqi teistlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Azərbaycan Alban-udi xristian dini icması, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən başqa xristian dini icmaların nümayəndələri və Azərbaycan Bibliya cəmiyyətinin üzvləri xristianların müqəddəs Pasxa bayramını işğaldan azad olunmuş Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng monastırında qeyd ediblər [25].

Bəs erməni dövlət məmurları və onları allahsızlıq yollarına yönləndirən din xadimləri nə edirlər? Azərbaycan jurnalistləri Kəlbəcər rayonunda yola basdırılmış mina partlaması səbəbindən şəhid olandan sonra araşdırmalar aparıldı. Ehtimallar arasında o da var idi ki, o yola mina yaxın zamanlarda Kəlbəcərə dini ayinlər adı altında gələn mülki erməni diversantları, yaxud keşişlər tərəfindən basdırılmış ola bilər [26]. Fərqə baxın: xoş niyyətli, xoş əməlli Azərbaycan dindarları və pis niyyətli, pis əməlli erməni dindarları. Son vaxtlar ermənilərin yalançı teizmi ilə yanaşı, iki, bəlkə də, yüzüzlü olması bir daha təsdiqini tapır. Belə ki, Prezident İlham Əliyev İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Elm və Texnologiya üzrə ikinci Zirvə toplantısında deyib: "Ermənistan 30 illik işğal dövründə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki bütün mədəni və dini abidələrimizi məqsədli şəkildə dağıdıb. Ermənistanın işğalı altında olmuş ərazilərdə yerləşən 67 məsciddən 65-i yerlə-yeksan edilib, iki məscidə isə ciddi zərər dəyib və onlar təhqir edilib... Biz Ermənistanın İslam ölkələri ilə münasibətlərini gücləndirmək cəhdlərini müşahidə edirik. Məscidlərdən donuz və inək tövləsi kimi istifadə etmiş və bununla da bütün İslam ümmətinin hisslərini təhqir edən ölkə müsəlman dövlətlərinin və müsəlmanların dostu ola bilməz" [27].

7. Yalançı teist Robert Koçaryan, Serj Sarqsyan və bir çox erməni dövlət xadimlərinin əməlləri.

Ermənistanda son parlament seçkiləri bir daha göstərdi ki, Robert Koçaryan, Serj Sarqsyan və bir çox erməni dövlət xadimi nəinki yalançı teist, həm də hakimiyyət, var-dövlət üçün opponentlərini istənilən formada təhqir edə bilirlər. Serj Sarqsyan Nikol Paşinyan haqqında deyir: "Üzünə tüpürürsən, "əclaf oğlu" - deyirsən, heç vecinə almır" [28]**.** Və yaxud deyir: "Paşinyanın təpəsinə dəyənəklə vurmaq lazımdır" [29]. Beləliklə, quldur Robik və Serjik onu mümkün qədər ağrılı vurmaq üçün gizli şəkildə təxribatlar təşkil edəcəklər" [30]. Öz xalqına qarşı olan allahsızlıq və quldurluğun nəticəsidir ki, 30 illik müstəqillik dövründə Ermənistanı 1,6-1,7 milyon nəfər tərk edib. Bunu erməni ekspert Qagik Yeqanyan deyib: "Ən böyük miqrasiya 1992-1994-cü illərdə qeydə alınıb. 3 il ərzində Ermənistanı 600 min vətəndaş tərk edib. 1995-2001-ci illərdə Ermənistandan 250 min nəfər miqrasiya edib ki, bu da orta hesabla ildə 40-45 min nəfər deməkdir". Yeqanyan 2016-2018-ci illərdə miqrasiyanın yenidən artmağa başladığını söyləyib. O, 1991-ci ildə əhali sayının 3.574.500 nəfər olduğu halda, hazırda bu rəqəmin 1,8-1,9 milyon təşkil etdiyini bildirib [31].

8. Yalançı teistlik, allahsızlıq nəticəsində yenin müharibə, yeni yaralı və ölülərin olmasını istəyən ermənilərin və bunlardan fərqli olaraq azərbaycanlıların teistliyin bir daha bəyan edən dövlət

başçılarının mövqeyləri. Belə ki, Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyan müxalifət qüvvələrini ittiham edib. Paşinyanın sözlərinə görə, revanşistlər Azərbaycan əsgərlərinin Qaragöl istiqamətindəki mübahisəli ərazini tərk etməməsi üçün hər şeyi edirlər. "Amma həsrətlə gözlədikləri müharibənin başlamadığını görürlər [36]**.** Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev isə deyir: "Azərbaycan əməkdaşlığa və ümumi gələcəyimizin planlaşdırılmasına açıqdır, çünki biz istəsək də, istəməsək də, qonşuyuq və yanaşı yaşamalıyıq və bir daha bu birgə yaşamanı öyrənməliyik. Bu, asan deyil. Burada emosiyalar var. Xüsusən də, Azərbaycan xalqı azad edilmiş torpaqlara səfərlər etdiyi zaman və tam yerlə-yeksan olunan yerləri görəndə, siz yəqin ki, təsəvvür edə bilərsiniz, hansı hissləri keçirirlər. Lakin siyasətçilərin rolu öz gündəliklərini müdafiə etməkdən və yalnız qarşılıqlı fəaliyyət sayəsində regionda dayanıqlı inkişafın, sülhün və təhlükəsizliyin olacağını izah etməkdən ibarətdir" [37]. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan xalqına məxsus Allahsevərlik əqidəsinə uyğun erməni xalqının da gələcəkdə normal, əmin-amanlıq içərisində yaşama yolunu da erməni dövlət xadimlərinə və erməni xalqına göstərir: "Ermənistanın inkişafı üçün də yeganə yol var - öz qonşuları ilə normal münasibətlər qurmaq və ərazi iddialarından əl çəkmək, Dağlıq Qarabağ sözünü ümumiyyətlə işlətməmək. Çünki Dağlıq Qarabağ adlı ərazi vahidi yoxdur, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi anlayışı yoxdur. Mən bunu dəfələrlə demişəm və bir daha demək istəyirəm ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunub, Ermənistan da bunu belə qəbul etməlidir və bizimlə sərhədlərin müəyyən edilməsi istiqamətində iş aparmalıdır" [38]. Kimin həqiqi teist, kimin isə yalançı və yarımçıq teist olmasını Ermənistan və Azərbaycan dövlət başçılarının niyyətləri, bunu ifadə edən sözlər göstərir. Şərhə ehtiyac yoxdur**.**

9) Ermənilər və azərbaycanlıların Allahın yaratdığı insanlara ölümdən sonrakı münasibətdə böyük bir fərqin olması da onların yalançı və həqiqi teistliyin bir daha təsdiq edir. Belə ki, Birinci Qarabağ müharibəsində 3890 azərbaycanlı itkin düşüb, ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə axtarışlara imkan verməyiblər və ya bildikləri məlumatları Azərbaycanın müvafiq qurumlarına qəsdən verməmələri ucbatından onlardan heç bir xəbər yoxdur [39]. Azərbaycan ordusunun icazəsi və həmçinin köməyi ilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 14 noyabr 2020-ci il tarixdən bu ilin iyunun 24-dək aparılan axtarışlar nəticəsində 1585 erməni əsgərinin meyitləri tapılıb [40]. Fərq budur: yalançı erməni teistləri azərbaycanlıların meyitlərinə də zülm edirlər, azərbaycanlılar isə həqiqi teizm ideyalarını rəhbər tutataq erməni meyitləri ilə də humanistcəsinə davranırlar.

Nəticə. Qeyd olunanların nəticəsi kimi, Şeyx Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin ikinci əsəri olan "Xosrov və Şirin" poemasından ibrətamiz dörd sətirlik şeiri xatırlatmaq yerinə düşər:

Dünyanın işini yaxşı düşün sən,

Nə əksən, onu da sən biçəcəksən.

Yaxşı iş də görsən, pis iş də, inan,

Unutmaz onları bu qoca dövran.

Yekun kimi müqəddəs kitablardan topladığımız, həqiqi, yalançı və yarımçıq teistlərə ünvanlanmış ibrətəmiz kəlamları – günahsız insanların öldürülməsinə və sülh yaratmağa münasibəti təqdim edirik. "...hər kəs bir kimsəni öldürməmiş (bununla da özündən qisas alınmağa yer qoymamış) və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər kəs belə bir kimsəni diriltsə (ölümdən qurtarsa), o, bütün insanları diriltmiş kimi olur..." (Qurani-Kərim, "Maidə" surəsi, 5)

Nə bəxtiyardır sülhyaradanlar!

Çünki onlar Allahın övladları adlanacaq. (İncil, MATTA 5:9)

İsa ona dedi: "Qılıncını yerinə qoy, çünki qılınc çəkənlərin hamısı qılıncla məhv olacaq". (İncil, MATTA 26:52)

Məhəbbət səbirli, xeyirxahdır. Məhəbbət paxıllıq etməz, öyünməz, lovğalanmaz, kobudluq etməz, öz xeyrini güdməz, hirslənməz, ona edilən pisliklər sayıb-hesablamaz. Məhəbbət haqsızlığa sevinməz, həqiqətə isə şadlanar. O hər şeyə qatlaşar, hər şeyə inanar, hər şeyə ümid bəsləyər, hər şeyə dözər. (İncil, PAULUN KORİNFLİLƏRƏ BİRİNCİ MƏKTUBU 13:4-7)

"Tövrat"da qeyd olunan 10 əmrdə isə insan öldürməyin günah olması ilə bağlı belə bildirilir: "Adam öldürmək olmaz". (Tövrat, Təsniyə, 10:1-5).

Beləliklə, məqalədə yazılan faktlar və müqəddəs kitablarda deyilən kəlamlar bütün Azərbaycan vətəndaşlarını və onların lideri Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi həqiqi teist kimi səciyyələndirir. Belə ki, onlar dinindən, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün Allah bəndələrinə həqiqi teist meyarlarına uyğun münasibət bəsləyirlər. Ermənilərin yalançı teistliyini təsdiq edən çoxsaylı faktlara nümunə kimi isə Allah evlərindən olan məscidlərin ermənilər tərəfindən necə murdarlanmasını göstərmək olar. Bunu təqdim edəcəyimiz üç şəkil də təsdiq edir.

Şəkil 1. Tolerant Azərbaycanda eyni hüquqa malik olan müsəlman, xristian və yəhudi din xadimləri.

Şəkil 3. Ermənilər işğal olunmuş ərazilərdə 67 məscidin ikisi istisna olmaqla, hamısını dağıdıb, məhv ediblər və ya tövlə, silah anbarı və s. kimi müqəddəs Allah evinə layiq olmayan təyinatlar üzrə istifadə ediblər. Lakin Bakı şəhərinin mərkəzində yerləşən erməni kilsəsi Azərbaycan dövləti tərəfindən bərpa edilib və qorunur. Azərbaycanın yüksək səviyyəli dövlət qurumları bildirir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki müsəlman abidələri ilə yanaşı, xristian mirası da mənşəyindən asılı olmayaraq, yüksək səviyyədə qorunacaq, bərpa ediləcək və istifadəyə veriləcək.

Şəkil 3. İşgal olunmuş ərazilərdə yalançı teist olan ermənilər tərəfindən murdarlanan məscid.

ƏDƏBİYYAT

1.Hollingsworth, A. (2015). "The Beginning of Wisdom is the Definition of Terms" - Socrates. The Breast Journal, 21(2), 119–120.

2Теизм/https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%B8%D0%B7%D0%BC

3.https://islamansiklopedisi.org.tr/teizm

4.Bilaloğlu E. Allahsızlar və cəzaları / "Cəmiyyət və Din" qəzeti / № 04 (354), aprel 2021-ci il. səh. 10-11

5.Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 07 May 2021 /https://president.az/articles/51394

6.Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər/ https://president.az/articles/52116

7.Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı:

/https://azertag.az/xeber/Susa_Seheri_Dovlet_Qorugu_Idaresinin_yaradilmasi_haqqinda__Azerbaycan_Respublikasi_Prezidentinin_Fermani-1813671

8.XİN: Beynəlxalq öhdəliklərini pozan Ermənistanın Azərbaycanın öz ərazisində apardığı bərpa-quruculuq işləri ilə bağlı şərh verməyə hüquqi əsası yoxdur/ https://azertag.az/xeber/XIN_Beynelxalq_ohdeliklerini_pozan_Ermenistanin_Azerbaycanin_oz_erazisinde_apardigi_berpa_quruculuq_isleri_ile_bagli_serh_vermeye_huquqi_esasi_yoxdur-1772795

9.https://apa.az/az/xeber/incesenet-xeberleri/ermeni-deputat-susa-muzeyini-talan-ederek-eksponatlari-ermenistana-apardiqlarini-etiraf-edib-646737

10.Şuşanın Cıdır düzündə "Xarıbülbül" musiqi festivalı qala-konsertlə başa çatıb/ https://president.az/articles/51478

11.https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/veten-muharibesinden-sonra-100-cu-sehid-ovladi-dunyaya-gelib-649462

12.https://azertag.az/xeber/Mina_xeritelerinin_verilmesi_Prezident_Ilham_Aliyevin_qetiyyetli_iradesinin_mentiqi_neticesi_ve_daha_bir_parlaq_diplomatik_qelebesidir-1805739

13.https://azvision.az/news/264138/-prezident-sehid-jurnalistleri-teltif-etdi--serencam--.html

14.Erməni komandirdən şok: 17 yük maşını mina basdırdıq/ https://axar.az/news/gundem/564125.html

15.https://lent.az/xeber/hadise/qarabagda-17-yuk-masini-mina-basdiran-ermeni-polkovnik-axtarisa-verildi-resmi-404835

16.https://report.az/report-studio/zerercekmis-bizi-deyenekle-lomla-doyerek-isgenceler-verirdiler/

17.https://azvision.az/news/263570/-lacinda-saxlanilan-ermeni-olkesine-tehvil-verildi-resmi-.html

18.https://azertag.az/xeber/Mina_xeritelerinin_verilmesi_Prezident_Ilham_Aliyevin_qetiyyetli_iradesinin_mentiqi_neticesi_ve_daha_bir_parlaq_diplomatik_qelebesidir-1805739

19.https://azertag.az/xeber/Azerbaycanli_deputat_Mingechevir_su_anbarini_bombalamagayuz_minnerle_azerbaycanlini_qetle_yetirmeye_chagiran_ermeni_numayendenin_chixisi_ikrah_hissi_dogurur-1813153

20.https://moderator.az/dunya/380835/allah-bu-lkeden-uz-cevirib-pasinyan/

21.https://sozcu.az/?p=109670

22.https://president.az/articles/52116

23.https://xalqqazeti.com/az/news/77872

24.https://report.az/daxili-siyaset/qmi-sedri-beyanat-yayib/

25.https://apa.az/az/xeber/dini-xeberler/Robert-Mobili-Sukur-ki-Pasxa-bayramini-isgaldan-azad-olunan-Qarabagda-Klbcrd-qeyd-edirik-641541

26.https://konkret.az/mina-kelbecere-dini-ayinler-adi-ile-gelen-kesisler-terefinden-yelesdirilib-sok-proqnoz/

27.https://president.az/articles/52133

28.https://nocomment.az/sarkisyan-pasinyani-tehqir-etdi/

29.https://yenisabah.az/pasinyanin-tepesine-deyenekle-vurmaq-lazimdir

30.http://moderator.az/dunya/382652/ohanesyan-nikola-qarsi-qorxunc-texribat-hazirlanir/

31.https://axar.az/news/planet/565778.html

32.https://aqreqator.az/az/idman/127892

33.Makronun haqq elədiyi şapalaq daha kimə dəydi? TƏRS BAXIŞ+ÖZƏL / https://sia.az/az/news/politics/875246.html

34.https://novayagazeta.ru/articles/2021/06/08/makronu-dali-poshchechinu-vo-vremia-turne-po-frantsii-dvukh-chelovek-zaderzhali

35. https://axar.az/news/siyaset/563416.html

36.https://modern.az/az/news/290840/onlar-muharibenin-baslamagini-arzulayirlar-pasinyan-muxalifeti-ittiham-etdi

37.İlham Əliyevin iştirakı ilə Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin "Cənubi Qafqaz: Regional inkişaf və əməkdaşlıq perspektivləri" adlı videoformatda müzakirələri keçirilib/ https://president.az/articles/51583

38.Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Silahlı Qüvvələr Günü münasibətilə Azərbaycan Ordusunun rəhbər və şəxsi heyətinin bir qrupu ilə görüşüb/https://president.az/articles/52331

39.https://azvision.az/news/262849/azerbaycan-xin-den-makrona-cavab-.html

40.https://axar.az/news/toplum/568289.html

QARQABAĞ UŞAQ FOLKLORU

KARABAKH CHILDREN'S FOLKLORE

Xuraman KƏRİMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

XÜLASƏ

Azərbaycan folklorunun tərkib hissələrindən biri də uşaq folklorudur. Bu araşdırmada Qarabağdan toplanmış uşaq folklorunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Göstərilir ki, zənginliyi ilə seçilən Qarabağ uşaq folkloru mətn baxımından əksər bölgələrin uşaq folkloru ilə oxşarlıq təşkil etsə də, onların arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. Qonaqpərvərlik, əməksevərlik, torpağa bağlılıq, zarafatcıllıq qarabağlıların daha qabarıq şəkildə görünən keyfiyyətləridir. Onların uşaqlar üçün yaratdıqları nümunələrdə bu dəyərlər xüsusi vurğulanır. Qarabağdan toplanan folklor nümunələrinin içərisində laylalar, nazlamalar, nağıl, tapmaca, sanama, düzgü, yanıltmac, oyunlar və s. janrların müxtəlif variantları yer alır. Uşaq folkloruna aid söyləmələr əsasən sadə mətnlərdən ibarətdir. Dilaçmaya, qavramaya xidmət edən təqlidi sözlər də, bu bəsit mətnlər də, birinci növbədə, yaddaş tələb edir. Nağıl və yanıltmacı çıxmaq şərtilə, uşaq folkloruna aid nümunələrin əksəriyyəti əsasən şeir formasındadır. Mətnlər məzmunca primitiv olsa da, ritmi, ölçüsü, bölgüsü və qafiyəsi onun yadda qalmasını asanlaşdırır. Uşaq folklorunun əsas hissəsinin nəzm formasında olması qarabağlıların yaradıcılığında ritmin, ahəngin, musiqinin özəl yeri olmasının göstəricisidir. Toplama materialları içərisində kiçik yaş qrupuna aid mətnlərin əksəriyyəti nəzm formasında olan söz oyunlarından ibarətdir. Bu yaş qrupuna aid mətnlər sadə, heca sayı az, ahəngi gözəl, ritmi oynaq olur. Yaş artdıqca mətnlərə intellektual tələblər də artır. Orta və böyük yaş qrupuna aid nümunələr içərisində məntiqi təfəkkür tələb edən oyun-tapmaca və hərəkətli oyunlar üstünlük təşkil edir. İntellektual oyunların əsas materialı sözdür. Hərəkətli oyunlarda isə müxtəlif alətlərdən, məsələn: daş, çubuq, odun, qoz və s. əşyalardan oyun alətləri kimi istifadə olunur. Qarabağ uşaq folkloru mövzusuna görə zəngin, quruluşuna görə mükəmməl xalq yaradıcılığı nümunələridir. Tədqiqat işində uşaq folkloruna aid mətnlər janrlar və mövzular üzrə təhlil edilir, bölgəyə məxsus özəlliklər araşdırılır.

Açar sözlər: uşaq folkloru, uşaq oyunları, yaddaş, mətn, yanıltmac, sanama, nəzm, ritm

ABSTRACT

One of the components of Azerbaijani folklore is children's folklore. This study discusses the characteristics of children's folklore collected from Karabakh. It is noted that although the rich Karabakh children's folklore is similar to the children's folklore of most regions, there are some differences between them. Hospitality, diligence, attachment to the land, and humor are more prominent among the people of Karabakh. These values are especially emphasized in the examples they create for children. There are different variants of genres among the examples of folklore collected from Karabakh like “layla”, “nazlama”, “nağıl”, “tapmaca”, “sanama”, “düzgü”, “yanıltmac”, “oyun” and etc. Sayings about children's folklore consist mainly of simple texts. Both imitation words and simple texts, which serve to speak and comprehend, require, first of all, memory. With the exception of fairy tales and Alliterations, most examples of children's folklore are mainly in the form of poems. Although the texts are primitive in content, their rhythm, size, distribution, and rhyme make them easier to remember. The fact that the main part of the collected children's folklore is in the form of poems indicates the special place of rhythm, harmony, and music in the works of the Karabakh people. Most of the younger age group texts in the collection consist of rhyming words. Texts belonging to this age group are simple, the number of syllables is small, the harmony is beautiful, and the rhythm is playful. As we age, the intellectual demands on texts increase. Examples for middle-aged and older age groups include puzzles and action

games that require logical thinking. The main part of intellectual games is the word. In moving games, you can use different tools, such as stones, sticks, wood, nuts, etc. Karabakh children's folklore is rich in subject matter and perfect in structure. The research analyzes texts related to children's folklore by genres and topics and examines the peculiarities of the region.

Keywords: children's folklore, children's games, memory, text, rhythm, alliteration

Azərbaycan folklorunun tərkib hissələrindən biri də uşaq folklorudur. Əslində bədii təfəkkür məhsulu olan bütün folklor mətnlərinin təməlində uşaq folkloru dayanır. Uşaqlıq dövrü orta insan ömrün təxminən beşdə birini təşkil edir. Müddətin qısa olmasına baxmayaraq, bu dövrlə bağlı folklor nümunələri digər dörd hissə ilə müqayisədə say etibarilə üstünlük təşkil edir. Zəngin təbiəti olan Qarabağın zəngin də folkloru var. Bu zənginlik uşaq folklorunda da özünü göstərir. Qarabağdan toplanan folklor materialları arasında uşaq folkloru xüsusi yer tutur.

Mətnlərin ünvanlandığı hədəf eyni olsa da, onlar söyləyicilik baxımından iki qrupa ayrılır: birinin ifaçısı böyüklər, digərininki isə uşaqlardır. Dilaçmadan sonrakı, yəni ikinci mərhələdə uşaqlar nitq ünsiyyətinə qoşularaq böyükləri yamsılamaqla ifaya başlayırlar.

Birinci qrupa daxil olan mətnlər dilaçma, fiziki, eləcə də təfəkkür inkişafının ilkin mərhələsində olan uşaqlara ünvanlanır. Başlanğıc dövrə aid söyləmələr əsasən təqlidi sözlərdən, bəsit mətnlərdən ibarətdir. Lakin bunların hamısı ilk növbədə yaddaş tələb edir. Hələ danışmağı bacarmayan uşaq görüb-eşitdiklərinə qarşılıq verərək əl çalmaq, ayaqlarını ritmlə yerə döymək, gülməklə, müxtəlif səslər çıxardaraq göz-qaş və s. hərəkətləri ilə eşitdiklərinə münasibət bildirir. Həyatla ilk tanışlığa folklor nümunələri ilə başlayan uşaq dinləməyi, danışmağı, əylənməyi, işləməyi – bir sözlə, yaşamağı, hər şeydən əvvəl, böyüklərin onlar üçün söylədikləri bu mətnlər vasitəsilə öyrənirlər. Əvvəlcə doğma səs kimi, sonra ritm, daha sonra söz, böyüdükcə isə fikir, məntiq kimi qavradığı folklor mətnləri uşağın düşünmək və bundan asılı olan digər qabiliyyətlərini formalaşdırır. Həyatın ilk illərinə aid söyləmələrə laylalar, nazlamalar, alqışlar, bəsit söz oyunları aiddir. Laylalar, oxşamalar, sanamalar, əl, barmaq, göz, qulaq, burun və digər orqanlarla bağlı söyləmələr daha çox üç-dörd yaşa qədər olan uşaqlara ünvanlanır.

On cilddən ibarət "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" toplusunda uşaq folkloru mündəricatda xüsusi rubrika kimi ayrıca verilməsə də, həmin cildlərdə bölgəyə məxsus folklorun bu qolunun zənginliyi aşkar görünür. Toplularda verilmiş nağıllar, laylalar, nazlamalar, tapmacalar, yanıltmaclar, sanamalar, düzgülər, oyunlar uşaqlar üçün zəngin folklor mənbəyidir.

Böyüklər tərəfindən uşaqlar üçün söylənilən ən geniş yayılmış nümunələrdən biri hər ananın özünəməxsus musiqi bəstəsi ilə ifa etdiyi laylalardır. Folklor toplularında verilən laylaların, demək olar ki, əksəriyyətinin standart bir forması var:

Layla dedim ucadan,

Ünüm çıxdı bacadan.

Səni tanrı saxlasın

Çiçəkdən, qızılcadan.

Balam layla, a layla!

Gülüm layla, a layla (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı: 1982, s. 474).

Laylanın nəqərat hissəsi əsasən ya mətnin sonunda olur, ya da heç bu hissə yoxdur. Həmin nəşrlərdən fərqli olaraq, "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" toplusunun I cildində canlı prosesdən yazıya alınmış laylalar nəqərat hissəsinə görə fərqlənir. Məsələn:

Bağda barın olsun,

Laylay, laylay, laylay.

Ağacda narın olsun,

Laylay, laylay, laylay.

Evində varın olsun,

Laylay, laylay, laylay.

Qızdar da yarın olsun,

Laylay, laylay, laylay (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: I c., 2012, s. 428).

Göründüyü kimi, burada əksər nəşrlərdən fərqli olaraq, hər misradan – ifadə olunan hər arzudan, duadan sonra nəqərat hissə təkrar ifa edilir.

Folklor toplularında yer almış laylalar əksərən anaların dilindən söylənmişdir. Qarabağ bölgəsində vaxtilə bir çox ailələrdə anaya nənə deyə müraciət etmişlər. Lakin müasir zamanda bu müraciət forması, demək olar ki, işlək deyil. Son onillikdə Qarabağdan toplanmış laylalar sırasında nənənin dilindən verilmiş nümunə orijinallığı ilə seçilir. Düşünürük ki, bu laylanın müəllifi körpənin anası deyil, məhz nənəsidir:

Həştə sevər səni nənən,

Hüştə sevər səni nənən.

İndi yazdı, işim çoxdu,

Qışda sevər səni nənən (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 338).

Mətndə uşağı yatırtmaq, qayğısını çəkməklə yanaşı, həm də bu ifaçının müxtəlif mövsümlərdə yaşayış tərzi haqqında məlumat alırıq. Yazda təsərrüfat işlərinin çoxluğu, qış tədarükünün görülməsi, qışda isə asudə vaxtın çox olması və buna görə də uşağa diqqət ayırmaq üçün geniş imkan olması kiçik bir mətndə əhatəli şəkildə verilmişdir. Nənə bu layla bayatısında yazdan qışacan olan dövr üçün əmək fəaliyyətinin proqramını söyləyir. Haqqında danışdığımız mətn bir qarabağlı ailəsinin vizit kartı ola bilər. Sağlam bir ailə: uşaq ata evində böyüyür, qayınana köməyini gəlinindən əsirgəmir, nəvəsini sevgilərlə bəsləyir, ailə zəhmətlə dolanır, yaz fəslidir, təsərrüfat işləri çoxdur, nənənin yaşlı olmasına baxmayaraq, o, sağlamdır, gümrahdır, ev və təsərrüfat işlərində yaxından iştirak edir. Dörd fəsildən yalnız qışda asudə vaxtının olmasını qeyd edir və nəvəsinə o zaman daha çox diqqət ayıracağını vəd edir. Təbii ki, nənə qışda sobanın yanında öz döşəkçə və mütəkkəsində rahatlanıb ana dilimizi Azərbaycan folkloru vasitəsilə bu uşağa söz-söz, cümlə-cümlə öyrədəcəkdir. Bu, mayası zəhmətdən yoğurulmuş, yurdunu, elini, ailəsini sevən, keçmişdən miras qalmış mənəvi dəyərləri yaşadan əsl qarabağlı qadının – Ananın obrazıdır. Ana və nənələrimizin laylalarından gələn bu ahəng beşik başında damla-damla körpələrin ruhuna hopmuş, beləcə gələcək nəsillərə ötürülmüşdür.

Müəyyən dövrdən sonra laylalar yerini nağıllara verir. Nağıllar uşaqların müxtəlif bilik və maraq çevrəsini əhatə edir. Onların hər biri formalaşmaqda olan uşaq mənəviyyatı üçün qeyri-adi təsir gücünə malikdir. Qarabağdan toplanmış nağıllar sayca çox, mövzu etibarilə rəngarəngdir. Heyvanlarla bağlı nağılların hamısını uşaq nağılı hesab etmək olar. Ayrı-ayrı yaş dərəcələri ilə bağlı müxtəlif səpkili nağıllar var. "Axmaq canavarın nağılı" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: I c., 2012, s. 323), "Tülküdən qorxan Əhmədin nağılı" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: III c., 2012, s. 305), "Dəvə, xoruz və eşşəyin nağılı" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: III c., 2012, s. 320), "Pişik və siçan" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 216) və s. kiçik yaşlı uşaqların dinləyə biləcəyi nağıllardır. Əslində Qarabağdan toplanmış bütün nağılları mövzu və ideyasına görə uşaq nağılı hesab etmək olar, sadəcə, onları dinləyənin yaşına uyğun seçmək lazımdır. Məsələn, "Dəli və ağıllı qardaş" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 205), "Uşaq və noxud" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 215), "Padşahın oğlanları" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 203), "Şah Abbas və bostançı" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 199) nağıllarını yaxşı və pis anlayışlarını qismən dərk edən uşaqlara söyləmək olar.

Kiçik yaşlı uşaqlara aid nümunələrin əksəriyyəti (nağıldan başqa) şeir formasındadır: ritmi, ölçüsü, bölgüsü, qafiyəsi var. Toplanmış uşaq folklorunun əsas hissəsinin nəzm formasında olması qarabağlı uşaqların nitqində ritmin, ahəngin, musiqinin özəl yeri olmasının göstəricisidir. Y.V.Çəmənzəminliyə görə, Qarabağda coğrafi mühit, təbiət zəngin, rəngarəng olduğu üçün burada dil, ədəbiyyat daha zəngindir. "Dağlı, meşəli, çeşməli yerin xalqı daha incə dilə, daha şairanə təbiətə malik olur" (Çəmənzəminli: 1977, s. 17).

Azərbaycan folklorunun istər mövzu, istərsə də janr rəngarəngliyini hələ 1933-cü ildə C.Hacıbəylinin Qarabağdan topladığı folklor materialları əsasında Fransada dərc olunmuş "Le dialecte et le folk-lore du Karabagh" adlı irihəcmli məqaləsində də görürük. O, əslində bölgənin dialektini həmin regionun folklor mətnləri üzərində təqdim etmişdir. C.Hacıbəyli uşaqlarla bağlı materialları aşağıdakı başlıqlar altında vermişdir: tapmacalar, yanıltmaclar, düzgülər, gülməcələr, çaşdırmalar, laylalar, azyaşlı uşaqların leksikonunda işlənən sözlər (hopbadanni, çiçə və s.), qaravəlli, oxşatma (bənzətmə – X.K.) (maralım, quzum, gözümün işığı) və s. Onun həmin dövrdə işlək olan ərəb əlifbası haqqında topladığı düzgü də orijinallığı ilə seçilir:

əlif – Allah adıdı

bey – bəlaya gələsən

ley – təpyimin altda qalasan

sey – sellər aparsın

cim – cinnər boğsun

hey – halvanı yeyim

xey – xeyratını görum

dalnan zal

bir təhnə bal

mən yeyim

sən qal (Hacıbəyli: 1933, s. 53).

Azərbaycan uşaq folklorunun özəyini oyunlar təşkil edir. Yaş fərqinə və ifa xüsusiyyətlərinə görə oyunlar bir-birindən fərqlənir və əsasən iki qrupa bölünür: söz oyunları və hərəkətli oyunlar.

Sözlə olan oyunlar birbaşa təfəkkürlə bağlı olur. Bu oyunlar onların nitqini və təfəkküründü formalaşdırır, sözləri düzgün tələffüz etməyi öyrədir. Həmin oyunlar əsasən tapmaca xarakterli olur. "Yoldaş, səni kim apardı" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: IX c., 2014, s. 311), "Nəkgələ" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: IX c., 2014, s. 312), "Dız-dız" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: IX c., 2014, s. 311), "Xan-vəzir" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VIII c., 2014, s. 401) kimi oyunlar tapmaca xarakterlidir.

Kiçik yaşlı uşaqların çox sevdikləri oyunlardan biri fatmanənə böcəyini uçurtmaqdır. Digər bölgələrdə "Fatmanənə, uç", "Uç-uç" adlı söyləmə Qarabağın Ağdam bölgəsində "Uçağan, uç", Cəbrayıl bölgəsində isə "Çələbi, uç" adlanır. Hər bölgəyə məxsus mətnlərdə uşaqların fərqli arzuları əks olunub. Göyçayda fatmanənə böcəyinə deyirlər:

Uç, uç,

Nənəm sənə yağ yaxmacı verəcək (Söyləyici: Nüşabə Məmmədova).

Şəkinin Göynük kəndlərində uşaqlar xallı böcəyə belə söyləyirlər:

Fatma baaci, uç,

Nənəm saa yağeppey veracaxdı (Söyləyici: Ləman Vaqifqızı).

Və ya:

Yağ əppəyim,

Bal əppəyim,

Uç get nənəmgilə.

Nənəm saa yağ yaxmacı vercax (Söyləyici: Qiymət Məhərrəmli).

Qarabağın bir parçası olan Ağdam və Cəbrayılda söylənilən mətnlərdə isə uçağandan istənilənlər digər bölgələrdəkindən fərqlidir. Ağdamda deyirlər:

Uçağan, uç,

Get qardaşımı gətir.

Və ya:

Uçağan, uç,

Get anamı gətir və s. (Söyləyici: Gülxarə Əhmədova)

Cəbrayıl bölgəsində uşaqlar uçağana belə söyləyir:

Çələbi baba,

Uç get dayımgilə,

Dayımı gətir (Söyləyici: Şakir Albalıyev).

Uşaq fatmanənədən, yəni uçağandan uzaqda – qəriblikdə olan yaxınlarını, əzizlərini gətirməyini istəyir. Onun əzizini yanında görmək istəyi bu bölgənin insanlarında qonaqpərvərlik hissinin hələ kiçik yaşlarından formalaşdığını göstərir.

Hərəkətli oyunlar daha çox yuxarı yaş qrupuna aid uşaqlar tərəfindən icra edilir. Bu oyunlar da iki qrupa ayrılır: əşyalarla oynanılan, əşyalarsız oynanılan oyunlar. "Evcik-evcik (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VII c., 2014, s. 393), "Çiləmə" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 346), "Çırtmadaş" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VIII c., 2014, s. 398), "Çilingağac" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VIII c., 2014, s. 405), "Mərə-mərə" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 347), "Dirədöymə" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VII c., 2014, s. 392), "Yeddi çöp" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: X c., 2018, s. 345) və s. oyunları Qarabağ müxtəlif bölgələrində uşaqlar münasib əşyalarla oynayırlar. Oyun üçün gərəkli olan əşyaların hər biri uşaq üçün çox əlçatandır. O, oyunları qurmaq üçün heç də uzağa getmir, əlinin altında olan əşyalardan istifadə edir. Məsələn, "Çırtmadaş" kiçik yumru daşlarla, "Çiləmə" (Şuşada bu oyun "çoşqa-çoşqa" adlanır) qoyunun boyun dərisindən kiçik bir hissə ilə, "Çilingağac" çubuq parçaları ilə, "Mərə-mərə" qoz və ya qoyun qığı ilə oynanılır.

"Ənzəli" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VI c., 2013, s. 400), "Rəng-rəng" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VI c., 2013, s. 401), "Tut qolundan dart" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VI c., 2013, s. 402), "Qazlar, qazlar" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir: VI c., 2013, s. 402) oyunlarının icrası üçün əşya tələb olunmur. Həmin oyunların bəziləri təfəkkürlə bağlı oyun-tapmacalardır ki, bunlar uşağın yozum qabiliyyətini, fəhmini inkişaf etdirir, çevikləşdirir. Bəziləri isə fiziki güc və qabiliyyəti inkişaf və nümayiş etdirən oyunlardır.

Qarabağ uşaq oyunlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri də oyunçu sayının çox olmasıdır. Oyunların böyük bir qismi, xüsusən yuxarı yaş qrupuna aid oyunlar komandalar şəklində oynanılır. Komanda oyunları uşaqlara aktiv şəkildə ünsiyyətə qoşulmağı, axıradək mübarizə aparmağı, təslim olmamağı, rəqib komanda ilə oyundan sonrakı münasibətləri tənzimləməyi öyrədir.

Digər bölgələrdə də uşaqlar Qarabağla bağlı folklor nümunələrini həvəslə söyləyirlər. Qarabağ savaşının başlanması müxtəlif janrlar üzrə folklor nümunələrinin yaranmasına rəvac verdi. 90-cı illərdə baş verən siyasi hadisələrlə bağlı yaranmış və uşaqların tez-tez ifa etdikləri söyləməyə nəzər salaq:

Ay erməni, erməni,

Eşşəyə mindir məni.

Apar məni Qarabağa.

Qarabağda iş gedir,

Bakıda nümayiş gedir.

Harda gördün erməni,

Çax başına gülləni (Söyləyici: Ləman Süleymanova).

Göründüyü kimi, həyatda baş verən mühüm hadisələrə uşaqlar da biganə qalmır, öz sözlərini söyləyərək münasibət bildirirlər. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində uşaqlar aşağıdakı nümunəni söyləyərkən birmənalı şəkildə Qarabağ toponimini işlədirlər:

A kişi hara gedirsən?

Qarabağa gedirəm.

Qarabağda nəyin var?

Qarabağda atım var.

Atın niyə arıqdır?

Arpa yeməkdən olubdur.

Şalvarın niyə cırıqdır?

Bu arvadın dərdindən (Söyləyici: Nüşabə Məmmədova).

Azərbaycan folklorunun toplanması bu gün çox ciddi tələblər daxilində, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha mütərəqqi üsullarla və məsuliyyətlə toplanılır. Bu toplamalar zamanı söyləyici qismində müxtəlif kateqoriyalara məxsus insanlara müraciət olunur. Lakin bu söyləyicilər arasında uşaqların ifasını, onlardan toplanmış materialları görmürük. Uşaqlar da folklor ifaçılarıdır. Onlar xüsusən həyatlarının ilk onilliyində folklorla çox sıx şəkildə təmasda olurlar. Əminliklə demək olar ki, uşaqların əksəriyyəti hər gün müxtəlif çeşidli janrlardan istifadə edirlər. Onların öz inancları, mifoloji düşüncələri, tilsimləri, duaları, alqış və qarğışları, özünü öymələri var və bunlar yalnız uşaq nitqində səsləndirilən mətnlərdir, yəni yaşlı nəslin nümayəndələrinin dilindən bu mətnləri eşitmirik. Odur ki, onlara da söyləyici kimi yanaşmaqla, onlardan bu materialları toplamaqla uşaq folkloruna böyük tövhə vermək olar.

Artıq 30 ildən çoxdur ki, bu bölgədə uşaq doğulub böyümür, pərən-pərən düşmüş qarabağlıların uşaqları bir məhəllədə oynamır və s. Bir igidin ömrü olan bu müddət ərzində Qarabağ uşaq folkloru böyük bir böhran yaşadı. Lakin AMEA-nın Folklor İnstitutunun ardıcıl səyi nəticəsində vaxtilə həmin bölgədə yaşamış insanlardan xalq incilərini toplamış və 10 cilddə "Qarabağ – folklor da bir tarixdir" adı altında ərsəyə gətirilmişdir. 44 günlük II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan oğullarının bizlərə bəxş etdiyi qələbə yenidən "o arxlara bir də su gəldiyindən" xəbər verdi.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, I c. − Bakı: Elm, 1982. − 510 s.

2. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cilddə, III c. − Bakı: Elm, 1977. − 328 s.

3. Hacıbəyli C. Le dialecte et le folk-lore du Karabagh // Paris, İmprimerie Nationale, − 1933, Janvier-Mars. − s. 109-144.

4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I c. Tərtib edənlər: Rüstəmzadə İ., Fərhadov Z. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. − 464 s.

5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III c. Tərtib edənlər: Rüstəmzadə İ. − Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 468 s.

6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI c. Tərtib edən: Vaqifqızı L. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2013. − 468 s.

7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII c. Tərtib edən: Vaqifqızı L. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2014. − 444 s.

8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII c. Tərtib edən: Rüstəmzadə İ. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2014. − 440 s.

9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX c. Tərtib edənlər: Rüstəmzadə. İ. − Bakı: Elm və təhsil, 2014. − 402 s.

10. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, X c. Tərtib edən: Rüstəmzadə İ. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 385 s.

QAYNAQLAR

1. Gülxarə Əhmədova

2. Ləman Süleymanova

3. Nüşabə Məmmədova

4. Qiymət Məhərrəmli

5. Şakir Albalıyev

ŞUŞANIN YER ADLARI

ŞUŞA'NIN YER İSİMLERİ

SHUSHA'S PLACE NAMES

Prof. Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya fakültəsi

https://orcid.org/0000-0002-3223-427X

XÜLASƏ

Hər bir türkə, hər bir azərbaycanlıya məlumdur ki, azərbaycanın göz bəbəyi, musiqi beşiyi, mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa min doqquz yüz doxsan ikinci ilinsəkkiz may tarixində ermənilər tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci il, noyabrın səkkizində Cənab prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ağıllı, qətiyyətli siyasəti, Azərbaycan ordusunun gücü, şücaəti ilə, xalq və dövlətin birliyi ilə azad edildi. Uzun müddət düşmən tapdağında qalan müqəddəs ana torpaq azad edildi. Azərbaycan adlı üzüyün qaşı adlandırılan Şuşa elinə, obasına qoşuldu.

İşğaldan öncə Şuşada çoxlu sayda mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Hər il Cıdır düzündə "Xarı bülbül" festivalı keçirilirdi. İşğaldan azad edilən Şuşada, ilk növbədə, həmin məəkəzlərin bərpasına başlandı. Elə birinci il böyük zəhmət hesabına olsa da, "Xarı bülbül" festivalı keçirildi. Məqalədə bizim əsas məqsədimiz Şuşa ərazisinə daxil olan bəi yer-yurd adlarının etimoloji izahına diqqət yetirmək, onların etimoloji-linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Şəhərin bünövrəsinin Pənahəli xan tərəfindən qoyulması ehtimal edilir. AMEA-nın əməkdaşlarından ibarət olan ekspedisiyanın min doqquz yüz yetmiş birinci ildə baş tutan axtarışları nəticəsindəməlum olmuşdur ki, Şuşa ərazisində Paleolit dövrünə aid iki çapacaq, tunc və dəmir dövrünə aid e.ə. V-IV yüzilliklərə aid qədim saxsı qablar, mezolit dövrünə aid bıçaqlar və s. tapılmışdır. Çaxmaq daşından bıçaqlar, mişarlar əldə edilmişdir ki, bütün bunlar Şuşa ərazisinin ən qədim insan məskənlərindən olmasını isbat edir.

Ərazinin yer adlarının tədqiqinə Qarabağ sözzündən başlamaq daha məqsədəuyğundur. Qarabağ adı ilə əlaqəli bir neçə fikir məlumdur. Hər bir halda toponimin iki komponentdən: "qara və bağ" sözlərindən ibarət olması ehtimal edilir. "Qara" sözü Orxon-yenisey yazılarında, Əbu Həyyanın "Kitab-ül-mülk" (XIV əsr) əsərində, "Kitabi_Dədə Qorqud"da və başqa əsərlərdə qara//kara şəklində işlənərək, "rəng, torpaq, qüvvətli, möhkəm və şimal" mənalarını ifadə edir. Həmin mənaları müasir tatar, başqırd, kumın, noqay, qaraqalpaq və digər türk dillərində işlənməkdədir. Bəzi dillərdə **q>k** əvəzlənməsi müşahidə edilməkdədir. Türk xalqlarında qara sözü rəng mənasında, eyni zamanda böyüklük, əzəmət mənasında işlədilir.

Qarabağ toponimi "qaın, qara, sıx və bağ" sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Bir ehtimala görə, qalın bağ mənasını bildirir.

Bağ sözünün bağlamaq feili ilə də əlaqələndirənlər olmuşdur.

Açar sözlər: toponim, coğrafi ad, ərazi, etimologiya, söz …

ÖZET

Her Türk, her Azerbaycanlı bilir ki, müziğin beşiği, Azerbaycan'ın kültür merkezi Şuşa, 8 Mayıs 2020'de Ermeniler tarafından işgal edilmiştir ve 8 Kasım 2020'de Cumhurbaşkanımız Başkomutan İlham Aliyev kararlıdır. siyaseti, Azerbaycan ordusunun gücü ve cesareti, halkın ve devletin birliğidir. Uzun zamandır düşman işgali altında olan kutsal vatan kurtarıldı. Azerbaycan denilen halkanın kaşı denilen Şuşa köyüne katıldı.

İşgalden önce Şuşa'da birçok kültür merkezi vardı. Çıdır ovasında her yıl "Yabancı Bülbül" şenliği yapılırdı. İşgalden kurtarılan Şuşa'da öncelikle bu merkezlerin restorasyonu başladı. Daha ilk yılında büyük bir emekle de olsa "Bülbül" festivali düzenlendi. Makaledeki temel amacımız Şuşa ili sınırları içerisinde yer alan yer adlarının etimolojik açıklamasına dikkat ederek etimolojik-dilsel özelliklerini tespit etmektir.

Kentin temelinin Panahali han tarafından atıldığı sanılmaktadır. Bindokuzyüzyetmişbirinci yılında ANAS çalışanlarından oluşan seferin araştırmaları sonucunda Şuşa topraklarında Paleolitik döneme ait iki matbaanın bulunduğu, Bronz ve Demir Çağları. V-IV yüzyılların antik çanak çömlekleri, Mezolitik dönem bıçakları vb. bulundu. Çakmak taşından elde edilen bıçak ve testereler Şuşa'nın en eski insan yerleşimlerinden biri olduğunu kanıtlıyor.

Bölge yer adları çalışmalarına Karabağ kelimesi ile başlamak daha uygundur. Karabağ'ın adı hakkında çeşitli görüşler bilinmektedir. Her durumda, yer adının iki bileşenden oluşması muhtemeldir: "kara ve bahçe" kelimeleri. "Siyah" kelimesi Orhun-Yenisey yazıtlarında, Ebu Hayyan'ın Kitab-ül-mülk'ünde (XIV yüzyıl), Kitabi_Dada Gorgud'da ve diğer eserlerde "renk, toprak" anlamına gelen siyah // siyah şeklinde kullanılmaktadır. , güçlü, sağlam ve kuzeyli." anlamlarını ifade eder. Bu anlamlar modern Tatar, Başkurt, Kumin, Nogay, Karakalpak ve diğer Türk dillerinde kullanılmaktadır. Bazı dillerde q> k ikamesi görülür. Türk halklarında siyah kelimesi renk anlamında kullanıldığı gibi büyüklük, ihtişam anlamında da kullanılmaktadır.

Karabağ yer adı "huş, kara, sık ve bahçe" kelimelerinden oluşur. Muhtemelen, kalın bir bahçe demektir. Bahçe kelimesini kapanış fiiline bağlayanlar da olmuştur.

Anahtar kelimeler: yer adı, coğrafi ad, bölge, etimoloji, kelime…

ABSTRACT

Every Turk, every Azerbaijani knows that the cradle of music, the cultural center of Azerbaijan, Shusha, was occupied by Armenians on May 8, 2020, and on November 8, 2020, our President, President Ilham Aliyev, is determined. policy, strength and courage of the Azerbaijani army, the unity of the people and the state. The holy homeland, which had been under enemy occupation for a long time, was saved. Azerbaijan joined the village of Shusha, the so-called tile of the so-called ring.

Before the occupation, there were many cultural centers in Shusha. The "Foreign Nightingale" festival was held every year in the tent plain. Restoration of these centers has started in Shusha, which was liberated from occupation. In the first year, the "Nightingale" festival was organized, albeit with great effort. Our main goal in the article is to determine the etymological-linguistic features by paying attention to the etymological explanation of place names within the boundaries of Shusha province.

It is believed that the foundation of the city was laid by Panahali khan. As a result of research conducted by ANAS employees in the seventy-first year of Bindokuz, two printing houses belonging to the Paleolithic period, Bronze and Iron Ages, were found in the lands of Shusha. Ancient bowl pots of V-IV centuries, Mesolithic knives, etc. found. Knives and saws obtained from flint prove that Shusha is one of the oldest human settlements.

It is more appropriate to start the study of regional place names with the word Karabakh. Various opinions are known about the name of Karabakh. In any case, the place name is likely to consist of two components: the words "black and garden". The word "black" is used in the Orhun-Yenisei inscriptions, in Abu Hayyan's Kitab-ul-mulk (XIV century), in Kitabi_Dada Gorgud and in other works in the form of black // black meaning "color, soil". , strong, healthy and northern. "These meanings are used in modern Tatar, Bashkir, Kumin, Nogay, Karakalpak and other Turkish languages. In some languages, q> k ikamesi is seen. is also used.

The place name Karabakh consists of the words "hush, kara, sık ve bahçe". Probably means a thick garden. There were also those who linked the word garden to the closing verb.

Keywords: place name, geographical name, region, etymology, word…

GİRİŞ

2020-ci il noyabrın 8-i xalqımızın yaddaşından silinməyəcək. Həmin gün Şuşa düşməndən azad edildi. “ Bu, bizim şanlı qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!”-bu sözlər Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı, Uzaqgörən prezidenti İlham Əliyevin xalqa müraciətində deyilmişdir. Bu gün xalqımızın tarixinə Zəfər günü kimi daxil oldu.

2021-ci il mayın 7-də İlham Əliyev “Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında ilk sərəncamını imzalamışdır.

Hər bir ölkənin ərazisinə aid olan yer adları həmin ölkənin toponimikasını təşkil edir və mənsub olduğu ərazidə dil daşıyıcılarının tarixini, milli mentalitetini, adət-ənənisini, dünyagörüşünü, inam və etiqadlarını, ictimai-siyasi görüşlərini əks etdirir. Ölkəmizin ərazisi də milli mənsubluğunu qoruyub saxlayan türk toponimlərilə zəngindir. Həmin toponimlər türk mənşəli olmaqla, Azərbaycan ərazisində tarixən məskunlaşmış, xalqımızın formalaşmasında, etnogenezisində iştirak etmiş türk etnoslarının adlarını əks etdirir. Bu da onu isbat edir ki, ərazilər Qarabağın aranı da, dağı da, şimalı da, cənubu da, hər tərəfdən öz torpaqları ilə sərhəd olmağa məcbur edilmiş Bütöv Azərbaycan Azərbaycan türklərinin yurdu olmuş və olacaq.

Bu həqiqəti heç kim dana bilməz. Həmin həqiqətlər qədim mənbələrdə, Strabonun məlumatlarında, ərəb coğrafiyaşünas səyyahların, rus səyyahlarının əsərlərində bu gün də yaşamaqdadır. Toponimlərdə yaşayan və milli mənsubluğumuzu isbat edən etnoslardan sakların,oğuzların, qıpçaqların, əgşarların və digər tayfaların adlarını nümunə göstərmək olar.

Şuşanın yer adları mövzusuna keçməzdən öncə mən bəzi fikirlərimi çatdırmaq istərdim. İlk nğvbədə, Dağlıq Qarabağ adı ilə bağlı onu demək istərdim ki, bu ad ermənilərin uydurduğu addır. Min doqquz yüz iyirmi ikinci il dekabrın 30-dan bolşeviklərin Azərbaycana qarşı başlanmış savaşının bir tərkib hissəsidir.

Həmin vaxtdan etibarən Yerevan tərəfindən birtərəfli qaydada dəyişiliklər aparılmış, türkmənşəli adlar dəyişdirilib ermənləşdirilmişdir. Ermənləşdirilmiş adların əks edildiyi xəritələr çap edilmişdir.Sonuncu dəfə 2009-cu ildə Yerevanda 70-ə yaxın xəritəni özündə birləşdirən Dağlıq Qarabağ atlası nəşr edilmişdir. Azərbaycan əraziləri toponim və hidronimləri erməni adlarını almış, Rusiya sənədlərində, KİV-də istifadə edilmiəkdədir. Tarixi məlumatlarda həmin dövrə qədər Dağlıq Qarabağ adı işlənməmişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısından Rus-İran müharibəsi nəticəsində Qarabağ xanlığı Rusiyaya verilmişdir. O zaman heç Stepanakert adlı yer də mövcud olmamışdır. əsl adı Xankəndi adlı kənd vardı. Sovet dövründə ermənilər ərazidən azərbaycan türklərini çıxarmış, kəndi şəhərə çevirmişdilər.

Ermənilər Qarabağ ərazilərinə soxulduqca burada aşkar və ya gizli fəaliyyət göstərmiş, gizli vərəqələr yaymışlar. Həmin kağızlarda:“Qarabağın ana vətənlə birləşdirilməsi məsələsi qoyulurdu. Ilk dəfə Dağlıq Qarabağ ifadəsi işləndi və Arçax adı haqqında da məlumat verilmirdi”. Həmin sənədlərdə yavaş-yavaş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) adı işlədilməyə başlamışdı. Bu sənədlərdə Arsak adı haqqında da ermənilər heç bir məlumat vermirlər. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, indi Qarabağ, Arçax deyərək fəryad edən ermənilər bilməlidirlər ki, Arçax adlı ərazi Azərbaycan ərazisində e.ə. 10-7-ci əsrlərdə mövcud olmuş türk torpaqları olmuşdur (sak-türk tayfasıdır). Bu cür ermənləşdirilmiş adlarla dolu olan xəritələr var ki, onların mütləq ləğvinə nail olmaq lazımdır. Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi qədim Şuşa şəhərinin adı ermənləşdirilərək Şuşi şəklində yazılmışdır. Ermənilərlə əlbir olan euslar da erməni variantını tətbiq etmiş, bundan sonra digər KİV-nümunələrində də toponim yanlış şəkildə təbliğm edilməyə başlamışdır. “İzvestiya.ru”-nun 2020-ci il, noyabr nəşrində şəhərin adı Şuşi şəklində təqdim edilmişdir. Şuşa adından başqa Qarabağa aid bir çox adlarımızda ermənləşdirilmə siyasəti getmişdir.

Erməni-rus informasiya vasitələrində bu məkrli siyasət uzun illərdir davam etdirilir. Məsələn; Füzuli-Varanda; Laçın-Kaşataq; Cəbrayıl-Crakan adlandırılmışdır.

Məlumdur ki, artıq Şuşa ermənilərdən geri alınıb. Bundan sonra əsas məsələ alınmış ərazilərdə möhkəmlənmək və bir daha ayrılığa yol verməməkdir. İstər Ermənistanda, istərsə də Azərbaycanda belə

bir deyim də var ki, Şuşaya kim sahibdirsə, Qarabağa da o hakimdir". Bu qədim dağ qalasının hərbi, tarixi, strateji və rəmzi mənası böyükdür.

Azərbaycan hərbi qələbə çaldığı kimi, informasiya sahəsində də, kartoteka sahəsində də qələbə çalmalıdır. Adları dəyişdirilmiş yurd yerlərimizin tarixi adları özlərinə qaytarılmalıdır.

Yer-yurd adlarımızın təhrif edilmiş formada, ya da ermənilşdirilmiş formada işlədilməsi Az-nın müstəqilliyinə, dövlətçiliyinə qarşı cinayətdir. Adları təhrif edən dövlətlərə, şirkət və təşkilatlar məhkəməyə verilməli, yanlışlıqlar düzəldilməlidir. Biz qanlar bahasına öna görə müharibə edib, zəfər çalmadıq ki, yenə adlarımıza qarşı, təcavüz davam etsin. Zamanında Türkiyə Cumhuriyyətinə qarşı təşkil edilmiş bu siyasət indi Az-na qarşı həyata keçirilir. Biz də bu yolda Böyük Atatürkün etdiyi kimi hərəkət etməliyik. O zaman İstanbulun Türkiyənin tərkibində olmasını sinirə bilməyən əcnəbi dövlətlər yazışmalarında, sənədlərdə şəhərin adını Konstantinopol şəklində yazırdılar. Bu yanlışın qarşısını almaq məqsədilə Mustafa Kamal Atatürk əmr vermiş, konstantinopol adı yazılan sənədlər qəbul edilməmiş, geri qaytarılmışdır. Yalnız bundan sonra həmin yanlışın düzəldilməsinə nail olmuşdur.

Bizdə də həmin vəziyyətdir. Geogla giririk, adlar ermənilşdirilib. Xəritələrdə adlar dəyişdirilib. Avtomobillərin naviqatorunu işə salırıq ermənilşdirilmiş adlarla qarşılaşırıq. Belə davam edə bilməz. Bu, 44 günlük tarixi qələbəmizə hörmətsizlikdir. Bu, 3 min şəhidimizin ruhuna qarşı hörmətsizlikdir. Dövlət səviyyəsində bu məsələlər həll edilməlidir.

Bir tarixi faktı da diqqətinizə çatdırmaq istərdim ki, Türkiyə Cumhuriyyətinin qurucusu M.K.Atatürk o zaman əmr vermişdi ki, hansı dövlət İstanbul adını Konstantinopol yazaraq müraciət edərdisə, həmin sənədə baxılmadan geri qaytarılmalıdır. Yalnız bu qərar həyata keçirildikdən sonra Atatürk istəyinə nail olmuş, digər dövlətləri məcbur edərək öz iradəsinin meydana qoymuşdur.

Ulu Dədə Qorqud demişdir: torpağı qorumasan becərməyə dəyməz, becərməsən qorumağa dəyməz. Qoruduğumuz torpaqları, ata-babalarımızın uyuduğu müqəddəs torpaqları, ana dilimizi, maddi və mənəvi sərvətlərimizi qorumağa borcluyuq. Məğlub edilmiş erməni təcavüzkarlarını məcbur edib tarixi adlarımızı qaytarmağa şalışmalıyıq. Yalnız o zaman, ulu babalarımızın ruhu qarşısında, tarix qarçısında, minlərlə şəhid ruhları qarşısında vicdanən rahat ola bilərik.

ABİDƏLƏR

Gövhərağa məscidi (Yuxarı və Aşağı)

Natavan qalası(həbsxana)

Ü.Hacıbəyovun ev-muzeyi

Uluq bəyin evi

Quyruq məhəlləsi

Köçərli məscidi

Çuxur məhəlləsi, Karvansaray və s. adların toplanmasına və dəqiq tədqiqinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğət. I-II c. Bakı. 1999.
2. Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğət. 2 c.Bakı. Şərq-Qərb.2007
3. A.Qaradağlı. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri. Bakı: Mütərcim.2008.
4. B.Budaqov, Q.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı.2012
5. H.Hüseynova. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı.2017

ŞUŞANIN XEYRİYYƏÇİ-MAARİFÇİ XANIMI HƏMİDƏ CAVANŞİRİN "XATİRƏLƏRİM"İ MÜASİR QADINLARA ÖRNƏKDİR

"MY MEMORIES" WRITTEN BY HAMIDA JAVANSHIR, A PHILANTHROPIST AND EDUCATOR FROM SHUSHA, IS AN EXAMPLE FOR MODERN WOMEN

Kazımova Nurlana, ADPU

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Keywords: Shusha, Karabakh, Hamida Javanshir, philanthropist-educator, "My memories"

Shusha, the crown of Karabakh, is a sacred and dear place for our people. Love for Shusha is an integral part of the spiritual existence of every Azerbaijani. The city of Shusha, founded in 1752 by Karabakh khan Panahali khan and celebrating its 270th anniversary this year, has undergone a rich development and played an exceptional role in the cultural and socio-political life of Azerbaijan and the entire South Caucasus. This city, which has always preserved its unique historical appearance and unique environment, has written significant pages in our chronicle of eternal, cultural, scientific and social thought with its great personalities. By the order of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, 2022 has been declared the "Year of Shusha". According to the action plan, we decided to collect information about famous teachers of Karabakh and write about famous people born in Shusha and engaged in pedagogical activities. Prominent pedagogue Mirza Salah bey Zohrabbeyov, pedagogue, publicist, translator, journalist, writer, Nashir Hashim bey Vazirov, prominent pedagogue and poet Mirza Khosrov Akhundzade, founder of music school in Shusha, famous musicologist Kharat Gulu Mahammad, prominent enlightener Safarli bey Valibeyov, socio-political figure Gara bey Aliverdi, genius composer Uzeyir Hajibey , uncle, founder of the dynasty of musicians Agalan bey Aliverdibeyov, enlightener and philanthropist Hamida khanum Javanshir and others played a great role in the cultural-educational, socio-political and artistic life of Shusha.

The life of Hamida Javanshir, a philanthropist, educator and one of the first women entrepreneurs in Shusha, who left her mark on our history with her deeds and thoughts, has become an example for many people.

Mrs. Hamida Javanshir has an interesting history of writing the book "My Memories". If we say that this history itself is a memory, we are probably right. Thus, in the mid-30s of the XX century, on the instructions of Mir Jafar Baghirov, Hamida was invited to the Writers' Union. Mrs. Hamida is told that Comrade Baghirov wants to write about the events in Karabakh at that time, the revolutionary movements, and the important Bolshevik figures of those years. Although Hamida had already started writing the memoir "My Memories", she accepted the offer, and within a day she applied for membership in the Writers' Union. The author is given two to three years to write the work. During these years, Ms. Hamida is provided with a high salary, a special service car, a share of food called "kremlyovsky payok" due to the period of famine, and other such benefits. So, time runs out and Hamida submits her writings to the Writers' Union. All that was left was to print the book. Only a month later, Hamida was told by the Writers' Union that Comrade Baghirov did not her work, because his Bolshevik activities in Karabakh and his invaluable services to the homeland and the people were not widely reflected in the book.

Mrs. Hamida's answer is short and specific with words that no one can express then: "I can't write what I don't see." At the same time, Hamida Javanshir, showing a great example of courage at a time of repression, categorically refuses to write a "false history" and praise the leader. As a result, all privileges granted to her are taken away, and the book is not published. However, after a long ban, the book "My Memories" was allowed to be published in full, but in short form, during the Soviet era. The book mainly reflects the life and work of Hamida Javanshir's lifelong friend, great writer Jalil Mammadguluzadeh. Hamida Javanshir's "My Memories" is presented for the first time to readers.

Açar söz: Şuşa, Qarabağ, Həmidə Cavanşir, xeyriyyəçi-maarifçi xanım, "Xatirələrim"

Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır. Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır. Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə əbədi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2022-ci il "Şuşa ili" elan edilmişdir. Tədbirlər planına əsasən Qarabağın məşhur müəllimləri haqqında məlumat toplamaq və Şuşada doğulan və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan tanınmış şəxslər haqqında yazmaq fikrinə gəldik. Görkəmli pedaqoq Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov, pedaqoq, publisist, tərcüməçi, jurnalist, yazıçı Naşir Haşım bəy Vəzirov, görkəmli pedaqoq və şair Mirzə Xosrov Axundzadə, Şuşada musiqi məktəbinin yaradıcısı, məşhur musiqişünas Xarat Qulu Məhəmməd oğlu, görkəmli maarif xadimi Səfərli bəy Vəlibəyov, ictimai-siyasi xadim Qara bəy Əliverdi, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin ilk müəllimi, dayısı, musiqiçilər sülaləsinin banisi Ağalan bəy Əliverdibəyov, maarifçi və xeyriyyəçi Həmidə xanım Cavanşir və başqaları Şuşanın mədəni-maarif, ictimai-siyasi və bədii həyatında böyük rol oynamışlar.

Tariximizdə öz əməlləri, düşüncəsi ilə iz buraxan xeyriyyəçi qadın, maarifçi, Şuşada ilk sahibkar qadınlardan hesab olunan Həmidə Cavanşirin həyatı bir çox insanlar üçün örnək olmuşdur.

Həmidə xanım Cavanşirin "Xatirələrim" kitabının yazılmasının maraqlı bir tarixçəsi var. Bu tarixçənin özü də bir xatirədir desək, bəlkə də yanılmarıq. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında Mir Cəfər Bağırovun göstərişi ilə Həmidə xanım Yazıçılar İttifaqına dəvət edilir. Burada Həlimə xanıma bildirirlər ki, yoldaş Bağırov arzu edir ki, o dövrdə Qarabağda olan hadisələri, inqilabi hərəkatları, o illərin mühüm bolşevik simaları haqqında bildiklərini qələmə alsın. Baxmayaraq ki, Həmidə xanım "Xatirələrim" memuar əsərini artıq yazmağa başlamışdı, təklifi qəbul edir. Elə oradaca ona ərizə yazdırıb bir günün içində Yazıçılar İttifaqına üzvlüyə qəbul edirlər. Əsərin yazılması üçün müəllifə iki-üç il vaxt verilir. Bu illərdə Həmidə xanım yüksək maaş, xüsusi xidmət maşını, qıtlıq dövrü olduğundan "kremlyovski payok" deyilən ərzaq payı və başqa bu kimi imtiyazlarla təmin olunur. Beləliklə, vaxt başa çatır və Həmidə xanım yazdıqlarını Yazıçılar ittifaqına təhvil verir. Növbədə yalnız kitabın çapı qalırdı. Fəqət bir aydan sonra Həmidə xanıma Yazıçılar ittifaqından bildirirlər ki, yoldaş Bağırov əsəri bəyənməyib, çünki onun Qarabağdakı bolşevik fəaliyyəti, vətən və xalq qarşısında əvəzsiz xidmətləri kitabda geniş şəkildə əks olunmayıb.

Həmidə xanımın isə cavabı o zaman kimsənin ifadə edə bilməyəcəyi sözlərlə qısa və konkret olur: "Mən görmədiklərimi yaza bilmərəm". Bununla da Həmidə xanım Cavanşir repressiyaların tüğyan etdiyi bir dövrdə böyük bir cəsarət nümunəsi göstərərək, "yalançı tarix" yazmaqdan, rəhbəri mədh etməkdən qəti şəkildə imtina edir.

Birinci Cahan savaşından sonraydı. Ağır çağlardı. Nikolay hökuməti inqilablardan və müharibədən sarsılmışdı. Çarizmin yerli idarəedənləri daha da azğınlaşmış, hökumətlə gizli əlaqədə olan qaçaq-quldur dəstələri bir az da quduzlaşmışdılar. Qarabağda bir kənddən o biri kəndə getmək mümkün deyildi; quldur dəstələri günün günorta çağı adam soyurdular.

Belə ağır vəziyyətdə isə hərzamankı kimi zülm xalqın payına düşmüşdü. Qafqazın başqa bölgələrindən, hətta İrandan da talançı, soyğunçu dəstələr Qarabağa axışır, yolları kəsir, gedib-gələnə basqın edir, gecələr kəndlərə soxulub camaatın olan-olmazını, mal-qarasını aparırdılar.

Bu quldur dəstələri çox vaxt öz aralarında nüfuz davası apararaq atışır, ölüb-öldürür, bir-birini basıb ərazidən çıxarmaq üçün savaşır, bölgədəki vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdılar. Bu, Qarabağda çar istismarının - məmur talançılığının, yerli rus məmurların dəstək verdiyi erməni iğtişaşlarının baş alıb getdiyi, kasıb xalqın bır yandan aclıq, qıtlıq, epidemiya, bir yandan da qaçaq-quldur dəstələri əlində aciz qaldığı, nəfəslərin təntidiyi dönəmdi. Həmidə xanım yazır ki, Kəhrizlidə onun evinin böyük darvazası ana yola açılırdı. Şuşaya, Xankəndinə, Ağdama, Hindarxa gedən, qayıdan hər kəs dost, tanış, məmur, müsafir onlara düşürdü.

Həmin günlərin birində Həmidə xanımın evində hökumət adamları qonaq imiş. Elə bu vaxt bir nəfər gəlib inadla xanım ağanı görmək istəyir.

Mircəfərin göndərdiyi, saç-saqqal basmış, cır-cındır və çirk içində olan cüssəli adamı Həmidə xanım arxa otaqların birində qəbul etməli olur. Vaxtsız qonaq gözlərini yerə dikib deyir:

- Xanım, Mircəfər dedi ki, sənə çatdırım: göydə Allah, yerdə sən bizi qurtar...

Həmidə xanım Mircəfərin adını çox eşitmişdi. Bu tərəflərdə onun adı uşaqdan-böyüyə hər kəsə bəlliydi. Mircəfər Qarabağda ad çıxarmış bir neçə ünlü quldur dəstəsindən birinə başçılıq edir, yol kəsir, karvan soyur, adam öldürürdü. Sözsüz ki, bu işlər Həmidə xanıma yaxşı bəlliydi, ancaq hər kim olur-olsun üzünü görmədiyi, salam-əleyk kəsmədiyi, dara düşmüş bir insan ən ağır günündə Həmidə xanıma əl açmışdı və hansı təhlükə olsa belə bu əli geri itələmək Həmidə xanımın təbiətinə yaddı. Elə Mircəfər də bu xanımın alicənablığını, səxavət və mərdliyini yaxşı bildiyindən külli Qarabağda o qədər pullu-hallı boy kişiləri bır yana qoyub bir qadına pənah aparmışdı.

Bəlli olur ki, Mircəfərin quldur dəstəsi uzun müddət nüfuz davasında olduğu başqa bir dəstəylə atışmada mühasirəyə düşüb, qaçan qaçıb, qırılan qırılıb, çox az adam qalıb, qalanların da çoxu yaralıdır və bir kahada gizlənirlər, açığa çıxa bilmirlər. Yeyəcəkləri, sursatları, hər şeyləri tükənib. Düşmənləri təqibdən əl çəkmir.

Həmidə xanım onları evinə ala bilməzdi, çünki həmin vaxt canişinlikdən rəsmi qonaqları vardı, lakin bu adamları darda da qoya bilməzdi. Bir az götür-qoydan sonra nökərini həmin adama qoşub Abdul Gülablıdakı inandığı bir qohumunun - Camal bəy Mirzəyevin üstünə göndərir. Beləliklə, Mircəfər və başının qırılıb qalan yaralı, ac, bit basmış beş-altı adamı həmin gecə gizli yollarla Abdal Giilablıya aparılır və məhv olmaqdan xilas edilir. Həmidə xanımın xətrinə o qalan Mircəfər Camal bəygildə düz bir ay qalır, yaralarına dava-dərman edilir, əyin-başı sahmana salınır, təzələnir, yeyib-içib, əmələ gəlib ayağa qalxır. Axırda da kisəsinə pul, heybəsinə çörək qoyulub yenə gizli yollarla Bakıya yola salınır. Bu da olur Mircəfərin Qarabağdakı "inqilabçılıq fəaliyyəti", "bolşevizm fədaisi"...

Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, Camal bəyin oğlu Şirin Mirzəyev Mircəfər Bağırovun vaxtında Ali Məhkəmənin baş hakimi işləyib. Ş. Mirzəyevin qızı Şükufə xanım isə fəlsəfə elmləri doktoru, professor olan görkəmli alim qadınlarımızdandır. Yəqin kı, həmin hadisə Qarabağda Mirzalıoğulları kimi tanınan o bəy ailəsini çox bəlalardan xilas edib.

Aradan illər ötdü... Bir quldur, yolkəsən gəlib Azərbaycan Sovet Respublikasının başçısı təyin edildi. Əlbəttə, iştah diş altındadır. Həmin quldur hakimiyyət kürsüsündə otura bilirsə niyə də qəhrəmana çevrilmək istəməsin? Bir gün də o, ədəbiyyata, romanlara düşmək, qəhrəmanlıq mücəssəməsinə çevrilmək, sonra tarixçi alimlərin araşdırma mövzusuna çevrilmək, daha sonra da heykəlləşmək istər.

Zamana diqqət yetirək - otuzuncu illərdi... Göydən od yağır... Ədalətsiz hökmlər, "xalq düşməni", "vətən xaini" damğaları, kütləvi güllələmələr, sürgünlər, həbslər, nələr, nələr... İnsan öldürmək qarışqa öldürməkdən asandır...

On minlərcə adamın məhvi nə deməkdir, anlaya bilirikmi? Çox vaxt bu rəqəmi dərk edə bilmirik, bu qədər insan ölümünü, sürgününü, müsibətini heç cür ağlımıza sığışdıra bilmirik. On minləri sayırıq, bitmir, bir araya gətiririk, gəlmir... Bu qədər adamı: körpəni, uşağı, gənci, qocanı, qadını, qızı... xəyalında bir arada canlandırmaq istəyirik, olmur. Çoxdur, çox! Hədsiz çox!..

Moskvadakı Böyük Cəlladın ən sədaqətli nökəri, "Azərbaycan" adlı torpaqdakı bu qanların müəllifi qara keçmişinə ağ boyaq vurmaq, özünü gələcək nəsillərə ideya savaşçısı, inqilab hərəkatçısı, xalq fədaisi kimi təqdim etmək üçün hədəfini əslində düz seçmişdi. O Böyük Xanımın sözünə və şahidliyinə cəmiyyətdə böyük inam vardı və yazdıqları onun yalan danışmadığına əmin olan insanlarda heç bir şübhə doğurmayacaqdı. Deməli, əlli il, yüz il sonra qələmi pula batırıb ən amansız qatili milli qəhrəman edən yazarların işi asanlaşacaqdı, onların əlində danılması müşkül olan etibarlı qaynaq olacaqdı. Bununla həmin qatil növbəti bir qətlə də səbəb olacaqdı. Mən görmədiklərimi yaza bilmərəm. Bu cümlə Azərbaycan ziyalılığının tarixinə qızıl hərflərlə yazılmalıdır!

Həmidə xanım görmədiklərini yazmadı, çünki onun cəmiyyət qarşısında məsuliyyəti vardı. Bu məsuliyyət onun kübar qanından gəlirdi.

Maraqlıdır, Həmidə xanım qorxmurdumu, ana deyildimi, balası yoxdumu?! Bəlkə Həmidə xanımın yaxşı yaşamağa, pula, çörəyə, işə ehtiyacı yox idi?! Əlbəttə, var idi! Varı, dövləti, bütün, mülkiyyəti,

torpaqları, dəyirmanları, kəhrizləri, məktəbləri, toxucu karxanaları, hətta evi belə əlindən alınmış Həmidə xanım ehtiyac içində idi. Ancaq onun Vicdanı və Şərəfi ehtiyacından qat-qat böyükdü!!

Cəllada boyun əyməməyin cəzası ağır olur, bu etirazdan sonra Həmidə xanımın bütün imtiyazları əlindən alındı, ailənin yeganə işləyəni, mühəndis oğlu Müzəffər işdən çıxarıldı, təzyiqlər, təqiblər artdı. Eşitdiyimizə görə, Həmidə xanım hər axşam pəncərənin qarşısında dinməzcə durub gözləyərmiş: "Görəsən, uşaqlar bu axşam evə salamat qayıdacaqlarını?". Ancaq heç bir qorxu, heç bir ehtiyac, hətta analıq duyğusu da onu yalan yazmağa, şərə, İblisə xidmət göstərməyə məcbur edə bilmədi. Şərlə döyüşməyə gücü çatmasa da heç olmazsa susdu, ona dəstək vermədi. Bunu bacarmağın özü böyük bir igidlikdi!

Həmidə xanımın "Xatirələrim"i Mircəfərin qəzəbinə gəldi. Nəticədə ona verilən bütün imtiyazlar əlindən alınır, kitab isə çap olunmur. Əsər on illərcə arxiv küncündə məhbus qaldı. Aradan neçə onillik keçəndən sonra mərhum professor Abbas Zamanov onun Mirzə Cəlillə bağlı bölümlərinə həyat verdi. Ancaq bütövlükdə "Xatirələrim" 80 ilə yaxın öz nəşrini gözlədi...

Fəqət uzun sürən qadağalardan sonra sovet dövründə "Xatirələrim" kitabının tam deyil, qısa formada nəşrinə icazə verilir. Kitabda əsasən Həmidə xanım Cavanşirin ömür-gün yoldaşı, böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı öz əksini tapıb.Dövrünün görkəmli ictimai xadimi, zadəgan-ziyalı zümrəsinin ən ünlü qadın təmsilçisi, xeyriyyəçi və maarifçi Həmidə xanım Cavanşirin "Xatirələrim" əsəri oxuculara ilk dəfə təqdim edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1.Həmidə xanım Cavanşir. Xatirələrim. II nəşr (ruscadan çevirəni və nəşrə hazırlayan: Mehriban Vəzir) Apostroff, Bakı 2012,səhfə 3-9

QARABAĞ XANLIĞI DÖVRÜNDƏ SARAYLAR

PALACES IN THE PERIOD OF THE KARABAKH KHANATE

Doktora tələbəsi Elnara MADATOVA

İstanbul Universiteti

ORCID ID: 0000-0002-9134-8007

XÜLASƏ

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar dövründə monumental memarlığın və tikintinin tənəzzülü,ölkənin parçalanması, xanlıqların təsərrüfatlarının təcrid olunması ilə müşahidə olunurdu.Dövrün tikintisi xanların,xüsusi ilə Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın,iqamətgahlarının ətrafını möhkəmləndirmək və onlar üçün saraylar tikmək məqsədi daşıyırdı.

Qarabağ xanlığı dönəmində yaşayış binaları xan sarayından kasıb kəndlilərin evlərinə qədər bütün tikililəri əhatə edir.İqtisadi böhranla əlaqədar olaraq,sosial-ritual xarakterli monumental tikililər tikilməsədə,XVIII-XIX əsrin əvvəllərində tikilmiş binalar xüsusi ilə xan sarayları, dəyər baxımından XVII əsrin strukturlarından geri qalmırdı.

Qarabağ xanlığı dövründə xan ailəsi üçün tikilmiş saraylar sırasında yer alan Pənah xanın İbrahim Xəlil hanın,Qara Böyük ağanın ve b. sarayları kimi tarixi əhəmiyyət daşıyan binalar Türk-İslam Dünyası memarlıq tarixində iz qoymuş evəzsiz əsərlərdir.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində bölgənin Rusiyaya birləşdirilməsi ilə,iç və xarici müharibələrin və feodal pərakəndəçiliyinin aradan qaldırılmasına,ölkənin memari inşaatın inkişafında önəmli rol oynamasıyla yanaşı, digər tərəfdən erməni göçlərinə, onların ərazi iddialarına və Azərbaycanın mədəni irsi olan memarlıq abidələrinə qarşı mənəvi soyqırımına səbəb olmuşdur.

7 noyabr 2020 ilində,hörmətli prezidentimiz, İlham Əliyevin və Şanlı Ordumuzun Qarabağ savaşında əldə etdiyi qələbəsi sayəsində həsrətimizə son qoyuldu.Günümüzdə dağıdılmış əsərlər sırasında Qarabağ xanlığı dönəminə aid xan saraylarıda mevcuddur.

Məqalənin məqsədi, mövcud elmi tədqiqat işləri və arxeoloji məlumatlar əsasında Qarabağ xanlığının memarlığının şax əsərləri olan xan saraylarının formalaşmasını araşdırmaq, bədii xüsusiyyətlərini göstərmək və günümüzdəki,Qarabağ müharibəsindən sonra ermənilər tərəfindən dağıdılmış sarayların durumunu incələməkdir.

Açar sözlər : Qarabağ xanlığı, saraylar,Şuşa,memarlıq tarixi.

ABSTRACT

In the middle of the 18th century, during the period of independent khanates in Azerbaijan, the decline of monumental architecture and construction, the division of the country, the isolation of khanate farms were observed. The purpose of the construction of the period was to strengthen the area around the residences of the khans, especially the founder of the Karabakh khanate Panahali khan, and to build palaces for them.

During the Karabakh khanate, residential buildings covered all buildings, from the khan's palace to the houses of poor peasants.

Ibrahim Khalil khan of Panah khan, Gara Boyuk aga and others, who were among the palaces built for the khan's family during the Karabakh khanate. Buildings of historical significance, such as palaces, are irreplaceable works that have left their mark on the architectural history of the Turkish-Islamic World.

The annexation of the region to Russia as a result of the Turkmenchay Treaty of 1828 eliminated internal and external wars and feudal retail, played an important role in the development of the country's architectural construction. was.

On November 7, 2020, our longing was put to an end thanks to the victory of our esteemed President Ilham Aliyev and our Glorious Army in the Karabakh war.

The purpose of the article is to study the formation of khan palaces, which are the masterpieces of the architecture of the Karabakh khanate, to show their artistic features and to analyze the condition of today's palaces destroyed by Armenians after the Karabakh war.

Keywords: Karabakh khanate, palaces ,Shusha, architectural history/

GİRİŞ

XVIII əsrin ikinci yarısı müstəqil xanlıqlar dövrü, Azərbaycan tarixi üçün mühüm mərhələlərdən biridir.[1]Ölkədəki iqtisadi çöküşün memarlıq və tikinti sahəsində də özünü büruzə verməsi tamamilə təbiidir.İran əsarətindən qurtularaq və xəzinəsindən əldə olunan vəsait əsasən xan saraylarına və müdafiə tikililərinin inşasına ayrılmışdır.Bu dönəmdə sosial-ritual xarakterli iri monumental binalar inşa olunmasa da, dəyər baxımından XVII əsrin strukturlarından geri qalmırdı.Azərbaycanda olan M.Biberşteyn öz əsərində deyirdi ki, cəmiyyətin dağıdılması qorxusu onları möhkəm və davamlı binalar tikməkdən məhrum edib.[2]

1747-ci ildə Pənah Əli xan tərəfindən əsası qoyulmuş Qarabağ xanlığı həm maddi-mənəvi, həm də iqtisadi hərbi gücü və qüdrəti baxımından xüsusi mövqeyə malikdir.Xanlığın paytaxtı Şuşa,dövrün ən mühüm strateji və memarlıq baxımından inkişaf etmiş inzibati-siyasi mərkəzə çevrilmişdir.

Qarabağ Xanlıq dövründə memarlıq və tikinti işləri əsasən xan saraylarının ətrafında möhkəm qala divarlarının yaradılmasına yönəlmişdir.Feodalların sarayları, qalaları və digər yaşayış binaları bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ayrıca qrup təşkil edir və Azərbaycanda yaşayış binalarının inkişafının xüsusi mərhələsini təşkil etmişdir.

Bu dönəmdə Şuşada xan ailəsi üçün tikilmiş saraylar sırasında yer alan Pənah xanın, İbrahim Xəlil hanın,Qara Böyük ağanın,Mehdi Qulu xanın, Xurşud Banu Natəvanın sarayları kimi tarixi əhəmiyyət daşıyan binalar Türk-İslam Dünyası memarlıq tarixində iz qoymuş evəzsiz əsərlərdir.

Bölgənin Rusiyaya birləşdirilməsi,iç və xarici müharibələrin və feodal pərakəndəçiliyinin aradan qaldırılması ilə ölkənin memari inşaatın inkişafında önəmli rol oynamasıyla yanaşı, digər tərəfdən daha sonra bölgəyə ermənilərin yayılmasına, onların ərazi iddialarına və Azərbaycanın mədəni irsini təşkil edən memarlıq abidələrinə qarşı törədilən mənəvi soyqırıma səbəb olmuşdur.

Şuşanın işğalı nəticəsində milli-mədəni irsimizə məxsus bölgədə tarixi-memarlıq abidələrinin çoxu məhv olmuş və yararsız hala gəlmişdir.Dağılmış memarlıq əsərlər sırasına xüsusi ilə Qarabağ xanlığı dönəminə ait xan saraylarıda daxildir.

Gözəlliyi və möhtəşəmliyi ilə hər birimiz üçün qürur mənbəyinə çevrilmiş Qarabağ xan sarayları haqqında məlumatımız təsüf ki, arzuolunan səviyyədə deyil. Araştırma zamanı qarşılaşdığımız mənbə yetməzliyinə baxmayaraq mövcud elmi tədqiqat işləri və arxeoloji məlumatlar əsasında "Qarabağ xanlığı dönəmində saraylar"adlı məqaləni ələ almaya çalışdıq.

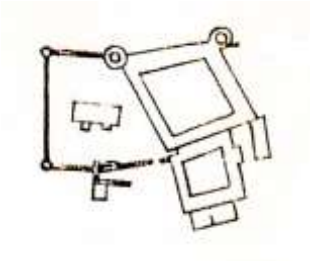
ARAŞDIRMALAR

Qarabağ xanlıq dönəminə ait elmi tətqiqat araştırılmaları,XX əsrin ikinci yarısından etibarən başlamıştır. Çalışmalar sırasında sosyo-ekonomik və devlet quruluşuna aid tarihçilərimiz E.B.Şükürzadə,

[1] Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 30
[2] М.Биберштейн .Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря лежащего между реками Терек и Куры .перевод Саламова.

M.Mustafayev, F.Abbasov, Z.Haciyevanın[3]; qonşu hanlıqlarla münasibətləri haqqında Y.Agamalı,Rus şərqşunas alim İ.P.Petruşevskiy və Leviatovun[4];xanlıqlar dönəmində sənətkarlıq C.Mustafayev'in[5] əsərləri XVIII-XIX əsr xanlıqlar dönəminə mühüm töhfə vermişdir.Qeyd etmək istərdim ki Z.Haciyeva və C.Mustafayev'in əsərləri Şuşa şəhərin tarixinin salınması,memarlığı ilə bağlı maraqlı və əsaslı fikirlər irəli sürmüşlər.

Yazılmış elmi tədqiqatlarda xanlığın memarlığına özəlliklə saraylarına dair xüsusi araşdırma aparılmasa da, mövzunun bəzi məqamları,qismində olsa tarixçilər tərəfindən əks etdirməyə çalışılmışdır.Çalışmalar sırasında önəmli mənbələrdən Qarabağ tarixçiləri Baharlı ,Həsən İxfa,Mirzə Rəhim Fena'nın əsərləri xanlığın paytaxtı Şuşanın memarlıq tarixinin dərindən öyrənilməsində və tədqiqində önəmli rol oynamışdır .[6]

Bu dövrün memarlığına həsr olunmuş elmi çalışmalardan görkəmli xalq memarlarımızın A.V.Salamzadə'nin,A.M.Əlizadə'nin,A.V.Sarkisov'un,E.Avalov'un[7],M.Useynov'un,L.Bretanitski'nin ,Ş.Fətullayev'in[8] əsərləri Azərbaycan memarlıq tarixində mühüm rol oynamışdır.

Bundan başqa, F.Şuşinsknin, N.R.Məmmədovun, K.Kərimlinin, İ.Xudiyevin, M.Ağayevin, A.Ağakisiyevin, T.Zeynalovun, H.Dalilinin, B.Məmmədovun, Z.Quliyevin, N.Memmedovun ,A.Vəliyevin, V.Ağamirovun, Q.İsimzadənin, L.Prilipkonun əsərlərində xanlığının paytaxtı Şuşa haqqında mühüm məlumatlar var.

Qarabağ xanlar sarayı. Qarabağ tarixi mənbələrinə əsasən,Şuşanın şimal şərq hissəsində yerləşən tarixi əhəmiyyət daşıyan və günümüzdə Qarabağ xanlar sarayı ,Xurşud Banu Natəvanın vəya Pənah xanın sarayı kimi tanınan möhtəşəm XVIII-XIX əsrə ait bina Türk-İslam Dünyası memarlıq tarixində iz qoymuş evəzsiz əsərlərdən biridir. Mənbələrə görə binanın təməlinin atılması Şuşada İç Qalanın tikintisi İbrahimxəlil xanının (1759-1806) hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir.Onun dövründə İç qala bütün lazımi memarlıq elementləri ilə birlikdə Gəncənin darvazaları yaxınlığında uca bir təpədə tikilmişdir.[9]

Şuşanın mərkəzində Çöl Qala məhəlləsində yerləşən saray kompleksi yanında bir neçə tikili binadan və böyük həyətdən ibrarətdir.Bu əraziyə Mehdi Qulu Xan sarayı və qızı X.B.Natəvanın sarayı daxildir.

[3] XX əsrdə yazılmış ilk əsərlər sırasında Sosial-iqtisadi ve devlet quruluşu mövzusunda: E.B.Şükürzadənin "Qarabağ xanlığı", M.Mustafayevin "Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatı"; F.Abbasovun 2007'de "*Karabağ Hanlığı"* Z.Hacıyevanın 2005-ci ildə yazdığı "Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu".

[4]Xanlığın digər xanlıqlarla əlaqələri: 2002-ci ildə Y.Ağamalı rus alimi İ.P.Petruşevskinin* və Leviatovun "Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlarla və başqa dövlətlərlə əlaqələri" əsərlərindən əlavə, "Oçerklər. 1948-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan tarixi XVIII əsrdə mühüm rol oynamışdır;

[5] C.M.Mustafayevin "Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq" və "Şuşa şəhərinin yaranma tarixinə dair bəzi fikirlər". Şəhərin tarixi, tikintisi ilə bağlı maraqlı və əsaslı fikirlər irəli sürülüb,

[6] Mirza Rehim Fena "Tarihi – i Cedid-i Karabağ" ,Baharlı "Ehvalat-i Karabağ",Hasan Ali İhfanın (1893-1972) "Şuşa Tarihi".

[7] A.V.Salamzadə "Azərbaycan XVIII-XIX əsrlər yaşayış binaları", "Problemı soxranenia i rekonstruksii istoriceskix gorodov"; A.M.Əlizadə və A.V.Sarkisov "O nekotorix pamatnikax Şuşi"; "Arxitektura narodnoqo jilisha nagornix rayonov Azerbaijana"; E.Avalovun"Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика",

[8] "Gradostroitelstvo i Arkhitektura Azerbaycana nachala XIX –XX veka", "Jiliye doma v zastroyke gorodov Azerbaycana na rubeje XIX –XX vekov"

[9] А. Саламзаде Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов с 24

Resim 1. Xan sarayı 1837 yil

Memarlıq xüsusiyyətləri.

Qalanın içərisində divanhane, iki böyük bina və yan binalar tikilmişdir.Mir Mehdi Xəzani yazır ki, Qaladakı bu tikililərdən birində Mehdiqulu xanın anası Hürşidbanu bəyim, digərində isə CarBalakən hakimi Ömər xanın (Ümmə Xan) bacısı Bikə Ağa yaşayırdı.[10] Rus mühəndislərinin tərtib etdiyi Şuşanın baş planlarına əsasən,interyerdə təpənin relyefinə uyğun mürəkkəb plana malik saray binaları, sidr və digər tikililər kompleksi yerləşirdi.

Digər tarihi məlum olmayan planda saray divarları divanhanəyə gədər uzanırdı . Ama 1855 ci il planında divarlar mevcud deyil.Şəhərsalma dönəmində divarlar ruslar tərəfindən dağıdılmışdır və ərazi Bazar başı meydanı

olaraq istifadəyə verilmişdir.

Mehdi Qulu xan sarayı iki mərtəbəli saray binasında çoxsaylı otaqlar, o cümlədən T şəkilli böyük mərasim zalı var. Zal binanın kompozisiya mərkəzi rolunu oynayır.“Han Sarayı” düzbucaqlı formadadır, ölçüsü 24x12,5 metrdir. *Resim 2 Xan sarayı .işgaldan öncə*

Binanın cənub tərəfində üç giriş qapısı var, ortadakı qapı dəhlizə, digər iki qapı isə yan otaqlara açılır. Bu zalın hər iki tərəfində iri şəbəkəli pəncərələr var idi. Şəbəkə tipli pəncərələr XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binalarının memarlığında geniş istifadə edilmiş və Şəki xan sarayında, Məhəmmədhəsən ağanın sarayında, Şəkixanovun evində və digər yaşayış binalarında günümüzə qədər gəlib çatmışdır.[11]

Günümüzdə saray divarında “Xan sarayı” yazısı var, cənub divarı kərpicdən, digər divarlar isə yerli daşdandır.Deyilənə görə sarayda “Dürrü yekta” deyə çağırılan Xurşidbanu da məhz bu evdədoğulub.[12] Pəncərələrinin üstü “daş medalyon”lu mülkü isə sonradan Xan qızının sifarişi ilə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağı inşa edib.

Resim 3 .Sağda X.B.Natəvanın sarayı №342 Solda Xan sarayı № 364 ;

Xan qızının evinin aşağı mərtəbəsində xidmət otaqları var. Çöl pilləkənin geniş mərkəzi koridorun ətrafından keçən ikinci əsas mərtəbəsində yaşayış üçün otaqlar var. İçəri bəzəkdə alebastr üzərində rənglənmiş və həkk olunmuş zalın hündürlüyü 5 metrdir, evin bütün eni iki əks tərəfdən 5-3,5 metr ölçülü iri şəbəkə pəncərələrlə işıqlandırılır.[13]

[10] orada, s.200.

[11] *Город Шуша. Дворец карабахских ханов //. Азербайджан (Исторические и достопримечательные места) / Под общей редакцией М. А. Казиева. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР. 1960. 92.*

[12] https://apa.az/az/art-news/cennetin-qapisi-uzeyir-beyin-ev-muzeyinden-tapilan-barelyef-foto-657445

[13] *Город Шуша. Дворец карабахских ханов //. Азербайджан (Исторические и достопримечательные места) / Под общей редакцией М. А. Казиева. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР. 1960.*

Memarlıq abidəsi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin abidələr reyestrində Mehdi Qulu Xan sarayı 364 saylı və qızı X.B.Natəvanın sarayı 342 saylı inventara malikdilər.Bir zamanlar möhtəşəm görünüşü ilə şəhəri mərkəzini bəzəyən bu saray ermeni işğalının amansız qurbanına çevrildi.Günümüzdə hər iki evin yalnız divarlarının bir hissəsi qalmışdır. İşğaldan sonra ermənilər tərəfindən dam örtüyü tamamilə, eləcə də divarlarının bir hissəsi uçurulmuş, tikililərin hər ikisinin ilkin görkəminə ciddi xələl gətirilmişdir. Abidənin bərpa olunması məqsədəuyğundur.

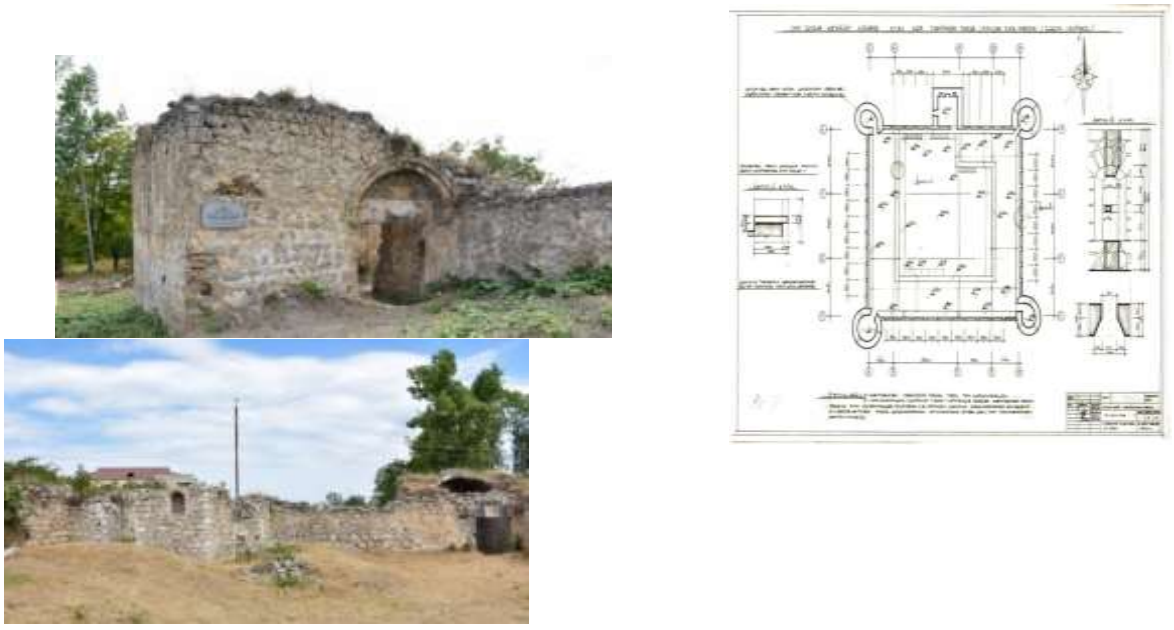
Pənah hanın saray qəsri. Xan sarayi haqqında məlumat verdiyimizdə qeyd etmişdik ki İç qalanın inşaası İbrahim xan dönəmində olmuşdur.Pənah xan hakimiyəti zamanı düşmən hücumundan ehtiyat edərək qalanın əvəzinə şəhərin ən əlverişli yerlərində kiçik qalalara oxşayan saraylar inşaa etmişdir.Bu saray qəsrlərdən biri şəhərin şərq-cənubunda sıldırım qaya kənarında Seyidli məhəlləsində yerləşir.

Şuşa qalasının yerləşdiyi ərazinin strateji əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq qalanın daxilindəki tikililər və bürclər, o cümlədən Pənahəli xanın saray qalasının tikintisinə Şuşa *Resim.4Panah xanın Saray*

qalasının tikintisi ilə eyni vaxtda başlanılmışdır. Burdan təxmin etmək olar ki bu tikinti ilk xan qəsr sarayıdır. Qarabağ tarixçisi Mir Mehdi Xəzaniyə görə Pənahəli xanın göstərişi ilə qalanın içərisində saraylar tikildiyini vurğulayır: Pənah xanın Şuşada kiçik bir qalaya bənzəyən qala divarları ilə əhatə olunmuş bir sarayı var idi. Sarayının yaxınlığında oğlu İbrahimxəlil üçün təpə üzərində bir saray tikdirdi.[14]

Memarlıq xüsusiyyətləri Saray-qala kompleksi dairəvi bürcləri olan qala divarları ilə əhatə olunub. Şuşa qalalarının məkan və planlaşdırma həlli Şahbulaq qalasının təsiri ilə yaradılmışdır.[15] Günümüzdə Şuşada şəhərin cənub-şərq hissəsində yerləşən cəmi iki qala qorunub saxlanılmışdır.

Onlardan biri təpənin üstündə yerləşən "Qara Böyük Xanım" qalasıdır.İkinci ən pis qorunub saxlanılan qala isə dərin bir dərənin üstündəki qayanın kənarında yerləşən "Pənah xanın saray qalasıdır".[16]

Resim 5.Pənah xanın saray qəsri.Savaşdan sonraki durumu.

Pənah xanın saray qalasının şimala baxan əsas girişi, Şahbulaq qalasında olduğu kimi, xaricə uzadılmış "Г" formalı keçidləri olan prizmatik darvaza bürcləri ilə birbaşa enişdən qorunur. (Resim4)

92

[14]*Xəzani, Mir Mehdi. [Mir_Mehdi_Xəzani_və_onun__Kitabi-tarixi_Qarabağ__əsəri Kitab-tarixi-Qarabağ. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. 1950.*

[15] А.Саламзаде А.Авалов Р.Салаев .Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов .

[16] А.Ализаде А. Саркисов Сб Памятники архитектуры Азербайджана .О некоторых архитектурных памятниках Шуши.Баку 1950

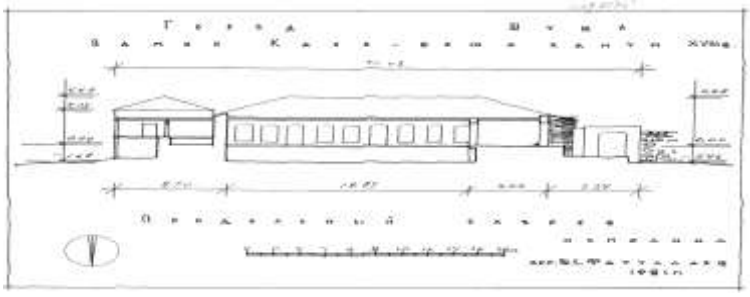
Şuşa qalasının yerləşdiyi ərazinin strateji əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq qalanın daxilindəki tikililər və bürclər, o cümlədən Pənahəli xanın saray qalasının tikintisinə Şuşa qalasının tikintisi ilə eyni vaxtda başlanılmışdır.

Şuşa qalasındakı qalaların nadir memarlıq xüsusiyyətləri qədim zamanlardan şəhərə səyahət edənlərin və qonaqların diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn, XIX əsrin ortalarında çıxan "Qafqaz" (rus. Кавказ) qəzetində belə yazılmışdı: "Şəhərdəki müxtəlif evlər və yaşayış binaları arasında xan ailəsinin üzvlərinin yaşadıqları qalalar dərhal dayanır. xaric: onlar unikal xarakter daşıyır.Onlar küncl̈ərdə dairəvi bürcləri olan hündür divarlarla əhatə olunmuşdur.[17]

Memarlıq abidəsi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin abidələr reyestrində 338 saylı inventara malikdir. Mənzərəsi Topxana meşəsinə baxan qayanın kənarında yerləşən bu tarixi abidə bir zamanlar xanın sığındığı və hüzura qovuşduğu məkanı idi.Saray binası işğaldan sonra ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.Yalnız divarlarının bir hissəsi qalmışdır.Erməni vandalizminin nümayişi məqsədilə konservasiya olunması məqsədəuyğundur.

Qara Böyük xanım ağa saray qəsri. Qarabağ tarixçilərinin yazdığına görə, Pənah Əli xan və İbrahim Xəlil xanın Şuşada özləri və övladları üçün altı saray və imarət tikdirmişlər. C.Mustafayevin əsərində bu saraylardan ikisinin Pənah Xan və Qara Büyük Xanımın günümüzə qədər gəlib çatmış olduğu bildirilir.[18]

Saray Şuşanın sərq cənub hissəsində İbrahim xanın sarayına yaxın tikilmişdir.Giriş qapısındakı yazıya görə, qala 1182-1768-ci illərdə tikilmişdir.[19] Bəzi mənbələrdə sarayın inşaatı ili ilə bağlı h 1182 il -1710 ili olaraq təqdim olunmaqdadır.[20]

Resim 6 .Qara Böyük xanımın saray qəsrin planı .

Rus hərbi mühəndislərinin planlarında meydana yaxın ərazidə tikilmiş və dörd tərəfdən istehkam divarları ilə əhatə olunmuşdur. Onlar hündür divarlarla əhatə olunub, küncl̈ərdə dairəvi qüllələr var.

Tarixi göstərilməmiş baş plana diqqət yetirdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, Şuşa qalalarının demək olar ki, hamısı eyni konfiqurasiyaya malik idi: onlar düzbucaqlı planda idilər, dörd tərəfdən müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş, küncl̈ərdə dördd̈ə üç qüllələri var, içəridən otaqlar əlavə edilmişdir.

Memarlıq xüsusiyyətləri Qalaların sakinləri üçün yaşayış yeri olan divarlara içəridən otaqlar əlavə edilmişdir.Onu da qeyd etmək gərəkir ki ,Şuşa qalalarının məkan-planlaşdırma həlli Şahbulaq qalasının memarlığının təsiri altında yaradılmışdır.[21]

---

[17] *Газета Кавказ, № 58. Тифлис. 1857*

[18] C.Mustafayev Xanlıqlar dövrunde Azerbaycanda senetkarlıq s 153; M.Hazani s 198-200; Baharlı s 276 .

[19] Qarabağ irsimizin ebedi yaddaşıdır."S18.;C.Mustafayev Xanlıqlar dövrunde Azerbaycanda senetkarlıq s 153; Авалов Э. В. "Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика

[20] А.Ализаде А. Саркисов Сб Памятники архитектуры Азербайджана .О некоторых архитектурных памятниках Шуши.Баку 1950s 122 ; A.Salamzade.XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycandaya yaşayış binaları s 63 *Город Шуша. Дворец карабахских ханов //. Азербайджан (Исторические и достопримечательные места) / Под общей редакцией М. А. Казиева. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР. 1960. 92*

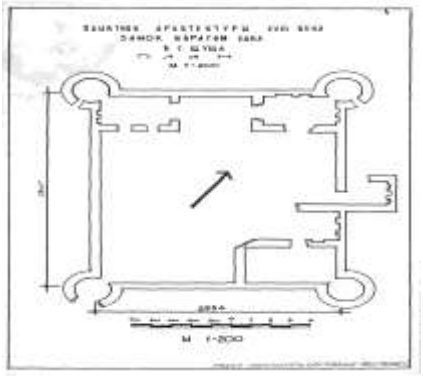
[21] Авалов, 1977, p. 25.

Resim 7.Qara Böyük xanımın qəsri .İşgaldan sonraki durumu.

Bu qalanın şimala baxan əsas girişləri, Şahbulaq qalasında olduğu kimi, xaricə **Г** formalı keçidləri olan prizmatik darvaza bürcləri ilə birbaşa yaxınlaşmadan mühafizə olunur.[22]

Saray kompleksində birmərtəbəli yaşayış və təsərrüfat otaqları binanın daxili perimetri boyunca yerləşir.Onların damlarında 1,5 metr hündürlükdə qalanın divarlarında boşluqlar qoyulmuşdur. Belə ki, yaşayış binalarının dam örtüyü müdafiə platforması kimi istifadə olunurdu.[23]

Qalanın şimala baxan əsas girişi İbrahimxəlil xanın sarayının girişi ilə eyni şəkildə dizayn edilsə də, burada qabağa çıxan prizmatik həcm iki mərtəbəlidir. Ev sahibi ailəsi ilə birlikdə sarayın ikinci mərtəbəsində yaşayırdı. Otaqların divarları və tağlı tavanları rəsmlərlə bəzədilib. Saray kompleksini əhatə edən istehkamların qüllələri ikipilləli idi və hündürlüyü artdıqca daralırdı.[24]

A.Salamzadənin sözlərinə görə, qala binalarını yaşayış binalarından fərqləndirən əsas cəhət onların tikintisində əhəmiyyətli müdafiə qayğılarının gözlənilməsidir. Qala öz sakinlərinə dövrün ictimai, siyasi və iqtisadi şəraitinə uyğun rahat həyat tərzini təmin etməklə yanaşı, həm də qoruyucu funksiyanı yerinə yetirirdi.[25]

Memarlıq abidəsi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin abidələr reyestrində 339 saylı inventara malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi günümüzə Şuşada saray qəsrlərdən cəmi ikisi hasar görmüş durumda gəlib çatıb. İşğalından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.Şəhərə varlığı ilə anlam qatan hal hazırda abidə binası yalnız divarlarının bir hissəsi qalmışdır. Abidənin bərpa olunması məqsədəuyğundur.

İbrahim Xəlil xan sarayı Qara Böyük xanımın sarayını incələdiyimizdə qeyd etdik ki o atası İbrahim xanın sarayına yaxın yerləşirdi və memari quruluş baxımdan Şuşada bütün qəsrlər kimi eyni xüsusiyyətlərə malik idi.Söyləniləndən anlamaq olar ki İbrahim xan sarayıda şərq cənub hissədə qurulmuşdur .

Tarixi məlumatlara əsasən saray Pənah xan tərəfindən onu böyük oğlunun şərəfinə tikdirilmişdir.SSR Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Mühafizəsi idarəsinin abidə ilə bağlı verdiyi məlumata əsasən Qala Şuşa şəhərinin istehkamları olmayanda tikilib. Onun tikintisi həm müdafiə məqsədi güdürdü, həm də yaşayış yeri idi.Pənah xan dönəmində Şuşada inkişaf etmiş iç qalanın olmaması ilk növbədə, Şuşa yaylasının alınmazlığı ilə izah oluna bilər,

Resim 8 Sarayın plani

onun sayəsində Şuşa qalası təkcə qala deyil, həm də qala- hisar olmuşdur.Digər səbəb isə Daşaltı dərəsinin şəhər hüdudlarından kənarda qaya qalasının əlçatmaz yamaclarında təhlükə zamanı sığınacaq rolunu oynamış böyük qədim mağara qalasının olması ola bilər.

[22] Газета Кавказ, № 58. Тифлис. 1857
[23] А.В.Саркисов, А.М.Ализаде. О некоторых архитектурных памятниках Шуши (Памятники архитектуры Азербайджана (сборник материалов). — Москва-Баку, 1950. — Vol. II. С 122
[24] Саркисов, Ализаде, 1950, p. 122.
[25] A.Salamzade.XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycandaya yaşayış binaları s 62

Resim 9 .İbrahim xan saray qəsri .Daşaltı kəndi.İşgaldan sonraki durumu.

Qarabağ tarixçisi Əhmədbəy Cavanşirin fikrincə, o, Şuşa qalası ilə yeraltı keçid vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. 1971-ci ildə Daşaltı dərəsindəki mağara qalasında aparılan arxeoloji ekspedisiyanın qazıntılarına rəhbərlik etmiş M.Hüseynovun sözlərinə görə, Pənah xanın Şuşadakı ilk yaşayış məskəni məhz bu hücum etməyən müdafiə tikilisi olub.[26]

Baharlı isə yazır ki, İbrahimxəlil xan hakimiyyət başına gəldikdən sonra düşmən hücumu zamanı özünün, ailəsinin və əmlakının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Xəzinə qalası adlanan yerdə, iki qayanın arasında yeddi və ya səkkiz otaqdan ibarət olan sığınacaq-qəsr tikdirmişdi.[27]

Memarlıq xüsusiyyətləri. Qala dörd tərəfdən qala divarları ilə bağlanmış, künclərində bürcləri olan bir dördbucaqdır. İçəridən qüllələr bir vaxtlar qala sakinləri üçün yaşayış yeri kimi xidmət edən binalarla bitişikdir.Qalanın şimala istiqamətlənmiş əsas girişi qabağa doğru irəliləyən xüsusi tikili ilə möhkəmləndirilib.Keçidlərin yeri, şəhər darvazalarında olduğu kimi, onlara birbaşa yaxınlaşma imkanını istisna edirdi..[28]

Qala çınqıl daşdan məhlul üzərində ucaldılmış, qüllələrin forması konusvari olmuşdur.Qüllələrin uçuruma baxan müxtəlif təyinatlı pəncərələri olmuşdur.Bünövrələri qayaların üzərinə qoyulmuşdur.

Zənnimcə bu qala Pənah xan tərəfindən oğlu üçün onun hakimiyəti zamanı inşa olunmuşdur.İç qalanın olmadığı dönəmdə evladları və özü üçün tikdirdiyi müdafiyə məqsədi daşıyırdı.Daha sonra İbrahim xan dövründə bu qəsr xan tərəfindən yaşayış kimi deyil ən çox gizlənmək və sərvətləri üçün bir güvənilir bir yer olaraq istifadə olunmuşdur.

Məhs bu səbəbdən tarixi qeydlərdə bu qəsr İbrahim xanın sarayı və Xəzinə qalası olaraq tanınmaqdadır.Bu sarayda əvvəl ki saraylar kimi erməni işgalçıları tərəfdən hücuma məruz qalmış dağıdılmışdır.Memarlıq abidəsi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin abidələr reyestrində 348 saylı inventara malikdir .

NƏTİCƏ

Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, Dağlıq Qarabağda otuz ildir davam edən hərbi münaqişə nəinki bir milyona yaxın insanın yerli sakinlərin öz doğma yurd-yuvalarından qovulmasına səbəb olub, həm də Azərbaycan devlətinin simasında Türk dünyasının milli mədəni dəyərlərinin kütləvi şəkildə itirilməsinə səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki,bir devlətin tarixini, maddi mənəvi dəyərlərini təmsil edən, onun mədəni sərvətləri memarlıq abidələridir.Bu sərvətlərin ləyaqətlə qorunub saxlanması ,bir devlətin, bir millətin gələcəyini qorunub saxlanması anlamına gəlir.

Tədqiqat çərçivəsində ələ aldığımız , XVIII-XIX əsrlərə ait Qarabağ xanlığı sarayları ,bu gün xanlığın paytaxtı Şuşada yer alan digər memarlıq abidələri kimi uzun illərdir erməni təxribatlarının və

[26] Саламзаде А.Авалов Р.Салаев s 24
[27] Baharlı. Əhvalati Qarabağ. //Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 1991, s.276
[28] *Город Шуша. Дворец карабахских ханов //. Азербайджан (Исторические и достопримечательные места) / Под общей редакцией М. А. Казиева. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР. 1960. 91*

işgallararının qurbanına çevrilərək çox acınacaqlı bir durumdadır. Erməni vandalizmi Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində tarixi memarlıq abidələrinin taleyini təhdid edərək məhv edib.

Təsüf ki araştırma nəticəsində bugünə qədər Qarabağ xan saraylarına həsr olunmuş elmi əsərlərin azlığı, xüsusi ilə sarayların memarlıq tarixi və özəlliklərinə dair bilgi yetməzliyi bu dönəm memarlıq tarixində bir növ boşluq yaratmışdır.

Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşada tanınmış şəxsiyyətlərin evlərinin, mülklərinin,tarixi əhəmiyyət daşıyan xan saraylarının savaşlardan işgallardan təsüf ki günümüzə qədər gəlib çatan yalnız divar qalıqlarıdır.Xanlıq dönəminin şax əsərləri olan xan sarayları yalnız Azərbaycan tarixi üçün deyil hemde Türk-İslam Dünyası memarlıq tarixi üçün qaynaq təmin edəcək məlumatları ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Abbasqulu Ağa Bakıxanov. *«Gülüstani-İrəm»,* V fəsil (əlavə). Qarabağnamələr. İkinci kitab. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı professor N.Axundov. Bakı, Yazıçı, 1991,

Ağamalı Y.F. *Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və digər dövlətlərlə münasibətləri* Bakı, 2002.

Ağamalı Y. *Qarabağ xanlığı XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində* / Tarix və onun problemləri. Elm, 2002, N °l, s.45- 48.

Ağamalı Y. *Qarabağ xanlığında sənətkarlıq və ticarət.* Dirçəliş - XXI əsr, 2003, N26O..\

Avalov, E. Şuşa şəhərinin memarlığı və onun tarixi simasının mühafizəsi problemləri /Elturan Avalov.- Bakı: Elm, 1977.- 29 s.

Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək).

Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 628 s.

Baharlı M. *Əhvalati-Qarabağ:* Qarabağnamələr. İkinci kitab. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı professor N.Axundov. Bakı, Yazıçı, 1991, s.270-308.

Bünyadov, T. *Mərd qalalar, sərt qayalar* /Teymur Bünyadov; rəy. N.Rzayev; red. T.Məmmədov.- Bakı, 1986.- 137 s. Kitabda çoxəsrlik tarixi abidələrdən – dünya şöhrətli Azıx mağarasından, Xudafərin körpüsündən, Kəlbəcərin, Ağdamın tarixi abidələrindən bəhs edilir.

Dəlili H.Ə. *Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumat* // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq 1971, M1, s.42-48.

Dəlili H.Ə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və azərbaycandilli sənədlərdə. Bakı, 1976.

Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısında). Bakı, 1979.

HajıyevaZ. Karabağ hanlığının sosyal igtısadi münasibetleri devlet kuruluşu. 2007 \

Həsən İxfa Əlizadə. *Şuşa şəhərinin tarixi.* Qarabağnamələr. İkinci kitab, Tərtib edəni və çapa hazırlayanı professor N.Axundov. Bakı, Yazıçı, 1991, s.310-348.

Hüseynov, Y. *Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi* /Yunus Hüseynov; elmi red. Y.Mahmudov; rəy.: K. Şükürov, Z.Bayramov; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: Elm, 2007.- 216 s.

Hüseynov M.M. *Şuşa qalası - Şuşa mağarası.* "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1972,

Hüseynov, M. *Azərbaycan arxeoloji abidələri:* Qədim daş dövrü - orta əsrlər: [dərs vəsaiti] /M.Hüseynov, Q.İsmayılov, N.Quliyev.- Bakı: ADU, 1981.- 80 s. Kitabda Qarabağın tarixi-siyasi, iqtisadi həyatından, tarixi abidələrindən ətraflı məlumat verilir.

İsmayılov,Q.*Abidələr, xatirələr, düşüncələr* /Qüdrət İsmayılov; red. Ş.Məmmədova;

Məmmədzadə,K. *Azərbaycanda inşaat sənəti:* (IV-XVI əsrlər) /Kamil Məmmədzadə; red.: Ə.Salamzadə, R.Göyüşov; AzSSR EA, Tarix İn-tu Arxeologiya və etnoqrafiya sekt.- Bakı: Elm, 1978.- 206 s. Kitabda Ağdam r-nun Paprəvənd [S.65]; Zəngilan r-nun Məmmədbəyli türbəsi, Beyləqan r-nun Örənqala arxeoloji abidəsi haqqında məlumat verilib.

Mirmehdi Xəzani. *Kitabi-tarixi-Qarabağ* // Qarabağnamələr. İkinci kitab, Tərtib edəni və çapa hazırlayanı professor N.Axundov, Bakı, Yazıçı, 1991, s.94-202.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. *Qarabağ tarixi* // Qarabağnamələr. Birinci kitab, tərtib edəni və çapa hazırlayanı t.e.n. A.Fərzəliyev. Bakı, Yazıçı, 1989, s.104- 148

Şuşinski F.M. *Şuşa*. Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1998, 428 s.

Salamzada Ə.V., *Azarbaycanın memarlıq abidalari, Bakı.,* «Azarnaşir>>, 1958

Salamzade. Ə.V XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycandaya yaşayış binaları

Ализаде, А. О некоторых архитектурных памятниках Шуши /А.Ализаде, А.Саркисов //Памятники архитектуры Азербайджана.- Баку, 1950.- С.120-130.

Fətullayev,Ş. *Şuşa abidələri* /Şamil Fətullayev; red. M.Nəcəfov; rəs. İ.Piçxadze.- Bakı: Gənclik, 1970.- 54 s.

Каджар, Ч. Старая Шуша /Чингиз Каджар; ред.: Ф.Мамедова, В.Кулиев; предисл. М.Алиева.- Баку: Шерг-Герб, 2007.- 344 с.

Город Шуша. Дворец карабахских ханов //. Азербайджан (Исторические и достопримечательные места) / Под общей редакцией М. А. Казиева. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР. 1960. 91

А. Саламзаде Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов с 24

C.Mustafayev Xanlıqlar dövrunde Azerbaycanda senetkarlıq s 153

AZƏRBAYCANIN MULTIKULTURALIZM VƏ TOLERANTLIĞIN MƏRKƏZINƏ ÇEVRILMƏSINDƏ BƏDII ƏDƏBIYYAT NÜMUNƏLƏRININ ROLU

THE ROLE OF EXAMPLES OF FICTION IN THE TRANSFORMATION OF AZERBAIJAN IN THE CENTER OF MULTICULTURALISM AND TOLERANCE

Həbib MİRZƏYEV

Azərbaycan Texniki Universiteti, Humanitar fənlər, Ədəbiyyat bölməsi,

Azərbaycan, Bakı

ORCID ID: //orcid.org/0000-0001-6846-4723

XÜLASƏ

Azərbaycanda multikultural dəyərlərin, xalqımızın özünəməxsus həyat tərzinin qədim tarixi və köklü ənənələri mövcuddur. Xalqımız yaranışdan humanizm meyllərini başı üzərində bayraq edərək müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə dostluq və həmrəyliyi, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığı üstün bilmiş, müxtəlif etnik qrupların, milli mənsubiyyətindən, irqindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq birgəyaşayış prinsiplərini uca tutmuşdur. Bu keyfiyyətlər ən qədim zamanlardan belə ölkəmizdə mövcud olmuşdur ki, bunun da izlərinə biz Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərə aid örnəklərində, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində də rast gəlirik.

N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeması bəşəri ideyaları özündə əks etdirən nümunəvi sənət əsəri kimi multikultural dəyərlərin insanın və cəmiyyətin mənəvi zənginliyindəki rolunu, yerini və əhəmiyyətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir.

Nəsimi yaradıcılığı da bütövlükdə haqq və ədalət axtarışındadır. Azərbaycan bu gün artıq dünyaya ibrətamiz mesajlar ötürməkdədir: oxuyun Nizamini, oxuyun Nəsimini... Bu təkcə şərq aləmi üçün deyil, Avropa üçün, bütün bəşəriyyət üçün də əhəmiyyətli bir mesajdır: dünya bu gün mənəvi kamillik istəyir, ədəbi kamillik istəyir, münasibətlərdə kamillik istəyir. Məhz bu kamilliyi əldə etmək üçün Nizami və Nəsimi yaradıcılığı çox dəyərli mənbədir.

Qeyd edək ki, həmin dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında insanın mənəvi zənginliyi və kamilliyi əsasən məhəbbət motivləri üzərində qurulmuşdur ki, M.Füzuli hər bir fəaliyyətin eşq zəminində ucaldığını, bütövlük tapdığını ibrətamiz bir duyğu ilə ifadə etmişdir. H.Cavid də sevgini ideallaşdıraraq insanın və cəmiyyətin ən böyük dəyərlərindən biri səviyyəsinə qaldırmışdır. Onun dərin inamına görə: "Məhəbbətdir ən böyük din!"

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində ifadə olunan humanizm həmin dövrdə cəmiyyətdəki ictimai-mənəvi münasibətlərin aparıcı istiqaməti kimi qiymətləndirilməyə layiqdir. Ədibin "Kamança" pyesində humanizm yalnız qonşuluq münasibətlərinin deyil, bütövlükdə insanlığın ən vacib keyfiyyətlərindən biri səviyyəsində təqdim olunmuş tolerantlıq nümunəsidir.

Beləliklə, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı daim insanlığı uca tutmağı, birgəyaşayışa ehtiram bəsləməyi, cəmiyyətdəki münasibətləri tarazlamaqla dialoqa və həmrəyliyə əsaslanmağı təbliğ etmişdir. Bu mənada Azərbaycanın multikulturalizm və tolerantlığın mərkəzinə çevrilməsində bədii ədəbiyyat nümunələrinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: ədəbiyyat,tolerantlıq,multikulturalizm, yaradıcılıq,dəyərlər

ABSTRACT

Azerbaijan has an ancient history and a deep-rooted tradition of multicultural values and an unique image of the life of our people. The Azerbaijani people have always valued friendship and solidarity, mutual respect and cooperation with representatives of different peoples, defended the principles of

coexistence of different ethnic groups, independent of nationality, race, religion. These qualities existed in our country since ancient times, and the traces of this can be found in the patterns of Azerbaijani literature of all times, as well as in the patterns of native folk art.

N. Ganjavi's poem "Seven beauties" vividly demonstrates the role, place and significance of multicultural values in the spiritual wealth of man and society as a figurative work of art, reflecting human ideas.

Nasimi's work is entirely focused on the search for truth and justice. Today, Azerbaijan already sends instructive messages to the world: read Nizami, read Nasimi ... This is an important message not only for the eastern world, but also for Europe and all humanity: today the world wants spiritual supremacy, supernatural supremacy. Nizami's and Nasimi's work is a very valuable source for achieving this perfection.

It should be noted that the spiritual wealth and perfection of man in the Azerbaijani literature of that time were based on the main image on the motives of love, and M. Fuzuli expressed his admiration and admiration for what he did. H. Javid also idealized love and brought her to the same level of one of the greatest values of man and society. According to his deep conviction, "Love is the greatest religion!"

Humanism, expressed in the works of J. Mamedguluzade, deserves to be valued as the leading direction of social and moral relations in society at that time. In the author's play "Kamancha" humanism is expressed in the form of tolerance, presented on the level of one of the most important qualities, not only good-neighborly attitudes, but humanity as a whole.

Thus, the multifaceted Azerbaijani literature has always contributed to humanity, respect for society, dialogue and solidarity, balancing relations in society. In this sense, the examples of fiction have an exceptional meaning for the transformation of Azerbaijan into a center of multiculturalism and tolerance.

Keywords: literature, tolerance, multiculturalism, creativity, values.

Tolerantlıq fərqli həyat tərzinə, davranışa, yad adətlərə, hisslərə, dini inama, fikirlərə, ideyalara dözümü ifadə edir (1, 87). Qeyd olunan ifadələr bu kontekstdə işlənərkən sosial rəng alır, məzmunca müəyyən əxlaqa, davranışa işarə edərək, sosial mahiyyət kəsb edir. Vətandaş cəmiyyətinin dəyəri ondadır ki, müxtəlif konfessiyalararası münasibət, siyasi və digər sosial qruplar arasında hormoniya yaradır, digər xalqların mədəniyyətinə, onun dilinə, dininə hörmətlə yanaşır. "Tolerant insan əxlaqın qızıl qaydaları ruhunda hərəkət edir" (2, 267-279). Bu xüsusiyyət onu müvəffəqiyyətə, yüksəlişə doğru aparır. Yüksək əxlaqi dəyər kimi bu, bəşəriyyətin bir-birinə daha sıx yanaşması, bütün spesifik maneələrin aradan götürülməsi anlamına işarə edir və "bütün bəşəri, elmi-mədəni nailiyyətlər bəşəriyyətindir" fikrinə gəlib çıxır.

Multikulturalizm bu gün Azərbaycanda gedən demokratik proseslərin və dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi, Azərbaycan xalqının isə həyat tərzidir. Tariximizi vərəqləyərkən görürük ki, multikultural dəyərlər və tolerantlıq xalqımızın daxili aləminə hopmuş, onun bütün varlığını çuğlamışdır. Sanki bu dəyərlər torpağa qarışmış, havaya, suya qovuşmuş və ayağımızı torpağa basdıqca, suyunu içib, havasını ciyərlərimizə çəkdikcə həmin dəyərlər də canımıza yayılır, qanımıza hopur, vücudumuzu bəzəyir, bizi saflaşdırır, humanistləşdirir, insaniləşdirir. Multikulturalizm və tolerantlıq bəşəri, dünyəvi dəyərlərin tərkib hissəsini, demək olar ki, özülünü təşkil edir; çünki onlar qorunmadan bəşəri dəyərlər ayaq tutub yeriyə bilməz, o dəyərlərə hörmət göstərilməzsə, dünyamız gözəlləşməz, bəşəriyyət sülh-əminamanlıq şəraitində mövcud ola bilməz; dünyamız qaranlığa, bəşəriyət zülmətə qərq olar. Bu baxımdan xalq şairi S.Vurğunun hikməti yada düşür:

Hər gülə, çiçəyə salam verməsəm,

Xoş üz göstərməsəm, xoş üz görməsəm,

Nanələr, reyhanlar inciyər məndən,

Güllərin yarpağı tökülər dən-dən.

Odu ki yel olub çoldə əsmirəm... (3, 130)

Azərbaycanda multikultural dəyərlərin, xalqımızın özünəməxsus həyat tərzinin qədim tarixi və köklü ənənələri mövcuddur. Sağlam təfəkkürə əsaslanan, insani keyfiyyətləri özündə əxz edən Azərbaycan xalqı yaranışdan humanizm meylərini başı üzərində bayraq edərək müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə birgə yaşamış, dostluq və həmrəyliyi, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığı üstün bilmiş, müxtəlif etnik qrupların, ayrı-ayrı millətlərin milli mənsubiyyətindən, irqindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq birgəyaşayış prinsiplərini uca tutmuşdur. Bu keyfiyyətlər ən qədim zamanlardan belə ölkəmizdə mövcud olmuşdur ki, bunun da izlərinə biz Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərə aid örnəklərində, o cümlədən əsrləri arxada qoyaraq bu günümüzə qədər gəlib çatan və çağdaş dövr üçün də aktual səslənən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində də rast gəlirik: "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarında deyildiyi kimi, "İgid basdığını kəsməz!" (4, 226) və ya Beyrəyin əhf diləyən düşməni bağışlaması və s. epizodlar qeyd olunan fikri tamamlayır.

Böyük mütəfəkkir N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeması multikultural ideyaları özündə əks etdirən nümunəvi sənət əsəridir. Burada Çin qızının, slavyan gözəlinin, rum qızının, hind, Xarəzm, Məğrib gözəlinin dilindən deyilmiş hekayətlərdə ayrı-ayrı xalqların taleyinin ən maraqlı anları, ibrətamiz hadisələri sanki Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi təqdim olunur (5). Dahi şair müxtəlif xalqlara mənsub hekayələri sevə-sevə qələmə alıb. Bu sevgi hissi əsərdə aydın sezilir və istər-istəməz şairin qələmindən oxucunun qəlbinə axır, ruhumuz şair ruhunun harmoniyası ilə birləşir. Bu vəhdətdən doğan ahəngdarlıq, gözəllik duyğuları bütün varlığımızı çuğlayır. "Yeddi gözəl" poeması multikultural dəyərlərin insanın və cəmiyyətin mənəvi zənginliyindəki rolunu, yerini və əhəmiyyətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir. O, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinə hörmət və ehtiramın mükəmməl poetik toplusudur. Bu əsərdə milli mənsubiyyətindən və dini inancından asılı olmayaraq, ümumiyyətlə insana dərin ehtiram duyğuları ifadə olunmuşdur.

Bütün zamanlarda ən mühüm çağırışların əsasını insanı hər şeydən uca tutmaq ideyası təşkil edir. N.Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayriseçkiliyi qəbul etməyən şairin qəhrəmanları içərisində fars, ərəb, rum, slavyan, hindli, çinli, həbəş, yunan, gürcü və başqa xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Şairin onlara hörmət və ehtiramı insanlığın ən yüksək formasıdır:

Zəncinin zahiri qaradır, ancaq,

Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.

Zənci dəmir kimi qara , parlaqdır,

Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır. (6, 88)

Multikultural dəyərlər cəmiyyətdə harmoniya yaradır, gözəllik saçır. İnsanları, millətləri, xalqları mehribanlaşdırır, dostluq münasibətləri "baharın təbiətə milyon naxış vurduğu tək" bəşəriyyəti bəzəyir. Könüllər çiçək açır, gül bitirir, cahan gözəlliklər aləminə qərq olur. Bu nə zaman mümkün olur? Əlbəttə ki, insan insani keyfiyyətləri özündə formalaşdırdıqda, insan dünyaya nə məqsədlə gəldiyini düzgün müəyyənləşdirdikdə, insan əsl mənada insan olduqda. N.Gəncəvi qeyd etmişdir ki,

Təbiət quranda xilqətimizi,

Başqa bir səhifədə yazmışdır bizi. (7, 7)

Bəli, bizi yaradan bu dünyanı bütün gözəllikləri ilə bizə əta etmiş, qarşımızda tələblər qoymuş və bu tələblərə uyğun bizim üçün fəaliyyət imkanları yaratmışdır. Yer üzündə canlılar çoxdur, ancaq yeganə varlıq olaraq yalnız bizə ağıl, şüur, təfəkkür, əql verilmiş, idraki əməliyyatları icra etmək üçün sehrli bir mexanizm qurulmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri İ.Nəsimi sözün böyük mənasında insanı və insanlığı tərənnüm etmişdir. O, insana mənəvi kamilliyinə və pak əməllərinə görə qiymət verilməsini zəruri saymışdır. Nəsimi deyəndə ilk olaraq "kamil insan" anlayışı

təfəkkürümüzdə yer alır. İnsan "yer üzünün əşrəfi", yer üzünün ən alisi sayılır. Böyük mütəfəkkirin hikmət dünyasından süzülüb gələn

Səni bu hüsnü-camal ilə, kamal ilə görüb,

Qorxdular haqq deməyə, döndülər insan dedilər (8)

- məntiqi həqiqətin ifadəsidir. Bütün zamanlarda xalqımız insana bir varlıq olaraq yüksək qiymət vermiş, insan adını hər zaman uca tutmuşdur. Bəli, insan haqq olaraq yarandı. Bu baxımdan bəşəriyyəti, dünyamızı qoruyacaq yeganə varlıq insandır. Yenə də dünyanın mahiyyətində insan amili dayanır. O insan ki, o hər şeyə qadirdir; o qurub-yaradır, eyni zamanda dağıdır, eyni zamanda dünya siyasətini, iqtisadiyyatını, mədəniyyətini tənzimləyir, münasibətləri qura bilir, dövlətləri yarada bilir. Bu insanların yetər ki, kamilliyi olsun; insan kimi onlar kamil olsunlar, əxlaqi cəhətdən, mənəvi cəhətdən, əxlaqi-bədii cəhətdən kamil ola bilsinlər. Bu kamilliyi qidalandıran, qaynaqlandıran həm də Nəsimi yaradıcılığıdır. Çünki Nəsimi yaradıcılığı ümumiyyətlə haqq axtarışındadır, ədalət axtarışındadır, haqqa qovuşmaqdır. Haqqa qovuşmaq insanları kamilləşdirir, insanları dərk erməyə çağırır. Dünən dünyaya açılan Azərbaycan bu gün artıq dünyaya ibrətamiz mesajlar ötürməkdədir. Bu mənada cənab prezident İlaham Əliyev 2019-cu ili Nəsimi ili elan etməklə milli mənsubiyyətindən, etnik tərkibindən, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarımızı bir daha mehribanlaşdırır, humanistləşdirir, ünsiyyətə çağırır. Təkcə vətəndaşlarımızı yox, biz dünyanı buna çağırırıq və deyirik ki, oxuyun Nəsimini. Nəsimi ili elan edilməsi, yəni bütöv bir ilin hər günü, hər anı Nəsimini öyrənmək, Nəsimidən faydalanmaq yalnız insanlğın, bəşəriyyətin xeyrinə hesablanıb. Bu təkcə Şərq aləmi üçün deyil, onun bir parçası olan Şərq-türk aləmi ilə yanaşı Avropa dünyası üçün, bütün bəşəriyyət üçün də bir mesajdır: dünya bu gün mənəvi kamillik istəyir, ədəbi kamillik istəyir, zövq kamilliyi istəyir, münasibətlərdə kamillik istəyir. Məhz bu kamilliyi əldə etmək üçün Nəsimi yaradıcılığı çox dəyərli mənbə olmaqla vacib rol oynayır. Çünki Nəsimi yaradıcılığı insanları əxlaqi-mənəvi cəhətdən kamilləşdirir, ideallar uğrunda mübarizəyə səsləyir. O təkcə şərq aləmini, türk aləmini deyil, eləcə də dünya insanlarını ideallar uğunda mübarizəyə səsləyir. Çünki bu gün dünya öz tarazlığını münasibətlər sistemində itirib. İnsanların, millətlərin, fərdlərin bir-birinə münasibəti mürəkkəbləşib. Nəsimi yaradıcılığı isə məhz insanları birləşdirir, humanistləşdirir, insaniləşdirir, bütün bəşəriyyəti haqqa səsləyir.

Xalq şairi Məmməd Arazın təbirincə desək:

Xalqın səsi haqq səsinə calanmasa,

Hər ikisi bir ocağa qalanmasa,

Odamızda od saxlamaq çətin olar,

Odsuz ocaq olsa, belə-yetim olar.

Odu yoxsa nəyi var ki, bu millətin? (9, 134)

Ümumiyyətlə, kamil insan konsepsiyası orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ən aparıcı istiqamətini təşkil etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında insanın mənəvi zənginliyi və kamilliyi əsasən məhəbbət motivləri üzərində qurulmuşdur. Məhəmməd Füzuli

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!
Eşqin qulu ol кi, doğru yol budur... (10, 50)

- deyəndə də hər bir fəaliyyətin eşq zəminində ucaldığını, eşq zəminində bütövlük tapdığını ibrətamiz bir duyğu ilə ifadə etmişdir. Müxtəlif xalqlar da, millətlər də bir-birinə sevgi duymalıdır, bir-birinin mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, dillərinə və s. sevgi ilə yanaşmalıdır. İnsan insana ehtiram göstərməlidir, insan insanı dəyərləndirməlidir. H.Cavid də sevgini ideallaşdıraraq insanın və cəmiyyətin ən böyük dəyərlərindən biri səviyyəsinə qaldırmışdır. Onun dərin inamına görə: "Məhəbbətdir ən böyük din!" "Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir." (11, 7) ideyasından çıxış edən şair, bəşəriyyəti elə bu müqəddəs ideallar naminə çarpışmaq üçün haraylayır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural düşüncənin, ümumbəşəri baxışların ən yüksək zirvəsində bərqərar olan bir ideyadır; inanclara qarşı etimadsızlığın yox, insanlığa qarşı böyük ehtiramın parlaq poetik əksidir.

Görkəmli ədiblərimizdən C.Cabbarlı və C.Məmmədquluzadənin əsərlərində ifadə olunan humanizm həmin dövrdə cəmiyyətdəki ictimai-mənəvi münasibətlərin aparıcı istiqaməti kimi qiymətləndirilməyə layiqdir. Məsələn, C.Cabbarlının "Ulduz" pyesindən bir fraqmentə nəzər salaq:

Haris: Əbdürrəhman, gəl sənə bir neçə söz deyəcəyəm.

Əbdürrəhman: Dinləyirəm.

Haris: Əbdürrəhman, sən ərəbsən, deyilmi?

Əbdürrəhman: Atam ərəb imiş, özüm də ona oxşar bir şeyəm.

Haris: Zarafatı burax, dinlə, sözüm var. Sən ərəbsən, mən də ərəbəm.Burada tək ikimiz, dörd yanımız türklərdir. Onların bir millətdaşını incitdiklərini görürsənsə, kömək edərmisən?

Əbdürrəhman: Məzlum kim olursa-olsun, müdafiə edərəm.

Haris: Xüsusən, bir ərəb olursa?

Əbdürrəhman: Mən "xüsusi" bilmərəm. Məzlum hankı millətdən olursa,

məzlumdur. Ona kömək edilməlidir. (12, 125)

"Mən xüsusi bilmərəm", "məzlum məzlumdur" ifadələri bu kontekstdə sosiolojiləşmişdir; onlar dünyəvilik düşüncəsinin daşıyıcılarıdır. Sözün və ya ifadənin sosiallaşması onun gündəlik işlədilən adi semantikası ilə yanaşı, yeni məna ilə yüklənməsi deməkdir. Dil vahidlərini sosioloji cəhətdən yükləmək insanların yeni sosioloji baxışlarından, cəmiyyətə, insanlara yeni münasibətindən irəli gəlir. Qeyd olunan mürəkkəb sintaktik bütövdə Əbdürrəhmanın işlətdiyi "xüsusi", "məzlum" leksemləri onun həyati baxışlarından, insanlara münasibətindən, dünyəvi düşüncəsindən asılı olaraq yenidən mənalandırılmışdır. Onun nəzərində "xüsusi" yoxdur, "məzlumlar" var; dünyanın ən qiymətli varlığı kimi insanlar var. Ədəbiyyatımızda türkçülüyün dünyəviliklə müşayiət olunması azərbaycançı, türkçü düşüncəsinin ümumi bəşəri dəyərlərə söykəndiyini göstərir.

C.Məmmədquluzadənin "Kamança" pyesində də həmin baxışlara müvafiq olaraq humanizm yalnız qonşuluq münasibətlərinin deyil, bütövlükdə insanlığın ən vacib keyfiyyətlərindən biri səviyyəsində təqdim olunmuş tolerantlıq nümunəsi kimi səslənir (13, 430-436). Əsərin əsas qəhrəmanları ali dünyəvi hisslərin daşıyıcılarıdırlar. Azərbaycan-türk anasının "ana bütün insanların anasıdır" dünyəvilik idealı ilə yaşadığına, "xırda", "xüsusi" hisslərdən ucada durduğuna işarə olunur. Xatırlayaq ki, belə ana obrazı H.Cavidin "Ana" əsərində də vardır (14, 7-60). Deməli, haqqında bəhs olunan dünyəvi, bəşəri hisslər Azərbaycan-türk xalqının kökündəki əxlaqi-mənəvi dəyərlərdən qidalanır və bu da B.Vahabzadənin "əvvəl insan, sonra millətik" konsepsiyası ilə üst-üstə düşür. İnsanları sevmək, başqalarını da özünə övlad bilmək Azərbaycan-türk anasının ən qiymətli keyfiyyətlərindən biridir.

Biz başdan-ayağa rəhmik, şəfqətik,

O, kin dağarcığı, o, goreşəndir.

Biz əvvəl insanıq, sonra millətik,

O, insan olmadan millətləşəndir. (15, 223)

Xalq şairləri S.Vurğun və S.Rüstəmin, xalq yazıçıları M.İbrahimov və İ.Əfəndiyevin əsərlərindəki xalqlar dostluğu ideyası qarşılıqlı insan münasibətlərinin real bədii ifadəsidir. Yazıçıların insani münasibətlərdə dostluğu və birgəyaşayışı qorumaq və daha da möhkəmləndirmək ideyaları böyük ədəbiyyatın əsas çağırışlarından biridir.

Canım - gözüm Xəlil Rza!

Sən dünyaya gəlməmisən-Türk sözü ilə öyünəsən.

Gəlmisən ki, insanlığın sinəsində döyünəsən. (16,137)

Şeir mətnindən də göründüyü kimi, X.Rza "İnsanlığın sinəsində döyünəsən" sintaktik vahidi ilə türkçülüyü dünyəvilik kontekstinə gətirir və onu bu bəşəri məzmunla bəşəriləşdirməklə bir harmoniya yaradır:

Türksənsə, qalx! Çat dadına batanların,

Gündüz gözü baxa-baxa yatanların.

Kimdi layiq Türk adına? Hayqır, bilsin hər acgödən:

Özü dustaq ola-ola...özgəsini xilas edən! (16,137)

Şair türkçülüyün tam dünyəvilik kontekstində "özü dustaq", "özgəsini xilas edən" semantik qarşılaşması yaradır və bəşəri dəyər, yüksək əxlaqi norma kimi türkçülüyü düsturlaşdırır; bununla da bəşəriyyətə nümunəvi xidmətdə örnək olacaq tərzdə türkçülüyü vəsf edir.

Beləliklə, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı daim insanlığı uca tutmağı, birgəyaşayışa ehtiram bəsləməyi, cəmiyyətdəki münasibətləri tarazlamaqla dialoqa və həmrəyliyə əsaslanmağı təbliğ etmişdir. Bütün bunlar öz növbəsində, Azərbaycan ədəbiyyatında milli dəyərlərlə yanaşı, bəşəri meyarları da qüvvətləndirmişdir. Bu yolla ədəbiyyat cəmiyyətin inkişafında harmoniyanın rolunu, zəruriliyini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu isə öz növbəsində, insan və zaman münasibətlərini tarazlamış, müxtəlif xalqların eyni coğrafiyada birlik və bərabərlik, qarşılıqlı etimad içərisində yaşayıb, irəliyə doğru inkişafa xidmət etmələrinə şərait yaratmışdır. Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə insanlığı, sülhü, demokratiyanı, haqqı, ədaləti, humanistliyi, dostluğu, həmrəyliyi, millətlərarası münasibətləri, birgəyaşayışı, əməkdaşlığı, dialoqu, ünsiyyəti və s. bu kimi dəyərləri diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Bu mənada Azərbaycanın multikulturalizm və tolerantlığın mərkəzinə çevrilməsi baxımından bədii ədəbiyyat nümunələri *əhəmiyyətli rol oynayır.*

ƏDƏBİYYAT

1. Кубрякова Е.С. Обеспечение внутренней деятельности и проблемы внутреннего лексикона. Человеческий фактор в языке. М., 1981, с. 87.

2. Аскольдев С.А. Концепт и слово// Русская словесность. М. Академия. 1997. с.267-279.

3. Səməd Vurğun. "Hey uçsam da yuvam sənsən!" Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC. 2019. 280 səh.

4. Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 səh.

5. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 336 səh.

6. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 256 səh.

7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 288 səh.
8. Gülşən Əliyeva-Kəngərli. Nəsimi poeziyasında "hüsnü-cəmal", 525-ci qəzet, 02.06.2019-cu il tarixli.
9. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə, II c., Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 232 səh.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 392 səh.
11. Səlahəddin Xəlilov Klassik irs: mülahizələr. Cavid və Əttar. "Ədəbiyyat qəzeti", 1 may 2009-cu il.
12. Cəfər Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri. Dörd cilddə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360 səh.
13. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cilddə, I c., Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 664 səh..
14. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cilddə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 səh.
15. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə, I c., Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 224 səh.
16. Xəlil Rza. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 248 səh.

SHUSHA YESTERDAY AND TODAY

ŞUŞA DÜN VE BUGÜN

Aliyeva Leyla Elkhan

Azerbaijan / Sumgait, Sumgait State University, History and geography

ORCID ID: 0000-0002-8195-6092

Keywords: Shusha, castle, builder, strategic

In connection with the Soviet ideology, some issues in our history have been approached one-sidedly. After gaining independence, the history of Azerbaijan began to be studied objectively.

The Karabakh and Ganja khanates were established on the territory of the Karabakh principality, which existed in the territory of the Safavid state. The Karabakh khanate was located between the Araz and Kura rivers and had a population of spring, 24s, 32s, Kabirs, Javanshirs and others. Turkish tribes. The khanate was founded by Panahali khan. Panahali khan Bayat, later built Shahbulag castles. This fortress, built to protect against enemy attacks, was originally called Panahabad, but later was renamed Shusha Fortress. The Shusha fortress, founded by Panahali khan, was a natural fortification surrounded on one side by cliffs and on three sides by steep cliffs. Later, the Karabakh khanate became the center of Shusha district. If Armenians do not give up their infamous traits and adopt the word Shusha, this word is of Turkish origin. After being relocated to this area, Armenians tried to change the existing toponyms. The city of Shusha, consisting of 17 neighborhoods, was ruled by Azerbaijani Turks. Shusha is a city of historical, cultural and strategic importance in Azerbaijan. Karabakh's carpet-weaving school was in Shusha. It was known for its sour water, Isa spring, Sari Baba field, Shirshir, Maiden rock, Cidir plain, Hazelnut lake, Forty steps.

At various times, the city of Shusha was attacked by Iran. During his first march, Agha Mohammad Shah Gajar besieged Shusha for 33 days, but the siege was stopped due to resistance from the defenders of the fortress and food shortages. During the second march, he captured the place and was assassinated. Thus, both of his marches resulted in failure. According to the Kurakchay agreement, the Karabakh khanate accepts Russia's dependence. According to the Gulustan peace signed as a result of the first Russian-Iranian war, the Karabakh khanate and its center Shusha were united by Russia. In 1822, the khanate was abolished and a curfew was established. According to Article XV of the Turkmenchay Peace, concluded as a result of the Second Russian-Iranian War, Armenians were relocated to Nakhchivan, Karabakh, Yerevan and Borchali. This process continued later. As a result of the resettlement policy, the number of Armenians in Karabakh increased. This was the policy of Armenianization of the population in the Nagorno-Karabakh region.

On May 8, 1992, Shusha was occupied by Armenians. As a result of the occupation, Armenians, as in other occupied regions of Azerbaijan, destroyed historical and architectural monuments and committed crimes against our historical past.

As a result of the 44-day Patriotic War, which began on September 27, 2020, exactly 28 years later, on November 8, under the command of Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, he was released from occupation by the Azerbaijani army as a result of hand-to-hand combat. After the liberation of Shusha from enemy occupation, construction work has been carried out here. The master plan of Shusha was prepared, historical, religious, architectural and monuments were restored.

According to the order issued by Ilham Aliyev, 2022 was declared the Year of Shusha. As noted by the Supreme Command, without Shusha there will be no Karabakh, without Karabakh there will be no Shusha.

ÖZET

Anahtar kelimeler: *Şuşa, kale, inşaatçı, stratejik*

Sovyet ideolojisi ile bağlantılı olarak tarihimizdeki bazı konulara tek taraflı yaklaşılmıştır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan tarihi objektif olarak incelenmeye başlanıldı.

Safevi devletinin topraklarında var olan Karabağ beyliğinin topraklarında Karabağ ve Gence hanlıkları kurulmuştur. Karabağ hanlığı Araz ve Kür nehirleri arasında bulunuyordu ve baharlı, 24'ler, 32'ler, Kebirler, Cavanşirler ve diğerleri gibi bir nüfusa sahipti. Hanlık Penahali han tarafından kurulmuştur. Penahali hanı Bayat, daha sonra Şahbulaq kaleleri inşa etmişti. Düşman saldırılarına karşı korunmak için inşa edilen bu kalenin adı ilk zamanlar Penahabad, daha sonra Şuşa kalesi olarak adlandırılmışdı. Penahali han tarafından kurulan Şuşa kalesi, bir tarafı kayalıklarla, üç tarafı sarp kayalıklarla çevrili doğal bir sur idi. Daha sonra Karabağ hanlığı Şuşa kazasının merkezi olmuştur. Ermeniler kötü huylarından vazgeçmeyerek Şuşa kelimesini benimsemiş olsalar da bu kelime türkçe kökenlidir. Ermeniler bu bölgeye yerleştirildikten sonra mevcut yer adlarını değiştirmeye çalışmışlar. 17 mahalleden oluşan Şuşa şehri, Azerbaycan türkleri tarafından yönetiliyordu. Şuşa, Azerbaycan'da tarihi, kültürel ve stratejik öneme sahip bir şehirdir. Karabağ'ın halı dokuma okulu Şuşadaydı. Ekşi suyu, İsa pınarı, Sarı Baba tarlası, Şırşır, Kız kayası, Cıdır ovası, Fındık gölü, Kırk basamağı ile tanınırdı.

Çeşitli zamanlarda Şuşa şehri Qacarlar tarafından saldırıya uğramışdı. Ağa Muhammed şah Gacar ilk yürüyüşü sırasında Şuşayı 33 gün kuşattı, ancak kale savunucularının direnişi ve yiyecek sıkıntısı nedeniyle kuşatmanı durdurmak zorununda kalmışdı. İkinci yürüyüş sırasında buranı ele geçirse de suikaste kurban gitdi ve öldürüldü. Böylece her iki yürüyüşü de başarısızlıkla sonuçlandı. Kürekçay antlaşmasına göre Karabağ hanlığı Rusyanın bağımlılığını kabul ediyor. Birinci Rus-Qacar savaşı sonucunda imzalanan Gülistan barışına göre Karabağ hanlığı ve merkezi Şuşa Rusya tarafına birleştirildi. 1822'de hanlık idare üsulu kaldırıldı ve komutan yönetim yöntemi yaratıldı. İkinci Rus-İran savaşı sonucunda imzalanan Türkmençay barışının XV maddesine esasen ermeniler Nahçıvan, Karabağ, Erivan ve Borçalı'ya yerleştirildi. Bu süreç daha sonra devam etti. Aktarım politikasının sonucu olarak Karabağ'da ermenilerin sayısı arttırıldı. Bu, Dağlık Karabağ bölgesindeki nüfusunun ermenileştirme politikasıydı.

8 Mayıs 1992'de Şuşa ermeniler tarafından işgal edildi. İşgal sonucunda ermeniler Azerbaycanın diğer işgal altındaki bölgelerinde olduğu gibi tarihi ve mimari anıtları yok etmişler ve tarihi geçmişimize karşı suçlar işlemişlerdir.

27 Eylül 2020'de, yani tam 28 yıl sonra başlayan 44 günlük Vatan Savaşı sonucunda, 8 Kasım'da Başkomutan İlham Aliyev'in komutasında 8 Kasım'da göğüs göğüse çarpışmalar sonucu Şuşa işgalden kurtarıldı. Şuşa'nın düşman işgalinden kurtarılmasından sonra burada inşaat çalışmaları yapılmıştır. Şuşa'nın master planı hazırlanmış, tarihi, dini, mimari ve anıtlar restore edilmeye başlanılmıştır.

İlham Aliyev'in verdiği karara göre 2022, Şuşa Yılı ilan edilmiş, Başkomutanın da belirttiği gibi Şuşa olmadan Karabağ olmaz, Karabağ olmadan Şuşa olmaz.

GİRİŞ

Şuşa, Azerbaycanın kültür başkenti ve idari merkezlerinden biriydi. Penahali han tarafından kurulan Şuşa, Azerbaycanın Dağlık Karabağ bölgesinde yer alır. Penahali han tarafından kurulduğu için bir süre Panahabad olarak anılmıştır.

Karabağ'ın Şuşa'sının Azerbaycan için önemine dikkat çeken Haydar Aliyev, "... Şuşa, Azerbaycanın en değerli ve büyük tarihi köşesidir. Şuşayı yaratanlar, Şuşa şehrini inşa edenler, Şuşa kalesini inşa edenler Azerbaycan topraklarının sahipleri olmuşlar ve Karabağdaki Azerbaycan topraklarının sürekli korunması ve muhafazası için Şuşa şehrini ve kalesini oluşturmuşlardır.

Bu Azerbaycan halkı ve atalarımız tarafından yaratılmış harika bir anıtdır, sadece bir şehir değil, aynı zamanda büyük bir tarihi eserdir. Bu şehirde ve onun çevresinde Azerbaycan halkının bir kaç asırlık bir geçmişe sahip büyük kültür, kültürel miras ve kahramanlık örnekleri ortaya çıkmıştır. Şuşa, sadece Şuşa

halkı için değil, tüm azerbaycanlılar için, vatanını ve milletini seven her vatandaş için değerli bir şehir, değerli bir toprak, bir kale, değerli bir anıttır. ”

Kültür merkezi ve idari bölüm

On sekkizinci yüzyıldan itibaren Şuşa gelişmeye başladı ve Azerbaycanın en önemli şehirlerinden biri haline geldi. Onun etrafına duvar örülmüş, sanat mahalleleri kurulmuş, ticari ilişkiler genişletilmişdir. İran ve Moskova ile ticari ilişkiler kurulmuşdur. Şuşa xarıbülbülü, camileri, güzel ve farklı doğası ile ünlüleşmiş şehirlerden biridir.

Şuşa sanatçılarıyla da ünlüydü. Bu nedenle Şuşa, "Küçük Paris", "Azerbaycan müziğinin beşiği", "Kafkas Konservatuarı", "Kafkas Sanat Tapınağı" olarak adlandırmışlar. XX yüzyıldan itibaren profesyönel müzik eğitimi sistemli bir hale gelmiş ve daha geniş bir alanı kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmıştır. O dönemde Üzeyir Hacıbeyovun çabaları sonucunda Azerbaycanda profesyonel müzik eğitiminin temelleri atılmıştır.

Geçilmez bir kale olan Şuşa, 17 mahalleden oluşuyordu. Her mahallede cami, hamam ve pınar vardı. Şuşanın bir şehir olarak gelişimi üç aşamaya ayrıla bilir: İlk aşama, 1763 yılına kadar istikrarsız koşullar altında sürmüş ve inşaat çalışmaları aceleyle yapılmışdı. Bu dönemde şehrin doğusunda dokuz mahalle inşa edilmiştir. Panahali hanın saltanatını kapsayan ilk evrede şehrin en eski mahallesi daha sonra şehrin kabartmasına uygun olarak "Aşağı Mahalle" olarak adlandırılmıştır. Şuşanın bu ilk mahallesi şu caddelerden oluşuyordu: Çukur, Kurtlar, Culfa Seyidli, Kuyular, Hacı Yusifli, Dördler Kurdu, Dördçınar ve Dış Kule.

İbrahimhalil Han Cavanşirin hükümdarlığına denk gelen ikinci aşamada Şuşada yapılan inşaat işi daha kaliteli ve muhteşemdi. Bu aşamada Yukarı Mahalle adı verilen ikinci bir mahalle oluşturulmuştur. Kentsel gelişim için uygun olan "Aşağı Mahalle" alanının aksine, bölge nispeten dağlık ve yoğun ormanlıktı. Bu nedenle gerektiğinde alan ormanlardan arındırılmış ve yerine sokaklar yapılmıştır. Yaklaşık 40 yıllık bir süreçte oluşan Yukarı Mahallede sekiz yeni cadde inşa edildi. Bu sokaklar şöyleydi: Hanlık, Saatli, Köçarli, Mamayi, Hoca Mercanlı, Demirci, Hamam karşısı, Taze.

XIX yüzyılı kapsayan üçüncü evrede ise şehrin dağlık-batı kesiminde yeni mahalleler inşa edilmiş ve aslında Şuşanın bir şehir olma dönemi sona ermiştir. Şehrin Qazançalı olarak adlandırılan üçüncü mahallesinin inşaatı, Karabağ hanlığının Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra 1805 yılında başlamış ve bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam etmişti. On iki sokaktan oluşan bu mahalle Şuşanın en kalabalık mahallesiydi. Mirza Adıgözal bey bu mahallenin sokaklarını Mehrili, Gazançalı, Cilabord, Dere, Bağlar ve diğerlerinin isimlerini kendi araştırmalarında zikretmektedir. Bu yüzyılın sonunda Şuşada 17 cami, hristiyan dini anıtları arasında Kazançi, Yeşil ve Kule kiliseleri bulunuyordu.

XIX yüzyılın ikinci yarısında Şuşada inşaat çalışmaları yaygınlaştı. Karabağın zenginleri ve devlet adamları tarafından yaptırılan cami ve hamamlar o dönemin mimari örnekleridir. Hurşidbanu Natevan, Gövher ağa, Ceferqulu han, Uğurlu bey, Farzalı bey, Necefqulu ağa, Hacı Qulu, Sefi bey tarafından yaptırılan yeni tip saraylar ve yapılar şehre ayrı bir güzellik katmıştır.

Şuşa'da "Bazardaşı" denilen yerde, "Şeytanbazar"a kadar uzanan kapalı alışveriş merkezi ve şehrin ana caddesi "Rastabazar" olarak anılırdı. Rastabazarın sıra ile dizilen ve taşları birbirine kurşunla tutturulmuş sütun ve kemerlerden oluşan bir galeriyi andıran resimleri, tamamen örtülü olduğu için her mevsim kuru ve temiz kalmıştır. Ortadoğu üslubunda inşa edilen bu çarşı şehre ayrı bir güzellik katmıştır. Meydan olarak adlandırılan ana meydan, Rastabazar Caddesi boyunca uzanan bir tapınak ve ticaret binaları, tek katlı dükkanlar, iki katlı bir kervansara ve çift minareli bir Cuma camisinden oluşuyordu.

Yukarı Gövhar Ağa Camiinin inşaatı dört aşamada gerçekleştirildi. Hanlığın merkezini Şuşaya taşımaya karar veren Penahali han, yeni bir şehir inşa etmeye karar verdi ve emriyle Şuşa kalesi, han ailesinin üyeleri için kaleler ve saraylar ile kalenin içine bir cami inşa edildi. İlk cami sazdan yapılmış ve iki kapısı vardı. Daha sonra İbrahimhalil hanın saltanatı sırasında yerine ikinci bir taş cami yaptırılmıştır.

XIX yüzyılın ilk yarısında Gövhar Ağanın maddi desteğiyle İbrahimhalil hanın işe yaramaz hale gelmiş camisinin yerine çift minareli üçüncü bir cami inşa edildi. 1883 yılında, Gövhar Ağanın maddi desteyi sayesinde üçüncü caminin yerine Şuşanın dördüncü ve son Cuma camisi inşa edildi. Dördüncü iyi

korunmuş caminin mimarı, Karabağda bir çok yapının mimarı olan Kerbelayi Safihan Karabağidir. Şuşada Aşağı Gövhar Ağa Camii, Ağdam Cuma Camii ve Berda İmamzade ile birlikte Yukarı Gövhar Ağa Camii de mimarın en iyi eserleri arasında yer alıyor. Yukarı Gövhar Ağa Camiinin odalarından birinin duvar resimleri Mir Möhsün Nevvab tarafından tasarlanmıştır. Dördüncü cami kompozisyon-planlama ve mimari özellikler açısından önceki camilerden oldukça farklıdır. Giriş kısmında Şahbulag camisinde olduğu gibi yarım daire biçimli taş bir kemerle çözülmüştür. Balkon kemerlerinde Kuran ayetlerinin yazılı olduğu dekoratif kurdele bulunmaktadır. Tuğla minarelerin yüzeyi dışbükey şeritlerle üç bölüme ayrılmış ve renkli taşlarla süslenmiştir.

Karabağ savaşı sırasında Şuşanın işgalinden sonra cami kısmen dağıtılmış, içleri adeta mahv edilmiş, minarelerin dekoru bozulmuş ve minarelerin dekorları zarar görmüş, çadır örtüleri tahrip olmuştur. 2017 yılında sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti İran'ın "Part Saman jahan Co." isimli bir mimarlık firması ile camide restorasyon çalışması yapacağı ile ilgili bilgi yayılmışdı.

Şuşa aynı zamanda saf ve şeffaf, lezzetli ve temiz, buz gibi pınarlarıyla da ünlüdür: İsa pınarı, Sekili pınarı, Daşaltı pınarı, Soukbulaq, Şorbulaq, Saksı pınarı, Ejder pınarı, Devebatıran, Fındık ve diğerleri.

Havanın temizliği ve tedavinin önemi nedeniyle tatil beldesi şehirlerden biri ve belki de ilkidir. Şuşa dinlenme alanlarıyla ünlüdür. Bu tedavi ve dinlenme alanlarından biri de Turşsu dinlenme merkezidir. Laçın yolu üzerinde Şuşaya 40 km uzaklıkta bulunmaktadır. Doğal ilaç, vazgeçilmez bir maden suyu olan Turşsu aynı zamanda bir çok hastalığı da tedavi eder.

Şehrin diğer önemli yerlerinden biri de Yukarı Daşaltıdır. Halk arasında Şamilin bahçesi olarak bilinir. Özelliği, Taşaltı Nehri üzerinde, Üçmıx dağı'nın hemen altında, çeşmenin etrafında yer almasıdır.

Şuşanın bir diğer hazinesi de antik tarihi olan Tophana ormanıdır. Ermeni vandalizmi buradan da yan geçmemişdir. Burada kadim bir tarihe sahip olan ağaçlar ermeniler tarafından kesilip başka ülkelere satılmış ve aynı zamanda Ermenistana nakledilerek inşaatlarda kullanılmıştır. Amaç hem kadim Şuşa ormanını yok etmek hem de kar etmekti. Bu ormanlar Şuşa çevresindeki toprakların yüzde 20'sini oluşturuyordu. Meşede kayın, karaağaç gibi değerli ağaçlar vardı. Buradaki fauna da oldukça zengindir.

Gizemli bir tabiata sahip olan Çıdır ovasına Üçmıx da denilmektedir. Batı tarafında arka arkaya üç yükseklik olduğu için bu isim verilmişdir. Ovanın kenarındaki patika kırk basamağa, Taşaltı geçidine ve Han mağarasına çıkıyor. Han Mağarası 1992 yılında ermeniler tarafından yerlebir edilmiştir.

Şuşanın işgali

Şuşa 8 Mayıs 1992'de ermeni birlikleri tarafından işgal edildi. Sonuç olarak, 195 Azerbaycan vatandaşı katl edilmiş, 165i yaralanmış, 150'si sakatlanmış, 552 bebek ebeveynlerini kaybetmiş, 20000'den fazla insan evlerini terk etmek zorunda kalmışdı ve mecburen ülke içinde yerinden edilmek zorunda kalmışlar. 58 esirin akıbeti ise henüz bilinmiyor.

Şuşanın işgali sonucunda azerbaycanlıların tarihi izlerini silmek için vandallar yaklaşık 600 tarihi ve mimari eseri, şu sırada Penahali hanın sarayını, Yukarı Gövhar ağa camii, Aşağı Gövhar ağa camii, Hurşidbanu Natevanın evi ve Molla Panah Vagifin de türbesi dahil, 7 ana okulu, 22 orta okul, kültür-eğitim, zirai müzik kolejleri, okulu yıkmıştı, 8 kültür evini, 22 kulüpü, 31 kütüphaneni, 2 sinemanı, Şuşa Tarih Müzesi dahil 8 müzeni, Azerbaycan Halı Müzesini ve Tatbiki Sanatlar Müzesi şubesini, Karabağ Devlet Tarih Müzesini, turist üssünü, Kafkaslarda tek Doğu müzik aleti fabrikasını yıkmışlar, buradaki nadide sanat incilerini yağmalayıp yok etmişlerdi. Şehrin tarih müzesinden yaklaşık 5000 eser, Azerbaycan halı ve Tatbiki Devlet Müzesinin Şuşa şubesi, Devlet Karabağ Tarih Müzesinden yaklaşık 1000 eser, profesyonel Azerbaycan müziğinin kurucusu, besteci Üzeyir Hacıbeyovun (300-den fazla eser), şarkıcı Bülbülün (yaklaşık 400 eser), müzisyen ve sanatçı Mir Möhsün Nevvabın (100-den fazla eser) müzelerinin fonları yağmalandı.

SONUÇ

Sonuç olarak 2020-den sonra bu topraklara gitmek mümkün olmuşdu. Azerbaycan halkı birinci Karabağ savaşından sonra bu topraklara hasret kalmışdı.

9 Kasım 2020-de ikinci Karabağ Savaşı sırasında Şuşa ermeni işgalinden kurtarıldı. Bu toprakların kurtuluşu Baş komutanlığın demir yumruk politikası ve Azerbaycanın yiğit ordusu sayesinde mümkün olmuştur. Şuşa Azerbaycan oğullarının canları ve kanları pahasına, askeri techizat kullanılmadan ani bir saldırı sonucu işgalden kurtarıldı. Bu taktik her kesin şaşkınlığına sebep olmuştur.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı konuşmalarında her zaman halkın durumunun değişmez olduğunu ve Azerbaycan'ın her halükarda toprak bütünlüğünü yeniden tesis edeceğini vurgulamışdı.

Başkomutan, Şuşanın kurtarıldığını duyururken yaptığı konuşmada şunları söyledi: 28 buçuk yıldır işgal altında olan Şuşa kurtarıldı! Şuşa artık özgürdür! Şuşaya döndük! Bu tarihi zaferi savaş alanında kazandık. Bu tarih sonsuza kadar yaşayacak. Bugün şanlı Zaferimizin günüdür!" Her azerbaycanlı bu haberi coşku ve gururla karşılamışdı.

KAYNAKLAR

1. Abbasov Z. Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət və tarix incisidir. Bakı, 2010.
2. İsmayılova G. Şuşa şəhərinin tarixi (XVIII-XIX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1986
3. Qacar Ç. Köhnə Şuşa Bakı, 2019
4. Mahmudov Y.M., Mustafayev C.M. Şuşa. Pənahabad bakı,2012
5. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərini tarixi. Bakı, 2016
6. Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağnamə (1736-1828). Bakı, 1950.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa#%C4%B0stinadlar

DİJİTALLEŞME VE TOPLUMA ETKİSİ

DIGITALIZATION AND ITS IMPACT ON SOCIETY

***İrem Mihrab ŞAHİN*[1]**

[1]*İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uygulamalı Sosyoloji, İstanbul, Türkiye.*

[1]*ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9575-3993*

***M. Bedri MERMUTLU*[2]**

[2]*Üniversite, Fakülte, Bölüm, Şehir, Ülke.*

[2]*ORCID ID: https://orcid.org/0000-0000-0000-0000*

ÖZET

Makinelerin ve teknolojinin gelişmesi ve ilerlemesi üretim şeklini değiştirmiştir. Değişen üretim sistemi belli aşamalardan geçerek günümüzde Endüstri 4.0 olarak adlandırılan yapay zekâ teknolojisi, akıllı üretim, otomasyon, sensörler ve dijitalleşme halini almıştır. Üretim sistemindeki dijitalleşme günlük hayatımızın her alanını kapsamış, günlük pratikleri ve ilişkileri etkilemiştir. Dijitalleşme ile kurumlar, fabrikalar, meslekler, eğitim, finans, güvenlik, sağlık gibi birçok alanda değişimler ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu değişim ve dönüşüm toplumsal ve bireysel hayata da yansımıştır. Bu çalışma dijitalleşmenin üretim, iş bölümü, kimlik, mahremiyet, sosyalleşme, zaman ve mekân gibi toplumu biçimlendiren temel kavramaları nasıl etkilediği üzerine yazılmıştır. İnternet ve sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla bireyi ve toplumu tanımlayan kimlikler sanal kimliklere dönüşmüştür. Fiziksel zaman ve mekândan bağımsız olan sanal kimlikler sosyalleşme şeklini değiştirmiştir. Yeni sanal sosyalleşme şekli kullanıcının her daim çevrimiçi olmasını gerektirmektedir. Yaygınlaşan sosyal medya kullanımı yeni toplumsal hareketleri ortaya çıkarmış ve bu yeni toplumsal hareketler sosyal medyayı politik dönüşüm aracı olarak kullanmaktadır. Sanal topluluklar bireyi yalnızlaştırmakta, yaşadığı topluma ve kültüre yabancılaştırmaktadır. Değişen birey toplumsal yapıyı da etkileyerek yeni toplumu ortaya çıkarmaktadır. Artan internet kullanımı ve dijitalleşme gözetim ve denetimi de arttırmıştır. Sanal alemde bıraktığımız izler yapay zekâ teknolojisi ile verilere dönüştürülerek bireyin karşısına ilgi alanlarına göre reklam ve ürün çıkarmaktadır. Verilerin depolanması bireyin güvenliğini ve mahremiyetini tartışmaya açmakta ve siber güvenlik kavramını önemli hale getirmektedir. Değişen ve dönüşen güvenlik kavramı yeni suçların ortaya çıkmasını ve bu suçlara karşı mücadele etmek için hukuksal alt yapı çalışmalarını etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Toplum, Endüstri 4.0

ABSTRACT

The development and advancement of machines and technology has changed the way of production. The changing production system has passed through certain stages and has become artificial intelligence technology, smart production, automation, sensors and digitalization, which is called Industry 4.0 today. Digitalization in the production system has covered every aspect of our daily lives and has affected daily practices and relationships. With digitalization, there have been changes and transformations in many areas such as institutions, factories, professions, education, finance, security, health. This change and transformation has also been reflected in social and individual life. This study is written on how digitalization affects the basic concepts that shape society such as production, division of labor, identity, privacy, socialization, time and space. With the spread of the Internet and social media, identities that define the individual and society have turned into virtual identities. Virtual identities, which are independent of physical time and space, have changed the way socialization is done. The new form of virtual socialization requires the user to be online at all times. The widespread use of social media has spawned new social movements, and these new social movements are using social media as a tool of

political transformation. Virtual communities isolate the individual and alienate him from the society and culture in which he lives. The changing individual also affects the social structure and reveals the new society. Increasing internet use and digitalization have also increased surveillance and supervision. The traces we leave in the virtual world are converted into data with artificial intelligence technology and the individual is confronted with advertisements and products according to their interests. The storage of data calls into question the security and privacy of the individual and makes the concept of cyber security important. The changing and transforming concept of security affects the emergence of new crimes and the legal infrastructure to combat these crimes.

Keywords: Digitalization, Society, Industry 4.0

GİRİŞ

Buharlı makinelerin kullanımıyla başlayan sanayileşme üretim şeklini değiştirmiştir. Sanayi öncesi toplumlar toprağa bağımlı hayat sürerken buharlı makinelerin icat edilmesiyle toplum hayatı değişmiştir. Şehirlerde kurulan fabrikalar kırda yaşayan nüfusu şehirlere göç etmesine neden olmuştur. Şehir yaşamı bireyselliği ve anomiyi beraberinde getirmiştir. Üretim araçlarının makineleşmesi endüstri devrimini başlatmıştır. Endüstri Devrimi, üretim, sanayi, teknoloji, ekonomi ve sosyal yaşamın değişmesine neden olmuştur. 18.yüzyılın ortalarında başlayan endüstri alanındaki gelişmeler günümüzde halen devam etmektedir. Sanayileşmedeki gelişmeler evrilerek devam ederken her evrenin bir ismi ve özelliği vardır:

İlk gelişme "*Endüstri 1.0"* ismini almaktadır. 18. yüzyılın ortalarında buharlı makinelerin kullanımıyla İngiltere' de başlayan sanayi ardından diğer ülkelere yayılarak devam etmiştir. Toplum tarım kır toplumundan sanayi kent toplumuna dönüşmeye başlamıştır. Buharlı makineler dokuma sanayisinde kullanılmaya başlanmıştır. Makineleşmeye başlayan üretim tüketim şeklini de değiştirmiştir.

İkinci gelişme "*Endüstri 2.0"* ismini almıştır. Endüstri 2.0 özelliği elektrik, yanmalı motor, üretim bandı gibi gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca demir çelik üretimi ve kullanımı başlamıştır. Bu dönemdeki sosyal hayat, ekonomik hayat ve tüketim alışkanlığındaki değişimler üretimin daha hızlı olmasına ve fazla sayıda ürün üretme ihtiyacını doğurmuştur. Ayrıca bu dönemde telgraf, telefon icat edilmiştir ve arabada bu dönemde yapılmıştır.

Üçüncü gelişme "*Endüstri 3.0"* ismini almıştır. Bu dönem "Dijital Devrim" adını da almaktadır. Bilgi, iletişim, bilişim teknolojileri, nano teknolojisi gibi alanlarda gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde ilk bilgisayar üretilmiştir. Gelişen teknolojiyle birlikte makinelerle bilgisayarlar birlikte çalışmaya başlamıştır.

Dördüncü gelişme ise "*Endüstri 4.0"* ismini almıştır. Yapay zekâ teknolojisi, bulut, otomasyon, sensör, dijitalleşme gibi üretim teknolojilerin değişim ve dönüşümüyle başlayan Endüstri 4.0 gelişerek devam etmektedir. Bu isim ilk kez 2011 yılında Alman'lar tarafından bir fuarda kamuoyuna sunulmuştur.

Günümüzde Endüstri 4.0 gelişmeye devam ederken 2017 'de Japon'lar Endüstri 5.0'ı diğer bir adıyla Toplum 5.0 veya Süper akıllı toplum geliştirmiştir. Endüstri 5.0 gelişen teknolojinin insan hayatına nasıl entegre edileceği üzerinde durmaktadır. Teknoloji ve insan iş birliği üzerinde çalışılmaktadır.

Dijital devrim, elektronikteki gelişimlerin ve ilerlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Daha önce insan zekasının tasavvur edemediği bir değişim, yaşamın her alanına girmektedir. Bu değişim ve dönüşümler içinde internet merkez konumda ve internetin sağladığı kolaylıklar modern toplumun vazgeçilmezi olmuştur. İnternet, teknoloji, ekonomik ve sosyal yapıdan etkilenmekte ve yine bu alanları da etkilemektedir. İnternetin sık ve yoğun kullanılması mahremiyetin yitirtilişini, özel alanla kamusal alan arasındaki sınırın ortadan kalkışı, gözetim/dikizleme kültürünün oluşması, sanal cemaatleşme, artan teknoloji bağımlılığı, dijital iktidarın artan hakimiyeti, yeni bir sosyalleşme süreci ve yaşama şekli belirlemektedir. Bütün bunlar toplumsal hayata etki ederek değişim ve dönüşümlere neden olmaktadır. (Şentürk, 2017, s. 21)

Üretim araçlarının değişimi toplumsal ve ekonomik dönüşüme neden olmuştur. Tarım toplumundan Sanayi toplumuna geçiş toplumsal dönüşümü beraberinde getirdiği gibi üretimdeki "dijitalleşme" de

toplumun gelişmesinde ve dönüşmesinde etkili olmaktadır. Dijital dönüşüm ekonomi, yönetim, güvenlik, üretim, finans, eğitim, sosyal gibi diğer alanlarda da yaşanmaktadır. Bu alanlardaki değişim bireysel ve toplumsal hayata yansımaktadır. Toplumsal hayatta yaşanılan bu dönüşümler sosyolojide yeni bir alanın oluşmasına neden olmuştur.

Dijitalleşme

Dijitalleşme, analog bilginin sayısallaştırılarak bilgisayarın anlayacağı veriye dönüştürmektir. Veriler sayısallaştırılarak çeşitli platformlarda yer almaktadır. Dijitalleşme üretim ve iş alanlarına girerek dönüşümlere neden olmuştur. Dijitalleşme yeni üretim alanı geliştirmekte, istihdam alanını, mesleklerin dönüşümünü etkilemekte ve yeni meslekleri ortaya çıkarmaktadır (Ersöz & Özmen, 2020, s. 172)

Dijital sosyoloji toplumların değişimini, dönüşümünü internet üzerinden incelemektedir. Toplumlar, elektronik mekanlar ile fiziksel sınırlar arasında ayrışmaktadır. Çevrimiçi ve çevrimdışı hayatlar birbirinden fikir, düşünce biçimi, gelenek ve yaşam tarzı olarak farklıdırlar. Toplumlar değer, kimlik, ortak hafıza gibi belli semboller üzerinden bütünleşme yerine artık zayıf ilişkiler üzerinden kurulmaktadır. İleri teknolojik toplum olarak tarif edebileceğimiz bu yeni dünyada yeni bir toplum ile karşılaşmaktayız. Elektronik ağlarla sınırları aşmış bu yeni dünya dijital kablolarla birbirine yeniden bağlanmıştır. Fiziksel sınırların ortadan kalkmasıyla sosyalleşme mekanları da dönüşüme uğramıştır. Yeni online sosyalleşme mekanları kullanıcılar için yeni ortak birliktelik kavramlarını, gruplarını ve sanal aidiyetlikleri ortaya çıkarmıştır. Çevrimiçi gruplar toplumsal kimliklerinden ayrışarak yeni sanal topluluklara göre kimlik inşa etmektedir. Ayrıca sanal topluluklar, ulusal kimliklerin sanal aidiyetlere doğru evirilerek toplumsal anıların erimesine, kaybolmasına neden olmaktadır (Kara, 5, s. 11-12).

Dijital sosyoloji terimini ilk olarak Wynn, 2009 da yayınladığı "Digital Sociology: Emergent Technologies in the Field and the Classroom" makalesinde kullanmıştır. Wynn bu makalesinde dijital teknolojilerin etnografik araştırmalarda nasıl kullanılması gerektiğine ilişkin literatür oluşturmaya çalışmıştır. Dijital sosyoloji terimi daha çok İngiliz Sosyoloji Derneği menşeli olup bu terim üzerine ilk master tezi 2013' te Londra Üniversitesi'nde yazılmıştır. Bu alanda ilk kitap da 2013'te yine İngiltere'deki sosyal bilimcilerin ortak bir çalışması olarak yayımlanmıştır (Orton-Johnson, Prior 2013). Dijital sosyoloji alanında ilk konferans ise Avusturalya Sosyoloji Derneği tarafından 2013 yılında yapılmıştır (Lupton, 2014). Konferans boyunca sosyolojinin bu alt alanın hangi yöntem çerçevesinde araştırmalarını yapabileceğine ilişkin tartışmalar Bourdie sosyolojisinin anahtar kavramlarından olan "refleksifsosyoloji" perspektifini gündeme getirmiştir (Kara, 2017,10)[4].

Dijitalleşme üretim, zaman, mekân, kimlik, gözetim, tüketim, güvenlik ve eğitim gibi kavramları dönüştürmüştür.

Üretimin Dijitalleşmesi

Nesne interneti, bulut teknolojileri, yapay zekâ, big data, siber güvenlik, blockchain, arttırılmış gerçeklik, dijitalleşme gibi kavramlar Endüstri 4.0' la hayatımıza girmiştir. Endüstri 4.0 Sanayileşmenin 4. evresini tanımlamaktadır. Endüstri 4.0 üretimi nesnelerinin internete bağlanması, sensörlerle, yapay zekâ analizi ve o sürecin otomasyonun sağlanması ile gerçekleşmektedir. Akıllı üretimi sağlayan Endüstri 4.0 üretim araçlarını, fabrikaları ve işçileri değiştirmiştir.

Endüstri 4.0, üretim ve tüketim ilişkilerini değiştirmiştir. Endüstri 4.0 tüketicinin değişen ihtiyaçlarına anlık olarak uyum sağlayan üretim sistemlerini ve birbiriyle bağlantılı otomasyon sistemlerini içinde barındırmaktadır. Endüstri 4.0 dijital verilerin, yazılım ve bilişim teknolojilerinin birbiri ile entegre olarak çalışmaktadır. Endüstri 4.0 kendiliğinden yapılandırma, kendi kendini denetleme ve kendini iyileştirme gibi özelliklere sahiptir. Sistem bir başkasının denetleme veya iyileştirmesine ihtiyaç duymadan her ne problemi varsa kendi kendine çözme gücüne sahiptir. Endüstri 4.0 akıllı ürün üretimi yapmaktadır. Bu ürünler fonksiyonel rehberlik için bilgi taşıyan ve üretim sistemine geribildirim sağlayan sensörler, yazılımlar ve işlemcilere sahiptir (Yıldız, 2018, s. 548).

Bu yeni üretim sistemi Almanca literatürde "Endüstri 4.0", İngilizce literatürde "Endüstriyel İnternet" olarak adlandırılmaktadır. Bu yeni üretim sistemini en kısa "Makinelerin, Bilgisayarların, İnsanların ve Nesnelerin İnterneti" olarak tanımlanabilmektedir. Endüstri 4.0 hız, sistem etkisi, genişlik ve derinlik açısından ayırt edici özelliklere sahiptir. Endüstri 4.0 her gün yeni bir teknolojik gelişme yaşanmaktadır

ve bu gelişmeler üretimde, iş dünyasında ve sosyal hayatta yeniliklere, gelişmelere ve derin değişikliklere neden olmaktadır. Endüstri 4.0 bilişim alt yapısı, akıllı fabrikalar ve akıllı üretim sayesinde yeni iş modellerini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca üretimde ve teknolojideki bu gelişmeler hukuki altyapının değişmesine ve dönüşmesine neden olmaktadır. Sanayinin dördüncü evresi olan Endüstri 4.0 için gerekli ilk şart bilişim altyapısıdır. Bilişim altyapısına sahip akıllı fabrikalar kurularak akıllı üretim gerçekleştirilmektedir. İnternete bağlı her cihazın IP adresi bulunmaktadır. Cihazlar bu IP adresleri sayesinde birbirleriyle bağlantıya geçmektedir. Geniş bant sistemi, bulut bilişim sistemi, nesnelerin interneti, siber fiziksel sistemler ve büyük veri Endüstri 4.0 oluşturmaktadır (Özsoylu, 2017, s. 45-48).

Akıllı üretim sistemi, üretim sürecinin bütün elemanları otonom ve sensörlerden oluşmaktadır. İnsan faktörü minimize edilmiştir. Akıllı üretim sistemi güçlü, veri erişimi üst düzey, esnek, verimli, dinamik ve kendinden organize üretim süreci gerçekleştirmektedir. Akıllı üretim sistemine sahip şirketler esnek üretim, verimlilik, pazar gücünü, yüksek kalite, efektif planlama, sistemler arası entegrasyon, müşteriye ve ihtiyaca özel üretimlere sahiptir (Özsoylu, 2017, s. 52)

Siber-Fiziksel Sistemler (CPS), fiziksel dünya ile siber dünya arasındaki iletişim ve koordinasyonu içeren bir yapıdır. Bu sistem üretimin gereksinimlerini yerine getirmek, sanayinin etkinliğini ve verimliliğini arttırmaktır (Yıldız, 2018, s. 549)

Üretimin dijitalleşmesi aynı zamanda yeni çalışma alanlarını ve meslek gruplarını ortaya çıkardığı gibi bazı mesleklerinde yok olmasına neden olmuştur. Yapay zekâ, otonom sistemleri, akıllı üretim ve akıllı fabrikaların sayılarının artması o fabrikalarda çalışan insan sayısını azaltmaktadır hatta bazı fabrikalarda hiçbir insana ihtiyaç duyulmadan üretim sağlanmaktadır. Hizmet sektöründeki makineleşme, robotlar ve otonom makinelerin üretilmesi iş kollarında azalmaya neden olmuştur. Örneğin Amazon şirketi ABD Seattle eyaletinde dünyadaki ilk kasiyersiz marketi açmıştır. Amazon Go ismi verilen bu markette kasiyerler olmadan, kasada sıra beklemeden veya para ödemesi yapmadan yapay zekâ, kameralar ve sensörlerle market çalışmaktadır. Alışveriş bitiminde ödeme markete girişte indirilen uygulama üzerinden kredi kartından otomatik olarak ödenmektedir. Müşterilerin zaman kazandıran bu yeni nesil market gelecek yıllarda dünyanın her yerinde karşımıza çıkabilir. Ulaşım alanında ise sürücüsüz metro hatları karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın çeşitli ülkelerinde yer alan sürücüsüz metro hatları Türkiye'de de yapılmıştır. Üsküdar- Çekmeköy metro hattı sürücüsü olmadan yapay zeka teknolojisi ve sinyalizasyon sistemi ile hizmet vermektedir. Yakın gelecekte sürücüsüz araçlar daha da artacaktır. Bu da ulaşım alanında çalışan insanlara ihtiyacın azalacağını göstermektedir. Dijitalleşme ve yeni medyanın gelişmesi veri madenciliği, sosyal medya uzmanlığı, mobil uygulama geliştiricisi, dijital pazarlama uzmanlığı gibi yeni meslekleri ortaya çıkarmıştır.

Zaman ve Mekân

Dijitalleşme zaman ve mekân anlayışını kökten değiştirmiştir. İletişim araçlarındaki değişim ve gelişim yeni toplumsal ilişkileri ortaya çıkarmaktadır. Önceden iletişim sadece yüz yüze veya telefon üzerinden konuşarak gerçekleşirken günümüzde iletişim araçlarındaki teknolojik gelişme sayesinde dünyanın bir ucundan diğer ucuna ses veya görüntülü konuşma ile iletişim kurabiliyoruz. Ayrıca sosyal medya platformları aracılığıyla hiç tanımadığımız kişiler veya gruplarla iletişim kurulabilmekte ve kolektif bilinç oluşturulabilmektedir. Her an, her istenilen yerden iletişime geçmek zaman ve mekân sınırlılıklarını da ortadan kaldırmıştır.

Teknolojik aletler üzerinden kurulan bu yeni sanal sosyallik, sosyal ilişkilerin hızını ve yaygınlığını arttırmıştır. (Ertürk, 2017, s. 80)

Dijitalleşme ile mekanlar siber mekanlara dönüşmüştür. Artık insanlar fiziksel mekanlara ihtiyaç duymadan internete erişim sağladıkları her an insanlarla sosyalleşebilmektedir.

Dijitalleşme ve Kimlik

Kimlik, bir devlete bir topluma ait olma, kişiyi tanıtan bir belgedir. Kimlik birey hakkında, toplum hakkında belirli bilgileri vermektedir. Kimlik oluşurken yaşanılan toplum ve gruplar etki etmektedir. Dijital kimlik, bireylerin sanal ortamda oluşturdukları ve sosyal medya kullanıcıları tarafından "profil" olarak kavramsallaştıran bireysel bilgilerin ulaşıldığı içeriktir. Bireyin kendisi için oluşturduğu profille

diğer ağ kullanıcı profillerle etkileşim ve iletişim kurması yeni bir sosyallik imkânı sunmaktadır. Bu sosyallik fizik mekân ve sınırlılıklardan uzak çevrim içi gerçekleşmektedir. Sanal alan olarak adlandırılan bu yeni alanda profil sahipleri kendi bireysel farklılıklarını ağ teknolojilerinin olanakları çerçevesinde özgürce ortaya koymaktadır. Yeni ağ teknolojileri ve programları, sosyal hayatın bütün alanlarını sürekli olarak sarmıştır. Sanal toplumsallık olarak adlandırılan yeni ilişki biçimlerini de üretmektedir. Ancak neredeyse dünyanın her tarafını kaplayan sanal alan içerisinde oluşturulan sosyallikler farklılıktan özgünlükten ziyade tek tipleşmenin daha da yaygınlaştırmaktadır. Herkesin aynı tarz telefon kullandığı, aynı sosyal medya uygulama kullanıcısı olduğu, aralarındaki iletişimin aynı kanallar üzerinden gerçekleştiği bir sanal etkileşim alanında bireysel farklılıkların yaşanması ne derece mümkün olabilir sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bireye sınırsız bir alan sunar gibi gözüken dijitallik, aslında kullanılan teknoloji ve sunulan alt yapı ile sınırlı olmaktadır[5] (Ertürk, 2017, s. 74).

Yeni medya teknolojileri bireylere aktiflik vermiştir. Yeni medya teknolojileri sayesinde sanal mekanlar insanların günlük yaşamlarının neredeyse tüm zamanlarında yer almaktadır. Yeni medya teknolojileri toplumsal hayatın gidişatı üzerinde derin bir değişim yaratmıştır. Yasama, yürütme ve yargıdan sonra dördüncü kuvvet olan medya yeni form üretmiştir. Bu yeni formun gücü dünyanın farkına vardığı bir güç olarak; sosyal, ekonomik ve siyasal yapılar üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Bu sosyal paylaşım programlarında oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin; ABD' de öldürülen siyahi vatandaş Grory Floyd. Görüntünün sosyal medyada yaygınlaşması insanları sokağa dökmüştür. Ülkemizde de gezi parkı olayları sosyal medyanın toplum üzerindeki gücünü bizlere tecrübe ettirmiştir. Sanal ortamda üretilen kimlikler geçmiş dönem sahip olduğumuz kimliklerden farklıdır. Yeni dönemde yaratılan kimlikler başkaları ile iletişime girerek elde ettiğimiz ve büyük ölçüde başkaları üzerinden şekillenen kimliklerdir. Ayrıca sanal alandaki mekânsal parçalanmışlık kimliklerinde parçalanmasına neden olmaktadır. Sanal alanda oluşturulan bu kimlikler yeni bir toplumsal yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Sanal alanda bireylerin kendi isteklerine göre oluşturdukları yeni mikro kimlikler, kimliğin makro ölçütte inşa edilme sürecini sanallık sayesinde mikro ölçüte indirilmiştir. (Ertürk, 2017, s. 78-82)[6].

Dijitalleşme, Gözetim ve Denetim

Artan etkileşim ve paylaşım bilginin üretilmesi ve paylaşım arttırırken bir yandan da gizlilik ve görünürlük arasındaki sınırları bulanıklaştırmakta ve kamusal ile özel alan arasındaki sınırı ortadan kaldırmakta, gözlenme ve denetim artmaktadır (Güneş, 2017, s. 89) [7].

Yeni medya ve teknoloji, bireye özgürlük ortamı sağlasa da aynı zamanda kontrol edilebilirliği ve denetimi arttıran bir özelliğe sahiptir. Bireyi denetlenmesi toplumsal alanın kontrolünü ve denetlenmesi de sağlamaktadır. Her geçen gün kontrol edilen ve denetlenen alan artmaktadır. Bireysel olarak kurgulanan alanlar bireye özgürlük yerine kontrollü bir alanda sınırları çizilmiş, belirlenmiş bir özgürlüğü yaşama imkânı sunmaktadır. (Ertürk, 2017, s. 78) [8]. Ayrıca dijitalleşmeyle takip artmıştır. Kişilerin hangi mekândan bağlandığı, IP numarası, artan denetimi aşma olanağı sunan VPNler üzerinden hangi içerikler kimler tarafından, nasıl eriştiğini öğrenilebilmektedir. Dijitalleşme, teknoloji ve internet, kullanıcılara her şeye kolay ulaşım, erişim ve rahatlık imkânı sunarken kendilerinin hakkındaki her şeyi dijital dünyaya aktarmaktadır (Güneş, 2017, s. 96)

Teknolojinin ilerlemesiyle kullandığımız eşyaların özellikleri ve kullanım şekilleri değişmiştir. Örneğin; önceden cep telefonları sadece insanlar arasındaki iletişimi sağlarken günümüzde iletişimin yanında birçok iş içinde kullanılmaktadır. Akıllı telefonlar sayesinde bankaya gitmeden internet ve uygulamalar üzerinden birçok işlem gerçekleştirebilmekteyiz, yine markete veya mağazalara gitmeden online siparişlerle evimizin ve kendi ihtiyaçlarımızı alabilmekteyiz. Günümüzde kullanılan çipli kimliklerle kurumlara gitmeden evden birçok işlemimizi yapabilmekteyiz. Bütün bunlar bizim için kolaylık sağlarken aynı zamanda gözetim ve denetlene bilirliği arttırmıştır. Ayrıca bütün insanlar veriye dönüşmüştür. Şirketler bu verileri kullanarak hizmet, strateji ve ürün geliştirmektedir.

Yeni Tüketici

Dijital teknolojinin ürettiği yeni bir tipte üretici-tüketici tiptir. İnternet ortamında paylaşım yaparak hem üretiyorsunuz hem de tüketiyorsunuz. Google, Instagram, Facebook, Youtube gibi sitelerde gezinirken siz bir profil ortaya koyuyorsunuz ve bu profilde siz statünüz, işiniz, beğenileriniz, ilgileriniz tutumlarınızı ortaya koyuyor ve bu tutumlarınızı gören sistem sizin önünüze ilgilenebileceğiniz

reklamları getiriyor. Bir siteye girdiğinizde "sizin baktığınız ürünle ilgilenenler şunlara da baktı" gibi bir mekanizma sizi ağına sürüklüyor. Kapitalizm bütün bir hayatın her noktasında kendini yeni versiyonlarla var ediyor.

Teknoloji ve dijitalleşme pazarlama tekniğini de değiştirmiştir. Teknoloji, iz süreçlerine entegre edilerek müşterinin haritası çıkarılmakta, müşteri tanınmakta ve müşterinin ilgi alanlarına göre ürün pazarlaması yapılmaktadır. Böylelikle ürün pazarlaması doğru müşteriye yapılmış olmaktadır. Şirketler müşteri verilerini yani "big data" kullanarak üretimden pazarlama stratejilerine kadar en doğru kararları almaya çalışmaktadırlar. Müşteri verilerini kullanarak strateji üretmek şirketlerin büyümesine katkı sağlamaktadır. Bu yüzden veriler her geçen gün daha da çok değerli olmaktadır.

Dijitalleşme ve Toplumsal Değişim

Dijitalleşmeyle birlikte kurumlarda yapısal dönüşümler gerçekleşmiştir. Bireylerin birçok kurumsal pratikleri dönüşüme uğramıştır. Yeni kurumsal pratikler ortaya çıkmıştır. Örneğin; E-devlet, E-ticaret gibi bilişim hizmetleriyle devlet dairelerine gitmeden birçok işlem bilgisayar veya telefon üzerinden gerçekleştirilmektedir. Böylelikle kurumlar ve bireyler zaman ve iş gücünden tasarruf etmektedir.

Dijital teknoloji hayatımızın her alanını kuşatmıştır. Bu teknolojinin yansımaları toplumsal hayatta da görülmektedir. Çevremizde birçok araç otomasyon şeklinde tasarlanmıştır. Kimseyle iletişime geçmeden işlemler yapılabilmektedir. Örneğin toplu taşıma araçlarında seyahat etmek için kullanılan kartlar içerisindeki bakiyeyi yenilemek için biletmatik makinelerini kimseyle iletişime geçmeden kullanılmaktadır.

Dijital teknolojiyle şehirler ve evler akıllı hale getiriliyor. Akıllı şehir, insan, şehir ve teknoloji faktörünün kesişim kümesidir. Dijital ve bilgi iletişim noktalarıyla yaşanabilir ve sürdürülebilir şehirler kurulmaktadır. Akıllı şehirde bağlantı en önemli faktördür. Bağlantı asla kopmamalı, kesilmemeli ve ucuz olmalıdır. Bu yüzden telekomünikasyon şirketleri altyapı çalışmalarını güçlendirmektedir. Akıllı çevre, akıllı ulaşım, akıllı sağlık, akıllı enerji, akıllı güvenlik ve akıllı şehir bileşenleri insan hayatını kolaylaştırmaktadır.

Dijitalleşme insanları bireyselliğe sürüklemektedir. Sosyalleşmenin şekli değişmiştir. Önceden çevresiyle sosyalleşen birey şimdi sanal dünyada iletişim kurarak sosyalleşmektedir. Arkadaşlıklar takipçilere dönüşmüş ve takipçi sayısı önemli hale gelmiştir. Sanal dünyada sınırlar, mekanlar ortadan kalkmıştır ve çevrimiçi olunduğu müddetçe bu dünyada var olunmaktadır. Bu da bireylere sürekli sanal dünyanın içinde var olma zorunluluğunu getirmektedir.

Sanallaşan toplumsal ilişkilerde değişim bireysel özellik göstermektedir. Sahip olunan bu teknolojiler bireyselliğin ön plana çıktığını gösterse de aslında tek tip bir dünyayı tek tip bir insanı ortaya çıkarmaktadır. Sınırsız gibi gözüken ve aslında sınırlı olan bu dijital dünya da bireyler daha kolay kontrol edilmekte ve tüketim alışkanlıkları daha kolay oluşturulmaktadır. Her bireyin aynı şeylerden zevk aldığı, herkesin aynı şeyleri tüketmesi özgür bireyleri veya bireyselliği değil tek tip insan modelini ortaya çıkarmaktadır (Ertürk, 2017, s. 80)

Dijitalleşme ve Eğitim

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle dijital araçların eğitim alanında kullanımı artmış ve çeşitlenmiştir. Bu araçlar donanım, yazılım ve ortamlar olarak sınıflandırılmaktadır. Fakat donanımlara birtakım yazılımlar yüklenmeden işlevsel olmamaktadır. Eğitim amaçlı dijital araçlardan donanımlara örnek olarak video projektörleri ve akıllı tahtalar verilmektedir. Ayrıca bir yazılımla birlikte işlevsel hale gelebilen donanımlara mobil araçlar da örnek verilebilir. Son yıllarda akıllı telefonlar ve tabletler, bireysel ve eğitsel kullanımlarda büyük ilerlemeler sağlamıştır. Bu cihazlar kullanıcılara birçok avantajlar ve olanaklar sunmaya devam etmektedirler (Parlak, 2017, s. 1742).

Milli Eğitim Bakanlığı teknolojiyi eğitime entegre ederek "EBA (Eğitim Bilişim Ağı)" ve "FATİH (Fırsatları Araştırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi)" projelerini üretmiştir. "Milli Eğitim Bakanlığı Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü" tarafından yürütülen çalışmalarda eğitim revize edilerek öğretmen ve öğrencilere sunulmaktadır. 2012 yılında başlatılan EBA projesi 2015 yılında yenilenerek devam etmektedir. EBA öğretmen ve öğrencilerin çevrimiçi sosyal eğitim platformudur. Bu platformda eğitim içeriği dijital ortamda sunulmaktadır. EBA öğretmen ve öğrencilerin e-içeriklere

ulaşabildiği, öğretmen ve öğrenci etkileşiminin sağlandığı, öğretmenlerin sistem üzerinden öğrencilere not ve ödev atayabildiği, zengin soru içeriği ile soru ya da sınav hazırlayabildiği, öğrenciler için bireyselleştirilmiş öğrenim yöntemi sistemi, öğrenciler genel ders durumunu takip edebildiği çevrimiçi platformdur. EBA raporlama sistemi sayesinde eğitimin genel durumu değerlendirilebilmektedir. FATİH Projesi eğitimde fırsat eşitliği sağlamak ve okullarda teknolojiyi iyileştirme amacıyla başlatılmıştır. FATİH Projesi henüz tamamlanmış bir proje değildir okullarda teknolojik iyileştirme hala devam etmektedir. Tahtalar akıllı ve etkileşimli tahtalara dönüştürülmekte, okullara bilgisayar laboratuvarları açılmakta ve okulların internet alt yapıları iyileştirilmektedir. Ayrıca öğrencilere verilen tabletlerle eğitimde kitap defter dönemi kapanmakta öğrenciler dersleri tablet üzerinden takip etmektedir.

Eskiden beri kullanılan simülasyon yöntemi gelişerek devam etmekte bunun yanında sanal sınıflar, çevrimiçi değerlendirmeler eğitimde yer almaktadır. Eğitimde teknolojinin kullanılmasıyla beraber istenilen yerde istenilen zamanda eğitim alma kolaylığı, esnek öğrenme tarzı, proje bazlı öğrenme, kişiselleştirilmiş bireysel eğitim doğmuştur. Dijitalleşen eğitim aynı zamanda alt yapı çalışmalarını da etkilemiştir. Türkiye'nin her yerine internet ulaşımı sağlamak için teknolojik iletişim operatör şirketleri alt yapılarını geliştirmekte ve güçlendirmektedir.

Dijitalleşme ve Siber Güvenlik

Siber güvenlik, bilgisayar, mobil cihazlar, sunucu, ağ bağlantıları, yazılım ve verilerin güvenliğini sağlama ve kötü amaçlı saldırılara karşı gizliliğini korumadır. Siber güvenlik, elektronik bilgi güvenliği ya da bilgi teknolojileri güvenliği olarak da bilinmektedir.

Bilginin bulut, big data veya yapay zekâ gibi dijital ortamlara taşınması kolay, hızlı ve daha fazla bilgiye erişim sağlarken bunun yanında başka kişilerinde bu bilgilere erişim sağlayabileceği endişesini ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı dijital teknoloji gelişirken siber güvenlik alanında da gelişmeler meydana gelmektedir. Günümüzde bilgi verileri üzerinden satış yapılmaktadır. Şirketler topladıkları verileri birbirleriyle paylaşmaktadır. Günlük hayatta kullandığımız sosyal medya uygulamaları bizden hiçbir ücret almadan kullanımımıza sunulmuştur. Fakat ücretsiz sunulan bu uygulamalar bizim kamera, fotoğraf, mikrofon, konum bilgileri veya telefon rehberine erişim sağlamak şartıyla kullanım hakkı sunmaktadır. Birçok kullanıcı uygulamayı kullanabilmek için bu şartları kabul etmektedir. Böylelikle hiçbir ücret ödemediğimiz uygulamalar üzerinden bilgilerimize erişim sağlanmakta ve dijital dünyada bıraktığımız izler üzerinden bize hayatımızın her alanını kuşatacak reklamlar karşımıza çıkmaktadır. Facebook, Instagram ve Whatsapp gibi popüler uygulamaları da satın alarak bilgi verilerini birbirleriyle bağlantılı hale getirmiştir. Bu bilgiler reklam şirketlerine satılarak kazanç sağlanmaktadır. Şirketler verilerin koruması için siber güvenlik alanına özel olarak yatırım yapmaktadır. Veri güvenliğini sağlayamayan şirketlerin dijital medyada var olmaları zorlaşmaktadır. "Facebook şirketi bu uygulamaları bir kâr amacıyla mı satın almaktadır, yoksa bünyesinde bulunan verilerin çokluğu dolayısıyla mı bu satın almaları gerçekleştirmektedir?". Akıllı telefonlardaki parmak izi, yüz tanıma ve sesli komut teknolojileri datalar eşleştirilerek kişiye özel veriler oluşturulmaktadır. Örneğin Apple şirketi bir dönem cihazlarında parmak izi okuyucusunu kaldırıp Face ID'ye geçmiştir. Sonrasında tekrardan Touch ID özelliğini ana ekranda kullanmaya uygun şekle getirdiğini açıklamıştır. Güvenlik açısından bakıldığında da bu ve benzeri büyük ölçekli şirketler cihazları ve uygulamaları sayesinde hem parmak izi hem de yüz bilgilerini toplamaya devam etmektedir[12] (Atasoy & Ormanlı, 2019, s. 404).

Dünya üzerinde yaşanılan savaşlar dijital ortama da taşınmıştır. Dijital dünyada yaşanılan siber saldırılar ülkeleri istihbarat, siyaset, ekonomi ve sosyal alan gibi birçok alanı etkilemekte, yaşanılan siber güvenlik zafiyetleri ülkeleri zayıflatmakta, bilgi ve ülke güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Bundan dolayı ülkeler siber saldırılarla mücadele etmek için timler kurmakta ve yatırım yapmaktadır.

Dijitalleşme ve teknoloji, yaygınlaştıkça bireylere birçok avantaj sağlarken problemlere de neden olmaktadır. Web 2.0 ile birlikte ortaya çıkan birincil problem teknolojik tabanlı güvenlik açıklarıdır (Atasoy & Ormanlı, 2019, s. 408). İnternette gezerken bıraktığımız dijital izler kullanılarak datalar oluşturulmaktadır. Daha sonra bu datalar belli algoritmalar kullanılarak her bir kullanıcıya özel, ilgi alanlarına göre, kişiselleştirilmiş reklam şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Yapay zeka teknolojisi sağlık, ekonomi, güvenlik gibi alanlarda da yaygın olarak kullanılmaya

başlanmıştır. Sağlık alanında robotlar ameliyat yapmakta, vaka analizi ve teşhis koymaktadır. Yapay zeka ve robotların kullanılmaya başlanması hata payını azaltmakta ve verimliliği arttırmaktadır. Gelecekte hastaneye gitmeden evde kullandığımız akıllı saatler gibi yapay zeka teknoloji ürünleri vücudumuzdaki kalp, oksijen, tansiyon gibi değerleri takip ederek, teşhis koyup tedavi hizmeti sunacağını düşünebiliriz.

Finans alanındaki yeni teknolojik gelişmeler kripto olarak adlandırılan sanal paraları ortaya çıkarmıştır. Kripto paralar fiziki alanda olmayan sanal alanda bulunan paralardır. Bu sanal paralar artık alışveriş yaparken de kullanılmaya başlanmıştır. Dünyaca ünlü elektrikli araba markası olan Tesla bir dönem araba satışlarını Bitcoin üzerinden yapabileceğini açıklamıştır. Firmanın bu açıklaması üzerine Bitcoin değer kazanmış ve daha da rağbet görmeye başlamıştır. Finans alnındaki bu değişimler aynı zamanda siber suçları da arttırmıştır. Suç alanındaki dijitallik hukukun dönüşmesini sağlamıştır. Yeni oluşan suçların cezasız kalmaması için yeni yasalar oluşturulmaktadır.

SONUÇ

Yapay zekâ teknolojisi, akıllı üretim, bulut teknolojisi gibi yeni teknolojiler insan hayatında dönüşümlere neden olmuştur. Bu yeni teknolojiler hayatımızda kolaylık sağlarken aynı zamanda bilgilerimize de erişim sağlamaktadır. Bu da ülkeleri ve bireyleri siber güvenlik endişesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu yüzden ülkeler hayatın vazgeçilmez olan teknolojiye yatırım yapmalı ve yerli hale getirmelidir. Kendi teknolojisini ve sistemini üreten ülkeler avantajlı olacak ve tüketen değil üreten, satan haline gelecektir. Teknolojiyi üreten ülkeler askeri, siyasi, ekonomi, toplumsal, sağlık, eğitim gibi birçok alanı yöneten ve yön veren konumunda olacaktır. Ayrıca siber güvenlik alanlarındaki gelişimler toplumsal hayata etki etmektedir. Yeni üretilen suçlar hukuksal anlamda dönüşümlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Bu yeni suçlara getirilen kanunlar hukuk sistemlerini geliştirerek toplumda güven ve huzur ortamı sağlanmaktadır.

Yapay zekâ teknolojisi ve otomasyon araçların yaygınlaşması insanların çalışma alanlarını değiştirmiştir. Üretim kısmında çalışan insanlar yerlerini makine ve robotlara bırakmıştır. Yapay zekâ teknolojisinin kullanıldığı alanlarda hata yapma riski azalmakta ve en üst verimde çalışmaktadır. Daha az hata riski, az maliyet ve en yüksek verimi elde etme yapay zekâ teknolojisini, otomasyon araçlarının ve robotların insanlara karşı tercih edilmesini etkilemektedir. Ayrıca bu teknoloji meslekleri dönüştürmekte ve yeni meslekleri ortaya çıkarmaktadır. Yeni mesleklerin yanında bazı mesleklerin yok olmasına da neden olmaktadır. Bu da bireylerde teknolojinin gelişmesiyle işini kaybetme ve işsiz kalma endişesi yaratmaktadır.

Sonuç olarak dijitalleşme ve yapay zeka teknolojisi bireyi değiştirerek toplumu da dönüştürmektedir. Dijitalleşme, bireyin günlük hayatından toplumsal hayatına kadar her alanda değişmesine ve dönüşmesine neden olmaktadır. Dijitalleşme hayatımızın her alanını kuşatmıştır. Dijitalleşme içerisinde hem avantajları hem de dezavantajları barındırmaktadır. Bundan dolayı Japonların üzerinde durduğu Toplum 5.0 veya süper akıllı toplumdaki gibi teknolojiyi insan hayatına entegre edilerek ve insanla robot iş birliği sağlanarak teknoloji kullanılmalıdır. Dijitalleşme merkezinde insanların hayatını kolaylaştıran ve insanlığa hizmet etme şeklinde üretilmeli ve kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA

Atasoy İ. ve Ormanlı, O. (2019). Teknoloji ve Siber Güvenlik: Dijital Toplumun Geleceği. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 11(4)

Ersöz, B. ve Özmen, M. (2020). Dijitalleşme ve Bilişim Teknolojilerin Çalışanlar Üzerindeki Etkisi. AJIT-e Bilişim Teknolojileri Online Dergisi

Ertürk, D. (2017). Dijital Kimliği "Sınırlı" Düşünmek. Sosyoloji Divanı, 9

Güneş Atalay, Z. (2017). Dijital Sosyoloji ve Metodoloji: Ne Kadar Yeni, Ne Kadar Tanıdık?. Sosyoloji Divanı, 9

Kara, Z. (2017). Dijital Sosyoloji. Sosyoloji Divanı, 9

Özsoylu, A,F. (2017). Endüstri 4.0. Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi

Parlak, B. (2017). Dijital Çağda Eğitim: Olanaklar ve Uygulamalar Üzerine Bir Analiz. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22

Şentürk, Ü. (2017). Yeni Toplumsal Bir Metin Olarak İnternet. Sosyoloji Divanı, 9

Yıldız, A. (2018). Endüstri 4.0 ve Akıllı Fabrikalar. Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi

ÇORUH VİLAYETİ'NİN İDARİ VE NÜFUS YAPISI (1933-1936)

ADMINISTRATIVE AND POPULATION STRUCTURE OF ÇORUH PROVINCE (1933-1936)

Taner AYDIN

Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Iğdır, Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-8615-0808

ÖZET

Çoruh Vilayeti, müstakil Artvin ve Rize vilayetlerinin 20 Mayıs 1933'te çıkarılan 2917 sayılı kanunla önce lağvedilip daha sonra birleştirilmesiyle oluşmuştur. Bu süreçte Rize, vilayet merkezi olmuştur. Aynı kararla Artvin Vilayetine bağlı bir kaza olan Yusufeli, Erzurum Vilayetine bağlanmıştır. Artvin Vilayeti, lağvedilemeden önce Artvin, Borçka, Şavşat ve Yusufeli, Rize Vilayeti ise Rize, Pazar ve Hopa kazalarından oluşuyordu. Her iki vilayet lağvedildikten sonra Yusufeli dışındaki diğer kazalar Çoruh Vilayeti'ni oluşturmuştur. Artvin Vilayeti'nin lağvedilmesine gerekçe olarak nüfusunun ve gelirinin azlığı, ekonomisinin bir vilayet düzeyinde gelişememesi ve coğrafi durumunun mevkii itibariyle gelecekte de gelişmeye müsait olmaması gösterilmiştir. Rize Vilayeti'nin lağvedilmesinin gerekçesi ise yeterli hinterlanda sahip olmaması, nüfusu, yüzölçümü ve mülhakatı itibariyle bir vilayet vasfına sahip olmaması olmuştur. Gerekçeler arasında bu iki vilayetin yer aldığı bölgenin coğrafi, idari ve siyasi açıdan önemli olması yanında sınır olması nedeniyle güçlü bir vilayetin oluşturulmasına olan ihtiyaca da vurgu yapılmıştır. Böylece her iki vilayet birleştirimiş ve bölgede iktisadi ve hayati öneme sahip Çoruh Nehri'nin adını alarak "Çoruh Vilayeti" olmuştur. Çoruh Vilayeti, 6 kaza, 24 nahiye ve 510 köyden oluşmuştur. Vilayetin kazaları, Rize, Artvin, Pazar, Hopa, Şavşat ve Borçka idi. Çoruh vilayeti kırsal ağırlıklı bir nüfus yapısına sahipti. Şöyleki, 1935 genel nüfus sayımına göre toplam nüfusu 271 900 kişi olduğu vilayette nüfusun %91,1'i (247655 kişi) nahiye ve köylerde, %8,9'u ise (24245 kişi) kentlerde yaşamaktaydı. Vilayetin başlıca kent yerleşmeleri aynı zamanda kaza merkezlerini oluşturan Rize, Artvin, Pazar, Hopa, Şavşat ve Borçka kentleri idi. Çoruh vilayetinde nüfus, kentsel ve kırsal alanlarda daha çok kadınlardan oluşmaktaydı. Kadın nüfusun toplam nüfusa oranı kentlerde %50,1, nahiye ve köylerde ise %56 idi. Çoruh Vilayeti, 1936 yılında iki ayrı vilayete dönüştürüldü. Borçka, Artvin, Hopa ve Erzurum'un Yusufeli kazaları merkezi Artvin olmak üzere Çoruh Vilayeti olarak kaldı. Rize ve Pazar kazaları ise merkezi Rize kazası olmak üzere Rize Vilayeti'ne dönüştürüldü. 1945 yılında Ardanuç Nahiyesi, Artvin'den, 1947 yılında ise Fındıklı Nahiyesi, Hopa Kazası'ndan ayrılarak kaza yapıldı. Böylece Çoruh Vilayeti'nin kaza sayısı 6 oldu. Fındıklı Kazası, 1953 yılında daha yakın olduğu için Rize Vilayeti'ne bağlandı. 1954 yılında Hopa Kazası'na bağlı Arhavi Nahiyesi Kaza haline getirildi. Böylece Çoruh Vilayeti'nin kaza sayısı tekrar 6'ya çıktı. 17 Şubat 1956 tarihinde çıkan 6668 sayılı kanunla Çoruh adı, vilayetin merkez kazası Artvin'in adını alarak "Artvin Vilayeti" oldu.

Anahtar Kelimeler: Çoruh Vilayeti, İdari Yapı, Nüfus, Moskova Antlaşması, Artvin, Rize

ABSTRACT

Çoruh Province was formed by first abolishing and then merging the independent provinces of Artvin and Rize with the Law No. 2917 enacted on 20 May 1933. In this process, Rize became the center of the province. With the same decision, Yusufeli, which was a district of Artvin Province, was attached to Erzurum Province. Before being abolished, Artvin Province consisted of Artvin, Borçka, Şavşat and Yusufeli, while Rize Province consisted of Rize, Pazar and Hopa counties. After both provinces were abolished, other counties except Yusufeli formed the Çoruh Province. The reasons for the abolition of the Artvin Province were shown as the low population and income, the inability of its economy to develop at the level of a province, and its geographical situation, which is not suitable for future development in terms of its location. The reason for the abolition of the Rize Province was that it did not have a sufficient hinterland and did not qualify as a province in terms of its population, area and

annexation. Among the justifications, the need for the creation of a strong province was emphasized due to the geographical, administrative and political importance of the region where these two provinces are located, as well as the fact that it is a border. Thus, both provinces were united and became the "Çoruh Province" by taking the name of the Çoruh River, which has economic and vital importance in the region. Çoruh Province consists of 6 districts, 24 sub-districts and 510 villages. The counties of the province were Rize, Artvin, Pazar, Hopa, Şavşat and Borçka. Coruh province had a predominantly rural population structure. Namely, in the province with a total population of 271 900 people according to the 1935 census, 91.1% (247655 people) of the population lived in townships and villages, and 8.9% (24245 people) lived in cities. The main urban settlements of the province were the cities of Rize, Artvin, Pazar, Hopa, Şavşat and Borcka, which also constituted the district centers. In the province of Coruh, the population consisted mostly of women in urban and rural areas. The ratio of female population to total population was 50.1% in cities and 56% in townships and villages. Çoruh Province was transformed into two separate provinces in 1936. Borcka, Artvin, Hopa and Erzurum's Yusufeli counties remained as Coruh Province, with Artvin as the center. Rize and Pazar districts were transformed into Rize Province, with the center being the Rize district. In 1945, Ardanuç District was separated from Artvin, and in 1947 Fındıklı District was separated from Hopa District and accident was made. Thus, the number of districts of Çoruh Province became 6. Fındıklı District was connected to Rize Province in 1953 because it was closer. In 1954, Arhavi District of Hopa District was turned into a district. Thus, the number of districts of Çoruh Province increased to 6 again. With the law numbered 6668 enacted on February 17, 1956, the name of Çoruh was changed to "Artvin Province", taking the name of Artvin, the central district of the province.

Keywords: Coruh Province, Administrative Structure, Population, Moscow Treaty, Artvin, Rize

1. GİRİŞ

Herhangi bir yerleşimin idari yapısı belirlenirken, çoğu zaman sahip olduğu fiziki (coğrafi konumu, yeryüzü şekilleri) beşerî ve ekonomik coğrafya özellikleri (nüfus, yerleşme ve ekonomik özellikler) dikkate alınır. Bununla beraber iktidarların ekonomik veya siyasi kaygıları da tercih ve kararların da etkili olur. Birinci hususa dikkat edilerek oluşturulan idari yapılar, herhangi bir idari değişikliğe uğramazken sadece ekonomik ya da siyasi kaygılar gözetilerek oluşturulanlar, yönetsel sorunlar nedeniyle zaman zaman değişikliğe uğrar. Bu durum başta ekonomik ve idari olmak üzere önemli sorunlara yol açar. Bu çalışmada idari yapısı farklı nedenlerle birçok kez değiştirilen Çoruh Vilayeti'nin 1933-1936 yılları arasındaki idari ve nüfus özellikleri incelenmiştir. Çalışmada 1935 yılında yapılan genel nüfus sayımı, Çoruh Vilayeti verilerinden, arşiv belgelerinden ve konuyla ilgili yapılmış çalışmalardan yararlanılmıştır. Çalışmada Çoruh vilayeti haritası oluşturulmuş, istatistiki veriler tablolara dönüştürülerek açıklanmış ve yorumlanmıştır.

2. ÇORUH VİLAYETİNİN YERİ, SINIRLARI VE ALANI

40^0 55' 24''- 41^0 01' 25'' kuzey enlemleri ile 40^0 28' 39''- 42^0 31'13'' doğu boylamları arasında yer alan Çoruh Vilayeti, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer almıştır (Harita 1).

Bugünkü Rize ve Yusufeli ilçesi dışındaki Artvin ili topraklarından oluşan vilayet, batıdan Trabzon, güneybatıdan Gümüşhane, güneyden Erzurum, doğudan ise Kars ili topraklarıyla sınırlandırılmıştı.

Vilayetin, İyidere ve Kemalpaşa nahiyeleri arasındaki bölümü günümüzde olduğu gibi o dönem de vilayetin açık denizlere açılan kapısı durumundaki Karadeniz sınırında yer alıyordu. Çoruh Vilayeti'nin Kemalpaşa Nahiyesi'nden Kars sınırına kadar olan kesimi ise ülkemizin S.S.C.B'ye (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) olan sınırının bir bölümünü oluşturuyordu.

Çoruh Vilayeti, iki vilayetin birleşmesinden oluştuğu için alanı büyüktü. Bununla beraber vilayetin dağlık ve ormanlık yapısı bu alanın kullanımını kısıtlıyordu. Vilayet 8 830 km2 alana sahipti. Genel olarak kaza yüzölçümleri birbirine yakın olmakla beraber, en fazla alana sahip kaza, 1845 km2 ile Rize idi (Tablo 1). Rizeyi 1803 km2 ile Artvin, 1670 km2 ile Pazar, 1485 km2 ile Şavşat ve 1075 km2 ile de

Hopa Kazası takip etmekteydi. Vilayetin alan açısından en küçük kazası ise 952 km2 ile Borçka idi (Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5)

Harita 1. Çoruh Vilayeti İdari Haritası

Tablo 1. Çoruh Vilayeti Kazalarının Alansal Büyüklüğü ve Nüfus Yoğunluğu (1935)

Kazalar	Yüzölçümü (Km^2)	%	Toplam Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (Km^2/Kişi)
Rize	1845	20,9	111084	60
Pazar	1670	18,9	48457	29
Hopa	1075	12,2	35818	33
Şavşat	1485	16,8	34037	23
Artvin	1803	20,4	29712	16
Borçka	952	10,8	12792	13
Toplam	**8830**	**100**	**271900**	**31**

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5

3. ÇORUH VİLAYETİNİN OLUŞTURULMASI

Çoruh Vilayeti, müstakil Artvin ve Rize vilayetlerinin 20 Mayıs 1933'te çıkarılan 2917 sayılı kanunla önce lağvedilip daha sonra birleştirilmesiyle oluşturuldu. Artvin Vilayeti'nin lağvedilmesine gerekçe olarak, "Bazı vilayetlerin kaldırılması ve bazı vilayetlerin birleştirilmesi hakkında 1/575 numaralı kanun layihası"nın (yasa tasarısı) esbabı-mucibe mazbatasının 3. Maddesinde belirtilen şu hususlara yer verilmiştir; "Artvin Vilayeti'nin merkezi 2900 nüfuslu ufak bir kasabadır. Sathi Mesahası (yüzölçümü) 5,400 kilometre murabbaı (kare) olan bu vilayetin umumi nüfusu 89630 ve umumi varidatı 443,456 lira masarifi için 497,777 lira olup varidatı mahalli ihtiyaca bile tekabül etmemektedir. Vaziyeti coğrafyası ve mevkii itibariyle atiyen de inkişafa müsait değildir. Gerek varidatının azlığı ve gerekse iktisadiyatının

bir vilayet mertebesinde inkişaf edememesi gibi mühim sebeplerden dolayı bu vilayet halihazır şekliyle bir vilayet evsafını haiz değildir" (Şaşmaz, 2014:106).

1/575 numaralı kanun layihasının esbabı-mucibe mazbatasının 4. Maddesinde ise Rize Vilayeti'nin lağvedilmesinin gerekçesi açıklanmıştır. 4. Maddede gerekçe olarak şu hususlara yer verilmiştir; "Üç kazadan mürekkep küçük bir sahil vilayeti olan Rize, hinterland'a malik değildir. Coğrafi vaziyeti hasebiyle de halihazır şekliyle atiyen inkişafa müsait görülmemektedir. Nüfus ve mesaha itibariyle bugünkü mülhakatıyla bir vilayet evsafını haiz bulunmamaktadır" (Şaşmaz, 2014:106).

Çoruh Vilayeti'nin oluşturulmasına gerekçe olarak, bu iki vilayetin yer aldığı bölgenin coğrafi, idari ve siyasi açıdan önemli olması yanında, sınırda yer alması nedeniyle güçlü bir vilayetin oluşturulmasına olan ihtiyaca da vurgu yapılmıştır. Böylece ayrı ayrı birer vilayet olma kabiliyetinde olmadığı düşünülen Artvin ve Rize vilayetleri birleştirilerek merkezi Rize olmak üzere bir vilayet teşkili ve Artvin Vilayeti merkezinin kaza haline konulması ve vilayet adının bu mıntıkada iktisadi ve hayati ehemmiyeti olan "Çoruh Nehri'ne izafeten "Çoruh" olması ve bu tebeddülat (değişim) sırasında iktisadi münasebeti ve coğrafi vaziyeti itibariyle Erzurum Vilayeti'ne bağlanması icab eden Yusufeli Kazası'nın Artvin Vilayeti'nden fekkedilerek (alınarak) Erzurum Vilayeti'ne ilhakı teklif edilmiştir. Hükümetin teklifi doğrultusunda hazırlanan kanun layihasının konuyla ilgili 2. Maddesi[1], 20 Mayıs 1933 tarihli meclis görüşmesinde kabul edilerek Artvin ve Rize vilayetleri lağvedilerek bu iki vilayetin yerine Çoruh Vilayeti teşkil edilmiştir (Şaşmaz, 2014:106; T.C. Resmî Gazete, 2411, 27 Mayıs 1933).

4. ÇORUH VİLAYETİNİN İDARİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

Çoruh Vilayeti'nin, merkezini Rize oluşturmuştur. Rize, Osmanlı idaresi döneminde Trabzon sancağına bağlı bir kaza merkezi durumunda idi. 1867'de Osmanlı vilayet teşkilatında yapılan değişiklikte Rize, eski durumunu korudu, 1869'da da belediye ile yönetilmeye başlandı. Berlin Antlaşması ile (1878) Batum'un Ruslar'a bırakılması üzerine Lazistan Sancağı'nın merkezi haline geldi. Rize, 1924'te vilayet merkezi oldu (Bostan, 2008:150; Rize İl Yıllığı, 1967: 24-25). Bu vilayet, Rize, Pazar ve Hopa kazalarından meydana geliyordu (Koday ve Erhan, 2013:45).

Çoruh Vilayeti'nin doğu bölümünü oluşturan Artvin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ayastefanos Antlaşması gereğince Rusya'ya bırakılmış (Gencer, 1991:225), 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'yla da geri alınmıştır. Artvin anavatana katıldıktan sonra Artvin, Ardanuç ve Şavşat kazalarıyla birlikte Ardahan Sancağı'na bağlandı (Çapa, 2012:123) 7 Temmuz 1921 tarih ve 133 numaralı kanunla Artvin Sancağı kuruldu. 1924 yılında Türkiye'nin idari teşkilatında yapılan değişiklikle sancaklar vilayet haline dönüştürülürken Artvin şehri yeni kurulan ve aynı adı taşıyan vilayetin merkezi oldu (Tuncel, 1991:421; Gök, 2008:91; Özdemir, 2002:331; Bulut, 2013:62-64).

1933 yılına kadar müstakil vilayet olan Artvin, bu tariten önce, Artvin, Borçka, Şavşat ve Yusufeli kazalarından oluşuyordu. Her iki vilayet lağvedildikten sonra Yusufeli dışındaki diğer kazalar Çoruh Vilayeti'ni meydana getirmiştir.

Çoruh Vilayeti, 6 kaza, 24 nahiye ve 510 köyden oluşmuştu (Tablo 2). Rize, nüfus, yüzölçümü, nahiye ve köy sayısı bakımından vilayetin en büyük kazasıydı. Kazanın merkez kazası dahil olmak üzere 6 kazası ve bu kazalara bağlı 180 köyü bulunuyordu (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:6).

Rize Kazası'nın merkez nahiye dışındaki diğer nahiyeleri Gündoğdu, İkizdere, İyidere, Karadere *(Kalkandere)* ve Mapavri *(Çayeli)* idi (Tablo 2). Gündoğdu Nahiyesi'nin merkezi Hamidiye, İkizdere Nahiye'sinin merkezi Çağırankaya, İyidere Nahiye'sinin merkezi Fethiye, Karadere Nahiye'sinin merkezi Medrese, Mapavri Nahiye'sinin merkezi ise Yenipazar köyleri idi. Nahiyelerin köy sayısı, 12 ile 66 arasında değişmekteydi. En fazla köye sahip nahiye 66 köy ile Rize Nahiyesi, en az köye sahip nahiye ise 12 köy ile İyidere idi. Diğer nahiyelerden Mapavri ve İkizdere 32, Karadere 20, Gündoğdu Nahiyesi ise 18 köye sahipti (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:6).

[1] 2. Madde. "Artvin ve Rize vilayetleri birleştirilerek merkezi Rize olmak üzere Çoruh Vilayeti teşkil edilmiştir. Artvin Vilayeti Merkez Kazası mülhakatını ihtiva eden Artvin Kazası'nın merkezi haline konulmuştur. Yusufeli Kazası bugünkü teşkilatıyla Erzurum Vilayeti'ne bağlanmıştır."

Artvin kazası merkez nahiye ile birlikte 4 nahiye ve 78 köye sahipti (Tablo 2). Kazanın merkez nahiye dışındaki diğer nahiyeleri Ardanuç, Berta ve Sirya idi. Kazanın en fazla nüfusa ve köye sahip nahiyesi Ardanuç olup bu nahiyenin köy sayısı 48'idi. Nahiyenin merkezliğini Adakale yapmaktaydı. Diğer nahiyelerden Artvin Nahiyesi'nin 14, Berta Nahiyesi'nin 6, Sirya Nahiyesi'nin ise 10 köyü bulunuyordu. Berta ve Sirya, nüfus ve köy sayısı en az nahiyelerdi. Berta Nahiye'sinin merkezi Ortaköy, Sirya Nahiyesi'nin merkezi ise Zeytinlik köyü idi (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:7-15).

Borçka Kazası merkez nahiye ile Maçahel, Muradit ve Murgul nahiyelerinden oluşmaktaydı. Maçahel'in merkezi Camili, Muradit'in nahiye merkezi Muratlı, Murgul Nahiyesi'nin merkezi ise Damar köyleriydi (Tablo 2). Kazanın nahiye sayısı fazla ancak köy sayısı azdı. Örneğin Muradit Nahiyesi'nin sadece 3 köyü vardı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:11).

Tablo 2. Çoruh Vilayeti, Kaza, Nahiye ve Köyleri

Kaza	Nahiye	Köy
Rize	Merkez	Adacami, Alipaşa, Ambarlık, Azaklıhoca, Bahettinpaşa, Beştepe, Bıldırcın, Camidağı, Çakmakçılar, Çeşme, Çiftekavak, Çukurlu, Derebaşı, Derepazar, Dumankaya, Elmalı, Eriklilimam, Fuçucular, Gölğeli, Güneşli, Gürcen, Güzel, Hendenoğlu, İslahiye, Kara Su, Karayemiş, Kasarcılar, Kandirli, Kipledağı, Kırklartepe, Kışlak, Kireçhane, Kiremit, Kirezdağı, Kokulukaya, Kömürcüler, Köprülü, Küçük, Küçükçayır, Lazkoz, Maltepe, Muradiye, Müderisler, Ortapazar, Pazar, Pehlivantaşı, Sandıktaş, Sarıyer, Sinekli, Soğukçeşme, Subaşı, Sütlüce, Tarikler, Taşköprü, Teke, Tepebaşı, Tershane, Tuğlalı, Ulucami, Uzun, Uzunkaya, Üçkaya, Yanıktaş, Yemişlik, Zencirliköprü
	Gündoğdu	Hamidiye (N.M.), Akpınar, Armutlu, Balıkçılar, Beşikçiler, Bozukkale, Büyükköy, Daçaniksu, Demirhisar, Gürgenli, Karaağaç, Ketenli, Pekmezli, Söğütlü, Taşlıdere, Taşlık, Taşpınar, Veli
	İkizdere	Çağırankaya, Ayvalı, Ballı, Bayır, Cevizlik, Cimil, Çamlık, Çataltepe, Çiçekli, Çifteköprü, Çömlekçi, Demirkapı, Dere, Diktaş, Eski, Eskice, Gölyayla, Hacışeyh, Ilıca, İşkencere, Kirazlı, Köseli, Meşe, Paşa, Rüzgarlar, Sivrikaya, Şimşirli Tözköy, Tulunpınar, Yağcılar, Yerelma, Yetimhoca
	İyidere	Fethiye, Çanakçeşme, Çiftlik, Fuçutaşı, Kabak, Kalecik, Köşklü, Saray, Taşhan, Yalı, Yapraklı, Yaylacılar
	Karadere	Medrese, Çağlayan, Çayırlı, Dağaltı, Dilsizdağ, Dülgerli, Fındıklı, Geçitli, Hüseyinhoca, İnci, Kayabaşı, Kızıltoprak, Kuruköy, Ormanlı, Selimiye, Taşçılar, Tatlısu, Yokuşlu, Yolbaşı, Yumurtatepe
	Mapavri	Yenipazar, Aşıklar, Beyazsu, Buzlupınar, Büyüktaşhane, Caferpaşa, Çataklıhoca, Çataldere, Çilingir, Çukurluhoca, Eskipazar, Haremtepe, İncesırt, İncesu, Kaptanpaşa, Kesmetaş, Küçüktaşhane, Limanköy, Maden, Musadağı, Ormancık, Sabuncular, Sarısu, Sefalı, Sırt, Şairler, Uzundere, Yaka, Yamaç, Yanıkdağ, Yenice, Yeşiltepe
Artvin	Merkez	Ahlat, Bakır, Başağıl, Erenler, Fıstıklı, Ormanlı, Salkımlı, Seitler, Sümbüllü, Taşlıca, Tütüncüler, Varlık, Vezir, Zorlu
	Ardanuç	Adakale, Akarsu, Anaçlı, Aşağıırmak, Aşıklar, Aydın, Ballıca, Ballı, Beratlı, Bereket, Boyalı, Bulanık, Cevizli, Çakıllar, Çıralar, Ekşinar, Ferhatlı, Geçitli, Güleş, Gümüşhane, Gökçe, Hamurlu, Harmanlı, Hisarlı, İncili, Kapu, Karlı, Kaşıkçı, Kızılcık, Konaklı, Kutlu, Meşe, Müezzinler, Naldöken, Ovacık, Örtülü, Peynirli, Sakarya, Suğanlı, Tepedüzü, Torbalı, Tosunlu, Tütünlü, Yaylacık, Yolağzı, Yolüstü, Yukarıırmak, Zekeriya
	Berta	Orta, Bağcılar, Güzel, Hamamlı, Pırnallı, Sakalar
	Sirya	Seytinlik, Aşağımaden, Binat, Derim, Hizarlı, Kalburlu, Melo, Okumuşlar, Oruçlu, Yukarımaden
Borçka	Merkez	Adagül, Alaca, Anbarlı, Aralık, Balcı, Demirciler, Düzköy, İbrikli, Kaynarca, Sülüklü, Yeniyol

	Maçahel	Camili, Düşenli, Efeler, Kayalar, Marar, Uğur
	Muradit	Muratlı, Çavuşlu, Karşıköy
	Murgul	Damar, Başköy, Erenköy, Kurt, Özmal, Petek
Hopa	Merkez	Abıslah, Ardala, Başköy, Bucak, Buçe, Çavuşlu, Hendek, Hikoba, İskaristi, Kise, Peronit, Zalona, Zurpici
	Arhavi	Musazade, Bahta, Ciğeryazan, Çernuvat, Çukalvat, Gidreve, Haçılar, Kabisiriülya, Kabisirisüfla, Kamparona, Koptane, Kordelit, Kutuniülya, Kutunisüfla, Lome, Napşit, Nobegleni, Orcubaşköy, Ortaköy, Otalaha, Papilat, Pilarket, Potucurülya, Potucursüfla, Rifatlı, Sidere, Suhulet, Üçırmak, Yakovit, Yemişlik
	Kemalpaşa	Kemalpaşa, Beglevan, Çamurlu, Dereiçiselimiye, Kara Osman Oğlu, Köprici, Liman, Osmaniye, Sarp, Adna, Üçkardeş
	Viçe	Gavra, Abuhemşih, Abüsüfla, Abüülya, Campet, Çürçüve, Derbent, Hara, Mashora, Paçva, Pishalaülya, Pishalasüfla, Sumle, Tatlısu, Yaylacılar, Yeniköy, Zugoülya, Zugusüfla
Pazar	Merkez	Açaba, Apso, Aranaş, Avramit, Başköy, Boğina, Buleviülya, Cabat, Cacivat, Cigetore, Çingit, Dadıvat, Haçabit, Hako, Hamidiye, Hançkum, Hoşneşin, Hotrı, Hudisa, Hunar, İlstaras, Kemer, Kıtat, Kostanivat, Kukalat, Kuzika, Lango, Mamakivat, Meleskür, Melmanat, Melyat, Mogodina, Nohlapsu, Papilat, Sapo, Sukita, Sulet, Surmanat, Takvat, Tordivat, Venek, Zanat, Zelek
	Ardeşen	Ardeşen, Abişho, Ağvan, Bakoz, Cibistas, Dutha, Gere, Gere Ortaköy, Guvat, Kömilo, Kuvançarı, Makaliskirit, Mudafi, Oce, Okodule, Pilarkivat, Salinköy, Sano, Sıfat, Siyat, Şangül, Timisivat, Tolikçet, Yanivat, Zeğmisufla, Zeğmiülya
	Hemşin	Hemşin Başköy, Badara, Bodolli, Canotdobira, Çat, Çinçiva, Elevit, Gomno, Hemşin Aşağıköy, Hemşin Ortaköy, Holva, Kaleibala, Kısmanma Livar, Kolona, Kuşiva, Livik Çakisli, Makrovis, Meydan, Mikronkavak, Mollaveyis, Nefsizüga, Sagırlı, Sanavol, Sirt, Tepan, Tezina, Varaş, Viceisüfla, Viceiülya, Zuga Ortaköy
Şavşat	Şavşat	Armutlu, Arpalı, Çamlıca, Çavdarlı, Çayağzı, Çiftlik, Düzenli, Elmalı, Kanlı, Karaağaç, Kayabaşı, Kireçli, Kocabey, Kurudere, Küplüce, Savaş, Söğütlü, Susuz, Tepeköy, Üzümlü, Yamaşlı, Yavuz, Ziyaret
	İmerhav	Dutlu, Balıklı, Çağlıyan, Çukur, Demirci, Erikli, Eskikale, Maden, Meydancık, Mısırlı, Oba, Taşköprü, Tepebaşı, Yağlı, Yanıklı
	Merya	Veliköy, Aşağıkoyunlu, Atalar, Cevizli, Ciritdüzü, Çoraklı, Ilıca, Karaköy, Kayadibi, Kirezli, Köprülü, Meşeli, Pınarlı, Salcı, Yaşar, Yoncalı, Yukarıkoyunlu

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:7-15

Hopa kazası, merkez, Arhavi, Kemalpaşa ve Viçe olmak üzere 4 nahiye ve 72 köyden oluşmuştu (Tablo 2). Kazadaki yerleşmelerle ilgili dikkat çekici husus, köy adlarının çoğunlukla yabancı adlardan oluşmasıydı. Benzer durum Pazar kazası'nda da söz konusuydu. Kazanın merkez, Ardeşen ve Hemşin nahiyelerinde köy adlarının çoğunluğu Türkçe değildi (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:11-14).

99 köyü bulunan Pazar, vilayetin büyük kazalarından birisiydi. Vilayetin bir diğer kazası olan Şavşat, merkez, İmerhav ve Merya nahiyelerinden oluşmuştu. İmerhav'ın nahiye merkezi Dutlu, Merya Nahiyesi'nin merkezi ise Veliköy idi. Kazanın toplam köy sayısı 55'ti. Şavşat Kazası köy adlarının tamamına yakını Türkçe adlardan oluşuyordu (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:13-15). Çoruh Vilayeti'nde 1935 yılında belediye teşkilatı olan yerleşme sayısı 6 olup, bu yerleşmeler, kaza merkezleri durumundaki Rize, Artvin, Borçka, Hopa, Pazar ve Şavşat ile nahiye merkezi olan Mapavri idi (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:7-15).

5. ÇORUH VİLAYETİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ

Nüfus sayımları, insanlık tarihi kadar eski bir uygulamadır. Bir coğrafyada yaşayan insanların sayısını tespit etmek, her zaman idareciler için faydalı bilgiler vermiştir. Modern devlet kavramının ortaya çıkması ile nüfus sayımlarına yüklenen misyon, farklılaşmaya başlamış, elde edilen bilgilerden hareketle

devletler siyasi ve ekonomik politikalar geliştirmişlerdir. Türkiye'de de benzer amaçlarla uygulanmaya başlanan nüfus sayımları, cumhuriyet döneminde muhtevası farklılaşarak düzenli olarak yapılmıştır. 20 Teşrinievvel 1935'de yapılan sayım, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci nüfus sayımıdır. Bu sayımla, dış dünyaya Türkiye'nin genç ve bol bir nüfusunun olduğu izlenimi vermenin yanı sıra elde edilecek bilgiler ile ekonomik kalkınmaya destek olacak insan potansiyeli de belirlenmek istenmiştir (Tuğluoğlu, 2012:55).

1935 yılında yapılmış genel nüfus sayımına göre Çoruh Vilayet nüfusu, 271 900 kişiydi. Yönetim merkezi kıyıda olan kazalar, daha fazla nüfusa sahipti. Bu kazalardan Rize 111 084 kişi ve %40,9 oranla birinci sırada yer alırken Rize'yi 48 457 kişi ve %17,8 oranla Pazar, 35 818 kişi ve %13,2 oranla da Hopa kazası izliyordu. İç kesimde en fazla nüfusa sahip kaza, 34037 kişi ve %12,5 oranla Şavşat'tı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5). Şavşat nüfusunun geçmişte vilayet merkezi olan Artvin'den daha fazla olması, köy sayısının fazla olmasından kaynaklanıyordu (Tablo 3).

Çoruh Vilayeti'nde nüfusun en az olduğu kaza, 12793 kişi sayısı ve %4,7 oranla Borçka idi. Bu durumun nedeni, kazanın köy sayısının az olmasıydı. Kazada merkez nahiye ile birlikte diğer tüm nahiyelerin toplam köy sayısı 26 idi. Maçahel'in 6, Murgul'un 6, Muradit'in ise sadece 3 köyü vardı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:11).

Artvin, toplam nüfusu az olan kazalardan birisiydi. Kazanın toplam nüfusu 29712 kişi olup, vilayet nüfusunun sadece %10,9'unu teşkil ediyordu. Bu durumun nedeni, Artvin Kazası nahiyelerine bağlı köy sayılarının az olmasıydı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5-15).

Tablo 3. Çoruh Vilayeti Kazalarının Kentsel, Kırsal ve Toplam Nüfusları

S No.	Kazalar	Kentsel Nüfus	%	Kırsal Nüfus	%	Toplam Nüfus	%
1	Rize	14717	13,2	96367	86,8	111084	40,9
2	Pazar	1849	3,8	46608	96,2	48457	17,8
3	Hopa	2884	8,1	32934	91,9	35818	13,2
4	Şavşat	669	2,0	33368	98,0	34037	12,5
5	Artvin	3512	11,8	26200	88,2	29712	10,9
6	Borçka	614	4,8	12178	95,2	12792	4,7
Toplam		24245	8,9	247655	91,1	271900	100

Kaynak: Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5.

Kırsal ağırlıklı nüfus yapısına sahip olan vilayette nüfusun %8,9'u (24245 kişi) kentlerde yaşıyordu. Kazaların kentsel nüfus oranı %2,0 ile %13,2 arasında değişiyordu (Tablo 4). En fazla kent nüfusuna sahip kazalar eski ve yeni vilayet merkezleri olan Artvin ve Rize kentleri idi (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5).

Rize'de kentsel nüfus oranı %13,2, Artvin'de ise %11,8 idi. Kentsel nüfusun en az olduğu kazalar ise %2 oranla Şavşat, %3,8 ile de Pazar'dı. 1935 genel nüfus sayımında Çoruh Vilayeti'nde kentsel nüfus, sadece kaza merkezlerini oluşturan yerleşmelerde toplanmıştı. Bu yerleşmelerin ortak özelliklerinden birisi belediye teşkilatına sahip olmalarıydı.

Çoruh Vilayeti'nde nüfusun %91,1'i (247655 kişi) nahiye ve köylerde yaşıyordu. Bununla beraber bu oran, Hopa'da %91,9, Borçka'da %95,2, Pazar'da %96,2, Şavşat'ta ise %98'i buluyordu (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5-6).

Çoruh Vilayeti'nde nüfusun nahiyelere dağılımına baktığımızda Vilayet nüfusunun %38,9'unun Rize, %18,8'inin Pazar, %13,5'inin Şavşat, %13,4'ünün Hopa, %10,6'sının Artvin ve %4,9'unun ise Borçka kazalarındaki nahiyelerde toplandığı görülür. Nüfus nahiyelerde de eşitsiz dağılmıştı. Bu oran %14,2 (Rize Nahiye'si) ile %0,8 (Berta ve Maçahel nahiyeleri) arasında değişmekteydi (Tablo 4). En fazla nüfusa sahip nahiyeler, Rize Kazası'nda Rize Nahiyesi, Artvin Kazası'nda Ardanuç Nahiyesi, Borçka Kazası'nda Borçka Nahiyesi, Hopa Kazası'nda Arhavi ve Viçe nahiyeleri, Pazar Kazası'nda Pazar ve Ardeşen Nahiyeleri, Şavşat Kazası'nda ise Şavşat ile Merya Nahiyeleri idi. Belirtilen nahiyelerde nüfusun fazla olması, bunların köy sayılarının fazla olmasından kaynaklanmaktaydı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:6-15)

Tablo 4. Çoruh Vilayeti'nde Nahiye Nüfusları, Köy Sayıları ve Ortalama Köy Nüfusları.

Nahiyeler	Nüfus	%	Köy Sayısı	Ortalama Köy Nüfusu
Rize	35076	14,2	66	531
Gündoğdu	13165	5,3	18	731
İkizdere	13668	5,5	32	427
İyidere	5885	2,4	12	490
Karadere	10136	4,1	20	507
Mapavri	18437	7,4	32	576
Artvin	4265	1,7	14	305
Ardanuç	14562	5,9	48	303
Berta	2031	0,8	6	339
Sirya	5342	2,2	10	534
Borçka	5356	2,2	11	487
Maçahel	2034	0,8	6	339
Muradit	2292	0,9	3	764
Murgul	2496	1,0	6	416
Hopa	6385	2,6	13	491
Arhavi	11788	4,8	30	393
Kemalpaşa	4389	1,8	11	389
Viçe	10372	4,2	18	576
Pazar	19515	7,9	43	454
Ardeşen	16445	6,6	26	633
Hemşin	10648	4,3	30	355
Şavşat	11566	4,7	23	503
İmerhav	9322	3,8	15	621
Merya	12480	5,0	17	734
Genel Toplam	247 655	100	510	486

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5-6.

Çoruh Vilayeti'nde nüfus, daha çok kadınlardan oluşuyordu. 271 900'ı bulan vilayet nüfusunun 150 967'si (%55,5) kadın, 120933'ü (%44,5) ise erkekti. Kadın nüfus, nahiye ve köylerde fazlaydı. Nitekim nahiye ve köylerde kadın nüfus oranı %56, erkek nüfus oranı ise %44 idi. Şehir nüfusu içerisinde erkek ve kadın nüfusun sayı ve oranı birbirine yakındı. Bununla beraber kazalara göre bu oranlar değişiyordu. Rize ve Pazar kazalarında kentsel nüfus içerisinde kadın nüfus oranı fazla iken, Artvin, Borçka, Hopa ve Şavşat kazalarında erkek nüfus fazlaydı. Hatta Borçka kazasında kentsel nüfusun %72,3'ünü erkekler oluşturuyordu (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:6-15). Ülkemizin SSCB ile sınırını oluşturan bu kazalarda erkek nüfusun fazla olması iç göçler ve askeri varlığımızla ilgili bir durumdu.

Nahiye ve köylerde toplam nüfusta kadın nüfus sayısı ve oranı, kentlerden daha fazlaydı (Tablo 5). Örneğin, Rize, Hopa, Pazar ve Şavşat kazalarında kadın nüfusun nahiye ve köy toplam nüfusu içerisindeki payı yer yer %60'a yaklaşıyordu (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:6-15). Bu durum özellikle erkek nüfusun mevsimlik iç göçlere katılmasıyla ilgiliydi (Başaran, 2020:492).

Tablo 5. Çoruh Vilayeti'nde Kentsel ve Kırsal Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı.

Kazalar	Şehir Nüfusu						Nahiye ve Köy Nüfusu					
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	%	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	%
Rize	6780	46,1	7937	53,9	14717	100	38872	40,3	57495	59,7	96367	100
Artvin	2 090	59,5	1 422	40,5	3 512	100	13320	50,8	12880	49,2	26200	100
Borçka	444	72,3	170	27,7	614	100	6237	51,2	5941	48,8	12178	100
Hopa	1 503	52,1	1 381	47,9	2 884	100	15162	46,0	17772	54,0	32934	100
Pazar	915	49,5	934	50,5	1 849	100	18892	40,5	27716	59,5	46608	100
Şavşat	355	53,1	314	46,9	669	100	16363	49,0	17005	51,0	33368	100
Toplam	12 087	49,9	12 158	50,1	24 245	100	108846	44,0	138809	56,0	247655	100

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5.

Nüfusun cinsiyete göre dağılımı nahiyelerde de benzer özellikler gösteriyordu. Artvin, Ardanuç, Berta, Borçka, Muradit ve Murgul nahiyelerinde erkek, Rize, Gündoğdu, Mapavri, Sirya, Maçahel, Hopa, Arhavi, Viçe, Pazar, Ardeşen, Hemşin, Şavşat, İmerhav ve Merya nahiyelerinde ise kadın nüfus fazlaydı (Tablo 6). Kadın nüfus oranı, Rize, İkizdere, Karadere, Mapavri ve Pazar nahiyelerinde %60'a yaklaşmakta hatta İyidere, Gündoğdu ve Hemşin nahiyelerinde bu oranı bulmakta ve geçmekteydi. Nahiyeleri oluşturan 510 köyün 8'inde erkek, 424'ünde ise kadın nüfus fazlaydı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:6-15). Kadın nüfusun bu nahiye ve köylerde fazla olmasının nedeni, erkek nüfusun kentlere göç etmesi ve savaşlarda yaşanan asker kayıplarıydı.

Çoruh Vilayeti'nde nüfusun aritmetik yoğunluğu, ortalama 31 kişi/Km^2 olup bu değer kazalara göre 13 kişi/Km^2 ile 60 kişi/Km^2 arasında değişiyordu (Tablo 1). En fazla nüfus yoğunuluğuna sahip kaza, aynı zamanda en fazla nüfusa sahip Rize Kazası idi. Burada nüfus yoğunluğu 60 kişi/Km^2'yi buluyordu. En az nüfus yoğunluğuna sahip kaza ise, vilayetin en az nüfuslu kazası olan Borçka idi (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:5).

Çoruh Vilayeti'nde 0-14 yaş grubundaki çocuk nüfus, toplam nüfusun %43,9'unu, 15-64 grubunu oluşturan çalışma çağındaki nüfus ise toplam nüfusun %51,2 sini oluşturmaktaydı. 65 yaş üstü gurubu oluşturan yaşlı nüfus ise toplam nüfusun sadece %4,7'sini teşkil ediyordu. Böylece bağımlı nüfusu oluşturan 0-14 ve 65 yaş üstü nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı %55,9'ı buluyordu. Bu yaş guruplarından 0-14 yaş grubunda erkek, 15-64 arası orta yaş grubunda ise kadın nüfus fazlaydı. 65 yaş üstü grupta ise kadın nüfus ağırlıktaydı (Tablo 7). Erkek nüfus ise, 0-24 arası tüm yaş guruplarında daha fazlaydı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:71) Bu durum, doğumlarda erkek nüfusun fazla olmasından kaynaklanmıştı. Zamanla nüfusun cinsiyet yapısı dengelenmiş, göçler, savaşlar, ölümler, askere alımlar vs. nedenlerle 25-29 yaş grubundan itibaren erkek nüfus azalmıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı döneminde askerlik çağında olan 15-64 yaş aralığındaki nüfus en az oran teşkil etmiştir. 65 yaş üstü nüfusta kadınların fazla olması ortalama yaşam süresinin kadınlarda daha fazla olmasından kaynaklanmıştır.

Tablo 6. Çoruh Vilayeti'nde Nahiyelerde Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Nahiyeler	Nüfus			
	Erkek	%	Kadın	%
Rize	14208	40,5	20868	59,5
Gündoğdu	5110	38,8	8055	61,2
İkizdere	5543	40,6	8125	59,4
İyidere	2353	40,0	3532	60,0
Karadere	4087	40,3	6049	59,7
Mapavri	7571	41,1	10866	58,1
Artvin	2183	51,2	2082	48,8
Ardanuç	7552	51,9	7010	48,1
Berta	1033	50,9	998	49,1
Sirya	2552	47,8	2790	52,2
Borçka	2789	52,1	2567	47,9
Maçahel	1015	49,9	1019	50,1
Muradit	1153	50,3	1139	49,7
Murgul	1280	51,3	1216	48,7
Hopa	2941	46,1	3444	53,9
Arhavi	5218	44,3	6570	55,7
Kemalpaşa	2234	50,9	2155	49,1
Viçe	4769	46,0	5603	54,0
Pazar	7923	40,6	11592	59,4
Ardeşen	7036	42,8	9409	57,2
Hemşin	3933	36,9	6715	63,1
Şavşat	5660	48,9	5906	51,1

İmerhav	4656	49,9	4666	50,1
Merya	6047	48,5	6433	51,5
Toplam	108 846	44,0	138 809	56,0

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:6.

1935 yılında yapılan nüfus sayımında nüfusun medeni durumu da tespit edilmiştir. Bu uygulamadaki amaç nüfusun sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymaktır. Çoruh Vilayeti'nde nüfusun medeni durumu incelendiğinde özellikle dul tabiriyle ifade edilen eşi vefat etmiş ya da boşanmış nüfusun toplam nüfus içerisindeki payının %9,1 olduğu görülür (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:75). Bu oranın erkeklerde %1,5, kadınlarda ise %15,1 seviyesinde olması savaş yıllarındaki erkek nüfusta yaşanan kaybın fazla olduğunu gösterir.

Tablo 7. Çoruh Vilayeti'nde Nüfusun Yaş Guruplarına Göre Dağılımı

Yaş Grupları	Nüfus				Toplam Nüfusa Oranı
	Erkek	%	Kadın	%	
0-4	25628	21,2	23565	15,6	18,1
5-9	21280	17,6	20397	13,5	15,3
10-14	14681	12,1	13807	9,2	10,5
Ara Toplam	61589	50,9	57769	38,8	43,9
15-19	9706	8,0	9976	6,6	7,2
20-24	9741	8,1	11912	7,9	8,0
25-29	7198	6,0	13185	8,7	7,5
30-34	6464	5,4	10646	7,1	6,3
35-39	5439	4,5	8362	5,5	5,1
40-44	4256	3,5	8672	5,8	4,8
45-49	3090	2,5	5741	3,8	3,2
50-54	2953	2,5	7591	5,0	3,9
55-59	2230	1,9	3334	2,2	2,0
60-64	2769	2,3	5977	4,0	3,2
Ara Toplam	53 846	44,7	85396	56,6	51,2
65-69	1701	1,4	2029	1,3	1,4
70-74	1686	1,4	2767	1,8	1,6
75-79	754	0,6	757	0,5	0,6
80-84	647	0,5	1149	0,8	0,7
85-89	189	0,1	231	0,2	0,1
90-94	172	0,1	344	0,2	0,2
95+	128	0,1	188	0,1	0,1
Ara Toplam	5277	4,2	7465	4,9	4,7
Yaşı Meçhul	221	0,2	247	0,2	0,2
Toplam	120 933	100.0	150967	100.0	100

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:71.

Çoruh Vilayeti'nde nüfusun okuma-yazma oranının oldukça düşüktü. Okuma yazma bilen nüfus oranı toplamda binde 120,6 olup bu da nüfusun %12'sine karşılık gelmekteydi (Tablo 8). Vilayette nüfusun %88'i okuma yazma bilmiyordu. Okuma yazma oranı erkeklerde kadınlardan daha fazlaydı. Nitekim erkeklerde okuma yazma bilen nüfus binde 228, yani %22,8 iken kadınlarda ise binde 34,7 yani yaklaşık %3,5'düzeyindeydi.

Tablo 8. Çoruh Vilayeti'nde Nüfusun Okuma Yazma Durumu

Okuma Yazma Durumu	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Okuma Yazma Bilen	27568	5234	32802	228,0	34,7	120,6
Okuma Bilen	520	186	706	4,3	1,2	2,6
Okuma Yazma Bilmeyen	92845	145547	238392	767,7	964,1	876,8
Toplam	120933	150967	271900	1000.0	1000,0	1000,0

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:76.

Vilayette nüfusun az bir kısmı sadece okuma bilmekteydi. Sadece okuma bilen nüfusun oranı ise toplamda binde 2,6'ydı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:76). Okuma yazma seviyesinin düşük olmasında, uzun süren savaş ve işgal dönemlerinde nüfusun öğretim faaliyetlerinden uzak kalması, okul ve öğretmen sayısının az olması, kız öğrencilerin okutulmak istenmemesi, eğitim ve öğretimde uygulanan yeni uygulamaların getirdiği sorunlar etkili olmuştu.

Çoruh vilayetinde nüfusun ana dil yapısı farklılık arzetmekteydi. Ana dili Türkçe olan nüfus, binde 738,4, Ermenice olan nüfus binde 7,5, Gürcüce olan nüfus binde 56,4, Lazca olan nüfus ise binde 197,3'tü. Böylece nüfusun %74'ünün (200 759 kişi) anadili Türkçe, %19,8'inin (53 646 kişi) Lazca, %0,8'inin de (2031 kişi) Ermenice'ydi (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:76).

Çoruh Vilayeti'nde çalışma çağındaki nüfus, toplam nüfusun %51,2'sini (139 242 kişi) oluşturmaktaydı. Tarım sektöründe çalışan nüfus çoğunluktaydı. Şöyleki 139 242 kişiden oluşan 15-64 yaş arasındaki çalışma çağındaki nüfusun 136 542'si yani %98,1'i tarım sektöründe çalışmaktaydı. Bu oran çalışma çağındaki erkek nüfusta %96,3, çalışma çağındaki kadın nüfusta ise %99,2'iyi buluyordu. Vilayette nüfusun %45,1'i mesleksiz, mesleği meçhul veya gayri muayyen işlerde çalışanlardan oluşuyordu (Tablo 9).

Tablo 9. Çoruh Vilayeti'nde Çalışan Nüfusun Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı.

Meslekler	Erkek	Kadın	Toplam	%
Toprak mahsulleri	51 854	84688	136542	50,2
Sanayi ve küçük sanatlar	5107	1196	6303	2,3
Ticaret	1622	54	1676	0,6
Nakliye ve Muvasala (Ulaşım)	2138	34	2172	0,8
Umumî idare ve hizmetler, serbest meslekler	2275	81	2356	0,9
Ev itkisadiyatı, şahsî hizmetler	127	150	277	0,1
Mesleskiz, mesleği meçhul veya gayri muayyen	57810	64764	122574	45,1
Toplam	69079	150967	271900	100

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:78

Vilayette çalışan nüfus, sadece çalışma çağındaki 15-64 arası yaş grubu değil, nüfusun %54,9'uydu (149 326 kişi). Geriye kalan nüfus (12784 kişi) ise diğer sektörlerde çalışmaktaydı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:78). Vilayette çalışılan tarım dışındaki diğer sektörler; Sanayi ve küçük sanatlar (Maden ocakları, memlehalar (tuzlalar), taşocakları, taş ve toprak sanayi, inşaat, bina ve mobilya sanayi, ağaç işleme sanayi, demir sanayi, makine, cihaz ve alet imalâtı sanayi, kimya sanayi, dokuma sanayi, kâğıt ve tabi sanayi, deri, kösele, kauçuk, seloit, kemik, boynuz, kehribar eşya sanayi, gıda, içki ve tütün sanayi, elbise sanayi, elektrik, gaz ve su istihsal ve tevzi (üretim ve dağıtım), sanayi müesseseleri fen ve idare memurları, ihtisası gayri muayyen sanayi amelesi, muhtelif ve muhtelif sair sanayi) sektörü olup bu sektörde çalışan nüfus sayısı 6 303 kişiyi buluyordu. Ticaret sektöründe çalışan kişi sayısı 1676, ulaşım sektöründe (nakliye ve muvasala) çalışan kişi sayısı 2172, umumî idare ve hizmetler sektöründe çalışan kişi sayısı 2356, ev iktisadiyatı ve şahsî hizmetler'de çalışan kişi sayısı ise 277 idi. Ev iktisadiyatı, Dokuma ve elbise sanayisi dışında çalışanların tamamına yakını kadın, diğer sektörlerde çalışan nüfusun tamamına yakını ise erkek nüfustan oluşmaktaydı (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:76).

6. ÇORUH VİLAYETİNİN BÖLÜNMESİ

Çoruh Vilayeti'nin oluşturulması, Rize halkını oldukça memnun etmiş ancak bu yeni idari yapılanma fazla uzun sürmemiştir. Artvin'in özellikle de Borçka ve Şavşat'ın, Rize'ye uzak olması, bölge insanının resmi işlemler için ciddi zorluklarla karşılaşmasına neden olmuştur. Ayrıca, Artvin'de ticari ve sosyal hayat sönmeye, halk iyice fakirleşmeye başlamıştır (Başaran, 2018:54).

1936 yılında Çoruh Vilayeti için hazırlanmış umumi teftiş raporunda, Artvin'in içine düştüğü olumsuz durum şu cümlelerle ifade edilmiştir. "Vilayet teşkilatı mevcut olduğu zamanda dahi geniş bir faaliyet sahası haline getirilememiş olan bu yerlerin, Rize'ye bağlandıktan sonra umumi hayatı, günden güne, aydan aya ve seneden seneye ilerleyen ve ağırlaşan ve kelimenin bütün varlığıyla büyük bir durgunluk ve gerilemeye başlamış, bu hal iki buçuk yıl devam etmiş, halk işleri durmuş, bu devirde bu illere gelen vaziyeti, arıyan hemen hemen yok denecek bir hale girmiş. Böylece muhtelif sebepler de inzimam ederek (eklenerek) halk fakir düşmüş, hele yolsuzluk (ulaşım) gibi en çetin zorluklarla karşılaşan halk tabakasında adeta bir ye's (ümitsizlik) ve ızdırap baş göstermiş (BCA, 30-10-65-434-4, 20 Temmuz 1936).

Vilayetlerin birleştirilmesinden beklenen faydanın aksine sıkıntı meydana gelmesi ve Artvin yöresi halkının da yoğun talepleri neticesinde Çoruh Vilayeti'nin idari yapısı yeniden düzenlenmiştir (Başaran, 2018:54).

İcra Vekilleri Heyeti Başvekil İsmet İnönü başkanlığında hazırlanan bölünme ile lgili 1/342 numaralı yasa tasarısının gerekçesinde şu ifadelere yer verilmiştir. "Ülkemizin doğu bölgesinde yerin genişliğine göre nüfusun azlığı yüzünden mülki kurullarda ve idare taksimatında arasıra azaltmalar olmuş ve birçok yerlerde de öteden beri teşkilata lüzum görülmemiş ise de doğu illerimizdeki güvenlik, sosyal ve kültür işlerinin tanzimi ve halk ile hükümet arasındaki bağlılığın pekleştirilmesi göz önüne alınarak, idare teşkilatımızın çoklaştırılmasına lüzum görülmüştür. Artvin (Çoruh Vilayeti) evvelce bir vilayet halinde idare edilirken 27.05.1933 tarih ve 2197 sayılı kanunla kaldırılarak Çoruh Vilayeti'ne bağlanmıştı. Halbuki Artvin'e evvelce bağlı olan kazalar yeni merkezleri olan Rize'ye çok uzak kaldığı gibi aralarında yüksek dağların bulunması, tabii irtibatın kesilmesine sebep olduğu anlaşıldığından ve sonuç olarak idari, inzibati iktisadi düşüncelerle Artvin'in yeniden vilayet haline konulması faydalı görüldüğünden, Artvin merkez, Borçka, Şavşat, Hopa ve Yusufeli kazalarını ihtiva etmek üzere yeniden kurulan Artvin Vilayeti'ne Çoruh Vilayeti adı konulmuş ve bugünkü Rize ve Pazar kazalarından ibaret kalan Çoruh Vilayeti'ne de eskisi gibi Rize Vilayeti adı verilmiştir" (Şaşmaz, 2014:110-111; T.C. Resmi Gazete, 6635, 18 Haziran 1947; Koday, 2014:95).

Mevcut bu yasa tasarısı, mazbataların hazırlanmasından sonra 25 Aralık 1935 tarihli oturumda gündeme alınmış, yürütülen görüşmelerden sonra 2885 sayılı kanunla kabul edilmiştir (Şaşmaz, 2014:110-111). "Yeniden dokuz kaza ve beş vilâyet teşkiline ve bunlarla otuz iki nahiyeye aid kadrolar hakkında kanun" adını alan 2885 sayılı kanun ve kararlar 04.01.1936 tarih ve 3197 sayılı resmî gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (T.C. Resmî Gazete, 3197, 4 Ocak 1936).

Artvin (Çoruh), tekrardan müstakil vilayet olduktan sonra merkez kaza (Artvin) dahil 5 kaza, 12 nahiye (merkez nahiyeler hariç) ve 291 köyden oluşmuştur (BCA, 30-10- 65-434-4, 20 Temmuz 1936), (Tablo 10).

Tablo 10. Çoruh Vilayeti Çoruh Vilayeti, Kaza, Nahiye ve Köyleri (1936).

Kaza	Nahiye	Köy Sayısı
Artvin	Ardanuç, Berta, Sirya	79
Hopa	Arhavi, Kemalpaşa, Viçe	74
Borçka	Maçahel, Muradit, Murgul	27
Şavşat	Meydancık, Merya	54
Yusufeli	Erkinis	57

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1941, s.165-166.

Artvin Kazası'nın nahiyeleri, Ardanuç, Berta ve Sirya, Hopa Kazası'nın nahiyeleri, Arhavi, Kemalpaşa ve Viçe, Borçka Kazası'nın nahiyeleri, Maçahel, Muradit ve Murgul, Şavşat Kazası'nın nahiyeleri,

Meydancık ve Merya, Yusufeli Kazası'nın nahiyesi ise Erkinis'ti. (BCA, 30-10- 65-434-4, 20 Temmuz 1936; Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1941: 165-166).

1945 yılında Ardanuç Nahiyesi, Artvin'den, 1947 yılında ise Fındıklı Nahiyesi, Hopa Kazası'ndan ayrılarak kaza yapılmış, böylece Çoruh Vilayeti'nin kaza sayısı 6 olmuştur. Fındıklı Kazası, 1953 yılında daha yakın olduğu için Rize Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1954 yılında Hopa Kazası'na bağlı Arhavi Nahiyesi Kaza haline getirilmiş böylece Çoruh Vilayeti'nin kaza sayısı tekrar 6'ya çıkmıştır. 17 Şubat 1956 tarihinde çıkan 6668 sayılı kanunla Çoruh adı, vilayetin merkez kazası olan Artvin adıyla değiştirilmiş ve vilayet bu tarihten sonra "Artvin" adını almıştır (T.C Resmî Gazete, 9243, 25 Şubat 1956).

7. SONUÇ

Çoruh Vilayeti Kurtuluş Savaşı döneminde vilayet yapılan Artvin ve Rize vilayetlerinin 1933 lağvedilerek birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir vilayettir. Artvin, vilayet yapılırken vilayet yapılmasının en önemli gerekçesi, S.S.C.B sınırında yer alması ve bu nedenle ilgili sınırın daha iyi korunması için bir vilayet teşkilatına ihtiyaç duyulması şeklinde sunulmuştur. İşgal tehlikesinin ortadan kalkması, yeni kurulan ve bu nedenle her alanda kalkınma hamleleri yapan genç Türkiye Cumhuriyeti'nde ekonomik kaygılar ön plana çıkmış ve idari yapılanmada değişikliklere gidilmiştir. Bu kapsamda Vilayet olmaktan çıkarılan ve kazaya dönüştürülen Artvin'de yönetsel açıdan sorunlar çıkmıştır. Günümüzde yapılacak olan idari değişiklikler geçmişteki bu örnekler göz önüne alınarak yapılmalı, idari değişiklliklerin yaratacağı maddi ve manevi olumsuz tesirlerden külfetlerin önüne geçilmelidir.

Çoruh Vilayeti'nin dağlık yapısı, yerleşmelerin dağılmasına yol açmış 6 kaza, 24 nahiye ve 510 köyün tek bir merkezden yönetimesini zorlaştırmıştır. Bu zorluk mesafenin uzak ve arazinin dağlık olması nedeniyle daha da artmış ve dayanılmaz boyuta ulaşmıştır. İdari yapılar belirlenirken sadece yerleşmelerin ekonomik yapıları değil ulaşım ve arazi koşulları da dikkate alınmalı gerekirse yönetimi kolaylaştıracak, küçük idari birimler de oluşturulabilmelidir.

Çoruh Vilayeti'inin uzun süren savaşlar, 40 yıl süren Rus ve daha sonra gerçekleşen İngiliz ve Gürcü işgalleri nedeniyle nüfus yapısı önemli ölçüde değişmiştir. Vilayette erkek nüfusun şehirlerde ve köylerde kadın nüfustan sayıca az olması savaşlarda yaşanan ölümlerden kaynaklanmıştır. Çoruh Vilayeti'nde çoğu bir veya iki kolu ya da ayağı çolak olan erkek nüfusun varlığı bu savaşların tesirleri olarak görülmektedir. İşgaller sahada nüfusun eğitim ve öğretim durumunu da olumsuz yönde etkilemiştir.

Çoruh Vilayeti'nde çalışma çağındaki 15-64 yaş arasındaki nüfusun aksine iş yapmaya gücü yeten herkes çalışmaktaydı. Hâkim ekonomik faaliyetin tarım olması, çalışma çağı dışındaki nüfusun daha çok ailevi işlerde çalıştığını göstermektedir. Vilayette, kadın nüfusun dokuma sektörü dışında iş hayatında olmadığı görülmektedir. Kadın nüfus ev işlerinde ve aileye ait tarım alanlarında çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

Başaran, S. (2018). "Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi". *Türk İdare Dergisi, 1*(486), 49-76.

Başaran, S. (2020). "Cumhuriyet Dönemi Rize Nüfusu", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 30 (1), 485-503.

Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü (BİGD), Genel Nüfus Sayımı Çoruh Vilayeti 20 İlkteşrin 1935, Cilt, 15, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1937.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGD), 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı (Vilâyetler, kazalar. Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey ölçü), Ankara Basımevi, Ankara, 1941.

BCA, 30-10- 65-434-4, 20 Temmuz 1936, (Çoruh'un 6 Aylık Genel Vaziyet Raporu).

Bostan, İ. (2008). "Rize", TDV İslâm Ansiklopedisi, 35, 147-151.

Bulut, Engin Çağdaş. (2013). Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İdari Tarihi (1923-1950), (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Çapa, M. (2012). *"Millî Mücadele Döneminde Artvin",* Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 13 (13), 119-130.

Gencer, A. İ. (1991). "Ayastefanos Antlaşması", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IV, İstanbul, 225.

Gök, Nurşen. (2008). "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler" Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 41, 90-91.

Koday, Z., Erhan, K. (2013). "Rize İlinin İdari Coğrafya Analizi" Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 50, 39-54.

Koday, Z. (2014), Fındıklı İlçesinin Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

Metin Tuncel. (1991), "Artvin", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Cilt, İstanbul.

Özdemir, Halit. (2002). Artvin Tarihi, Ajans Ege Matbaacılık, Ankara.

Rize İl Yıllığı (1968), Önder Matbaa, Ankara.

Şaşmaz, M. (2014). Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013), III. Cilt, TTK Yayınları, Ankara.

T.C. Resmî Gazete (2411, 27 Mayıs 1933).

T.C. Resmî Gazete (3197, 4 Ocak 1936).

T.C. Resmî Gazete, (6635, 18 Haziran 1947).

T.C Resmî Gazete, (9243, 25 Şubat 1956).

Tuğluoğlu, F. (2012). "Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin 1935", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 12 (25), 55-78.

MEDYANIN 28 ŞUBAT POSTMODERN DARBEYE ETKİSİ

THE INFLUENCE OF THE MEDIA ON THE FEBRUARY 28 POSTMODERN COUP

Yüksek Lisans Öğrencisi Rabiya YENER BEÇET

İstanbul Ticaret Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0003-3974-9038

Doç. Dr. M. Bedri MERMUTLU

İstanbul Ticaret Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0001-7155-0964

ÖZET

Türkiye siyaseti tarih boyunca darbelerle karşılaşmış ve hepsi toplumda ağır izler bırakmıştır. Hükümetlerin sosyal yapıyı ve ekonomiyi iyi yönetememesi düşüncesi askerin yönetime el koymasına yol açmıştır. Bu darbeler toplumda sosyo ekonomik sorunları da ortaya çıkarmıştır. Her darbe topluma ayrı zararlar vermiştir. Bütün darbeler birbirinden farklı şekilde hayata geçirilmiştir.

"Postmodern darbe" olarak nitelendirilen 28 Şubat müdahalesini diğer darbelerden ayıran unsur askerin hükümete silahlı bir güç uygulamadan medya aracılığıyla müdahale etmesidir. Bu dönemde hükümet, asker ve medya patronlarının istifa çağrısı nedeniyle görevi bırakmaya zorlanmıştır. Darbeye giden süreç medyayla aylar öncesinden başlamış ve 28 Şubat sonrasında da devam etmiştir.

28 Şubat 1997 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu toplantısında alınan kararlarla 'Postmodern darbe' gerçekleşmiştir. Burada alınan kararlar birçok insanın hayatını etkilemiştir. Başörtülü olan kadınların eğitim özgürlükleri, orduda çalışan askerlerin de çalışma özgürlükleri elinden alınmıştır. Milli Güvenlik Kurulu toplantısında alınan kararlara ters düşen herkes farklı uygulamalarla karşılaşmıştır. Bunun dışında ekonomik alanda da sıkıntılar yaşanmış, sermaye sahiplerinin bir kısmı ötekileştirilmiş, ülke menfaatlerine ters düşmesi gerekçesi ile farklı muameleler görmüştür.

Medya her türlü bilgiyi toplumlara aktaran güçlü bir alandır. Toplum üzerindeki güçlü etkisi ile bilgilendiren ve yönlendiren medya 28 Şubat sürecinde de önemli bir savunma aracı olarak kullanılmıştır. Bu süreçte toplum medya söylemleriyle fikir olarak ikiye ayrılmıştır.

Bu araştırmada medya ve siyaset ilişkisi, postmodern darbe süreci, MGK kararı (Milli Güvenlik Kurulu Toplantısı), üzerinde durulmuştur. Araştırmada içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Araştırmada literatür taraması ile dergi, makale, tez vb yayınlar kaynak olarak alınmış ve gazete manşetleri (sağ medya ve sol medya manşetleri) incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Medya ve Siyaset İlişkisi, Darbe, Postmodern Darbe, 28 Şubat Postmodern Darbesi.

ABSTRACT

Turkish politics have faced coups throughout history, and all of them have left heavy traces on society. The thought that governments could not manage the social structure and economy well led to the military seizing the government. These coups have also revealed socio-economic problems in the society. Each coup has done different damage to the society. All coups are implemented differently from each other.

The factor that distinguishes the February 28 intervention, which is described as a "postmodern coup" from other coups, is that the military intervened in the government through the media without using an armed force. During this period, the government was forced to resign due to the resignation calls of

soldiers and media bosses. The process leading up to the coup started months ago with the media and continued after February 28.

With the decisions taken at the National Security Council meeting on February 28, 1997, the 'postmodern coup' took place. The decisions taken here have affected the lives of many people. The freedom of education of women wearing headscarves and the freedom of work of soldiers working in the army were taken away. Everyone who contradicted the decisions taken at the National Security Council meeting faced different practices. Apart from this, there were also problems in the economic field, some of the capital owners were marginalized, and they were treated differently on the grounds that it was against the country's interests.

Media is a powerful field that transfers all kinds of information to societies. The media, which informs and guides with its strong influence on society, was also used as an important defense tool during the 28 February process. In this process, the society was divided into two as ideas with media discourses.

In this research, the relationship between media and politics, postmodern coup process, MGK decision (National Security Council Meeting) are emphasized. Content analysis technique was used in the research. In the research, publications such as journals, articles, theses, etc. were taken as a source, and newspaper headlines (right media headlines and left media headlines) were examined.

Keywords: Media and Politics Relationship, Coup, Postmodern Coup, 28 February Postmodern Coup.

GİRİŞ

Tarihte birçok darbe ve ihtilâl gerçekleşmiştir. Gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerde demokrasinin tam olarak yerleşmemiş olması darbelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye'de demokrasiye geçildikten sonra asker-sivil ilişkisinde sorunlar yaşanmıştır. 1960'tan itibaren hemen her on yılda bir askeri darbe meydana gelmiştir. Askerler, yönetimi elinde tutmaya çalışmıştır. Darbe sonrasında asker tarafından yapılan anayasalar ve oluşturulan kurumlar askerin kontrolünü ve vesayetini sağlayacak şekilde planlanmıştır.

Her darbe toplumda derin izler bırakmıştır. Asker darbenin ardında siyasete sert müdahalelerde bulunmuştur. Askerin 28 Şubat kararlarıyla yönetime dönük müdahalesi süreç içinde iktidarın istifa etmesine yol açarak farklı bir boyuta yönelmiştir.

28 Şubat sonrası yaşananlar toplumu farklı bir boyuta götürmüş. Askerin istedikleri tersine dönmüş, 28 Şubattan sonra kurulan Adalet ve Kalkınma partisi 2002 seçimlerini tek başına kazanmıştır. Ak Parti'nin seçilmesi sonrasında da E-Muhtıra türünden siyasi idareye müdahale denemelerinden geri durulmamıştır. Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığına adayı olmasıyla muhtıra internet aracılığıyla açıklandığı için buna e-muhtıra denilmiştir.

Seçim öncesi Genelkurmay Başkanlığı ve köşe yazarları bir araya gelerek seçimin endişe verici olduğunu dile getirmişlerdir. Siyasetin e-muhtıraya karşı duruşu asker-sivil ilişkisini değiştirmiştir.

Bu çalışmada medya yöneticilerinin ve askeri müdahale yanlılarının iktidara medya üzerinden etkisi incelenecektir. Çalışmada postmodern darbeye gidilen süreç, bu sürecin aktörleri ve medyanın iktidar üzerine söylemleri ele alınacaktır. Küreselleşen dünyada medya büyük bir yer almaktadır. Kamuoyu oluşturmak için medya siyasi kuruluşlar açısından etkili bir kitle iletişim aracı olmuştur. Medya söylemleri ve görselleri ile toplumu etkilemiş ve yönlendirmiştir.

MEDYA VE SİYASET İLİŞKİSİ

Her türlü bilgiyi kişilere ve topluma aktaran eğlence, bilgi ve eğitim gibi üç temel sorumluluğa sahip görsel, işitsel ile hem görsel hem işitsel araçların tümüne medya denilmektedir (Yurdakul, 2015).

Siyaset, toplumdaki farklı sosyal sınıflara mensup, farklı çıkarlara ve taleplere sahip bireyler arasındaki paylaşım ve bölüşüm mücadelesi olarak tanımlanabilir. Siyasetin temelini farklı çıkar ve düşünce odaklarının çekişmesinden doğan çatışma oluşturmaktadır (Yurdakul, 2015).

Medya ve siyaset her zaman ilişki içerisindedir. Aralarında çıkar ilişkisi bulunması, ikisinin birbirine ilgisiz ve uzak kalmalarına engeldir.

Siyasi partiler ya da siyasetçiler kendi düşünce ve fikirlerini kamuoyu oluşturmak için seçmene duyurmak ister. İkili ilişkiler ile birlikte oluşan süreçle birlikte siyasi partiler medya üzerinde etkili olmaya başlar. Bu yüzden medya siyasetten bağımsız olamaz.

Medya bazı durumları kendi lehine kullanmak isteyebilir ve bu durumda ikili ilişkilerde çatışma ortaya çıkar. Medya şirketleri tek başına hareket etmek istese de ekonomik olarak bunu gerçekleştiremeyebilir. Bu durumda ekonomik bir desteğe olan ihtiyacı ancak siyasi kuruluşların yardımıyla elde edebilir. Medya şirketleri çoğu zaman ekonomik kaygılarla hareket ederler.

Medya ve siyaset arasındaki mücadelede medyanın daha şanslı olduğu söylenebilir. Çünkü medya toplumu etkileme ve yönlendirmede daha fazla avantajlıdır. Bu da medyanın siyasete etkisini gösterir.

Günümüzde iletişim araçlarının yaygınlığı medyanın önemini artırmıştır. Siyasetin oluşumunda ve ilerleyişinde de medya büyük bir öneme sahiptir.

POSTMODERN DARBE NEDİR?

Modernite, herkesce bilinen ve görülen, tanınmış gelenekleri, edebi, sanat ve gündelik yaşamın geçerliliğini kaybettiği düşüncesi ile ortaya çıkmıştır.

Postmodernizm ise modernite sonrası ve ötesi anlamına gelmektedir.

28 Şubat süreci Türkiye tarihine postmodern darbe olarak geçmiş ve tarihte diğer darbelerden farklı bir şekilde değerlendirilmiştir.

28 Şubat 1997'de Başbakan Necmettin Erbakan ve Tansu Çiller hükümeti askeri kuvvetlerin etkisiyle istifa ettirilmiştir. Bu süreçte asker hükümete doğrudan el koymamış, medya üzerinden hükümet istifaya zorlanmıştır. Askerin hükümeti görevden dolaylı şekilde alması 28 Şubat'ın "postmodern darbe" olarak anılmasına yol açmış, askerin söylemine göre "demokrasiye balans ayarı" verilmiştir.

28 ŞUBAT: POSTMODERN DARBE SÜRECİ

28 şubat 1997 darbesi bildiğimiz darbelerden çok farklı bir şekilde gelişmiş ve adını "Postmodern darbe" olarak duyduğumuz bir darbe olmuştur. Bu süreci anlayabilmek için Refah Partisi'nin gelişim sürecine bakmak gerekir.

1969 yılında genel seçim yapılmış ve Necmettin Erbakan bu seçimlere Konya'dan bağımsız aday olarak katılmıştır. 1970 yılında Erbakan ve 17 arkadaşı Milli Nizam Partisini kurmuş ve onun arkasından Milli Selamet ve en son Refah partisini kurmuştur. 1970 yılında Milli Selamet Partisi olarak kurulan bu parti, genel olarak dindar kesimin oyunu almıştır. Erbakan ve partisi en çok kırsal kesimden oy alırken, 1990'dan sonra şehirdeki seçmenlerden de oy almaya başlamıştır. İslamcı değerleri savunan bu partinin devamı günümüzde Ak Parti olmuştur. Din duyarlı partilerin oylarını artırmasının nedenleri arasında diğer büyük siyasi partilerin vatandaşa verdiği vaatleri (iş,aş, ev gibi) yerine getirmemesi ve beklentileri boşa çıkarması önemli bir faktördür (Özer, 2019). Bu da "İslamcı" partilerin oyunun artmasına neden olmuştur. Aynı zamanda Refah Partisi hızlı ve sistemli bir şekilde seçim çalışması yapmış, kadın üyeleri seçim sürecine etkili biçimde katmıştır.

28 Şubat süreci 25 Aralık 1995 tarihinde yapılan seçimlerle başlamıştır. Bu seçimlerde 34.155.981 seçmen toplam 138.608 sandıkta oy kullanmıştır. Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi toplam 6.012.450 oy alarak oyların %21.38'ni almış ve 158 milletvekili çıkarmıştır. İkinci sırada yer alan Mesut Yılmaz liderliğindeki Anavatan Partisi 5.527.288 oy alarak oyların %19.65'ni almış ve 132 milletvekili çıkarmıştır. Üçüncü sırada yer alan Tansu Çiller başkanlığındaki Doğruyol Partisi 5.396.000 oy alarak oyların %19.18'ni almıştır ve 135 milletvekili çıkarmıştır. Bülent Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti 4.118.025 oy alarak oyların %14.64'nü alarak 76 milletvekili çıkarmıştır. Beşinci sıradaki Deniz Baykal liderliğindeki, Cumhuriyet Halk Partisi 3.011.076 oy alarak oyların %10.71'nü alarak 49

milletvekili çıkarmıştır. Süleyman Demirel hükümet kurma görevini, en çok milletvekili çıkaran partinin genel başkanı Necmettin Erbakan'a vermiştir. Bunun ardından Erbakan partilerle görüşmeye başlamıştır (Özer, 2019). Erbakan görüşmeyi ilk olarak Tansu Çiller (DYP) ile yapmış ve görüşmeden olumsuz yanıt almıştır. Doğru Yol Partisinden ret cevabı alan Erbakan ikinci görüşmesini Mesut Yılmaz (ANAP) ile yapmış ve ondan da olumsuz cevap almıştır. İki parti liderinden de ret cevabi alan Necmettin Erbakan hükümeti kuramamış ve 10 gün sonra görevi iade etmiştir. Bu sırada ANAP ve DYP'nin bir araya gelerek 3 Mart 1996 tarihinde koalisyon hükümetlerini kurmuşlardır. Fakat koalisyon sürecinde işler istedikleri gibi gitmemiş ve hükümet düşmüştür. Hükümetin düşmesiyle Demirel hükümeti kurma görevini tekrar Erbakan'a vermiştir.

22 Haziran 1996 tarihinde Erbakan ve Çiller tekrar bir araya gelerek hükümeti kurmaya karar vermişlerdir. Hükümet kurulurken Çiller yönetim şeklinde 2+2 şartı getirmiştir. Buna göre yönetimi iki yıl Erbakan iki yıl Çiller yapacaktı; böylelikle hükümet kurulmuştur.

Hükümetin kurulmasıyla birlikte birçok olay da gündeme gelmiştir. Susurluk (Eski Emniyet Müdür Yardımcısı Abdullah Çatlı kazası), tarikat liderlerine iftar yemeği, Taksim'e cami yapılması, başörtüsü meselesi, Kudüs gecesi vb. olaylar yaşanmıştır.

Refah-yol hükümetinde yaşanan bu olaylarla birlikte asker fazlasıyla rahatsız olmuş ve harekete geçmiştir. 28 Şubat 1997 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplanmış, toplantı 9 saat sürmüş ve burada bazı kararlar alınmıştır. MGK kararları Cumhuriyetin yasalarının uygulanmasının tavizsiz yerine getirilmesi; ülkedeki rejim aleyhtarı ve bölücü grupların laik anti-laik ayrımcılığı yaparak ülkenin barışını bozmaya çalıştıkları, toplumsal huzurun ve rejimin teminatının laiklik ilkesinin olduğu, bu gelişmelerin toplumsal huzuru zedelediği belirtilerek gerekli önlemlerin alınmasının Bakanlar Kuruluna bildirilmesinin gerekliliği konusunda tavsiye kararı alınmıştır (Akıncı, 2013).

MGK kararından sonra Genelkurmay tarafından bir broşür hazırlanmıştır. Broşürde, "Siyasal İslam'ın Yayılması" başlığıyla dinin siyasete karıştırıldığı belirtilmektedir. Erbakan'a bildiri sunulmuş ve imzalaması istenmiş, fakat Erbakan önce imzalamak istememiş fakat Çillerin ısrarı ile istemeyerek te olsa bildiriyi imzalamıştır. Bu bildiriden sonra İmam Hatip Liselerinin orta kısmı kapatılmıştır. Medya aracılığıyla irtica faaliyetlerinin ilerlediğine dikkat çekilmiştir. Bu şekilde Necmettin Erbakan istifaya zorlanmıştır.

Demirel bir sonraki hükümeti kurma görevini Mesut Yılmaz'a vermiştir. Yılmaz'ın iktidara gelmesiyle birlikte sekiz yıllık eğitim zorunlu hale getirilmiştir. Buradaki amaç İmam Hatip Liselerinin önünü kapatmak olmuştur. İmam Hatip Lisesi mezunu öğrenciler üniversiteye girme konusunda da zorluklarla karşılaşmışlardır.

16 Ocak 1998 yılında Refah Partisi'ne açılan davayla parti kapatılmıştır. Erbakan ve 5 arkadaşına 5 yıl siyasi yasak gelmiştir. Kapatılma gerekçesi laikliğe aykırı davranılması gösterilmiştir. Refah partisinin kapatılmasından bir ay önce Fazilet Partisi kurulmuş. 2001 yılında Fazilet Partisi de kapatılmış ve en son 2003 yılında Saadet Partisi kurulmuştur.

28 ŞUBAT MGK TOPLANTI KARARI

28 Şubat'taki MGK toplantısında alınan kararlar hükümete bildirilmiştir. Alınan kararlar;

- Laiklik için yasaların uygulanması isteği,

- Tarikatlara bağlı okullar denetlenmesi ve MEB'e devredilmesi,

- 8 yıllık kesintisiz eğitime geçilmesi, Kuran kurslarının denetlenmesi,

- Tevhid-i Tedrisatın uygulanması,

- Tarikatların kapatılması,

- İrtica nedeniyle ordudan atılanları savunan ve orduyu din düşmanıymış gibi gösteren medyanın kontrol altına alınması,

- Kıyafet kanununa riayet edilmesi,

- Kurban derilerinin derneklere verilmemesi,
- Atatürk aleyhindeki eylemlerin cezalandırılması.

28 ŞUBAT SONRASI

28 Şubat 1997 günü MGK bazı kararlar almış fakat bu kararlar uygulanmamıştır. 1 Temmuz 1997 yılında ANASOL- M hükümeti yönetime gelerek MGK'nın aldığı kararları uygulamaya başlamıştır. Hükümet önce 8 yıllık eğitimi zorunlu hale getirerek İmam Hatip Liselerinin önünü kapatmıştır. İlkokuldan sonra çocukların Kur'an kurslarına gitmelerine yasak getirilmiştir. Yasakların devamında meslek liselerine katsayı engeli konulmuştur. YÖK, bu yolla, İmam Hatip Lisesi mezunlarının İlahiyat Fakültesi dışında başka bir bölüme gitmelerine engel koymaya çalışmıştır. Bu yasaklarla birlikte hem İmam Hatip Liselerinin hem de meslek liselerinin önü kapatılmıştır.

28 Şubat sürecinin sonunda en çok zararı İslami (muhafazakar) kesim görmüştür. Bunlardan en önemlisi başörtüsü olmuştur Üniversitelerin birçoğu başörtülü öğrencilerin kaydını yapmamıştır. İmam Hatip Liselerinde dahi başörtüsü yasaklanmıştır. Birçok kamu çalışanı inancından ve eşinin başörtüsünden dolayı işinden olmuştur. İnsanlar inançlarını rahat bir şekilde yaşayamamış, fişlenmiştir.

Sürecin en çok etkilenenlerinden biri de siyaset kurumu olmuştur. Halkın seçmiş olduğu hükümet baskılarla istifa ettirilmiştir. Süleyman Demirel hükümeti kurma görevini en çok oy alan Tansu Çiller'e değil Mesut Yılmaz'a vererek ayrımcı bir tutum sergilemiştir. Sürecin sonunda Necmettin Erbakan ve bazı milletvekillerine beş yıl seçim yasağı getirilmiştir.

YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi (doküman incelemesi) tekniği kullanılmıştır. Araştırmada konuyla ilgili literatür taraması ve gazete manşetleri incelenmiştir.

İçerik analizi, gözlem ve görüşmenin mümkün olmadığı konularda sadece doküman incelemesi yapılarak gerçekleştirilen bir yöntemdir. Bu yöntemde kitaplar, gazeteler, dergiler, kayıtlar, yazışmalar vb. gibi yazılı belgeler incelenmektedir. İçerik analizinde sadece yazılı dokümanlar incelenmemektedir, aynı zamanda film, görüntü, görüşme gibi kayıtlarda kullanılabilir.

28 ŞUBAT GAZETE MANŞETLERİ

Medyanın 28 Şubat sürecindeki rolünü daha iyi anlayabilmek için gazete manşetleri incelenmiştir. Medya ve askerin iktidara olan etkisi gazete manşetlerinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Gazete söylemleri ucu açık bir şekilde yazılmıştır. Genel olarak iktidara söylenen sözler kim tarafından söylendiği belirtilmemiştir.

İncelenen gazetelerden alınan bazı başlıklar şunlardır:

Sabah: Tanklar Sincan'da

Muhtıra gibi

Hoca'ya cevap

Darbesiz indiririz.

Hoca devri bitti

Paşa paşa imzaladı

Hürriyet: Refah yol çöküyor

Stresimiz dorukta

Hoca direniyor

70 yıllık imajımız güme gidiyor

Ya uy, ya çekil

TOBB:Hükümet hemen bitmeli

Beceremediniz artık bırakın

Gerekirse silah bile kullanırız

İlk hedef kazan.

Zorluk çıkarmadı

Gözler mecliste

Hükümet tamam

Askerden RP'ye şok suçlamalar

Refahsız arayış

Milliyet: 9 saatlik zirvede rejime ince ayar

Hoca'yı göndermek artık vacip oldu

En uzun gün

Demokrasi işliyor

Laiklik uyarısı

Doğru yol' dan rest

Erbakan bırakıyor

Çankaya devrede

3. Yılmaz dönemi

Refahyol'un sonu

Refah bunalımı

Ordudan son uyarı

Erbakan geriyor

Ordudan ambargo

İrtica tırmanışta

İrtica PKK'dan tehlikeli

Zaman: Hükümet tamam (Ecevit DSP azınlık hükümeti nin listesini Köşke sundu)

Eğitimde kara tablo

Eğitimde 8 yıl krizi

IHL' de kaygılı bekleyiş

8 yıla geceyarısı onayı

Akit: Gülen: Hükümet gitsin

Hoca kararlı

Ya İHL ya hükümet

Hoca kararlı

Gülen, siyasete bulaştı!

Kaosun başı Demirel

Sıra camide mi?

Darbe hizaya geldi

Demirel ilkesizdir

Emir İsrail'den mi?

Cumhuriyet: Muhtıra gibi tasviye

Asıl hedef laik devlet

İrtica başkentte.

Ordudan dört uayarı

SONUÇ

Küreselleşen dünyada medya her zaman önemli bir bilgi aracı olmuştur. Kamuoyunu bilgilendirmek, yönlendirmek medyanın ilk önceliklerinden biridir. Medya bazen bunu kendisi için bazen de diğer aktörlerin isteği doğrultusunda yapmaktadır. Medya kamuoyunu yönlendirirken bir bakıma kamuoyunun ne düşüneceğine de karar verir.

Bu araştırmada da görüldüğü gibi medya ve siyaset birlikte hareket etmektedir. İkisi birbirinden ayrılamaz ve her zaman birbirine muhtaçtır.

Siyasi partiler bütün seçmenin isteğini yerine getireceğini söylese de bu hiçbir dönemde mümkün olmamıştır. Medya ve siyaset döneme göre hep bir tarafın yanında yer almış ve taraflı bir şekilde ilerlemiştir.

Medyanın siyasete olan etkisini en iyi 28 Şubat müdahalesinde görebiliriz. 28 Şubat sürecinde medya siyasi aktörlerin isteğiyle iktidarı istifaya zorlamıştır. Büyük bir seçmen kitlesinin seçmiş olduğu iktidar asker ve medya baskısıyla istifa etmiştir.

Hükümetin sadece laik düşünce sahipleri ve askerin isteğiyle istifaya zorlanması demokratik sisteme ters düşmektedir. Bir grubun isteği doğrultusunda çoğunluğun fikri hiçe sayılmıştır.

Bu süreç en çok muhafazakar kesimi etkilemiştir. Birçok insan işinden, eğitiminden alıkonulmuş ve fişlenmiştir. Fakat uzun yıllar süreceği söylenen bu süreç 2000'li yıllarda çözüme kavuşmuştur.

KAYNAKÇA

Ertem, B. (2018). 28 Şubat 1997 "Post- Modern" Askeri Müdahalesi ve Medya. İstanbul: 1. Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Yeni Ufuklar Kongresi Bilgiler Kitabı.

Bayburt, B. Duman, D. (2017). 28 Şubat Post- Modern Darbesi'nin İslami Dernek ve Vakıflara Etkileri. The Journal Of Academic Social Science Studies.

Karataş, İ. (2017). 28 Şubat Sürecinde Muhafazakar Medyanın Tutumu:Yeni Şafak ve Zaman Gazetesi Örneği. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.

Akınca, A. (2013). Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler ve E- Muhtıra. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

Yurdakul, H. (2015). Medya ve Siyaset İlişkisi. Ankara: Sahipkıran Akademi Yazıları.

Özkan, A. (2008). Küreselleşme Sürecinde Medya ve Siyaset: "Medya Gücü" Mü, "Gücün Medyası" Mı? İstanbul: Türk Asya Stratejik Araştırma Merkezi

ŞUŞA TORPAĞINDA DOĞULAN BÖYÜK TÜRK OĞLU - YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ

GREAT TURKISH SON BORN ON THE LAND OF SHUSHA - YUSIF VAZIR CHEMANZAMINLI

Dos. Dr. Şəlalə ANA HÜMMƏTLİ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, aparıcı elmi işçi,

ORCID ID: 0000-0001-7060-7674

XÜLASƏ

Parlaq şəxsiyyəti, zəngin ədəbi, elmi yaradıcılığı ilə XX əsr ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus şərəfli yeri olan Yusif Vəzir Çəmənzəminli Azərbaycanın böyük ruhlu, yüksək mənəviyyatlı ictimai-siyasi xadimlərindən biridir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri Yusif bəy Vəzirovun milli ruhunun böyüklüyü, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən soraq verən zəngin elmi-ədəbi irsinə bütövlükdə nəzər saldıqda, onun yalnız görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim deyil, eyni zamanda, böyük azərbaycanşünas olduğu qənaəti meydana çıxır. İşıqlı gələcəyə aparan yolların tariximizin, soy-kökümüzün, mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsindən gəlib-keçdiyini dərk edən hər bir vətənpərvər ziyalı kimi, bu böyük azərbaycanşünas da ən mühüm suala – "biz kimik?" - sualına cavab axtarmış və ədəbiyyat tariximizi, folklorumuzu da, hər şeydən öncə, həmin məqsədlə araşdırmışdır. Bu görkəmli ziyalının ömrü boyu milli mənliyimizi – "özümüzü tapmağ"a yönələn gərgin araşdırmalarının nəticə-sində qələmə aldığı əsərlərin hər biri, zənnimizcə, məhz, həmin suala, "biz kimik?" - sualına verilən cavablar kimi dəyərləndirilməlidir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi ardıcıl və sistemli şəkildə araşdıraraq, bu zəngin xəzinədən oxuyub öyrəndiklərinə bir yazıçı-alim kimi münasibət bildirən görkəmli ədibin bədii əsərləri (xüsusilə, "Qızlar bulağı" və Qarabağ xanlığından bəhs edən "İki od arasında" tarixi romanları), eləcə də müxtəlif sahələri (ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat və s.) əhatə edən çoxsaylı elmi əsərləri (xüsusilə, İstanbulda nəşr edilən "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1920) və "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan"(1922) əsəri), publisistik məqalələri məhz bu gərgin və ciddi tədqiqatların nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Bütün həyatını və fəaliyyətini Azərbaycanın, bütünlükdə Türk dünyasının səadətinə həsr edən, XX əsrin amansız repressiya illərinin qurbanı olan, vətənindən uzaqda sürgündə vəfat edən, məzarı belə qalmayan böyük Türk oğlu, Yusif bəy Vəzirovun – Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin, bu gün azad Qarabağ torpağının, Şuşa dağlarının üzərində qanadlanan nakam ruhu yəqin ki, şaddır. Çünki "Əziz Şuşa, sən azadsan!" (Azərbaycan prezidenti) və Yusif Vəzirin "Həyatımın 20 ili" memuarında böyük sevgi və qürurla yazdığı kimi – "Bu, mənim şəhərimdir".

Açar sözlər: Şuşa, Yusif, İstanbul, Qarabağ, Azərbaycan, Türk dünyası

ABSTRACT

Yusif Vazir Chamanzaminli, who has a special place in the history of XX century literature with his bright personality, rich literary and scientific creativity, is one of the great-spirited, high-moral socio-political figures of Azerbaijan. If we look at the rich scientific and literary heritage of Yusif Bey Vazirov, the first ambassador of the Azerbaijan Democratic Republic to Turkey, who questioned the greatness of his national spirit and the depth of his socio-political thinking, he was not only a prominent writer and literary scholar, but also a great Azerbaijani. Like any patriotic intellectual who understands that the path to a bright future comes from the study of our history, our roots, our spiritual values, this great Azerbaijani scholar also asked the most important question - "Who are we?" - sought an answer to the question and studied our literary history and folklore, first of all, for the same purpose. Each of the works written by this prominent intellectual as a result of his lifelong research on our national identity - "finding ourselves" - I think, is exactly the question, "Who are we?" - should be evaluated as answers to the

question. Consistent and systematic study of the history of our literature and culture, the works of the famous writer (especially "Girls' Fountain" and "Between Two Fires" about the Karabakh khanate), as well as numerous scientific works covering various fields (literature, history, ethnography, economics, etc.) (in particular, "A Look at Azerbaijani Literature" (1920) and "Historical, Geographical and Economic Azerbaijan" published in Istanbul). (1922), his journalistic articles emerged as a result of this intense and serious research. Dedicating all his life and activity to the happiness of Azerbaijan and the Turkic world as a whole, the victim of the years of ruthless repression of the XX century, the spirit of the great Turk's son Yusif bek Vazirov - Yusif Vazir Chamanzaminli, who died in exile far from his homeland, who has not reached his dream, who today flies over the free land of Karabakh and the Shusha mountains, is probably now happy. Because "Dear Shusha, you are free!" (President of Azerbaijan) and Yusif Vazir wrote in their memoir "20 years of my life" with great love and pride - "This is my city."

Keywords: Shusha, Yusif, Istanbul, Karabakh, Azerbaijan, Turkic world

Parlaq şəxsiyyəti, zəngin ədəbi, elmi yaradıcılığı ilə XX əsr ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus şərəfli yeri olan Yusif Vəzir Çəmənzəminli Azərbaycanın böyük ruhlu, yüksək mənəviyyatlı ictimai-siyasi xadimlərindən biridir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri Yusif bəy Vəzirovun milli ruhunun böyüklüyü, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən soraq verən zəngin elmi-ədəbi irsinə bütövlükdə nəzər saldıqda, onun yalnız görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim deyil, eyni zamanda, böyük azərbaycanşünas olduğu qənaəti meydana çıxır.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli – Miryusif bəy Vəzirov 1887-ci il sentyabr ayının 12-də Şuşada dünyaya göz açmışdır. Sonralar qələmə aldığı "Həyatımın 20 ili" adlı memuarında doğma şəhərindən, onun tarixi, təbiəti, mədəni həyatı və gözəl insanlarından böyük şövq, fərəh və məhəbbətlə söz açan görkəmli ədib memuarını Qarabağ haqqında məşhur bayatılarla (4 bayatı) başlayırdı:

"Qarabağda talan var,
Zülfü üzə salan var.
Gedirsən tezcə qayıt,
Gözü yolda qalan var."

"Əslim qarabağlıdır", "Qarabağda bağ olmaz", "Mən aşiqəm Qarabağ" misraları ilə başlayan daha üç bayatıdan sonra Şuşanın füsunkar təbiətini və bu şəhərdən olmağın qürurunu lakonik və təbii rənglərlə belə təsvir edir: "Dağ başında yazı-yayı yaşıllığa, payızı-qışı dumana və qara bürünmüş bir şəhər təsəvvür ediniz. Bu mənim şəhərimdir".(Çəmənzəminli:2005, III c., s.375).

Bu dəyərli memuarda, Şuşa şəhərinin "hər nöqtəsinin bir tarix söylədiyi"ni, burdakı hər yerın hərəsinin bir kitab olduğunu yazan Yusif Vəzir doğma şəhəri barədə uşaqlıq və gənclik xatirələrini, duyğu və düşüncələrini qələmə almaqla bərabər, eyni zamanda tarixi hadisələrə, ictimai-siyasi mühitə öz ziyalı münasibətini də bildirmişdir:

"Onun tarixi çox qədim deyildir: iki əsr əvvəl Pənahxan Cavanşir və otuz iki adlı elləri ilə bu yerə gəlib, şəhər salır, ətrafına qala tikdirib oturur. Adı Pənahabad, ya Şuşa qalasıdır. Yeni xanlıq, Qarabağ xanlığı meydana çıxır. Araz çayına qədər hökmü yeriyən bu xanlıq bütün Iran şahları hücumuna baxmayaraq, çar istilasına qədər müstəqil olaraq yaşayır...

Şəhərimizin tarixçəsi bu. Lakin hadisələr bununla bitmir: Vaqifin öldürülməsi, Abbas Mirzənin hücumu, çarizmin istilası...

Şəhərin hər nöqtəsi bir tarix söyləyir: Ibrahim xan kahası, Məlik Şahnəzər kahası, Şahnişin, Cıdır düzü, Dovtələb, Divanxana qabağı, Topxana... hərəsi bir kitab, qanlı və dəhşətli bir səhifədir. Mən də bu macəralı şəhərdə dünyaya gəldim. Taleyim bu imiş." (Çəmənzəminli: 2005, III c., s.375).

Xatırladaq ki, hələ 1922-ci ildə Türkiyədə İstanbulda nəşr edilən "Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan" adlı elmi əsərində də Yusif Vəzir Qarabağdan, Şuşadan bəhs edərkən, onun görkəmli ziyalılarından da

qürurla söz açmış, Firudin bəy Köçərlinin sözlərinə istinad edərək Şuşanın "şairlər yuvası" olduğunu xüsusi vurğulamışdır:

"Firidun bəy Köçərli Şuşanı "şairlər yuvası" deyə adlandırır, çünki bu şəhər bir çox şairlər vücuda gətirmiş. Böyük mütəfəkkir Əhməd bəy Ağayev, Azərbaycan ədəbiyyatı münəqqiqi Firidun bəy Köçərli, teatrnəvis Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov, birinci türk və islam operanəvisi (kompozitor) Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi bir çox müqtədir zatlar həp Şuşanın məhsullarıdırlar. Qafqasiyanın məşhur xanəndə və sazəndələrini Qarabağ yetişdirir" (Çəmənzəminli: 2005, III c., s.175).

İlk təhsilini Qarabağın ziyalı, maarifpərvər bəylərindən olan atası Mirbabadan alan Yusif Vəzir daha sonra "Kar Xəlfə" adı ilə tanınan Molla Mehdinin məktəbində oxumuş, sonra Muradbəyli kəndində davam etmiş, Haşım bəy Vəzirovun rəhbərlik etdiyi rus-tatar (Azərbaycan) məktəbində, daha sonra Şuşa Realnı Məktəbində oxumuşdur. Şuşadan sonrakı təhsilini isə Bakıda davam etdirən gənc Yusif Vəzir Bakı Realnı məktəbinə daxil olur. Qeyd edək ki, hələ yeniyetməlik dövründə, atası Mirbabanın təsiri ilə Şərq klassiklərini, böyük qardaşı Əbülhəsənin şəxsi kitabxanasındakı kitablar vasitəsilə də rus ədiblərini tanıyan, onları sonsuz maraqla mütaliə edən Y.Vəzir üçün bilik əldə etmək sanki hava, su kimi təbii ehtiyaca çevrilmiş, həmin illərdə özünə şüar seçdiyi «Ya bilgi, ya ölüm!» sözləri həyatı boyunca onunçün öz dəyərini itirməmişdir. Y.Vəzirin mətbuatda ilk məqaləsi Bakı Realnı məktəbində oxuyarkən "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunub. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il 2 oktyabr tarixli, 37-ci sayında "Müdiri-möhtərəm" müraciətilə başlanan, "Bakı Realnı Şkolasının altıncı sinfinin şagirdi Miryusif Vəzirov" imzalı yazı Yusif Vəzirin mətbuat səhifələrində çap olunan ilk qələm təcrübəsi – ilk addımıdır (Vəzirov: 1907, 1). 1909-cu ildən başlayaraq "Səda" qəzetində gənc ədibin "Hədərən-pədərən" sərlövhəsi altında felyetonları çap edilir (Çəmənzəminli, 2004: 34). Vaxtilə böyük səs-küyə, etirazlara səbəb olan ilk məqaləsi açıq imza ilə çap edildiyi üçün narahat, tələtümlü günlər yaşayan Yusif Vəzir özünə gizli imzalar seçir (hələ ilk gənclik illərində yazdığı gündəliklərdə, əlyazma şəklində tərtib etdiyi jurnallarda gənc Yusifin bir neçə gizli imzası vardı), ilk hekayələrini "Ə.Q.Çəmənzəminli", felyetonlarını isə "Sərsəm" imzası ilə çap etdirir. "Molla, həcamət və başqaları", "Məşədi Qulu", "Dörd söhbət", "Şəhərlərin söhbəti", " "Millətpərəstlər"", "Vətən", "Qafqaz fəthinin əlli illiyi", "Yazmaq istəmirəm" və s. Hekayələrini "Əliqulu xan Çəmənzəminli" imzası ilə yazan gənc ədibin "Çəmənzəminli" imzasını seçməsi, vaxtilə İranın Çəmənzəmin kəndindən Şuşaya pənah gətirən və onların himayəsində yaşayan, sonradan isə ailələrinin çətin günlərində onlara maddi və mənəvi dayaq olan, haqqı-sayı itirməyən üç qardaşa hörmətinin ifadəsi idi. İlk hekayə kitablarını da ədib həmin imza ilə çap etdirmişdir.

1910-cu ildə Kiyev İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olan Yusif Vəzir təhsil aldığı ilk illərdən müsəlman tələbə cəmiyyətinin xeyriyyə və mədəni-maarif işlərində fəal iştirakı ilə fərqlənir. 1911-ci ildə "Səda" qəzeti vasitəsilə "Kiyevdə heyəti-nəşriyyat təşkili" haqqında həmvətənlərinə bir xoş səda çatdırır. (Vəzirov, 1913). Qeyd edək ki, vətənpərvər gənclərin böyük arzularından yaranan bu tələbə nəşriyyatı fəaliyyəti dövründə üç kitab - Əliqulu xan Çəmənzəminlinin "Məlik Məhəmməd", Həsən bəy Zərdabinin "Torpaq, su və hava" və "Bədəni səlamət saxlamaq düstur-əl-əməlidir" kitablarını nəşr edə bilmişdir. Həsən bəy Zərdabinin "Bədəni səlamət saxlamaq düstur-əl-əməlidir" adlı kitabına "student Yusif Vəzirov" "Bir neçə söz" də yazmışdır.

"Nəşriyyat heyəti" tərəfindən nəşr edilən "Məlik Məhəmməd" kitabından sonra, 1911- 1912-ci illərdə Yusif Vəzirin daha 3 ("İki hekayə", "Divanə" ("Yeddi hekayə") və "Ağsaqqal" ("Üç hekayə") adlı) kitabı çap olunur. İlk kitablarından özünə oxucu auditoriyası qazanan, sevilən gənc yazıçının bu böyük uğurunun səbəbini, sözsüz ki, ilk növbədə, əsərlərini xalq dilinə olduqca yaxın, sadə bir dildə qələmə almasında axtarmalıyıq. "Sədai-həqq" qəzetində yenicə çapdan çıxdığı haqqında məlumat verilən "Üç hekayə" kitabı da oxuculara məhz belə təqdim edilirdi – "Ən açıq türk dilində əsər". Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərlinin Y.Vəzirə yazdığı məktubları oxuyarkən, bu böyük şəxsiyyətin də gənc yazıçıda elə həmin cəhəti xüsusi dəyərləndirdiyinin şahidi oluruq. Firidun bəyin Yusif Vəzirə ünvanlanan üç məktubu ədibin arxivində qorunub saxlanılır. "…Fikriniz gözəl, niyyətiniz müqəddəs və səyiniz mübarəkdir", - deyə tələbələrin nəşriyyatla əlaqədar fəaliyyətini təqdir edən Firudin bəy Köçərli Y.V.Çəmənzəminlinin ilk hekayələrini də yüksək qiymətləndirir, yazdığı məktublarda, gələcəkdə müqtədir bir yazıçı olacağına inandığı bu gəncin yenə "bu qisim əsərlər vücudə gətirməklə ədəbiyyatımıza rövnəq verməsini" arzu edirdi (Köçərli: sax.v. 240, 241).

Y.V.Çəmənzəminlinin Kiyev Universitetində təhsil aldığı illərdə yazdığı əsərlərə nəzər saldıqda bədii yaradıcılıqla ciddi məşğul olan gənc ədibin, eyni zamanda, publisistik fəaliyyətinin də gücləndiyini görürük. Bu vətənpərvər ziyalının bütün dövrlər üçün həlledici olan ən vacib problemə – "ziyalı və millət" probleminə həsr etdiyi məqalələrdə irəli sürdüyü fikirlər, zənnimizcə, onun bütün yaradıcılığı boyunca qələmə aldığı əsərlərin əsas leytmotivi hesab edilə bilər. Milləti sabaha apara biləcək tərbiyəli övladların yetişməsində əsas rolun anaya aid olduğunu daim vurğulayan Yusif Vəzirin fikrincə, "ziyalı və millət" probleminin kökündə dayanan isə məhz "qadın məsələsi"dir. Çünki qadın – anadır. Ana isə, Yusif Vəzirin öz sözləri ilə desək, "insaniyyətin məşəl aparanıdır. Bu, nə qədər qabil olsa, bir o qədər insaniyyətin getdiyi yolu lazımınca işıqlandırmağa qadir olar*"* (Çəmənzəminli: 1977, s.170). Məqalə və risalələrində "Arvadlarımızın keçmiş halına bir nəzər", "Arvadlarımızın halı", "Ana və analıq", "Şərqdə qadınların vəziyyəti", "Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri", "Konqre yapmalı!", "Azərbaycan və azərbaycanlılar" və s.) bu mühüm məsələni işıqlandıran ədib fikirlərini əsaslandırmaq üçün el ədəbiyyatına, tarixi əsərlərə müraciət etməklə yanaşı, eyni zamanda, onunla həmrəy olan, mütərəqqi fikirli ziyalıların da əsərlərinə istinad edirdi.

Vətəndən uzaqda olsa da, ürəyi yalnız və yalnız vətəninin rifahı, həmvətənlərinin səadəti naminə döyünən bu vətənpərvər gəncin 1916-cı ildə "Açıq söz" qəzetində "Bizim studentlər", "Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi" və s. məqalələri çap olunur.

Hələ tələbəlik illərindən xalqı maarifə, mədəniyyətə – işıqlı həyata səsləyən Y.V.Çəmənzəminli ali təhsilini başa vurduqdan sonra hüquqşünas kimi, daha ciddi məsələlərin həlli ilə məşğul olur. 1917–1919-cu illərdə mətbuatda bir-birinin ardınca çap olunan məqalələri ("Kiyevdə Millətlər şurası", "İki aləm", "Kiyevdə "Müsavat" şöbəsi", "Zəruri məsələlər", "Ukrayna müsəlmanlarının nəzər diqqətinə", "Kiyevdə Millətlər Qurultayı", "Millətlər Qurultayından aldığım təsirlər" və s.) ictimai-siyasi fəallığı ilə seçilən Y.Vəzirin hərtərəfli dünyagörüşündən, analitik zəkasından, mübariz ruhundan soraq verir.

Y.V.Çəmənzəminlinin 1917–1923-cü illərdə qələmə aldığı "Azərbaycan muxtariyyəti", "Litva tatarları tarixi", "Biz kimik və istədiyimiz nədir?", "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər", "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" kitabları, 1918–1919-cu illərdə "Azərbaycan" və "Millət" qəzetlərində çap edilən ("Milli və mədəni işlərimiz", "Xarici siyasətimiz", "Azərbaycan və azərbaycanlılar" , "Millət üçün", "Böyük xəstəlik" və b.) silsilə məqalələr bu azərbaycanşünas alimin milli ruhunun böyüklüyündən, ictimai-siyasi təfəkküründən dərinliyindən xəbər verir. Həmin illərdə Ukraynada, Krımda əvvəlcə vəkil, daha sonra Azərbaycan Xalq Çümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərən Yusif Vəzirin Krımda, Ağməscid (Simferopol) şəhərində gündəlik nəşr edilən siyasi-iqtisadi və ədəbi mətbuat orqanı olan "Millət" qəzetində də mütəmadi olaraq ictimai-siyasi və publisistik məqalələrlə çıxış etməsi faktı, zənnimcə, diqqətəlayiqdir. Qeyd edək ki, 2004-cü ildə Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin "Biz kimik?" adlı məqalələr kitabını (Çəmənzəminli: 2004, 136 s.) nəşrə hazırlayarkən bir qismi Y.Vəzirin şəxsi arxivində özünün tərtib etdiyi qəzet kəsiklərindən ibarət albomunda mühafizə olunan "Azərbaycan və azərbaycanlılar" adlı silsilə məqalələri tam şəkildə kitaba daxil etmək üçün "Millət" qəzetinin həmin nömrələrini əldə etməyə çalışsaq da, mümkün olmamışdı. Bir neçə il bundan öncə internet səhifələrini araşdırarkən Krımla əlaqədar saytların birində Yusif Vəzirin "Millət" qəzetində dərc edilən məqalələri barədə rast gəldiyimiz dəyərli faktlar (Yusif bəy Vəzirovun məqalələri, Krım tatarı dos. dr. Tahir Kərimin tədqiqatları) bizi bir daha həmin qəzetlə maraqlanmağa sövq etdi. Azərbaycan Milli Kitabxanasında yenidən araşdırma apararkən Yusif Vəzirin "Millət" qəzetində dərc olunan 30-a yaxın məqaləsini aşkar etdik. Onun "Yusif Vəzirov", "Y.", "Yusif bəy Vəzirov" imzaları ilə 1918-1919 cu illərdə Krımda "Mİllət" qəzetində dərc edilən "Millətə doğru"(on məqalədən ibarət silsilə), "Millət üçün", "Böyük xəstəlik", "Milli axşamlar", "Doktor Cavad bəy Orucov", "Ərzaq məsələsi", "Bakı qurtuldu", "Parlamento açılıyor", "Türk aləminin qapısı: Krım məsələsi", "Hesabat", "Sirr", ""Haqq səs"", "Xan sarayı", "Kimləri sayılamalı", "Əsgər məsələsi", "Rusiya və müttəfiqlər" və b. sərlövhəli 30-a yaxın məqaləsinin aşkar edilməsi yalnız cəmənzəminlişünaslıq üçün deyil, diplomatiya tarıxçiliyimiz və ən əsası, bugünkü Krım tatarları üçün də dəyərlidir (Qeyd edək ki, bu məqalələri müasir əlifbamıza transfoneliterasiya edərək "Millət üçün" (Krım məqalələri) adı ilə nəşrə hazırlamışıq). Ömrü boyu milləti üçün, bütövlükdə Türk dünyası üçün çalışan və elə bu yolda da bir millət fədaisi kimi qanlı repressiyanın qurbanı olan Yusif Vəzir yalnız vətəni Azərbaycan, doğuldügü doğma Qarabağ torpağı, Şuşa üçün deyil, tələbəlik və gənclik illərinin keçdiyi və bir diplomat kimi fəaliyyət göstərdiyi, çox sevdiyi Ukrayna üçün, Krım üçün, Türkiyə üçün, nəhayət, bütövlükdə bütün Türk dünyası üçün yazıb-yaratmış böyük Türk oğludur.

1919-cu ildə müstəqil Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri – İstanbul elçisi vəzifəsinə təyin edilən Yusif Vəzir AXC-nin süqutuna, sovet idarəçiliyinədək - 28 aprel 1920-ci ilədək fəaliyyətini davam etdirir. Diplomatik fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi-ədəbi yaradıcılığını da davam etdirir, İstanbul kitabxanalarında araşdırmalar aparır. Bu gərgin araşdırmaların nəticəsi olaraq, iki mühüm əsər qələmə alır. Yusif Vəzir İstanbulda çapdan çıxan "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1921) və "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" (1922) adlı bu kitablarını oxucusuna "Azərbaycan Cümhuriyyətinin sabiq İstanbul elçisi" kimi təqdim edirdi.

Qeyd edək ki, Y.V.Çəmənzəminlinin 1921-ci ildə İstanbulda çap olunan "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" adlı kitabı hələ ədibin dövründə elmi-ədəbi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış, əsərin çapından az sonra haqqında tanınmış ədəbiyyatşünaslar (M.F.Köprülüzadə və Ə.Şünasi) rəy yazmışlar (Köprülüzade: 1921; Şinasi: 1921). Hər iki məqalə müəllifinin də qeyd etdiyi kimi, bu əsərin, doğrudan da ən böyük əhəmiyyəti, yazıldığı dövrdə ölkəmiz, onun tarixi və xüsusilə də ədəbiyyatı ilə bağlı elmi-ədəbi ictimaiyyətdə olan informasiya boşluğunu doldurmasında idi. Xatırladaq ki, Yusif Vəzir 1918-ci ildə Krımda, "Millət" qəzetində çap etdirdiyi "Azərbaycan və azərbaycanlılar" adlı silsilə məqalələrində ölkəmiz, onun tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, iqtisadiyyatı və s. barədə verdiyi məlumatları da məhz bu məqsədlə qələmə almışdı.

Vyanalı alim, professor Fridrix Krelitsa da "Mitlenluqen Zur Osmanişen qeşixte" jurnalında "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" haqqında rəy çap etdirmişdir. "Olduqca faydalı, diqqətlə tərtib olunmuş, böyük vətən sevgisi ilə yazılmış bir kitab. Ümid edək ki, bizləri geniş biliyinin mükəmməl nümunəsi ilə məmnun edən müəllif bizə yeni nəşrlərini təqdim edəcəkdir" (Kraelitz-Greifonhorst: 1921, s. 175).

Yusif Vəzirin həyatının ən təlatümlü və gərgin dövrlərində qələmə aldığı "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" əsəri yalnız elmi dəyəri ilə deyil, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə təqdirəlayiqdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra, 1921-ci ildə Türkiyədə çapdan çıxan bu əsər Yusif Vəzirin, müstəqilliyi əlindən alınan vətənin gələcəyinə, öz hüququnu, azadlığını yenidən özünə qaytaracağına olan tükənməz inamının parlaq ifadəsidir. Kitabına yazdığı "Bir neçə söz"də görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərlinin şəhid olması barədə aldığı xəbərdən ürək yanğısı ilə söz açan Y.Vəzir yazırdı: "Bu sətirləri yazarkən böyük ustadımız Köçərli Firidun bəyin düşmənlərimiz tərəfindən şəhid olunması xəbəri təyyid etmədə idi. Azərbaycan müstəqil fikrini yaradan, öyrdən və sevdirən bu zatın vəfatı vətənimiz və mənəviyyatımız üçün nə böyük fəlakət oldu. Otuz ildən bəri qələmiylə aləmə qüvveyi-fikriyyəmizi bildirən, cavanlarımıza yol göstərən, səbat və mətanət təlqin edən Firidun bəy bu dəfə də mübarək qaniylə tarixin silinməz səhifəsinə "Müstəqil Azərbaycan"- deyə son sözünü yazdı… Allah rəhmət eyləsin. Bu ağır dəqiqələrdə yeganə təskinliyimiz budur ki, Azərbaycanın yeni nəsilləri bu müqəddəsat qarşısından keçərkən diz çökərək Vətən ülviyyətini və onun yolunda ölmək ləzzətini duyub və öyrənəcəklər" (Vəzirov: 1337(H), s. 3).

1923-cü ildə Yusif Vəzir Parisdə təhsil alan kiçik qardaşı Mirabdulla Vəzirovun yanına gedir. Yusif Vəzirin Fransa həyatı da maddi və mənəvi çətinliklər, sıxıntılar içərisində keçmişdir. Ağır fəhləlik həyatı, üstəlik əziz qardaşının xəstəliyi və ehtiyac üzündən müalicə oluna bilməməsi və nəhayət, ölümü – bütün bunlar bu əzabkeş insanın ömrü boyu unuda bilmədiyi mənəvi iztirabları idi. Çəkdiyi iztirablara baxmayaraq, Y.Vəzir yenə də həyat mücadiləsinə davam edir; fəhlə işləməklə yanaşı, eyni zamanda, "Paris xəbərləri" qəzetinə "Şərqdən məktublar" sərlövhəli məqalələr yazır, Paris Milli Kitabxanasında ədəbiyyat tariximizlə bağlı araşdırmalar, elmi tədqiqatlar aparırdı.

1926-cı il aprel ayında Yusif Vəzir xaricdən Vətənə qayıdır. Bakıya qayıtdıqdan sonra, əvvəlcə, "Bakı işçisi" kooperativ nəşriyyatının bədii ədəbiyyat şöbəsində redaktor vəzifəsində çalışır. 1926-cı ilin oktyabrında Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinə daxil olur. 1926–1928-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində aspirant olan Y.Vəzir, 1927–1930-cu illərdə həmin universitetin auditoriyalarında folklordan mühazirələr oxuyur. Yazdığı "tərcümeyi-hal"lardan, cavablandırdığı sorğu vərəqələrindən Y.V.Çəmənzəminlinin Neft-Sənaye İnstitutunda, Tibb İnstitutunun və Pedaqoji İnstitutun hazırlıq fakültələrində, Azhidrotexnikumda və b. tədris müəssisələrində müəllimlik fəaliyyəti ilə də məşğul olmasını öyrənirik. Görkəmli yazıçı həmin illərdə realist üslubda hekayələr, romanlar yazmaqla bərabər, tədqiqatçılıq fəaliyyətini də davam etdirmiş, xalqın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. ilə bağlı müxtəlif mənbələrdən öyrəndiyi məlumatları, bilikləri analitik zəkasının süzgəcindən keçirərək dəyərli

elmi əsərlər də qələmə almışdır. Yusif Vəzirin 1927-1928-ci illərdə "İqtisadi xəbərlər" məcmuəsində dərc edilən və ilk dəfə olaraq, ədibin tərtib etdiyimiz "Biz kimik?" (Çəmənzəminli: 2004, 136 s.**)** adlı kitabında çəmənzəminlişünaslığa təqdim olunan silsilə məqalələri isə bu azərbaycanşünas alimin iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələrinə də dərindən bələd olmasından soraq verir. Bu məqalələrin bizim üçün bir mühüm dəyəri də ondadır ki, həmin məqalələri aşkar etməklə Yusif Vəzirin daha bir gizli imzasını üzə çıxartdıq (bax: Hümmətli: 2003; Hümmətli Ş.A.:2014). İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş, "Bizdə xalıçılıq", "Bizdə pambıqçılıq", "Neftin keçmiş və hal-hazırki mənası" adlı bu məqalələr 1928-ci ildə "İqtisadi xəbərlər" məcmuəsində "qızıl at" mənasını verən "Zərəsb" gizli imzası ilə çap olunmuşdur. (bax: Çəmənzəminli, 2004: 136 s**.**).

Azərbaycan folklorşünaslığının təməl daşlarını qoyanlardan biri kimi, Yusif Vəzirin el ədəbiyyatının öyrənilməsi yolunda gördüyü işlər bu gün də elmi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Ədibin əsərlərinin hər birində xalq ruhunun nişanəsi, el hikmətinin izləri var. Hələ 1914-cü ildə yazdığı "Dil məsələsi" adlı məqaləsində Yusif Vəzir, əsərlərində qəliz ibarələr işlədən, xalqın anlamadığı, başa düşmədiyi bir dildə yazan yazıçıları tənqid edərək onları öz doğma dilində – "özlərinə məxsus gözəl, asan və möhkəm dilləri" olan Azərbaycan türklərinin dilində əsər yazmaq üçün zəngin el ədəbiyyatını öyrənməyə çağırır: "Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin"(Çəmənzəminli:1977, s.173**).** Yusif Vəzir folklorla bağlı "Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi", "Nağıllarımızı nə cür toplamalı", "Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər", "Xalq ədəbiyyatının təhlili – I.Vəsfi-hal", "Xalq ədəbiyyatının təhlili -II. Ağı", "Folklor yolunda" və s. məqalələrində hər hansı folklor janrından söhbət açarkən onu digər xalqların folklor nümunələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmışdır.

Görkəmli ədibin ərəb, fars, hind, yunan və s. xalqların ədəbiyyatını, tarixini, əsatirlərini, adət-ənənələrini, dini əqidə və inanclarını araşdırıb öyrənməkdə əsas məqsədi, əslində, yenə də məhz öz ədəbiyyatımıza, milli mədəniyyətimizə xidmət etmək olmuşdur. Müxtəlif xalqların ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə xalqımızın mənəvi sərvətləri arasında müqayisələr aparan alim-yazıçı, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxartmaqla tariximizin, folklorumuzun qaynaqları ilə bağlı maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Hələ 1922-ci ildə İstanbulda çap edilən "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" adlı əsərində Azərbaycanı "Şərq ilə Qərb arasında körpü təşkil edən bir ölkə" kimi səciyyələndirən Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: "Ən qədim zamanlardan bəri bu körpüdən müxtəlif irqlərə mənsub millətlər keçib getmişlər" (Çəmənzəminli: 1993, s. 11). Azərbaycanın tədqiqinin türkoloqlar üçün yeni bir meydan açdığını, "məqsədə müvəffəqiyyətlə varmaq üçün türkologiyaya bir də azərologiya şöbəsi artırılmalı" olduğunun vacibliyini diqqətə çatdıran ədib bu şöbənin Şərq mədəniyyət tarixinə yeni-yeni səhifələr bəxş edəcəyini zənn edirdi. Bu mənada, Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi köklərini, sonrakı inkişaf mərhələlərini dərindən öyrənmək, onun dünya mədəniyyət tarixindəki yerini doğru düzgün müəyyənləşdirmək məqsədilə həm Şərq, həm də Avropa mədəniyyətinin araşdırılmasının vacibliyini dərk edən görkəmli ədib ömrü boyu bədii yaradıcılıq sahəsində yazıb-yaratmaqla yanaşı, ardıcıl və sistemli şəkildə elmi tədqiqatla da məşğul olmuşdur. Onun ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat və s. sahələri əhatə edən elmi əsərləri, publisistik məqalələri məhz bu gərgin və ciddi tədqiqat işinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Onun təkcə 1934–1935-ci illərdə "Ədəbiyyat qəzetəsi"ndə ədəbi məsləhətçi işlədiyi dövrdəki fəaliyyətini – qələmə aldığı silsilə məqalələrdə yeni yazanlara verdiyi məsləhətləri nəzərdən keçirsək, bu işıqlı şəxsiyyətin həmin dövrün ədəbi nəslinin yetişməsində əvəzsiz rolunun şahidi olarıq (bax: Çəmənzəminli, 2004: 136 s.).

Yusif Vəzirin çoxşaxəli yaradıcılığında ana dilimizin saflığına, ədəbi dil probleminə, folklorumuza, ədəbiyyat tariximizə, bədii ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələlərinə və s. həsr etdiyi məqalələri ilə yanaşı, 1935-ci ildə yazdığı, klassik irsimizin tədqiqi və təbliğinə dair "Şair Qətran", "Xətainin nəfəsləri", "Füzulinin qeyri-mətbu bir şeiri", "Molla Pənah Vaqif haqqında", "Abbasqulu ağa Qüdsinin əsərləri" adlı beş məqalədən ibarət "Tarixi etüdlər" silsiləsinin də əhəmiyyətli yeri var.

Onun zəngin ədəbi irsi, arxivində saxlanılan əlyazma materialları və müxtəlif qeydlər bu istedadlı yazıçının dramaturq və ssenarist kimi də gərgin ədəbi fəaliyyətindən xəbər verir. Hələ gənc yaşlarında, 1909-cu ildə "Nişanbazlıq" adlı ilk komediyasını yazmışdı. Ədibin arxivində 1933-cü ildə yazdığı "Tətil" adlı bir pyesin də qısa məzmununa rast gəlirik. "Həzrət Şəhriyar" adlı komediyasını isə Y.Vəzir

1935-ci ildə qələmə almışdır. 1937–1938-ci illər arasında Yusif Vəzir "Altunsaç", "Qaçaq Nəbi", "Yeni yuva" "Aybəniz" ("Dilbər"), "Yazıçı bəraət qazandı", "Həqiqətin təntənəsi" və b. kinossenarilər yazmışdır.

Görkəmli ədib hekayələr, romanlar, pyeslər, kinossenarilər qələmə alır, dünya ədəbiyyatından tərcümələr edirdi. Ədəbiyyat tariximizdəki əvəzolunmaz xidmətləri sırasında tərcüməçilik fəaliyyətinin də xüsusi yeri olan ədibin rus və Avropa ədəbiyyatı klassiklərindən etdiyi tərcümələr, bu ensiklopedik şəxsiyyətin bədii tərcümə sənətində də istedad və peşəkarlığından soraq verir. Onun N. Qoqol, L. Tolstoy, İ. Turgenev, L. Seyfullina, V. Lavrenyev, A. Neverov, M.Y. Saltıkov-Şedrin və b. yazıçılardan etdiyi tərcümələr yüksək bədii keyfiyyəti ilə fərqlənmiş və dövrünün ədəbi mühiti tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Y. V. Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi görüşlərində onun Avropa ədəbiyyatı, bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin - Stendal, Flober, Bayron, Şiller, Anatol Frans, Hofman və başqalarının yaradıcılığı ilə bağlı söylədiyi mülahizələrin də mühüm yeri var. Tədqiqatçı-ədibin 1938-ci ildə Ürgənc şəhərində Xarəzm Vilayət İnstitutunda müəllim işləyərkən qələmə aldığı, şərti olaraq «Ədəbi düşüncələr, tənqidi qeydlər» adlandırdığımız (bax: Çəmənzəminli: 2004, s. 123-129) elmi mülahizələri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan yazıçıları içərisində bütün gözəl keyfiyyətlərindən əlavə, poliqlotluğu ilə də seçilən, öz ana dilindən başqa Şərq və Avropa dillərini də mükəmməl bilən Y.V.Çəmənzəminli Şərq və Qərb klassiklərinin əksəriyyətini orijinaldan mütaliə etmişdir. Bu müstəsna keyfiyyəti ədibə bədii tərcümə sənətində böyük uğurlar qazandırmışdır. Müxtəlif illərdə, xüsusilə, mühacirətdən qayıtdıqdan sonra ardıcıl surətdə tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan, 30-cu illərdə «Azərnəşr»də tərcüməçi-redaktor vəzifəsində çalışan Yusif Vəzirin dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasında olduqca böyük xidməti var.

Yusif Vəzirin şəxsi fondunda saxlanılan müqavilənamələr çəmənzəminlişünaslığın sirlə dolu səhifələridir. Ədibin rus ədəbiyyatından tərcümələri ilə bağlı söz açarkən qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif nəşriyyatlarla, əsasən, "Azərnəşr"lə bağlanılan bu 19 müqavilənamənin beşində Y.Vəzirin "Qədim kitab" və "Məhərrəm" adlı iki romanı, "1905-ci il" adlı bir uşaq pyesi və biri rus, digəri isə polyak ədəbiyyatından olan iki tərcüməsi (M. Şoloxov. "Oyanmış torpaq", B. Yasenski. "Parisi yandırıram") haqqında məlumata rast gəlirik (bax: Hümmətli: 2014, s. 250**)**. Qeyd edək ki, aşkar etdiyimiz yeni tapıntıların izi ilə müxtəlif mənbələri araşdırsaq da, hələlik adı çəkilən əsərlərin nə əlyazmasına, nə də çapına rast gəldik. Görünür, «Xam torpaq», «Ölü canlar» və hələ də bizə məlum olmayan neçə-neçə əsərlər, tərcümələr kimi onlar da talesizliklə üzləşmiş - ya bilərəkdən itirilmiş, məhv edilmiş, ya da ədibin çağdaşı olan hansısa bir yazıçının arxivində müxtəlif əlyazmalara, sənədlərə qarışaraq unudulmuşdur.

Fitri istedadı, dərin biliyi, hərtərəfli dünyagörüşü və yüksək mədəniyyəti ilə Y.V.Çəmənzəminli müasirləri içərisində həmişə seçilirdi. Bütün tənqidlərə, təhqirlərə, dözülməz təzyiqlərə baxmayaraq, Y.Vəzir də öz istedadına və biliyinə güvənən əsl yaradıcı inadkarlığı ilə yazıb-yaradır, ədəbi prosesdə yenə də fəal iştirakı edirdi. Yazdığı tarixi romanlarla ("Studentlər", "Qızlar bulağı", "İki od arasında") isə ədib, ilk növbədə, ən mühüm suala – "Biz kimik?" sualına cavab verməyə çalışır, bədii sözün köməyi ilə, unudulmaqda olan, hətta çoxlarının bu barədə adi təsəvvürü belə olmayan uzaq keçmişimizdən çağdaş dövrə körpü salırdı.

Görkəmli ədib Qarabağ tarixindən, Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin həyatından bəhs edən "İki od arasında" tarixi romanından əvvəl də elmi tədqiqatlarında ("Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər", "Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan", "Tariximiz haqqında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri", "Molla Pənah Vaqif haqqında") bizi Vaqifin həyatı, dövrü və yaradıcılığına dair qiymətli fikirləri, mülahizələri və mühüm faktlarla tanış edir. Görkəmli çəmənzəminlişünas alim professor Tofiq Hüseynoğlu Yusif Vəzirin həmin tarixi romanından bəhs edərkən yazırdı: "Vaqif və onun dövrü haqqında əsl həqiqəti uydurma şeylərdən, yanlış fikir və təsəvvürlərdən təmizləyib ortaya çıxarmaq, mərkəzində Vaqifin obrazı dayanan tarixi bir roman yazmaq asan deyildi. "İki od arasında" romanı göstərir ki, Y.V.Çəmənzəminli Vaqiflə maraqlanmağa başladığı vaxtdan əldə etdiyi məxəzlərə, əsasən düzgün yanaşmış, şairin parlaq bədii obrazını yaratmaqla müasirlərinə, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıq və tarix elmlərinə bir növ nümunə göstərmiş, örnək ola bilmişdir. Romanda obrazı şair, dövlət adamı və

diplomat, filosof və ictimai xadim kimi canlandırılan Vaqif vəzifəsi, mövqeyi və fəaliyyəti ilə əlaqədar çətinliklər əhatəsində təsvir edilmişdir. Yazıçı bütün roman boyu Vaqifin həssas şair qəlbinin döyüntülərini daim hiss etdirməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur." (Çəmənzəminli: 2005, I cild, s.14).

Görkəmli ədib qələmə aldığı bir-birindən dəyərli elmi, ədəbi əsərlərinə, bütün yorulmaz fəaliyyətinə baxmayaraq, AXC dövründəki ictimai-siyasi fəaliyyəti üçün doğma vətənində bir sıra ciddi problemlərlə, haqsızlıqlarla qarşılaşırdı. Bir sənətkar, yaradıcı şəxsiyyət üçün bu cür haqsızlığın, zülmün nə demək olduğunu Yusif Vəzir hələ 1934-cü ildə qələmə aldığı aforizmlərində böyük bir müdriklik və uzaqgörənliklə belə ifadə edirdi:

" - Ən yüksək sənət mənəviyyat qanadlananda yaranır. İstibdadın mahirliyi bu qanadı qırmaqdadır. "Mən yaradıram" - demək, "qanadlanıram" - deməkdir... Qanadın qırıqsa?..

- İstibdad bir xəncərdir: həm dostun, həm də düşmənin başının üstündən asılıdır; düşməyəcəyindən də heç kəs əmin deyil" (Çəmənzəminli: sax. v. 311).

Nəhayət, qarşılaşdığı bu maddi və mənəvi məhrumiyyətlərdən təngə gələn Yusif Vəziri işsizlik, maddi ehtiyac və mənəvi iztirablar Bakıdan uzaqlara – Ürgəncə aparıb çıxardır. İş axtarmaqda davam edən Yusif Vəzir, nəhayət, qəzetlərdən birində oxuduğu elan əsasında 1938-ci ilin iyulunda sənədlərini Ürgənc Pedaqoji İnstitutuna göndərərək müsabiqədən keçir. 1940-cı ilin yanvar ayınadək bu pedaqoji institutda həm rus dilini, həm də rus və xarici ölkə ədəbiyyatını tədris edən görkəmli yazıçı, eyni zamanda, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur, kinossenari və dramlar qələmə alır, ən sevimli işini – folklorla bağlı araşdırmalarını davam etdirir. 1940-cı ilin yanvar ayında isə Yusif Vəzir həbs edilərək Bakıya gətirilir. Səkkiz il müddətinə Qorki vilayətinə sürgün edilən Yusif Vəzir ağır, fiziki və mənəvi işgəncələrlə dolu sürgün həyatına davam gətirə bilmir, 1943-cü ilin yanvar ayının 3-də vəfat edir. 1956-cı ildə digər repressiya qurbanları kimi, bu görkəmli ədibə də ölümündən sonra bəraət verilmiş və yalnız bu bəraətdən sonra həyatı, yaradıcılığı, zəngin elmi-bədii irsi müxtəlif aspektlərdə ədəbiyyatşünas alimlər, tədqiqatçılar (Kamran Məmmədov, Məryəm Axundova, Tofiq Hüseynoğlu, Bəhlul Abdullayev, Cənnət Nağıyeva, Alxan Bayramoğlu, Şələlə Abdullayeva, Leyla Vəzirova, Leyla Məcidqızı və b.) tərəfindən araşdırılmış, haqqında dəyərli monoqrafiyalar yazılmış, əsərləri yenidən nəşr edilməyə başlamışdır.

Yusif Vəzirin elmi-ədəbi irsi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi ardıcıl və sistemli şəkildə araşdıraraq, bu zəngin xəzinədən oxuyub öyrəndiklərinə bir yazıçı-alim kimi münasibət bildirən görkəmli ədibin bədii əsərləri (xüsusilə, "Qızlar bulağı" və Qarabağ xanlığından bəhs edən "İki od arasında" tarixi romanları), eləcə də müxtəlif sahələri (ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat və s.) əhatə edən çoxsaylı elmi əsərləri (xüsusilə, İstanbulda nəşr edilən "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1920) və "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan"(1922) əsəri), publisistik məqalələri məhz bu gərgin və ciddi tədqiqatların nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Ədibin milli ruhunun böyüklüyü, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən soraq verən zəngin elmi-ədəbi irsi, onun yalnız görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim deyil, eyni zamanda, böyük azərbaycanşünas olduğunun əsl göstəricisidir. İşıqlı gələcəyə aparan yolların tariximizin, soy-kökümüzün, mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsindən gəlib-keçdiyini dərk edən hər bir vətənpərvər ziyalı kimi, bu böyük azərbaycanşünas da ən mühüm suala – "biz kimik?" - sualına cavab axtarmış və ədəbiyyat tariximizi, folklorumuzu da, hər şeydən öncə, həmin məqsədlə araşdırmışdır. "... Ən əvvəl özümüzü tapmalıyıq. Bunun üçün də keçmişimizi addım-addım tədqiq edib, məmləkətimizin maddi və mənəvi məhsullarını meydana çıxarmalıyıq", - deyən bu görkəmli ziyalının ömrü boyu milli mənliyimizi – "özümüzü tapmağ"a yönələn gərgin araşdırmalarının nəticəsində qələmə aldığı əsərlərin hər biri, zənnimizcə, məhz, həmin suala, "biz kimik?" - sualına verilən cavablar kimi dəyərləndirilməlidir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi ardıcıl və sistemli şəkildə, dərindən-dərinə araşdıraraq, bu zəngin xəzinədən oxuyub öyrəndiklərinə bir yazıçı-alim kimi münasibət bildirən görkəmli ədibin müxtəlif sahələri əhatə edən, çoxsaylı elmi əsərləri bu gərgin və ciddi tədqiqatların nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Dünya xalqlarının ədəbiyyatını, mədəniyyətini öz mənəvi sərvətlərimizlə müqayisəli şəkildə öyrənən Y.V.Çəmənzəminlinin əsas məqsədi, əslində, yenə də öz xalqımıza, milli mədəniyyətimizə xidmət etmək, onun dünya mədəniyyəti tarixindəki müstəsna mövqeyini üzə çıxartmaq olmuşdur.

Xalqımızın ədəbiyyat və mədəniyyət salnaməsinin səhifələrində şərəfli yeri olan Yusif Vəzir Çəmənzəminli, eyni zamanda bütünlükdə Türk dünyasının böyük ruhlu, yüksək mənəviyyatlı ziyalılarındandır. Şuşa torpağında doğulan, bütün həyatını və fəaliyyətini Azərbaycanın, bütünlükdə Türk dünyasının səadətinə həsr edən, XX əsrin amansız repressiya illərinin qurbanı olan, vətənindən uzaqda sürgündə vəfat edən, məzarı belə qalmayan böyük Türk oğlu Yusif bəy Vəzirovun – Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin, bu gün azad Qarabağ torpağının, Şuşa dağlarının üzərində qanadlanan nakam ruhu yəqin ki, şaddır. Çünki "Əziz Şuşa, sən azadsan!" (Azərbaycan Prezidenti) və Yusif Vəzirin "Həyatımın 20 ili" memuarında böyük sevgi və qürurla yazdığı kimi – "Bu, mənim şəhərimdir".

QAYNAQLAR

Çəmənzəminli:1977

Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. Əsərləri, 3 cilddə, (tərtibçi: M.Axundova), 3-cü cild, Bakı: "Elm", 1977, 328 s.

Çəmənzəminli:1993

Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, (tərtibçi: T. Hüseynoğlu). Bakı: "Bakı Universiteti nəşriyyatı", 1993, 56 s.

Çəmənzəminli:2004

Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. "Biz kimik?" (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmətli). Bakı: "Nurlan", 2004, 136 s.

Çəmənzəminli:2004

Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. Hədərən-pədərən (felyetonlar) (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş. Hümmətli). Bakı: "Nurlan", 2004, 34 s.

Çəmənzəminli:2005

Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. Əsərləri, 3 cilddə (tərtibçi: T.Hüseynoğlu). - Bakı: "AVRASİYA-PRESS", 2005.

Çəmənzəminli:sax.v.311

Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. Atalar sözü - Y.V.Çəmənzəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v.311.

Hümmətli Ş.A.:2014

Hümmətli, Şəlalə Ana. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin elmi-ədəbi irsi yeni faktların işığında. Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 80 s.

Hümmətli:2014

Hümmətli, Şəlalə. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi görüşləri. - Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 264 s.

Hümmətli:2003

Hümmətli, Şəlalə. Yusif Vəzirin daha bir gizli imzası – Filologiya məsələləri, IV, Bakı: "Nurlan", 2003, s.68-71.

Köçərli:sax.v.240; 241

Köçərli, Firudin. Məktub – Y.V. Çəmənzəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v. 240, 241

Köprülüzade: 1921

Köprülüzade, Fuad. Azerbaycan edebiyatına bir nazar - "İkdam" gazetesi, № 8708 , 12 haziran, 1921, İstanbul.

Kraelitz-Greifonhorst: 1921/22

Kraelitz-Greifonhorst, Fridrix. “Bespreshungen” – “Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte”. Wien , band 1, 1921/22, s.174-175.

Şinasi:1921

Şinasi, Abdulhak. Kitaplarımız (Y.Vezirov: “Azerbaycan edebiyatına bir nazar”) - “İleri” gazetesi, № 1229, 1 temmuz 1921, İstanbul.

Vəzirov:1907

Vəzirov, Miryusif. “Müdiri-möhtərəm…”. – “Molla Nəsrəddin” jurnalı, №37, 1907, s.1.

Vəzirov: 1337(H.)

Vəzirov, Yusif bəy. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. - İstanbul, “Mətbəei-Amirə”, (1337 (H.), 103 s. - Y.V.Çəmənzəminli fondu, fond 21, sax.v.889.

Vəzirov:1913

Vəzirov, Yusif. Biz kimik? – “Sədai-həqq” qəzeti, 12 mart 1913.

QƏLBİNDƏ KƏDƏR, DAMARLARINDA QEYRƏT DAŞIYAN ŞAİR – NATƏVAN

A POET WITH SORROW IN HER HEART AND ZEAL IN HER VEINS – NATAVAN

Dr. Güzel Bahşali

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Şöbə müdiri

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6752-6619

XÜLASƏ

Açar sözlər: Xan qızı, Qarabağ, Şuşa, ədəbi mühit, xanlıq, qəza məktəbi

XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycanda kapitalist münasibətləri inkişaf etdikcə, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində mütərəqqi meyllər güclənirdi. Bu inkişaf meylləri maarif, mədəniyyət, ədəbiyyat sahəsinə də öz müsbət təsirini göstərirdi. Ədəbi mühitin canlanması baxımından Azərbaycanın dilbər guşəsi Qarabağ mahalının və xüsusilə, o dövr üçün yüz yaşlı Şuşa şəhərinin öz yeri vardır. Burada dünyəvi məktəblərin - qəza məktəblərinin, Şuşa şəhər məktəbinin və s. açılması, savadlı, oxumuş şəxslərin, görkəmli ədiblərin yetişməsi, iki ədəbi məclisin ("Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan") olması, nəinki Şuşada, bütövlükdə Qarabağda ədəbi-mədəni mühitin inkişafını şərtləndirən cəhətlər idi. Bu ədəbi mühitdə Xan qızı Xurşidbanu Natəvan şəxsiyyəti, həyatı və yaradıcılığı ilə müstəsna yerə, özünəməxsus məqama sahibdir. Çox güclü bir qadın kimi heç zaman ədalətsizlik, haqsızlıq qarşısında susmayan, iftira və böhtanlara mərdliklə sinə gərən bu istedadlı şair və gözəl qadın çəkdiyi əzablara baxmayaraq, xeyirxah əməllərindən əl çəkməmiş, həmişə kasıbın, xəstənin, köməyə ehtiyacı olan insanların yanında olmuşdur.

Məqalədə sarayda böyüyən, şan-şöhrətli, zəngin həyat sürən, lakin taleyinə çətin və məşəqqətli günlər yazılmış Xan qızı Xurşidbanu Natəvan yaradıcılığına işıq tutulur, onun incə ruhlu şeirlərindən misallar gətirilir və bu şeirlərin əsas mahiyyəti açılır. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından, istedadlı, nəcib, xeyirxah bir xanım, zahirən xoşbəxt görünən, lakin qəlbi hər zaman əzab və təlatümlərlə dolu bir ananın - Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın keçdiyi çətin həyat yolundan bəhs edilir.

30 ilə yaxın bir dövr ərzində mənfur ermənilərin işğalı altında qalan Qarabağ torpaqları qəhrəman ordumuz tərəfindən azad edildi. Artıq Xurşidbanu Natəvanın da narahat ruhu şaddır. Ümidvarıq ki, azad diyarımızda - Qarabağda dağıdılmış tarixi yerlər, o cümlədən Natəvanın da dağıdılmış evi bərpa olunacaqdır.

ABSTRACT

Keywords: Khan gizi, Karabakh, Shusha, literary environment, khanate, accident school

From the second half of the 19th century, as capitalist relations developed in Azerbaijan, progressive tendencies in all spheres of public life intensified. These development trends also had a positive impact on education, culture and literature. In terms of the revival of the literary environment, the charming corner of Azerbaijan, the Karabakh district, and especially the hundred-year-old city of Shusha for that period, has its place. There are secular schools - emergency schools, Shusha city school, etc. The opening of the library, the growth of educated people, prominent writers, the existence of two literary assemblies ("Majlisi-uns" and "Majlisi-Faramushan") were the conditions for the development of the literary and cultural environment not only in Shusha, but in Karabakh as a whole. In this literary environment, Khan gizi Khurshidbanu Natavan has a special place and a special place with her personality, life and creativity. As a very strong woman, this talented poetess and beautiful woman, who never remained silent in the face of injustice, and courageously withstood slander and libel, did not give up her good deeds despite her sufferings, and was always with the poor, the sick and the needy. The

article sheds light on the work of Khan's daughter Khurshidbanu Natavan, who grew up in a palace, lived a glorious, rich life, but whose fate was marked by difficult days. Prominent figures of Azerbaijani literature, a talented, noble, kind lady, a mother who looks happy but whose heart is always full of pain and agony - the difficult life of Khan's daughter Khurshidbanu Natavan.

For almost 30 years, the lands of Karabakh occupied by the hated Armenians were liberated by our heroic army. Khurshidbanu Natavan's restless spirit is already happy. We hope that the destroyed historical sites in our free land - Karabakh, including the destroyed house of Natavan will be restored.

Qadın ailə və cəmiyyətin mənəvi həyatının qoruyucusu, onun bel sütunu, həyatın davamedici qüvvəsidir. Azərbaycan xalqının tarixi boyu öz möhtəşəmliyi ilə seçilən həm hökmdar, həm diplomat, həm də yaradıcı qadınları olmuşdur. Tomris, Nüşabə, Sara xatun, Dəspinə xatun, Məhsəti Gəncəvi, Xurşidbanu Natəvan, Heyran xanım, Fatma xanım Kəminə və başqaları. Bu siyahını uzatmaq olar. Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Qarabağ təkcə əsrarəngiz gözəlliyi, zəngin, bənzərsiz təbiəti, tükənməz yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə deyil, qüdrətli və böyük şəxsiyyətləri ilə də fəxr edə bilər. Şuşa qalasının qurucusu Pənah Əli Xan, İbrahim Xəlil Xan, Cabbar Qaryağdıoğlu, Xan Şuşinski, Əhməd Bəy Ağaoğlu, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Uzeyir Bəy Hacıbəyli, Ceyhun Hacıbəyli, Xudu Məmmədov, Qədir Rüstəmov və daha kimlər… Əgər Qarabağın dahi şəxsiyyətlərinin adlarını saysaq, mübaliğəsiz demək olar ki, səhifələr bəs etməz... Ədəbi mühitin canlanması baxımından Azərbaycanın dilbər guşəsi Qarabağ mahalının və xüsusilə, XIX əsrin ortaları üçün yüz yaşlı Şuşa şəhərinin öz yeri vardır. Burada dünyəvi məktəblərin - qəza məktəblərinin, Şuşa şəhər məktəbinin və s. açılması, savadlı, oxumuş şəxslərin, görkəmli ədiblərin yetişməsi, iki ədəbi məclisin ("Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan") olması, nəinki Şuşada, bütövlükdə Qarabağda ədəbi-mədəni mühitin inkişafını şərtləndirən cəhətlər idi.

Böyük Azərbaycan şairi, "Məclisi-Üns"ün yaradıcısı, ictimai xadim, xeyriyyəçi, rəssam, gözəl qadın, qəlbi övlad dağı görmüş ana, köklü-köməcli Qarabağ xanımı, Xan qızı Natəvan "Dürrü Yekta" kimi son Qarabağ xanının sarayında doğuldu. Cah-cəllalı bir həyatı olacağını düşündülər, lakin həyat hər zaman gözlənilməz hadisələrlə dolu olur... Xan qızının da həyatı sakit, rəvan keçmədi...

"Yenə, yarəb, nə qəmgindir mənim

bu şad olan könlüm,

Rümuzi-eşqdən agah olub, ustad olan könlüm.

Görübdür yarı əğyarla, olubdur məhv nəzzarə,

Edibdir sinəsin yarə, mənim abad olan könlüm.

Niyə peymanədən keçdin, niyə zəncirdən qaçdın?

Nədəndir çöllərə düşdün, mənim

bərbad olan könlüm? "– Bu misraları Xan qızı sonralar, çox sonralar yazacaqdı…

Xurşidbanu Natəvan 1832-ci ilin avqustunda Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Babası məşhur Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşir, atası isə 17 il Qarabağda hakimlik etmiş Mehdiqulu xan Cavanşir olmuşdur. Şairin anası Bədircahan bəyim Gəncə hakimi Cavad xanın oğlu Uğurlu bəyin qızıdır. Xurşidbanu kiçik yaşlarından sarayda mükəmməl təhsil və tərbiyə almışdır. O, həm dini , həm də dünyəvi təhsil almışdır. Müqəddəs "Quran" ayələrini əzbərləyən Xurşidbanu ərəb-fars dillərini mükəmməl öyrənmiş və bu dillər vasitəsi ilə klassik ədəbiyyatı, şeir və qəzəlləri dərindən mənimsəmişdir. Atası Mehdiqulu xanın dövründə qayğısız uşaqlıq dövrü keçirən Xurşidbanu əzizlənmiş, şan-şöhrətli qohumlarının qayğı və sevgiləri ilə əhatə olunmuşdur. Xan qızı saray mühitində böyüsə də, o, daxilən azad, səxavətli, mərhəmətli bir insan kimi formalaşmışdır. Lakin saraydakı bu qayğısız həyat atası Mehdiqulu xanın ölümü ilə sona yetir, əzablı, qayğılı günlər başlayır...

Mehdiqulu xan Ağcabədi kəndində qəflətən vəfat edəndə Xurşidbanunun 13 yaşı var idi. Bununla da naz-nemət içərisində böyüyən 13 yaşlı uşaq həm xanın öz qohumlarının, həm də məkrli niyyət güdən hakim dairələrin gözündə "gənc qıza" çevrildi. İstər qohumları, istərsə də hakim dairələr Xan qızının yeganə varis olmasını düşünərək, bu gənc qızın onların mənafeyinə xidmət edən insanla ailə həyatı

qurmasına çalışırdılar. Əslən Şuşadan olan tədqiqatçı Bəylər Məmmədov yazır: "Qarabağın hakimiyyətpərəst xanları ilə ruhanilər xanlığı mühafizə edib saxlamaq üçün müxtəlif tədbir görürdülər. Bu məqsədlə onlar Xurşidbanudan da bir vasitə kimi istifadə etmək istəyirdilər. Onlar xanlıq nəslinin gələcəyi üçün etibarlı təminat yaratmaq məqsədilə Xurşidbanuya münasib bir namizəd seçmək niyyətində idilər. Çar Rusiyası isə əksinə, Xurşidbanunun Qarabağ kübar ailələri ilə qohumluğuna hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdı" [4,s.12; 14]. Məkrli dairələr demək olar ki, öz niyyətlərinə çatdılar. Xurşidbanu milliyyətcə qumuq olan Xasay xan Usmiyevlə ailə qurdu. Daha doğrusu o, bu nigaha məcbur edildi. Bu izdivacdan onun iki övladı - atasının adını qoyduğu Mehdiqulu və qızı Xanbikə dünyaya gəlir. Onsuz da ailə həyatı təlatümlərlə dolu olan Xan qızının 1864-cü ildə ayrıldığı Xasay xan Usmiyev iki il sonra çar hakim dairələrinin təzyiqlərinə tab gətirməyərək intihar edir [4,s.62; 63].

Xurşidbanu Natəvan fitri istedad sahibi idi. Allah ona çox bacarıqlar əta etmişdi. O, dövrünün ən gözəl qadın rəssamı olmuşdur. Xurşidbanunun dövrümüzə qədər gəlib çatan əl işləri, çəkdiyi şəkillər bunları sübut edir. Lakin bütövlükdə Şərq qadınları kimi Natəvanın da bu böyük istedadı kölgədə qalmış, lazımınca təhlil və təbliğ edilməmişdir. Natəvanın həyatında maraqlı məqamlardan biri də onun 1858-ci ildə Bakıda böyük fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə görüşməsidir. Deyilənə görə, məhz Qarabağ qadınının nəyə qadir olduğunu yadelli qonağa göstərmək üçün Xan qızı fransız dilini öyrənmiş və Aleksandr Düma ilə fransızca danışmışdır. Xan qızıvə ailəsi ilə görüş haqda A. Düma "Qafqaz səfəri" adlı əsərində yazır: "Mənim dəvət olunduğum evdəki məclisdə iki tatar knyaz qadını və kiçiyinin əri iştirak edirdilər. Açıq deməliyəm ki, onlar gəlişimizi səbirsizliklə gözlədiklərindən, bizi sevinclə qarşıladılar. Knyaz qadınlarından biri Qarabağın son hakimi Mehdiqulu xanın arvadı, digəri onun qızı idi. Anasına 40, qızına isə 20 yaş vermək olardı. Hər ikisi milli paltar geymişdi. Qızı bu bahalı, həm də zərif paltarda olduqca cazibədar görünürdü. Öz anası kimi geyinmiş 3-4 yaşlı qız uşağı təəccüb doğuran iri qara gözləri ilə bizə baxırdı. Həmçinin 5-6 yaşlı oğlan nənəsinin dizi üstündə oturub, instinktiv olaraq hər cür təsadüfə hazır vəziyyətdə öz xəncərinin dəstəyindən yapışmışdı... Ataları Xasay xan Usmiyev… Andreyova kəndində doğulmuş, 35 yaşlı, yaraşıqlı, məğrur bir kişi idi. Fransızca əsl parisli kimi danışırdı. O, əyninə qara kostyum geymiş, başına zərlə işlənmiş sivri uclu şapka qoymuşdu. Belindən fil sümüyündən dəstəsi və qızıla tutulmuş qını olan xəncər asılmışdı" [1,s.63].

Ədəbiyyat tariximizdə Xurşidbanu Natəvanın çox böyük xidmətləri vardır. İstedadlı qadın həm şeir yazır, həm xanlığın mülklərini idarə edir, həm də övladlarının qayğısını çəkirdi. O, ətrafındakı heç bir insana qayğısını əsirgəmir və böyük bir təşkilatçılıq qabiliyyətini ortaya qoyurdu. 1872-ci ildə "Məclisi-üns" adı ilə məşhur olan ədəbi cəmiyyəti yaradan, ona ruh və rövnəq verən Xurşidbanu Natəvan idi. Bu məclisə Abdulla bəy Asi, Mirzə Məhəmməd Katib, Fatma xanım Kəminə, Mir Mehdi Xəzani və digər söz xiridarları, (bəlkə özləri də fərqində olmadan-G.B.) gələcəyə körpü salan ziyalılar daxil idilər. "Məclisi-üns"ün yığıncaqlarına şairlərlə bərabər, musiqiçilər, muğam ifaçıları toplaşar, şeirlə musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi barədə ədəbi, elmi söhbətlər aparırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərliyi ilə yaranan "Məclisi-fəramuşan"ın yaranması ilk vaxtlar bir sıra qısqanclıqlarla tarixdə qalsa da, zamanla hər iki ədəbi məclis Qarabag ədəbi mühitində mübaligəsiz bir kəhkəşan rolunu oynadılar. Hər iki məclis üzvləri bir-biri ilə şeirləşir, ədəbi söhbətlər edirdilər. Belə canlı ədəbi mühitdə fəaliyyət göstərməsi Natəvanın yaradıcılığını cilalayır, onun tükənməz istedadını daha çox üzə çıxarır, xalqın malı edirdi. Onun şöhrəti Qarabağın sərhədlərini çoxdan aşmış, qonşu ölkələrə kimi gedib çıxmışdı. Olduqca səxavətli, sadə insanlara, şeir-sənət adamlarına göstərdiyi böyük ehtiram son dövrlərə kimi yaşlı Qarabağ camaatının yaddaşında kök salmışdı.

Natəvan öz xalqının qızı idi. Onun dövründə onsuz da ağır vəziyyətdə yaşayan xalqın bir sıra problemlərini həll etmək, onları ağır vəziyyətlərdən çıxarmaq qəhrəmanlıq idi və Xan qızı bunu bacarırdı. 1873-cü ildə Natəvan Şuşadan yeddi-səkkiz kilometr aralı olan Sarı Baba təpəsindəki su mənbəyindən şəhərə su kəməri çəkdirimiş, sonra böyük su anbarı tikdirmiş, hovuz, hamam və buzxana düzəltdirmişdi. Şəhər əhalisinin gəzintisi və istirahəti üçün yaşadığı evin kənarında bağ saldırmışdı.

1885-ci ildə Natəvana ağır bir bədbəxtlik üz vermişdi; onun ikinci əri Seyid Hüseyndən olan 17 yaşlı oğlu Mirabbas xəstələnib vəfat etmiş, bu hadisə şairi tamam sarsıtmışdı. Əziz övladının vaxtsız ölümündən sarsılaraq dərin iztirablar, mənəvi böhranlar keçirən ana özünün daxili üzüntülərini, oğul itkisindən doğan qüssə və kədərini vərəqlərə köçürmüş, sanki bundan bir qədər təsəlli tapmışdır:

Yəqin əl çəkəcək dustu aşinalərdən,

Divanə tək düşəcək çöllərə anan, getmə!
Səninlə kim açılıb qəlbimin şükufələri
Mürüvvət eylə, əzizim, edüb xəzan, getmə!
Tərəhhüm eylə mənə, dərdü möhnətim çoxdur,
Qoyub bu hicr bəla içrə Natəvan, getmə!
Di yumma gözlərini, qoy görüm doyunca barı,
Gözümdə cari edib əşk həm rəvan, getmə.

Qeyd edək ki, bu məqalədə məqsədimiz böyük şairə, qeyrətli Qarabağ qadını, səxavətli, agıllı, mərhəmətli insan, qəlbində böyük ana məhəbbəti daşıyan, olduqca iradəli və dözümlü bir qadın - Xan qızı Xurşidbanu Natəvan haqqında qısaca fikirlərimzi söyləmək idi. Onun haqqında hələ yazacaq, yaradıcılığına və parlaq şəxsiyyətinə bir daha dönəcəyik.

Son olaraq, Xurşidbanu Natəvanın ruhu qarşısında ehtiramla baş əyərək, " ruhun şad olsun, Xan qızı!"- demək istərdik. Qarabağın incisi Şuşa artıq murdar erməni tapdağından azaddır. Bu yolda üç min igid canını qurban verdi. Ümidvarıq ki, onların ruhu xatirinə Şuşamız çiçəklənəcək, inkişaf edəcək. Bütün dağıdılmış məzarlar, tarixi tikililər bərpa ediləcək. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın evi də bərpa ediləcək və gələcək nəsillərimiz bir daha heç bir düşmənə evlərimizi, yurdlarımızı dağıtmağa imkan verməyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Düma A. Qafqaz səfəri. – Bakı: Qanun, 2014. - 192 s.
2. Əfəndiyev İ. Natəvan //Ədəbiyyat qəz., 2009, 2 oktyabr.
3.Nizamiqızı H. Xan qızının rənglər dünyası// Mədəniyyət qəz. 2008, 3 iyul
4. Məmmədov B. Xurşid Banu Natəvan. - Bakı: Yazıçı, 1983. - 158 s.
5. Tağıyev C. Xan qızı. – Bakı: Sur, 2011. - 117 s.

Xurşidbanu Natəvan - XIX əsrin görkəmli Azərbaycan şairi, Qarabağ xanı Mehdiqulu Xanın qızı. Xeyriyyəçi və fədakar Ana

Xurşidbanu Natəvanın "Gül dəftəri"nin üz qabığı

Xurşidbanu Natəvanın Şuşadakı evi

Xurşidbanu Natəvanın çəkdiyi rəsm

QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TARİXİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİMİZƏ TƏSİRİ

Vüsalə Vəli qızı Məmmədzadə

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin

İctimai fənlər kafedrasının baş müllimi

ORCID ID: 0000-0002-3880-486X

Açar sözlər: Qarabağ, alban kilsəsi, məscid, tarixi abidə, memarlıq,muzeylər,qəbirlər

Key words:Karabakh, Albanian church, mosque, historical monument, architecture, museums, graves

XÜLASƏ

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim və ən gözəl guşələrindən biridir. Bu ərazi uzun illər ərzində müxtəlif tarixi hadisələrə, tarixi mərhələlərə şahidlik etmişdir. 30 ilə yaxın bir müddətdə Qarabağ ərazisi erməni vandallarının işğalı altında qalmış, buradakı tarixi və mədəni abidələrə ciddi şəkildə zərər dəymişdir. Ərazidəki tarixi abidələr təkcə münaqişə zamanında deyil, işğaldan sonra da erməni qəsbkarlığının qurbanı olmuşdur. Bildiyimiz kimi bir çox beynəlxalq təşkilatlar münaqişələr zamanı tarixi abidələrin zərər görməməsi üçün müxtəlif konvensiyalarla çıxışlar etmişdir. Lakin erməni vandalları bu tip normativ aktlara məhəl qoymamış və yenə də öz təcavüzkar əməllərinə davam etmişlər. 30 il ərzində yüzlərlə abidələri dağıtmaq, yandırmaqla yanaşı həm də bəzi qədim abidələrimizi saxtlaşdırıb öz tarixlərinin bir parçası kimi qələmə verməyə çalışmışlar.

Hazırda əsas məsələlərdən biri işğaldan zərər görmüş abidələrmizin vəziyyəti ilə bağlı araşdırmalar aparmaq, ermənilərin etdikləri vandallıq əməllərini beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində göstərməklə dəymiş ziyanla bağlı təzminatın işğalçı hökümətdən tələb olunmasıdır.

ABSTRACT

Karabakh is one of the oldest and most beautiful parts of Azerbaijan. For many years, this area has witnessed various historical events and historical stages. For almost 30 years, the territory of Karabakh was occupied by Armenian vandals, and historical and cultural monuments were severely damaged. Historical monuments in the area were victims of Armenian aggression not only during the conflict, but also after the occupation. As we know, many international organizations have made various conventions to prevent the damage to historical monuments during conflicts. However, the Armenian vandals ignored such normative acts and continued their aggressive actions. For 30 years, in addition to destroying and burning hundreds of monuments, they also tried to falsify some of our ancient monuments and write them as part of their history.

At present, one of the main issues is to investigate the condition of our monuments damaged by the occupation, to demand compensation from the occupying government for the damage caused by the acts of vandalism committed by Armenians at the level of international organizations.

Qarabağ haqqında söhbət açarkən ilk öncə onun tarixən hansı əraziləri əhatə etdiyini və coğrafi mövqeyini vurğulamadan keçmək olmaz. XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış tarixçi Mirzə Camal Cavanşir öz əsərində Qarabağ ərazisinin haraları əhatə etdiyi və sərhədləri haqqında məlumatlar vermişdir. M.C.Cavanşir "Qarabağ tarixi" əsərində belə yazırdı:"Qədim tarix kitablarının yazdığına

görə Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahilə Krasnı most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər - Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır" (1, s.6).

Təxmini olaraq VII əsrdən etibarən Qarabağ adının formalaşdığı ehtimal olunur. Bu dövrlərdə "Qarabağ" adı konkret məkan kimi, XII-XIII əsrdən etibarən isə bu ada əyalət kimi tarixi mənbələrdə rast gəlinir. "Qarabağ" sözünün mənası qədim türk dilindədir. "Qara" və "bağ" sözlərinin birləşməsindən yaranan bu söz "sıx bağ", "geniş bağ" mənasını verir.

Qarabağ ərazisi uzun müddət Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi olmuşdur. Qədim mənbələrə nəzər salsaq, burada yaşayan xalqların etnik tərkibini alban və türk tayfaları təşkil edirdi. Erkən orta əsrlərdən Albaniyada xristianlığın geniş yayılması bölgədən də yan keçməmişdir. VII əsrin əvvəllərinə kimi xristianlıq Albaniyada hakim din olmuşdur. Ərəb istilalarından sonra Qarabağın yalnız dağlıq hissədə yaşayan alban tayfalarından əlavə bölgənin böyük bir qismi islam dinini qəbul edərək müsəlmanlaşdılar. Ərəblərin faciəvi siyasətlərindən biri də VII əsrdən etibarən Alban kilsəsinin mövqeyinin get-gedə zəifləməsidir.

Xristian kilsəsindən vaxtikən xəyanət edərək üz döndərən və ərblərə sığınan erməni qriqorian kilsəsi qonşu ölkələrdə məskunlaşaraq burada qriqorianlığı yaymağa başladılar. Eyni çərçivədə ərəblərin dövründə erməni missionerlər Albaniyanın qərb ərazilərində (indiki Qarabağ və Qərbi Azərbaycan) yaşayan alban tayfalarını zorla qriqorianlaşdırmağa başladılar. Günümüzdə ermənilər həmin qriqorianlaşmış hissənin Qarabağda yaşayan qədim erməni xalqının əcdadları olduğunu iddia edirdilər. Lakin tarixi həqiqətlər sübut edir ki, həmin əhalinin erməni milləti ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərində məskunlaşması XIX əsrə təsadüf edir.

Alban kilsələrinin qriqorian kilsələrinə tabe edilməsi və Qarabağın alban tayfalarının böyük bir hissəsinin İslam dinini seçməsi ərazidə yaşayan vahid xalqın taleyi baxımından bir sıra böyük təsirlər göstərmişdir. Belə ki, bura bura dini mənsubiyyət baxımından iki düşmən hissəyə bölündü.

Xilafətin zəifləməsindən sonra Azərbaycanda artıq müstəqil feodal dövlətlər yaranmağa başladı. Qarabağ da bu dövlətlərin tərkibində idi.

Qarabağ ərazisi müəyyən dövrlərdə Sacilər dövlətinin (IX-X əsrlərdə), Salairlər dövlətinin (X əsrdə), Şəddadilər dövlətinin (XI-XII əsrlərdə), Hülakülər dövlətinin (XIII-XIV əsrlərdə), Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmuşdur.

XVI əsrdə Qarabağ Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibində olub, paytaxtı isə Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyindən ibarət idi. Səfəvilərin dövründə ərazidə yaşayan tayfaların əsasını yerli türk tayfaları təşkil edirdi. Bəzi tarixçilərin əsərlərində bu dövrdə yaşayan əhali haqqında məlumatlar verilmişdir. Qarabağda Bayat, Cavanşir, Gəraylı, Kəbirli, İyirmidörd və s. adında bir neçə tayfa və qəbilələrin yaşadığı məlumdur.

Elmi araşdırmalar və tarixi qaynaqlar sübut edir ki, bu dövrdə Qarabağ ərazisində yaşayan hakim xalq müsəlmanlardan ibarət idi. Bununla bağlı olaraq Səfəvi dövründə aparılmış əhalini siyahıya alma faktlarını göstərə bilərik.

Yunis Hüseynovun "Qarabağ" kitabında qeyd olunur ki, "1727-ci ildə Qarabağda 10218 ailənin 6746-sı (33730 nəfər) müsəlmanlardan, 3472-si (17.360 nəfər) isə başqa millətlərdən ibarət olmuşdur. Qarabağ əhalisinin yaşadığı 431 kəndin 80,9 faizi azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Göründüyü kimi, Qarabağın köklü əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur (2, s.17). Müsəlman xalqlarından əlavə yerdə qalan hissəni isə xristian alban tayfaları təşkil edirdi.

Səfəvilər dövlətinin dağılmasından sonra Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı olmuşdur. Qarabağ xanlığı son orta əsrlər dövründə Azərbaycanın mədəni ictimai həyatının inkişafına təkan vermişdir.

Qarabağ xanlığı eyni zamanda Rusların dəstəyi ilə bölgədə separatçılıq fəaliyyətlərinə baş qaldıran və mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan alban məlikliklərinə qarşıda ciddi və qətiyyətli mübarizə aparmışdır.

Qarabağda Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Çiləbörd və Talış mahalında yaşayan əhali erməni deyil, qədim alban tayfalarının nümayəndəsi idilər və vaxtilə qriqoryanlaşmışdılar. Bu səbəbdən erməni milliyətçilərinin bu məlikləri Qarabağda erməni dövlətçiliyinin davamı adlandırmaları tarixi əsaslarla yalandan ibarət olduğu sübut olunmuşdur.

XVIII əsrin sonları-XIX əsrin əvvəllərində rusların cənubi Qafqazda və Xəzəryanı bölgələrdə işğalçılıq fəaliyyəti genişləndi. Cənubi Qafqazda ilk olaraq Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi (1801). Daha sonra Azərbaycanın Car Balakən camaatlığı (1803) və Gəncə xanlığı (1804) imperiyanın işğalına uğradı.

1805-ci ildə çar Rusiyasının komandanı Sisianovla Qarabağ xanı İbrahim xan arasında Kürəkçay adlanan ərazidə müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin şərtlərinə görə, Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasına birləşməli idi. Tərəflər arasında imzalanan sənəddə Qarabağ xanlığı müsəlman torpağı kimi qeyd olunurdu. Eyni zamanda bu müqavilə ermənilərin gününüzdə qədim əraziləri hesab etdikləri Qarabağın dağlıq hissəsinin qədim Azərbaycan torpağı olduğunu və Azərbaycan xalqına aid olduğunu özündə əks etdirən tarixi sənəddir.

Qafqaz uğrunda baş verən I Rus-İran (1804-1813) və II Rus-İran (1826-1828) müharibələrinin nəticəsində bağlanan "Türkmənçay" və "Gülüstan" müqavilələrinin şərtlərinə əsasən Azərbaycan böyük faciə ilə üzləşmiş və ərazisi ikiyə bölünmüşdür. İki tərəf arasında əldə olunan razılaşmaya əsasən şimal torpaqları Rusiyanın, cənub torpaqları isə İranın tabeliyinə keçdi.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köç etməsi 1828-ci ildən başlayır. 1828-ci ildə bağlanan "Türkmənçay" müqaviləsinə əsasən, İran və Osmanlı imperiyasında yaşayan erməni ailələrinin Cənubi Qafqaza kütləvi köçü başlanmışdır.

"Türkmənçay" müqaviləsindən sonra 1828-1830-cu illərdə İran ərazisindən 40000, Osmanlı imperiyasından 84600 erməni Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşdırılmışdır. Ən çox erməni ailələri əsasən, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşdirilmişdi. Bu dövrdən başlayaraq ruslar bölgənin demoqrafiyasına təsir göstərməyə başladılar (3, s.59).

Rusların əsas planı bölgədəki ermənilərin sayını artırmaqla ərazini xristianlaşdırmaq və gələcəkdə ermənilərdən özlərinə düşmənlərinə qarşı siyasi dayaq yaratmaqdan ibarət idi.

Yeni gələn ermənilərin xarici ərazi və mədəni irsi mənimsəmə yolunda biabırçı bir mərhələ, 1836-cı ildə Rus səlahiyyətliləri tərəfindən sonuncunun ləğvi nəticəsində Alban kilsəsinin əmlakının və ibadətgahlarının erməni kilsəsinə verilməsi oldu. Alban kilsəsinin arxivlərinin məhvinə, kilsələrin binalarındakı alban yazılarının erməni ibadətgahları ilə əvəz edilməsinə və misli görünməmiş mədəni təcavüzkarlıq hərəkətlərinin Azərbaycan ərazisindəki xristian kilsələrinə iddia edilən erməni mənsublarına inandırmaq üçün hazırlanmışdır.

İllər keçdikcə Qarabağda ermənilərin sayı sürətlə artmağa başladı. 1897-ci ildə ruslar tərəfindən həyata keçirilən siyahıalmaya görə Qarabağda artıq 54841 ailənin 18616-sı erməni ailələrinin payına düşürdü (2,s 14).

Say etibari ilə azərbaycanlılarla müqayisədə az olmalarına baxmayaraq ermənilər müttəfiqlərinin dəstəyi ilə özlərinin dövlətlərini yaratmağa çalışırdılar. XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni milliyətçiləri tərəfindən "Böyük Ermənistan" ideyaları ortaya çıxmağa başladı. 1890-cı ildə bir qrup erməni milliyətçisinin yaratdığı Daşnaqstyun təşkilatı öz planını milliyətçi olan bütün ermənilər təşkilat halında bir araya gətirmək və öz qəsbkar planlarını həyata keçirməkdən ibarət idi. Bu planlar çərçivəsində 1905-1907-ci ilərdə Azərbaycanın Zəngəzur, Qarabağ, İrəvan və digər bölgələrində yaşayan azərbaycanlılara qarşı qətliamlar törədilmiş, minlərlə insan qətlə yetirilmişdir.

1917-ci ilin fevral ayında Rusiyada çarın devrilməsi və 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsi, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı olan qəsbkarlığını davam etdirdi. Ermənilər 1918-ci ildə Bakıda, daha sonra isə bütün Azərbaycan ərazisində soyqırımlar törətməyə başladılar.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarında, ilk növbədə keçmiş İrəvan Xanlığının ərazilərində erməni əhalisinin artması ilə, daha sonra 1918-ci ildə burada (Ararat) Cümhuriyyətinin yaradılması ilə xalqımızın mədəni

irsinin məhv olması geniş miqyaslı bir xarakter aldı. İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur bölgələrində süjet xarakteri olan bənzərsiz at, qoç, daş oyma, Qərbi Azərbaycanda minlərlə sənət abidəsi və məzar daşları - bunların hamısı erməni vandalları tərəfindən məhv edildi. Bu xəttin onsuz da müasir dövrdə davam etdirilməsi, Ermənistan dövlətinin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaratdığı dövlət siyasəti sayəsində, Qərbi Azərbaycanda əcdadlarımızın əlləri ilə yaratdığı bir dənə də olsun tarixi, mədəni və ya məzar daşının olmaması ilə nəticələndi.

1920-ci ildə bolşeviklərin AXC-nin müstəqilliyini son qoyub, hakimiyyəti ələ alması Qarabağın taleyində yeni bir mərhələnin başlanğıcının əsasını qoydu. 1921-ci ildə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması ilə bərabər ona geniş muxtariyyətin verilməsi qərara alınmış və 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradılmışdır. Rusların dəstəyinə arxalanan ermənilərin get-gedə ərazidə söz sahibliyi artmağa başlamışdır. Maraqlısı da budur ki, DQMV yaradıldığı ərazi tarixi Qarabağ bölgəsinin sərhədlərini əhatə etmirdi. Belə ki, bu vilayət ermənilərin sıx və lokal şəkildə yaşadığı ərazidə yaradılmışdır. Ruslar bu qərarları verərkən azərbaycanlıların hüquqlarını nəzərdən belə keçirməmiş və kobudcasına pozmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezident Kitabxanasının layihəsi olan "Erməni vandalizmi: əsrlikdə olan Azərbaycan abidələri" adlı internet portalında qeyd edilir ki, "1988-ci ilin əvvəllərində rəsmi Moskvanın bilavasitə təhriki ilə vilayəti Azərbaycan SSR-dən ayırıb Ermənistan SSR-ə birləşdirmək niyyəti ilə separatçı-terrorçu çıxışlara başladılar. Bu çıxışlar bir qədər sonra silahlı münaqişəyə çevrildi. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü iki ölkə arasında müharibəyə gətirib çıxardı. Ermənistan onu himayə edən dövlətlərin birbaşa hərbi yardımı nəticəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini və onun ətrafındakı rayonları işğal etdi. 1991-1994-cü illərdə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl) əraziləri işğal edilmişdir. 20 min nəfərdən artıq azərbaycanlı həlak olmuş, 4866 nəfər itkin və əsir düşmüş, girov götürülmüşdür. Təxminən 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuşdur" (4).

Azərbaycan-Ermənistan arasında baş verən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi şübhəsiz ki, burada yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrimizdən yan keçə bilməzdi. İşğal nəticəsində Qarabağın tarix və mədəniyyət abidələri də erməni barbarlığına məruz qalmışdır. Tarixi abidələrimizin bir çoxu dağıdılaraq xarabalığa çevrilmiş, məscidlərimiz yandırılmış, muzey sərvətlərimiz oğurlanaraq talan olunmuşdur.

Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş 10 aprel 1998-ci il tarixli "Tarix və Mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" və Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli "Ölkə və dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı" qanunlarına əsasən işğal altında qalan abidələrimizin sayı 900-dən çoxdur. Azərbaycan Respublikasının dini qurumlarla iş üzrə dövlət komitəsinin "İşğal altındakı Tarixi-dini abidələrimiz" kitabında yer alan statistik rəqəmlərə görə, "burada yer alan tarixi-dini abidələrin təqribi sayı 403-dür. Onlardan 67-si məscidlər, 144-ü məbədlər, 192-i ziyarətgahlardır" (5, s,4-5).

Ümumi olaraq işğal zamanı Qarabağ rayonlarının tarix və mədəniyyət abidələrinin yerləşdiyi rayonlara uyğun sayları belədir:

Şuşa rayonu-217;Ağdam rayonu-140;Füzuli rayonu-71;Qubadlı rayonu-67;Zəngilan rayonu-47;Laçın rayonu-73;Kəlbəcər rayonu-70;Cəbrayıl rayonu-93;Xocalı rayonu-28;Xocavənd rayonu ərazisində 93 tarix və mədəniyyət abidəsi dövlət qeydiyyatına alınmışdır (6, s.).

İşğal nəticəsində Qarabağın tarix və mədəniyyət abidələri də erməni barbarlığına məruz qalmışdır. Tarixi abidələrimizin bir çoxu dağıdılaraq xarabalığa çevrilmiş, məscidlərimiz yandırılmış, muzey sərvətlərimiz oğurlanaraq talan olunmuşdur.

Ermənilərin Qarabağ ərazisində yerləşən tarixi abidələrimizi məhv etməsi və bu abidələrin mənimsənilməsi prosesi 4 istiqamətdə aparılılmışdır:

1. Tarixi abidələrin tamamilə dağıdılması

2. Abidələrin tarixini saxtalaşdırıb, özgələşdirilməsi nəticəsində onların Azərbaycanın yox, başqa ölkənin mədəniyyəti kimi göstərilməsi

3. Abidələrimizin dağıdılaraq təhqir olunması. Belə abidələrə işğal altında qalan dini abidələri misal göstərmək olar.

4. Abidələrin ermənileşdirilməsi.

Bu istiqamətlər çərçivəsində istər İslam mədəniyyətinə, istərsə də Alban memarlığına aid abidələrimiz erməni təcavüzü nəticəsində ciddi ziyan görmüşdür.

İşğal zamanı elə rayon qalmadı ki, onun ərazisində yerləşən abidələri zərər görməsin. Ermənilər 30 ilə yaxın müddətdə tarixi abidələrimizi dağıtmış, dağıda bilmədiklərini isə saxtalaşdıraraq özgələşdirməyə çalışmışdılar. Ziyan görmüş abidələrimizin çoxluğunu nəzərə alsaq, bu bölmədə əsasən Şuşa, Ağdam və Füzuli rayonlarında yerləşən və erməni işğalçı siyasəti nəticəsində dağıdılan abidələrimiz haqqında tədqiqat aparılmışdır.

Şuşa Qarabağın işğalı zamanı rayonlar içərisində sosial-mədəni həyatına görə ən inkişaf etmiş rayonlardan hesab olunurdu. Öz zəngin tarixi abidələri, görkəmli şəxsiyyətləri və gözəl təbiəti ilə seçilən Şuşa rayonu 1930-cu ildə tərkibində 1 şəhər, 1 qəsəbə və 29 kənddən ibarət olaraq yaradılmışdır. Şuşa 1992-ci ilin may ayının 8-dən 2020-ci i noyabr ayının 8-ə kimi işğal altında qalmışdır.

Müstəqillik dövründə işğal altında qalan abidələrin qeydiyyatına əsasən, Şuşada 217 dövlət qeydiyyatlı tarix və mədəniyyət abidəsi yerləşirdi. Bu abidələrin 167-si yerli, 49-u ölkə, 1-i beynəlxalq əhəmiyyətli abidələrdir (6, s.52).

Şuşa şəhər mədəniyyət və turizm şöbəsinin müdiri Zahid Abbasovun sözlərinə görə, "burada yerləşən tarixi memarlıq abidələrinin 52-si qismən, digərləri tamamilə dağıdılmışdır. Üzeyir Hacıbəyovun və Xan Şuşinskinin evlərinin ancaq bünövrələri qalmışdır. Əbdurrəhim bəy Haqverdiyev, N. Vəzirov, Mir Mövsüm Nəvvab kimi dahi şəxsiyyətlərin evini düzəngaha çevirmiş, Natəvanın mülkindən ancaq divarları salamat qalmışdır" (7).

Şuşa rayonu ərazisində tarixi əhəmiyyətli 17 məscid yerləşib:

Saatlı məscidi, Malıbəyli məscidi, Çuxur məhəllə məscidi, Hacı Abbas məscidi, Mərdinli məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa məscidi, Culfalar məscidi, Hacı Yusifli məscidi, Xoca Mərcanlı məscidi, Köçərli məscidi, Quyuluq məscidi, Seyidli məscidi, Mamayı məscidi, Çölqala məscidi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Mehmandarovların malikənə kompleksindəki məscid

Saatlı məscidi.

Şuşa şəhərində yerləşən məscidlərdən özünəməxsusluğu ilə seçilən Saatlı məscidi Qarabağın və eləcə də Azərbaycanın memarlıq incilərindən biridir. Məscid 1883-cü ildə Şuşa şəhərinin mərkəzi hissəsində yerləşən Saatlı məhəlləsində tikilmişdir, memarı isə Kərbəlayi Səfixan Qarabağidir. Memar bu məscidi öz Şuşada tikdiyi digər məscidlərə nəzərən fərqli şəkildə inşa etmişdir. Beləki, Saatlı məscidi 2 minarədən ibarət olub və minarələr məscidə bitişik deyildir. Minarələrə giriş məscidin həyətindən idi. Eyni zamanda bu məscid Kərbəlayi Səfixan Qarabağinin müəllifi olduğu son məscid hesab olunur.

Saatlı məscidi 1992-ci ilə kimi görünüş etibarilə sağlam bir şəkildə gəlib çatsa da işğaldan sonra ciddi ziyan və hasarlarla üzləşmişdir. Məscidin minarələrindən biri tamamilə dağıdılmış, digəri isə dağıdılaraq yarıuçuq vəziyyətdədir. Eyni zamanda məscidin zəngin interyeri yerlə-yeksan olunmuşdur.

Aşağı Gövhərağa məscidi.

Şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşən bu abidə 1874-1875-ci illərdə tikilmişdir. Məscidin memarı Qarabağda inşa etdiyi bir neçə məşhur memarlıq abidələrinin müəllifi olan Kərbəlayi Səfixan Qarabağidir.

Məscid Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Gövhərnisə bəyimin vəsaiti hesabına tikilmişdir. Ona görə də burada yaşayan əhali məscidi Gövhərağa məscidi (xalq arasında Gövhərnisə bəyimi Gövhərağa kimi tanıyırdılar) adlandırmağa başlamışdır.

Məscid Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli qərarı ilə "Ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı" na daxil edilib (8). İşğaldan sonra məscidin binası ciddi hasar görmüş, minarələri və interyeri tamamilə dağıdılmışdır.

Şuşa rayonunun tarixi memarlıq abidələri:

1. Kurqan (Tünc dövrü) – Şuşa şəhərinin şimal-qərbində (İNV № 1770), Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri (son tunc və ilk dəmir dövrü) (İNV № 1771)
2. Daş qutusu nekropolu (dəmir dövrü) - Qarabulaq kəndi (İNV № 1773)
3. Nekropol (Son Tunc və İlk Dəmir dövrü) – Dolanlar kəndi (İNV № 1774)
4. Qala divarı (uzunluğu 8 kilometr, 1754-cü il) – Şuşa şəhəri (İNV № 337)
5. Pənah xanın sarayı (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 338)
6. Qara Böyük Xanım bürcü (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 339)
7. Hacıqulların malikanəsi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 341)
8. Natəvanın evi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri, keçmiş Lenin küç. (İNV № 342)
9. Əsəd bəyin evi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri, keçmiş Voroşilov küç. (İNV № 343)
10. İkimərtəbəli karvansara (XIX əsr) – Şuşa şəhəri, mərkəzi meydan (İNV №346)
11. Mehamandarovların malikanə kompleksi: məscid, kiçik yaşayış evi, böyük yaşayış evi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 347)
12. İbrahim xanın bürcü (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 348)
13. İsa bulağı (XIX əsr) – Şuşa şəhərinin yaxınlığında (İNV № 349)
14. İbrahim xanın qəsri (XVIII əsr) – Daşaltı kəndi (İNV № 350)
15. M.P.Vaqifin məqbərəsi (XX əsr) – Q.Quliyev küç. (İNV № 367) (9).

Xurşudbanu Natəvanın evi.

Xurşudbanu Natəvan XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azətrbaycan şairəsi olmuşdur. Onun özünə məxsus olan mülk isə XVIII əsrdə tikilmişdir. Şuşanın tarixi şəxsiyyətlərinə aid 74 evdən biridir. Tikilinin memarı isə Kərbəlayi Səfixan Qarabağı olmuşdur. Abidə Şuşanın ilk tikililərindən sayılır. Ötən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq abidə bir neçə dəfə mədəni müəssisə kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1930-cu ildə burada Azərbaycanda ilk uşaq məktəbi olan Şuşa Musiqi Məktəbi yaradılmışdır.1987-ci ildə abidə əsaslı şəkildə restavrasiya olunmuşdur və həmin il abidə Milli Ədəbiyyat Muzeyinin nəzdində Xurşudbanu Natəvan adına Qarabağ filialı adını almışdır. İşğaldan əvvəlki dövrə kimi Qarabağ mədəniyyətinə və incəsənətinə aid yüzlərlə eksponatlar burada sərgilənməkdə idi.

1992-ci ildə Şuşa erməni silahlı qüvvələrinin işğalına uğradıqdan sonra muzey fondunda toplanmış xeyli sayda nadir sənət incisi, rəsm əsərləri, xalçalar, miniatürlər, xatirə əşyaları, arxeologiya nümunələri işğalçılar tərəfindən dağıdılaraq qəsb edilmişdir.

Hacı Qulların mülkü.

Şuşada yerləşən bir digər memarlıq abidəsidir. Abidə 1849-cu ildə tikilmişdir. Ümumilikdə bu mülk 46 otaqdan və iki böyük zaldan ibarət idi. Öz milli koloriti ilə və özünəməxsus memarlıq quruluşuna görə Şuşada digər abidələrdən seçilirdi. Şuşa yerləşən əksər mülklərdən fərqli olaraq bu bina şəbəkə ilə işlənmiş çoxlu geniş pəncərələrdən ibarət idi.

Sarayın 2 qonaq zalı var idi. 1865-ci ildə Şuşaya səyahət edən məşhur rus rəssamı Vasili Vereşagin bu mülkdə olarkən həmin zallardan birini öz əsərində təsvir etmişdir (8).

Şəhərin işğalı zamanı açılan top atəşləri nəticəsində abidənin divarları dağıdılmışdır. Günümüzə kimi gəlib çatan hissəsi yalnız onun xarici divarlarının bir hissəsidir. Onun məşhur interyerlərindən və şəbəkə ilə işlənmiş pəncələrdən əsər-əlamət qalmayıb və hamısı dağıdılmışdır.

Şuşa şəhəri 2020 – ci ilin noyabrında 44 gün davam edən Vətən müharibəsinin nəticəsində işğaldan azad edilmişdir. 2021-ci ildə rayon Azərbaycanda mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir. Hazırda şəhərin

bərpası üçün Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə bərpa işlərinin başlanmasına göstəriş vermişdir.

Mehmandarovların malikanəsi

Qarabağ xanlığı dövründə xanlığın idarə etmə aparatında önəmli vəzifələrində biri də mehmandar vəzifəsi idi. Mehmandarlar xanlıq dövründə Qarabağa gələn qonaqları qarşılamaq, yerləşdirmək və s. vəzifələri yerinə yetirirdilər. İbrahimxəlil xanın dövründə mehmandar vəzifəsini icra edən Mirzə Əli bəy olmuşdur. Sonralar Mirzə Əli bəyin nəslinin davamçıları özlərinə Mehmandarov soyadını göturdülər. Mehmandarovlar nəslinin davamçıları Şuşada yaşamışdılar. Bu sülalənin görkəmli nümayəndələrindən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi naziri olmuş Səməd bəy Mehmandarovdur. Mehmandarovlar nəslinə aid malikanənin tikilmə tarixi XVIII əsrə aiddir. Kompleksdə Böyük və Kiçik yaşayış binaları və ailə məscidi yerləşirdi.

Şuşanın işğal olunmasından sonra malikanə dağıntıya məruz qalmış, burada olan tikililərin bir neçəsi dağıdılaraq yerlə yeksan edilmişdir. İşğaldan dövründə buradaki abidələrdən biri ermənilər tərəfindən bərpa edilmiş və muzeyə çevrilmişdir. "Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın Geologiya muzeyi adlanan bu muzeyin ekspozisiyasının əsas hissəsini akademik Qriqoriy Qarbielyantsanın şəxsi kolleksiyası təşkil edirdi.

Ağdam. 1930-cu ildə təsis edilmiş Ağdam rayonu 65 yaşayış məntəqəsindən ibarətdir. Ərazisi 1150 kvadrat kilometrdir. Rayon Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Ağdərə, Əsgəran raonları ilə qonşudur. 1993-cü il iyul ayının 23-də Ağdamın 88 faiz ərazisi ermənilərin işğalı altında qalmışdır.

Buradakı tarixi memarlıq abidələri, yaşayış məskənləri, sərdabələr, kurqanlar və s. müxtəlif tarixi dövrləri əks etdirən nadir nümunələrdir. Rayonun onlarla tarixi yaşayış məskənləri Eneolit dövründən günümüzə kimi gəlib çatmışdır. Bu maddi-mənəvi abidələr müxtəlif bölgü əsasında qruplaşdırılmış və hər biri tarixə əsaslanaraq, "Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınılmaz mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü" adlı kitaba daxil edilmişdir. Eləcə də, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 №-li qərarı ilə dünya və ölkə əhəmiyyətli daşınmaz Tarix və Mədəniyyət abidələrinin siyahısına salınaraq inventarlaşdırılmışdır (9).

Ağdam rayonunda dövlət tərəfindən təsbit olunmuş 41 yerli, 95 ölkə, 4 beynəlxalq əhəmiyyətli olan: 39 yaşayış yeri, 4 nekropol, 24 kurqan, 12 yaşayış yeri və kurqan, 2 yaşayış yeri və nekropol,10 türbə, 1sərdabə, 1 körpü, 1 qala, 1 karvansaray və 1 bürc, 4 məscid, 4 məbəd, 1 iqamətgah, 6 qəbrüstü abidə, 2 xatirə muzeyi və Çörək muzeyi, 2 qəbirstanlıqdan ibarət 140 abidədir (6).

1993-cü ildə Ağdamın işğalı zamanı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən rayonun ərazisi bombalanmış və Ağdam şəhərinin demək olarki bütün hissəsi dağıdılaraq məhv edilmiş, münaqişə zamanı bura minalanmış əraziyə çevrilmişdir Burada yerləşən tarixi abidələrimizin əksəriyyətinin günümüzə kimi xarabalıqları mövcüddur. Yalnız Ağdam Cümə məscidi və Şahbulaq məscidi dəfələrlə vəhşiliyə məruz qalmasına baxmayaraq, xarici görünüşünü qisməndə olsa saxlaya bilmişdir. İşğal zamanı dünyanın bir sıra ölkələrinin jurnalistləri Ağdam ərazisində olmuş və buradakı vəhşiliklərlə bağlı xəbərlər hazırlamışdılar. 2000-ci illərdə "Lonely Planet" jurnalı öz hazırladığı məqaləsində Ağdama "Qafqazın Hirosiması" adını vermişdi (10). Bundan əlavə xarici jurnalistlər Ağdamı "Ruhlar şəhəri" adlandırırdılar.

Talış kəndində yerləşən Ureq məbədi (XII əsr), Ağdam şəhərindəki Cümə məscidi (1868-ci il), Papravənd kənd məscidi (XVIII əsr), Madaqiz kəndi yaxınlığında yerləşən Yegiş Arakel məbədi (XII əsr), Çarabert kilsəsi və s. Rayonun işğal altında olan zəngin dini abidələrindən bir neçəsidir.

Ağdamın işğal altında qalan və məhv edilən tarixi memarlıq abidələrinə isə Pənah xanın imarətini (XVIII əsr), Hatəm Məlik qalasını, Şahbulaq kəndindəki iqamətgahı və karvansaranı misal göstərmək olar.

Qarabağ xanı Pənahəli xanın yay sarayı. Ağdamın imarət sarayı XVIII əsrə aiddir. Qarabağ xanlarının yay iqamətgahı olub.Saray yararsız və dağınıq vəziyyətdədir. Ermənilər bu sarayı mal tövləsinə çevirmişdilər. İşğaldan azad edildikdən sonra burda yerləşən ot tayalarından bunu aşkar etmək münkündür. Xan sarayının digər otağında ermənilərin yarım qalan əşyalarından məlum olur ki, bura

əsgərlər tərəfindən tibbi məntəqə kimi istifadə olunub. Saray işğal dövründə yandırılıb. Hazırda yarıuçuq və yararsız vəziyyətdədir. Divarlarının üzərində yerləşən bütün mozaikalar sökülüb.

Xurşudbanu Natəvanın qəbirüstü abidəsi

Ağdamın İmarət qəbrstanlığında yerləşir. İmarət qəbirstanlığında Natəvandan başqa Pənahəli xanın, Gövhər ağanın, İbrahimxəlil xanın, Mehdiqulu xanın, Xanbikə xanım və Cəfərqulu xan Nəvanın məzarları da yerləşir. Vaxtı ilə burada Pənahəli və İbrahimxəlil xana türbə inşa edilmiş və Natəvanın məzarı üstə abidə ucaldılmışdır. İşğaldan sonra Xurşudbanu Natəvanın qəbrüstü daşı sındırılmış və ermənilər tərəfindən parça-parça edilmişdir. Buda azmış kimi Xurşudbanu Natəvanın məzarı qazılaraq onun sümükləri belə məzardan çıxarılmışdır.

Şahbulaq qalası.

Pənahəli xanın göstərişi ilə Ağdamdan 5-6 km məsafədə Şahbulaq ərazisində inşa olunub. Qarabağ xanlığı dövründə inşa edilən ikinci qala hesab olunur. Bayat qalası tikilənə kimi xanlığın inzibati mərkəzi olmuşdur. Ağdamın işğalından sonra ermənilər tərəfindən kilsə kimi istifadə olunmuşdur. Ona görə də qalanın içərisində o qədər də çox dağıntı yoxdur. Qalanın içərisində olan bütün eksponatlar oğurlanıb, qalan eksponatların üzərində isə qəribə formalı xaç şəkilləri çəkilmişdir. Bundan əlavə qalanın yuxarı hissəsində erməni xaçı yerləşdirilib.

Ağdam Cümə məscidi

iki minarədən ibarət olub, Memar Kərbəlayi Səfixan tərəfindən inşa edilmişdir. Məscidin tikilmə tarixi 1868-1870-ci illəri əhatə edir. İşğaldan sonra ermənilər iki dəfə məscidin üzərinə benzin tökərək onu yandırmağa cəhd ediblər. Eyni zamanda məscidin içəri divarlarının müxtəlif hissələrində cızılaraq müsalmanlara qarşı olan təhqiredici ifadələr yazılıb, məscidin interyeri tamamilə dağıdılıb. Bu məscid də Ağdam imarət sarayı kimi müxtəlif dövrlərdə mal-qara saxlanılan tövləyə çevrilmişdir. 2016-cı ildən etibarən isə Ağdam Cümə məscidi erməni silahlı dəstələri tərəfindən hərbi kazarma kimi istifadə olunub (11).

Ağdam Çay evi.

Ağdam rayonun rəmzlərindən hesab olunurdu. 1986-1993-cü illər ərzində tikilib. Hazırda bu abidə yerlə-yeksan olunmuş və xarabalıqları qalmışdır. Bu tikilidən günümüzə kimi gəlib çatan yalnız onun məşhur fırlanan pilləkənlərinin bir hissəsidir.

Füzuli rayonu**.** 1827-ci ildə inzibati ərazi kimi təsis edilmiş və ilk adı Qarabulaq olmuşdur. 1930-cu ildə rayon kimi yaradılan ərazi Qaryagin adını almışdır. 1959-cu ildə isə Azərbaycanın dahi şairi olan M.Füzulinin 400 illiyinin şərəfinə Qaryagin rayonun adı Füzuli olaraq dəyişdirilmişdir.1993-1994-cü illərdə Füzuli rayonunun uğrunda gedən döyüşlər nəticəsində Füzuli şəhəri və buranın 53 kəndi ermənilərin işğalı ilə nəticələnmişdir. Rayonun ərazisində bir çox dini abidələr, məscidlər, türbələr, qədim yaşayış məskənləri və arxeoloji ərazilər işğal altında qalmış və əksəriyyəti dağıdılmışdır. Füzuli rayonu Ağdam rayonu kimi işğal dövründə ən çox ziyan görən ərazilərdən biridir. Ərazidə yerləşən inzibati binalar, mədəniyyət müəssilərinin, tarixi abidələrin hamısı dağıdılmış və günümüzə kimi onların xarabalıqları qalmışdır.

Füzuli rayonu ərazisində 71 abidə dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Bunlardan 57-si dövlət, 14-ü yerli əhəmiyyətli abidələr siyahısındadır (12).

Füzuli rayonunda istər yaşayış binaları olsun, istərsə də tarixi abidələrin hamısı işğal dövründə dağıdılmışdır. Ermənilər burada yerləşən bütün dini və mədəni abidələrimizi dağıdıblar, dağıtmadıqlarında isə donuz saxlayıb, divarlarına təhqirlər yazıblar. Çünki ermənilər çox yaxşı bilirdilər ki, islam dinində donuz haram hesab olunur. İşğaldan sonrakı dövrlərdə abidələrin vəziyyətinə baxdıqda bunu açıq-aşkar görmək münkündür. Belə dini abidələrdən biri də Hacı Ələkbər məscididir.

Hacı Ələkbər məscidi.

Füzuli şəhərində yerləşir. Məscidin giriş hissəsində yerləşən kitabədə onun hicri təqvim ilə 1307-ci ildə (miladi təqvim ilə 1889-1890) tikildiyi qeyd olunub. Məscidin memarı Kərbəlayi Səfixandır. Məscid öz adını isə Qarabağda yaşayan xeyriyyəçi Hacı Ələkbərin adından götürmüşdür. Belə ki. məscid Hacı

Ələkbərin vəsaiti hesabına tikildiyindən xalq arasında Hacı Ələkbər məscidi adlandırılmışdır. Hacı Ələkbər binanın tikilməsi üçün Şuşadan ustalar gətirmişdir. Öz xeyriyyəçi işləri ilə şöhrət qazanmış bu şəxs ölümümdən sonra yerli camaat tərəfindən məscidin ibadət zalında yerləşən pəncərələrinin birinin qənşərində dəfn olunmuşdur.

Füzuli rayonu 1993-cü ildə işğal olunub. İşğal illərində ermənilər tərəfindən məscid tamamilə məhv edilib. Məscidin dam örtüyü dağıdılıb, interyerindən əsər-əlamət qalmayıb. Məscidin daxili divarlarında erməni dilində erməni adları və təhqirlər yazılıb.

Təhqir olunmuş İslam mədəniyyətinə aid memarlıq abidələrindən Qarğabazar kəndində yerləşən Şah Abbas məscidini və yaxınlığında yerləşən Karvansaranı qeyd etmək olar.

Şah Abbas məscidi.

Başqa adı ilə Hacı Qiyasəddin məscidi kimi tanınan və Qarabağ ərazisində yerləşən qədim mıscidlərdən biri hesab olunur. Tikilmə tarixi 1683-1684-cü illəri əhatə edən məscidin memarı Hacı Qiyasəddin olmuşdur. Məscid Qarğabazar kəndinin mərkəzində qayalı təpənin üstündə inşa olunub. Arran memarlıq məktəbinə aid olan bu tikili eyvansız və bir zaldan ibarət olub, yerli daş materiallarından inşa edilmişdir.

Ermənilər müsəlmanlara və müsəlman abidələrinə qarşı nifrətini Qarğabazar karvansarasında da aşkar görmək olur. Mənbələrdə bu karvansaranın tikilmə tarixi 1681-ci il göstərilsə də, tarixi tikilinin memarı məlum deyil. Üslub baxımından Alban memarlıq ənənlərini özündə əks etdirir. Giriş qapısının üzərində əski əlifba ilə memarın adı və tikilmə tarixi həkk olunduğu güman edilir.

İşğaldan sonra mal tövləsinə çevrilmişdir. İşğal dövründə ermənilər tarixi tikilinin kitabəsinə erməni xaçı həkk etməyə çalışıblar. Buna nail ola bilmələr də, abidənin üzərində qədim yazıları tamamilə məhv ediblər.

2020-ci ilin sentyabrından başlayan və 44 gün davam edən Vətən mühaibəsi nəticəsində ali baş komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən işğal altında qalan torpazlarımız azad edilmişdir.

Hazırda əsas məsələrdən biri işğaldan zərər görmüş abidələrmizin vəziyyəti ilə bağlı araşdırmalar aparmaq, ermənilərin etdikləri vandallıq əməllərini beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində göstərməklə dəymiş ziyanla bağlı təzminatın işğlçı hökümətdən tələb olunmasıdır.

İşğaldan sonra dövlətimizin mədəniyyət sahəsindəki siyasəti nəticəsində bir çox abidələrimizin bərpa layihələri hazirlanmış və bərpa edilməyə başlanmışdır. Şuşa şəhərində Bülbülün ev muzeyi, Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərəsində hazırda təmir-bərpa işləri başa çatmışdır. Ağdam şəhərinin də bərpa layihəsi hazırlanmış və layihəyə əsasən rayonun ərazisində yerləşən tarixi abidələrin və muzeylərin bərpa olunması gözlənilir.

Görüləsi işlərdən biridə işğaldan sonra fəaliyyətini başqa yerlərdə davam etdirməyə məcbur qalan muzeylərimizdir. Bir çox muzeylərimiz işğaldan sonra ümumiyyətlə fəaliyyətini dayandırmış, bəzi muzeylər isə xilas edilmiş ya da sonradan toplanılmış eksponatlarının hesabına fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ümid edirik ki, tez bir zamanda bütün mədəniyyət müəssisələrimiz öz fəaliyyətini aid olduğu yerlərdə bərpa edəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qarabağı Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi, Nəşriyyat – "Azərbaycan SSR EA, Bakı – 1959, 172s.

2.Hüseynov Yunis - tarix üzrə fəlsəfə doktoru. QARABAĞ. Bakı- 2018, 336 səh.

3.Hüseynov Yunis Rza oğlu, t.ü. fəlsəfə doktoru: Qarabağ tarixi mənbələrdə. "Şuşa" nəşriyyatı, Bakı-2012, 248 səh.

4. https://armenianvandalism.preslib.az/az_general.html

5.Mirseyibli Sədi. Qarabağ müharibəsi zamanı xilas edilmiş muzey sərvətlərimiz. m.dər.a.üçün təq. ed. dis. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı-2017, 81s.

6.İsmayılov Faiq, Azərbaycanın İşğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı-2016, 174s.

7. http://femida.az/az/news/147241/molla-penah-vaqifin-susadaki-meqberesi-berpa-olunur

8. https://armenianvandalism.preslib.az/az_shusha.html

9. http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/11

10.https://iqna.ir/az/news/3488677/%E2%80%9Cruhlar-%C5%9F%C9%99h%C9%99ri%E2%80%9D-a%C4%9Fdam-fotolar

11. Sarıyeva Iradə. Əsarətdən qurtulmuş Ağdamın tarixi memarlıq və arxitektura abidələri azərbaycançılığın pozulmaz daşıyıcıları kimi. Nəşriyyat – "Bakı Xəbər". 24.11.2020, S-10.

12."Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında" AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR KABİNETİNİN QƏRARI. Bakı şəhəri, 2 avqust 2001-ci il № 132

MEDİA DİSKURSUNDA EVFEMİZMLƏRİN ÜSLUBİ POTENSİALI

STYLISTICAL POSSIBILITY OF EUPHEMISM IN MEDIA DISCOURSE

Səidə YUSİFOVA

Bakı Avrasiya Universiteti Tərcümə kafedrası, Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

İnsanlarda media üzərindən öyrəndikləri hadisələri qəbul etmə çətinliyi olur, halbuki bütün bu qeydlər və verilmiş məlumatlar inandırıcı xarakterə malikdir. Sosial gerçəklik məlumatlandırma hadisələri ilə üst-üstə düşür; amma yenə də insanı qəbul etmək qabiliyyəti demək olar ki, sabit olaraq qalır, məlumat vermə prosesində "reaksiya veriləcək" hadisələr seçilmə tələb edən bir faktdır. Şübhəsiz ki, bu seçim bəzilərinə görə mütəmadi olaraq edilir. Bu cəhətdən medianın üzərinə çox ağır yük düşür. Mediada təsvir olunan bütün hadisələri ictimaiyyətə çatdırarkən əksər hallarda evfemizmlərə böyük ehtiyac duyulur. Bəzən disfemizmlərə də rast gəlmək olur, lakin meidada senzura faktoru olduğu üçün disfemizmlərin istifadəsi çox da geniş vüsət almamışdır. Media hər zaman cəmiyyətə təsir göstərməyə və inandırmağa müvəffəq olur, çünki həmişə müəlliflər cəmiyyətin liderləri və yaradıcılar və media analitikləri sanki cəmiyyət tərəfindən onlara verilən səlahiyyət aurasından faydalanırlar. İctimaiyyət medianı niyə izləyir? Çünki insanlar medianın şərh etdikləri hadisələr və vəziyyətlərlə birbaşa təmasda olduqlarını bilirlər ya da heç olmasa belə olduqlarını təsəvvür edirlər. Media diskursunda bir məsələnin şərh edilməsi şərhçi tərəfindən hadisələrin, faktların, vəziyyətlərin, hadisələrin göstərilməsinə müdaxiləsini nəzərdə tutur və bu da anlaşmanı asanlaşdırmaq, mənanı əvvəlcədən müəyyənləşdirmək, yönləndirmə, informasiyanı qəbul edən üçün mənaları təşkil etmək məqsədi daşıyır.Nəticədə, cəmiyyətin əyləncə hesab edtdiy media diskursu kütləvi mədəniyyətdə sosial terapiya formasına çevrilir. Media məhsulları ictimaiyyəti bəzən "qondarma" gerçəkliyi təqdim etmək, proqnozlaşdırmaq, gerçək dünyada arzuolunan və ya arzuolunmaz elementlərin olduğu bir gerçəkliyə çağırır. Beləliklə, kütləvi informasiya məhsulları vasitəsilə, cəmiyyətə modellər və fikirlər,ideologiyalar aşılanır. Əyləncə üçün media məhsullarının şəkildə toplanması, bir zamanlar "qondarma" hesab edilənin çox keçmədən reallığa çevrildiyini aşkar edə bilər. Elmi ədəbiyyat buna bariz nümunə ola bilər. Nəticədə,toplanan materiallar nadir hallarda aşkar edilə bilən bir şəkildə təsir qabiliyyətinə sahib olduqları aydın olur.

Açar sözlər : media, disfemizm, diskurs

ABSTRACT

People have difficulty accepting the events they learn about through the media, although all these notes and information are convincing. Social reality coincides with informational events; but still the ability to perceive a person remains almost constant, a fact that requires "selection" of events that will be "reacted" in the process of informing. Undoubtedly, this is a regular choice for some. In this regard,a heavy burden lies on the media. In most cases, euphemisms are needed when communicating all the events described in the media to the public. Sometimes dysphemisms can also be found, but the use of dysphemisms is not widespread due to the censorial factor. The media always succeeds in influencing and convincing society, because authors always benefit from the aura of authority given to them by society's leaders, creators and media analysts. Why does the public follow the media? Because people know or at least imagine that they are in direct contact with the events and situations covered by the media. The interpretation of an issue in a media discourse involves the commentator's intervention in the presentation of events, facts, situations, and events, which aims to facilitate understanding, predetermine meaning, redirect, and organize meanings for the recipient of the information. Media sometimes becomes a form of social therapy in culture. Media products sometimes call on the public to present and predict a "fictional" reality, a reality in which there are elements that are desirable or undesirable in the real world. Thus, models and ideas, ideologies are instilled in society through mass media. Collecting media products for entertainment can reveal that what was once considered "fictional"

soon became a reality. Scientific literature is a clear example of this. As a result, it is clear that the collected materials are seldom detectable.

Keywords: media, dysphemism, discourse

GİRİŞ

KİV –də evfemizmlərin müəyyən rolu var və bunun ictimaiyyətə təsir potensilalı böyükdür. Media vasitəsilə insanlar iki dəfə təsirə məruz qalırlar - kütləvi informasiya vasitələrinin funksiyaları vasitəsilə və media içərisində seçilmiş sözlərin seçimi yolu ilə.Nə zaman ki evfemizmlər sosial reallığın üzərinə kölgə salır o zaman onlar təhlükə yaradır. Bu cür ifadələr sərt həqiqətləri təsirsiz hala gətirir, məsələn müharibə mövzusunda yazılmış bir məqalədə "müharibə zamanı ümumi dəyən ziyan" dedikdə döyüşlərdə iştirak etməyənlərin, qadınların, uşaqların və qocaların hərbi əməliyyatlarda öldürüldüyü həqiqət gizlədir. Bu cür evfemistik ifadələr əsl vəziyyətin canlı və dəqiq təsvirini olduğu kimi təqdim etmir. Müəyyən bir hadisə haqqında mediada evfemizmlərin davamlı şəkildə təkrarlanması həm də insanların hadisələrə münasibətini "biganələşdirir".

Media diskursu dedikidə yalnız KİV olan qəzet, jurnal, televiziya, radio, rəsmi internet saytları nəzərdə tutulmur. Buraya həm də müasir dövrümüzdə cəmiyyətdə çox böyük rol oynayan sosial media da aid edilir. Müasir cəmiyyətdə sosial media hesabı olmayan şəxs təsəvvür etmək çətindir. İnsanlar sosial medianın bu və ya digər şəkildə istifadəçisi olurlar. Məlum olduğu kimi bu və ya digər məlumatı sosial şəbəkələr vasitəsilə əldə etmək mümkündür. Bir çox xəbər agentlikləri ictimaiyyətə sosial şəbəkə hesabları vasitəsilə xəbəri daha tez və sürətli şəkildə çatdırır. Məhz bu səbəbdən də son zamanlarda sosial şəbəkələrdə insanların aktivliyi müşahidə olunur.

Media diskursunda disfemizmlərin üslubi potensialı

Son zamanlarda media diskursunda evfemizmlərlərin istifadəsi ilə əlaqəli diqqəti çəkən bir cəhət də var ki, o da bir dil daşıyıcısının fikrini daha yumşaq ifadə etməsi üçün hər hansı bir sözü xarici dildə ifadə etməsidir. Buna misal olaraq son zamanlar azərbaycan dilində istifadə edilən "fake" sözüdür. Bildiyimiz kimi "fake"müasir ingilis dilində "saxta" deməkdir. Müasir mediada " fake news" adlanan bir evfemizm işlənir ki, bu da "yalan" sözünün əvəzində istifadə edilir. Müəyyən yazıları oxuyarkən, televiziya verilişlərini izləyərkən görərik ki, danışan şəxs " o, yalan danışır", " bu, yalan məlumatdır" söyləməkdən çəkinmək üçün " fake news" ifadəsini isifadə edir. Fake sözünün azərbaycan dilində istifadəsi hal hazırda evfemizm kimi qəbul edilsə də həmin sözün özünün bir zamanlar tabu söz kimi ingilis dilinə daxil olmuşdur. Ç,Dikensin Oliver Tvist əsərində oğurlamaq mənasını verən bu söz ingilis dilində " oğurlamaq", "yaymaq" kimi başa düşülürdü ki, bu da öz növbəsində disfemizm hesab olunur. Zaman keçdikcə söz dəyişikliklərə məruz qalaraq "yalan, saxta" mənasını daşımağa başladı." Fake news" ifadəsinin mediada populyarlaşması isə 2016-2020-ci illərdə ABŞ prezidenti olmuş D.Trampın həmin ifadəni öz çıxışlarında çox istifadə etməsi ilə əlaqələndirilir. Hal hazırda bütün dünyanın eyni internet şəbəkəsindən istifadə edtdiyini nəzərə alsaq, bu ifadə digər dünya dillərinə də olduğu kimi keçmiş və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmişdir. Artıq "fake news" ifadəsi bir çox dillərdə olduğu kimi işlənir və tərcümə edilməsinə ehtiyac qalmır.
Bir çox xalqların mədəniyyətində evfemizmlərin böyük əksəriyyətini cins kateqoriyası ilə əlaqəli sözlər təşkil edir. Məsələn bizim cəmiyyətdə " xanıma yaraşmayan bir tərzdə danışır" kimi bir anlayış mövcuddur. Qadın bir sözü deyir və " bu sözü istifadə etmək xanıma yaraşmadı" reaksiyasını bir dəfələrlə müşahidə etmişik. Cəmiyyətin təkamül mərhələlərində kişilərin güclü, qadınların zəif və zərif cins hesab edilməsi şübhəsiz ki burada müəyyən rol oynayır. Məhz bu səbəbdən də iki qarşı cins nümayəndələri arasında bəzən çox əhəmiyyətli dərəcədə fərqli görünən nitq prosesi müşahidə olunur.
İngilis dilində "feminine" sözünün özünün hətta bir evfemizm olduğu iddia edilir. Müəyyən məqamlarda "woman" istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir. Woman əvəzinə ünsiyyət zamanı daha etik şəkildə səslənsin deyə azərbaycan dilində qarşılığı *həyat yoldaşı* olan "wife" sözündən ünsiyyətdə daha çox istifadə edilir. Məsələn, aşağıdakı cümləyə nəzər salaq :
At home I told my wife everything. Our woman did not believe before (T. Murod, "Fields from my Father," p. 131)

Eyni hala azərbaycan dilində də rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində *qadın* sözünə bərabər *arvad* sözü vardır. Azərbaycan dilində və eləcə də bir çox türk dillərində " arvad" sözü geniş şəkildə istifadə olunur. Ümumişlək bir söz kimi dildə çox geniş şəkildə ünsiyyətdə yer alan bu söz işlənmə məqamından asılı olaraq həm evfemizm, həm də disfemizm ola bilir. Kişi cinsinə qarşı cins kimi nəzərdə tutulraq istifadə edildikdə *arvad* sözü özünün ümumişlək mənasından kənara çıxmır, "həyat yoldaşı" mənasında da *arvad* sözünün işlənməsi adi bir haldır. Gənc bir xanıma arvad deyə müraciət etdikdə etikadan kənar görünsə də, ahıl qadınları arvad deyə adlandırmaqda bir qüsur görülmür. Lakin "kişi kimi davranmaq", "arvad kimi davranmaq", "arvad kimi ağlamaq" ifadələrində *arvad* sözü tam bir disfemizm kimi özünü göstərir.

Media diskursunda rast gəldiyimiz digər evfemizm növü sosial evfemizmləridir. Buraya misal olaraq azərbaycan dilində "kasıb" sözünün əvəzinə " sosial həssas", ingilis dilində " poor" əvəzinə "broken, needy" kimi sözlərin istifadə edilməsi, "qaçqın" əvəzinə " məcburi köçkün", " molla" əvəzinə " din xadimi" kimi sözlərin istifadə edilməsi buna misal ola bilər. İngilis dilində isə bu çox geniş müzakirə mövzusudur. Libertarianism saytında 14 May 2019 cu il tarixdə dərc olunmuş " The use of euphemisms in political debate" məqalədə aşağıdakı sətirlərə rast gəlmək olar:

Few political debates are as riddled with euphemisms as immigration. The accurate legal term "illegal alien," which was once said without political bias and is now almost exclusively used by nativists, was replaced with "illegal immigrant" which was supplanted by "undocumented immigrant" and, in rarer cases, "unauthorized immigrant." Goofy terms like "border infiltrator" and "illegal invader" have not caught on yet. Proponents of the new term "undocumented immigrant" argue that nobody can be illegal, so the term "illegal immigrant" is inaccurate as well as rude. Of course, nobody is undocumented either, as they just lack the certain specific documents for legal residency and employment. Many have drivers licenses, debit cards, library cards, and school identifications which are useful documents in specific contexts but not nearly so much for immigration. "Misdocumented immigrant" would be better if the goal was accuracy, but the goal seems to be to change people's opinions on emotional topics by changing the words they use.

Məqalədə göründüyü kimi siyasi mübahisələrdə, mühacirət prosesi ilə əlaqəli evfemizmlər çox mübahisə doğurur. "qanunsuz əcnəbi", "sənədsiz immiqrant" və nadir hallarda "icazəsiz immiqrant" sözləri dəyişdirilmiş və "qanunsuz immiqrant" ilə əvəz edilmişdir. " "Sərhəd pozucusu" və "qanunsuz işğalçı" kimi sözlər isə artıq tətbiq edilmir. "Sənədsiz immiqrant" yeni termininin tərəfdarları iddia edirlər ki, heç kim qanunsuz ola bilməz, buna görə də "qanunsuz immiqrant" termini səhv və kobuddur. Əlbəttə ki, heç kim sənədsiz deyil,, çünki sadəcə qanuni yaşayış və iş yerləri üçün müəyyən sənədlər yoxdur, ona görə də "sənədsiz immiqrant" daha yaxşı olar, lakin məqsəd istifadə etdikləri sözləri dəyişdirərək insanların emosional mövzularda fikirlərini dəyişdirmək kimi görünür.

Media diskursunda disfemizmlərin üslubi potensialı

Media diskursunda evfemizmlər kimi disfemizmlərin də üslubi potensial rolunun böyük olduğunu görə bilirik. BBC NEWS qəzetinin 14 İyul 2020 tarixdə *"Coronavirus: Why attitudes to masks have changed around the world"* adı altında dərc etdiyi belə bir məqaləyə diqqət edək:

In the past few days, both US President Donald Trump and UK Prime Minister Boris Johnson have been seen wearing masks in public for the first time.

It's a dramatic turnaround - Mr Trump previously ***mocked*** *others for wearing masks, and suggested some might wear such personal protective equipment to show their disapproval of him, even after the US Centers for Disease Control recommended face coverings.*

Məqalədə diqqəti çəkən məsələ "mock"(ələ salmaq, lağa qoymaq) sözünün istifadə edilməsidir, halbuki bu məqalədə *mock*-əvəzinə *disregard, ridicule* işlənməsi daha məqsədəuyğun və evfemistik bir ifadə kimi işlənə bilərdi.

NƏTİCƏ

Media diskursunda müəyyən bir zaman kəsiyində evfemizmlərin və ya disfemizmlərin daha çox istifadə edilməsi cəmiyyətin həmin dövrdə hansı hadisələri yaşamasından asılıdır. Məsələn 2020 ci ilin ilk rübündə dünyanı bürüyən Covid-19 pandemiyası dövründə istər KİV, istərsə də sosial şəbəkələrdə müzakirə mövzusu virus və onunla bağlı fikirlər, müzakirələr idi. Həmin dövrdə virusla mübarizədə motivasiya məqsədi ilə edilən çıxışların əksəriyyətini evfemizmlər təşkil edirdi. Karantin əleyhinə

edilən aqqressiv çıxışlarda isə daha çox disfemizmlərin yer aldığını görürdük. Lakin son dövrlərdə baş verən hadisləri yaxından izlərkən biz şahidi olduq ki, cəmiyyətdə motivasiya ruhunu qaldırmaq üçün heç də həmişə evfemizlər köməyimizə çatmır. 27 Sentyabr 2020-ci ildə ölkəmizdə başlayan Vətən müharibəsi zamanı izlədiyimiz media nümunələri buna misal ola bilər. Azərbaycanın öz ərazi bütövlyünü qorumaq üçün apardığı müharibə dövründə KİV və sosial mediada rast gəldiyimiz disfemizmlər cəmiyyətdə vətənpərvərlik ruhunu,ölkəmizin apardığı haqq işində mübarizə əzmini daha da artırıdı.

Həmin dövrdə istər KİV, istərsə də sosial mediada "İti qovan" başlığı ilə saysız hesabsız məqalələrə, yazılara rast gəldik. Cəmiyyətdə böyük pozitivlik yaradan bu disfemizm sanki gərilmiş sinirləri rahatladan terapeya rolunu oynadı. Sosial mediada son illərin yeni trendi sayılan və gənclər arasında çox dəbdə olan hashtəq növü - #itiqovan yarandı, həmin həshtəqlər media diskursuna dərindən nüfuz etdi, hətta istehsalat sahəsinə qədər gedib çıxdı və nəhayətdə istehsalına yeni başlanan hərbi dronlar " itiqovan" adlandırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Allan, Keith & Kate Burridge. 2006. Forbidden words. Cambridge: Cambridge University Press.

2. Allan, K., Burridge, K., 2006. Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language. Cambridge University Press, Cambridge, New York.

3. Kecskes, Istvan. 2014. Intercultural pragmatics. Oxford: Oxford University Press

4. Napoli, Donna & Jack Hoeksema. 2009. The grammatical versatility of taboo terms. Studies in Language 33. 612 –643

5. Burridge, Kate. 2010. Linguistic cleanliness is next to godliness: Taboo and purism. An overview of prescriptivism in relation to public perceptions of and reaction to language use. English Today 26. 3 – 13.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRƏ İFADƏLİ OXU VƏRDİŞLƏRİ AŞILAYARKƏN ORFOEPİYA QAYDALARININ ROLU

Abdullayeva Mahirə Mövlud qızı

Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin

Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası

kafedrasının müəllimi

Açar sözlər: Şagird, müəllim, ifadəli oxu,orfoepiya, bacarıq, danışıq.

Ключевые слова: Школьник, учитель, выразительное чтение, орфоепия, умение, говорение.

Key worlds: Pupils, teacher, expressive reading, orthoepy, ability, speaking.

X Ü L A S Ə

"İbtidai siniflərdə şagirdlərə ifadəli oxu vərdişləri aşılayarkən orfoepiya qaydalarının rolu" adlanan bu məqalədə ifadəli oxu vərdişlərinin ibtidai siniflərdə aşılanmasından söhbət açılır. Məqalədə ifadəli oxunun səsli oxu kimi bəzi xüsusiyyətləri nəzərə çatdırılmış, burada 3 əsas cəhətin gözlənilməsi: 1.texniki; 2. emosional;3. məntiqi göstərilmiş və onların açıqlaması verilmişdir.

İfadəli oxuda önəmli cəhət olan orfoepik normaların gözlənilməsi məsələsinə də toxunulur ki, bunsuz ifadəli oxudan söhbət gedə bilməz. Həmçinin bu işdə ibtidai sinif müəlliminin şəxsi keyfiyyətlərinin olması da ön plana çəkilir və onun öz tələffüzünün şagirdlərə nümunə olması, hər an şagirdlərin tələffüzünə diqqət yetirməsi və lazım gəldikdə onların qüsurlarını düzəltməli olması fikri bir daha isbat olunur. Çox zaman şagirdlər sözləri yazdıqları kimi də tələffüz edirlər. Bunun başlıca səbəbi müəllimin söz və qrammatik formaları yazıldığı kimi tələffüz edilməsini tələb etməsidir. Lakin müəllim izah etməlidir ki, bütün sözlər yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Məsələn: almaya – almıya, anaya – anıya; qardaşım üçün –qardaşımçun; yazmışsınız – yazmısız və s.

Məqalədə ifadəli oxunu pozan ünsürlərdən söhbət açılır, sözdə vurğunun yerinə düzgün düşməməsi də ifadəli oxunu pozan əlamətlərdən biri kimi göstərilir, həmçinin onun aradan qaldırılmasında müəllimin vəzifəsi vurğunur. Müəllim başa salmalıdır ki, tələffüzdə kiçik bir qüsur sözlərin mənasını dəyişə bilər və həmin sözün mənasının düzgün başa düşülməməsinə gətirib çıxara bilər. Həmçinin məqalədə əlifba təlimi dövründən şagirdlərin tələffüzündə vurğunun düzgünlüyünə fikir verilməsi, kiçik bir qüsurun sözlərin mənasını dəyişə bilməsi misallarla isbat olunur. Məsələn: surət – sürət, məhrum – mərhum və belə sözlərə təsadüz etdikdə müəllim onların paralellərini də şagirdlərə izah etməsi tövsiyyəsi xatırlanır.

İfadəli oxu düzgün tələffüzdən başqa səslərin aydın və dəqiq tələffüzünü tələb etməsi fikri də məqalədə dəlillərlə isbat olunur. Sözdəki hərfləri lüzumsuz yerə udmaq, başqa hərflə əvəz etmək olmaz fikri də nəzərə çatdırılır.

ABSTRACT

This article, entitled "Ways to develop expressive reading skills and habits in primary school," discusses the inculcation of expressive reading skills in primary school. The article highlights some features of the expressive axis, such as the voice axis, where 3 main aspects are expected: 1.technical; 2. emotional; 3. logically indicated and their explanation given.

The issue of observance of orthoepic norms, which is an important aspect of expressive reading, is also touched upon, without which it is impossible to speak of expressive reading. The personal qualities of the primary school teacher are also emphasized in this work, and the idea that his own pronunciation should be an example to the students, that he should pay attention to the students' pronunciation at all

times and correct their shortcomings if necessary, is proved once again. Often students pronounce words as they are written. The main reason for this is that the teacher requires that words and grammatical forms be pronounced as they are written. However, the teacher should explain that not all words are pronounced as they are written. For example: to receive - to receive, to mother - to remember; for my brother - for my brother; you have written - you have not written and so on.

The article discusses the elements that disrupt the expressive axis, the incorrectness of the so-called emphasis is shown as one of the signs that disrupt the expressive axis, as well as the role of the teacher in its elimination. The teacher should explain that a small pronunciation defect can change the meaning of words and lead to misunderstandings. The article also proves with examples that from the time of learning the alphabet, students pay attention to the correctness of accents in pronunciation, and a small flaw can change the meaning of words. For example: copy - speed, deprived - late, and when such words occur, the teacher is reminded to explain their parallels to students.

The article argues that in addition to correct pronunciation, expressive reading requires clear and precise pronunciation of sounds. The idea that the letters in a word cannot be swallowed unnecessarily and cannot be replaced by another letter is also brought to mind.

РЕЗЮМЕ

В этой статье под названием «Способы развития навыков и навыков выразительного чтения в начальной школе» обсуждается привитие навыков выразительного чтения в начальной школе. В статье выделяются некоторые особенности выразительной оси, такие как голосовая ось, где предполагается 3 основных аспекта: 1.технический; 2. эмоциональный 3. логически указаны и дано их объяснение.

Также затрагивается вопрос соблюдения орфоэпических норм, что является важным аспектом выразительного чтения, без которого невозможно говорить об выразительном чтении. В этой работе также подчеркиваются личностные качества учителя начальных классов, а также мысль о том, что его собственное произношение должно быть примером для учащихся, что он должен все время обращать внимание на произношение учащихся и при необходимости исправлять их недостатки, доказывается еще раз. Часто учащиеся произносят слова так, как они пишутся. Основная причина этого в том, что учитель требует, чтобы слова и грамматические формы произносились так, как они пишутся. Однако учителю следует объяснить, что не все слова произносятся так, как пишутся. Например: получить - получить, маме - вспомнить; для моего брата - для моего брата; вы написали - вы не написали и так далее.

В статье рассматриваются элементы, нарушающие экспрессивную ось, показана неправильность так называемого акцентирования как один из признаков, нарушающих экспрессивную ось, а также роль педагога в ее устранении. Учитель должен объяснить, что небольшой дефект произношения может изменить значение слов и привести к недопониманию. Также в статье на примерах доказывается, что с момента изучения алфавита учащиеся обращают внимание на правильность постановки ударения в произношении, а небольшой огрех может изменить значение слов. Например: копировать - скорость, лишить - опоздать, и при появлении таких слов учителю напоминают объяснить их параллели ученикам.

В статье утверждается, что помимо правильного произношения выразительное чтение требует четкого и точного произношения звуков. На ум приходит и мысль о том, что буквы в слове нельзя без надобности проглотить или заменить другой буквой.

G İ R İ Ş

İfadəli oxu, hər şeydən əvvəl, səsli oxudur. Bu oxuda ifadəliliyi yaradan üç əsas cəhət göturulur: texniki, emosional və məntiqi cəhət.

Texniki cəhət dedikdə, ədəbi tələffüz normaları, səsin tonu, oxunun sürəti, fasilə və s. kimi vasitələrdən düzgün və yerində istifdə olunması nəzərdə tutulur. Emosional cəhət mətndəki müəyyən hissi halların

verilməsidir ki, bunlar da çox zaman durğu işarələri ilə ifadə olunur. İfadəli oxunun məntiqi cəhəti isə məzmuna əsaslanır. Hər bir mətndə məzmunun özünəməxsus oxu tərzi, ifadə forması vardır və bu baxımdan məntiqi cəhət ifadəli oxunun digər cəhətləri üçün əsasdır. Hər bir mətndə məzmunun özünəməxsus oxu tərzi, ifadə forması vardır və bu baxımdan məntiqi cəhət ifadəli oxunun digər cəhətləri üçün əsasdır. Lakin ifadəli oxunu yaradan cəhətlər bir-birindən ayrılıqda deyil, vəhdət şəklində birləşərək ifadəli oxunu yaradır və onlardan ayrı-ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə danışmalıdır.

Y.Ş.Kərimov "İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası" əsərində yazır: " İbtidai siniflərdə oxunun mühüm keyfiyyətlərindən biri onun ifadəliliyidir. Oxunun ifadəliliyi həm anlamanın dərinləşdirilməsi, həm də emosiyanın, təxəyyülün inkişafı, estetik zövqün tərbiyəsi üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Parlaq ifadəli oxu uşaqların diqqətini onlara qavramalı olduqları başlıca fikrə cəlb edir". Odur ki, şagirdlərə ifadəli oxu vərdişlərini asanlıqla aşılamaq üçün onları ifadəli oxu vasitələri, xüsusən intonasiya ilə tanış etmək lazımdır.

ƏSAS HİSSƏ

İfadəli oxunun ədəbi tələffüzlə bağlı olan mühüm şərtlərindən biri danışıq və oxu prosesində orfoepik normaların gözlənilməsidir. Düzgün ədəbi tələffüzə, orfoepik tələblərə, qaydalara riayət etməyən yerdə, əlbəttə, ifadəli oxudan danışmağın özü yersizdir. Orfoepik tələffüzün ifadəli oxuda əhəmiyyəti çox böyükdür. Tələffüz normalarının hər hansı bir şəkildə pozulması mətnin məzmunun qavranılmasına mane olur. Orfoepik qaydalar ifadəli oxuya təbiilik, canlılıq, axıcılıq gətirir, fikrin asan qavranılmasını təmin edir. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi prosesində şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərinin yaranması üçün onları bir sıra mühüm təmrin və tapşırıqlar üzərində işlətmək, orfoepik qaydaları onlara mənimsətmək lazım gəlir.

Təcrübə göztərir ki, ibtidai siniflərdə şagirdlər mətni üzündən oxuyarkən yazılışı əsas götürür, sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyə çalışırlar. Qeyd etməliyik ki, bu qüsurlu cəhətin əsas səbəbkarlarından biri də sinif müəllimlərinin özləridir. Belə ki, şagirdlər müəyyən mətni üzündən oxuyarkən müəllim onları çox zaman söz və qrammatik formaları yazıldığı kimi tələffüz etməyə sövq edir. Halbuki bütün sözlər yazıldığı kimi deyilmir, onların böyük bir qismində tələffüz zamanı müəyyən orfoepik qaydalar gözlənilməlidir. İbtidai siniflərdən başlayaraq öyrədilməli olan orfoepik qaydaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Vaxtilə tərkibində e,ə, və ö saitlərindən sonra apastrof işarəsi qoyulmuş ərəb dilindən alınma sözlərdə həmin saitlər bir qədər uzun tələffüz olunur. Məsələn: elan / e:lan/, memar /me:mar/, nemət /ne:mət/, məmur /mə:mur/, təsir /tə:sir/, məna /mə:na/, şölə /şö:lə/,mötərizə /mö:tərizə/ və s.

2. Bir sıra ərəb-fars mənşəli alınma sözlərdə a və u qalın saitlərindən sonra incə sait gəlirsə, həmin qalın saitlər bir qədər uzun tələffüz olunur. Məsələn: sadiq /sa:dik`/, natiq /na:tik`/, saqi /sa:qi/, əlamət /əla:mət/, fəlakət /fəla:kət/ musiqi /mu:siqi/, nilufər /nilu:fər/, munis /mu:nis/ və s.

3. Tərkibində eynicinsli qoşa sait olan alınma qoşa saitlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur. Məsələn: saat /sa:t/, camaat /cama:t/, maarif /ma:rif/, mətbəə /mətbə:/, təəssüf /tə:ssüf/, təəccüb /tə:ccüp/, bədii /bədi:/, təbii /təbi:/ və s.

Q e y d: Zoologiya /za:logiya/, kooperativ /ka:perativ/, kooperasiya /ka:perasiya/, koordinasiya /kardinasiya/, koordinator /kardinator/ kimi bir sıra sözlər istisnalıq təşkil edir.

4. Tərkibində müxtəlif cinsli yanaşı saitlər olan alınma sözlərin tələffüzündə aşağıdakı qaydalar əsas götürülür:

a) Bəzi birləşmələrdə yanaşı saitlər olduğu kimi tələffüz olunur. Məsələn: sual /sual/, fauna /fauna/, raund /raunt/, sauna /sauna/, kauçuk /k`auçuk`/ və s.

b) Bəzi birləşmələrdə yanaşı saitlərdən birincisi tələffüzdən düşür, ikinci sait isə bir qədər uzun tələffüz olunur. Məsələn: səadət /sa:dət/, müasir /ma:sir/, müavin /ma:vin/, müəllim /mə:llim/, müamilə /ma:milə/ və s.

c) Bəzi birləşmələrdə yanaşı saitlərin arasına bir y samiti əlavə olunur. Məsələn: ailə /ayilə/, dairə /dayirə/, biabır /biyabır/, radio /radiyo/, daima /dayima/ və s.

5. Rus və Qərbi Avropadan alınan bir sıra sözlərdə birinci və ikinci hecalardakı vurğusuz o saiti /a/ kimi tələffüz olunur. Məsələn: obyekt /abyekt/, fontan /fantan/, pomidor /pamidor/, vertolyot /vertalyot/, laboratoriya /labaratoriya/ və s.

6. Sonu a və ə samitləri ilə bitən çoxheczlı sözlərə əvvəlində y bitişdirici samiti olan şəkilçi artırdıqda həmin saitlər ahəngə uyğun olaraq tələffüzdə /ı/,/i/,/u/,/ü/ səslərindən birinə çevrilir. Məsələn: arabaya /arabıya/, nənəyə /nəniyə/, oynayır /oynuyur/, söyləyir /söylüyür/, yaşayar /yaşıyar/, işləyər /işliyər/, başlayacaq /başlıyacax/, tərləyəcək /tərriyəcəx`/, izləyəsidir /izdiyəsidir/, oynayasıdır /oynuyasıdır/, otlayan /otduyan/, tərləyən /tərriyən/, başlayım /başlıyım/, bağışlayın /bağışlıyın/ və s.

7. Söz başında və söz ortasında o və ö saitlərindən sonra v samiti gəlirsə, v samiti tələffüzdən düşür, o və ö saitləri isə bir qədər uzun tələffüz olunur. Məsələn: dovşan /do:şan/, yovşan /yo:şan/, dovğa /do:ğa/, lovğa /lo:ğa/, qirqovul /qirqo:ul/, növbə /nö:bə/, bənövşə /bənö:şə/ və s.

8. Çoxhecalı və bəzi təkhecalı sözlərin sonunda işlənən cingiltili samitlər tələffüz zamanı karlaşır. Məsələn: palıd /palıt/, çəkic /çəkiç/, bulud /bulut/, yamac /yamaç/, kitab /kitap/, pələng /pələnk/, kənd /kənt/, qənd /qənt/ və s.

9. Söz ortasinda yanaşı gələn və ya qoşa işlənən kar samitlərdən ikincisi cingiltili tələffüz olunur. Məsələn: dəftər /dəfdər/, ustad /usdad/, kəşfiyyat /kəşviyat/, mürəkkəb /mürəkgəb/, səkkiz /səkgiz/, əlbəttə /əlbətdə/, mütəkkə /mütəkgə/, şaftalı /şafdalı/ və s.

10. Aşağıdakı hallarda q samiti öz kar qarşılığı olan /k`/ kimi tələffüz olunur:

a) Yazıda qoşa q ilə işlənən sözlərdə əvvəlinci q samiti tələffüz zamanı /k`/ kimi tələffüz olunur. Məsələn: saqqal /sak`qal/, toqqa /tok`qa/, şaqqa /şak`qa/, saqqız /sak`qız/, doqquz /dok`quz/, tərəqqi /rətək`qi/, çaqqal / çak`qal/ və s.

b) Söz ortasinda kar samitdən əvvəl gələn q samiti /k`/ kimi tələffüz olunur. Məsələn: nöqsan /nök`san/, nöqtə /nök`tə/, məqsəd /mək`sət/, iqtidar /ik`tidar/, iqtisadi /ik`tisadi/ və s.

c) Sonu q samiti ilə bitən bir qrup alınma sözlərdə q samiti /k`/ kimi tələffüz olunur. Məsələn: üfüq /üfük`/, şəfəq /şəfək`/, şərq /şərk`/, ittifaq /ittifak`/, bioloq /biyolok`/ və s.

11. Sonu q samiti ilə bitən çoxhecalı sözlərdə q samiti /x/ kimi tələffüz olunur. Məsələn: otaq /otax/, qatıq /qatıx/, sınıq /sınıx/, yanaq /yanax/, çanaq /çanax/, papaq /papax/, yazmaq /yazmax/, danışmaq /danışmax/ və s.

Belə sözlərdə samitlə bşlayan şəkilçi artırdıqda və bu sözlərdən sonra samitlə başlayan söz gəldikdə yazıda q samiti qalır, tələffüzdə isə həmin samit /x/ kimi işlənir. Məsələn: otaqdan /otaxdan/, qatıqsatan /qatıxsatan/, sınıq saz /sıınıx saz/, çanaqlı /çanaxlı/, yazmaqdadır /yazmaxdadır/, danışmaq lazımdır /danışmax lazımdır / və s.

Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırdıqda q samiti həm yazıda, həm də tələffüzdə ğ-ya çevrilir. Məsələn: otağa /otağa/, qatığın /qatığın/, sınığı /sınığı/, çanağın /çanağın/, yazmağa /yazmağa/, danışmağım /danışmağım/ və s.

Bu sözlərdən sonra saitlə başlayan söz gəldikdə q samiti tələffüzdə ğ kimi işlənir. Məsələn: otaq idi /otağ idi/, qatıq aldım /qatığ aldım/, sınıq alət /sınığ a:lət/, yazmaq istəyirdim /yazmağ istəyirdim/, danışmaq istədi /danışmağ istədi/ və s.

12. Aşağıdakı hallarda k samiti y samitinin kar qarşılığı olan /x`/ kimi tələffüz olunur:

a) Sonu k samiti ilə bitən çoxhecalı sözlərdə k samiti /x`/ kimi tələffüz olunur. Məsələn: kötük /kötüx`/, çörək /çörəx`/, çiçək /çiçəx`/, kəpənək /kəpənəx`/, ördək /ördəx`/, işləmək /işləməx`/, getmək /getməx`/, kömək /köməx`/ və s.

Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırdıqda və ya bu sözlərdən sonra samitlə başlayan söz gəldikdə yazıda k samiti qalır, tələffüzdə isə həmin samit /x`/ kimi işlənir. Məsələn: kötükdən /kötüx`dən/, çiçəkli

/çiçəx`li/, kəpənək gördüm /kəpənəx` gördüm/, ördək yumurtası /ördəx` yumurtası/, işləməkdədir /işləməx`dədir/, getməkdədir /getməx`dədir/, köməkçi /köməx`çi/ və s.

Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırdıqda k samiti həm yazıda, həm də tələffüzdə y-ya çevrilir. Məsələn: kötüyün /kötüyün/, çiçəyi /çiçəyi/, kəpənəyə /kəpənəyə/, ördəyin /ördəyin/, işləməyim /işləməyim/, getməyimiz /getməyimiz/, köməyiniz /köməyiniz/ və s.

Bu sözlərdən sonra saitlə başlayan söz gəldikdə k samiti tələffüzdə y kimi işlənir. Məsələn: kötük üstündə /kötüy üstündə/, çiçək ətri /çiçəy ətri/, kəpənək uçur /kəpənəy uçur/, ördək əti /ördəy əti/, işləmək arzusu /işləməy arzusu/, getmək istəmirəm / getməy istəmirəm/, kömək edirəm /köməy edirəm/ və s.

b) Söz ortasında kar samitlərdən əvvəl gələn k samiti də /x`/ kimi tələffüz olunur. Məsələn: məktəb /məx`təb/, məktub /məx`tub/, təklif /təx`lif/, səksən /səxsən/ və s.

13. Söz ortasında b və m samitlərindən əvvəl gələn n samiti /m/ kimi tələffüz edilir. Məsələn: günbəz /gümbəz/, sünbül /sümbül/, gonbul /gombul/, şənbə /şəmbə/, zənbil /zəmbul/, zanbaq /zambax/, qanmaz /qammaz/, görünmədən /görümmədən/ və s.

14. Sonu st,ft və s samit birləşmələri ilə bitən alınma sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz gəldikdə, t samiti tələffüzdən düşür. Məsələn: bədbəxtlik /bədbəxlix`/, dostlar /doslar/, sərrast /sərras/, dost tapmaq /dos tapmax/, sərbəstlik /sərbəslix`/, sərbəst yazı /sərbəs yazı/, neftçi /nefçi/, neft quyusu /nef quyusu/, güzəştsiz /güzəşsiz/ və s.

15. II şəxs cəminin şəxs (xəbər) şəkilçiləri olan –sınız(-siniz,-sunuz,-sünüz) ədəbi tələffüzdə -sız (-siz,-suz,-süz) şəklində işlənir. Məsələn: yazırsınız /yazırsız/, baxırsınız /baxırsız/, gələrsiniz /gələrsiz/, qaçarsınız /qaçarsız/, oxuyursunuz /oxuyursuz/, görüşürsünüz /görüşürsüz/ və s.

16. Sonu n və m samitləri ilə bitən sözlərdən sonra işlənən çıxışlıq hal şəkilçisi –dan (-dən) ədəbi tələffüzdə -nan /-nən/ şəklində işlənir. Məsələn: məndən /mənnən/, səndən /sənnən/, vətəndən /vətənnən/, oğlandan /oğlannan/, üzümdən /üzümnən/, sözümdən /sözümnən/ və s.

17. Cəm şəkilçisi –lar /-lər/ qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq –lar /-lər/, -rar /-rər/, -nar /-nər/, -dar /-dər/ variantlarında tələffüz olunur. Məsələn: güllər /güllər/, şəkillər /şəkillər/, əsərlər /əsərrər/, şəhərlər /şəhərrər/, oğlanlar /oğlannar/, itənlər /itənnər/, qızlar /qızdar/, şahidlər /şahitlər/ və s.

18. İlə qoşmasının şəkilçiləşmiş –la (-lə) forması və zərf düzəldən –la (-lə) şəkilçisi sonu samitlə bitən sözlərə qoşulduqda –nan (-nən) çəklində tələffüz olunur. Məsələn: qələmlə /qələmnən/, qatarla /qatarnan/, vintaçanla /vintaçannan/, güclə /gücnən/, hörmətlə /hörmətnən/, zarafatla /zaraftnan/ və s.

İlə qoşması sonu saitlə bitən sözlərə qoşulduqda –nan (-nən) tələffüz şəklinin qarşısına bir y səsi də əlavə olunur. Məsələn: qızı ilə /qızıynan/, körpəsi ilə /körpəsiynən/, başı ilə /başıynan/, güzgü ilə /güzgüynən/ və s.

19. Üçün qoşması sonu samitlə bitən sözlərə qoşulduqda –çın (-çin,-çun,-çün) şəklində tələffüz olunur. Məsələn: qardaşım üçün (qardaşımçın/, məktəbimiz üçün /məx`təbimizçin/, onun üçün /onunçun/, özüm üçün /özümçün/ və s.

Üçün qoşması sonu saitlə bitən sözlərə qoşulduqda –çın (-çin,-çun,-çün) tələffüz şəklinin əvvəlinə bir y səsi də əlavə olunur. Məsələn: qardaşı üçün /qardaşıyçın/, tələbəsi üçün /tələbəsiyçin/, özü üçün /özüyçün/ və s.

20.Nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən sonra ikinci şəxs şəkilçiləri və ya xəbər şəkilçiləri gəldikdə -mış (-miş,-muş,-müş/ zaman şəkilçisindəki ş samiti tələffüzdən düşür. Msəələn: gəlmişsən /gəlmisən/, gəlmişsiniz /gəlmisiz/, yazmışsan /yazmısan/, görmüşsən /görmüsən/, görmüşsünüz /görmüsüz/ və s.

Oxu prosesində ədəbi tələffüz normalarının pozulması onun ifadəliliyini xeyli aşağı salır. Ədəbi tələffüz normasının azacıq pozulması dinləyənin diqqətini yayındırır, məzmunun ifadəli olmasına və yaxşı mənimsənilməsinə mane olur.

Sözdə vurğunun yerinə düşmədiyi hallar, qəbul olunmuş ümumi normalardan – fonetik və ya qrammatik normalardan yayınma halları bədii əsərin ahəngini, musiqiliyini pozur, onun dinləyiciyə estetik təsirini

zəiflədir. Ona görə də müəllim şagirdlərə müəyyən orfoepik qaydalar haqqında məlumat verməli, nitqindəki orfoepik nöqsanlara düzəlişlər etməklə kifayətlənməməli, həm də düzgün oxu nümunəsi verməlidir. Əlifba təlimi dövründən etibarən şagirdlərin sözləri yazıldığı kimi tələffüz etmələrinə yol verilməməlidir. Əgər şagirdlər "alim", "afətin", "nadinc" kimi sözlərdə çətinlik çəkmədən a saitini uzun tələffüz etməyi bacarırlarsa, almaya, səhnəyə, anaya, işləyir, başlayır və s. sözlərin tələffüz nümunəsini (almıya, səhniyə, anıya, işliyir, başlıyır və s.) müəllimdən almalıdırlar.

Oxu prosesində müəllimin nümunəsinə əsaslanan bir sıra təmrinlər yerinə yetirilir. Məsələn: müəllim kiçik bir mətni oxuyur, şagirdlər onu yazıldığı kimi deyil, orfoepik normalara uyğun tələffüz etdiyi sözləri müəyyənləşdirib təkrarən tələffüz edir, lazım gələrsə, hər bir sözə şərh də verirlər. Bəzən müəllim sözləri əvvəlcə yazıldığı kimi, sonra orfoepik normalara uyğun oxuyur, müqayisə etməyi tələb edir.

Şagirdlərin tələffüzü ilə əlaqədar o , ö bəzən eşidilməz v samiti, şah sözü ilə əmələ gələn sözlərin yazılışı və oxunması, y samitindən əvvəl gələn açıq saitin qapalı saitə çevrilməsi, "orada", "burada" sözlərinin, ai, io, oi sait birləşmələri olan sözlərin oxunması və yazılması üzrə işlər aparmalıdırlar.

Müəllim şagirdlərə başa salmalıdır ki, kiçik bir qüsur sözlərin mənalarını dəyişə bilər. Məsələn: surət – sürət, məhrum – mərhum. Belə sözlərə təsadüf etdikdə müəllim onların paralellərini də şagirdlərə izah etməlidir.

Orfoepik normaların öyrədilməsi üçün şeirlər daha əlverişlidir. Çünki şeirlərdəki yığcamlıq və bədiilik orfoepik normaların qabarıq şəkildə verilməsini təmin edir. Bütün bunları nəzərə alaraq müəllim oxu dərsinə hazırlaşarkən hər bir sözün tələffüzü üzərində fikirləşməli, oxu prosesində həmin normalara əməl etməlidir.

N Ə T İ C Ə

İfadəli oxu vərdişinin aşılanması üzrə iş sinifdənxaric oxunun yekunlaşdırılmasına həsr olunmuş məşğələlərdə, ümumiyyətlə, sinifdənxaric oxu prosesində də aparılır.

İfadəli oxu düzgün tənəffüs və səs çevikliyindən başqa, səslərin aydın və dəqiq tələffüzünü də tələb edir. Yazıçı və şairlərin gözəl əsərlərini mətni çeynəmək, sözün əvvəlini və axırını udmaq, bir səsi lüzumsuz olaraq digəri ilə əvəz etmək, ayrı-ayrı sözləri mənasız şəkildə birləşdirməklə oxumaq yaramaz. Belə oxu mətnin məzmununu təhrif edər və çətin başa düşülər. K.S.Stanislavski obrazlı şəkildə bunu belə ifadə edir: "Hərfləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağının yerində gözü, burnunun yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır".

İbtidai siniflərdə şagirdlərə yalnız danışıq texnikası, ədəbi tələffüz qaydaları və s. haqqında verilən ilk məlumatla kifayətlənmək olmaz. Bunun üçün ibtidai siniflərin "Azərbaycan dili" dərsliklərində kifayət qədər münasib hekayə, təmsil və şeirlər vardır.

İbtidai sinif müəllimləri şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün ana dili dərslərində oxunun müxtəlif üsullarından istifadə edə bilərlər ki, biz bunların hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlilini vermək fikrində deyilik və yalnız bunlardan bir neçəsinin adını çəkməklə kifayətlənməyi lazım bilirik. Müəllimin nümunəvi oxusu, rollar üzrə oxu, şagirdlərin sinif qarşısında oxusu kimi üsullardan ifadəli oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün istifdə edə bilər.

Yuxarıda söylənilənləri şagirdlərdə formalaşdırmaq tədricən, həm də ardıcıl olaraq I sinifdən başlayaraq həyata keçirilməlidir. Ona görə də ibtidai sinif müəllimlərinin qarşısında belə bir mühüm vəzifə durur ki, göstərilən tələbləri şagirdlərə minimum dərəcədə aşılasınlar.

Şagirdlərə ifadəli oxu vərdişləri aşılayarkən, birinci növbədə, onların qarşısında hansı tələblər qoyulmasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə ki, hər şeydən əvvəl, şagirdlərə ifadəli oxunun texniki şərtlərinə əməl etmək və ifadəli oxu vasitələrindən istifadə etməyi öyrətmək vacib sayılmalıdır. IV sinifdə isə artıq onların düzgün ədəbi tələffüz (orfoepiya) qaydaları, vurğu, intonasiya, fasilə və s. haqqında müəyyən məlumatları olur. Bununla belə, sintaksisin tədrisi prosesində şagirdlərə ifadəli oxu vasitələri haqqında yeri gəldikcə ətraflı və dəqiq məlumat verilməsi də lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. İfadəli qiraət metodikası haqqında. Müəllimə kömək, 1940, N 7.

2. Abdullayev A.A., Abdullayeva G.A. Ana dili dərslərində bədii əsərlər üzərində işin təşkili. Bakı, Müəllim, 2004.

3. Abdullayeva G.A. Nitq mədəniyyəti və nitqin ifadəliliyi. Bakı, 2007.

4. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1986.

5. Y.Ş.Kərimov. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin obrazlılığı üzərində işin təşkili. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1966, N 2.

6. Y.Ş.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003.

7. Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU nəşri, 2003.

HÜLAKÜLƏR DÖVRÜ DULUS MƏMULATI ÜZƏRİNDƏ EPİQRAFİK TƏSVİRLƏR

Sədaqət Məmmədli (k.e.i)

(Bakı, Azərbaycan)

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Atropologiya İnstitutu

Açar sözlər: Hülakülər dövrü, dulus məmulatları, şirsiz və şirli qablar, epiqrafik təsvirlər, XIII-XIV əsrlər

Key words: Hulagu period, pottery, unglazed and glazed pottery, epigraphic drawings, XIII-XIV centuries

ABSTRACT. The study of archeological materials found in medieval monuments in Azerbaijan allows us to study the stage of development of the art of pottery and its features, which took a certain place in the economy of the population during this period. Thus, the pottery of the Middle Ages of Azerbaijan has gradually passed the period of development, and the quality of pottery has increased in the classical Middle Ages. The production of unglazed and glazed dishes has expanded, and monochrome and polychrome glazed dishes have increased. In the XI-XIII centuries, in the XIV-XVII centuries, the development of various images, inscriptions, and drawings on glazed dishes became widespread. During the Seljuk period, descriptions and inscriptions were spread on pots, and during the Elkhanid period, they became even more numerous.

GİRİŞ

Aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Azərbaycan ərazisində tarix boyu cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı digər sahələrdə olduğu kimi sənətkarlıq sahəsinə də təsirsiz ötüşməyib. Belə ki, istehsal münasibətlərinin təkmilləşməsi ilə sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması bu sahənin də müəyyən inkişaf yolu keçərək müxtəlif sənət növlərinə bölünməsi ilə nəticələnib. Bu baxımdan Azərbaycan tarixinin Orta əsrlər dövründə dərin köklərə malik dulusçuluq sahəsinin inkişaf yolu olduqca maraqlı və zəngindir.

Ümumiyyətlə tarixə nəzər salsaq görərik ki, dulusçuluq sənəti Azərbaycan əhalisinin iqtisadiyyatında öz fərqli xüsusiyyətləri ilə müəyyən yer tutub, olduqca maraqlı inkişaf mərhələsi keçib.

Azərbaycanda Orta əsrlərə aid abidələrdən tapılan arxeoloji materialların öyrənilməsi bu dövrdə əhalinin iqtisadiyyatında müəyyən yer tutmuş dulusçuluq sənətinin inkişaf mərhələsini və onun xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir.

Belə ki, Azərbaycanın Orta əsrlər dövrü dulus məmulatı mərhələli şəkildə inkişaf dövrü keçmiş, klassik orta əsrlərdə saxsı məmulatının keyfiyyəti artmışdır. Şirsiz və şirli qablar istehsalı geniş vüsət almış, monoxrom və polixrom şirli qablar çoxalmışdır. Şirli qablar üzərində XI-XIII əsrlərdə, XIV-XVII əsrlərdə müxtəlif təsvirlərin, yazıların və cizgilərin işlənməsi geniş hal almışdır. Səlcuqlar dövründə qablar üzərində təsvir və yazı nümunələri yayılmış, Elxanilər zamanında daha da çoxalmışdır.

ƏSAS HİSSƏ

Arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində orta əsr şəhərlərindən və şəhərtipli yaşayış yerlərindən əldə olunmuş dulus məmulatı içərisində XIII-XIV əsrlərə aid olan saxsı nümunələri içərisində üzərlərində müxtəlif insan, bitki və heyvan təsvirləri olan qablara rast gəlinmiş, bir sıra yazı nümunələrinin həkk olunduğu da müəyyən edilmişdir (Tablo 1-2). Belə ki, aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan küllü miqdarda bədii keramika nümunələrini yerli dulusçu-rəssamların yüksək peşəkarlığını və incə zövqünü

müəyyən etmək, şəhər sakinlərinin məişətini öyrənmək üçün qiymətli mənbə hesab etmək olar. Aşkar olunan saxsı məmulatlarının bədii tərtibatı yerli dulusçuların fantaziyasının məhsulu olduğunu söyləyir. Müxtəlif şəhər yerindən tapılmış nümunələrdə naxış motivləri, onların kompozisiya quruluşu başlıca olaraq həmin yaşayış yeri üçün səciyyəvi olan elementləri özündə təcəssüm etdirir.Örənqala yaşayış yerindən aşkarlanan məmulatlar buna bariz nümunədir.

Mil düzündə yerləşən qədim Örənqala yaşayış yerinin tədqiqinə 1933-cü ildə İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi altında başlanılmış, 1936-cı ildə Ə.Ələkbərovun rəhbərliyi ilə davam etdirilmişdir.Belə ki, qazıntı işləri zamanı aydın olmuşdur ki, aparılan sahədə mədəni təbəqə dağılmamış, orada olan keramika fraqmentləri öz müxtəlifliyi, üzərində işləmə texnikasına görə zənginliyi və onların nəbati naxışlarla bəzədilməsi ilə seçilirdi. Burada həmçinin üzərində insan, quş və mifik heyvan təsvirləri olan qablar da rast gəlinirdi. Qabların birinin içərisində qadın rəsmi çəkilmişdir. Bəzilərinin üzərindəisə ərəb yazılarına bənzər bəzəklər var idi. Lakin qabın fraqmentlərinin hamısı əldə edilmədiyindən bu yazıları oxuyub anlamaq mümkün olmamışdı. Bu təbəqədən basma naxışlarla bəzədilmiş qab da tapılmışdır ki, onun qırmızı gildən hazırlandığı müəyyən edilmişdir. Belə ki, bu qabın üzərində yüksək ustalıqla ağac və heyvan rəsmləri çəkilmişdir. Bu cür qab parçalarına şəhər yerinin yuxarı hissəsində də xeyli miqdarda rast gəlinirdi. Lakin yuxarı təbəqələrdən tapılmış üçüncü tip keramika bir qədər kobud hazırlanmışdır. Bu tip gil qabların üzərində ənənəvi qrifon rəsmi var idi. Qabın alt hissəsində isə dulus emalatxanalarına aid möhürlər basılmışdı. (**3, səh 125**)

Bununla belə, 2012-ci ildə Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şirli və şirsiz saxsı qablara və onların fraqmentlərinə rast gəlinmişdir. Yaşıl, göy, qırmızımtıl və sarımtıl rənglərlə şirlənmiş saxsı məmulatları üzərində, həmçinin, bir sıra təbiət təsvirlərinə, həndəsi və nəbati naxışlara da təsadüf edilir. Belə ki,Şəmkir şəhər yerindən tapılmış xeyrə tipli iri tutumlu qabın içərisinə fonunda günəş rəmzi olan həndəsi elementlərlə bəzədilmiş şir təsviri çəkilmişdir. Qabın iç divarına rəngli zolaqlardan və bir-birini izləyən nöqtələrdən ibarət dekor işlənilmiş, nöqtələr izlənilən haşiyə hissədə isə epiqrafik naxış salınmışdır (şəkil 15). Ərazidən tapılan başqa bir polixrom boşqab fraqmentində nəbati fonda quş təsviri çəkilib. Mərkəz hissədə dörd ləçəkli palmetta və ləçəklər arasındakı sektorlardakı buketəbənzər naxış elementi boşqabın dekorunu tamamlayır **(**şəkil 16**). (1, Səh 266)**

Dövrün bədii estetik obrazını, dünyagörüşünü, həmçinin həmin dövrə aid xarakteristikasını özündə əks edirən minai tipli qab nümunəsiyüksək bədiiliyi ilə seçilir. Belə ki, kasa formalı bu qabınıçində, mərkəz hissədə süvari təsviri işlənilib. Məhz bu ikonoqrafik görünüş onun səlcuqlulara aid olduğunu deməyə əsas verir (şəkil 17). Bundan əlavə zərnaxışlı fayans qab nümunələri üzərində insan təsvirlərinə rast gəlinir (şəkil 18). **(1, Səh 266)**

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvanda Xaraba Gilan şəhər yerindən tapılmış bir sıra şirli qabların üzərlərində müxtəlif dekorlar müşahidə olunmuşdur. Bunlardan quş təsvirli şirli qab, boya naxışlı küpün ağız və çiyin hissələrinin fraqmenti, monoxrom şirli qab,dibində dörd ləçək təsviri olan şirli qab, naxışlı şirli qab hissələri xüsusilə diqqət çəkir. (**4, səh 277**)

Orta əsr şəhər yerlərindən əldə edilən bu tip qablar üzərindəki təsvirlər rəng çalarlarının müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Şabran şəhəri ərazisinin müxtəlif sahələrində, (**2, səh 94**), Qəbələnin Səlbir yaşayış yerində, **(5, səh 55),** Düzən Qarabağda – Ağcabədi rayonu ərazisində, Qarqarçayın sağ sahilində yerləşən Qalatəpə şəhər yerində (**5, səh 51**) XIII əsrə aid monoxrom və polixrom şirli və fayans qablar aşkar olunmuşdur. (**4, səh 279**).

Çoxlu sayda saxsı məmulatı ilə zəngin, 4 hektara qədər sahəni əhatə edən Qır-Çıraqa bidəsi Bakı-Salyan şosse yolunun 7 kilometrliyində, Kür çayının köhnə yatağının sol sahilində yerləşir. Çay kənarında və karvan yolu üstündə yerləşməsi Qır-Çıraq abidəsinin əhəmiyyətini artırmışdır. Lakin torpaq və irriqasiya işləri burada mədəni təbəqə qalıqlarının üzə çıxmasına səbəb olmuş və beləliklə də arxeoloji tədqiqatlar zamanı müxəlif maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən şirli və şirsiz saxsı məmulatı aşkar edilmişdir. **(6, səh18)**

Araşdırmalar nəticəsində Qəbələ rayonu ərazisində yerləşən qədim Qəbələ şəhərinin Qala hissəsində şəhərin mövcudluğunu sübut edən bina qalıqlarına və çoxlu qab nümunələrinə rast gəlinmişdir. XIV-XVII əslərüçün səciyyəvi olan bu saxsı məmulatı nümunələri Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeoloji fondunda saxlanılır.**(6, səh 12)**

NƏTİCƏ

Bir sıra yazı nümunələrində dini dünyagörüşünü əks etdirən kəlmələrə rast gəlinir. Yaşayış yerləri, xanəgah və məscid qalıqlarının olduğu abidələr bu baxımdan seçilir. Məlum olduğu kimi Elxanilərin hakimiyyəti dövründə yerli əhalinin İslam dini ənənələrini yaşatması ilə yanaşı, Hülakü əyanlarının tenqrizm əlamətlərini özündə əks etdirən elementləri daşıyan rituallar da icra edirdilər. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə sufi məktəblərinin sayının artması və dərviş ordenlərinin yayılması da dövrün ictimai həyatının bir parçası idi. Bu isə özlüyündə gündəlik həyata təsirsiz ötüşmürdü. Nəticədə saxsı qablar, daş və sümük məmulatı, numizmatik materiallar, dövrün epiqrafik abidələri, o cümlədən, qəbir abidələri, türbələr və xanəgahlara da bilavasitə həmin təsirin izlərini daşıyırdı. Saxsı məmulatı üzərində nadir halda da olsa rast gəlinən epiqrafik təsvirlər də məhz bu qəbildəndir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı - 2013

2. Azərbaycanda 2014-cü İldə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş Elmi Sessiyanın Materialları Bakı - 2014

3. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2015, №1. Bakı-2015

4. Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2015-2016. Bakı - 2017

5. Arif Akim oğlu Abbasovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusundaElmi Sessiyanın Materialları. Bakı- 2017

6. Qafar Cəbiyev. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər), "Elm” nəşriyyatı, Bakı-2003, 236 səh

1

2

3

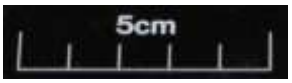
4

5

6

Tablo 1

1

2

3

4

5

Tablo 2

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK DƏRSLƏRİ

LESSONS OF PATRIOTISM DURING FOREIGN LANGUAGE STUDYING

УРОКИ ПАТРИОТИЗМА ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

İrina Kazımova

Azərbaycan Tibb Universiteti. Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı

XÜLASƏ

Məqalənin girişində gənclərin tərbiyəsində müəllimliyin rolu və əhəmiyyəti açıqlanır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin gənclərin milli tarixi dəyərlər əsasında mənəvi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə bağlı söylədiyi fikirlərə xüsusi yer ayrılır. Şəxsiyyətin formalaşmasında rəşadətli Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Qarabağ müharibəsində qazandığı tarixi Qələbə mühüm rol oynayır. Gənclərimizin yüksək mənəvi dəyərlərə malik olmasına rağmən, ali, orta təhsil müəssisələrinin müəllimləri, peşə kolleclərinin müəllimləri cəmiyyətimizin gənc nəslini müasir tarixi reallıqlar nümunələri əsasında tərbiyə etməyə çağırır.

Müəllimlərin təlim prosesində iştirakı onların xüsusi səriştəsini və yüksək hazırlığını təmin edir. Məqalədə yüksək ali təhsil müəssisələrində müasir tarixi reallıqlarin təlim-təhsil prosesi ilə əlaqələri tədqiq olunur. Əyani nümunə üçün dərs planı təhlil edilir. Məqalədə göstərilir ki, rus dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı işgüzar və akademik müzakirələr müzəffər Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş açıqcalar və slaydlar kimi əyani vasitələrlə də göstərilmişdir.

Tədris prosesinin gedişində, bu yeniliklər Qarabağ Vətən müharibəsində Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan Ordusunun qələbəsindən sonra mümkün olmuşdur. Əslən Azərbaycan torpaqları olan Qarabağın və ölkənin mədəniyyət paytaxtı Şuşanın işğaldan azad edilməsi ilə hərbi əməliyyatlara son qoyuldu. Şanlı Vətənimizin torpaqlarında şəhərlərin, tarixi abidələrin, kommunikasiyaların dirçəlişinə başlanılmışdır ki, dərsdə istifadə olunan əyani vəsaitlər də buna bariz nümunədir.

Məqalənin sonunda nəticələr ümumiləşdirilir. Xarici dilin tədrisi zamanı tədqiqatın ölkəşünaslıq kimi aspektinə diqqət yetirməyin vacibliyi vurğulanır. Bu təcrübə hərbi münaqişə hadisələrini aydınlaşdırmaq və düzgün şərh etmək, habelə bu gün müharibədən sonrakı prosesin sülh yolu ilə həlli istiqamətində işlərin gedişini göstərmək üçün əcnəbi tələbələrlə işləməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə olan halda müəllimin müəyyən miqyasda tarixin həqiqi gedişatını üzə çıxarmağa, müasir reallıqları göstərməyə yönəlmiş diplomatik missiyanı davam etdirməsinin əhəmiyyəti bildirilir.

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, Şuşa şəhəri, vətənpərvərlik, gənclərin təhsili, öyrənmə prosesi.

ABSTRACT

The introduction of the article reveals the role and importance of teaching in the education of young people. A special place is given to the statements of the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev regarding the moral and patriotic education of youth based on national historical values. An important role in the formation of personality is given to the historical Victory of the valiant Army of Azerbaijan in the 44-day Karabakh war. Despite the fact that our youth is spiritually developed, highly moral, teachers of higher educational institutions, secondary schools, professional colleges are called upon to educate the younger generation of our society on the examples of modern historical realities. The participation of teachers in the learning process provides for their special competence and high training.

In the studies of this article, modern historical realities are considered in connection with the educational process in a higher educational institution. For an illustrative example, the lesson plan is parsed. It is

shown that, when studying Russian as a foreign language, working with visual study materials in the form of postcards or slides dedicated to the victorious Karabakh war is introduced into the usual topic of a lesson on the subject of business and academic communication.

These innovations in the course of the educational process, in general, and in the lesson plan, in particular, became possible after the victory of the valiant Army of Azerbaijan under the leadership of the Commander-in-Chief in the Patriotic Karabakh War. With the liberation of the primordially Azerbaijani lands of Karabakh and the cultural capital of the country, Shusha, after the liberation of which, the war has come to an end. The revival of cities, historical monuments, communications on the lands of our glorious Motherland has begun. The visual study materials used in the lesson describe this.

In conclusion, the article summarizes the need and importance of paying attention in the educational process to such field of study as country studies. This experience acquires particular significance in working with foreign students in order to clarify and correctly interpret the events of the military conflict, as well as to show the progress of work on the peaceful settlement of the post-war process today. In this case, the teacher, on a certain scale (even if minimal), is called upon to continue the diplomatic mission of the President of the Republic of Azerbaijan, aimed at revealing the true course of history and showing modern realities.

Key words: Karabakh war, Shusha city, patriotism, youth education, learning process.

GİRİŞ

Во все времена человечество стремится развивать свои духовные ценности. Постичь связь между прошлым и будущим человеку помогают знания. Обучаясь, человек познает мир, определяет свое место в обществе. Понять свое предназначение каждый человек может через осмысленное обучение, и помочь ему в этом должен учитель. Общество, как нация, складывается из отдельных личностей. От воспитания и духовного здоровья каждой личности зависит благосостояние целой нации, целого государства. Таким образом, учителя возлагается ответственность за формирование здорового общественного сознания. В работе учителя каждый урок приносит свой вклада в процесс воспитания, конечной целью которого является формирование нравственной личности в духе патриотизма.

Понятие патриотизма определено в классической русской литературе, а именно, в публицистическом творчестве Н.М,Карамзина конца XVIII – начала XIX веков. Патриотизм в жизни и в литературе предполагает безмерную любовь к своему отечеству и народу. «Патриотизм есть любовь ко благу и славе отечества и желание способствовать им во всех отношениях» (5, с. 225), – провозглашает Н.М.Карамзин в статье «О любви к отечеству и народной гордости». По мнению писателя, героические произведения создавались в периоды политических потрясений страны, «которые более всего открывают силу в характере людей и народов» (66, с. 161).

В 20-ом веке видный ученый, филолог, литературный критик и искусствовед академик Д.С.Лихачев в своих статьях и высказываниях уделил большое внимание понятиям патриотизма и нравственности, которые участвуют в жизненных интересах всех народов независимо от смены эпох. В монографии «Заметки о русском» Д.С.Лихачев раскрывает определение понятия патриотизма: «Патриотизм – это благороднейшее из чувств... это важнейшая сторона и личной, и общественной культуры духа, когда человек и весь народ как бы поднимаются над самими собой, ставят себе сверхличные цели» (6, т. 2, с. 468).

В работе «О воспитании патриотизма, о преемственности в освоении культуры» Д.С.Лихачев, рассуждая о патриотизме в душе каждого человека, указывал на то, что это чувство – есть начало, способное вдохновить и осветить всю жизнь человека. Патриотизм призван стать основной темой, как жизни человека, так и его творчества. Тема патриотического начала как в русской литературе, так и в жизни рассматривается ученым в неразрывной связи с современностью, поэтому приобретает актуальность и особую значимость. По его мнению, патриотизм призван

воспитывать современное общество и должен оказаться «духом всех гуманитарных наук» (7, с. 75).

В таких работах как: «Воспитать в себе гражданина мира», «Экология духа человеческого», отдавая приоритет этому понятию, Д.С.Лихачев говорил об одном общем человеческом идеале, который должен явиться основой духовного общения между народами. Истинный патриотизм проявляется в том, чтобы, обогащая другие нации общением, самим обогащаться духовно. Д.С.Лихачев принимал за абсолютную истину тот факт, что общение народов способствует развитию нравственности, в свою очередь, истина, которую показывает историк и литературовед, всегда патриотична, в противовес лжи и безнравственности.

ARAŞDIRMALAR

Понятию патриотизма, морали, и нравственности отводится существенная роль в воспитании и формировании личности. Президент Азербайджана Ильхам Алиев патриотическому и нравственному воспитанию молодежи отводит немаловажную роль во многих своих выступлениях. Причем, особое место уделяется нравственно-патриотическому воспитанию именно на основе национальных исторических ценностей. При том, что наша молодёжь духовно развита и высокоморальна, преподаватели высших учебных заведений, учителя среднеобразовательных школ, профессиональных колледжей призваны воспитывать молодое поколение нашего общества на примерах современных исторических реалий. Образование – есть определитель успешного будущего молодых людей, которые должны быть воспитаны в духе национального патриотизма, на основе традиционных ценностей нашего народа. Именно такая молодежь поведет нашу страну в будущее. Наша молодежь грамотная, образованная, патриотичная, привязанная к Родине, но в то же время готова к общению с мировым сообществом. Об этом сказал Президент Азербайджана Ильхам Алиев на церемонии по случаю 100-летнего юбилея Бакинского государственного университета.

“...tələbələr daim çalışmalıdırlar. Vətənpərvər olmalıdırlar. Bu olmasa, ölkəmizin gələcəyi olmayacaq. Bu olmasa, nə vaxtsa yenə də kiminsə təsiri altına düşüb yenə də müstəqillik arzuları ilə yaşayacağıq. Ona görə gənclərdə vətənpərvərlik çox güclü olmalıdır. Gənclər milli ruhda, vətənpərvərlik ruhunda, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə almalıdırlar. Bax belə gənclər ölkəmizi gələcəyə inamla aparacaq. Hesab edirəm ki, bugünkü gənclərin mütləq əksəriyyəti bu meyarlara cavab verir – bilikli, savadlı, Vətənə bağlı, vətənpərvər və dünyaya açıq”. (1).

Деятельность педагогов, которые призваны воспитывать подрастающее поколение, высоко оценена нашим Президентом. Участие преподавателей, учителей, воспитателей в процессе обучения предусматривает их особую компетентность и высокую подготовку. Обладая очень почетнаой, уважаемаой, ответственной профессией, преподаватель должен не только демонстрировать студентам свои знания, но и повышать свою квалификацию – это постоянный процесс педагогической деятельности. С развитием технологического прогресса вся трудовая деятельность получила ускорение. Изменения и внедрения цифровых технологий осуществляются с огромной скоростью. Счет времени идет не на годы, а на месяцы, даже на недели. Уже на повестке дня искусственный интеллект, который входит в нашу жизнь, внедряется и в трудовую деятельность.

Высокая миссия преподавателя состоит не только в том, чтобы преподнести профессиональные знания учащимся, но и информировать молодых людей о жизни страны и всего мира. Для этого преподаватель должен иметь четкую осведомленность о современных реалиях жизни, следить за ходом быстро меняющихся событий, быть в курсе любого значимого дня современности.

“...mən onların (müəllimlərin – İ.K.) fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirirəm. Müəllim peşəsi çox şərəfəli, məsuliyyətli, çox ağır peşədir. Müəllim yərpeşə zaman tələbə qarşısında öz biliyini göstərməlidir. ...müəllimlər daim öz biliklərini artırmalıdırlar. Ona görə indi internet dövrüdür, hər bir məlumatı əldə etmək üçün imkanlar var. Daim müəllimlər yeniliklərə baxsınlar, onların peşəsində hansı proseslər gedir, dünyada hansı proseslər gedir, texnologıı inkişaf nədən ibarətdir ki, tələbələrə keyfiyyətli

biliklər versinlər. ...müəllim peşəsi çox şərəflidir, hörmətlidir, ancaq, eyni zamanda, müəllimlər də daim öz üzələrində işləməlidirlər". (1)

Информативность, которой должно отводиться место в педагогической деятельности каждого преподавателя, связана с тем, что в мире осуществляется информационная война. Азербайджан – это страна, которая на протяжении многих лет являлась мишенью для недругов. В СМИ, в социальных сетях подавалась искаженная, ложная информация о нашей стране. И эта работа известных «пропагандистов» получила широкий размах. Необходимо грамотно и адекватно отвечать на эти вымышленные факты - планомерно и терпеливо доводить до мира свои реалии. И в этой работе должны преуспеть преподаватели. Президент Азербайджана Ильхам Алиев сказал на официальном приеме, организованном по случаю 28 Мая – Дня Республики.

"Azərbaycan uzun illərdir ki, informasiya müharibəsinin hədəfində dayanan ölkədir. Ölkə haqqında təhrif edilmiş, yalan məlumatlar, uydurma faktlar, saxta xəbərlər geniş vüsət alıb. Biz buna adekvat cavab verməliyik, öz həqiqətlərimizi dünyaya çatdırmalıyıq". (3).

Реалии современного миропонимания - это Победа доблестной Армии Азербайджана в 44-дневной Карабахской войне. Важная роль в формировании личности должна быть отведена нашей исторической Победе. Герои Карабахской войны – это личности, с которых надо брать пример. Воспитание молодежи на героическом примере должно стать символом патриотизма и нравственности. Выступая на V Съезде азербайджанцев мира – Съезде Победы, который состоялся в освобожденном Карабахе, в освобожденной Шуше, куда впервые после Победы собрались наши соотечественники, проживающие за рубежом, Президент сказал о важности слова «Победа» для нашего народа. Гости приехали в исторический город Дорогой Победы. В настоящее время в различных местах нашей страны, в первую очередь на освобожденных территориях, создаются музеи Победы. Наша молодежь, выросшая в период независимости в духе патриотизма, подарила народу историческую Победу, сражаясь во имя Родины.

"...Zəfər adı xalqımıza çox yaraşır. Siz buraya Zəfər yolu ilə gəlmisiniz, qurultayın adı Zəfər qurultayıdır. Hazırda ölkəmizin müxtalif yerlərində, ilk növbədə, azad edilmiş ərazilərdə Zəfər muzeyləri yaradılır. Müstəqillik dövründə yetişən gənclər vətənpərvərlik ruhunda yetişən gənclər bu tarixi hadisəni, tarixi müjdəni Azərbaycan xalqına bəxş etmişlər". (2).

Наша молодежь продолжает совершать каждодневный подвиг и в настоящее время, защищая рубежи нашей Родины, освобождая от мин территории, находившиеся под 30-летней оккупацией и восстанавливая наши города. По словам Президента Азербайджана, сегодня каждый, кто приезжает в Шушу видит, что Шуша – это азербайджанский город. Сразу после войны город оказался в разрушенном состоянии. Но сейчас Шуша восстанавливается, Шуша возрождается, и работы по возрождению Шуши очень широкомасштабные. Если бы город принадлежал армянам, разве они смогли бы привести его в такое жуткое состояние?

Наши города превратились в города-призраки. Иностранные эксперты, журналисты уподобляют полностью разрушенный Агдам Хиросиме. Разница в том, что Хиросима была уничтожена в результате атомной бомбардировки. Агдам и другие города уничтожены в результате армянского вандализма.

"Bu gün Şuşaya gələn hər bir insan, hər bir azərbaycanlı görür ki, Şuşa Azərbaycan şəhəridir. Əgər belə olmasaydı, Şuşa belə ağır vəziyyətdə olmazdı. Əgər müharibədən dərhal sonra gəlsəydiniz, görərdiniz ki, nə vəziyyətdədir. Ancaq Şuşa bərpa olunur, Şuşa dirçəlir və Şuşanın dirçəlməsi ilə bağlı gələn işlər çox genişmiqyaslıdır. Əgər bu şəhər ermənilərə mənsub olsaydı, bu günə qoyardılarmı bunu? Tamamilə dağılmış Ağdamı xarici ekspertlər, jurnalistlər Xirosimaya bənzədirlər. Bəli, Xirosima atom bombası nəticəsində məhv edildi. Ağdam və digər şəhərlər erməni vandalığı nəticəsində məhv edildi". (2).

На V Съезде азербайджанцев мира в Шуше было также отмечено, что каждый из нас: правительство Азербайджана, сотрудники посольств и диаспор, все активисты должны доводить до мировой общественности новые исторические реалии нашей страны. Именно сегодня в этом есть необходимость.

"...hər birimiz – həm Azərbaycan hökuməti, həm səfirliklər, diaspor təşkilatları, bütün fəallar yeni reallıqları dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıdırlar. ... maarifləndirmək lazımdır – həm Azərbaycan reallıqları haqqında, postmünaqişə dövrü haqqında və Azərbaycan tarixi haqqında. ...bu gün də bunu etmək lazımdır". (2).

Доводить до сведения мировой общественности историческую реальность сегодняшнего дня призван каждый гражданин Азербайджана, но особая роль возлагается на преподавателей, особенно это актуально для тех, кто работает с иностранными студентами. Возвращаясь на родину после обучения студенты, правильно оценившие исторические реалии нашей страны, а именно достоверную сущность азербайджано-армянского военного конфликта и поствоенной работы, направленной на мирное существование нашего государства, смогут адекватно рассказать об этом.

В учебные планы нефилологических вузов включены языковые дисциплины, которые выполняют ряд важных задач как в обучающем, так и в воспитательном плане. Именно на этих уроках преподавание должно вестись на примерах исторических современных реалий. Уроки языкового изучения в нефилологических вузах призваны ознакомить обучаемых, а именно иностранных студентов, с культурой, экономической и политической обстановкой страны, в которой им предстоит жить и учиться.

Эти уроки выполняют свою основную функцию при помощи такого аспекта методики преподавания иностранного языка, как страноведение. Страноведению уделено большое внимание при составлении учебной программы данного предмета, в целом, и ежедневного поурочного плана преподавателя, в частности. На этих уроках реализуется «принципиальная установка – связать обучение языку с познанием страны, ее прошлого и настоящего, образа жизни людей, экономики, науки и культуры». (4, с. 117). Не случайно эти уроки определены в программе подготовительных или первых курсов.

В методической литературе при исследовании аспекта страноведения ученые уделяют большое внимание текстам учебника или учебного пособия, которые наряду с языковым обучающим потенциалом должны обладать и страноведческой ценностью. Что вполне справедливо. Однако, учебник или учебное пособие – это статическое устойчивое формирование, имеющее свою ценность в связи с тем, что содержит опыт преподавания данной дисциплины. И чем лучше и актуальнее учебник в обучающей своей части, тем старее он может оказаться. Современное же обучение, а вместе с тем и страноведческий аспект предусматривает демонстрацию динамического хода исторического процесса и фиксацию этого процесса на уроках «здесь и сейчас». Поэтому, не исключая роли и значения в процессе обучения учебных текстов, на первый план выходят наглядные средства различного вида. Если составление учебников – это длительный процесс, то подготовка к уроку – это мобильная и ежедневная работа. Технические средства оборудования урока подбираются с учетом сегодняшнего дня и поэтому сам процесс обучения языку – динамичен. Если научные грамматические темы неизменны, то подача их различна, в зависимости от иллюстрации реалий сегодняшнего дня.

Таким образом, основой страноведения можно считать наглядность и, соответственно, использование самого разнообразного оборудования урока: открыток, картинок, географических карт, слайдов, видеороликов и всех средств интернета, в правильно направленном его использовании. Преподаватель должен точно знать и направлять студенческую аудиторию по определенным ссылкам, необходимым для понимания той или иной темы урока

YENİLİKLƏR

Урок страноведения предусматривает выполнение дипломатической миссии преподавателя. Сам аспект страноведения выполняет две основные цели. С одной стороны – воспитательная, с другой стороны – информативная. Работа может быть направлена на формирование личности путем показа, например, положительного примера – воспитательный компонент. Работа также может быть направлена на формирование правильного понимания действительных реальных

событий – информационный компонент цели урока. Воспитательный и информационный компоненты страноведения особенно актуальны при работе с иностранными студентами.

Урок – основное время для работы со студентами. Каждый урок должен ставить перед собой цели, связанные с обучением специального предмета, воспитанием и информативностью. Информативная цель урока призвана показывать современные реалии и, как правило, не зависит от основной темы урока, направленной на обучение языку. Интересен сам подбор наглядного материала к каждой грамматической теме. Любая тема урока при изучении иностранного языка как неродного по предмету делового и академического общения (на русском языке) вводится работа с иллюстрациями в виде открыток, слайдов, видео. Демонстрацию наглядности можно проводить на любом этапе урока, но продуктивнее всего, при *Закреплении пройденного материала* в заключительной части урока.

NƏTİCƏ

Коммуникативно-страноведческий аспект в методике преподавания иностранного языка как неродного направлен на информативность иностранных студентов, обучающихся в Азербайджане. Этот аспект имеет следующие задачи.

- соотношение предоставляемой страноведческой информации с темой урока с текстом и упражнениями, данными в учебнике. Любую грамматическую тему урока можно соотнести со страноведческим аспектом на любом из этапов урока. Для этого необходимо правильно подобрать нужный вид практической работы.

- соотнесение страноведческой иллюстрации нашей страны с родной для учащегося действительностью. Данный прием основан на аналитическом сравнении и не только способствует пониманию обговариваемого вопроса, но и вызывает ряд позитивных эмоций у студентов. Любое воспоминание о родине, семье, родном языке вызывает радостное чувство и стремление поведать как можно больше о родной стране, что и способствует коммуникативному общению на уроке.

- наглядный иллюстративный материал страноведческого аспекта должен быть подобран с учетом актуальности и соответствовать современным реалиям жизни. В отличии от обобщенных учебных текстов данный материал должен обладать определенной «адресованностью» студентам и соответствовать их интересам.

- страноведческий иллюстративный материал должен соответствовать воспитательной и информативной цели преподавателя. На данном этапе важно разграничить материал, который важен, с одной стороны, для освоения темы урока, с другой стороны, для показа нужной страноведческой ситуации. Подача такого материала возможна с использованием языка-посредника для точного понимания данной информации студентами.

Роль преподавателя, как на отдельном уроке, так и во всем учебном процессе обучения студентов зависит от его четкого понимания целей урока и правильного восприятия того, что происходит в современном мире.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin çıxışından. İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyi münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak edib. Bakı, 26 noyabr 2019, 11:50. https://president.az > articles > view

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin çıxışından.İlham Əliyev Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında çıxış edib. 22 aprel 2022, 10:00 https://president.az > articles > view

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin çıxışından.İlham Əliyev 28 May – Respublika Günü münasibətilə keçirilən rəsmi qəbulda iştirak edib. 27 may 2019, 13:10. https://president.az > articles > view

4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Учебные тесты страноведческой тематики в преподавании русского языка как иностранного: соображения о повышении эффективности их восприятия // Русский язык для студентов-иностранцев. Сб. метод. статей № 25. – М.: Рус. яз., 1988. 205 с.

5. Карамзин Н.М. Сочинения: В 2-х т.т. Т.2. Критика. Публицистика. Главы из «Истории государства Российского». – Л.: Художественная литература, 1984. 456 с.

6. Лихачев Д.С. Избранные работы в 3 т-х. Л.: Художественная литература, 1987.

7. Лихачев Д.С. О воспитании патриотизма, о преемственности в освоении культуры // Прошлое – будущему: Статьи и очерки. Л.: Наука, 1985, с. 71-83.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN "KASSANDRA DAMĞASI" ROMANINDA ƏDALƏT UĞRUNDA MÜBARİZƏ

FIGHT FOR JUSTICE IN THE ROMAN"THE BRAND OF CASANDRA" OF C.AYTIMATOV

Dr. Aliyeva Afiqə Ali Qizi

Sumqayıt Dövlət Unuversitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

ORCID ID: 0000-0003-2771-6853

ÖZET

Çingiz Aytmatov qırğız, o cümlədən, bütün türkdilli ədəbiyyatın dünyada tanınan yazıçısıdır. Onun qələmindən çıxan hər bir əsər qısa zamanda oxucu və tənqidçilərin marağına səbəb olurdu. Əsərlərində daha çox qırğızların həyatından, məişətindən bəhs etsə də, qələmə aldığı problemlər ümumbəşəri xarakter daşıyır. XX yüzilliyin sonlarında qələmə aldığı "Kassandra damğası" romnaında Çingiz Aytmatov gələcəkdə dünyanı gözləyən fəlakətlərlə bağlı xəbərdarlıqlar edir, narahatlığını qələmə alır. Müəllifin özü də Kassandra kimi etdiyi xəbərdarlıqlara insanların laqeyd yanaşmasını gördükdə iztirab çəkir, narahat olur. İnsanları düşünməyə səsləyir. Filofey kosmosdan Kassandra embrionu haqqında düşüncə və xəbərdarlıqlarını göndərdikdən sonra bir çox insanlar ona qarşı çıxdılar. Ancaq Robert Bork onu tamamilə başa düşdü və insanlara bu çağırışlara laqeyd qalmamağı tövsiyə etdi. Bu xəbərdarlıqlar cəmiyyəti gələcək fəlakətlərdən qorumaq, insanları həqiqəfi anlamağa kömək etmək üçündür. Təəssüf ki, belə olmadı. İnsanlara həqiqəti çatdıran Robert Bork həyatını qurban verdi. Filofey və Robert Borkun ölümündən sonra Antoni Yunger söz verdi ki, insanları düzgün yola dəvət edəcək, onlara həqiqətləri çatdırmaqdan yorulmayacaq. Antoni Yunger obrazı ilə müəllif gələcəyə nikbin baxdığını, Filofeyin çağırış və xəbərdarlıqlarına inanların cəmiyyəti gözləyən fəlakətdən qurtarmaq üçün haqqı, ədaləti bərpa edəcəklərinə inamını ifadə etmişdir. Həyata nikbin baxan, insanlığı faciələrdən qurtarmağa çalışan Çingiz Aytmatov Boranlı Yedigey, Qazanqap ("Gün var əsrə bərabər"), Avdi ("Qiyamət"), Arsen ("Əbədi gəlin"), Robert Bork və Antoni Yunger ("Kassandra damğası") kimi obrazlarla hələ insanlığın tamamilə məhv olmadığını, yaxşılıqdan ümidin kəsilmədiyini təsvir etməklə oxucusunu bu obrazların davamçısı olmağa səsləyir. Antoni Yunger gənc nəslin nümayəndəsi idi. Elmi, biliyi sayəsində bir sıra gənclərdən seçilir və onlara nümunə idi. Çingiz Aytmatov bu obrazı yaratmaqla gələcəyə nikbin baxdığını, Filofeyin çağırış və xəbərdarlıqlarına inananların cəmiyyəti gözləyən fəlakətdən qurtarmaq üçün haqq və ədaləti bərpa edəcəklərinə inamını ifadə etmişdi. "Gün var əsrə bərabər" romanında Yedigey, "Qiyamət"də İnqa, "Əbədi gəlin"də Eles, "Kassandra damğası"nda Antoni Yunger əsərin sonunda ədalət uğrunda mübarizə aparacaqlarına, insanları doğru yola yönləndirəcəklərinə söz verirlər. Bu da gələcəyə inam və nikbin baxışın ifadəsidir.

Anahtar Kelimeler: Kassandra embrionu, Kassandra damğası, həqiqət, cəmiyyət, faciə, etiraz

ABSTRACT

Chingiz Aitmatov was a world-renowned writer of Kyrgyz, as well as all Turkic-speaking literature . Each of his works quickly attracted the attention of readers and critics. Although his works are mostly about the life of Kyrgyz people, the problems he writes are universal. In the article the image Robert Bork and Antoni Yunger of the roman Brand of Cassandra are analyzed. In his novel "Cassandra's Stamp", written in the late twentieth century, Chingiz Aitmatov warns of future disasters and expresses his concern. The author himself, like Cassandra, is troubled and anxious when he sees that people are indifferent to his warnings. It calls on people to think.Casandra are analyzed. After the sending thought about Casandra embryo from space to earth, there were many people against to Philophey. But Robert Bork understood him completely, and recomended people not to be indifferent to it. These warnings are for protect society future calamities to keep people awake and help to understand the truth. Pity, it was not so. Robert Bork who wanted to perceive the truth sacrifed own life. After the death of Philopey and

Robert Bork, Antoni Yunger promised people to separate their thought and help people to look straightly to the truth eye. It is the faith of writer to the future. Because challange and warnings of Philophey people will restore the justice for protect society from calamities. Chingiz Aitmatov, who is optimistic about life and tries to save humanity from tragedies, is like Boranli Yedigey, Qazangap ("Day is equal to a century"), Avdi ("Doomsday"), Arsen ("Eternal Bride"), Robert Bork and Anthony Junger ("Cassandra's mark"). He calls on the reader to be a follower of these images, describing that humanity has not yet been completely destroyed and that there is no despair of goodness. Anthony Junger was a representative of the younger generation. Thanks to his knowledge, he was distinguished from a number of young people and was an example to them. Chingiz Aitmatov expressed optimism about the future by creating this image, and expressed confidence that those who believe in the calls and warnings of Philopheus will restore truth and justice to save society from the impending disaster. Yedigey in The Day Is Equal to a Century, Inga in Doomsday, Eles in The Eternal Bride, and Anthony Junger in Cassandra's Stamp promise to fight for justice and guide people to the end. This is an expression of confidence and optimism about the future.

Keywords: embryo of Casandra, brand of Casandra, truth, society, tragedy, protest

GİRİŞ

Çingiz Aytmatov XX yüzillikdə qırğız, o cümlədən, bütün türkdilli ədəbiyyatın dünyada tanınan yazıçısı idi. Onun qələmindən çıxan hər bir əsər qısa zamanda oxucu və tənqidçilərin marağına səbəb olurdu. Əsərlərində daha çox qırğızların həyatından, məişətindən bəhs etsə də, qələmə aldığı problemlər ümumbəşəri xarakter daşıyır.

XX yüzilliyin sonlarında qələmə aldığı "Kassandra damğası" romnaında Çingiz Aytmatov gələcəkdə dünyanı gözləyən fəlakətlərlə bağlı xəbərdarlıqlar edir, narahatlığını qələmə alır. Müəllifin özü də Kassandra kimi etdiyi xəbərdarlıqlara insanların laqeyd yanaşmasını gördükdə iztirab çəkir, narahat olur. İnsanları düşünməyə səsləyir.

ROBERT BORK-YERDƏKİ FİLOFEY

"Kassandra damğası" romanında Çingiz Aytmatov amerikalı futroloq Robert Bork surətini Filofeyin çağırışlarına və xəbərdarlıqlarına laqeyd qalmayan və bu xəbərdarlıqları insanlara izah etməyə çalışan obraz kimi təsvir etmişdir. "Futroloq" gələcək haqqında məlumat verən elm adamı deməkdir. Robert Bork futrologiya sahəsində tanınan və fikirləri qəbul olunan alimlərdən idi. Bork obrazı Çingiz Aytmatovun humanist, realist, elmi inkişaf üçün çarpışan uzaqgörən bir obrazıdır. Onun son tədqiqatı "Son Mahnı" adlanacaqdı. Bu araşdırmasında bütün insanları narahat edən yeni problemdən bəhs olunacaqdı. İnsanlıq bu problemləri qavrayaraq sadəcə özünün məhv olmasını dərk etməklə yanaşı, ən önəmlisi həyatda qalmaq üçün yeni yollar və üsullar axtarmalıydı. Bütün bunlar yeni həyat və düşüncə tərzinin formalaşması ilə nəticələnməlidir. Təəssüf ki, bu araşdırma sona çatmadı. Filofeyin məktubundakı xəbərdarlıqlar uzun zaman idi ki, Roberti narahat edirdi. Elmi araşdırması ilə Filofeyin fikirlərinin üst-üstə düşməsi təsadüf idi. Odur ki, Robert qədər Filofeyi anlayacaq ikinci bir insan bəlkə də yox idi.

O hər şeyə ağıl, səbir və məntiqlə yanaşan bir elm adamıdır. Yazıçı onu Yerdəki Filofey olaraq qələmə alıb. Onun zəngin biliyi və təcrübəsi Filofeyin nəzəriyyəsinə obyektiv qiymət verməsinə şərait yaratmışdır. Üzləşə biləcəyi təhlükələrdən çəkinməyərək həqiqəti insanlara açıq şəkildə çatdırır. Onun neçə illik araşdırmaları ilə Filofeyin fikirləri üst-üstə düşür. Fransızlar onu universal pessimist adlandırırdılar. "Tribun" qəzetində çap olunacaq məqaləsinin əsasını həyatı dərk etmək, insanın taleyi, həyat və ölüm, dini inanclar, yaxşılıq və pislik, heyvanlardan və kosmosdan gələn xəbərdarlıqlardan ibarət idi. Onun fikrincə, Kassandranın damğası siyasi hədəflərinə çatmaq istəyən "siyasətçilər"in dediyi kimi bizi alçaltmağa və rəzil etməyə işarə deyil. Bu kiçik siqnallar bizi gözləyən böyük problemlərə bir işarədir, xəbərdarlıqdır.

Robert Filofeyin məktubunu belə izah edir ki, biz Kassandra embrionlarının səsinə qulaq asmalı, hər bir Kassandra damğasına təhlükədən xəbər verən işarə kimi diqqət yetirməliyik. Yalnız bu formada içimizdə yetişən qiyaməti dayandıra bilərik. Hər bir fərd və bütün insanlıq genetik bir fəlakətin gəldiyini

anlamalıdır. İnsanlığın gələcək nəsillər qarşısında cavabdehliyi bundan sonra yeni bir xarakter alır. Bu, bəlkə də təkamülün yeni bir halqasıdır.

Robert Bork bəzən dərk edə bilmirdi ki, nə üçün Rahib Filofeyin fikirləri bu qədər yaxından maraqlanır, Kassandra embrionlarını xəbərdarlıqlarının doğruluğuna inanır. Daxili suallar ona rahatlıq vermirdi. "Nəyə görə bu problemlə dərindən maraqlanmalıyam? Bir elm adamı kimi sakit həyat yaşamaq əvəzinə futroloq olmaqla nə qazandım ki? Mənim üçün Filofey kimdir? Düşündükcə anlayıram ki, heç kim... O zaman niyə onun haqqında düşünürəm" (Aytmatov, 2018:86). Ömrü boyu öyrəndikləri, qazandığı təcrübə və bilikləri Filofeyin fikirləri ilə üst-üstə düşürdü. Sanki illər uzunu axtardığı məqsədə nail olmuşdur. Çoxillik araşdırma və təcrübəsi imkan verirdi ki, Filofeyin açıqlamalarına aydınlıq gətirsin. "Kassandra embrionu nəyi anladır?" adlı məqaləsində bütün bunlardan bəhs edəcəkdir.

İllərlə öyrənilən və gündən-günə zənginləşən biliklər zamanı çatanda şimşək kimi insanın gözünü açır. Robert Bork indi bu halı yaşayırdı.

Cəmiyyət yeni bir problemlə qarşılaşırdı: Kassandra embrionu və Kassandra damğası. Robertə görə Filofeyin fikirlərinə üç cür yanaşmaq olar: ya onun açıqlamalarına diqqət yetirilməli və qəbul olunmalıdır, ya tutarlı dəlillərlə onun fikirlərinin səhv olduğu sübut olunmalıdır, ya da heç bir şey olmamış kimi Filofey və onun fikirləri unudulmalıdır.

Kassandra embrionu haqqında heç nə bilmədiyimiz keçmiş zamanla onu haqqında bildiyimiz indiki zaman arasında fərq var. Nə edək? Bütün bu xəbərdarlıqlara baxmayaraq, bizim üçün təhlükə olmadığınımı düşünək? Həqiqətin gözünün içinə baxaraq qiyaməti hiss edəkmi? Dünənə qədər insanlıq bunun haqqında heç nə bilmirdi, bu gün isə bilir. Filofeyin xəbərdarlığının mahiyyəti də budur ki, insanlar bundan nəticə çıxarıb yer üzündə şərin, nifrətin, pisliyin kökünü kəssinlər.

Robert Bork Antonu Yungerlə telefon söhbətində Filofeyin fikirlərini nə üçün doğru hesab edir və etdiyini izah etməyə çalışır. Çoxlarının inanmadığı qiyamətin əlamətləri bir-bir özünü göstərir. Kassandra embrionları onlara qarşı çıxır və cəmiyyəti düzgün yola dəvət edir. Əgər hər kəs bunu anlayıb qəbul etsə, cəmiyyətin qurtuluşuna inam var. Təəssüf ki, bunun əksi baş verir. İnsanlar Kassandra embrionu və Kassandra damğasına çox qorxunc bir anlayış kimi yanaşırlar.

Cəmiyyət Filofeyi anlayıb qəbul edə bilmədiyi kimi, Robert Borku da anlamadı. Bu isə insanlığın faciəsidir. Çingiz Aytmatovun qəhrəmanı yenə də fəlakətlər içində tək qalır. Faciə sadəcə ölümdə deyil. Müəllif bu faciənin qaçılmaz olduğuna əsər boyu oxucunu hazırlayır. Borkun elmə olan inamı, aktivliyi, həqiqəti dərk edə bilmə bacarığı bu faciəni qaçılmaz edir.

Həm Filofey, həm də Robert Bork həqiqəti deyə-deyə ölümə getdiklərini bilir və bu yoldan da dönmədilər. Geri dönüş özünü inkar demək idi, irəli getmək isə faciə. Hər ikisi irəli getmək və insanlığı xilas etmək yolunu seçdi. Təəssüf ki, insanlar onları anlamadılar.

Yuxuda tez-tez gördüyü balinaları həqiqətdə görəndə uzun müddət bu təsirdən qurtula bilməyən Robert özünü də balina təsəvvür edir. Fəlakətlərə, haqsızlıqlara etiraz edən Bork balinalarla birlikdə intihar etməklə etirazını bəyan etmiş olur. Bork başa düşürdü ki, insanlar dilemma qarşıısnda qalıblar: ya özünüaldatma şəraitində yaşamağa davam etməli, ya da genetika elminin yeni nailiyyətini qəbul edib nəticə çıxarmalıdırlar.

"Robert Bork hər şeyi unutmuş, balina sürüsünün hərəkətinin güc və iradəsinə qapılmışdı. Anidən balinaların arasında üzdüyünü, özünün də bir balina-insan olduğunu, təpədən süzülən bahar yağışı kimi parlayan su sellərinin belindən axdığını xəyal etdi. Okeanda üzür və bundan sonra həyatının sonuna qədər balinalarla birlikdə olacağını, beyninin dərinliklərindən qəfil ortaya çıxan gizli bir hissiyyatla hiss edirdi. Balinaların başına gələnlər onun da başına gələcəkdi: taleləri bir-birinə bağlıydı" (Aytmatov, 2018: 20).

Avstraliyalı alim Kifferin balinalarla bağlı apardığı tədqiqatlar və maraqlı nəticələr Borkun diqqətini çəkmişdir. Alimə görə balinalar okeanın canlı radarlarıdır. Onlar kosmosdan gələn naməlum siqnalları anlayırlar. Şiddətli fırtına və tufanlara sinə gərən bu canlılar üçün ən faciəvi və təhlükəli şey dünya ruhunda bizim anlamadığımız siqnalları anlamalarıdır. Bunun üçün onlar iztirab çəkirlər. Balinaların intiharı ilə bağlı Robert Cesiyə deyir: "... içimizdə, təbiətimizdə əxlaqın qırılması, çökməsi baş verir, bu çökmədən pislik və qorxu şüaları dünyaya yayılır, kosmik ədalət – belə bir ədalətin var olduğuna

inanıram – pozulur, həyatın ahəngi təhrif olur və o zaman balinalar dözmür, sahilə üzür, birlikdə intihar edirlər" (Aytmatov, 2018:56).

Günel Anarqızı Çingiz Aytmatovdan müsahibə alarkən ona belə bir sual verir: " "Kassandra damğası" romanının əsas qayəsi: insanlar gələcəkdə onları gözləyə biləcək fəlakətləri dünyaya gəlməmişdən bilib doğulmaqdan könüllü olaraq imtina edirlər. Bəs bu romanın ideyası nədən yarandı?" (Anarqızı, 2009:77). Yazıçının cavabı belə olur: "Yenidənqurma dövrünün sonunda mən diplomatik işimlə əlaqədar Avropaya getdim. Burada yavaş-yavaş vətənimdə və qürbətdə olan gündəlik həyatı müqayisə etməyə başladım, müəyyən paralellər cızdım. Dünyada baş verən hadisələri analiz etməyə çalışdım. Məni bir məsələ narahat etməyə başladı: Nə üçün okeanların nəhəng sakinləri – balinalar intihar edib özlərini quruya atırlar? Mən bunu özünəməxsus tərzdə açıqladım. Bu nəhənglərə, milyon illər boyu yaşadıqları mühitdə yaşamağa nə mane olur? Bəlkə özlərini quruya atmaqla onlar bizə nəsə demək, bəyan etmək, etirazlarını bildirmək istəyirlər? Romanın qayəsi də bundan yarandı..." (Anarqızı, 2009:77).

Filofey də açıq kosmosa çıxmazdan öncə balinalardan bəhs edirdi. Bunlar bir təsadüf ola bilməz. "...özlərini ölümə atan balinaları anlamağa, hiss etməyə başlayıram... balinalar danışa bilsəydi nə qədər çox şey öyrənərdik. ... Sanki onları duyuram. Balinalar məni də yanlarına çağırırlar. Mən də özünü sahilə ataraq öldürən bir balinayam. Son olaraq Robert Borka səslənirəm. Sənin qarşında çox günahkaram və balinalarla birlikdə yanına gəlirəm. Əlvida..." (Aytmatov,2018: 195).

Robert Borkun balinalarla birgə üzməsini Çingiz Aytmatov illər öncə "Ağ gəmi"də balaca oğlanın balıq olması kimi qələmə almışdır. Hər iki qəhrəman insanların səbəb olduğu pislikləri görür və qəbul edə bilmirdi. Kiçik oğlan babası və Orzokolun Ana Maralı öldürdüyünü gördükdən sonra balıq olub dənizdə üzərək ağ gəmiyə çatmaq, üzünü görmədiyi atasını görmək istəyirdi. Mömün baba Buynuzlu Ana Maral əfsanəsini nəvəsinə öyrətməklə onda əcdadların xatirəsinə hörmət və ehtiram aşılamışdır. İndi isə həmin Buynuzlu Ana Maralın qatili olaraq nəvənin gözündə alçalmışdır. Bundan böyük fəlakət və faciə ola bilməzdi. Balaca oğlan isə balıq olmaq və üzüb buralardan uzaqlaşmaq istəyirdi. "... O qəflətən özünü soyuq-soyuq bir çayın içində hiss elədi. O, balığa döndü. Quyruğu, bədəni, üzgəcləri – hamısı balığınkı kimiydi, ancaq başı özününküydü, üstəlik ağrıyırdı da. O, səssiz-səmirsiz, tutqun sualtı sərinliyə baş vurub üzürdü, özü də düşünürdü ki, daha bundan sonra həmişəlik balıq olaraq qalacaq, bir də dağlara qayıtmayacaq. Qayıtmaram, balıq olmaq daha yaxşıdır..." (Aytmatov,2004:499).

Yazıçının qəhrəmanına münasibəti isə belədir: "Sən şimşək kimi yaşadın – bircə dəfə çaxdın və söndün. Şimşəyi çaxdıran göydür. Göy isə əbədidir. Bu da mənim təsəllimdir. Bir də təsəllim budur ki, insanda uşaq vicdanı – toxumun rüşeymi kimidir, rüşeymsiz dən cücərməz" (Aytmatov, 2004:501).

Əsər haqqında türkiyəli tənqidçi Kibar Ayaydın yazır: "Balaca oğlan yaxşı insan obrazını (ağ), Orazkül isə manqurtlaşmış insan obrazını (qara) təmsil edir. Mömün baba isə faciəvi qəhrəmandır (boz)" (Ayaydın, 2015:229).

Robert Bork isə insanlığı qurtarmaq üçün özünü insan selinin qarşısına atdı və faciəli öldü. Ölərkən son sözü bu oldu: "Kassandra embrionları bizim bəlamız və günahlarımızdır. Biz də onların qarşısında hesab verməliyik" (Aytmatov,2018: 173).

Robertin gördüyü yuxularla yaşadığı hadisələr arasında sıx bağlılıqlar var. Balinaları yuxuda görməsi, özünün də xəyalən onlarla birgə üzməsini bir təsadüf yox, işarə olduğunu anlayırdı. Azğınlaşmış kütlə Robert Borkun evinə hücum çəkib onu amansızcasına öldürdükdən sonra yazıçı bu ölümlə təbiət hadisəsini vəhdətdə təsvir edir: "Bu saatlarda okeanda şiddətli fırtına vardı. Atlantik okeanında fırtına olacağı haqqında təcili məlumatlar verilirdi. Okena üzərindən uçan təyyarələr çətinliklə üzləşirdilər. Yalnız kainatın radarı olan balinalar bir toplu halında üzməyə davam edirdilər. Okean onların nizamını pozmaq, geri çevirmək istəsə də, onlar mücadilə edərək yenə də irəli üzməkdə davam edirdilər" (Aytmatov,2018: 174).

"Moskvanın Qızıl Meydanında illərlə yaşayan bayquş da tələşli idi. Hiss edirdi ki, dünyada nəsə olur... Onu hiss edirdi..." (Aytmatov, 2018:174).

Başqa bir işarə isə vaxtilə dostu olmuş və vəfat etmiş Maks Freidi yuxuda görməsidir. Maks astroloji elmlərlə məşğul olmuş və o da bir sıra qəribə hadisələrlə bağlı vaxtaşırı Borkla fikir mübadiləsi etmişdir.

Borkun son günlərdə onu da yuxuda görməsi bir xəbərdarlıq idi. Maks onu qolf oynamaq üçün Aya dəvət edirdi. Sanki Maks dostunu həyatda baş verəcək pisliklərdən qorumaq istəyirdi.

ANTONİ YUNGER-FİLOFEY VƏ ROBERT BORKUN MƏNƏVİ SƏLƏFİ

Bork Filofeyin məktubunun əsas məntiq və mahiyyətini dəqiqliklə təhlil edir, bu barədə həm Ordok, həm də Antoni Yungerə telefon söhbətlərində fikirlərini çatdırır. Təəssüf ki, Ordok bu söhbətləri öz məqsədinə çatmaq üçün olduğu kimi deyil, çirkin formada insanlara çatdırdı. Amma Antoni Yunger haqqında bunu demək olmaz. Antoni Filofey və Robert Borkun mənəvi sələfi oldu. Yaxşı ki, o, hər bir açıqlamaya reallığın gözü ilə baxır və həqiqəti olduğu kimi qəbul edirdi.

Robert Bork Oliver Ordok seçkiqabağı seçiciləri ilə görüşdə onu Filofeyin Yerdəki davamçısı adlandırdığı zamana qədər heç vaxt "Olmaq və ya ölmək", "həyat və ya ölüm!" kimi sualları qarşısında qalacağını düşünməmişdir. Oliver Ordokun sayəsində onu alçaldan və təhqir edən kütlənin təhqirləri qarşısında çıxış yolu kimi ya silahı alnına sıxmaqla ölməli, ya da gücünü toplayaraq mübarizəyə hazırlanmalı, insanları ədalətin, həqiqətin, doğrunun zəfər qazanacağına inandırmalı idi.

Robert Borkla Antonu Yunger əvvəlcədən tanış deyildilər. Lakin Robertin fikirləri, gələcək haqqında düşüncələri barədə məlumatlı olan gənc siyasətçi ona hörmətlə yanaşırdı. Filofeyin məşhur məktubundan sonra dünyada baş verən hadisələr, Filofeyin fikirləri haqda qeyri-dəqiq yozumların çoxaldığı bir vaxtda Antoni məhz Borku xatırlayır və onun fikirlərini bilmək gənc siyasətçi üçün önəmli idi. Oliver Ordokun seçki kompaniyasında ona kömək edən Antoni Ordoka məsləhət bildi ki, seçicilərlə görüşdən əvvəl Borkun fikirlərini öyrənsin. Bu faydalı ola bilər. Daha bilmirdi ki, bu Robert Borkun ölümünə səbəb olacaq. Sonradan dəfələrlə Robertdən üzr istəsə də, Oliver Roberti öz siyasi qələbəsi üçün qurban verdi. Bu hadisədə Antoni özünü günahkar bilirdi. Çünki Oliverə o məsləhət bildi ki, Borkun fikirlərini öyrənsin və ondan faydalansın. Baş verənlərdən sonra isə o, Oliver Ordokla işləməkdən imtina edib Filofey və Robert Borkun fikirlərini yayacağına, insanları düz yola yönləndirəcəyinə söz verdi.

Hətta Yunger Ordokun rəzalətinə rəzalətlə cavab vermək üçün onu yalançılıqda ittiham etməyi Robert Borka təklif etdi. Ya da Ordokun Robert Borkla bağlı fikirlərini təkzib etmək üçün toplantı da təşkil edə bilərdi. Media bu xəbəri də sürətlə yaya bilərdi. Lakin Robert Bork bunların heç birinə razı olmadı. Çünki o, Ordok kimi mənəviyyatsız və öz mənafeyini hər şeydən üstün bilən insan deyildi.

Alfa Beysboldakı "uğurundan" sonra Ordokun reytinqi daha da qalxdı və o, insanlara söz verdi ki, onların haqlarını daim müdafiə edəcək. Qadınların və analarının əbədi toxunulmazlığını qoruyacaq, Yerdə və ya kosmosda olan "hər cür Filofeylərlə mübarizə aparacaq".

Artıq idarəolunmaz bir vəziyyət yaranmışdı. Savaş meydanında Robert Bork tək qalmışdı. Bu vəziyyətdə Filofey müttəfiqləri ilə əlaqə yarada bilməzdi. Antoni Yunger Borka məsləhət görürdü ki, özünü azğınlaşmış, Ordokdan və idarəolunmaz kütlənin qəzəbindən qorusun. Təəssüf ki, bu belə olmadı.

"Bu günə qədər insan hiyləgərlik etmişsə də, indi "ya daha yaxşı ol və ya nəsli kəsilən mamontlar kimi paleontoloji qatlara enməyə hazır ol" gəlmişdir" (Aytmatov, 2018:145).

Borkun ölümündən sonra onun həyat yoldaşı Cessi Antoniyə demişdir ki, hələ cavansan, həyatın qabaqdadır. Robert Bork kimi həqiqətin qurbanı olma. Bu yoldan çəkin. Antoni Yungerin cavabı isə belə oldu. "Sizi anlayıram, Cessi. Amma mən Robert Borkun qaçmadığı taledən qaçmaq istəmirəm" (Aytmatov, 2018:178).

Robert Borkla Antoni Yungerin fikirləri, düşüncə tərzləri eynidir. Oliver Ordokun iç dünyası isə onlarla tam ziddiyyət təşkil edir. Siyasi uğuruna görə hər şeyi satmağa belə hazır olan "siyasətçi" üçün mənəvi dəyərlər, insanlığın gələcəyi heç əhəmiyyətli deyildir. Hətta çıxılmaz vəziyyətdə qalanda Robertdən kömək istəyən "siyasətçi" sonradan onun fikirlərindən də öz məqsədi üçün istifadə etdi.

Filofeyin məktubundan sonra mitinqlərə axışan insanların həyəcan, qəzəb və nifrətindən anında yararlananlar oldu ki, bunlardan biri də prezidentliyə namizəd Oliver Ordok idi. Elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, sanki həyat sadəcə pislikdən, saxtakarlıqdan, cahillikdən, ikiüzlülükdən ibarətdir. Düzdür, insan yaranan gündən ona həm müsbət, həm də mənfi enerji bəxş edilmişdir. Amma bu enerjini yönləndirən insana ağıl və düşüncə də verilmişdir. Əgər insan doğru yaşamaq, mədəniyyətin zirvəsinə

çatmaq istəyirsə içindəki pisliyə qalib gəlməyi bacarmalıdır. Bu özünəməxsus bir faciə idi. Bu qarmaqarışıqlar içərisində Antonu Yunger obrazını təsvir etməklə yazıçı yaxşılıqdan ümidinin üzülmədiyini ifadə etmişdir. Antoni Yunger müəllifin inamı, cəmiyyətin gələcəyidir. Həqiqətləri görən və dərk edən Antoni Oliverin köməkçisi olmaqdan imtina edir, Bork və Filofeyin düşüncələrinin müdafiəçisi olur. Cəmiyyətə Kassandra embrionu ilə bağlı aydın, düzgün açıqlamanın verilməsini anlayaraq Robert Bork və Filofeylə canlı bağlantı yaratmağa çalışır. Filofey açıq kosmosa çıxmazdan əvvəl Antoni Yungeri öz mənəvi oğlu adlandırdı.

Antoni Yunger Robert Borkla telefon söhbətində onun Filofeyin açıqlamasındakı Kassandra embrionu haqqında fikirlərini öyrəndikdən sonra Filofeyin məktubunu xəbərdarıqlar kimi qəbul etdi. Bork Filofeyin açıqlamalarını belə izah edir ki, tarix boyu nəsildən-nəslə insanların bir-birlərinə və yaşadıqları dünyaya o qədər işgəncə vermiş, öz yollarını azmışlar və bu gün artıq bunlar qarşısıalınmaz fəlakətlərə yol açıb. Bitməz-tükənməz müharibələr, üsyanlar hakimiyyətdə olanların qəddarlığı, despotizm insanların həyatını cəhənnəmə çevirmiş, xalqlar bir-birinə nifrəti, insanların acgözlüyü – bütün bunlar Kassandra embrionunun səssiz etirazına səbəb deyilmi? Həyatda çoxları qiyamət əfsanəsinə inanmasa da, qiyamətin şərtləri bir-bir gerçəkləşir. Kassandra embrionları da qiyaməti hiss edirlər. Dünyaya gəlməkdən imtina etmələri üçün bu sayılanlar tutarlı səbəblər deyilmi?

Fikirləşdikcə bunların doğruluğuna şübhə etmirsən. Nə üçün toplum arasında yalnız Robert Bork və Antonu Yunger bunun gerçəkliyini qəbul etdi, digər insanlar isə yox. Heç kim öz günahını etiraf etmir, hətta gələcəkdə etməyəcəyinə də zəmanət yoxdur. İnsanların mənəviyyatında baş verən aşılanma, insani dəyərlərin itirilməsi elə qiyamətin özü deyilmi? Bəs İnsan bu xəbərdarlıqlardan niyə nəticə çıxarmaq istəmir? Kassandra embrionunun xəbərdarlığı həyatımızı dəyişməyi tələb edir. Amma toplumun çoxu bunu istəmir, çünki bu vəziyyətdən onlar öz məqsədləri üçün istifadə edirlər. Müharibələr olmasa, silah sənayesi kimə lazımdır? Narkomaniya yayılmasa mafiyalar külli miqdarda pul qazana bilməzlər. Nüvə silahı olmasa güclü dövlətlər gücsüzləri özünə tabe edə bilməz. Nə qədər belə faktlar saymaq olar. Bəşəriyyət qiyamətlə üz-üzədir. Yazıçı həyəcan təbili çalır. İnsanlar qəbul edə bilmirlər ki, həyatdakı bütün pisliklərin səbəbkarı məhz özləridir.

Robert Borkun dəfn mərasimində Antoni Yungerin qəlbindən keçirdi: "...göyə baxdı və həqiqət yolunu tutan hər ikisinin də özləri üçün uyğun olan yerdə olduqlarını düşündü; biri kosmosun boşluğunda, sonsuzluq selində, digəri torpağın altında, əbədiyyətin qaranlıq qucağında... və həqiqət onlarladır" (Aytmatov, 2018:198).

Filofey açıq kosmosa çıxmazdan öncə Yerdə təşkil olunmuş mətbuat konfransına qoşuldu. Əslində əvvəlcədən aparılmış hazırlıqlara görə Robert Borkla Filofeyin dialoqu olmalıydı. Təəssüf ki, gecə azğınlaşmış kütlə Borkun yaşadığı evə hücum edərək onu vəhşicəsinə öldürdü və Borkun əvəzinə Antoni Yunger bu dialoqa qoşulacaqdı. Dünyanın diqqəti məhz bu mətbuat konfransına yönəlmişdi. Hətta böyük şəhərlərdə küçələrdə monitorlar qoyulmuşdu ki, əhali küçədə bu konfransı seyr edə bilsin. Jurnalistlərin suallarını cavablandırmağa hazır olan Filofeyi görmək və dinləmək hamının arzusu idi.

Filofey ekranda görünən zaman ilk olaraq Robert Borkun ölümünə səbəb olduğu üçün hamıdan üzr istədi. Amma bunun heç bir faydası yox idi. Jurnalistlərin suallarından öncə Filofey etdiyi açıqlamalara görə hamıdan üzr istədi və bağışlanmasını xahiş etdi. Bildirdi ki, mən bu açıqlamalrımla şöhrətlənməj, hamıdan üstün olmağımı göstərmək istəmədim. Açıqlamaları etməyə də bilərdim və dünya bu günə kimi yaşadığı xoşbəxt cahillik içində yenə də yaşaya bilərdi. Əbədiyyətin anlamı budur ki, davamlı mükəmməlləşən zəkamızla dünyanı qavrayaq. Amma şüurlu surətdə bunun əksinə gediriksə, demək, əbədiyyəti məhv edirik. Robert Borku öldürdüyümüz gün əbədiyyətin bir parçasını da öldürdük.

Jurnalistin Kassandra embrionu ilə bağlı sualı daha sərt və kəskin idi. Hətta o, Filofeyi təhqir etməkdən belə çəkinmədi. Bu məqamda Yunger susa bilmədi və Filofeyin müdafiəsinə qalxdı. Yunger Filofeyi Padra Filofey adlandıraraq onun açıqlamalarına aydınlıq gətirdi. O, Kassandra embrionu problemini rədd etmək əvəzinə onun qarşısını almaq üçün bundan sonra nə edə biləcəyimizi Filofeydən soruşmağı kütləyə məsləhət gördü. Antoni çıxışında qeyd etdi ki, dünyaya gələcək uşaqlar bizə müraciət edirlər, onları dinləməyimiz üçün yalvarırlar. Onlardan daha çox özümüzü düşünməyimizi istəyirlər. Biz onlara da, özümüzə də cavab vermək əvəzinə cəsarətsizlik göstəririk. Filofey böyük elm adamıdır. Onun kəşfi zəkasının nəticəsində ortaya çıxıb, bu Tanrının bir lütfüdür. Bu kəşfə qarşı laqeyd qalmaq mümkün deyil. Bundan sonra insanlığa yeni bir həyat strategiyası lazımdır. "... elm cəhalətin düşmənidir, insanları

işığa aparan yoldur. Alimlər dünyanın ən hörmətli adamları, Allahın əziz bəndələridir. Onlara hörmətlə yanaşmaq, ehtiram bəsləmək, qayğılarını çəkmək vacibdir" (Aytmatov,2018 : 27).

Mətbuat konfransında Antoni Yunger jurnalist Valter Şermeti həqiqəti anlamamaqda günahlandırır. Həqiqətləri anlamaq üçün cəsarət və gerçəklik lazım olduğunu qeyd edir. Salondan isə Antoniyə ünvanlanan: "Sizi gerçəyiniz və cəsarətiniz haradadır" – sualına onun cavabı da maraqlıdır. Yunger deyir ki, cəsarətim var və həqiqətləri görə bilirəm. Siz hər biriniz də əslində bunu görürsünüz, lakin etiraf etməyə cəsarətiniz yoxdur. Ya da deyilən həqiqətləri qəbul etmək istəmirsiniz. Filofeyin kəşfi elmdir. Robert Bork Filofeyin kəşfini insan ruhunda yeni bir inkişaf olaraq dəyərləndirirdi. Kassandra embrionu problemini rədd etməməliyik. Bu problemdən çıxış yolunu tapmaq üçün Padra Filofeyə qulaq asmalı və birgə hərəkət etməliyik.

Mətbuat konfransına qatılanlardan daha biri Antonini heç kimin qəbul etmədiyi bu problemi zorla qəbul etdirmədikdə günahlandırır. O isə cavabında bir daha vurğulayır ki, bunu tək mən yox, yüzlərlə insan qəbul edir. Dünyaya gələcək uşaqlar bizə müraciət edir, onları dinləməyimiz üçün hətta yalvarırlar. Bu yalvarışı dinləmək onlardan çox bizə lazımdır. Biz isə onlara cavab verməməklə cəsarətsizliyimizi nümayiş etdiririk. Özümüzü aldadaraq onlardan can qurtarmağı çıxış you seçmək istəyirik.

Amma Antoni Yungerin bu fikirləri nə mətbuat konfransında olanları, nə də ekran arxasında onu izləyən milyonlarla tamaşaçıları qətiyyən maraqlandırmadı. Dünyanın bütün şəhərlərində təşkil olunmuş mitinqlərdə hamı Filofeyi lənətləyir və onun ölümünü arzulayırdı.

Mətbuat konfransı zamanı Filofeylə canlı bağlantıda salondakılardan biri - Con Smit Filofeyin açıqlamalarından sonra onu diktator adlandırır. "... bu adam komosdan insanlar üzərində öz diktatorluğunu qurmağa çalışır. Hitler, Stalin dünya üzərində hökmran olmaq istəyirdilər, bir qan seli içərisində gəldilər və getdilər. Bu isə kosmosdan insanları şantaj edərək dünya ağalığına can atır. O, xalqın əl çatmayacağı bir yerdədir. Buna görə də insanlığa təzyiq göstərir!" (Aytmatov, 2018:192).

Bundan hiddətlənən Antoni Yunger yenə də susa bilmədi. Filofeydən əvvəl özü bu "ağıllı" insanın cavabını verdi. O bilirdi ki, Con Smit də əslində Kassandra embrionu, Kassandra damğasının mahiyyətini dərk edir. Lakin düşünülmüş şəkildə Filofeyi təhqir və təhdid etməklə qəsdən insanları çaşdırır. "Filofeyi nəyəsə zorlaya bilərsiniz, amma həqiqət həqiqətdir: Kassandra embrionları mövcuddur! Bundan sonra Kassandra damğası içimizdəki pisliyin işarəsi olaraq qalacaq. Həqiqətlərə göz yumduqca özümüz aldanırıq" (Aytmatov,2018: 192).

Filofey özü də hadisələrin bu cür nəticələnəcəyini əvvəlcədən bilirdi. Jurnalistə bu bağlantı üçün minnətdarlıq edərək, məğlub olduğunu etiraf edir. Qeyd edir ki, əgər insanlar mənim fikirlərimi, açıqlamalarımı qəbul etsəydilər, zəfər qazanacağıma, inkar etdikdə isə fikirlərimin qurbanı olacağıma inanırdım və bunu gözləyirdim. İnsanlara pislik etməyi ağlımdan belə keçirmirdim. Hər şey tam tərsinə oldu. Fəlakəti yaxınlaşdıran şeylər, pisliklər insanların genetik kodunda özünə yer edib. Kassandra işarəsi günah və üzqarası deyil. Kassandra embrionu nəsildən-nəslə içimizdə özünə yer etmiş pisliklər haqqında bizi xəbərdar etmək istəyir. Dünyanın sonu bizim içimizdədir və Kassandra damğası bizə bundan xəbər verir.

Romanda əsas faciə nə Robert Borkun öldürülməsi, nə Kassandra damğasının ortaya çıxması, nə də Filofeyin balinalar kimi intihar etməsidir. Əsas faciə Amerikada Ordok kimi siyasətçinin prezidentliyə namizəd olmasıdır. Öz mənfəətini bütün insanlığın gələcəyindən daha önəmli görən bu tip insanlar dünyanın faciəsini hazırlayan siyasətçilərdir.

"Ordok" sözü macar dilində "şeytan" deməkdir. Oliver Ordok əslən macar idi. Seçkiqabağı görüşlərin birində seçicilərdən biri ona belə bir sual verir: "Bay Ordok, lütfən söyləyə bilərsinizmi, sizinlə şeytan arasında bir əlaqə var?" (Aytmatov,2018:72). Daha sonra isə seçici arzu edir ki, Ordok Amerikada ən populyar şeytan olsun. Bunlar ilk baxışdan gülməli və əhəmiyyətsiz görünə bilər. Lakin hadisələrin inkişafı göstərdi ki, Ordok, doğrudan da, Şeytandır. İnsanların fikrini yayındırıb seçkilərdə uğur qazanmaq üçün Robert Borkun ölümünə səbəb oldu. Hətta onun qeyri-adi xüsusiyyəti vardı ki, Robert özü də bundan bəzən qorxuya düşürdü. Ordok illər öncə kiminlə nə danışdığını olduğu kimi xatırlaması onun hafizəsinin qeyri-adiliyindən xəbər verirdi. Robert bu haqda belə düşünürdü: "Nə üçün insana belə bir bacarıq verilmişdir? Tanrının bir lütfü olaraqmı və ya tam tərsi, cəhənnəmi bir cəzası olaraqmı?" (Aytmatov, 2018:64). Əlbəttə ki, bu qeyri-adilik Ordokun qələbəsinə, Borkun isə faciəsinə yol açdı.

Oliver Ordokun iç dünyası Robert Borkla Antoni Yungerin düşüncə tərzinə tam ziddir. O, siyasi qələbəsinə görə hər şeyi satmağa hazırdır. Robert Borkla tanış olmaq, onun fikirlərini öyrənməkdə də şəxsi maraqları ön plandadır. Yaranmış gərginlikdə insanlıq, onun faciəsi haqda deyil, siyasi qələbəsi barədə düşünən Oliver təəssüf ki, kütləni öz arxasınca apara bildi. İnsanların bir çoxu Filofey və Borku yox, Ordoku dəstəklədi. Belə bir təəssürat yarandı ki, yaşadığımız cəmiyyətdə saxtakarlıq həqiqəti əzməyə çalışır, təmizlik, saf duyğular ayaqlar altına atılır. Həqiqət qışqırsa da, onun səsi eşidilməz olub. Sanki bu həyat ancaq pislikdən, saxtakarlıqdan, cahillikdən, ikiüzlülükdən ibarətdir. Bu da insanlığın faciəsidir.

NƏTİCƏ

Həyata nikbin baxan, insanlığı faciələrdən qurtarmağa çalışan Çingiz Aytmatov Boranlı Yedigey, Qazanqap ("Gün var əsrə bərabər"), Avdi ("Qiyamət"), Arsen ("Əbədi gəlin"), Robert Bork və Antoni Yunger ("Kassandra damğası") kimi obrazlarla hələ insanlığın tamamilə məhv olmadığını, yaxşılıqdan ümidin kəsilmədiyini təsvir etməklə oxucusunu bu obrazların davamçısı olmağa səsləyir.

Antoni Yunger gənc nəslin nümayəndəsi idi. Elmi, biliyi sayəsində bir sıra gənclərdən seçilir və onlara nümunə idi. Çingiz Aytmatov bu obrazı yaratmaqla gələcəyə nikbin baxdığını, Filofeyin çağırış və xəbərdarlıqlarına inananların cəmiyyəti gözləyən fəlakətdən qurtarmaq üçün haqq və ədaləti bərpa edəcəklərinə inamını ifadə etmişdi. "Gün var əsrə bərabər" romanında Yedigey, "Qiyamət"də İnqa, "Əbədi gəlin"də Eles, "Kassandra damğası"nda Antoni Yunger əsərin sonunda ədalət uğrunda mübarizə aparacaqlarına, insanları doğru yola yönləndirəcəklərinə söz verirlər. Bu da gələcəyə inam və nikbin baxışın ifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT

Anarqızı, G. (2009), Dağlar yıxılanda. Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam (Çingiz Aytmatov haqqında sənədlər, məqalələr, xatirələr, müsahibələr, fotoşəkillər). Bakı: Nurlan, 74-79

Ayaydın,K. (2015), Cengiz Aytmatov'un "Beyaz gemi" romanına tipolojik bir yaklaşım. //Материалы Международной научно-практической конференции (11-12 декабря, Бишкек, Кыргызыстан). Бишкек: Турар, 223-229

Aytmatov, C. (2018), Kassandra damğası, Bakı: "Elm və təhsil"

Aytmatov , Ç.(2004), Seçilmiş əsərləri, 2 cilddə, I cild. Bakı: Öndər

ŞUŞANIN MƏDƏNİ-TARİXİ ABİDƏLƏRİ

CULTURAL AND HISTORICAL MONUMENTS SHUSHA

Nigar İMAMƏLİYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, tələbə

ORCID ID: 0000-0002-0006-6179

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu tərəfindən dəstəklənib - Qrant № EİF-GAT-6-2021-2(39)-13/11/5-M-11

XÜLASƏ

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Şuşa şəhəri Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biridir. Erməni hərbi təcavüzü nəticəsində 1992-ci il 8 may tarixində Şuşa işğal edilmiş və bundan sonra şəhərdə xalqımızın mövcud tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasəti həyata keçirilmişdir. Qarabağ və ətraf rayonlarında tarixi abidələrin dağıdılması, mədəni irsin talan edilməsi əslində bu ərazilərdə azərbaycanlıların mədəni kimliyini məhv etmək məqsədi güdürdü. Mədəni irsin hədəfə alınması isə başqa bir müharibə cinayətidir.

Şuşa mədəni-tarixi abidələri, ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqisi ilə zəngin bir ərazidir. Belə koloritli səciyyəyə malik olan Şuşa dünyanın bir sıra alimləri tərəfindən maraqla qəbul edilir. Şəhər xalqımızın qədimliyini, onun zəngin mədəniyyətini özündə tərənnüm edən qədim və unikal memarlıq abidələri ilə zəngin yurd yerlərimizdən biridir.

Şuşa işğal altında olarkən mövcud olmuş və Azərbaycana aid olan bütün tarixi, mədəni, memarlıq abidələri və müqəddəs dini inanc yerləri erməni silahlıları tərəfindən məhv edilmişdir. Nəhayət, 8 noyabr 2020-ci ildə Ali baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuz Şuşanı düşmən işğalından azad etdi. Şuşa işğaldan azad olduqdan dərhal sonra yenidənqurma və bərpa işlərinə start verildi. Buna nümunə olaraq, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən qısa vaxt ərzində Şuşada dahi Azərbaycan şairi və ictimai xadim Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işləri aparılmışdır.

5 yanvar 2022-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 3096 nömrəli Sərəncamı ilə 2022-ci il "Şuşa ili" elan edilmişdir. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşanın bu il 270 ili tamam olur. Sərəncama əsasən bu il bir sıra önəmli mədəni və dövlət əhəmiyyətli tədbirlər nəzərdə tutulmuş və hal-hazırda da Qarabağa həsr olunmuş konfransın Şuşada açılışı buna bariz nümunədir.

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, abidə, tarix, mədəniyyət, folklor, ədəbiyyat

ABSTRACT

Founded in 1752 by the Karabakh Khan Panahali Khan The city of Shusha is one of the important centers of the historical, cultural, social and political life of Azerbaijan. As a result of the Armenian military aggression, Shusha was occupied on May 8, 1992, after which the city pursued a policy of destroying the existing historical and cultural heritage of our people. The destruction of historical monuments in Karabakh and adjacent regions, the plundering of cultural heritage, in fact, were aimed at destroying the cultural identity of Azerbaijanis in these regions. Attacking cultural heritage is another war crime.

Shusha is a land rich in cultural and historical monuments, literature, art and music. Shusha, which has such a colorful character, is perceived with interest by a number of scientists around the world. The city

is one of the richest places in the country with ancient and unique architectural monuments that glorify the antiquity of our people and its rich culture.

Shusha existed during the occupation, and all historical, cultural, architectural monuments and religious shrines belonging to Azerbaijan were destroyed by Armenian militants. Finally, on November 8, 2020, under the leadership of Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, our victorious army liberated Shusha from enemy occupation. Reconstruction and restoration work began immediately after the liberation of Shushi. For example, recently the Heydar Aliyev Foundation renovated and reconstructed the museum and mausoleum complex of the great Azerbaijani poet and public figure Molla Panah Vagif in Shusha.

On January 5, 2022, by Order № 3096 of the President of the Republic of Azerbaijan. Mr. Ilham Aliyev, 2022 was declared the Year of Shushi. This year marks the 270th anniversary of Shusha, declared the cultural and state events are planned this year, a striking example of which is the opening of a conference on Karabakh in Shusha.

Keywords: Karabakh, Shusha, monument, history, culture, folklore, literature

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Şuşa şəhəri Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biridir. Şuşa Bağqıran, Sarıbaba, Kirs, Murov və Qırxqız ilə əhatələnən dəniz səviyyəsindən 1400-1800 metr hündürlükdə olan məsafədə yerləşir. Erməni hərbi təcavüzü nəticəsində 1992-ci il 8 may tarixində Şuşa işğal edilmiş və bundan sonra şəhərdə xalqımızın mövcud tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasəti həyata keçirilmişdir. Qarabağ və ətraf rayonlarında tarixi abidələrin dağıdılması, mədəni irsin talan edilməsi əslində bu ərazilərdə azərbaycanlıların mədəni kimliyini məhv etmək məqsədi güdürdü. Mədəni irsin hədəfə alınması isə başqa bir müharibə cinayətidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Şuşa haqqında: "Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətənini, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir" (1). Şuşa mədəni-tarixi abidələri, ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqisi ilə zəngin bir ərazidir. Belə koloritli səciyyəyə malik olan Şuşa dünyanın bir sıra alimləri tərəfindən maraqla qəbul edilir. Şəhər xalqımızın qədimliyini, onun zəngin mədəniyyətini özündə tərənnüm edən qədim və unikal memarlıq abidələri ilə zəngin yurd yerlərimizdən biridir.

Şuşa işğal altında olarkən mövcud olmuş və Azərbaycana aid olan bütün tarixi, mədəni, memarlıq abidələri və müqəddəs dini inanc yerləri erməni silahlıları tərəfindən məhv edilmişdir. Nəhayət, 8 noyabr 2020-ci ildə Ali baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuz Şuşanı düşmən işğalından azad etdi. Şuşa işğaldan azad olduqdan dərhal sonra yenidənqurma və bərpa işlərinə start verildi. Buna nümunə olaraq, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən qısa vaxt ərzində Şuşada dahi Azərbaycan şairi və ictimai xadim Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işlərini göstərmək olar.

Dünyaca məşhur alimlər, səyyah və rəssamlar Şuşaya səyahət edərək maraqlı fikirlər söyləmişlər. Alim R.Burter deyirdi: "Şuşada Qafqazın başqa yerlərində olmayan Avropa şəhərlərindəki kimi daş binalar, daş döşəməli geniş küçələr, qədim Roma hamamlarını xatırladan gözəl hamam qalıqları vardır" (2). Şuşa Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi, Qarabağın baş tacı və hərbi strateji əhəmiyyətə malik qədim şəhəridir. "Şuşada 350 hektarlıq qoruq zonasında 300 tarixi abidə, 550 qədim yaşayış binası, 870 metr uzunluğunda bərpa olunmuş qala divarları var. Tarixi abidələrdən 23-ü respublika(İsa bulağı, Heydər türbəsi, Natəvanın evi, İkimərtəbəli karvansaray, Gövhər Ağa məscidi, Aşağı Gövhər Ağa məscidi, Mehmandarovların malikanə kompleksi:məscid, kiçik yaşayış evi, böyük yaşayış evi və s.) və dünya əhəmiyyətli (Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğu) abidələrə aiddir. Abidələrin çoxu XVIII-XIX əsrlərə aiddir. Şuşada hər bir ev, küçə, möhtəşəm qala divarları, məscidlər, qədd-qamətli minarələr, əzəmətli qəsrlərin qalıqları keçmişimizdən xəbər verir. Şuşada 17 məhəllə var. Bunlar: Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Dördlər Qurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar, Çöl Qala, Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam Qabağı və Təzə məhəllədir. Hər məhəllədə hamam, məscid, bulaq vardır.

Şuşada Dövlət Dram Teatrı, Dövlət Qarabağ Tarixi və Şuşa şəhərinin Tarixi muzeyləri, Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyləri, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Dövlət Rəsm Qalereyası, 4 texnikum, 2 institut filialı, orta və orta ixtisas musiqi məktəbləri, kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. 2 sanatoriya, görkəmli sənət adamlarının ev muzeyləri, 70 yerlik turist bazası, 1200 yerlik internat məktəbi və s. vardı. Şuşada olan abidələrin sayı belədir: 1 Kurqan, 1 Daş qutu qəbirləri, 1 Mağara düşərgəsi, 2 Nekropol, 1 Qala, 2 Saray, 1 Bürc, 3 Türbə, 2 Malikanə, 74 Tarixi şəxsiyyətlərin evi, 12 Məscid, 1 Məscid-mədrəsə, 1 Mədrəsə, 2 Məscid-karvansaray, 4 Karvansaray, 24 Bulaq, 1 Gəncə qapısı, 2 Məbəd, 2 Hamam, 1 "Realnı məktəb"in binası, 1 Xəstəxana binası, 1 Yaşayış binası, 1 Qız məktəbi, 67 Yaşayış evi, 1 Su anbarı, 1 Qız monastrı, 1 İnzibati bina, 1 Dəyirman, 3 Kilsə (3; 51-53).

"Qədim" və "Yeni Şuşa" adlanan Şuşa şəhərində ən qədim dövrlərdən yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar. Şuşa qalasının ətrafında yaşayış məhəllələri salınmış və qala Qarabağ xanlığının paytaxtı elan olunmuşdur. Şuşa qalası şəhərin tarixi mərkəzini əhatə edir. Üç əsas qapıya (Gəncə, İrəvan və Ağoğlan) malik olan qala Şuşanın XIX əsrdə çəkilmiş bütün baş planlarında qeyd edilir. UNESCO-nun ehtiyat siyahısına daxil olan Şuşa qalasının tikintisi zamanı çay daşı, yumurta sarısı və əhəng məhlulundan hazırlanmışdır. Onun yaxınlığında qalanı xarici aləmlə əlaqələndirən yüksək memarlıq keyfiyyətləri olan körpü də inşa edilib. Elə bu körpü Qala körpüsü olaraq da tanınır. Pənah xan qala tikdirmək üçün din xadimləri, məmurlar və yerli sakinlərlə məsləhətləşdikdən sonra qalanın tikdirilməsi üçün razılığa gəlib. Qarabağ xanlığının baş vəziri, tarixçi Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı deyirdi: "Yeni qala tikdirmək üçün Pənah xan məmurlarla, din xadimləri ilə və Qarabağa yaxşı bələd olan dünya görmüş yerli sakinlərlə xeyli məsləhətləşdikdən sonra qərara gəldi ki, "Biz gərək dağlar içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daim açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz (bir an belə) kəsilməməlidir". Xanın göndərdiyi bələdçilər ətrafı hərtərəfli öyrəndikdən sonra şad xəbərlə qayıdıb ona bildirdilər ki, "Yeni tikiləcək qalanın içində iki-üç bulaqdan başqa axar su yoxdur. Güman olunan yerlərdə quyu qazdılar və bu quyulardan bol su çıxdı. Bu xəbər Pənah xanan çatdırıldı. Xan yaxın adamları ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu" (4, 57).

Azərbaycanda teatr sənətinin kökü xalqın fəaliyyəti, şənlik və toy ənənələri, məişəti ilə bağlıdır. Azərbaycan teatrı deyərkən 1938-ci ildə Şuşada yaradılan Şuşa Dövlət Kolxoz və Sovxoz Teatrını unutmamalıyıq. Mədəni və tarixi abidələrlə zəngin olan Şuşa nəinki Azərbaycanın, həmçinin Şərq və Avropa mədəniyyətinin qovuşduğu bir məkandır. Mədəni və tarixi abidələrlə zəngin olan Şuşa Şərq və Avropa mədəniyyətinin qovuşduğu bir məkandır. Şəbih tamaşalarından başlanan ədəbi hazırlıqlar milli teatrın yaranmasında böyük rol oynamışdır. AMEA-nın müxbir üzvü, sənətşünas İnqilab Kərimov "Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri" adlı kitabında yazırdı: "1848-ci ildə Şuşada, 1851-ci ildə Lənkəranda, 1857-1858-ci illərdə Şamaxıda... təşkil edilmiş teatr tamaşalarının böyük əhəmiyyəti" nəticəsində Azərbaycanda milli teatr yarandı (5, 74). 1943-cü ildə teatra binasına dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun adı verilərək Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı oldu. Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrının 1949-cu ildə fəaliyyəti dayandırılmış və yerli teatr sevərlər daha sonradan Xalq teatrı adı altında fəaliyyətlərini davam etdiriblər. 11 may 1990-cı ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə teatr binası adını bərpa edərək yenidən Şuşa Dövlə Musiqili Dram Teatrı olaraq fəaliyyətinə başladı. Lakin bu da çox çəkmədi. 1992-ci ildə erməni vandalları tərəfindən Şuşa işğal edildi. Nəticədə teatr məcburən Bakıya köçdü. Nəhayət, Şuşa rəşadətli ordumuz tərəfindən 8 noyabr 2020-ci ildə işğaldan azad edildi. Artıq Şuşamızda teatr binası ilə yanaşı, digər mədəni-tarixi abidələrimizdə də bərpa və yenidənqurma işləri görülür. Şuşa azad olduqdan sonra Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrına həsr olunmuş "Dönüş" filmi çəkilib.

1752-ci ildə Şuşa şəhəri salınarkən qala divarları ilə eyni vaxtda, Pənah xan və ailəsi üçün iqamətgah tikilib. Ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsi olan Pənah xanın sarayının hal-hazırda fasad divarları qalmış, iç divarları isə sökülüb. Sarayın böyük hissəsi ermənilər tərəfindən dağıdılaraq ancaq xarici divarları, qüllənin bir hissəsi, bir də giriş tavanı qalıb. "Düzbucaqlı formaya malik olan sarayın dörd küncündə müdafiə qüllələri yerləşdirilib, daxildə isə müvafiq otaqlar olub. Sarayın həcm, məkan və plan formalaşmasının həllinə Şahbulaq qalasının memarlıq xüsusiyyətləri öz təsirini göstərib" (6).

Şuşanın əsas simvollarından hesab edilən Gövhər ağa məscidi İbrahim xanın qızı Gövhər ağanın sifarişi ilə inşa edilmişdir. Məscidin memarı Qarabağlı Kərbəlayı Səfixan olub. Sonralar şuşalılar arasında

Aşağı Gövhər ağa məscidi deyilərək tanınmışdır. İstər Aşağı Gövhər ağa məscidi, istərsə də Yuxarı Gövhər ağa məscidləri Şərqin əzəmətli ən nadir incilərindən sayılır. Tarixçi, alim İbrahim Zeynalovun fikrinə əsasən "ikiyaruslu məscidin şimal fasadında üçtağlı eyvan yerləşir. Onun orta tağı yarımdairəvi yan tağlarından fərqli olaraq oxvarıdır ki, bu da tikiliyə xüsusi gözəllik verir. Yan tağlar üzərində əsas fasad boyunca yüksələn həmin tağ məscidin ön girişinə işarədir. Yuxarı Gövhər ağa məscidindən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bu tikilinin minarələri əsas fasadı deyil, cənubda yerləşən və kiçik Qapan meydanına açılan ikinci fasadı əhatə edir. Aşağı Gövhər ağa məscidinin əsas girişi şimal-qərb istiqamətində yerləşir. Onun oxu üzbəüz yerləşən mədrəsə binasının girişinin oxu ilə oxşarlıq təşkil edir. Məscid kompleksi görünüşünə görə Yuxarı Gövhər ağa məscid kompleksinin kiçildilmiş formasıdır. Lakin Aşağı Gövhər ağa məscidində əsas fasadı küçənin genişləndirilməsi nəticəsində meydana çıxan və planlaşdırılmış sahə də var. Aşağı Gövhər ağa məscidinin ibadət zalı çatmatağ və beş günbəzlə örtülüb. Bu da həmin tikilinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Məscidin memarlıq üslubunda əsas yer tutan cəhətlərdən biri də xüsusi peşəkarlıqla stalaktitlərlə bəzədilmiş mehrabın yerləşməsidir. Məscidin ikinci mərtəbəsində yan hissələrdə qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş eyvanlar uzanır. Bu da onun memarlıq baxımından zənginliyini göstərir" (7). 1992-ci ildə Şuşanın işğalı zamanı Aşağı Gövhər ağa məscidi erməni vandallığına məruz qalaraq məscidə ciddi şəkildə ziyan dəymişdir. Lakin abidə qismən də olsa qalmışdır.

Zəngin bitki örtüyünə malik Şuşada xeyli növdə dərman bitkilərinə rast gəlmək olur. Şuşada Təzə məhəllədə Kərim bəy Mehmandarova məxsus məscid binasında "Dərman bitkiləri muzeyi" fəaliyyət göstərirdi. Muzeyin açılmasına səbəb təbiətin qorunması üçün uğurlu nailiyyət hesab olunur. "Dərman bitkiləri muzeyi" həmçinin "Yaşıl aptek muzey" adlanır. Şuşada dərman bitkiləri ilə müalicənin aparılması Kərim bəy Mehmandarovun adı ilə bağlıdır. Elə ona görə də Kərim bəy Mehmandarovun kompleksində "Yaşıl aptek muzey"i açılmışdı. Muzeydə bitkilərlər yanaşı, həm də təbabətdə istifadə olunan qab-qacaqlar, mis həvəngdəstə, manqal, sandıq, dərman hazırlamaq üçün şüşə qablar, gülabqabı və s. sərgidə nümayiş olunurdu. Şuşanın tibb xadimləri Mirzə Sadıq, Mirzə Cavad, Mirzə Hüseyn, Məmmədqulu Qarabağı və Kərim bəy Mehmadarov haqqında məlumatlar sərgidə nümayiş olunmuşdur. Burada həmçinin Mir Möhsün Nəvvab, Validə Tutayuq, Səttar Əsədov kimi məşhur ziyalılarımıza aid foto və yazılı məlumatlar sərgidə göstərilirdi. Muzeyi ziyarətə gələn xarici qonaqları da nəzərə alaraq Azərbaycan dili ilə yanaşı, rus və ingilis dillərində izahlar verilmişdi. "Sovet dövründə "Yaşıl aptek"ə çevrilən ibadət evində işğal vaxtı ermənilər Geologiya Muzeyi yaradıblar. Məscidin divarlarında eksponatlar üçün nəzərdə tutulmuş rəflərin yeri hələ də qalmaqdadır. Ev planda kvadrat formaya malikdir. İkinci mərtəbənin dörd otağından üçün evin yan tərəfindəki verandaya, qonaq zalı funksiyasını yerinə yetirən erkerli böyük otaq isə lakonik əsas fasada açılır" (8).

Şuşa abidələrinin bərpası və yenidən dirçəlməsi hər birimizin işidir. Bütün işlər planlı şəkildə aparılır və bundan sonra da aparılacaqdır. Şuşanın qədimiliyi qorunmaqla bərpa işləri görülür. Yenidən bərpa və quruculuq işlərində mütəxəssislər, memarlar, tarixçilər və şuşalılar bu işlərdə müstəsna rol oynayır. Tarixi simanın və qədim mədəni abidələrin bərpası Azərbaycan memarlıq üslubuna xas olmalıdır. Şuşaya tezliklə şuşalılar qayıtması üçün gücləndirilmiş rejimdə bərpa işlərinin aparılması təqdirəlayiq addımlardan biridir.

QAYNAQLAR

1. **http://ikisahil.com/post/189052-shusha-azerbaycan-medeniyyetinin-paytaxti-xari-bulbul-qarabagin-azadliq-remzi-oldu**

2. **http://www.shusha-ih.gov.az/news/672.html**

3. İsmayılov F. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı, 2016. 174, s. 51-53

4. Şuşa - Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı. Biblioqrafiya. Tərtibçi: X.Abbasova. "Zərdabi-Nəşr", Bakı, 2021, 600, s. 57

5. Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. Maarif nəşriyyatı. Bakı, 2002. 576, s.74

6. **https://apa.az/az/xeber/incesenet-xeberleri/cennetin-qapisi-uzeyir-beyin-ev-muzeyinden-tapilan-barelyef-foto-657445**

7. Zeynalov İ. Şuşanın tarixi-mədəniyyət abidələrindən biri – Aşağı Gövhər ağa məscidi. "İki sahil" qəzeti. Bakı, 2020, 16 noyabr.

8. **https://ona.az/az/medeniyyet/veten-muharibesinin-zirvesi-tarix-seher-medeniyyet-seher-fotosessiya-29319**

QƏZƏL ŞEİRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ SƏLƏFLƏRDƏN XƏLƏFLƏRƏ

Orucova Günel

AMEA- nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı

XÜLASƏ

X.Natəvanın bədii yaradıcılığı çoxəsrlik poeziyanın ənənələri üzərində inkişaf etmişdir. Belə bir ədəbi irs özündə zəngin bədii xüsusiyyətləri birləşdirmiş, anadillişeiri daha da inkişaf etdirmişdir. Klassik şairlərdən bəhrələnən Natəvan bu sənətkarlığı qorumaqla yanaşı, özündən sonrakı ədəbi prosesə məzmun və forma özəllikləri bəxş etmişdir. XX əsrdə də həmin ənənələri yaşadan şairlər Natəvanın irsini oxumuş, ondan faydalanmışdır. Bu təsir dairəsi ənənələri yaşatmaqla bahəm, novatorluq bacarığını da nümayiş etdirmişdir.

ABSTRACT

Natavan's artistic creativity developed on the basis of centuries-old traditions of poetry. Such a literary heritage combines rich artistic features, developed further native language poetry. Benefiting from classical poets, Natavan not only preserved this art, but also gave content and from features to the subseguent literary process. Poet who lived these traditions in the twentieth century also read and benefited from Natavan's artistic heritage. This sphere of influense has demonstrated the ability to innovate while preserving traditions.

Zəngin ədəbi ənənəyə malik olan anadilli poeziyamız özündə çoxəsrlik məzmun və forma özəlliklərini qoruyaraq bitkin söz-fikir xəzinəsi yaratmışdır. Bu xəzinə türk dilində ifadə olunan hər hansı poetik təsvir, yaxud tərənnüm obyektini bir neçə fərqli yaradıcı istiqamətdə düzənləmiş, nəticə etibarilə ədəbiyyat aləmində nəzirə, təxmis, və s. kimi bədii ötürücü fiqurlar əmələ gəlmişdir.

Bəzən ədəbi məktəb anlayışının poetik konturları kimi də izah olunan bu yaradıcılıq yolu əslində məzmun və formanın eyniliyində əmələ gələn təkrarsızlıq məziyyətinin ustad bacarıqla davam etdirilməsidir. Ədəbiyyat aləmində ənənə və novatorluq adlı fəaliyyət növü var. Həmin fəaliyyətin yaşatma və yenidən yaratma istedadının bədii fonunda silsilə dil-üslub zənciri dayanır. Bunlar, haqqında bəhs etdiyimiz bənzərliliyin müqabilinə yenilik çalarının qatılmasıdır.

Orta dövr Azərbaycan dilində inkişaf edən ədəbiyyatın davamı kimi XVI əsrdə Füzuli qüdrətinin təsdiq olunması nəticəsində klassik ədəbiyyatın bəşəri dəyərləri daha da genişlənmiş, mövzu transformasiyası güclənmişdir. Necə ki, Füzuli sənətkarlığı klassik ideya və söz sənətini özündə ehtiva etmiş, onu dərin ifadə imkanları ilə zənginləşdirmişdir, həmçinin Füzuli ardıcılları da onun üslubuna sadiq qalmışlar. Belə xələflərdən biri XIX əsr şeir dilinin zərif diapazonu, ifadə üsulu, arabir sentimental hisslərin poetik tərcümanı kimi xarakterizə olunan Xurşudbanu Natəvanın yaradıcılığıdır.

Xurşudbanu Natəvanın lirik yaradıcılığının çəkisi Füzuli təsiri altındadır. Bu onu deməyə imkan verir ki, Natəvan ustad şairin qələm təcrübəsinə dərindən bələd olmaqla yanaşı, onu duymuş, bu hissin iradəsi altında öz istedadını cilalayaraq dahi şairin yolunun davamçısı statusunu almışdır. Nəzərə alsaq ki, XVII əsrdən Füzuli tilsiminin sonucu olaraq yazılı ədəbiyyatın fikir və söz aləmində nisbi durğunluq yaşanmışdır, o zaman yazılı dildə də ləngimə ola bilərdi. Amma bu fikrə etiraz edənlər də var; "Deməli, irəliləyiş yoxdursa, məhvə doğru gediş var. Tərəqqi olmayan yerdə dil öz inkişaf səviyyəsində dayana biməz. XVII əsrdə ədəbi dilin bir qolunu təşkil edən klassik-kitab üslubu tənəzzül etsə də, danışıq- folklor üslubu tərəqqisində davam edir. Bu da gələcək yazılı dil üçün zəmin rolu oynayırdı (4, s.52). Demək, Füzuli şeirinin zənginliyindən bəhrələnmək

məntiqi mənada yeni ədəbiyyat istiqamətinin əsasını qoyacaq təzə yaradıcılar tələb edəcəkdir. Əlbəttə, adı çəkilən dövrlərin – XVII-XIX əsrlərin arasında Azərbaycan şeirinin bir sıra simaları söz sənətini davam etdirirdilər. Amma bu davamın önündə bir novatorluq görünməzsə, o, ədəbiyyat aləmində özünü təbliğ etməkdə çətinlik çəkməli idi.

Lakin Vaqif, Zakir, S.Ə.Şirvani kimi Xurşudbanu Natəvan da bu ənənənin diqqətçəkici qüvvəsi kimi öz sənətkarlığını ədəbi nümunələrlə sübut edirdi, hətta daha bitkin şəkildə sübut edirdi. "Bu kimi sənətkarlar klassik obrazlarla, M.Füzuli tərzi ilə yazıb-yaradırdılar, ənənəvi romantik və dini-romantik poeziyanın hüdudları XIX əsrin birinci yarısındakından çox-çox genişlənirdi" (3, s. 372). Natəvan milli dilimizin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin qoruyucusu rolunda da çıxış edirdi. Düzdür, məzmun və formada rast gəlinən ənənəçilik onu yeni yanaşmadan ayırmırdı. Əksinə, tərənnüm obyektinin təbiiliyini ifadə imkanlarının genişliyi ilə artıraraq daha bir bədii təqdimatı ortaya qoyurdu.

Bu millilik ruhu Natəvanın siyasi-ictimai fəaliyyəti ilə də bağlılıq yaradaraq hər iki mövqeyi eyni amalda birləşdirirdi. Onun şeirlərinin mövzu dairəsini təhlil edərkən bir sıra qəzəllərinin lirik qəhrəmanı kimi "kədərli ana" hökmünü də imzalamaq olar. Amma bu yalnız şəxsi kədərin şeirə köçürülməsi deyildi. Bu, "qəm karvanı" Məhəmməd Füzuli dilinin poetik təsiri kimi izah olunur. Natəvan Füzuli "qəminin" davamçısı olmuşdur. Poeziyanın ictimai kədər motivləri cəmiyyətin sosial-mənəvi sferasında analiz edilərkən həmin mənəvi ağırlığın həssas qəlblərdə yaratdığı lirik duyğular qəzəl şeirinin istər məhəbbət, istərsə də, fəlsəfi çalarının əsas daşıyıcısına çevrilərək insanın ömür tərəzisində kədərin ağır çəkisi ilə bədii nüfuz qazanmışdır. Məhəmməd Füzulinin "*Tutuşdu qəm oduna, şad gördüyün könlüm"* misralı qəzəlində şeirə "çökən" qəmin fəlsəfi ağırlığı şəxsi kədərin çərçivəsini aşaraq ciddi təsvirə analitik yanaşma tərzini təklif etmişdir. Sadə həyat üslubu olmayan insanlara yabançı görünən bu tərz, maraqlıdır ki, yüksək titulun sahibi olan Natəvanın diqqətini daha çox cəlb etmiş, bu mənada şeiri duyanların siyahısında ziddiyyət yaratmışdır. Amma bu da özlüyündə "qəm karvanı"ına yeni bir zəncir əlavə etmişdir:

Yenə ya rəb, nə qəmgindir mənim bu şad olan könlüm,
Rümuzi-eşqdən agah olub, ustad olan könlüm.
Görübdür yarı əğyarə olubdur məhvi-nəzzarə,
Edibdir sinəsin parə, mənim abad olan könlüm.
Niyə peymandan keçdin, niyə zəncirdən qaçdın
Nədəndir çöllərə düşdün, mənim bərbad olan könlüm?
Fəraqın ruzi-məhşərdir, sərasət mehnətü qəmdir
Zülfün kiymi dərhəmdir, mənim azad olan könlüm.
Baxın bu Natəvan zarə, günü bəxtim kimi qarə,
Gəzər Məcnuntək avarə, mənim naşad olan könlüm (2s.648).

Füzuli də eyni rədifli şeirində bu lirik kədərin mənəvi tutumunu tərənnüm etmişdir. Klassik təsvir bu şəkildə Füzulidən başlamış, nəzirə yaradıcılığında davam etmiş, Natəvan şeirində sabitləşmişdir. Eyni zamanda Natəvanda kədər iki formada özünü göstərmişdir; Oğlunun vaxtsız vəfatından doğan qəm-qüssəni nəzmə çəkərkən qəzələ məişət çalarını ustalıqla qatır: *Sənin hicrin odu, Abbas, dəxi, çıxmaz ki, canımdan, Səməndərtək yanar daim, anan nari-fərağında* (səh. 650). Ananın oğulla bağlı arzuları puça çıxmış, qəlbini parça-parça etmişdir; *Səni ta görmədim xürrəm, oğul, damad otağında* (2, s. 650). Amma şair şeirə tez-tez klassik nəzarəti gücləndirir, şəxsi faciə poeziyanın bədii keyfiyyətini üstələyə bilmir.

Ədəbi transformasiya məktəb və cərəyanların ən güclü təsir forması olaraq uzunmüddətli təcrübəyə malikdir. Bəşəri mövzu və məzmunu özündə birləşdirən yaradıcılıq istiqaməti xələlərdən sələlərə doğru poetik yolun davamedici qüvvəsi kimi bütün dövrlərdə aktuallıq əldə etmişdir. Belə bir mövzu, yaxud məzmun mübadiləsi ən çox nəsillər arasında keçid-körpü rolu oynayaraq ədəbi nümunələrə yenidən yaşam vermişdir. Natəvanın bu mənada diqqət çəkən qəzəllərindən biri də

"Nə mən olaydım, ilahi, nə bu aləm olaydı" misralı şeirinin dahi Hüseyn Cavid tərəfindən yeni səpkidə canlandırılmasıdır: *Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı, Nə xəlq olaydı, nə xaliq, nə eşqi-həsrət olaydı.* Forma müqayisəsində bəhr fərqi nəzərə çarpsa da, məzmun oxşarlığı hər iki qəzəlin poetik ruhunu qovuşdurmuşdur.

Nə mən olaydım, ilahi, nə bu aləm olaydı!
Nə də bu aləm əra dil müqəyyədi-qəm olaydı!
Nə hicr atəşinə odlaşıb yanaydı dilim ki,
Nə eşqin içrə könül, böylə şadü xürrəm olaydı!
Nə sərv qəddin olaydı, nə həsrətinlə gözüm kor
Nə ruzigari-məraqində, qamətim xəm olaydı!
Nə bəhr olaydı, nə ümman, nə böylə göz yaşı cari,
Nə gül üzündə, ilahi, bu növü-şəbnəm olaydı!
Nə gül olaydı, nə gülüzari-gülşənin dəxi seyri,
Nə xari-möhnəti-bülbül, sənlə möhkəm olaydı!
Nə Misr olaydı, nə Kənan, nə həzrəti-Yəqub,
Nə xar olub qəmi-hicranda, qərqi-matəm olaydı!
Nə çah olaydı, nə zindan, nə karivan güzəri,
Nə Yusif bu bəladə görən bir adəm olaydı!
Nə bəzm olaydı, nə bazari-Yusif əhvalı,
Nə rəhgüzərdə Züleyxa onunla həmdəm olaydı!
Nə ah olaydı, nə əfsus, nə parə-parə könül,
Nə Natəvanın həvası bu növi-dərhəm olaydı! (2,s.651)

"Olaydı" qəzəlində klassik şərq şeirinə aid həsrətin bir az da mistik biçimi təzahür edirsə, Cavidin eyni rədifli qəzəli " yoxluğun" fəlsəfi arzusunu real əzabların imkanlarından üstünlüyünü nəzərə çatdırır. Bu arzu Natəvanda gerçəkliyin yaratdığı şikayətdən dolayıdırsa, Cavidin işıqlı dünya ilə əlaqəsi bitən qəhrəmanının ("kor ərəb") fiziksəl durumuna etdiyi şükranlıq idi. Bu üsyankarlıq "yoxluq arzusunun" altqatında gizlənmişdir. Zahirdə dahiyanə qüdrət, batində eşqə verilən qiymətin yaratdığı qürur hissi. Əslində hər iki qəzəldə lirik qəhrəmanın bədii istəyində özgür təəssübkeşlik duyulur; bu, fədakarlıq hissidir. Natəvanda reallıqdan irəli gələn fiziki usanma sezilsə də, qəhrəmanın özü ilə aləmi arasında səmimi bağlılıq vardır. Cavidin qəhrəmanı eşq və həsrətin yaratdığı fiziki korluğun müqabilində ruhsal qalibiyyət obrazıdır. Bu ruh sadəcə paradoksal durumların qovuşacağında "olmasını" istəmədiyi şeylərin əslində varlığından doğan gerçəkliyin yaşatdığı qəhrəmandır. Və ona öz "arzularının" həyata keçməsi xəbəri verilərsə, cisminin nə qədər sarsılacağı danılmazdır. Ruhunu isə artıq itirmiş olacaq.

Beləliklə, yaşanan hisslərin varlığı aşiqi daha çox özünə çəkir. O, bunlarla yaşayır, nəfəs alır, "olmayaydı" dediyi arzu deyil, heç şikayət də deyil, baş verənlərin qəlbinə şifahi hesabatıdır.

Fikrin ifadəsində seçilən sözlər və birləşmələr arasında da ahəngdar yaxınlıq vardır. Hər iki qəzəlin mətnində anadilli sözlərin çoxluğuna üstünlük verilmişdir. Demək olar ki, hər sətirdə təkrarlanan "nə, nə də" bağlayıcısı və "olmayaydı" feili mükəmməl təkrir olmaqla fəal stilistik fiqur əmələ gətirmişdir.

Bəşəri duyğuların ədəbi aləmdə bədii əksi ana dilində yaranan hər bir nümunənin tərkibində lirik təsvir, tərənnüm materiali kimi diqqət çəkən məqam olaraq dövrlər arsında poetik inteqrasiya rolu oynamış, şairlərə böyük bir ədəbi məktəbin daşıyıcısı və ustad sənətkarı adını vermişdir. Bu mənada X.Natəvanın yaradıcılığı da həmin ədəbi-bədii zəncirin davamlı qüvvəsi kimi XIX əsrin sonu, XX

əsrin bütövlükdə klassik janr yaradıcılığına müraciət edən şairlər, xüsusilə Füzuli məktəbinin davamçıları üçün stimul olmuşdur. Natəvanın sənətkarlığını təsdiq edən ən mühüm məqam onun milli koloriti, xüsusən şeirin ifadə tərkibinin arxasında qadın qəlbinin incə duyğularının əks olunmasıdır. Bu incəlik şeiri daha da elitar və yüksək mədəni-əxlaqi səviyyəyə qədər yüksəldərək poeziyada mükəmməl dəsti-xəttə imza atmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli I cild, Bakı, 1995, 510 səh.
2. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı "Nurlar" Bakı-2009, 709 səh.
3. Nizami Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi "Maarif" nəşriyyatı-1995, 490 səh.
4. T.İ.Hacıyev K.N. Vəliyev Azərbaycan dili tarixi "Maarif" nəşriyyatı, 1983, 183 səh.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN FOLKLOR YAŞANTILARI, yaxud döyüşən folklor janrları

FOLKLORE EXPERIENCES OF THE PATRIOTIC WAR, or fighting folklore genres

Bilal Hüseynağa oğlu HÜSEYNOV

ADPU Cəlilabad Filialının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmlər doktorluğu üzrə dissertantı

Teacher of Jalilabad Branch of ASPU, Doctor of Philosophy in Philology,

Doctor of Science dissertation of Nakhchivan State University

ORCID ID: 0000-0002-2249-6487

ÖZƏT

Azərbaycan tarixinə zəfər yürüşü kimi düşən qırx dörd günlük Vətən müharibəsi zamanı xalq yaradıcılığı da döyüşlərə səfərbər olundu. Zəfər yürüşləri başlayanda yazılı ədəbiyyatda, daha çox poeziya sahəsində *alqış, hünər, tərənnüm* motivli əsərlər meydana çıxdı. Folklor da yazılı ədəbiyyatdan geri qalmadı, sanki xalq söz silahına sarıldı, müxtəlif folklor janrları düşmən üzərinə hücuma keçdi, ordumuzu, xalqımızı qələbəyə ruhlandırdı. Bu, həm də xalqın söz birliyi, əqidə, məslək həmrəyliyi idi. Genetik yaddaşdan, milli dünyagörüşdən bəhrələnən folklor əsgər paltarı geyindi, qartal qanadlarını açaraq düşmənin üzərinə yürüş etdi. Qaliblərimizi tərənnüm edən nəğmələr, bayatılar yarandı, şəhidlərimizi oxşayan, onların ata-analarına, qardaş-bacılarına təsəlli verən ağılar dil-dil ötdü.

Xalq ən kritik anlarda da öz folklorunu yaratmaqdan qalmır. Həm də yeni folklor janrları meydana çıxır, yaxud janrdaxili dəyişmələrə məruz qalan, bölgələrdəki adları ilə qeydə alınan örnəklər yaranır, yayılır. Göründüyü kimi, xalq öz torpaqlarının azadlığı uğrunda silahla vuruşduğu kimi, sözlə də mübarizə aparmışdır. Qırx dörd günlük mübarizə dövründə xeyli lirik folklor örnəkləri yaranmışdır. Bu nümunələr janr baxımından da maraqlı görünür. Həmin örnəklərin içərisində *ağı-bayatı, deyimlər, hayqırtılar, qıyhalar, bozlamalar, sızlamalar, arzulamalar, ağı-epitafiyalar, həcvnamələr, mədhnamələr* üstünlük təşkil edir. Epik folklor nümunələri kimi daha çox *iddialar, bəddualar, təbriknamələr, minnətdarlıq, təşəkkürnamələr, şükranlıqlar, dualar, səsvermələr, şüarlar, təskinliklər, uğurnamələr, boyunalmalar, vəsfnamələr, mədhnamələr, gülməcələr, diləklər* kimi janrlara müraciət olunmuşdur. Bu folklor nümunələrinin bir qismi müstəqil janr sayılsa da, böyük əksəriyyəti janrdaxili dəyişmələrdir.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, Vətən müharibəsinin folklor yaşantıları, folklor janrları, janrdaxili dəyişmələr

ABSTRACT

During the forty-four-day Patriotic War, which went down in the history of Azerbaijan as a victory march, folk art was also mobilized for battles. When the victory marches began, there were applause, courage, and hymns in the written literature, especially in the field of poetry. Folklore did not lag behind written literature, as if the people clung to the weapon of speech, various genres of folklore attacked the enemy, inspired our army and people to victory. It was also the unity of the people, the solidarity of beliefs and professions. Benefiting from genetic memory and national outlook, the folklore dressed in military uniform, spread its eagle wings and marched on the enemy. Songs and bayats were sung praising our winners, laments were sung to imitate our martyrs and comfort their parents and brothers and sisters.

People do not stop creating their own folklore even in the most critical moments. Also, new folklore genres appear, or patterns that have undergone changes within the genre and are registered by their names in the regions appear and spread. Apparently, the people fought for the freedom of their lands with words, just as they fought with weapons. During the forty-four days of struggle, many examples of lyrical folklore were created. These examples also seem interesting in terms of genre. Among these

examples, agi-bayati, idioms, shouts, kyyhalar, bozlamalar, sizlamalar, arzulamlar, agi-epitafiyas, hajvnama, madhnama predominate.

Examples of epic folklore include genres such as claims, badus, congratulations, gratitude, thanksgiving, thanksgiving, prayers, voting, slogans, consolations, successes, necklaces, praises, hymns, laughter, wishes. iddialar, baddualar, tebriknamalar, minnatdarlıqlar, tashakkurnamalar, shukranlıqlar, dualar, sesvermeler, shuarlar, teskinlikler, ugurnameler, boyunalmalar, vesfnameler, medhnameler, gulmeceler, dilekler._Although some of these examples of folklore are considered independent genres, the vast majority are intra-genre variations.

Keywords: Azerbaijani folklore, folklore experiences of the Patriotic War, folklore genres, intra-genre changes

GİRİŞ

Azərbaycan xalqı zəngin və keşməkeşli tarixi mərhələlərdən keçərək öz milli dəyərlərini yaşatmış və yaşatmaqdadır. İstər tarixi sənədlərdə, istərsə də xalq yaradıcılığında xalqın öz milli mənliyini, ərazi bütövlüyünü və azadlığını qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəsini özündə birləşdirən məlumatlar yer almışdır. Xalq həmişə çətin tarixi məqamlarda birləşməyə, bir məqsəd və amal uğrunda mübarizə aparmağa can atmışdır.

Azərbaycan türklərinin yaşadığı Qafqaz əlverişli coğrafi mövqeyinə və zəngin təbii sərvətlərinə görə zaman-zaman yadellilərin diqqətini çəkmişdir. Bu cür olaylar "Dədə Qorqud kitabı"nda, "Koroğlu" dastanında, nağıllarda, tarixi rəvayətlərdə, bayatılarda, hətta nəğmələrdə öz izini qoymuşdur. El adətləri milli ənənələr üzərində intişar tapmış və təkmilləşmişdir. Bütün tarixi məqamlarda xalq öz milli birliyini qorumağa, ümumi məqsədlər uğrunda mübarizə aparmağa çalışmışdır. Bu ali və yüksək ideallar son tarixi hadisələrdə özünü daha yüksək səviyyədə nümayiş etdirdi.

XIX yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq Rusiyanın Qafqaza ayaq açması Azərbaycan torpaqlarının işğalı, sonda isə buraya hayların köçürülməsi ilə nəticələndi. Rusiya öz dayaqlarını möhkəmlətmək üçün Qafqaza, konkret olaraq Azərbaycan ərazisinə hayların köçürülməsi siyasətini sonralar da davam etdirmişdir. Bunun nəticəsi olaraq XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları hüsabına Ermənistan adlı dövlət yaradılmış, sonrakı tarixi mərhələlərdə isə hayların Qarabağda da məskunlaşdırılması prosesi baş vermişdir.

Qarabağın dağlıq hissəsində erməni imtiyazlarının artırılması Qafqazda milli münaqişənin alovlanmasına şərait yaratdı. 1992-1994-cü illərdə Qarabağdan Azərbaycan türklərinin etnik təmişlənməsinə rəvac verildi. Təkcə Dağlıq Qarabağ deyil, Qarabağətrafı rayonlar da boşaldıldı. İyirminci yüzilliyin son faciəli soyqırımına – Xocalı qətliamına dünya biganə qaldı.

Qarabağ əhalisinin məcburi köçkün həyatı yaşamasına səbəb olan son olaylar xalqın səbir kasasının daşmasına gətirib çıxardı. İşğalçıların Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasına qərar verildi.

Otuz illik işğaldan sonra, 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Azərbaycan türkləri ata-baba yurdlarını haylardan təmizləməyə başladılar. Vətən Müharibəsi Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatdı. Bu tarixi məqam Azərbaycan folkloru üçün də yeni səhifələr yazdı. Buna qədər isə Qarabağ folkloru ilə bağlı xeyli iş görülmüşdür. 2010-2020-ci illərdə AMEA Folklor İnstitutu tərəfindən toplanılaraq nəşr olunan "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" çoxcildliyinə bölgənin min illər boyu formalaşmış və yaddaşlarda yaşamış folklor örnəkləri daxil edilmişdir.

Folkloru xalq yaradır və xalq yaşadıqca bu söz sərvəti zənginləşir, dolğunlaşır. Azərbaycan Vətən Müharibəsinə başlayandan şəraitə uyğun yeni folklor örnəkləri meydana çıxır və yayılır. Bu folklor örnəkləri təkcə məzmununa görə deyil, janr özəlliyinə görə də diqqət çəkir.

ƏSAS MƏTN

Müharibə ölüm-itimlə yanaşı, mənəviyyatla bağlı məsələləri də qabardır. Vətən Müharibəsi dövründə *bədahətlər* söylənilir, şair və yazıçılar sözün gücü ilə xalqı düşmənlə mübarizəyə səfərbər edirdilər.

İlham Qəhrəmanın müharibə və zəfər bayatıları şifahi xalq ədəbiyyatının arxaik janrından bəhrələnməklə elə xalqın öz dilində qələbəyə çağırışlar edir, əsgərlərimizi döyüşə ruhlandırırdı. Haqq uğrunda savaşlar şəhidsiz ötüşmür, torpaq şəhid qanı ilə suvarılanda Vətən sayılır. Vuruşmadan, döyüşmədən Vətən azad olunmur. İlham Qəhrəman qələmində şəhid boyuna biçilən *ağı-bayatılar* daha təsirli görünür:

Şirini acı kəsin,
Uzadın ucu kəsin,
Şəhidin toyu budu
Xınalı qoçu kəsin.
***
Ah çəkər ahdan ağlar,
Durub sabahdan ağlar.
Şəhidi yad edənlər
Gah gülər, gahdan ağlar.
***
Qalx dağdan yolu kəs dik,
Nə kimsəydik, nə kəsdik.
Toy ətliyi cöngəni
Şəhid vayında kəsdik ***(1, 23)***

Qolunu, qıçını savaşda qoyub gələn qazilər özünün bir parçasını düşmən işğalından azad etdiyi torpaqda dəfn edib qayıdır:

Çox görən azı dedi,
Qış görən yazı dedi.
Torpaq tanıdı məni,
"Xoş gəldin, Qazi!" dedi.
***
Dərya, qırağın hanı,
Gəmi, durağın hanı,
Ayaqqabını sildim,
Oğul, ayağın hanı?!
***
Nədi söylədin, balam,
Məni teylədin, balam.
Qolumdan yapışırdın,
Qolu neylədin, balam?! ***(1, 23)***

Ana, bacı, ata, qardaş dilindən deyilən ağı-bayatıların yekunu torpağa dönən şəhidin arzularını dilə gətirir:

Ağac yarpağı sevər,
Əsgər bayrağı sevər,
Daha mən torpaq oldum,
Sevən torpağı sevər! ***(1, 23)***

Bədahətlərdən bir neçəsi erməni xisləti haqqındadır:

Çörəyimi yeyib nankorluq etmə,
Bilirəm, xislətin belədir sənin.
Çox da öyrədirlər, çox dəmə getmə,
Düşdüyün bu iyrənc tələdir sənin.

Gözünü aç, haqqı, ədaləti gör,
Bax, öz içindəki xəyanəti gör.
Türkün simasında dəyanəti gör,
Gör necə dərədən hellədir səni.

O baba dediyin harda gül tutub,
Harda yel götürüb, harda sel tutub?
Nənən yaxşı bilir, kimdən döl tutub,
Mənliyin saxtadır, kölədir sənin ***(2)***.

Bu, erməni milli xarakteridir, satqın, xəyanətkar, nankor bir obrazdır millət olaraq...

İndi gəl, türkün xarakterinə baxaq. Müharibə uzaqlarda getdiyi bir halda, xain düşmən Gəncədə, Tərtərdə, Qazaxda dinc əhalini atəşə tutur, uşaqları, qadınları, qocaları hədəf seçir. Gündüzlər deyil, tülkü kimi gecələr hücuma keçir, yatmış adamları hədəf seçir, niyyəti odur ki, daha çox adam qırılsın, türkün itkiləri çox olsun, evlər, yollar, körpülər, hətta qəbiristanlıqlar dağıdılsın, meşələr yanıb kül olsun.

Tanınmış pedaqoq Zülfünaz Qurbanova Ağadam rayonunda doğulub, amma orada böyüyüb-başa çatmaq ona qismət olmayıb. Qarabağ torpaqları azad edilməyə başlananda Tanrıya yalvarırdı ki, payızı yaya döndər, qoy səngərdə düşmənlə üzbəüz qalan və elə səngərdə də gecələyən əsgərlərimiz üşüməsinlər. Zülfünaz xanım poetik xalq *deyimlərini* dilə gətirir:

Adına, özünə Vətən deyirəm,
Çölünə, düzünə Vətən deyirəm.

Varsa ordum, var yurdum,

Var ol ordum, var ol yurdum! ***(6, 109).***

Zülfünaz xanımın bayatı *zümzümələri* də ürəkdən gəlir və Vətən sevgisini ifadə edir:

Əzizinəm, Ağdamdı,
Qara damdı, ağ damdı.
Yolunu gözləməkdən
Gözlərimə ağ damdı.

Əziziyəm, ağ damı,
Yaşıl damı, ağ damı.
Bir neçə gün içində
Azad görək Ağdamı ***(6, 109).***

Müharibə folklor örnəkləri içərisində ***lirik parçalar*** üstünlük təşkil edir. Daha çox bayatı və ağılar söylənilir. Ağılar əsasən şəhidlərin yas mərasimində onların yaxınları tərəfindən deyilir. Ağının növü kimi *hayqırtı, qıyha, bozlama, sızlama* diqqət çəkir. Şəhid qəbirlərinin başdaşı və sinədanlarına yazılan ağılar da maraqlıdır. *Ağı-epitafiyalar* adlanan bu nümunələrin ayrıca araşdırılmasına ehtiyac var. Amma Azərbaycan xalqının folklor örnəklərində janrından asılı olmayaraq pozitivlik açıq-aşkar hiss olunur. Hətta ağılarda belə bədbinlikdən çox nikbinlik vardır. Şəhidin arzularının həyata keçməsini ifadə edən işıqlı fikirlər deyilənləri təsdiq edir. Müharibə getdiyi dövrdə sosial şəbəkələrdə bayatı şəklində ifadə olunan *arzulamalar* diqqət çəkirdi. Arzulamalar niyyətlə, istəklə bağlı lirik folklor nümunələridir:

Qır düşmənin qıçını,
Əsgər, sındır xaçını,
Qoyma gözümü yolda,
Azad eylə Laçını.

Şuşanı gəzib qayıt,
Düşməni əzib qayıt.
Dağlardan ermənin
Ayağını üzüb qayıt.

Duman gəlir, çən gəlir,
Hər tərəfə tən gəlir.
Şuşa, Xankəndi dedik,
Bütöv bir Vətən gəlir! ***(6, 113).***

Şuşa ilə bağlı bayatılar isə qələbə ovqatlı hissləri ifadə edir:

Vardı, var oldu Şuşa,
Elə yar oldu Şuşa.
Sənə xor gözlə baxan
Yağı xar oldu, Şuşa!

Məkkəm, Mədinəm Şuşa
Susmayıb dinəm, Şuşa!
Gün olsun, İrəvana
Zəfərlə dönəm, Şuşa.

Dinim, imanım Şuşa,
Əhdim, gümanım Şuşa.
Çəkildi başım üstdən
Qara dumanım, Şuşa!

Dağlar duman oldu,
Qisası yaman oldu.
Şuşaya gedən igid
Çevrilib Vətən oldu ***(6, 114).***

Lirik folklor örnəkləri içərisində *həcvnamələr* deyilən nümunələr də vardır. Həcvnamələr daha çox düşmənə olan nifrəti, qəzəbi ifadə edir:

Dığa, dığa, ay dığa,
Ermənіyə tay dığa.
Dinc otura bilməsən,
Başuy soxum palçığa.

Ermənіnin qızdarı,
Saçları pırpızdarı.
Sinəsinin üstündə
Şişibdi qarpızdarı.

Adın nədi, erməni,
Başva yaxım kərməni.
Arvadın doğa bilmir,

Gəl xəlvətdə gör məni.

Cırnadı, ay cırnadı,
Geydiyi boz sırmadı.
Öz əlindən iş gəlmir,
Çaldığı da zurnadı.

Adın nədi, paşinyan,
İt də yeməz aşınnan.
Cəmdəyin dəyərsizdi,
Güllə dəysin başınnan.

Qarabağda iz qoyduq,
Bu izləri biz qoyduq.
Yanı üşüyər deyə,
Axçilərə diz qoyduq ***(6, 115-116).***

Qarabağ folklorunun öyrənilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. "Qarabağ – folklor da bir tarixdir" layihəsinə bütün folklorşünaslar qoşulmuş, möhtəşəm nümunələrin əbədiləşməsinə vəsiqə vermişlər. Bu toplulardan birində Füzuli rayonunun Alıxanlı kənd sakini Dəstətəgül İsmayılovadan toplanılan bayatılar ***(9, 233-239),*** Ağdam rayonunun Güllücə kənd sakini Xanım Süleymanovadan yazıya alınan folklor örnəkləri ***(9, 225-231)*** yer almışdır Sonralar da Qarabağın məcburi köçkünləri arasında folklor toplantısı dayandırılmamış, əldə olunan nümunələr folklor toplularına daxil edilmişdir ***(4, 69-86).*** Toplanilmiş folklor örnəkləri elmi araşdırmaya cəlb olunmuşdur ***(3).*** Təkcə Qarabağdan deyil, Qərbi Azərbaycandan köçkün düşənlərin də folklor örnəkləri, hətta bu örnəklərin janr xüsusiyyətləri yetərincə öyrənilmişdir ***(5, 252-265).***

Vətən müharibəsi dövründə yaranan və zəngin janrdaxili dəyişmələri olan ***epik folklor nümunələri*** də maraqlıdır. *Gülməcə* ölməyən bir janrdır, ən çətin məqamlarda lətifə yaratmaqdan qalmayan Azərbaycan xalqı tanınmış simalara da *şəbədələr* qoşur. Belə gülməcələrdən birində Azərbaycan Prezidentinin televiziyadakı çıxışlarının hətta Putinə də ləzzət elədiyi bildirilir. O da Nikol kimi Ali Baş Komandanın tivitini səbirsizliklə gözləyir. *Putin Peskovdan soruşur: "Yaxşı, "İti qovan kimi" ifadəsini anladım. Erməni çətələrini deyir. Düz də eləyir. Bəs "Açaram sandığı, tökərəm pambığı" nə deməkdir?"*

Peskov deyir: "Sandıq deyərkən Rusiyanı, pambıq deyərkən isə bizim iqtidarı nəzərdə tutur".

Putin yenə soruşur: "Bəs hər dəfə çıxış edəndə mənim də adımı çəkir, barmaq silkələyir. Mənim haqqımda nə deyir?

Peskov deyir: "Doğrudur, pütün deyir, sizin adınızı çəkir, amma sizi nəzərdə tutmur".

Yenə ibrətamiz bir folklor örnəyini xatırlamağa dəyər. "Dayıların etibarı" adlanan bu lətifənin mövzusu çağdaş durumdan götürülüb: *"Anası və arvadı erməni olan bir "azərbaycanlı" məmur Qarabağdakı savaşı ailəsində müzakirə edir. Məmur deyir, qorxasan ki, türklər Qarabağı təmizləyəndən sonra Bakıya da əl gəzdirələr. Bəlkə də işimi itirməli olacağam. Heç özüm də bilmirəm, neyləyim?!*

Atasına diqqətlə qulaq asan oğul deyir:

-Deyirəm, ata, nə qədər türk axırımıza çıxmayıb, məni göndər Moskvaya-zada, orda dayılarımın yanında yaşayım.

Məmur hirslənir:

-Dayıların özlərinə yiyə dura bilmirlər, səni necə qoruyacaqlar? Getməli olsaydı, vaxtında mən də öz dayılarıma sığınardım, heç itirib-axtarmadılar, elə dedilər, bizə işlə, bizə işlə, daha demədilər, bu işləməyin axırda bir xətası çıxacaq! Oğul, yerində dinc otur, ara qarışsa, türkün əlini öpərik, bizə dəyməzlər" ***(6, 105).***

Türkün əlini öpən millətin haqqında başqa bir gülməcə də var, bu folklor örnəyi "*Qonşunun uşaqları*" adlanır:

"Qarabağda bir erməni ailəsi ilə türk ailəsi qonşu olur, bir-birlərinə get-gəlləri də yerində olur, dostyana yaşayırlar. Azərbaycan türkünün adı Arif olur. Ara qarışıb, məzhəb itəndə azərbaycanlı ailəsi köçkün düşür. Qarabağ türklər tərəfindən azad olunmağa başlayanda erməni ailəsinin başçısı arvadına deyir ki, yığış, qaçaq Ermənistana, geciksək, gəlib bizi də, uşaqları da qıracaqlar. Arvad deyir, gedirsən, özün tək çıx get, biz heç yerə qaçmırıq. Erməni əsəbləşir:

-Arvad, sənin başın xarab olub? Türk ermənini qıra-qıra gəlir, özümüz cəhənnəmə, uşaqlar erməni olduqları üçün türklər onlara aman verməyəcəklər.

Ermənin arvadı təhər-tövrünü pozmadan deyir:

-Erməni uşaqlarını qıracaqlar, mənimkilərinə dəyməyəcəklər.

Ermənin üzü bozarır:

-Nədi, sənkilər göydən düşüblər, erməni deyillər?

Erməni arvad deyir:

-Düz tapmısan, erməni deyillər, köçkün düşən qonşumuz türk Arifin uşaqlarıdı, özü də batalyon komandiridi, xəbər göndərib ki, uşaqlarını görməyə gəlir. Sən uşaqlardan sarı narahat olma, şey-şüyünü götür, get" ***(6, 105-106).***

Xalq ən kritik anlarda da öz folklorunu yaratmaqdan qalmır. Həm də yeni folklor janrları meydana çıxır, yaxud janrdaxili dəyişmələrə məruz qalan, bölgələrdəki adları ilə qeydə alınan örnəklər yaranır, yayılır. Bu folklor örnəklərini elə bu gün, isti-isti toplamasaq, unudulub gedəcək. İstəyirəm, ilkin olaraq qələmə ala bildiyim gülməcələri təqdim edim.

Bombanın üstündə erməni arvadı

Ermənilər uzun yalvarışdan sonra Moskvada Azərbaycanla atəşkəsə nail olurlar, amma bu atəşkəs qaydalarına elə özləri riayət etmirlər, müharibə zolağından kənarda olan bölgələrə bombalar atırlar. Belə bombalardan biri Gəncəyə düşür və burada yaşayan erməni qadını yaralanır. Adamlar bu məsələni müzakirə edirlər, müzakirələrə Azərbaycanda yaşayan digər xalqların qadınları da qoşulurlar. Söhbət bazarda alverçi qadınların arasında baş tutur. Avar soruşur:

-Erməni arvad Gəncədə nə gəzirmiş ki, ona bomba da dəysin?

Ləzgi deyir:

-Bəlkə udindi, soyadı erməninkinə oxşayır, gərək əməlli yoxlasınlar.

Talış deyir:

-Qıza, ermənilər çox bilirlər, yəqin bu erməni arvadı bombanın üstünə qoyub atıblar.

Ermənistanda kişi qalıb ki?

İki urus televiziyada Qarabağ savaşından göstərilən səhnələrə baxır. Son məlumatları verən aparıcı deyir ki, ermənilər böyük itkilərə məruz qalıblar, vəziyyət gərgindir, ərləri ölən erməni qadınları yüklərini çatıb Qarabağdan çıxırlar. Sonra aparıcı əlindəki mikrafonu Qarabağdan qaçmaq üçün cəməklərini toplayan erməni qadınına tuşlayıb soruşur:

-Siz niyə Qarabağı tərk edirsiniz?

Erməni qadın deyir:

-Öldürdülər, ərimi öldürdülər, qaynatamı öldürdülər, qaynımı öldürdülər, baldızımın ərini öldürdülər, hamımız dul qaldıq, yığışıb gedirik Ermənistana.

Televiziyaya baxan uruslardan biri o birindən soruşur:

-Bunlar ərlərini itirdiklərinə görə Ermənistana gedirlər? Bəyəm orada təzədən ərə gedəcəklər?

O biri urus barmaqlarının arasına keçirdiyi ucuz siqaretə qullab vurub deyir:

-Brat, Ermənistanda kişi qalıb ki, dul arvadlar da ərə gedələr? Onları alsa-alsa, yenə türklər alacaqlar.

Mikrafondan çıxan səs

Müharibə Azərbaycanın xeyirinə dəyişəndən sonra Ermənistanın prezidentinə xəbər verirlər ki, bəs Azərbaycanın Ali Baş Komandanı səninlə onlayn əlaqə saxlamaq istəyir, təklifləri var, cəbhə bölgəsində ölmüş ermənilərin meyidlərini birtərəfli qaydada təhvil vermək fikrindədir.

Paşinyan kompüterin qabağına keçib oturur, onlayn əlaqə yarananda qorxusundan dalı durmur, bu səs onlayn əlaqəni təmin edən texniki işçilərin diqqətindən yayınmır, işçilərdən biri soruşur:

-Cənab prezident, o nə səs idi belə uzun-uzadı? Özünü batırarsan, rüsvay olarıq...

Ermənistanın prezidenti vəziyyətdən çıxmaq üçün deyir:

-Mikrafondan çıxdı.

Qabağa arvadları buraxın

Cəbhədə vəziyyət gərginləşir, Ermənistan ordusu hər gün neçə kəndi qoyub qaçır, əsgərlərin arasında fərarilik baş alıb gedir. Bu məsələ Ermənistanın prezident aparatında müzakirə olunur. Çaşbaş qalmış ermənilər bilmirlər, hansı təklifi versinlər ki, məğlubiyyətdən yaxa qurtarsınlar. Bu zaman Paşinyan şəhadət barmağını qaldırıb deyir:

-Çıxış yolunu tapdım, gəlin, qabağa arvadları verək, türklər bizimkilərdən sarı ölürlər, başları qarışar erməni arvadlarına, biz qəfil hücuma keçərik.

Çoxbilmiş erməni məmurlarından biri deyir:

-Cənab prezident, türklər əvvəkli türk deyillər, Azərbaycan müstəqil olandan sonra bizim arvadlara vız atmırlar.

Paşinyan hirslənir:

-Necə yəni vız atmırlar? Mən özümünkünü göndərim, gör türkləri nə təhər hayıl-mayıl edir!

Məmur deyir:

-Cənab prezident, elə səninkinə vız atmırlar, keçən dəfə nə qədər poza verdi, türkün tükü tərpənmədi ki, tərpənmədi ***(6, 106-108).***

Öldürücü və sarsıdıcı güllədən betər gülməcələr tarixə dərs verir, dərs verir ki, sabah o tarixi saxtalaşdırmaq mümkün olmasın. Elə tarixi həqiqətlər var ki, folklorda yaşayır. Azərbaycanın Qarabağ uğrunda apardığı Vətən müharibəsi yeni və orijinal folklor örnəklərinin yaranmasına səbəb oldu, desək, yanılmarıq. Belə folklor örnəklərinin bir qismi *diləklər* adlanır. Tədqiqatçı İbrahim Quliyev müharibə dövründə el arasında dolaşan dilәkləri yazıya alıb. Duanın bir növü olan diləklər məzmununa görə seçilir:

İlahi, düşməni ələ keçirib məhv etməyimiz üçün bizə yardım et!

İlahi, düşməni yurd-yuvamızdan qovmağımız üçün bizə kömək et!

İlahi, düşmənlə əlbir olanları və onlara yardım edənləri yerlə yeksan et!

İlahi, bizi düşmən üzərində mütləq qalib et!

İlahi, şanlı bayrağımızı bütün işğal altında olan torpaqlarımızda dalğalandırmağımız üçün bizə fürsət ver!

İlahi, şəhidlərimizə rəhmət et, onları Cənnətin ən uca yerlərində sakin et!

İlahi, sərkərdələrimizəvə əsgərlərimizə güc-qüvvət ver, onları öz pənahında saxla!

İlahi, Vətən müharibəsində mütləq qalib olmağımız üçün etdiyimiz duaları, nəzir və qurbanları qəbul et!

İlahi, bizə dəstək olanları qoru! ***(7, 13-19).***

Mədhnamə klassik ədəbiyyatdan gələn termindir. El arasında da layiq olanların şərəfinə mədhnamələr deyilir ki, bunlar da əsasən xalqın sevimlisi olan və öz vəzifəsinin öhdəsindən ləyaqətlə gələn insanlar olurlar. Vətəni, əsgəri, ordunu, Ali Baş Komandanı, şəhidləri, qaziləri, Azərbaycanın haqq savaşını dəstəkləyənləri mədh edən bu nümunələr epik və lirik şəkildə olur. Mədhnamələr bəzi hallarda *vəsfnamə* kimi də təqdim olunur. Folklorşünas Reyhan Dadaşın qələmə aldığı *mədhnamə/vəsfnamə* bunun ən gözəl nümunəsidir: *"Sən mənim görən gözüm, aldığım nəfəsim, döyünən qəlbimsən, Sən mənim bu günüm, gələcəyimsən, şanlı tariximi sətir-sətir yazan Azərbaycan əsgəri!"* (**8**).

Folklorun dua janrı sosial şəbəkələri başına alıb, az qala, bütün səhifələri bəzəyirdi. Orduya, xalqımıza edilən dualar mükəmməldir. İşğal altında olan Azərbaycan torpaqlarını azad etmək uğrunda vuruşan, soyuq havalarda da səngərdə yatan igid, mərd oğulları qorumaq istəyi Tanrıya edilən *dualarla* ifadə olunur. Şəhid olanlara *başsağlığı* verilir. Hərbi xidmətə gedənə *uğur* dilənir. Dualar məzmun rəngarəngliyi ilə seçilir. Müharibə dövrünün dua tematikasını nəzərdən keçirdikdə belə bir mənzərə yaranır:

Əsgərlər və Ordu haqqında:

Qoluna qüvvət, Azərbaycan əsgəri!

Allah Orumuzun bütün zabit və əsgərlərini qorusun!

Tanrı Azərbaycan türk əsgərlərinə qüvvət versin!

Əsgərlərimiz zəfərlə geri dönsünlər!

Yaralı əsgərlər haqqında:

Allah şəfa versin!

Allah pənahında saxlasın!

Allah amanında saxlasın!

Tanrı köməyi olsun!

Yastığı yüngül olsun!

Allah balalarına bağışlasın!

Allah saxlasın!

Şəhidlər haqqında:

Yeri cənnət olsun!

Ruhu şad olsun!

Tanrı balalarını yerində bərqərar etsin!

Qazilər haqqında:

Allah gözəl günlər qismət etsin qazilərimizə!

Qazilərimizn arzuları çin olsun!

Zəhmətləri itməsin!

Qazilərimizin çəkdikləri zəhmət yerdə qalmasın! ***(7, 13-19).***

Bu dualar təskinliklər və uğurnamələr də adlanır. *Təskinliklər və uğurnamələr* artıq bir janr kimi formalaşır, inkişaf edir. *Boyunalmalar* da janr keyfiyyəti qazanmaqdadır. Azad edilən torpaqlarda qurban kəsmə, nəzir paylama, kasıb sevindirmə kimi boyunalmalarda dua elementləri üstünlük təşkil edir. Duaların bir qismi *alqış* xarakterlidir:

Var ol! Sağ ol!

Tanrı əsgərlərimizi qorusun!

İlahi, bu savaşda yağılarla vuruşan bütün əsgərlərimizə kömək ol! ***(7, 13-19).***

Duaların bir neçəsi qısa məzmunludur, hətta bir sözdən ibarətdir. Bu dualar *səsvermələr* də adlanır, *hər hansı bir duaya qarşılıq kimi* səslənir. Belə duaların tematikası özündən əvvəl söylənmiş dualarla bağlı olur:

Amin!

İnşallah!

Allah qoysa!

Uğurlar! ***(7, 13-19).***

Şüarlar da tematik baxımdan alqışın bir növü olsa da, fərqli strukturdadır. Belə ki, şüarları alqışdan fərqləndirən onların *çağırış xarakterli* olmasıdır. Folklor örnəklərində "Yaşasın!" və "Eşq olsun!" sözləri ilə alqışlanan şüarlar üstünlük təşkil edir:

Yaşasın xalqımız!

Yaşasın ordumuz!

Yaşasın Qarabağ!

Eşq olsun əsgərlərimizə!

Qarabağımıza eşq olsun!

Xanım zabitlərimizə eşq olsun! ***(7, 13-19).***

Məzmununa görə digər dualardan fərqlənən folklor örnəklərindən biri *təbriknamələr* adlanır:

Təbrik edirəm!

Uğurların bol olsun!

Yolun açıq olsun!

Axarıncı olsun, axırıncı olmasın!

Həmişə xoş xəbərin gəlsin! ***(7, 13-19).***

Təbriknamələr kimi *şükranlıqlar* da duanın bir növüdür. Şükranlıq duanın məzmununda ifadə olunur:

Tanrıya şükür!

Şükür İlahinin kərəminə!

Şükür edirik ki, Haqq bizimlədir!

Bu günə də şükür! ***(7, 13-19).***

Minnətdarlıq da şükranlıqdan doğur. Təsadüfi deyil ki, minnətdarlıqların bir qismi *təşəkkürnamələr* adlanır. Bu folklor örnəklərini bir-birindən məzmununda işlənən "Minnətdarıq"" və "Təşəkkür edirik" ifadələri fərqləndirir:

Ali Baş Komandana minnətdarıq!

Cəsur Ordumuza minnətdarıq!

Haqq işimizi dəstəkləyən dövlətlərə minnətdarıq!

Qarabaq torpaqlarını azad edən əsgərlərimizə təşəkkür edirik!

Əsgərlərimizlə birlikdə ön cəbhədə olan həkimlərimizə təşəkkür edirik!

Vətənpərvər oğullar tərbiyə etdiklərinə görə analarımıza təşəkkür edirik! ***(7, 13-19).***

Bəddualar qarğışın bir növüdür, bunu folklor örnəyinin məzmunundan da görmək mümkündür:

Erməni işğalçılarına ölüm olsun!

Kökünüz kəsilsin!

Daşınız öz başınıza düşsün! ***(7, 13-19).***

İddialar da folklor janrı kimi maraq doğurur. Əslində iddialar ata sözlərinin janrdaxili dəyişimidir. Bunu nümunələr də təsdiq edir:

Zalımın sonu çatanda zülmü artar.

Başkəsənin başını vaxtında kəs, kəsməsən, o sənin başını kəsər.

Əlini öpən əsir hərbçinin yalvarışlarına aldanma, azad edilən kimi kürəyindən vuracaq.

Əz ki, əzilməyəsən.

Özü yıxılanı ayaq üstə qoysan, səni təpiklər ***(7, 13-19).***

Təqdim etdiyimiz folklor örnəkləri hər yerdə, ictimai nəqliyyatda, dost-tanış məclisində, yas yerlərində ayrı-ayrı adamlardan qələmə alınmışdır. Əsas qaynaq isə sosial şəbəkələrdir. Adətən, sosial şəbəkələr elmi istinad mənbəyi sayılmır, çünki buradakı səhifələr fərdlərə məxsusdur, onların şəxsi fikirlərini ifadə edir, həm də "dondurulduğu" anda, yaxud bir səhifə olaraq qapadıldığı məqamda qaynaq kimi əhəmiyyətini itirir. Lakin Vətən Müharibəsi bütün Azərbaycan xalqını eyni məqsədə səfərbər edə bildi və adamlar şəxsi maraqlarını arxa plana keçirdilər, hamı Vətən üçün, xalq üçün, Qarabağ üçün mübarizə meydanına atıldı. Kimi sözüylə, kimi canıyla, kimi də maddi dəstəyi ilə Qarabağı işğaldan azad edən əsgərlərimizin yanında oldu. Bu birlik folklor örnəklərimizə də sirayət elədi. Hər bir fərd həm də folklor yaradıcısı və daşıyıcısı kimi diqqət çəkdi. Mən bu fikirdəyəm ki, sosial şəbəkələrdə fərdlər tərəfindən qeydə alınan folklor örnəkləri xalqımızın milli söz sərvəti kimi dəyərlidir və vaxtında toplanılmalıdır.

Tarixi fakt belədir ki, müharibələrdən sonra dinc quruculuq işlərinə rəvac verilir, insanlar ağrı-acılarını arxada qoyur, yeni həyata başlayırlar. Bəzən nələrsə unudulur da! Məsələn, dünya unudur ki, on doqquzuncu yüzilliyin başlanğıcında fransızlar Avropanı şikəst edib Moskvayadək gəlib çıxmışdılar. Birinci Dünya Müharibəsi Avropa ölkələrinin, xüsusən, Almaniyanın özlərindən şərqdəki torpaqlara iddialarına görə başladı. İkinci Dünya Müharibəsi isə almanların dünya ağalığı siyasətindən qaynaqlandı. Şərq ölkələrində baş verən məhəlli münaqişələrin də mayasında Avropanın hegemon dövlətlərinin maraqları dayanır. Rusiya ilə Ukrayna arasında gedən müharibə də oxşar niyyətlərdən bəhrələnir. Elə həmin Rusiyanın uzun əsrlər boyu apardığı işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olaraq Qafqazda, daha doğrusu, Azərbaycan torpaqlarında əldəqayırma Ermənistan adlı dövlət meydana çıxdı. Dini, milli amillərdən məharətlə bəhrələnən Ermənistan Rusiyaya güvənərək, Azərbaycanın əzəli ərazilərini etnik təmizləməyə məruz qoydu, Qarabağa iddialı çıxdı. Dağıntılar, deportasiyalar Azərbaycan türklərini öz doğma yurdundan didərgin saldı. Haqqın, ədalətin bərpası uğrunda mübarizə heç zaman gec deyil. Azərbaycan bir dövlət olaraq Qarabağda hakimiyyətini bərpa etdi. Tarix erməni hiyləgərliyi üzündən anklavda qalan Naxçıvanla Azərbaycanın torpaq əlaqəsinə də şərait yaradıldı. Yaxşılığa doğru ümidlər böyükdür. Hadisələr başqa yöndə də ola bilər. Erməni ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr də qurula bilər. Əlbəttə, haçansa! Amma tarixin bu məqamında xalq öz yaşantılarına rəğmən yaratdığı folklor örnəklərini unutmayacaq, çünki bu, tarixlə yazılmış folklor olduğu kimi, folklorla da yazılmış tarixdir. Ona görə bu folklor örnəklərini məhz indi, həmin folklor örnəklərində haqqında söhbət gedən hadisələri yaşadığımız anda toplamalı, qələmə almalı, nəşr etməliyik ki, gələcək nəsillərə ibrət dərsi olsun.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, xalq öz torpaqlarının azadlığı uğrunda silahla vuruşduğu kimi, sözlə də mübarizə aparmışdır. Qırx dörd günlük mübarizə dövründə yaranmış lirik folklor örnəkləri içərisində *ağı-bayatı, deyimlər, hayqırtı, qıyha, bozlama, sızlama, arzulama, ağı-epitafiyalar, həcvnamələr, mədhnamələr* kimi nümunələr yaranmış və yayılmışdır. Epik folklor nümunələri kimi daha çox *iddialar, bəddualar, təbriknamələr, minnətdarlıq, təşəkkürnamələr, şükranlıqlar, dualar, səsvermələr, şüarlar, təskinliklər, uğurnamələr, boyunalmalar, vəsfnamələr, mədhnamələr, gülməcələr, diləklər* kimi janrlara müraciət olunmuşdur. Bu folklor nümunələrinin bir qismi müstəqil janr sayılsa da, böyük əksəriyyəti janrdaxili dəyişmələrdir.

MƏNBƏLƏR

1.Bilal Alarlı Hüseynov. İlham Qəhrəmanın müharibə və zəfər bayatıları // 525-ci qəzet, 2022, 8 yanvar, № 03 (5809), s.23

2.Bilal Alarlı (Hüseynov). Qarabağ mövzusunda bədahətlər // http://www.mustaqil.az/2020/29/10

3.Bilal Alarlı Hüseynov. Qaçqın və köçkünlərin mental dəyərlərinin qorunmasında folklor örnəklərinin rolu // http://www.zekaishiginda.az/2020/01/09

4.Bilal Alarlı Hüseynov. Qarabağın düzü var: Dağlardan enmişik; Mələk Cəbrayılın, yoxsa ata Cəbrayılın yurdu?; Mərcanlı bir qərib bayatı kimi ağlayır Arazın ağlar dilində; Cəlilabadda Qarabağ havası; Qarabağ – söz sənətinin beşiyi; Qudyalçayın sahillərində: Quba və onun muzeyləri; Küpçal – qədim dulusçular yurdu; Qəçrəş – qız qaçırılan yer, yoxsa gündəyməz? // Ulduz, 2013, № 6, s. 69-86

5.Bilal Alarlı Hüseynov. Qərbi Azərbaycan və Qarabağ folklorunda janrdaxili dəyişmələr // Filologiya məsələləri. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, № 13). Bakı, Elm və təhsil, 2020, № 9, s.252-265

6.Bilal Alarlı (Hüseynov). Muğan elləri. Üçüncü kitab: Qədim Həməşəra diyarının söz sənəti (Cəlilabadın folklor dünyası və ədəbi mühiti). Bakı, Elm və təhsil, 2020, 192 s.

7.Bilal Alarlı Hüseynov. Vətən Müharibəsinin folklor yaşantıları // 525-ci qəzet, 2021, 19 mart, № 51 (5617), s.13 və 19

8.Bilal Alarlı Hüseynov. Vətən Müharibəsinin folklor yaşantıları // https://525.az/2021-19-03

9.Qarabağ : folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 468 s. Topluda Bilal Hüseynovun Füzuli rayonunun Alıxanlı kənd sakini Dəstətəgül İsmayılovadan topladığı bayatılar (s.233-239), Ağdam rayonunun Güllücə kənd sakini Xanım Süleymanovadan topladığı folklor örnəkləri (s.225-231) yer almışdır.

AZƏRBAYCANDA TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ

INTERNATIONAL EXPERIENCE AND COOPERATION IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION IN AZERBAIJAN

İlhamə Əhməd qızı Qəribova

Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universiteti

ORCID ID: 0000-0003-4874-1927

XÜLASƏ

Ətraf mühitin qorunması və təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi yollarının araşdırılması diqqət mərkəzində duran məsələlərdən hesab olunur. Ətraf mühitin qorunmasına, onun çirklənməsinə qarşı tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirilməsə, mövcud ekoloji böhran ekoloji fəlakətə çevrilə bilər. Təbiətin çirklənməsinin qarşısının alınması, çirklənmiş ərazilərin bərpasına yönəldilmiş kompleks bərpa işləri təbii mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadənin əsaslarını təşkil edir.

Ölkəmizdə də ətraf mühitinin pozulması, meşələrin, otlaqların, kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsinin bəzi yerlərdə tamamilə və ya qismən sıradan çıxması, bəzi bitki və heyvan növlərinin sayının azalması faktları təbiəti mühafizə tədbirlərinin genişlənməsinə əsas verir. Ətraf mühitin mühafizəsi və müvafiq təbiəti mühafizə tədbirləri proqram və layihələrinin hazırlanması müasir dövrün aktual məsələlərindəndir. Bu məqsədlə hər bir dövlət öz ərazisində müvafiq monitorinq sistemi yaradır və fasiləsiz müşahidələrin aparılmasına dair aidiyyəti orqanlara tapşırıqlar verir. Ölkəmizdə də müxtəlif sahələr üzrə monitorinqlər təşkil edilmiş, ətraf mühitdə baş verən proseslərin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması təmin edilmişdir. Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi sisteminin yaradılması və təşkili Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə (AR ETSN) həvalə edilmiş və bu fəaliyyət digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə birgə həyata keçirilir

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ətraf mühit problemlərinin həlli ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Beynəlxalq aləmdə kəskinləşmiş ətraf mühit problemləri reqional miqyasda da daim diqqətdə saxlanılır. Ölkələrin siyasi mövqeyindən, iqtisadi və beynəlxalq problemlərindən asılı olmayaraq bir çox hallarda onların təbiəti mühafizə tədbirlərində birləşməsini görə bilirik. Azərbaycan dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa dair çoxsaylı razılaşmalar, memorandumlar imzalamış, beynəlxalq konvensiyalara qoşulmağa dair sazişlər bağlamışdır. Beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsipi ekoloji davamlılığı təmin etmək, bu sahədə xarici təcrübəyə əsaslanmaq və müasir beynəlxalq siyasət, norma və texnologiyaları tətbiq etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: təbiəti mühafizə, monitorinq, ətraf mühit, konvensiya, beynəlxalq təcrübə.

ABSTRACT

The study of ways to protect the environment and rational use of natural resources is one of the priority issues. If an action plan for the protection of the environment and its pollution is not developed and implemented, the current environmental crisis could turn into an environmental disaster. The basis of environmental protection is comprehensive restoration work aimed at restoring contaminated areas. The facts of environmental degradation, complete or partial destruction of forests, pastures, agricultural lands, and reduction in the number of certain plant and animal species in our country also give grounds for expanding environmental protection measures. The development of programs and projects for the protection of the environment and the corresponding nature protection measures is one of the topical issues of our time. To this end, each state must establish on its territory an appropriate monitoring system and instruct the relevant authorities to conduct continuous monitoring. Monitoring is organized in our country in various areas, assessment and forecasting of environmental processes are provided. The

creation and organization of a system of state monitoring of the environment and natural resources are entrusted to the Ministry of Ecology and Natural Resources, and this activity is carried out jointly with other relevant executive authorities.

After the independence of Azerbaijan, the solution to environmental problems became an important part of the country's long-term development strategy. In the international arena, aggravated environmental problems are always at the center of attention on a regional scale. Regardless of the political situation, and economic and international problems of countries, in many cases we can observe their integration into environmental activities. Azerbaijan has signed numerous agreements and memorandums of cooperation with countries and international organizations and concluded agreements on joining international conventions. The main principle of international cooperation is to ensure environmental sustainability based on foreign experience in this area and the application of modern international policies, norms and technologies.

Keywords: nature protection, monitoring, environment, convention, international experience.

GİRİŞ

XX əsrdən başlayaraq dünya iqtisadiyyatın bütün sahələrinin sürətli inkişafı ilə insan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirinin artması və təbii sərvətlərin həddindən artıq istismarı həyata keçirilmişdir. Bunun nəticəsində təbiətlə cəmiyyət arasında tarazlıq pozulmuş, təbiətin antropogen və təbii yolla çirklənməsi və dəyişdirilməsi baş vermiş, çoxsaylı ekoloji problemlər yaranmışdır. Bu proses dayanmadan ilbəil artmış və elmi-texniki inqlab onun təsirini daha da genişləndirmişdir. Ətraf mühitlə bağlı problemlər bəşəriyyətin inkişafına maneçilik törədən ən öncül problemlərdən birinə çevrilmiş və insanları narahat etməyə başlamışdır. Ona görə də müasir dövrdə ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rasional istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi ümumbəşəri problem hesab edilir.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, son onilliklər ərzində daha ciddi şəkildə, beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında ətraf mühitin qorunması problemləri gündəmə gətirilmiş, təbiəti mühafizə tədbirləri fəaliyyəti qlobal, regional, eləcə də, lokal miqyaslarda geniş vüsət almışdır. Bu məqsədlə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri sisteminin təşkili, təbiətdən səmərəli istifadə metodlarının təkmilləşdirilməsi, təbii mühitin bərpası və yaxşılaşdırılması üzrə müvafiq işlərin aparılması vacib və əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlam təbii mühitdə yaşaması və təbii sərvətlərdən xalqımızın rifahının yaxşılaşdırılması naminə istifadə edilməsi Respublikada aparılan sosial-iqtisadi islahatların tərkib hissələrindən biridir. Ölkəmizin keçmiş SSSR-nin tərkibində olduğu dövrlərdə təbii sərvətlərdən qeyri- səmərəli istifadə edilməsi və təbiəti mühafizənin aşağı səviyyədə təşkili ölkə ərazisinin ətraf mühitinə ağır mənfi təsir göstərmişdir. Sənaye sahələrində tənzimləyici qurğuların olmaması, kənd təsərrüfatında zəhərli kimyəvi maddələrin normadan artıq istifadə olunması torpaqlarımızın, ümumilikdə isə atmosferin çirklənməsinə səbəb olmuşdur.

AZƏRBAYCANDA TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ TƏDBİRLƏRİ

1. Azərbaycanda təbiəti mühafizə tədbirlərinin tarixi

Azərbaycanda, ibtidai formada da olsa, ilk təbiəti mühafizə tədbirlərinin başlanğıcı keçən əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Belə ki, 1930-cu ildən Azərbaycan faunasının qorunması və mühafizəsinə diqqət artırılmış, bu barədə müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir. Alimlərin apardıqları çoxillik tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda təxminən 18 min heyvan növü aşkar edilmiş, 109 növ «Azərbaycanın Qırmızı kitabı»na daxil edilmiş və 6 cilddən ibarət «Azərbaycan faunası» adında monoqrafiya hazırlanaraq nəşr etdirilmişdir. 1945-ci ildən sonrakı illərdə Azərbaycan EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən respublikanın bütün rayonlarında torpaqların coğrafi yayılması, mənşəyi, şoran və şorakət torpaqların əmələ gəlməsi, meliorasiyası və digər sahələrdə araşdırmalar aparılmışdır. 1950-ci ildə Torpaq Eroziyası Stansiyası yaradılmış və respublikanın müxtəlif çay hövzələrində torpaq

eroziyasının coğrafi yayılmasının müəyyənləşdirilməsi işlərinə başlanılmışdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların nəticəsində ayrı-ayrı rayonlar üzrə torpaq-eroziya xəritələri tərtib edilmiş və eroziyaya uğramış torpaqların münbitliyinin artırılmasına dair tövsiyyələr və eroziyaya qarşı mübarizə tədbirləri hazırlanmış, hal-hazırda da bu işlər davam etdirilir. Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, akademik Həsən Əliyevin Azərbaycan meşələrinin mühafizəsi sahəsində çox böyük xidmətləri olmuşdur. 8 cildlik «Azərbaycanın florası» kitabı Həsən Əliyevin Botanika İnstitutuna rəhbərlik etdiyi dövrdə (1949-1952-ci illər) nəşr edilmişdir. 1956-cı ildə Həsən Əliyev Azərbaycan EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunda meşə torpaqşünaslığı şöbəsi yaratmış və ömrünün sonuna qədər meşələrin və meşə torpaqlarının öyrənilməsi ilə məşğul olmuşdur [4].

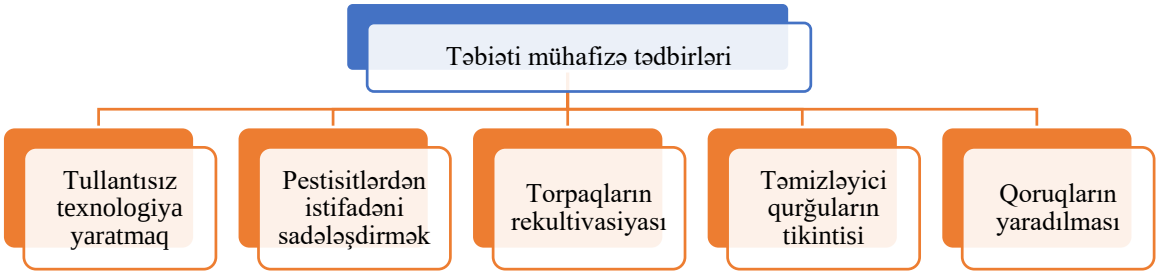
1959-cu ildə Azərbaycanda "Təbiəti qorumaq haqqında" qanun qəbul edildi. Bu qanunda təbiətin qorunmasının böyük dövlət əhəmiyyətli tədbir olması qeyd edilir. Sonrakı dövrdə "Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və onlardan istifadə haqqında" növbəti qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən Bakı şəhərində "İçəri şəhər" tarixi-memarlıq qoruğu, Lahıc kəndi, Qəbələ şəhərinin yeri və sairə ərazilər tarixi mədəniyyət qoruqları elan edildi. 1972-ci ildən etibarən respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində radioaktiv elementlərin miqdarının təyini üzrə tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir [11].

2. Müstəqillik illərində aparılan təbiəti mühafizə işləri

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdiyi ilk dövrlərdə üzləşdiyi ağır sosial-iqtisadi problemlər səbəbindən ekologiyaya ayrıca diqqətin ayrılması və investisiyaların yatırılması imkanlarına malik deyildi. Bu səbəbdən ölkə ərazisinin bir çox yerlərində ağır ekoloji fəsadlar meydana gəlmişdi. Lakin sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinə yönələn böyükmiqyaslı dövlət proqramları, milyardlarla manat investisiya tələb edən böyük layihələr həyata keçirilib və keçirilməkdədir [6].

Azərbaycanda ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində müstəqillik illərində böyük miqyaslı işlərin görülməsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət siyasəti ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Çünki sağlam ətraf mühit olmadan sağlam insan da ola bilməz, təbiətdə balansın pozulması nəticəsində yaranan fəsadlar gələcək nəsillər üçün təhlükənin əsasını qoyur [2].

Azərbaycan Xəzəryanı dövlətlər sırasında yeganə ölkədir ki, çirklənmədən təmizlənməyə doğru kompleks tədbirlər həyata keçirir. Ümumi halda isə Azərbaycan Respublikasında təbiətimühafizə tədbirləri aşağıda verilmiş sxem əsasında kompleks şəkildə aparılır (Şəkil 1.).

Şəkil 1.Azərbaycanda təbiəti mühafizə tədbirlərinin aparılma sxemi

Azərbaycanda ətraf mühitin təmizlənməsinə yönəlmiş tədbirlərdən biri də ölkədə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə ilə əlaqələdir. Məlum olduğu kimi, ətraf mühitin çirklənməsində su və istilik enerjisi mənbələri səbəb amillərdən biri hesab olunur. Ona görə də Azərbaycanın əlverişli təbii şəraitindən bəhrələnərək alternativ və bərpa olunan enerji istehsalı sahəsi geniş imkanlar mövcuddur. Bu məqsədlə 2011-ci ildən Qobustan rayonu ərazisində ölkədə ilk külək elektrik stansiyası işə salınıb və onların sayı artmaqdadır Azərbaycanda günəş enerjisindən istifadə üçün geniş şərait vardır. Belə ki, bizim ölkə ərazisinə düşən günəş şüalarının miqdarı digər ölkələrlə müqayisədə daha böyükdür və ona görə də bu tip elektrik stansiyalarının sayının gələcəkdə artırılması daha məqsədə müvafiq hesab edilir [5].

2003-cü il 18 fevralda təsdiq edilmiş "Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair" Milli Proqramın işlənməsi ətraf mühitin qorunması sahəsində fəaliyyətin gücləndirilməsi yolu ilə milli, regional və beynəlxalq səviyyədə təbii ehtiyatların mühafizəsi, elmə əsaslanan inkişaf edilməsi üçün istənilən iqtisadi layihələr həyata keçirilərkən neqativ ekoloji fəsadların yaranma imkanının istisna olunması tələbini qoyur. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial iqtisadi inkişaf Dövlət proqramları təbii resurslardan səmərəli istifadəni, ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına imkan verən əlverişli mühit yaratmaq məqsədini daşıyır.

Milli Proqram bir tərəfdən dayanıqlı inkişaf sahəsində dünyada toplanmış ən müasir bilikləri nəzərə alır, digər tərəfdən isə zamanın sınağından çıxmış və ekoloji prinsiplərə əsaslanan elmi fikirlərə, milli mədəniyyətə və təcrübəyə əsaslanır. Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanınına əsasən "Azərbaycanda ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi Landşaft Planlaşdirilmasina dair Milli proqram" işlənib hazırlandı [1]. Milli proqramın qəbul edilməsində əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının təmin edilməsi naminə mövcud ekosistemlərin iqtisadi potensialının qorunmasından və təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir və bu sahədə mövcud problemlərin həlli məqsədi ilə həyata keçiriləcək tədbirlər sistemini özündə birləşdirir:

- su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi;
- sənaye müəssisələrindəki qaz-toz tutucu qurğuların əsaslı təmiri və ya yenilənməsi, tələblərə cavab verməyən köhnə nəqliyyat vasitələrinin istismarının qadağan edilməsi;
- şəhər yaşıllıqlarının artırılması, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq ehtiyatlarının mühafizə edilməsi;
- eroziya və şoranlaşma proseslərinin, eləcə də neftlə çirklənmiş torpaqlarda meliorativ işlərin düzgün aparılmamasının vaxtında qarşısının alınması;
- meşələrdə qanunsuz ağac tədarükü ilə əlaqədar fəaliyyətin qadağan edilməsi və bərpa olunan ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təşkili,
- rekreasiya əhəmiyyətli meşə sahələrinin və onların turizm və rekreasiya potensialının təyin edilməsi;
- Xəzər dənizində nərəkimilərin ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, balıq ehtiyatlarının artırılmasının idarə edilməsi (bu ehtiyatlarının istismarı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq;
- məişət tullantılarının çeşidlənməsi və təkrar emalının təşkili məqsədi ilə mütərəqqi təcrübədən istifadə olunması;
- səhralaşmaya qarşı mübarizə üzrə milli fəaliyyət planının hazırlanması və həyata keçirilməsi [1].

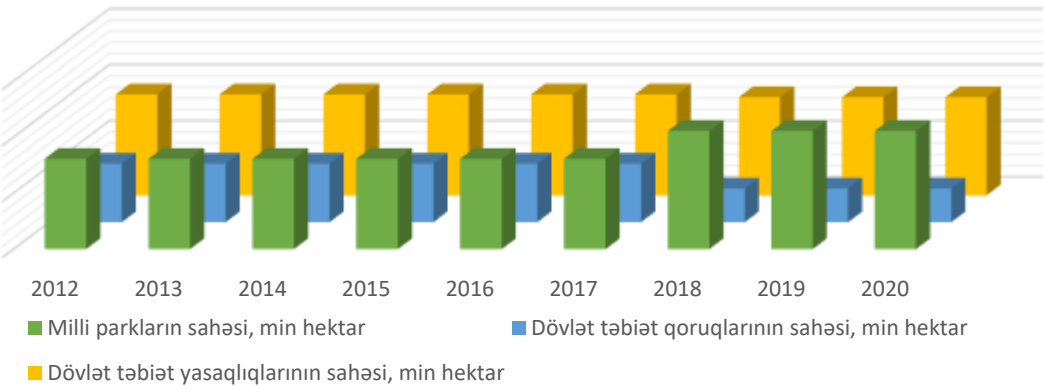
Azərbaycan Respublikası ərazisində təbiətimühafizə tədbirləri əsasən xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri üzrə həyata keçirilir. Təyinatına görə Azərbaycan Respublikasında xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri beynəlxalq, respublika, bölgə və yerli əhəmiyyətli kateqoriyalara bölünür. Dövlət təbiət qoruqlarının və milli parkların əraziləri respublika əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aid edilir. Dövlət təbiət yasaqlıqları, təbiət parkları, təbiət abidələri, zooloji parklar, nəbatət bağları və dendroloji parklar, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar respublika əhəmiyyətli və ya bölgə əhəmiyyətlidir. Təbiət parkları, zooloji parklar, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar isə yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərdir. Beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Ümumilikdə isə xüsusi mühafizə olunan ərazilərə aşağıdakıları aid edirik [3]:

- dövlət təbiət qoruqları, o cümlədən biosfer qoruqları;
- milli parklar;

- təbiət parkları;
- ekoloji parklar;
- dövlət təbiət yasaqlıqları;
- təbiət abidələri;
- zooloji parklar;
- nəbatat bağları və dendroloji parklar;
- müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar.

Təyinatına görə isə Azərbaycan Respublikasında xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri beynəlxalq, respublika, bölgə və yerli əhəmiyyətli kateqoriyalara bölünür. Dövlət təbiət qoruqlarının və milli parkların əraziləri respublika əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aid edilir. Dövlət təbiət yasaqlıqları, təbiət parkları, təbiət abidələri, zooloji parklar, nəbatət bağları və dendroloji parklar, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar respublika əhəmiyyətli və ya bölgə əhəmiyyətlidir. Təbiət parkları, zooloji parklar, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar isə yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləridir. Beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Aşağıda xüsusi mühafizə olunan ərazilərin artım dinamikası göstərilmişdir (Şəkil 2.).

Şəkil 2. Xüsusi mühafizə olunan ərazilərin artım dinamikası

TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ İŞLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

1. Ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq əməkdaşlığın forma və istiqamətləri

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa dair çoxsaylı razılaşmalar, memorandumlar imzalamış, beynəlxalq konvensiyalara qoşulmağa dair sazişlər bağlamışdır. Beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsipi ekoloji davamlılığı təmin etmək, bu sahədə xarici təcrübəyə əsaslanmaq və müasir beynəlxalq siyasət, norma və texnologiyaları tətbiq etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq təbiəti mühafizə tarixinə nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, 1079-cu ildə yaradılan və qoruq adlandırılan Cənubi İngiltərənin Nyu-Forest meşə massivi Avropada ilk mühafizə olunan təbiət ərazisi hesab edilir. ABŞ-da ilk yasaqlıq XIX yuzillikdə təşkil olunmuşdur, 1872- ci ildə isə ABŞ-da birinci Yelloustouns milli parkı yaradılmışdır. Almaniyada da qədim zamanlardan təbiəti mühafizə tədbirlərinin aparılmasına dair məlumatlar mövcuddur. Ümumiyyətlə bu ölkə təbiəti mühafizə tədbirlərinə görə həmişə öndə gedən ölkələrdən sayılır. Belə ki, Almaniyada hal-hazırda 1000-ə yaxın qoruq, milli park və yasaqlıqlar mövcuddur [12].

Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin aparılmasında beynəlxalq əməkdaşlığın forma və istiqamətləri XX əsrin 70-ci illərindən daha da aktiv inkişaf etməyə başladı. Beynəlxalq təşkilatların keçirdiyi konfransların, sessiyaların, müşavirələrin qətnamələrində qəbul edilmiş beynəlxalq hüquqi aktlar,

qərarlar konkret təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün baza rolunu oynadı. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın zəruriliyi ekoloji cəhətdən ölkələrin bir-biri asılılığından irəli gəlir. Yerin ozon qatının dağılması, atmosfer havasının, eləcə də dünya okeanının çirklənməsi ayrı-ayrı ölkələrin deyil, butun bəşəriyyətin problemi olması anlamını formalaşdırdı. Ona görə də 1972-ci ildə BMT-nin "İnsanın ətraf mühitinin problemlərinə dair" Stokholm konfransında beynəlxalq ekoloji əməkdaşlıqla bağlı ilk qətnamə qəbul edildi. BMT-nin 1992-ci il Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş konfransında isə bu qətnamə daha da təkmilləşdirilmiş və daha geniş şərh verilmişdir. Hal-hazırda ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi mexanizmi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə qorunması prinsipi. Hər bir insan indiki və gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və qorunmasına məsuliyyət daşıyır;
- həmsərhəd ölkələrin ətraf mühitinə zərər vurmamaq prinsipi. Təbii resursların daha rasional idarə olunması və bunun sayəsində ətraf mühitin yaxşılaşdırılması bu ölkə əhalisinin rifahı üçün ətraf mühitin qorunmasına uyğun olmalıdır;
- təbii resurslardan ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış səmərəli istifadə prinsipi. İnsan canlı təbiətdən düzgün istifadə və qorunmasına xüsusi məsuliyyət daşıyır. Bunun üçün iqtisadi inkişafın planlaşdırılması zamanı təbiəti xüsusən də canlı təbiətin qorunmasına əsas yer verilməlidir;
- ətraf mühitin radiaktiv çirklənməsinin yol verilməməzliyi prinsipi;
- dünya okeanı sisteminin ekoloji mühafizə prinsipi;
- təbii mühitə hərbi və ya hər hansı düşmənçilik məqsədi ilə təsir vasitələrinə qadağa prinsipi;
- ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsipi;
- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq sazişlərə əməl edilməsinə nəzarət prinsipi;
- dövlətlərin ətraf mühitə vurduğu ziyana görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət prinsipi.

Ətraf mühitin mühafizəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT)-nin ixtisaslaşmış müəssisələri çox böyük rol oynayır. Hal-hazırda dünyada 500-dən çox qeyri-hökumət təşkilatları yaradılıb ki, onlar təbiəti mühafizə tədbirlərini özlərində birləşdirir.

Təbiətin idarə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədi ilə bir çox ölkələrdə "Yaşıl" partiyalar (Almaniya, Fransa, Belçika və başqaları) yaradılmışdır. Təbiəti mühafizə ilə məşğul olan ən böyük təşkilatlardan biri Təbiəti Mühafizə Beynəlxalq birliyidir. Bu birlik artıq 60-dan çox ölkəni birləşdirir və 120-dən çox ölkədə layihələr həyata keçirməkdədir.

Azərbaycanın da üzvü olduğu MDB (Müstəqil Dövlətlər Birliyi) dövlətləri 1992-ci ildə ekologiya və ətraf mühitim mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı razılaşmaya gələrək Beynəlxalq Ekoloji Şura yaradıblar. Zərurət yaranarsa, ekoloji fəlakətlərin qarşısının alınmasına yönəldilməsi məqsədi ilə bu şuranın Beynəlxalq Ekoloji fondu yaradılıb.

2.Azərbaycanın ətraf mühitin qorunması ilə bağlı qoşuladuğu beynəlxalq təşkilatlar

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazda, Mərkəzi və Qərbi Asiyanı birləşdirən coğrafi cəhətdən əhəmiyyətli olan yolayrıcında yerləşir və onun geosiyasi vəziyyəti ətraf mühitinin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığına da öz təsirini göstərir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın ətraf mühitinin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq fəaliyyəti çox genişlənmişdir. Ümumən dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, ətraf mühitin mühafizəsi problemlərini təkbaşına həll etsin. Azərbaycan da ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa dair çoxsaylı razılaşmalar, memorandumlar imzalamış, beynəlxalq konvensiyalara qoşulmağa dair sazişlər bağlamışdır [8]:

- BMT-nin "İqlim dəyişmələri haqqında" Çərçivə Konvensiyası
- "Ozon qatının qorunması haqqında" Vyana Konvensiyası

- "Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında" Konvensiya
- "Sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri haqqında" Konvensiya
- BMT-nin "Təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına və kənarlaşdırılmasına nəzarət haqqında" Bazel Konvensiyası
- BMT-nin Ciddi quraqlıq və yaxud səhralaşma baş verən ölkələrdə, xüsusilə Afrikada səhralaşma ilə mübarizə üzrə Konvensiyası
- "Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında" Stokholm Konvensiyası
- BMT-nin "Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə" Konvensiyası
- "Dənizin gəmilərdən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında" Konvensiya
- BMT-nin "Bioloji müxtəliflik haqqında" Konvensiyası
- YUNESKO-nun "Əsasən su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyəti olan sulu-bataqlıq yerlər haqqında" Beynəlxalq Konvensiyası
- "Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında" Konvensiya (CİTES Konvensiyası)
- UNESKO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" Konvensiyası
- BMT-nin "Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, qərar qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi haqqında Orxus Konvensiyası
- "Sərhədlərarası kontekstdə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında" Konvensiya (Espo Konvensiyası).

Misal üçün Vyana Konvensiyasında Ozon təbəqəsinin qorunması üçün beynəlxalq səylərin cəmlənməsi üzrə mexanizmlər, o cümlədən, Konvensiyanın Monreal Protokolunda müəyyənləşdirilmiş ozondağıdıcı maddələrin istehsalını və istifadəsini məhdudlaşdıran məcburi hüquqi tələbləri öz əksini tapır. Bazel Konvensiyasında isə təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına nəzarət və bu cür daşınmanın azaldılması, təhlükəli tullantıların yaranmasının minimuma endirilməsini, tullantıların ekoloji baxımdan məqsədəuyğun şəkildə idarə olunması və bərpa edilməsi təcrübələrinin təmin olunmasını və inkişaf etməkdə olan ölkələriə tullantı idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsində köməklik göstərilməsi nəzərdə tutur.

Yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qorunması və onların təbii məskunlaşma yerlərinin mühafizəsi, bioloji müxtəlifliyin komponentlərindən davamlı istifadə etmək və meydana çıxan faydaları ədalətli və bərabər şəkildə bölüşdürmək, bitki ziyanvericilərinin yayılmasının və gətirilməsinin qarşısını almaq və onlarla mübarizə üçün müvafiq tədbirlərin aparılması, bataqlıq ərazilərin və su quşlarının mühafizəsini təmin etmək kimi işləri Bern, RAMSAR, BMT-nin Bioloji Müxtəlifliyə dair Konvensiyası, FAO-nun (BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının) Bitkilərin Mühafizəsinə dair Konvensiyasının tələblərinə əsasən yerinə yetirilir [12].

Azərbaycan Hökuməti ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli qanunvericiliyin Avropa Birliyinin ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyinə əsaslanan beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması prosesini həyata keçirmək ilə bağlı öhdəlik götürmüşdür. Həmin proses hazırda davam edir. Ətraf mühitin mühafizəsi və bu işin müasir tələblərə üyğun səviyyədə təşkili üçün beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaqla ölkəmiz bu konvensiyalardan irəli gələn öhdəlikləri çox ciddiliklə yerinə yetirir.

Onu qeyd edək ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı hər il Ətraf Mühit Proqramı çərçivəsində (UNEP) Beynəlxalq Ətraf Mühitin Mühafizəsi Gününü qeyd edir. Beynəlxalq Ətraf Mühitin Mühafizəsi Gününün qeyd olunması 16 dekabr 1972-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 27-ci sessiyasında qərara alınıb. Baş Assambleyanın bu sessiyasında həmçinin BMT sistemində BMT Ətraf Mühit Proqramı yaradılıb. Beynəlxalq Ətraf Mühitin Mühafizəsi gününün keçirilməsinə 11 may 1971-ci ildə dünyanın 23 ölkəsinin 2200 elm və mədəniyyət xadiminin imzası ilə BMT-nin Baş katibinə

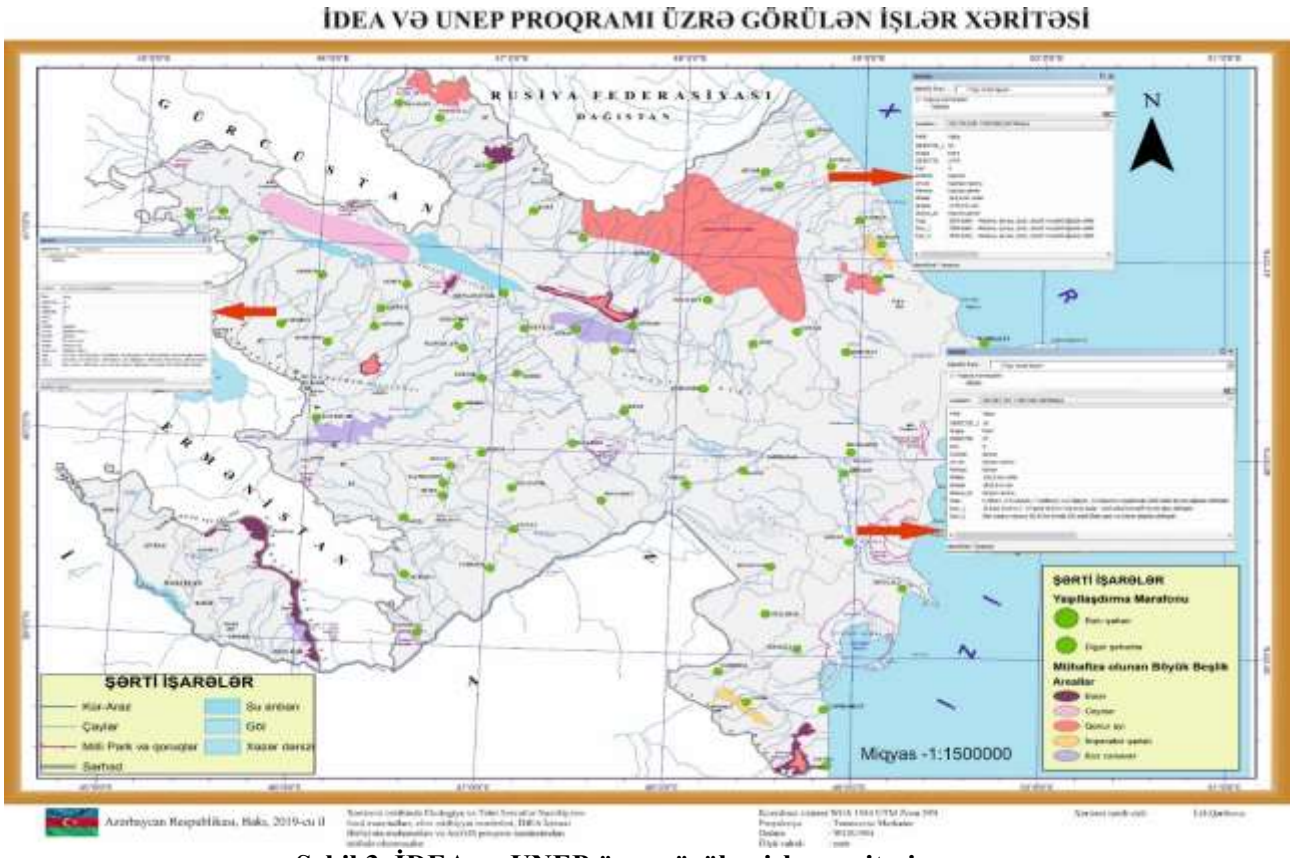
ünvanlanan müraciət səbəb olub. Onlar "Ya biz çirklənməyə son qoyaq, ya da çirklənmə bizə son qoyacaq" adlı müraciətləri ilə bəşəriyyətə ətraf mühitin çirklənməsi barədə xəbərdarlıq etmişdilər [9].

Azərbaycan hökümətinin təbiəti mühafizə sahəsində gördüyü işlər beynəlxalq institut və təşkilatlar tərəfindən çox müsbət qiymətləndirilir.

Beləliklə, təbiəti mühafizə sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin icmalı və təhlilindən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası bu işlərdə dünya ölkələri sırasında öncül yerlərdən birini tutur və dövlətimiz ətraf mühitin mühafizəsi işini daima öz diqqət mərkəzində saxlamaqla ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafında prioritet və vacib məsələlərdən hesab edir.

Xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, təbiətimühafizə tədbirləri layihələndirilərkən ərazinin xüsusiyyətləri hərtərəfli, yəni çox cəhətdən öyrənilməli, təhlil edilməlidir. Bir cox hallarda tədqiq edilən ərazinin ekoloji problemləri bütövlükdə regionunun analoji problemləri ilə əlaqəli olur və bütün problemlər insanla təbiət arasında tarazlığın pozulmasından baş vermiş olur. Bu baxımdan təbiətimühafizə problemləri yalnız insan cəmiyyətinin təbiətə qarşı buraxdığı səhvləri düzəltməyə yönəldilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, bütün təbii komponentlət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər, onlardan hansı üçünsə xeyirli olan tədbir digəri üçün ziyanlı ola bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən yaranmış landşaft-ekoloji problemlər kompleks öyrənilməlidir [7]. Məsələn, hər hansı ərazidə bataqlıqların qurudulması həmin sahədə sanitar şəraiti yaxşılaşdırsa da, rekreasiya keyfiyyətini yüksəltsə də, bataqlıqlarda bitən bir sıra bitki növlərinin məhv olmasına gətirib çıxara bilər və ümumən fauna və flora biomüxtəlifliyinə mənfi təsirini göstərər, ətraf ərazilərdə hidroloji rejimin dəyişməsinə, arzuolunmaz istiqamətdə dəyişməsinə səbəb olar.

Yekunda məqalimi tərəfimdə tərtib olunmuş xəritə ilə bitirmək istəyirəm. Xəritədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) və "Ətraf mühitin mühafizəsi naminə beynəlxalq dialoq" İctimai Birliyi (İDEA) tərəfindən Azərbaycanda görülən işlər, fəaliyyətdə olan təbiətimühafizə obyektləri və gələcəkdə təbiəti mühafizə tədbirlərinin gücləndirilməsi məqsədi ilə yaradılması təklif olunan yeni təbiəti mühafizə sahələri təsvir edilmişdir (Şəkil 3).

Şəkil 3. İDEA və UNEP üzrə görülən işlər xəritəsi

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Verilmiş təhlil və araşdırmalar əsasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Təbiəti mühafizə işi öz tarixi inkişaf yolunda bir neçə mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələdə yalnız qoruq və digər təbiət ərazilərinin yaradılması, ikinci mərhələdə - təbii resursların qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, üçüncü mərhələdə - insan mühitinin qorunmasına yönəlmiş tədbirlər, dördüncü mərhələdə dövlət və ictimai tədbirlər sistemində insanla təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən "Ətraf təbii mühitin qorunması" forması təşəkkül tapmışdır.

2. Azərbaycanda yerinə yetirilmiş təbiəti mühafizə tədbirlərinin inkişaf tarixinin araşdırılması nəticəsində məlum olmuşdur ki, ilk tədbirlər keçən əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Sonrakı dövrlərdə bu işlərin daha geniş miqyasda aparılması və inkişaf etdirilməsində akademik Həsən Əliyevin çox böyük xidmətləri olmuşdur.

3. Azərbaycanda ətraf mühit problemlərinin həlli ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına müstəqillik illərində ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Ölkə ərazisində atmosfer havası, yağıntılar, torpaq, səth suları, ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsi üzrə monitorinq fəaliyyəti təşkil edilmiş, antropogen təsirlər nəticəsində ətraf mühitdə gedən proseslərin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, həmçinin ətraf mühitin vəziyyətinə dair məlumatlar bazasının yaradılması, operativ və rejim məlumatlarının hazırlanması və onların yayımlanması təmin edilmişdir.

4. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa dair çoxsaylı razılaşmalar, memorandumlar imzalamış, beynəlxalq konvensiyalara qoşulmağa dair sazişlər bağlamışdır.

5. Araşdırmalar göstərdi ki, təbii komponentlər bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir, onlardan hansı üçünsə xeyirli hesab edilən tədbir digəri üçün ziyanlı ola bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən yaranmış landşaft-ekoloji problemlər kompleks öyrənilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ekologiyaya dair milli proqramların təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin № 1152 sərəncamı (2003), 18 fevral 2003-cü il. Bakı

2. Göyçaylı Ş.Y. (2010). Coğrafi ekologiyanın əsasları. Bakı: 406 s. 17 s.

3. Xəlilov M.Y. (2005). Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi Bakı: 880 s.

4. Siracov N.N. (2014). Torpaqşünaslıq: yeni araşdırmalar. Elmi araşdırmalar toplusu. http://www.kitabxana.net/files/books/file/1413525013.pdf 126 s.

5. Qəribova İ.Ə. (2019) Azərbaycanda təbiətimühafizə tədbirləri və onların səmərəliliyinin artırılması yolları. Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası, C.67, № 2, s.169-177.

6. Qəribova İ.Ə. (2018) Azərbaycanda xüsusi mühafizə obyektlərinin təbiətin mühafizəsində rolu. Gəncə: Azərbaycan Texnologiya Universiteti, Elmi xəbərlər, №4/27. s. 45-55.

7. Məmmədov R.M. (2017) Landşaft planlaşdırılması: mahiyyəti və tətbiqi Bakı: 292 s.

8. Məmmədov V., Yusifov E. (2014) Ekoloji menecment: [2 cilddə] Bakı: Meqa basım, -c.1. 428 s.

9. Mükərrəmoğlu, M. (2015) Ətraf mühitin mühafizəsi bəşəri problemdir. Xalq qəzeti. 5 iyun. s. 9.

10. Мамедов Г.Ш. Земельная реформа в Азербайджане: правовые и научно-экологические вопросы. (2000) И.А.Крупеников (ред.) - Баку: Элм, 374 с.

11. Мельников, А.А. (2009) Проблемы окружающей среды и стратегия ее сохранения: учебное пособие Москва; Московский Государственный Университет Геодезии и Картографии. Академический Проект: Гаудеамус, 720 с.

12. The Global Demand for an International Court of the Environment / International Court of the Environment Foundation; ed. A. Postiglione. Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, - 1999.- 367 p.